КАРЕЛ ШКОРПИЛ

ИЗСЛЕДВАНИЯ В ПАМЕТ НА КАРЕЛ ШКОРПИЛ

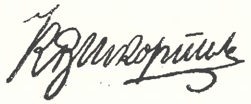

ИЗСЛЕДВАНИЯ В ПАМЕТ НА КАРЕЛ ШКОРПИЛ

ACADÉMIE DES SCIENCES DE BULGARIE
INSTITUT ET MUSÉE D'ARCHÉOLOGIE

STUDIA IN MEMORIAM KAREL ŠKORPIL

SOFIA * 1961
ÉDITIONS DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES DE BULGARIE

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ

ИЗСЛЕДВАНИЯ В ПАМЕТ НА КАРЕЛ ШКОРПИЛ

СОФИЯ * 1961
ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ
Акад. Кр. Миятев и ст. н. сътр. В. Миков

RÉDACTION
Académicien Kr. Mijatev et maître de recherches V. Mikov

НАУЧНОТО ДЕЛО НА КАРЕЛ ШКОРПИЛ[1]

Кръстю Миятев

В зората на нашата най-нова история изпъкват на челно място два главни фактора: руският и чешкият народ. Великият руски народ ни даде политическата свобода и революционните идеи на своята прогресивна интелигенция. Едва дочакал Освобождението ни, братският чешки народ ни изпрати едни от първите пионери на нашето устройващо се на модерни педагогически начала просветно и културно дело. От Чехия дойдоха млади въодушевени научни работници, учители, художници, музиканти, архитекти, лекари и всякакви други културни дейци, току-що завършили своето висше образование. Те оставиха своята родина, едни за много години, а други завинаги, за да помогнат на новоосвободените си славянски братя да устроят по западноевропейски образец своето училищно образование и своята млада възраждаща се култура. Мнозина от тях се издигнаха извън тесните граници на служебните си задължения като първостепенни работници в областта на науката, изкуствата и техниката и създадоха голям брой значителни творби.

Между последните особено място заемат като научни работници Константин Иречек и неговите първи братовчеди двамата братя Шкорпил — Хермин и Карел. И тримата дойдоха в България в едно време — когато домашните работници в научното дело бяха твърде малко и редки, а пък в областта, в която те работиха, съвсем нямаше такива.

През XIX в., до Освобождението, българските земи са били посещавани и проучвани от руски и западни геолози, географи, картографи, ботаници, филолози и др., но археологическото богатство на страната все още не беше открито в неговото огромно разнообразие. По онова време, когато археологическата наука в западните страни беше издигната на много високо равнище, когато се провеждаха големи разкопки в Италия, Гърция, Мала Азия и Близкия Изток, когато се правеха епохални открития на неизвестни дотогава култури, българските земи оставаха непознати в археологическо отношение. През време на турското робство политическите и социалните условия са били такива, че не е могло да се мисли за каквото и да било по-задълбочено проучване на страната. Турската власт е била подозрителна към всеки чужденец и особено към всеки по-интелигентен българин. Характерен е случаят с д-р Хр. Даскалов, който, за да види и препише Асеновия надпис в църквата „Св. 40 мъченици“ в Търново (тогава джамия), е трябвало да се представи за французин. При тези условия и ревностни родолюбци, и почитатели на българската старина, като Ст. Захариев, Г. С. Раковски, Петко Славейков

[1] Слово, произнесено на тържественото чествуване 100 години от рождението на Карел Шкорпил на 21 декември 1959 г. в Българската академия на науките.

и др., не са били в състояние да съберат системно и да обнародват голямо количество материали.

В трудовете на пътешественици като Ами Буе (La Turquie d'Europe, 1840), Бланки (Voyage en Bulgarie, 1843), Григоревич (1854), Тепляков и др. сведенията за археологическите паметници в страната са много оскъдни и не дават пълна и ясна представа за останките от старите култури у нас.

Едва през 1868 г. френската археологическа школа в Атина възложила на археолога Albert Dumont да направи научно пътуване в Одринско и днешна Южна България, за да проучи намиращите се в тези места археологически паметници. Дюмон посетил в продължение на шест месеца всички по-главни центрове в тези области и привлякъл вниманието на учените в Европа върху множество интересни в археологическо отношение тракийски паметници, особено върху многобройните могили и релефи с образа на тракийския конник. Дюмон обаче не се ограничил само с паметниците на класическата древност, които по негово време се считали единствено достойни за внимание. Той проявил много широк интерес и към средновековните византийски паметници в Тракия. Като резултат от това пътуване се появили две студии: „Рапорт за едно археологическо пътуване в Тракия" и „Надписи и фигурални паметници от Тракия". Тези две студии са служили докъсно на западната археологическа наука като главен извор за изучаване на тракийската култура.

Приблизително по същото време един друг учен пътешественик — унгарецът Феликс Каниц — обходил многократно в продължение на петнадесет години (1860—1875) Дунавската равнина и Стара планина с долините по двата ѝ склона. Каниц имал специален интерес към архитектурните и художествените паметници от антично и средновековно време. Той открил и описал подробно множество развалини от стари градове, крепости, църкви и разни други старини, които публикувал в тритомното си съчинение „Donau-Bulgarien und der Balkan" (1875—1879, второ издание, 1880), написано изцяло на немски език, а наскоро след това преведено на френски и руски. Това съчинение подобно на студиите на Дюмон имало на времето си голям успех и претърпяло две издания.

В историята на българската археологическа наука Дюмон и Каниц с право могат да се считат за откриватели на археологическите паметници в България но тъй като техните съчинения са били написани и напечатани на чужди езици обнародваните в тях паметници бяха открити в същност не за българския народ, а за западния свят. Такива книги тогава не са достигали до българския читател.

Голяма заслуга за нашата археологическа наука има и Константин Иречек. Освен своята „История на българите" и многобройните исторически трудове той, докато беше на служба в България, посвети и част от своето време на издирване и описване на исторически места и археологически паметници. Малка част от бележките си той обнародва през 1883 и 1884 г. на български език в Периодическо списание. Повечето от материалите му бяха напечатани в чешки списания, а през 1888 г. излязоха в пълно събрание в книгата му „Пътувания по България", и то пак на чешки език. Книгата се яви и на немски език. Едва след 11 години тази книга излезе в български превод и разкри на широк читателски кръг в България онова голямо богатство от исторически и археологически паметници, което Иречек благодарение на огромната си ерудиция беше грижливо събрал и описал.

Делото на Иречек намери достойни последователи и продължители в лицето на Хермин и Карел Шкорпил. Те посветиха целия си живот на това дело — Хермин повече в областта на природните науки, а Карел в областта на географията, историята и археологията. По образование Карел Шкорпил беше математик, но неговата наклонност към историята и археологията иде като че ли по семейна линия. Шкорпиловци са били петима братя и всеки един от тях е дал своя труд и способности на музейното дело: Хермин и Карел в България, Вацлав като уредник на музей в родния си град в Чехия, Владислав като директор на музея в Керч и Йосиф като основател, строител и директор на художествено-индустриален музей в Пилзен.

Склонността на Карел Шкорпил към историята и археологията е била насърчена особено много от Иречек, с когото той е поддържал тесни връзки още в Чехия, после и в България, та до 1918 г., когато Иречек почина като професор във Виена. По примера на Иречек Карел Шкорпил пропътува източната половина на Южна България, Черноморието от устието на Дунав до Виза, цяла Добруджа цяла Северна България до Лом, старопланинските хребети и всичко, което видя и откри, той описа в многобройни трудове. Първите печатни работи, повечето собствено издание, са написани и напечатани на достъпен български език, за да бъдат разпространени в България и четени от българи. Археологическата дейност на Шкорпил е била стимулирана не само от чисто научни интереси, но и от съзнанието, че трябва да се помогне на народа да пробуди и развие родолюбиви чувства. Много от неговите книги носят мото „Познай себе си", а в предговора на напечатаната през 1888 г. книга „Паметници из Българско" се посочва направо и целта. Там четем следното: „Почваме издаването на нашите по-нататъшни изследвания, като имаме единственото желание, щото п а м е т н и ц и т е и з Б ъ л г а р с к о да подействуват:

1) За пробуждане на почитание към родните старини, които са непосредствени свидетели на народната история и народното съществуване;

2) За пробуждането на народното чувство — тази животворна сила на народното съществуване."

И до края на живота си Карел Шкорпил не измени на този свой родолюбив дълг. Напоследък той имаше възможност да печата свои ценни трудове в пражкото списание „Byzantinoslavica" и въпреки че те можеха да бъдат написани на чешки език, Шкорпил предпочете да бъдат на български, за да са достъпни преди всичко за българските читатели. Нещо повече, когато през 1905 г. излезе голямото съчинение за резултатите от разкопките на Плиска, издадено от Руския археологически институт в Цариград, а печатано и доста разпространено в София, Шкорпил намери, че руският език на този капитален и извънредно важен труд може да бъде значителна пречка за неговото разпространение и използуване в страната и направи заедно с Успенски предложение в Министерството на народното просвещение книгата да бъде преведена на български език. По този повод той писа: „От 1905 г. насам се преподава в нашите училища най-великата епоха на нашата история без такова отлично пособие, каквото е съчинението и албумът."

Всичко това очертава Шкорпил като последователен и предан труженик на науката, който системно издирва, описва и обнародва археологически материали в полза не само на българската археология, но и в полза на широките читателски кръгове в България. Ако Дюмон, Каниц и други чужди изследователи откриха археологическите паметници на България за чужденците и чуждата наука, Шкорпил откри тези паметници в края на миналия век за българската наука и за българ-

ския народ. Това е една от неговите огромни заслуги и на тази заслуга той дължи своята широка популярност у нас.

* * *

В почти всички трудове, които са обнародвани от Шкорпилови до 1924 г. когато почина по-големият брат Хермин, като автори са посочени „Бр. Шкорпилови", Хермин и Карел Шкорпил, или с разменени собствени имена Карел и Хермин Шкорпил. Това положение се дължи на едно трогателно братско сътрудничество в научно и обществено отношение, което се нуждае от едно малко разяснение, когато става въпрос да се определи и прецени творческата роля поотделно на братята и особено в този момент, когато БАН, археологическите и историческите работници в страната и в чужбина и българската общественост си спомнят за голямото научно дело на Карел Шкорпил по случай 100 години от неговото рождение. Хермин Шкорпил като естественик се е занимавал предимно с изследвания на природни явления, но той е работил в началото на своята кариера и в областта на праисторията, като е имал близък помощник в лицето на Карел. Плод на това сътрудничество е трудът „Първобитните люде в България", излязъл през 1896 г. в Пловдив. В областта на историческите и археологическите въпроси обаче Карел всякога е имал главната творческа роля. Съвместната научна работа на двамата Шкорпиловци продължила до 1904 г., когато Хермин получил учителско място във Варна, гдето се отдал повече на обществена, музейна и археологическа работа.

Творческата дейност на Карел Шкорпил в областта на историческите и археологическите паметници в България е била високо ценена в чужбина и в България и неговото сътрудничество е било търсено от чуждестранни и български научни институти и учреждения. През 1885 г. той е бил командирован от Дирекцията на просвещението в Източна Румелия да изучи Средните и Източните Родопи; през 1887 г. получава командировка за разкопки на една селищна могила в Ямболско; през 1888 г. — да разкрие и изследва старохристиянския и средновековния некропол в София около църквата „Св. София"; през 1889 г. той е изпратен да изследва Черноморското крайбрежие на юг от Стара планина, а през 1892 г. — да прави проучвания в Коларовградско с главен обект Преслав; през 1897 и 1898 г. Карел Шкорпил е член на експедицията на Виенската академия, която проучвала крайбрежието на Северна България и Добруджа. По покана на Руския археологически институт в Цариград и по поръчение на българското Министерство на народното просвещение той участвува в експедицията като ръководител на разкопките до с. Абоба. Пак с командировки от Руския археологически институт в Цариград Шкорпил прави разкопки през 1905 г. в Преслав, изучава Странджа през 1911 г. и долното течение на Марица през 1912 г. През 1906 г. той е член на комисията за съвместни проучвания на Балканския полуостров от руски, български, сръбски и други славянски учени, а през 1911 г. разкопава градището при с. Абтаат в Добруджа и описва старините по течението на р. Русенски Лом. През 1913 г. Карел изследва околностите на Мидия и Виза в турска Тракия; през 1914 г. той отново е командирован да проучва старините в Странджа планина в околностите на Малко Търново и Василико. През 1917 г. по поръка на щаба на армията Шкорпил изучава археологическите паметници в Северна Добруджа, през 1918 г. разкрива античния некропол до с. Требенище при Охрид. През 1924 г., когато Българският археологически институт започна големите разкопки при Мадара, неуморимият изследвач бе поканен да вземе участие в разкопките, като разкопае и проучи постройките в Голямата пещера. През 1927 г. той е отново на работа в Преслав, командирован от комисията при МНП за издаване на юбилейния сборник „България 1000 години".

Но Карел Шкорпил е извършил многобройни пътувания, проучвания и разкопки из страната и по своя лична инициатива, и на свои разноски. За разчитане и преписване на надписа около Мадарския конник той бе построил със собствени средства специално скеле пред релефа.

Не ще бъде преувеличено, ако се каже, че Карел Шкорпил работи неуморно на полето цели 60 години. През това време той откри и описа много мегалитни паметници; селищни и надгробни могили; останки от стари пътища и мостове; развалини на стари селища, градища и крепости, римски кастели; гранични и защитни окопи и валове; отделни гробници и некрополи; старохристиянски църкви и манастири; гръцки, латински, прабългарски и славянски надписи; плочи с релефни изображения; архитектурни късове (колони, капители, бази, архитрави); статуи; турски укрепления и пр.

Шкорпил се е отнасял към своята задача с крайна добросъвестност. Неговите описания, рисунки, скици и планове се отличават с възможната точност, въпреки че авторът им не винаги е разполагал с необходимите за това измервателни инструменти. Той не описва само паметника, неговата форма и неговия материал, но и местността, в която той се намира; от местното население е събирал сведения и е записвал легенди за старините, полагал е грижи за запазването на паметниците. В една от своите статии той пише: „Приканваме почитаемото българско правителство да вземе потребни мерки за съхранение на абобските и тракийските мегалити, както и на други паметници из Българско" (МСб VII, 1892). По повод на изоставените без грижа и надзор паметници на Плиска той пише през 1924 г.: „Какво е направено от тогава от българска страна за запазване и проучване на тия български старини? За жалост трябва да отговорим, че не е направено абсолютно нищо." На друго място той се провиква: „Престъпно незачитане на нашите старини!"

След 1930 г. Карел Шкорпил се оттегли на по-спокойна кабинетна работа, за да прегледа още веднаж своите материали и да ги систематизира. Той отново приготви за издание стари и новопридобити материали и ги обнародва в изданията на Народния археологически музей под заглавия „Мегалитни паметници и могилища" и „Светилища и паметници с изображение на конници". В Известия на Българския археологически институт, т. XIII и XIV, бяха отпечатани трудовете „Антични паметници с изображение на тракийски конник във Варненския музей" и „Антични паметнници от западното Черноморско крайбрежие". Пражкото списание „Byzantinoslavica" също помести в II, III и V книга няколко статии, писани, както казахме вече, на български език.

Някои от трудовете, печатани от Народния археологически музей в София, носят подзаглавие „Материали за археологическата карта на България". Това е една поредица, която се издаваше от комисията за старините при Народния музей и която имаше за цел да събере и обнародва материали, които ще послужат за съставяне на една цялостна археологическа карта на нашата страна. Шкорпил участвува в тази поредица с три свои книги, които съдържат отлично подбран материал, много добре документиран със карти, скици, рисунки и фотоснимки. Но това не е всичкият принос, който даде Шкорпил за бъдещата археологическа карта на страната. Струва ми се, че не ще преувелича, ако кажа, че 4/5 от всичкия обнародван материал, събран и описан от него при многобройните му пътувания

и изследвания, е един прекрасен и огромен принос към археологическата карта на България. Като се изключат някои западни покрайнини на страната, само събраният от Шкорпил материал е в състояние да покрие археологическата карта на България с гъста мрежа от паметници на материалната и художествената култура от всички епохи и народи. Това е един велик принос, дело на упорит труд на един човешки живот. Със системното събиране на материали Карел Шкорпил стана основоположник на археологическата карта на България, която е толкова необходима за правилното планиране на археологическите изследвания.

* * *

Когато се прави преглед на Шкорпиловата археологическа дейност, не може да не се вземе под внимание и друга една област в неговото научно дело — именно неговите изследвания върху старите български столици. Тук Карел Шкорпил беше в своята стихия, която го беше овладяла още наскоро след дохождането му в България и която не го остави почти до края на живота му. Казвам края на живота му, защото Шкорпил наистина завърши живота си в една от любимите му стари столици — неговите останки по негово желание почиват днес в самотен гроб между развалините на древна Плиска, която той откри и поднесе като дар на българската археология и историография. Шкорпил считаше за най-стари български столици Галацкия лагер и Онгъла, който той отъждествяваше с укреплението при Николицел в Северна Добруджа. Тази идентификация беше погрешна. Безпогрешно беше обаче откритието на истинската българска столица, столицата на българските ханове от Аспарух до Борис. Това откритие беше коронната заслуга на Карел Шкорпил.

Още през 1887 г. Шкорпил започва работа в Преслав, която била продължена през 1905 г. по поръчение на РАИ в Цариград. Той проучва трасето на двете крепостни стени и съставя план на стария град така, както той е бил оформен през X в. Освен това той проучил и крепостите около Преслав, а в самия град разкопал северната порта на вътрешния град и една от ъгловите кули. Във Външния град той открил в местността „Гебеклисе“ една от най-големите църкви на града, в местността „Черешето“ — останките на един от многобройните преславски манастири, а в местността „Селище“ разкопал две църкви-гробници. Заедно с публикацията на резултатите от тези разкопки Шкорпил съобщава и за няколко средновековни надпис на латински език, за които той предполага, че произхождат от времето на княз Борис, когато в България е имало духовници от Рим. Шкорпил изследва отново крепостните стени, прави подробно сравнение на крепостните системи на Плиска и Преслав и установява, че в общи черти те са еднакви. В статията, публикувана по този повод, той обнародва и няколко материал, които в късно време са били разнесени в околността от развалините на старата столица.

През 1927 г., когато се подготвяше чествуването 1000 години от смъртта на Симеон, Шкорпил работи заедно с Йордан Господинов по разчистването на насипите около Кръглата църква и подготви за издание материалите за своята голяма студия „Паметници от столица Преслав“, напечатана в обемистия сборник „България 1000 години“. Тук са включени почти всички материали, които Шкорпил бе събрал и проучвал във и от Преслав в продължение на 40 години. След бегъл преглед на останките от праисторическо и римско време следва подробно описание на външната и вътрешната крепост, на постройките в града и околността — двореца, църквите и манастирите. Разгледани са отделни архитектурни материали, а също така и споменатите средновековни латински надписи. Този труд, отличаващ се със своята пълнота и прецизност, и досега не е изгубил своето значение и нашите по-млади археолози често прибягват към него за консултация. Все във връзка с Преслав Шкорпил обнародва през 1929 г. и друг труд, озаглавен „Старобългарска съобщителна мрежа и крепостите по нея“. Тук той установява, че Преслав е бил централно място на съобщения, средище на една цяла мрежа от пътища между Дунав и южната граница на държавата и че тези пътища са били отлично защитени чрез редица крепости край тях.

Твърде рано Шкорпил насочи своите интереси и към Търново. През 1893 г. той дава рапорт до княз Фердинанд, в който описва състоянието на търновските старини. Към рапорта били приложени 37 таблици и един проект за разкопки. Резултатите от тази постъпка на Шкорпил не са известни. Знае се само, че не той направи разкопките на Трапезица, а френският археолог Жорж Сьор, който като специалист по антична археология слабо е разбирал паметниците на българското минало.

Във връзка с предложението за разкопки Шкорпил изработил и плана на старинното Търново, който той по-късно допълнил и обнародвал през 1910 г. в кн. I на Известия на Българското археологическо дружество в София под заглавие „План на старата българска столица Велико Търново“. Оттогава са се изминали близо 50 години и този план все още служи на всички онези, които желаят да се запознаят по-основно с разположението и устройството на стария град. В същност в тази статия Шкорпил дава само една схема на план. Ценното в нея са описанията на отделните части на някогашното Търново: Момина крепост, Царевец, Трапезица, До́лна махала и Френк хисар. Той подробно разглежда крепостните стени, портите и т. нар. Балдуинова кула. Накрая се спира накратко и върху крепостите и манастирите в околностите на Търново.

С това приключиха и заниманията на Шкорпил със „старата българска столица Велико Търново“. Той не се върна повече към нея може би защото разкопаването и проучването ѝ беше поверено на чужденец или по-скоро защото вниманието му между 1899 г. и 1905 г. беше изцяло погълнато от разкопаването, изследването и обнародването на материалите от друга една българска столица, неизвестна дотогава дори и на големия историк на българския народ Константин Иречек. Историята на откриването на Плиска е интересна, но малко известна на обществото и заслужава да бъде разказана тук накратко, за да се види, че това откритие не е случайно, а е резултат на многогодишни наблюдения и проучвания от страна на Карел Шкорпил.

Още през 1767 г. немският пътешественик Карстен Нибур, връщайки се от Арабия в родината си, минал през Източна България и чул, че до Нови пазар имало в старите времена голям град. За втори път развалините на този град се споменават от Феликс Каниц, който посетил това място през 1878 г. и дал кратко описание на вътрешната крепост. Тук Каниц видял една колона с надпис К а с т р о н Б у р д и з у и помислил, че и самите развалини произхождат от някакъв си римски кастел с име Бурдизу.

По-късно, през 1884 г., градището при с. Абоба било посетено и от Константин Иречек, който се запознал с външното и вътрешното укрепление, видял кръглите ъглови кули на последното и също заключил, че това е огромен римски лагер, обаче все пак Иречек допуснал, че мястото е било населено и в ранно българско време. „Може би — пише той — тук принадлежи старобългарският Плисков в X и XI в.“

Забележете, че Иречек мисли за старобългарския Плисков от X и XI в., когато това име се споменава за пръв път в историческата литература от Лъв Диакон и Анна Комнина. Но тези византийски писатели не казват, че Плисков е била българска столица, тъй като в тяхно време тя действително не е била такава. Затова именно Иречек намеква само за град Плисков, без да подозира, че този град е бил някога столица на българската държава.

Обясненията, които дават Каниц и Иречек за внушителните развалини при турското село Абоба, не задоволили Карел Шкорпил. Той познава тези развалини още от 1887 г. и непрекъснато търси да ги отъждестви с някое историческо селище. Той смята, че такъв огромен римски кастел или лагер неминуемо би бил означен или споменат някъде в старата литература. И той го търси в римските итинерарии и карти, но не го намира в тях. Оттук идва у него и мисълта, че въпросното селище не е възникнало в римско време, а по-късно. И наистина тъдява някъде, между Преслав и Силистра, византийските историци знаят през X и XI в. един град, който се е наричал Плисков.

Шкорпил се интересува и от прабългарските надписи. Тези надписи са на гръцки език, но в тях се говори за български владетели и за български боили. И странно нещо — тези прабългарски надписи се намират в развалините до с. Абоба и в селата около Абоба, употребени вторично било в градежи, било като надгробни камъни. Явно е следователно, че те произхождат от един стар център и този център не може да бъде никой друг освен градището при с. Абоба, тъй като никъде в близката околност не се намира друго подобно градище.

Шкорпил знае много добре и съдържанието на Омуртаговия надпис в търновската църква „Св. 40 мъченици". В този надпис сам Омуртаг съобщава, че като продължавал да живее в стария си дом, направил друг преславен дом на Дунава и разстоянието между двата двореца било 85 км. Дотогава се приемало, че „старият дом на Омуртага", т. е. неговата столица, е бил Преслав, но измерено разстоянието до Преслав, дори по въздушна линия, от която и да е точка на Дунава между Тутракан и Силистра, е много повече от 85 км. Где е тогава грешката? У Омуртаговите инженери или у нашите съвременни историци, които твърдяха, че първата българска столица е Преслав? Шкорпил приема второто предположение: грешката е у историците. Според него столицата на Аспарух, Крум, Омуртаг, Маламир и на всички български ханове до Симеон трябва да е била някъде по-близо до Дунава, т. е. на 85 км от реката. И като измерва 85 км от която и да е точка на Дунава между Тутракан и Силистра, Шкорпил достига до с. Абоба, т. е. там, гдето се намират импозантните останки на един голям град, който не е означен на римските карти, град, в който и около който са били открити повече от 25 прабългарски надписа с имена на български ханове и боили. И още нещо: Шкорпил сравнява плана и укрепителната система на градището при с. Абоба с плана и укрепителната система на Преслав и намира, че между тях няма голяма разлика. Следователно тези два града са съществували, ако не едновременно, то поне в близко време един след друг и са били създадени от народ, който е живял в приблизително еднакви условия. И като резултат на всичко това Шкорпил заключава: не Преслав е първата българска столица, а градът, чиито останки стърчат до с. Абоба, градът, който някога се е наричал вероятно Плиска.

Това свое откритие Карел Шкорпил съобщил най-напред пред тесен кръг военни в Шумен. Почти в същото време, т. е. през 1898 г., той го изнася в книгата „Могили". Там на стр. 153 четем: „Абобското укрепление се намира на кръстопътя на римските пътища, които съединявали Marcianopolis с Nicopolis ad Istrum и Deultum с Дунава. Няма съмнение, че на този кръстопът се е намирала римска станция. В по-сетнешните времена — продължава Шкорпил — тук е била според мнението ни старобългарската столица на Аспарух, Крум, Омуртаг и Маламир; тя е била пренесена в близкия Преслав." Това мнение е било напечатано още на два пъти в Годишните отчети на Варненската мъжка гимназия за 1897/1898 и 1899/1900 г.

Но откритието на Шкорпил предизвикало на първо време отрицателен отзвук. „Бяхме подигравани в ежедневните вестници — пише Шкорпил, — за дето сме изказали мнение в Отчета на Варненската мъжка гимназия, че Абоба била столицата на Аспарух." Дори и младият тогава български историк, проф. Златарски, в „Български преглед", кн. III, 1898 г., се отнесъл към мнението на Шкорпил с пълно недоверие, като го нарекъл „повърхностно, необосновано и нуждаещо се от научни доказателства".

За изследванията на Карел Шкорпил в Североизточна България и особено около с. Абоба ще да е научил директорът на Руския археологически институт в Цариград, видният руски византолог проф. Феодор Успенски. През юни на 1899 г. той пристигнал във Варна заедно с проф. Михаил Попруженко, член на същия институт, за да изберат обект за археологически разкопки. Била съставена комисия от двамата руски учени, от Шкорпил и Васил Златарски — и двамата делегати на българското Министерство на народното просвещение. Шкорпил завел комисията в Абоба и на самото място подкрепил своето мнение за градището с отлично обосновани аргументи. Комисията намерила доводите на Шкорпил за убедителни и взела решение още същата година през октомври да започнат разкопките край Абоба под ръководството на Успенски и Шкорпил. Разкопките били продължени и на следната 1900 г.

Тук не е мястото да се спирам подробно върху абобските разкопки. Трябва обаче веднага да кажа, че резултатите от тези разкопки са имали голямо научно и национално значение: открити са били наистина останките на първата българска столица, а заедно с това и една неизвестна и неподозирана дотогава българска култура. Малко по-късно, когато през 1905 г. бе намерена в нивите при с. Чаталар (сега цар Крум) шестметровата колона на Омуртаг, бе открито или по-скоро потвърдено и името на тая първа българска столица. В надписа на тази колона столицата на Омуртаг изрично и ясно се нарича Плиска. По такъв начин откритието на Карел Шкорпил намери своето блестящо потвърждение и чрез разкопките при Абоба, и чрез надписа на Чаталарската колона. То намери всеобщо признание от тогавашните учени Феодор Успенски, Ойген Борман, Константин Иречек, Любор Нидерле, Васил Златарски и още много други след тях. То е всеобщо признато и от по-младите български историци, а по-младите български археолози продължават и до ден днешен делото на Карел Шкорпил, като доразкопават и изследват останките на Плиска, за да възстановят по тях, доколкото е възможно, повече и по-пълни страници от историята на политическия и културния живот не само на тая столица, но и на българския народ за времето от VII до X в.

Карел Шкорпил беше не само откривател и изследовател на българските старини, но и упорит радетел за тяхното трайно запазване за идващите поколения. Той правилно бе оценил голямото значение на паметниците на културата не само за науката, но и за възпитаване на родолюбиви чувства у народа. Заедно с брат си Хермин той популяризираше широко останките на древните култури у нас. Братя Шкорпил създадоха във Варна един от най-богатите в България археоло-

гически музеи. Те основаха и Варненското археологическо дружество, а по-късно, когато Карел загуби своя брат, по негов почин се създаде и археологическото сдружение „Българска старина“ със седалище в Коларовград. В това сдружение влязоха археологическите дружества от Варна, Шумен, Преслав и Разград и, разбира се, негов пръв председател беше пак Шкорпил. Задачата на това обединение беше вече чисто практическа — то трябваше да се грижи за запазването на старините предимно в Плиска, Мадара и Преслав, да поддържа около тях културна обстановка и да създава по-сносни битови условия за по-младите археолози, които, обединени сега от Народния музей в София и от новооснования Български археологически институт, бяха поели вече трудния, но високо патриотичен път на братя Шкорпил.

Не само заслугата му за откриването на първата българска столица и нейната култура, но и цялата научна и обществена дейност на Карел Шкорпил намери висока оценка у нас и в чужбина. Той беше действителен член на Българския археологически институт, а през 1918 г. бе избран и за член на Българската академия на науките. Шкорпил бе провъзгласен също за член на Германския археологически институт в Берлин (1891), на Австрийския археологически институт във Виена (1899), на Историческото общество в Одеса, на Руския археологически институт в Цариград, на Královská česká společnost nauk в Прага, на Масариковата акедемия в Прага, на Румънското нумизматическо дружество в Букурещ и, най-после, за почетен член на музея в неговия роден град Високо Мито.

Ако искаме да получим истинска преценка за Шкорпил като човек и научен работник, и не само за Карел, но и за неговия брат Хермин, ние трябва да разглеждаме тяхното дело и през призмата на условията, при които те живяха и работиха в първите 20 години след пристигането им в България. Всеки знае какво беше онова време, време на бурен кипеж в новоосвободена страна, когато се полагаха основите на нов политически и обществено-икономически живот. В партизански борби, в надпревара за достигане на високи постове в държавната и обществената йерархия, в ламтежа за бързо и безогледно забогатяване никой не мислеше за висока наука, а най-малко за археология. В страната нямаше нито академия на науките, нито научни институти, които да организират и ръководят научноизследователска работа. Главният фактор в това отношение беше едва ли не само личната инициатива.

На този фон братя Шкорпил се очертават почти като две изолирани фигури в тогавашното общество. Те дойдоха у нас като скромни учители и завършиха служебната си кариера като такива. Местиха ги от град на град, понесоха много несгоди в учителското си поприще, но не поискаха по-високи служби. Те не се отдадоха на търговски и финансови спекулации, за да трупат богатства, защото те знаеха само едно богатство — археологическото богатство на българската земя, и имаха само една цел — да открият това богатство и да го поднесат на българския народ. Карел Шкорпил кръстосваше българските поля и планини като древен апостол, за да извлича от недрата им паметниците на минали култури. Той пътуваше с кола, на кон, пешком, спеше, гдето и както завърне, но изследователското му дело не го измори дори и до последния му час. Защото от началото до края той гореше в огъня на изследователската страст и живееше с непоколебимото съзнание за огромната полза на своето научно и високо благородно дело.

И с това дело Карел Шкорпил изгради своя величав и нетленен паметник, който никога не ще потъне в забрава.

КАРЕЛ ШКОРПИЛ КАТО МУЗЕЕН ДЕЯТЕЛ И ОБЩЕСТВЕНИК

Милко Мирчев

Редки са случаите, когато научната и изследователската работа на един археолог дава възможности за провеждането и на музейна и обществена дейност. За това се изисква особена любов към самите паметници и материали, обект на музейната и събирателската работа, изисква се интерес към колекционерство в най-добрия смисъл на тая дума, но същевременно се изисква и най-голяма общителност с хората, познаване психологията на отделния гражданин от всяка професия и съсловие, изисква се, най после, много енергия и готовност да жертвуваш време и сили.

Щастливо съчетание на тези изисквания ние намираме в личността и работата на Карел Шкорпил. Ето защо и неговата дейност е еднакво ценна, богата и обширна както в областта на истинската археологическа и историческа наука, така и в музейното дело и обществото.

Още с идването си в България Карел Шкорпил е видял не само голямото богатство от паметници от всички епохи на историческото минало, с които изобилствували и изобилствуват нашите земи, но и страшното и варварско разрушаване, унищожаване и незачитане, на които тези паметници са били подложени било при масовото строителство, което било обхванало новата ни държава, било от грубо невежество и алчност. Стари крепости и градища се унищожавали заради строителния им материал, старинни сгради, мостове и други архитектурни паметници изчезвали поради лошо разбрани градоустройствени интереси, а паметниците с музейно значение са изчезвали по най-различен начин. Каменни статуарни паметници са били разбивани, за да се търсят в тях скрити богатства, мраморни плочки с релефи и надписи се начупвали, за да се използува мраморният прах за лекарство, милярни и пътни колони са били превръщани в валяци за хармани, а глинените, бронзовите и железните предмети са били направо захвърляни като безполезни. Пътуващи „пръстенари“, от друга страна, са събирали и обменяли срещу евтини ювелирни произведения антични предмети от скъпи метали, а след това ги претопявали. Много такива паметници са попадали в многобройните тогава сарафи, които ги продавали направо или чрез посредници на колекционери в чужбина. И всичко това се е дължало до голяма степен на невежеството на откривателите и на непознаването на значението на паметниците.

Единствената възможност за слагане край на това унищожение и разпиляване Карел Шкорпил е виждал в разяснителната работа и популяризирането на археологическата наука сред населението, а като главно оръжие за тази пропаганда — създаването на музейни сбирки. Събирането на предмети с музейно значение и особеното внимание, което се отдава на тия паметници, които често са в лошо състояние и без никаква материална стойност, е трябвало да променят отношението към тях на обикновения и случаен намервач. От друга страна, обра-

зуваната музейна сбирка гарантирала, че попадналата тук старина ще бъде запазена от загубване, унищожаване или злоупотреба. Ето защо една от първите грижи на Карел Шкорпил покрай неговата пряка училищна работа е било не само проучването в историческо отношение на градовете, в които учителствувал, и тяхната околност, но и създаването към гимназиите, в които е учителствувал, на музейни сбирки. В някои градове тези сбирки са станали основният фонд на бъдещите градски музеи.

Пет години, от 1882 до 1887 г., Карел Шкорпил е учителствувал в Пловдив и Сливен. Всяка ваканция, всеки свободен ден той е използувал в проучване в географско и историческо отношение югоизточните краища на нашата страна и в събиране на археологически материали. Резултат на тази му дейност са не само редицата научни трудове върху археологията на Южна България, но и музейната сбирка в Сливен.

През 1887 г. Карел Шкорпил поискал да бъде преместен за учител във Варна с цел да се запознае сега и с географската и историческата картина на североизточна България. Още същата година с помощта на колеги и ученици той образувал малка археологическа сбирка към гимназията, защото материали за създаването на такава сбирка във Варна не липсвали — десетки архитектурни детайли от антични постройки били пръснати из улиците и дворовете на града, стари монети е имало у всекиго, а засиленото ново строителство в града е давало всеки ден нови паметници от дълговековното историческо минало на стария град.

На следната година по същите съображения — да се запознае по-лесно с края — Карел Шкорпил се премества в Русе. Тук той проучва предисторическите паметници около града и в Разградско, търси данни за античното минало на крайдунавската Сексагинта Приста и накрая създава с намерените и събрани при своите проучвания материали от каменно-медната епоха и римско владичество археологическа сбирка към мъжката гимназия.

През годините 1891—1894 г. Карел Шкорпил е в Търново. Тук той е преместен пак по негово желание. Попаднал в столицата на средновековна България, Карел Шкорпил проучва архитектурните паметници от втората българска държава на Царевец и Трапезица, останките от строителство на Кос Хисар и в резултат на тази му дейност се явява първата научна монография за Търново и отново нова малка музейна сбирка. Какъв е бил характерът на тази сбирка от археологически материали, ние не знаем, но ако съдим от материалите, които Шкорпил при напускането на града е взел с себе си и е оставил във варненския музей, тя е съдържала характерната гледжосана сграфитокерамика, антични паметници и монети.

От 1894 г. Карел Шкорпил се установява във Варна и свързва завинаги името си с историята на музейното дело в града. През годините на неговото отсъствие от града оставената музейна сбирка бързо нараснала. Гражданите, у които Шкорпил лесно възбудил интереса към историческото ни минало, ревностно събирали в една стая към общинската библиотека всички новонамерени материали с надежда, че сбирката ще се развие в бъдеще като градски музей. Ние можем да си представим какво е било негодуването на Карел Шкорпил, археолога, влюбен не само в историческата наука, но и в паметниците, веществените документи за тая наука, когато узнал, че повечето от събраните материали не са вече във Варна. По това време в София се е създавал Централният археологически музей и по нареждане на Министерството на народната просвета всички археологически материали трябвало да се изпращат в София. Съгласно тази политика на министерството на централизиране на археологическите материали без оглед на това, от кой културен център произхождат, и находките от Варна въпреки упоритата съпротива на Градската община са били иззети и изпратени в София. Това са били гробният инвентар на няколко открити гроба и гробници във Варна и с. Река Девня, хубавата мраморна група на Адонис и Венера, надгробни релефи и др.

Този акт направи Карел Шкорпил отявлен противник на тая централистична политика на министерството и на софийския музей и той си остана такъв противник и до края на живота си. Това негово становище даде отражение не само в обществената дейност, но и при научната му работа. По-късно само благодарение на авторитета и упоритостта на Шкорпил тези действия на министерството не се повториха по отношение на варненския музей.

Карел Шкорпил започна отново да събира материали за музейна сбирка. Но скоро той разбира, че при това изобилие на паметници, което той установил по време на многократните си обхождания на Добруджа и крайбрежието, събирателската работа мъчно може да се провежда от един или неколцина любители на старини, колкото и ревностни да са те, а за разяснителна работа, за значението и опазването на тия паметници не можело да става и дума. Единствената възможност за разрешаването на тези мъчнотии Карел Шкорпил е виждал в привличането на повече хора, което можело да стане по пътя само на организирането им в археологическо дружество. Освен това Шкорпил смятал, че ако на това дружество, което щяло да представлява частно юридическо лице, се предаде и образуваната сбирка, тя ще бъде защитена от евентуално повторно изземване от страна на министерството.

Така на 12. XII. 1901 г. под председателството на варненския митрополит Симеон и в присъствието на видни граждани и учители в града се учредява археологическо дружество и Карел Шкорпил, който е неговият инициатор, е натоварен да изработи устава му. Ето как той е формулирал целите на новото дружество: „Археологическото д-во в гр. Варна има за цел да издирва, съхранява и изучава паметниците на миналото във Варненски окръг и съседните му страни и да буди интерес за тях в населението. От събраните материали то образува Варненски окръжен музей." През май 1902 г. министерството утвърдило устава на дружеството и на годишното събрание същата година Шкорпил е бил избран за завеждащ сбирката. На тази длъжност, а по-късно и като директор на музея Карел Шкорпил остана до края на живота си. Заредили се години на усилена събирателска работа. За попълване на сбирката с материали, добити чрез разкопки, Шкорпил не можел и да мисли, защото дружеството е нямало никакви средства — от 1901 до 1906 г. то не е събирало дори и членски внос. Едва през 1905 г. за пръв път дружеството е получило парична помощ от окръжния съвет, която Карел Шкорпил употребил, за да обзаведе с необходимите мебели отпуснатата за музей таванска стая в сградата на Девическата гимназия.

През същата година във Варна се установил вече като пенсионер и по-старият брат на Карел Шкорпил — Хермин, който бил дошъл няколко години по-рано в България също като учител-естественик и с когото Карел Шкорпил учителствувал заедно или в различно време в почти едни и същи градове в страната. В много случаи те заедно са извършвали своите проучвания, като успешно се допълняли: Хермин Шкорпил се интересувал и разработвал въпроси, свързани с естествознанието, а Карел Шкорпил е поемал върху себе си всичко, което е било свързано с историческото минало на изследваната област. Това хубаво сътрудничество между двамата

братя продължило и във Варна, и то не само в тяхната научноизследователска работа, но и в музейно-обществената им дейност.

Още с идването си във Варна Хермин Шкорпил е бил приет в археологическото дружество и от 1906 г. станал негов председател, като си останал такъв до края на живота си — 1923 г. Така Карел Шкорпил, който вече от ред години е бил уредник на дружествената музейна сбирка и фактически ръководител на дружеството, е бил облекчен в своята работа, като е останал само с пряката грижа по уреждането на музея, правенето на разкопки, купуването на старини. Сега работата по откриването на музей се ускорила. И ето, най-после, отдавнашната мечта на Карел Шкорпил да види събраните с толкова усилия и без никаква материална, а често и морална подкрепа археологически материали, подредени в истински музей, се осъществила. На 11 юни 1906 г. в същата таванска стая на Девическата гимназия се открива Варненският окръжен музей. Музейният салон е малък, с неудобно разположение, мъчно достъпен за публиката, но въпреки всичко неговият уредник е доволен. Той има възможност вече да покаже резултатите от своята работа, нагледно да убеди многобройните посетители в богатствата, които крие Варна и Варненски окръг.

Откриването на музея е предизвикало голям интерес у гражданството, който се изразил не само в посещение на изложбата, но и в изпращане на многобройни дарове на музея от целия окръг. Този интерес Карел Шкорпил заедно с брат си решил да използува, за да увеличи броя на членовете на дружеството, защото само по този начин можел де се увеличи притокът на старини в музея, а и полученият членски внос, който започнал да се събира от тази година, щял да послужи за посрещане на нуждите на музея. За тази цел те излизат с позив-писмо до гражданите във Варна и другите селища в окръга. Ето как в този позив е обрисувано състоянието на археологическото и музейното дело във Варна, положение, което е еднакво за цялата страна по това време. „Град Варна и околностите му — пише Карел Шкорпил в позива — са богати с ценни паметници от най-древна старина. Едни от тях са изложени без никакви грижи за опазването им от разрушението на природните стихии, а други, скрити под земята, са изложени на случайни открития от невежи и прости хора, които, ако намерените от тях предмети имат пазарна стойност, ги продават на разни куюмджии и златари, а ако не представляват за тях никаква облага, ги захвърлят и така те пропадат в повечето случаи безизвестно. А тези паметници, макар и неми, са свидетели на цял минал исторически живот. Тези паметници освен грамадното значение, което имат за историята на културата, запазени и разпределени по епохи и народности в един музей, биха представлявали гордост за града пред културния свят...“

На този позив се отзовали много граждани и ние виждаме, че докато дружествените членове през 1906 г. са 163, през 1907 г. те стават 327. Така Карел Шкорпил намира още в самото начало на своята музейна работа в града признание за своята дейност и спечели доверието на гражданството не само във Варна, но и в окръга.

Облегнат на този голям брой дружествени членове, обкръжен от любознателни граждани, Карел Шкорпил продължава своята научноизследователска работа и свързаното с нея набиране на музейни предмети, но сега той работи не на свой риск или по покана на чужди институти, а от името вече на Варненското археологическо дружество. Авторитетът на Карел Шкорпил, ценен вече и уважаван научен работник не само у нас, но и в чужбина, защото Шкорпил през 1897 и 1898 г.

е член на експедицията на Виенската академия за проучване на Черноморското крайбрежие, а през 1899 и 1900 г. той ръководи разкопките в Плиска, предприети от Руския археологически институт в Цариград, даде тежест и на новото дружество. Дейността на дружеството се одобрява и приема от обществото и държавната власт и тя, ако и все още нередовно, подкрепя неговите мероприятия. Сега вече музеят е имал, макар и ограничено, възможността да обогатява чрез нарочни разкопки своите сбирки.

Като първи материали, открити по този път, Карел Шкорпил включил в музейната сбирка находките от разкопките в Абоба — Плиска, гробният инвентар от разкопаните нарочно от дружеството гробни могили около Варна и множеството архитектурни детайли, получени в резултат на първите по-големи разкопки, извършени от Карел Шкорпил от името на дружеството през 1906 г. в Абтаатското кале в Добруджа. През 1908 г. в музея постъпват находките от разкопаните от Карел Шкорпил тракийски могили западно от града, а през 1909 г. Шкорпил прибира многобройните бази, колони и капители от разкритата в местността „Пиринч-тепе“ раннохристиянска базилика. През 1912 г. Шкорпил обогатява музейните колекции с голямата гробна находка от Балчик. По време на Междусъюзническата война през 1913 г. Шкорпил поискал разрешение да прибере на съхранение събраните археологически материали в сградата на Педагогическото училище в Силистра, но Министерството на просветата наредило те да бъдат изпратени в Русе, където голяма част от тях се загубили.

Така расте музейната сбирка като музейното богатство се увеличава постоянно от непрекъснати дарения и откупвания и с многобройните материали, донесени от Карел Шкорпил при неговите постоянни обиколки из областта. В малкото музейно помещение става още по-тясно, но вместо музеят да бъде преместен в по-удобна сграда, през 1915 г. Шкорпил получава нареждане от директора на гимназията да опразни таванската стая. Той прибира своите сбирки в сандъци и е принуден да слезе в две сутеренни стаи на същата сграда. Цели шест години музеят е почти затворен. Той не може да покаже цялостно своето богатство, нито да провежда някаква просветна и пропагандна работа. Започват военните години. Карел Шкорпил е причислен към щаба на армията и прави археологически проучвания в Македония и Северна Добруджа. Новите задачи го откъсват от пряката му музейна работа. Но войната свършва. Археологическите проучвания започват отново и Шкорпил увеличава музейните сбирки със ценните находки от разкопаната от брат му Хермин Шкорпил старохристиянска базилика в местността „Джанавара“. През 1921 г. в музея постъпват находките от разкопаните гробни могили северно от града. Последен принос в музейните сбирки, резултат от неговата изследователска дейност, Карел Шкорпил направи с находките от извършените с участието на чешкия археолог професор Салач разкопки през 1930 г. на тракийските могили в землището на с. Галата, Варненско.

Положението на музея обаче си оставало лошо. Той бил фактически затворен и материалите се похабявали във влажните сутеренни помещения. Най-после дългата и упорита борба на Карел Шкорпил с Министерството на просветата се увенчала с успех и през 1921 г. музеят е настанен в една голяма зала в същата сграда на гимназията, където той остана допреди няколко години. Този успех не задоволил Карел Шкорпил. Той виждал значението на един музей в град като Варна, с терен, богато наситен с останки от стария Одесос, и с крайбрежие, изобилствуващо с материали от всички епохи; и затова непрекъснато и до края на живота

си мислеше, агитираше и действуваше за изграждането на специална музейна сграда, мечта, която за съжаление и досега остава неизпълнена.

В новата музейна зала Карел Шкорпил подреди многобройни археологически материал по епохи, по видове и по находки. В музея има материали от стара Варна, от възраждането в града, има природонаучен отдел с палеонтологически експонати, има и етнографски отдел. Музеят се оформя като общ музей с богати и многобройни материали, които го поставят на първо място между музеите в провинцията.

Всеки предмет в тая сбирка е със своя история, свързан е с упорито търсене, получен е в резултат на настойчиво убеждаване, затова и всеки предмет е познат и близък на Шкорпил, пазен и показван с особена любов. Карел Шкорпил имаше много начини за издирване и събиране на музейните ценности, еднакво ефикасни и оправдани и с еднакво успешен за него край — исканият предмет да постъпи в музейната сбирка. Според случая той си служеше с убеждение, с дълги разкази за историята на паметника, а понякога и с заплаха. На Карел Шкорпил бяха познати всички работници, занимаващи се с изкопна работа, той на място им обясняваше значението на материалите, които те намират, и ако нещо от намираните скъпи предмети не попадаше в музея, причината бе, че Шкорпил нямаше винаги възможност да дава парично възнаграждение.

Въпреки враждебното отношение, което имал към иманярите, Шкорпил е познавал всички търсачи на богатства в окръга, следял е отблизко тяхната често пъти разрушителна дейност и ги е преследвал, но понеже и той постоянно е разпитвал, търсел и изследвал стари укрепления, селища и пещери, сам получил от населението прозвището „малджибашия", т. е. пръв иманяр. По същата причина името на Шкорпил е станало синоним на търсач на старини и затова днес в с. Осеново, Варненско, един възрастен селянин, който обича да се рови и търси старини, е получил от съселяните си прякора „Шкорпила", без мнозина от тях да знаят защо е наречен така.

В помощ на разяснителната и събирателската работа на Карел Шкорпил се явили печатаните от археологическото дружество почти редовно от 1906 г. нататък годишни отчети и „Известия", които, особено първите, са съдържали кратки съобщения за намерени старини, за изчезнали или унищожени паметници, за направени открития, постъпили дарения и пр. Това е първата популярна литература с археологическо съдържание на времето у нас и тя масово се е пласирала в окръга между всички любители на старината. Дейно и почти пълно участие в редактирането и списването на тези печатни издания е вземал Карел Шкорпил. Същата популяризаторска цел са преследвали и неговите десетки статии и съобщения, излезли в местни и столични вестници и списания.

Животът и дейността на археологическото дружество са заангажирвали немалък дял от обществената работа на Шкорпил. Ако и никога да не е заемал ръководна длъжност, той все пак заедно с брат си е бил един от неговите постоянни ръководители. След основаването на първото археологическо дружество в Сливен от Хермин Шкорпил през 1882 г. такива дружества се явили и във Варна, София, Видин, Казанлък, Плевен, Преслав, Търново, Шумен и Разград. Един от главните въпроси, който е вълнувал дружествата, е бил, какви трябва да бъдат отношенията между тях и централния музей. Този въпрос е бил предизвикан от стремежа на музея в София да установи пряк контрол и ръководство на работата на дружествата. И когато през 1909 г. Министерството на просветата изготвило

проектозакон за старините, с който се узаконявала тая политика на централизация, Карел Шкорпил застанал начело на борбата на дружествата за самостоятелност. Варненското дружество решава да се действува за свикване на конференция на археологическите дружества за отлагане приемането на законопроекта в друга сесия, докато се вземе мнението на дружествата и на проектираната конференция. Министерството се вслушва в изказаното предложение и софийското дружество свиква през 1910 г. в Търново конференция на археологическите дружества. Варненските представители начело с Карел Шкорпил отстоявали тезата за самостоятелност и конференцията единодушно поискала да се прокара в новия законопроект разширение на правата на дружествата. Същата конференция е взела решение, внушено пак от К. Шкорпил, всички дружества в страната да са самостоятелни и равни.

С известни изменения в полза на дружествата законопроектът за старините е станал закон. Исканията на дружествата наистина не били приети изцяло, но тяхната организираност и сплотеност и техният авторитет в обществото и положителни резултати от работата им са наложили, щото министерството в мотивите към гласуванията закон да каже за тях следното:

„Каквото не можа да направи цели 20 години Министерството на народната просвета, неговите органи и университет, туй го направиха неотдавна създадените в България археологически дружества. Какво огромно значение имаха и имат те за запазване и поддържане на старините в България, това може да се види от обстоятелството, че само археологическите дружества имаха научни резултати чрез своите разкопки... На археологическите дружества в България ние дължим разкопки от първостепенна важност (каквито са тия в Кюстендил, Преслав, Варна) и музеи с богати старини, каквито никой не е подозирал преди основаването на дружествата, които притежават сега значителни музеи (във Варна, Шумен, Ст. Загора, Казанлък, Преслав и Плевен)."

Това ласкаво официално мнение за значението на дружествата обаче не задоволило Карел Шкорпил. Той останал недоволен от постигнатото и продължил борбата за създаване на нов закон за старините с пълна децентрализация, като организирал през 1911 г. във Варна II конференция на археологическите дружества. Тук К. Шкорпил предложил създаването на съюз на дружествата със свой печатен орган. Започналите войни обаче попречили на реализирането на това прието от конференцията предложение на Карел Шкорпил и с това като че ли наболелият и изострен спор за самостоятелност на дружествата затихнал.

След войните К. Шкорпил отново подема идеята за обединение на усилията на отделните дружества, но като че ли сега вече в разрешаването на по-практични задачи, а именно насочване на грижите на дружествата към опазване на недвижимите паметници. Взетото решение от II конференция на дружествата във Варна през 1911 г. да се моли Министерството на народната просвета да предостави грижата над новооткритите паметници на дружествата, като ги подпомага материално, останало без отглас. Положението на старините продължило да бъде лошо. Затова именно сега К. Шкорпил прави усилия да обедини поне съседните по място и близки по научни интереси дружества. Така К. Шкорпил станал инициатор за създаването през 1923 г. в Шумен (дн. Коларовград) на сдружението „Българска старина". В него като колективни членове влезли археологическите дружества във Варна, Шумен и Преслав. Задачата на това сдружение е била да се грижи за паметниците на културата от времето на първата българска държава в Преслав, Плиска и Мадара. Пак Карел Шкорпил е един от главните деятели за организира-

нето на народен събор в Абоба—Плиска през 1924 г. За събора той написва и брошурата „За защита на българската старина“. Целта на този събор бе да заангажира вниманието на обществото и на Министерството на народната просвета към тия български старини, които, след като К. Шкорпил ги разкри и проучи — Плиска през 1900 г., а Преслав през 1905 г., — бяха изоставени и забравени.

Големи грижи положи К. Шкорпил също и по отношение на запазването на старините във Варна. Още по времето, когато се изготвяха първите благоустройствени планове — 1908 г., — К. Шкорпил направи постъпки за запазването на Римската кула и за освобождаването на площите около нея от съществуващите постройки. Той организира охраната на откритите старини в Пиринчтепе, Джанавара и Аладжа манастир и редица години води упорита борба с общината в с. Виница за спасяване от изсичане гората около Аладжа манастир, обявена днес за лесопарк.

Постоянна грижа на археологическото дружество и на неговия фактически ръководител е било търсенето на материални средства за провеждане на музейната и изследователската работа. Големи надежди в това отношение възлагал К. Шкорпил на подарената на дружеството от държавата през 1915 г. местност „Узункум“, сега „Златните пясъци“, и цялата гора до манастира. Дълги години дружеството опазва гората, като я превърна в парк, а К. Шкорпил мечтае да се създаде на „Златните пясъци“ доходно лозарско и овощарско стопанство, начало на каквото бе и сложено. По-късно той вижда хубавото разположение на местността и мисли за превръщането ѝ в курортен кът. Предвиждайки значението, което това живописно и курортно място ще има за бъдещето на града, Шкорпил направи всичко възможно, за да осуети през 1921 г. искането на Министерството на земеделието да създаде на „Златните пясъци“ село от преселници от околните селища което неминуемо щяло да доведе до опустошаването на тази така красива местност, с което Варна днес с право се гордее.

Но изглежда, че тази многообразна обществена дейност, която е била пряко свързана с грижите по създадения музей и откритите старини, е била недостатъчна за Карел Шкорпил. С своя авторитет и сериозноост на научен работник, а същевременно и с общителния си и светъл характер той бил търсен и включван във всички културни инициативи в града. Карел Шкорпил е основател на туристическото дружество във Варна още през 1894 г. Членовете на това дружество са носили смешното име „дармаданци“, но всички са били обхванати от желанието да помогнат за набирането на данни и материали за историята на края. Шкорпил, без да е ловец, е член и на ловното дружество, за да има възможност да включи и тях в големия вече брой от музейни сътрудници. К. Шкорпил е член в комитета „Алея на възраждането“, който украси с редица бюстове-паметници главната алея в Морската градина. През 1923 г. във Варна се създава сдружението „Морски сговор“. Шкорпил е един от основателите му и първият уредник на създадения към сдружението Морски музей. Той е инициатор за издигане на паметник на загиналия при Варна полски крал Владислав Варненчик и член и главен деятел по изграждането на днешния мавзолей. Дори и в преклонната си възраст Карел Шкорпил не се отказва от обществени задължения и културни инициативи. През 1930 г. той е удостоен от Чехословашката република с званието почетен консул във Варна, а през 1931 г. ние го виждаме учредител на славянското културно-просветно дружество в града.

Накрая ще трябва да отбележим и факта, че Шкорпил въпреки чисто научния характер на неговата работа не бе аполитичен, не остана настрана от политико-обществения живот в страната. Истински демократ, с прогресивни разбирания, Шкорпил бе със социалистически убеждения. Същевременно той бе и голям славянофил, убеден привърженик на единството между славяните и приятел на всичко руско. Затова и прогерманската политика през Първата световна война, която изправи България срещу Русия, го е възмутила дълбоко и той в един годишен отчет пред дружеството открито е излял огорчението си с думите: „Преди няколко години наши войски, командувани от германци, заклетите врагове на славянството, копаеха окопи по крайбрежните старинни валове и на античната старина Джанавара против нашите руски освободители.“ Еднакво предан на славянската идея бе Шкорпил и по време на Втората световна война. Той с мъка понесе нахлуването на немците в Съветския съюз, но никога не загуби надеждата в силата на руския народ. Жалко, че само с няколко месеца не можа да дочака победния край, в който бе дълбоко убеден.

Тази е, може би в едри щрихи, картината на един чудесно осмислен житейски път, картината на един живот, изпълнен с горчивини и разочарования, но и с дълбоките радости на един творчески труд. Карел Шкорпил честно и безкористно работи в полето на българската култура. Той положи основите на една нова наука в България и начерта пътя за нейното развитие. Затова и българското общество и българската археологическа наука винаги ще зачитат неговото дело и ще помнят името му.

КАРЕЛ ШКОРПИЛ КАТО ЕПИГРАФ

Веселин Бешевлиев

В един сборник, посветен на стогодишнината от рождението на видния български археолог Карел Шкорпил, не може да остане неспомената и неоценена дейността му като епиграф. Ако и неспециалист-епиграф и непознаващ добре старите езици, Шкорпил има големи заслуги за издирването и издаването на епиграфските паметници в България. За пръв път неговото име заедно с това на брат му Владимир се явява върху кориците на съвместния им труд „Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия“ (Пловдив, 1885). Тук в глава XV, стр. 78—86, са обнародвани 13 надписа, от които един (№ 12) е старобългарски, един (№ 1) — латински, а останалите — гръцки.

По-късно К. Шкорпил заедно с брат си Хермин издирва и обнародва множество гръцки и латински надписи от България във виенското списание Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn (XV, 1892, стр. 91—110 и 204—222; XVII, 1894, стр. 170—212; XIX, 1896, стр. 234—248), в Министерски сборник (IV, 1891, стр. 146—155; VII, 1892, стр. 84—110; VIII, 1892, стр. 59—81) в „Паметници на град Одесос — Варна“ (Годишен отчет на Варненската държавна мъжка гимназия за 1897/1898 г.), Известия на Варненското археологическо дружество (V, 1912, стр. 3—4). Самостоятелно К. Шкорпил обнародва надписи най-напред в XVII том на споменатото по-горе виенско археологическо списание, след това в „Записки императорского Одесского общества истории древности“ (XIX, 1896, стр. 27 и 95; XX, 1897, стр. 77—80; XXI, 1898, стр. 17—22; XXII, 1900, стр. 16—22), ИБАД (III, 1912, стр. 241, заб. 4), ИБАИ (VIII, 1934, стр. 24—43; XIII, 1939, стр. 129—150; XIV, 1940/1942, стр. 8—52), Опис на старините по течението на р. Русенски Лом (София, 1914, стр. 103; стр. 109 и сл.; стр. 116; стр. 142; стр. 144; стр. 169 и стр. 173), Опис на старините в Черноморската област, II част (София, 1927, стр. 3 и сл.) и, най-сетне, в сътрудничество с Т. Успенски (ИРАИ, X, 1905 = Абоба — Плиска, стр. 544—554), А. Салач (Rozpravy CAVU I nº 74, 1928, стр. 84) и П. Ников (Byzantinoslavica, III, 1931, стр. 333—382).

За съжаление не може да се установи засега какво е било участието на К. Шкорпил в издаването на надписи в съдружие с други лица. То не ще да е било обаче незначително.

Първите публикации на К. Шкорпил страдат от един недостатък, който е общ дори за първите томове на АЕМ. Надписите се обнародват без сведения за размерите и без факсимилета или фотографии. Те представят преписи с маюскули. В по-късните томове този недостатък е само отчасти отстранен, като се дават само факсимилета. Фотографиите се явяват само в последните издания. Преписите и факсимилетата на К. Шкорпил се отличават с особена точност, което е изтъкнато на два пъти в АЕМ. Така в АЕМ, XIV, 1891, стр. 161 Anm. 3.: „Zu 9. II. 25. 31. 32. 34. 36—41. 45. 46. 48. 49. 51—55. 57 wurden mir von Domaszewski Abschriften

Skorpils, die mehrfach besser als die von ihm veröffentlichen Texte zu sein schienen, freundlichst zur Verfügung gestellt", и AEM, XV, 1892, стр. 91 Anm. I.: „Wir erhielten diesen werthvollen, durch Genauigkeit der Copien ausgezeicheten Beitrag, für den wir den Eisendern auch an dieser Stelle danken, durch freundliche Vermittelung A. von Domaszewskis, welcher bei einigen Stücken Umschriften vorgenommen hatte." Тук би могло да става, разбира се, спор, за кой от двамата братя Шкорпил се отнасят горните думи. Изхождайки обаче от обстоятелството, че въз основа на преписи на К. Шкорпил са били издадени голям брой латински надписи в CIL III, гдето нерядко се среща бележката misit Carolus Scorpil (например № 12,332, 12,334, 12,340, 12,451—53, 14,431—14,432 и др.) и че неговите факсимилета и рисунки са използувани и от E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, Wien, 1906 (например 69 n⁰ 75: Faksimile nach Zeichnung K. Skorpils, 231 n⁰ 287: Faksimile nach Abklatsch K. Skorpils, dem ich auch die Beschreibung verdanke, 258 n⁰ 327: rechts ein Stück angefügt nach einer älteren Abschrift K. Skorpils и др.), то с голяма вероятност може да се приеме, че в гореприведените думи се има пред вид на първо място К. Шкорпил. В споменатия сборник от надписи на Калинка между лицата, които са взели участие в неговото съставяне, е споменато и името на К. Шкорпил.

К. Шкорпил пред Мадарския конник

Шкорпил е снемал от надписите по няколко преписа в различни времена, за да осигури точността на прочетеното. Това се вижда не само от надписите на Мадарския конник, от които той е направил няколко преписа, но и от следната бележка в AEM, XVII, 1894, 189: „Wir haben, so gut es geht, die zweite von K. Skorpil genommene Abschrift wiedergegeben. Aus einer früheren Abschrift von ihm führe ich an..." Окончателното разчитане и допълване на надписите е било извършвано в повечето случаи от други лица, например от Домашевски и О. Борман в AEM. Също така и тълкуването особено на по-трудни надписи е било дело на други учени, като В. Томашек, К. Иречек и др. От само себе си се разбира, че при някои надписи са дадени погрешни четения или допълвания, което се среща и при други учени. Това е направило някои надписи по-късно да се преиздадат наново. При все това заслугите на К. Шкорпил като издирвач и издател на надписи са безспорни. Те са много големи. Благодарение на К. Шкорпиловата епиграфска дейност от много сега загубени или станали недостъпни надписи или откъслеци от надписи са запазени преписи, които са от неоценима полза за науката.

От особено значение са обаче заслугите на К. Шкорпил за издирването, събирането и издаването на т. нар. първобългарски надписи. Той заедно с брат си Хермин пръв събира и издава всички известни до 1896 г. първобългарски надписи и поставя основите на първобългарската епиграфика. Пръв К. Шкорпил снима един сравнително точен препис от надписите около Мадарския конник. Пръв той установява, че се четат имената Крум и Омуртаг, и обявява надписа и релефа, ако и погрешно, за надгробен паметник на Крум. Наистина новите изследвания показаха, че в надписа се чете Крумесис, а не Крум и че паметникът не е надгробен, нито е от времето на Крум, но при все това заслугите на Шкорпил за изучаването на надписа и релефа са извънредно големи. Благодарение пак на К. Шкорпил се е запазил в препис един сега изчезнал първобългарски надгробен надпис. Почти до края на живота си Шкорпил е проявявал интерес към първобългарските надписи.

Освен гръцки и латински надписи К. Шкорпил е преписвал и издавал и старобългарски надписи. Той пръв е съобщил за старобългарския надпис на Иван Александър от Ямбол (вж. Пер. сп., XXI—XXII, 1887, стр. 523—525). На лист XCVII на албума към ИРАИ, X, 1905, е обнародвал в факсимилета 21 старобългарски надписа, от които някои днес са вече изчезнали.

Ето защо ние не можем да не бъдем признателни на К. Шкорпил и за епиграфските му занимания, с които той поставя, може да се каже, начало на епиграфиката в България, и да не му отдадем и на това място заслужена дан.

КОРЕСПОНДЕНЦИЯ НА ХЕРМЕНЕГИЛД И КАРЕЛ ШКОРПИЛ С КОНСТАНТИН ИРЕЧЕК (1881—1899)

Петър Миятев и Георги Янтарски

Делото на братя Херменегилд и Карел Шкорпил за българската наука е значително и всичко, което се отнася до тях, не може да не представлява интерес. Тоя интерес се ограничава главно върху българската археологическа наука, за която многозаслужилите чехи направиха най-много.

За заслугите на Карел и Херменегилд Шкорпил е писано не малко, особено за Карел след неговата смърт през 1944 г. Неговите многобройни приноси, студии научни съобщения и др. са намерили видно място в множество специални библиографии, обнародвани в наши и чужди издания. Неговите и на брат му Херменегилд трудове са събрани и в издадената през 1957 г. от Археологическия институт при БАН Библиография на българската археология.

С настоящата публикация на преписката с братовчед му Константин Иречек се прави още един принос към неговата биография и научна археологическа дейност през течение на един кратък период, от който произхожда тя. Нашият принос започва с две писма на Херменегилд Шкорпил до Иречек, в които читателят ще намери първите сведения за идването на Карел Шкорпил в България.[1] Двете писма покрай интересните си сведения за археологически находки и новости от България, съобщени от Херменегилд Шкорпил, съдържат и първите препоръки и ходатайства за назначаването на К. Шкорпил за учител в България.[2]

Цялата запазена в архива на Иречек кореспонденция с К. Шкорпил се състои само от осем писма: пет от Шкорпил и три чернови от Иречек. Тук не е поместена само една пощенска картичка от К. Шкорпил, писана във Високо Мито (неговия роден град), Чехия, на 7. V. 1898 г., с която се уговаря среща с Иречек. Всички останали писма се обнародват на чешки език и са последвани от български преводи. Към двете писма на Х. Шкорпил са приложени и фотокопия. Някои необходими кратки обяснителни бележки към писмата са дадени след преводите Подробен коментар на обнародваните тук девет писма смятаме за излишен. Всяко писмо говори достатъчно ясно за себе си и всички ония, които познават научната дейност на К. Шкорпил, лесно ще ги разберат. Недоумение може да събуди само едно обстоятелство: защо преписката К. Шкорпил—К. Иречек е ограничена само

---

[1] Интересно е да се отбележи, че в своя Български дневник от 1879 — 1884 г., т. I, Пловдив—София, 1930, Иречек никъде не говори за първото идване на своите братовчеди и как е станало то. Само на едно място, на стр. 490 под 13/25 август 1881 г., той пише: „Вчера К а р л Ш к о р п и л беше тук, отивайки за Пловдив, жив момък." За другия си братовчед, Херменегилд, той изобщо не споменава нищо.

[2] Преписката на Х. Шкорпил с К. Иречек ще бъде обнародвана в подготвения за печат т. III Из архива на К. Иречек. Преписка със славянски и неславянски учени. Двете писма от тая преписка, които даваме тук, се обнародват само защото са във връзка с първото идване на Карел Шкорпил.

в тия две години — 1898—1899? Иречек си пише и с другите двама братя, Ладислав и Херменегилд, и тая преписка се води между 1877—1890 г. Как би могло да се обясни, че след 1899 г. в архива на Иречек няма никаква кореспонденция между тях. В необнародваните дневници-записки на Иречек от 1900—1915 г. той често говори по български работи, споменава много български общественици и културни дейци, с които си пише, съобщава от кого от тях е получил писмо, кому какво е отговорил, но никъде в тия записки за посоченото време не се споменава името на някой от Шкорпиловците. Иречек е имал обичай да пише на отделни листчета имената на всички българи и чужденци, на които е изпращал новогодишни честитки през посочените години. В тия листчета, запазени в тетрадките-записки, името Шкорпил, вероятно Карел, е отбелязано само за 1902 и 1903 г. След това до края на 1915 г. той никъде не го споменава. Обяснението на тая оредяла преписка между Шкорпил и Иречек може да се крие само в обстоятелството, че по това време завършват неговите големи трудове за България и българските им преводи. За своите съчинения „Княжество България“ и „Пътувания по България“ Иречек е получавал сведения от много българи, а също и от братята Шкорпил. Много от тия сведения са влезли в съчиненията му, без да е отбелязано от кого произхождат. Друго обяснение за редките писмовни връзки между Шкорпил и Иречек е и назначението му във Виенския университет, когато неговите научни занимания се отклоняват от България, без интересите към нея да отслабнат до края на живота му.[1] Това е отразено ярко в обнародваната досега преписка с българи, в преписката му с чужденци и в необнародваните негови дневници и записки. Не е вероятно при разкриване архивното наследство на К. Шкорпил, постъпки за прибирането на което вече са направени от страна на Архива при БАН, да се намерят следи от продължена преписка между двамата братовчеди, чиято обществена и научна дейност има голямо значение за развитието на българската наука.

Високата оценка на тая дейност беше заслужено отразена в тържествените чествувания, които БАН уреди по случай стогодишнините на двамата мастити чехи — през 1954 г. на К. Иречек, а през 1959 г. и на К. Шкорпил. С това българската наука и българският народ дадоха още веднаж израз на своята благодарност към братския чешки народ, чиито синове участвуваха дейно във всестранното строителство и издигане на България след Освобождението.

---

[1] Това обяснение намира потвърждение и в думите на самия Иречек, който в писмото си до К. Шкорпил № 7 тук между другото пише: „А моите работи се движат сега постоянно около Адриатическо море, в Далмация, Албания и т. н. Започвам вече, ща-неща, да занемарявам България.“ И наистина, ако се прегледа саморъчно написаният от Иречек списък на всички негови съчинения и всичко, каквото е излязло изпод неговото перо от 1871 до 1916 г. (вж. АБАН, ф. Ир. III, № 186), ще се види, че след завършването и издаването на „Княжество България“ и „Пътувания по България“ той не е написал, с изключение на дребни рецензии, отзиви, статии, нищо по-значително за България. В кореспонденцията си с българи той не на едно място заявява, че с последните си две съчинения е завършил своите студии за България. Напразно след напускането му на България той е бил канен многократно за сътрудничество в български списания, той винаги е намирал благовидни причини за отказ. Характерна в това отношение е преписката му с Ив. Шишманов. Последният много пъти му отправя покани и повици за сътрудничество в Сборника за народни умотворения, които Иречек упорито и последователно отклонява под предлог на други по-спешни занимания. Може би това се е дължало и на огорчението, което някои български среди са му причинили, което нещо той не е и скривал пред своите по-близки български приятели.

1

Херменегилд Шкорпил до К. Иречек

Plovdiv, dne 10. března 1881

Odp. 21/3 1881[1]

Milý Bratranče!

Neopominám zaslati Tobě ukázku starožitného nápisu, nalezeného před několika dny u městýse Stanimaka (dvě hodiny od Plovdiva, směrem jihovýchodním). Nápis tento nalezený na vysoké stráni, vydlabán v přirozené skalní hornině, pochází dle mého zdání z dob prvnich Asenovců; letopočet poukazuje na rok **6339** (t. j. ? 833 ?). Nemaje po ruce Historii Tvou nemohu se přesvědčiti zda se dáta shoduje.

Časem bylo by mně možno zaslati Tobě opis nápisu řeckého, který jsem nalezl na zdejší jedne džamii; pokud jsem mohl vyzvěděti s přítelem svým filologem poukazuje nápis ten k založení Plovdiva Philippem. Mimo to mohl bych časem podati zprávu o starém hradu, nacházejícím se v klisuře Stanimašké; dále o pohrobních schrankách (kamenných)? nacházejících se prý u blízké vesnice Markova. — O tak zvaném „Markovém hrobě“, nacházejícím se na jednom malém vršku plovdivském; dle ohledání a zdání mého byla to nějaký druh kapličky s hrobem vydlabaném v hornině syanitogranitové. — Vrcholek nejvýššího zdejšího vrchu „Džendem Tepe“ (džendem = peklo), kde prý bylo kopáno; našly se prý starožitné velké cihly. Zprávu Tvou o nemožnosti zapůjčení mne gener. mapy Rumelie jsem před několika dny obdržel.

Vynucená na Tobě rekomandace Čechem Buršem, který zanechal v Moskvě špatnou úpomínku po sobě, zůstala dosud bez výsledku; i před dotyčným Čechem byl jsem varován, Tyto dny viděl jsem jej zde; zdá se, že po druhé již přijel ze Sofie, aby se zde pokusil o nějaké místo. Direktor p. Stránský odkázal ho zdejšímu vrchnímu ingenierovi s podotknutím, že dle Tvé rekomendace za něj neručí.—

Žádám Tebe laskavě, jestli by Jsi mne nemohl pomoci geologickými monografiemi o Rumelii, o nichž si se zmiňoval v Historii Tvé.

Pak zmínku o školských poměrech v Knížectví. Při objezdu z Gabrova zmiňoval se mne p. Karolev, ředitel, že by ho těšilo, kdybych se po roce vrátil na tamnější realní školu. Již tehdy jednalo se o tom, jestli bych mohl přijmouti vyučování descriptivní geometrii. — Nebylo-li by místo to dosud obsazeno, zamýšlel bych pro případ pokusiti se, zdali by bratr můj Karel (pro matematiku a desc. geometrii) řečené místo přijmouti nemohl? Před prázdninami mohl by ke mne přijeti, aby se jazyku bulharskému doučiti mohl. Bylo sice možno pro případ i u zdejšího direktorstva ho odporučiti, však zdejší poměry nejsou ještě tak dalece urovnané a jisté jako v Knížectví.

Dle proslechu chystá se zde strana lidu demonstrativně vystoupiti proti zdejším direkcím, s nímiž obecné míněni není spokojeno. Nevím co na věci té pravdivého.

S vřelým pozdravem Tvůj

H. Šk[2]

Možno-li Tvůj úsudek o tomto nápisu, by Jsi mne sdělil. Měl bych ho požiti k zprávě čas [opisu] „Marica“.—

Ф. Ир. II, № 147

---

[1] Писано от Иречек: отговорено на 21. III. 1881 г.

[2] Следва препис от надписа, който тук не е даден поради това, че е известен.

Превод

Пловдив, 10 март 1881

Мили братовчеде!

Не забравям да ти изпратя образец от старинен надпис, намерен преди няколко дни в градчето Станимака (на 2 часа в югоизточна посока от Пловдив). Тоя надпис, намиращ се на висок склон, издълбан в естествена скала, според мене произхожда от времето на първите Асеневци; летоброенето [му] сочи на година 6339 (т. е. ? 833 ?). Като нямам под ръка твоята история, не мога да проверя дали датата отговаря.[1]

След време ще ми бъде възможно да ти изпратя препис от гръцки надпис, който намерих на една от тукашните джамии; доколкото можах да проуча с приятеля си филолог, тоя надпис свидетелствува за основаването на Пловдив от Филипа. Освен това след време бих могъл да изпратя сведения за старата крепост, която се намира в станимашката клисура; по-нататък за надгробните саркофази (каменни) ?, които уж се намират край близкото село Марково. За така наречения „Марков гроб“, който се намира на един от малките пловдивски хълмове, наглед, според мене, това е било някакъв параклис с гроб, издълбан в сиенитно-гранитната скала. Върхът на най-високия тукашен хълм е Джендем тепе (джендем = пъкъл), гдето било уж копано; тук, както се говори, били намерени големи тухли. Съобщението ти, че не можеш да ми заемеш генер[алната] карта на Румелия, получих преди няколко дни.

Изнудената от тебе препоръка за чеха Буреш,[2] който оставил лош спомен за себе си в Москва, досега остана без последствие; бях предупреден за споменатия чех. Тия дни го видях тук. Както изглежда, той идва вече за втори път от София, за да се опита за някое място. Директорът Г. Странски[3] го препоръчал на тукашния главен инженер, загатвайки, че не гарантира за него въз основа на твоята препоръка.

Моля те любезно, би ли могъл да ми услужиш с геологическите монографии за Румелия, за които споменаваш в своята история.

Пак упоменаване за училищните работи в княжеството. При заминаването ми от Габрово директорът г. Каролев ми казваше, че би се радвал, ако след година се завърна в тамошното реално училище. Още тогава се говореше дали бих могъл да поема преподаването по дескриптивна геометрия. Ако това място не би било заето досега, бих имал в случая пред вид да опитам дали брат ми Карел (за математика и дескриптивна) би могъл да заеме споменатото място? През ваканцията той би могъл да дойде при мене, за да донаучи български език. Възможно би било също така да го препоръчаме на тукашното управление, но тукашните условия още не са дотам установени и сигурни както в княжеството.

[1] Датата наистина не отговаря. Вж. Княжество България, ч. II. Пътувания по България, Пловдив, 1899, стр. 422, гдето дадената от Иречек дата е (6739—1231).

[2] За тоя Буреш вж. писмото на д-р Г. Странски до К. Иречек от 24 март 1881 г. в Из архива на Константин Иречек, т. II, София, 1959, стр. 161.

[3] Д-р Георги Странски (1848—1904), директор в Румелия.

Както се чува, местната народна партия се готви да излезе демонстративно против тукашното управление, от което общественото мнение не е доволно. Не зная доколко това е правдиво.

С горещ поздрав
твой Х. Шк.[1]

Ако е възможно, съобщи ми мнението си за тоя надпис. Бих го използувал като съобщение във вестник „Марица“.

2

Херменегилд Шкорпил до К. Иречек

Plovdiv, dne 29. března / 10. dubna 1881

Milý Bratranče!

Předvídaje již sám z poměrů školských v Knížectví, že by as s tíží byla náděje pro české učitelské síly, odhodlávám se v zájmu svého bratra Karla požádati Tebe o odporučení ho na ministra nár. osvěty v Rumelii p. Joachyma Grueva.

Jest totiž na zdejším ústavě příštím rokem k obsazení místo mathematiky a fysiky; žádostí z Čech se již nyní hrnou.

Hlavně však zde rozhodne odporučení, poněvadž události na Slivenské realce s jedním Čechem nutí zdejší direktorství k největší opatrnosti u výběru cizích sil.

Myslím, ze Tvým odporučením bude tak dalece pojištěno přijetí jeho.

O nápisu ze Stanimačky dozvěděl jsem se po odeslání Tobě psaní v „Historii“ Tvé. Malou zprávu budu hleděti podati v časopise „Marici“.

Žádaje Tebe laskavě o brzké zaslání mne doporučení výše spomenutého zůstávám se srdečným pozdravem.

Tvým Hermínem.

Ф. Ир. II, № 147

Превод

Пловдив 29 март / 10 април 1881

Като предвиждам сам от училищните работи в княжеството, че трудно би имало надежда за чешки учителски сили, решавам се в интереса на своя брат Карел да те помоля за препоръка до министъра на народната просвета в Румелия, г. Иоаким Груев.

В тукашния институт[2] ще има за идната учебна година свободно място по математика и физика; заявления от Чехия се трупат още отсега.

[1] Следва преписът на споменатия в началото на писмото надпис от Асеновата крепост край Асеновград = Станимака. Поради това, че той е известен и е обнародван, тук не го даваме.

[2] Става дума за Пловдивската гимназия.

Главен решаващ фактор тук е препоръката, понеже произшествието с един чех в Сливенската реалка[1] принуждава тукашното управление към най-голямо внимание при избора на чужди сили.

Мисля, че с твоята препоръка неговото приемане ще бъде обезпечено достатъчно.

За надписа от Станимака узнах от твоята „История" след изпращането на писмото ми до тебе. Ще гледам да дам малко съобщение във вестник „Марица".

Като те моля да изпратиш бързо до мене препоръката за горния институт, оставам със сърдечен поздрав

Твой Хермин[2]

3

Карел Шкорпил до К. Иречек

Varna, dne 24. května (s. s.) 1898.

Vysocevážený Pane Professore!

Zároveň s tímto zasílám některé nápisy středověké, většinou církevní, které jsem sám sebral neb mi sděleny byly. Onu píseň o „Kalderamu" z Devny do Silistrie přes Gelendžik neposílám, protože to nemohu sám přečíst jak mi to jeden sedlák z Hadarče napsal. Obsah as tento: Car Symeon „от Влахерина" žádá o dceru cáře „вав грат Трестенишкие" (pravopis dle rukopisu). Ten je hotov dáti mu dceru, jestliže přijede aniž by se dotkl země; cár Symeon svolává radu a ta vysvětluje slova cára Trsteniškého, že se má udělati kalderam, který museli sedláci 9 let stavět; opisuje se jak těžko silnici stavěli, opakuje se zde též o „стара бабичка деведви люлки люляла и 9 камъка на пат носела и цар Симеона клетва калняла". Cár Symeon ji poslouchá a chlácholí, že brzy ze práce skončí. Potom jede cár na svadbu s „500 холам конница и 250 каруци та вав грат Трестеник". Však cár v Trsteníku nechce mu dáti dceru, že prý nebylo usloveno, aby přijel po kamenech. Cár Symeon „назат утиди вав Влахерйна града савет той сабра сички саветници са питаха", až jeden stár „саветник" (radí), „той на цар Симеон думаши: то ни е било калдерам, ами е друго цареле: аку искаш булка да зимниш ще земиш суху жилязу, ще си коните путкуеш и ще си кулата укувеш, тугаз ти булка ще замниш". Zase odešel do Тръстенику и „тугаз ги царе пусрешна и на цар Симеона думаши чистита да ти е булката и тугаси сваршиха свадбата." Až budu moci znova píseň přepsati, pošlu ji celou. Dle vysvětlení sedláků pod „Влахерйна град" se rozumí Silistria (?), a pod „Търстеник град" Devna. Třeba však ještě sebrat o tom zprávy.

Tyto dny odjedu do vsi Čenge (Ovčaga), kde našli nějaké stariny v zříceninách hradu o němž se zmiňujete v posledním Vašem pojednání, bude-li tam něco zvláštního, sdělím Vám.

---

[1] В своя Български дневник Иречек пише за много случки и епизоди от онова време, а особено когато се касае до негови сънародници в България. Някои от тях са били и авантюристи, на което той изрично се спира в дневника. За произшествие с учител-чех в Сливенската реалка обаче не можахме да намерим сведения.

[2] В Библиография на българската археология, съставили Соня Георгиева и Велизар Велков, София, Изд. на БАН, 1957, името на Херменегилд Шкорпил навсякъде е писано погрешно като Х е р м е н г и л д.

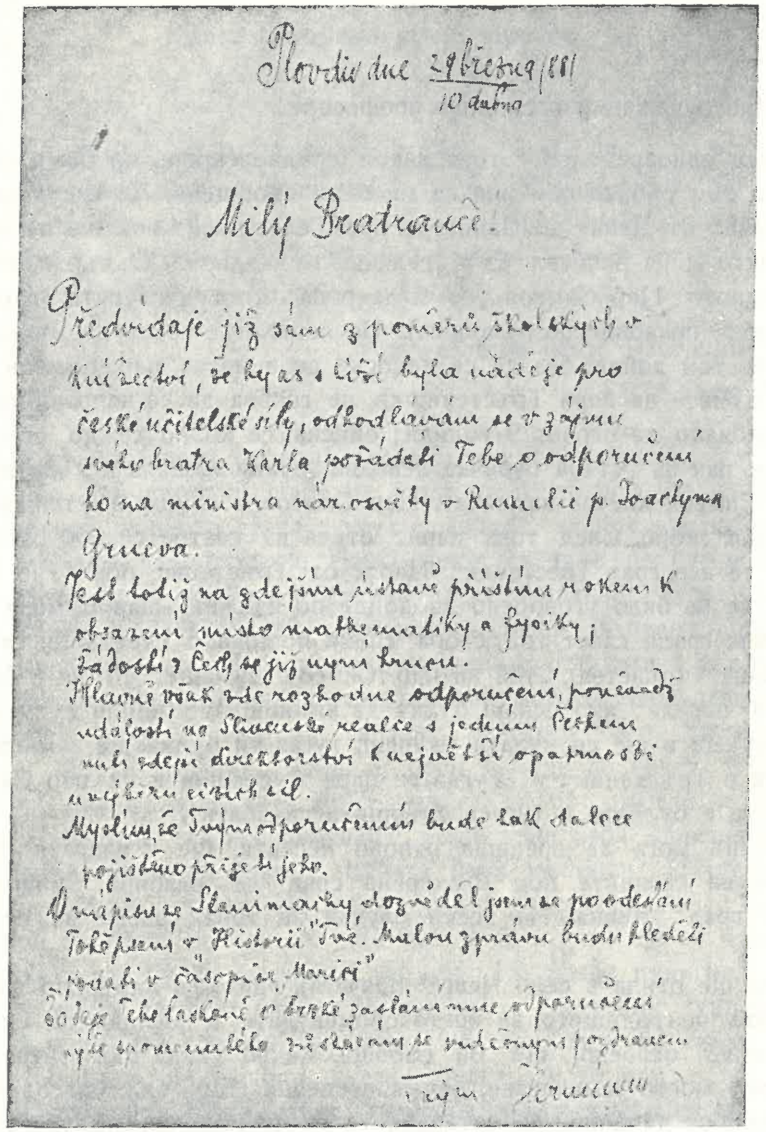
Plovdiv dne 29 března 1881
10 dubna

Milý Bratranče!

Předvídaje již sám z poměrů školských v knížectví, že by as i tíž byla naděje pro české učitelské síly, odhodlávám se v zájmu svého bratra Karla požádati Tebe o odporučení ho na ministra nár. osvěty v Rumelii p. Joachyma Grueva.
Jest totiž na [illegible] přištím roce k obsazení místo mathematiky a fysiky; žádosti z Čech se již nyní hrnou.
Hlavně však zde rozhodne odporučení, poněvadž událost na Slivenské realce s jedním Čechem nutí nynější direktorství k největší opatrnosti u výběru cizích sil.
Myslím, že Tvým odporučením bude tak dalece pojištěno přijetí jeho.
O nápisu ze Stanimaky dozvěděl jsem se po odeslání Tobě psaní v „Historii" Tvé. Malou zprávu budu hleděti podati v časopise „Marici".
[illegible]
[illegible]
Tvůj Hermin

Фиг. 1. Фотокопие на писмо на Херменегилд Шкорпил до К. Иречек
Photokopie d'une lettre de Hermenegild Škorpil à K. Jereček

Co se stalo po mém odjezdu ve Vídni s novou expedicí nemám zpráv. Byl bych povděčnější, kdyby mne nechali doplnit mé materiály z Východního Balkánu a Delí-Ormanu, protože v rumunské Dobrudži bych byl jen pátým kolem u vozu.

Se srdečným pozdravem slečně Svatavě a Vám zůstávám Vám oddaný ctitel

K. V. Škorpil

Varna
Ф. Ир. II, № 147

Превод

Варна, 24 май (с. с.) 1898

Многоуважаеми господине професоре!

Изпращам едновременно с това някои средновековни надписи, повечето църковни, които съм събрал сам или са ми били съобщени. Не изпращам оная песен за „Калдаръма“ от Девня до Силистра през Геленджик,[1] понеже не мога да я прочета сам, както ми я написал един селянин от Хадарч.[2] Съдържанието приблизително е следното: Цар Симеон „от Влахерӣна“ иска дъщерята на царя „вав грат Трестенишкие“ (правопис по ръкописа). Последният е готов да му даде дъщерята си, ако обаче той дойде, без да се докосне до земята; цар Симеон свиква съвет и обяснява думите на царя Тръстенишки, че трябва да се направи калдаръм, който селяните трябвало да строят 9 години; описва се колко тежко строили пътя, повтаря се тук пак за „стара бабичка деведви люлки люляла и 9 камъка на път носила и цар Симеон клетва калняла“. Цар Симеон я слуша и утешава, че работата ще се свърши скоро. След това царят отива на сватба с „500 холам конница и 250 каруци та вав грат Трестеник“. Царят от Тръстеник обаче не иска да даде дъщеря си, че не било уговорено да дойде по камъни. Цар Симеон „назад утиди вав Влахерӣна града савет той сабра сички[и] докато саветници са питаха“ един стар „саветник“ (съветва), „той на цар Симеон думаше: то не е било калдерам, ами е друго цареле: ако искаш булка да зимниш, ще земиш суху жилязу, ще си коните путкувеш и ще си кулата укувеш, тугаз ти булка ще замниш“. Тогава той отишъл пак в Тръстенику и „тугаз ги царе пусрешна и на цар Симеона думаше чистита да ти е булката и тугаси свършиха свадбата“.

Когато ще мога да препиша отново песента, ще я изпратя цялата. Според обяснението на селяните под Влахерина град се разбира Силистриа(?), а под „Тръстеник град“ Девна. На всеки случай за това трябва да се съберат още сведения.

Тия дни ще отида в село Ченге[3] (Овчага), гдето са намерили някакви старини в развалините на градището, за което споменувате в последната си статия;[4] ако там има нещо особено, ще Ви съобща. Какво стана във Виена с новата експедиция след моето заминаване, нямам сведения. Бих бил благодарен, ако ми се даде възможност да допълня материалите си от Източния Балкан и Дели-Орман, понеже в румънска Добруджа бих бил само като пето колело на колата.[5]

Със сърдечен поздрав на госпожица Сватава[6]
и Вам оставам Ваш предан почитател

К. В. Шкорпил
Варна

[1] Гелинджик, днешното с. Победа, Толбухинска околия.

[2] Хадърча, днес с. Николаевка, Варненска околия.

[3] Село Ченге днес се нарича Аспарухово, Провадийско. В същата околия има село Овчага, чието старо име е било Мурат софу.

[4] Сигурно става дума за статията на Иречек Християнският елемент в топографическата номенклатура на Балканските земи, Пер. сп., XI, кн. 55—56 (1898), стр. 223—268, превод от немската му студия, излязла през 1897 г. в Известия на Виенската академия на науките, т. CXXXVI. Българският превод на тая статия засяга само български земи.

[5] За археологическата експедиция на Виенската академия на науките и участието на К. Шкорпил в нея и издаването на резултатите ѝ вж. Из архива на Константин Иречек, т. I, 1953, стр. 323, 330 и 338, както и т. II, 1959, стр. 300, гдето в едно писмо от 27. VI. 1897 г. Иречек моли министъра на народната просвета К. Величков да разреши необходимия отпуск на Шкорпил, за да участвува в експедицията на Виенската академия на науките.

[6] Сестра на Иречек.

4

Карел Шкорпил до К. Иречек

Varna, dne 4/16 VII. 1898

Vysoceváženy Pane Professore!

Zasýlám přepis písně, kterou jsem znovu ve vsi Nikolajevka si dal přepsati. Dle výpovědi jednoho starého sedláka „Trstenik“ je nynější Silistria a povstalo dle všeho ze starého „Drster“ a „Tristri“; „Vlacherina“ pak je Cařihrad; píseň se vztahuje ku celé cestě (silnici) z Cařihradu — Debelt — Achiolo — Marcianopolis — Durostorum.

S veškerou úctou Vám oddaný
K. V. Škorpil

Цар Симион от Влахерӣна, проводи холам жинихли на царе вав грат Трестенишкие, за да му даде дащирята си. Царе му назат писмо написа. Аз на цар Симиона ще дам дащирята си; колкото свата тука ще дойдат, конете им по земе нема да стапат, тугази ще дам дащирята си. Цар Симион са чудо почуди и си сабра савета, тугава ти измислиха каменен калдерам да си направиш, тугаз тие булка ще земнеш. Цар Симион запувет издади, сурмаша калдерам да прави. Правиха го девет години, угуля се сурмаша и боси, голи сурмасите останаха и калдерама се не свирши. Цар Симион запувет изда: по стогодишни хора и те да рабутат и млади булки сас дребни дячя и тии да рабутат по-скору пате да свиршат, цара за булка да иди. Много умачиха сурмаша, боси камани да носат. Една ми стара бабичка девет ми люлки люляла и девет камака на пат носела и цар Симиона клетва калняла: „Цареле, да неисцаруваш“. Царе край баба варвеше и на бабата думаши: „До врями, бабо, до врями“. Бабата царя калняши: „Цареле, да неисцаруваш, девет ни кащи остават сас една брадва да се гледаме.“ Царе на баба думаши: „Не бой са, бабо, не бой са, ещи два дена и пате ще са дуварши и вие ще са усвубудите и ази булка ще земна, тей като си свадба пудигна.“ Пет стотин холам коннӣца и двесте педесет каруци та вав грат Трестеник утидоха. Царя ги на ван пусрешна и на Цар Симион думаши: „Не така, царе, по камак да дойдиш, не по камак, не по земе ще варвиш, тугава булка ще ти дам“. Цар Симион си назат отиди вав Влахерӣна града, савет той сабра, сички саветници са питаха, како ще бади туй нящу. А идин стар саветник, той на цар Симиона думаши: „То ни е било калдарам, ами е друго, цареле; ако искаш булка да зимниш, ще земиш суху жилязу, ще си коните путкувеш и ще си кулата укувеш, тугас ти булка ще зимниш.“ Сичку цар Симион направи и си у грат Трестеник утидоха, тугас царя пусрешна и на цар Симиона думаши: „Чистита да ти е булката“ и тугаси сваршиха свадбата.

Kopie dle sedláka Dimitra Dobreva ze vsi Hadarča, nyní Nikolajevka (Varnenský kraj i okres) s pravopisem Dobreva.

odp. Dubrovník 12 sept. 1898.[1]

Ф. Ир. II, № 147

[1] Писано от Иречек: отговорено Дубровник 12 септ. 1898, т. е. датата на Иречековия отговор до Шкорпил. Чернова на тоя отговор между преписката на Иречек не е запазена.

Превод

Варна, 4/16 VII 1898

Високоуважаеми господине професоре!

Изпращам препис от песента, която дадох да ми препишат отново в село Николаевка. Според обяснението на един стар селянин „Тръстеник“ е днешната Силистриа и е произлязло, както изглежда, от стария Дрстер и „Трис три“. „Влахерина“ пък е Цариград, песента се отнася до целия път (шосе) от Цариград — Дебелт — Ахиоло — Марцианополис — Дуросторум.[1]

С пълно уважение Вам предан
К. В. Шкорпил

. . . .

. . . .[1]

Копие според селянина Димитър Добрев от с. Хадарча, сега Николаевка (Варненска околия и окръг), с правопис на Добрев.

5

К. Иречек до Карел Шкорпил

K. Škorpil
Varna

Ve Vídni 17. č[erven]ce 1898
(8/2 Josefstd. Str. 48)

Milý Bratranče!

Před odjezdem na prázdniny spěchám, abych Vám sdělil, že milý list Váš z Varny od 24. kvetna již dávno je v mých rukou, ale že důkladné prohlédnutí nápisův musím ponechati až po prázdninách Jsou mezi nimi kusy velice zajímavé, jako č. 28 (Dženevis Kanarisi u Komareva): при багрор(о)жд(е)нѣмь и бл(а)го(чѣ)стивѣмь... царь Мих... (asi Michail Aseň) a t. d.

I píseň o cestě z Devny do Silistrie je zajímavý pozůstatek starého cyklu pověstí a písní o dlážděných cestách; upomíná na pověst o cestě z Běl[egradu] do Cař[ihradu] v cestopise Schweiggerově, 16. stol.

Pro zprávu o archeolog[ické] expedicí do Bulh[arska] 1897 je připraveno přes 100 illustrací, asi nápisův, ale je-li zpráva sama hotova k tisku, nevím. Rovněž je mi nejasno, bude-li co z výpravy projektované pro letošní rok; v posl[edním] sezení p. Bormann nemohl ještě sděliti nic podrobného.

S netrpělivostí čekám po tomto krušném roku, plném bouří a nepříjemností universitních, konečně prázdniny. Odjedu již v úterek, nejdříve na sever, do Němec, pak na jih, do Italie a snad zase do Dalmacie.

Srdečně pozdravuju jménem svým a své sestry Svatavy
Váš

Ф. Ир. II, № 147

[1] Понеже в чешкото писмо на Шкорпил песента, за която става дума, е предадена изцяло на български, тук тя не се повтаря. По мнението на проф. М. Арнаудов, комуто прочетохме горната песен, в случая нямаме никакво достоверно народно творчество. Изобщо народнотворческа традиция за цар Симеон досега у нас не е отбелязвана. Изглежда, че и Иречек не е познавал на времето такава традиция, защото в книгата си „Княжество България“ не е споменал нищо за тая песен, която, както се вижда, му е била съобщена от Шкорпил. В писмото си до Шкорпил от 17 юли 1898 г. (вж. тук 5) той се е задоволил само да каже за песента, че „е интересен остатък от стар цикъл повести и песни за каменните пътища“, без обаче да изкаже официално мнение в съчинението си. В преписите тук песента навсякъде е предадена по нов правопис.

Превод

К. Шкорпил
Варна

Във Виена 17 юли 1898
(8/2 Josefstd. Str. 48)

Мили братовчеде!

Преди да отида в отпуск, бързам да Ви съобща, че любезното Ви писмо от Варна от 24 май е вече отдавна в ръцете ми, обаче подробното разглеждане на надписите трябва да оставя за след отпуска. Между тях има много интересни откъси, като № 28 (Дженевис Канариси при Комарева): при багрор(о)жд(е)нѣмь и бл(а)го(чѣ)стивѣмь... царь Мих... (може би Михаил Асен) и т. н.

И песента за пътя от Девня до Силистриа е интересен остатък от стар цикъл повести и песни за каменните пътища; тя напомня повестта за пътя от Белград до Цариград в пътеписа на Швайгер от 16 век.[1]

По доклада за археологическата експедиция в България през 1897 г. са приготвени над 100 илюстрации, повечето надписи, но дали самият доклад е готов за печат, не зная. Не ми е известно също така ще излезе ли нещо от проектираната за тая година експедиция; на последното заседание г. Борман[2] не можа да съобщи нищо подробно.

С нетърпение очаквам най-сетне отпуска, след тая тежка, пълна с бури и университетски неприятности година. Ще замина оттук още във вторник, най-напред на север, в Немско, после на юг, в Италия, и може би пак в Далмация.

Сърдечни поздрави от мене и от сестра ми Сватава
Ваш

6

Карел Шкорпил до К. Иречек

Varna, dne 24. listopadu 1898

Milý Bratranče!

Přiloženě zasílám tři nové doplňky k nápisům, které jsem dříve již zaslal a poštou jeden exemplář „Могили“ a „Паметници на гр. Одессос — Варна“, ež jsou (Паметници) otisky z naší výroční gymnasiální zprávy. Tu píseň, doufám, že Jste již v Archivě Jagičovu uveřejnil i nápisy snad také.

Letošní vídeňská expedice je šťastně u konce. Tak jako v loni, také i letos výsledek je velmi nepatrný. Více než měsíc ztratil se zbytečnými formalnostmi. Balkánská komisse měla by sem posílati lidi, kteří by předběžně študovali zdejší věci a ne jako

[1] Solomon Schweigger, Neue Reisebeschreibung aus Teuschland nach Constantinopel, Nürnberg, 1639.

[2] Ойген Борман (1842—1917). Немски филолог и епиграф. Професор по стара история и епиграфика в университетите на Марбург и Виена. Един от редакторите на „Archäologisch-epigraphischen Mitteilungen aus Österreich-Ungarn“. Някои изказвания за Борман и епизоди из пребиваването му в България по време на археологическата експедиция вж. в Из архива на Константин Иречек, т. I, стр. 330, 337, 338.

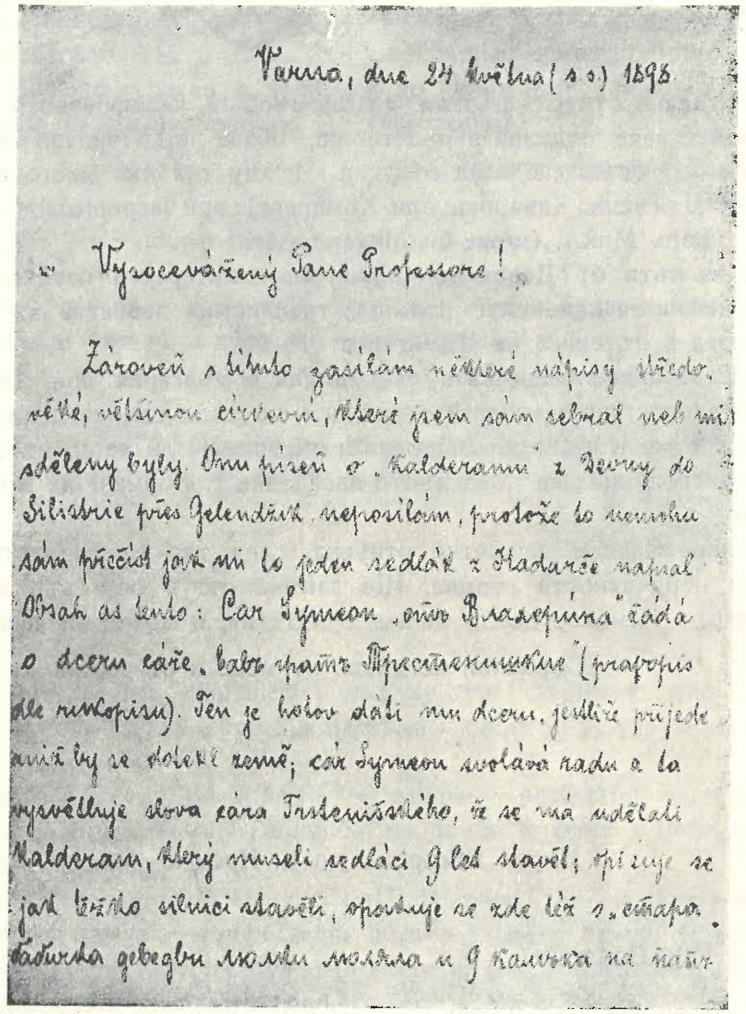

Varna, dne 24 května (s. s.) 1898

Vysocevážený Pane Professore!

Zároveň s tímto zasílám některé nápisy středověké, většinou církevní, které jsem sám sebral neb mi sděleny byly. Onu píseň o „Kalderamu" z Devny do Silistrie přes Gelendžik neposílám, protože to neumím sám přečíst jak mi to jeden sedlák z Hadarče napsal. Obsah as tento: Car Symeon „отъ Власерина" žádá o dceru cáře „бабъ храпъ Престениците" (prapopis dle rukopisu). Ten je hotov dáti mu dceru, jestliže přijede aniž by se dotekl země; cár Symeon svolává radu a ta vysvětluje slova cára Trstenišského, že se má udělati Kalderam, který museli sedláci 9 let stavěti; opisuje se jak těžko silnici stavěti, opakuje se zde též s. „етара. [illegible] молла и 9 камъка на пътя

Фиг. 2. Фотокопие на писмо от Карел Шкорпил до К. Иречек
Photocopie d'une littre de Karel Škorpil à K. Jireček

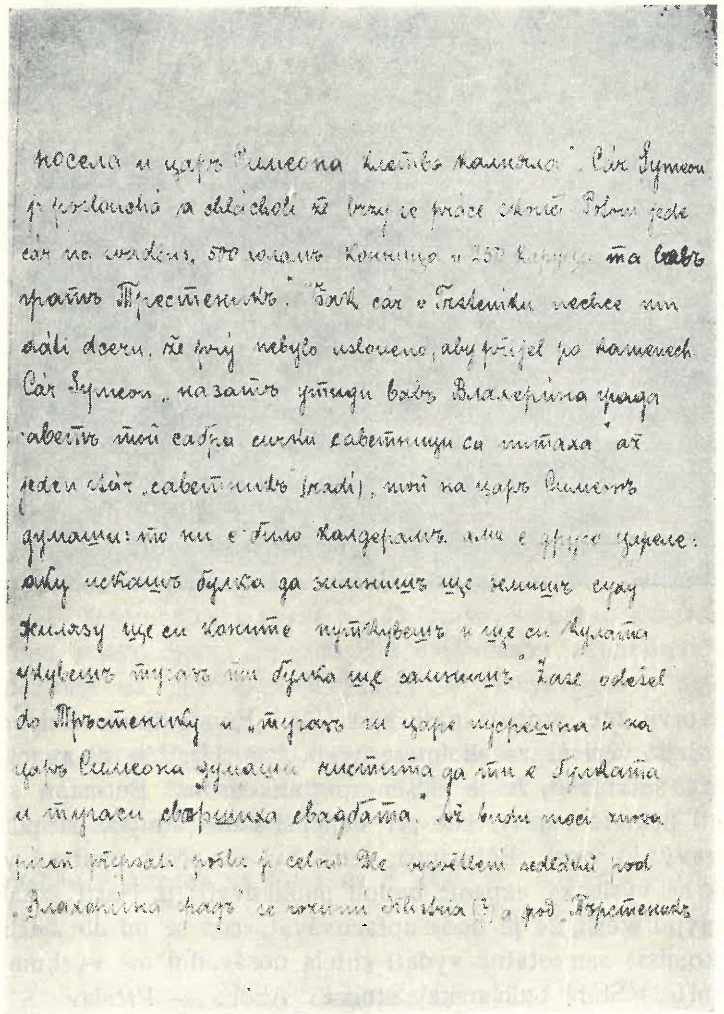

носела и царъ Симеона клетва камъка". Cár Symeon je zarmoucen a zbláznil že [illegible] se práce [illegible]. [illegible] jede car na svatbu, 500 [illegible] Конница и 250 [illegible] та бабъ храпъ Трестеникъ". Však car v Trsteniku nechce mu dáti dceru, že prý nebylo ustanoveno, aby přijel po kamenech. Cár Symeon „назадъ утиди въ Власерина града [illegible] свои сабра сички савѣтници си питаха" až jeden stár „савѣтникъ (radí), мои на царъ Симеонъ думаши: то ни е било калдерамъ или е друго царене: ако искашъ булка да земишъ ще земишъ сухи [illegible] ще си коните [illegible] и ще си [illegible] тогава ти булка ще земишъ". Zase odešel do Трестенику и „тогава и царъ [illegible] и на царъ Симеона думаши: истина да ти е [illegible] и тогаси свършиха свадбата". Již budu moci znova píseň přepsati, pošlu ji celou. Ve [illegible] sedláků pod „Власерина градъ" se [illegible] (?) a pod „Трестеникъ

Фиг. 3

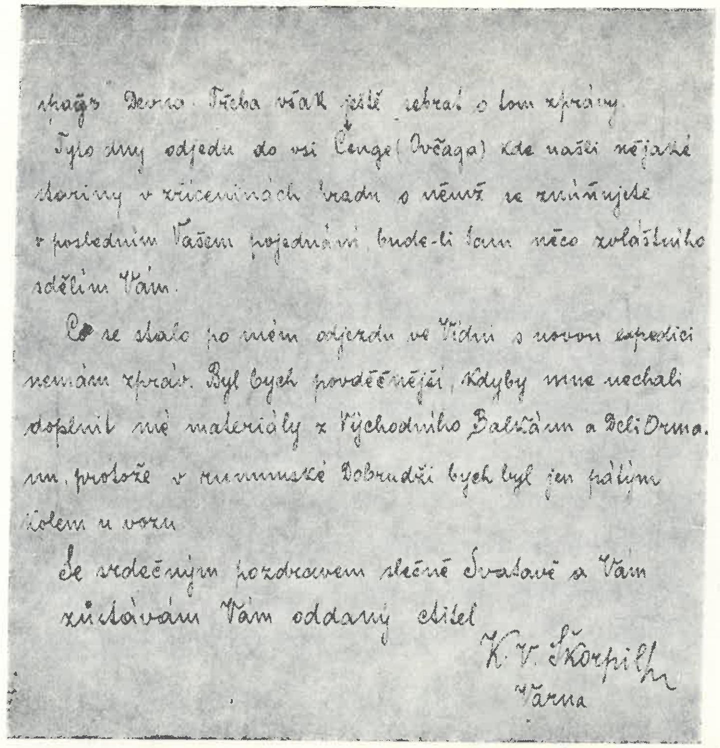
snažs Deru. Třeba však ještě sebrati o tom zprávy.
Typo dny odjedu do vsi Čenge (Ovčaga) kde našli nějaké starriny v zříceninách hradu o němž se zmiňujete v posledním Vašem pojednání bude-li tam něco zvláštního sdělím Vám.
Co se stalo po mém odjezdu ve Vídni s novou expedici nemám zpráv. Byl bych povděčnější, kdyby mne nechali doplnit mé materiály z Východního Balkánu a Deli Orma-nu, protože v rumunské Dobrudži bych byl jen pátým kolem u vozu.
Se srdečným pozdravem slečně Svatavě a Vám zůstávám Vám oddaný ctitel
K. V. Škorpil
Varna

Фиг. 4

posledně, kdy teprvě zde, protože našli spis Váš „Fürstenthum Bulgarien" ve věcech expedičních, o zdejší věci se začali interesovati. Pan Hartl je na práci již velmi těžký a Dr Stein, který se chlubil, že je lepším epigrafikem než Bormann sám, zase velice lehkomyslný, četl některé nápisy, kde při nejlepší vůli, žádných stop nápisů jsem uviděti nemohl; pravý to opak Bormanna, jenž byl až příliš opatrný v podobné věci. Nevím nyní, jak se výsledky expedic budou publikovati; p. Hartl žádal bych jemu zasílal mé výzkumy dřívější, že je bude zpracovávat, což se mi ale nechce. Bylo by mi milejší, kdyby komisse samostatně vydati chtěla dosávádní mé výzkumy. Připravujeme s Herminem nyní: 1) Staré bulh[arske] stolice: Aboba — Přeslav — Trnovo, jež bychom rádi vydali v České Akademii; 2) Marcianopolis co centr řím[ských] silnic; 3) Umělé jeskyně v Bulharsku.

Novin Vás zajímajících zde není pouze p. Načev, za Vaši doby prefekt Slivenský a potom hlavní sekretář ve Vých[odní] Rumelii, byl naznačen „капу-кехая" v exarchii Cařihradské.

S pozdravy srdečnými Svatavě i Vám
Váš

Karel V. Škorpil.

Ф. Ир. II, № 147

Превод

Варна 24 ноември 1898

Мили братовчеде!

Приложени, изпращам три нови допълнения към надписите, които преди бях изпратил и по пощата, един екземпляр „Могили" и „Паметници на гр. Одесос — Варна",[1] които (паметници) са отпечатък от нашите гимназиални годишни отчети. Надявам се, че вече сте обнародвали оная песен в Ягичовия архив,[2] а също така и надписите.[3]

Лятошната виенска експедиция завърши благополучно. Както миналата, така и тая година резултатът е твърде незначителен. Загубен беше повече от един месец с излишни формалности. Балканската комисия трябваше да изпрати тук люде, които да проучат предварително тукашните работи, а не както последния път тук, понеже намерили Вашето съчинение „Das Fürstenthum Bulgarien" между нещата на експедицията и започнали да се интересуват от тукашните работи. Господин Хартл[4] е вече твърде тежък за работа, а д-р Щайн, който се хвалил, че е по-добър епиграф от Борман, е твърде лекомислен, чел някои надписи, гдето аз при най-добра воля не съм могъл да видя никакви надписи; истинска противоположност на Борман, който бил дори твърде предпазлив при подобни неща. Сега не зная как ще се обнародват резултатите от експедицията; г. Хартл искал да му изпратя моите предишни изследвания, за да ги обработи, което обаче не ми се ще. По-добре би било, ако комисията желаеше да издаде самостоятелно моите досегашни изследвания. С Хермина сега готвиме: 1) Старите български столици Абоба—Преслав — Търново, което бихме предпочели в Чешката академия; 2) Марцианонополис като средище на римските пътища; 3) Изкуствените пещери в България.[5]

Новини, които да Ви интересуват, тук няма; само г. Начев, сливенски префект през Ваше време и после главен секретар в Източна Румелия, бил назначен за „капу-кехая" в Цариградската екзархия.

Сърдечни поздрави на Сватава и Вам

Ваш Карел В. Шкорпил

---

[1] Могили. Паметници из Българско, Пловдив, 1898, 168 стр.; втората работа е излязла в Годишен отчет на Варненската мъжка гимназия за 1897/1898 г. и като отделен отпечатък, 45 стр.

[2] Както се вижда от писмото на Иречек № 7, тук тая песен не е била обнародвана в редактирания от В. Ягич Archiv für slawische Philologie.

[3] В списъка на публикациите на Иречек за тая и следващите години, написан собственоръчно от него (вж. в Архива на БАН, ф. Ир. III, № 186), той не е обнародвал такива надписи. Същото се вижда и от писмото му № 7, тук.

[4] Хайнрих Хартл (1840—1903). Известен австрийски геодез и полковник. По-късно професор по геодезия във Виенския университет. През 1873—1875 г. е бил в България и Македония във връзка с топографски работи. Автор на значителни трудове по геодезия, метеорология и магнетика.

[5] Споменатите изследвания под тия заглавия или по-другояче са били обнародвани от братя Шкорпил и могат да се намерят в Библиография на българската археология (1879—1955). Съставили Соня Георгиева и Велизар Велков, София, Изд. на БАН, 1957, 382 стр.

7

К. Иречек до Карел Шкорпил

Ve Vídni 8/2 Josefstädter Straße 48
30 prosince 1898

Milý bratranče!

S díky potvrzuji přijmutí listu z Varny od 24. listopadu t. r. a přiložených nápisův, z nichž jeden (z Müchilis u Adžemler) asi obsahuje jméno knížete Balika z 14. v.: *τοῦ Μπαλ(ίκαι)* i jméno Karbuny (Balčik): *τοῦ Καρβου(νᾶς)*... Rovněž jsem s potěšením přijal spis o mohylách a velice zajímavý článek o památkách Odessu — Varny.

K důkladnému studiu všech Vašich nápisův stř[edověkých] jsem se bohužel ještě nedostal, pro rostoucí spoustu všelijakých zaměstnání. Letos se mi rozdělení času vyklouzlo zcela z rukou. Máme nyní vánoční prázdniny a tu pracuji ve dne v noci, abych aspoň něco k tisku dohotovil. Jsem rád, že mně na 1898/9 nezvolili, jak se chtělo, za děkana naší fakulty, sice bych vůbec na rok byl nucen s literárními pracemi docela se rozloučiti. A mé práce pohybují se nyní stále okolo Adriatického moře, v Dalmacii, Albanii a t. d. Bulharsko začínám již chtěj nechtěj zanedbávat! Píseň, od Vas sdělenou, jsem také do Archivu f[ür] sl[avische] Phil[ologie] ještě nedal; Archiv byl v poslední době tak přetížen materiálem, že mnohé recense nových knih vyšly cely rok po jejich napsání. Po ukončení 20-ého dílu, který je v tisku, snad se situace zlepší.

O výsledku bulharské expedice Vídenské akademie 1898 není akademii podána ani předběžná zpráva. Vím to bezpečně, poněvadž jsem teď po několik týdnů provisorně vedl i sekretářství fil[ologicko]-hist[orické] třídy. Nevím ani zdali definitivní zpráva pro 1897 přišla do tisku. Patrně se archeologům daří méně skvěle než dialektologům, které jsou čilejší a také vždy lépe připraveni, vědíce chtějí.

Ze zpráv sofijských zasmál jsem se truchlivému konci hospodářství p. Stojanova v Kn[iževném] Druž[estvu].

Příště více. Upřimné blahopřání na 1899 od sestry Svatavy a ode mně. Srdečně pozdravuje

Ф. Ир. II, № 147

Превод

Във Виена 8/2 Josefstädter Straße 48
30 декември 1898

Любезни братовчеде!

Потвърждавам с благодарност получаването на писмото от Варна от 24 ноември т. г. и приложените надписи, от които един (от Мюхилис при Аджемлер),[1] както изглежда, съдържа името на княза Балик от 14 в.: *τοῦ Μπαλ(ίκαι)* и името на Карбуна (Балчик): *τοῦ Καρβου(νᾶς)*... Получих с удоволствие и съчинението за могилите и твърде интересната статия за паметниците в Одесос—Варна.

За съжаление още не съм стигнал до подробно проучване на всичките Ваши средновековни надписи поради нарасналите множество разнообразни занимания.

[1] В съчинението си Княжество България, Пловдив, 1899, стр. 848, Иречек пише име на замък „Mihelitsch". Пак там споменава и името на селце М у а л и ч. За княз Баликас Иречек пише в същото съчинение, стр. 819. Пак там се говори и за Карбона=Балчик.

Тая година разпределението на времето се изплъзна съвсем от ръцете ми. Сега имам коледни празници, работя много деня и нощя, за да мога да приготвя поне нещо за печат. Драго ми е, че за 1898/9 г. не ме избраха, както искаха, за декан на нашия факултет, а то изобщо за една година щях да бъда принуден да се разделя съвсем с книжовните работи. А моите работи се движат сега постоянно около Адриатическо море, в Далмация, Албания и т. н. Започвам вече, ща-неща, да занемарявам България! Песента, съобщена от Вас, също така не съм дал на Archiv f[ür] sl[awische] Phil[ologie]; Архивът напоследък е бил така обременен с материал, че много рецензии за нови книги са излязли цяла година след написването им. След завършването на XX дял, който е под печат, положението може би ще се подобри.

За резултатите от българската експедиция на Виенската академия през 1898 г. не е направен пред академията дори предварителен доклад. Това зная положително, защото няколко седмици водих временно и секретарската работа на фил. ист. клон. Не зная дори дали окончателният доклад за 1897 г. е дошъл за печат. Изглежда, че на археолозите върви по-зле, отколкото на диалектолозите, които са по-пъргави и по-добре подготвени, знаят какво искат.

От софийските новини много се смях на хазяйниченето на г. Стоянов в Книжовното Дружество.[1]

Следният път повече. Сърдечно благопожелание за 1899 г. от сестра ми Сватава и от мене

Поздравява Ви сърдечно

8

Карел Шкорпил до К. Иречек

Varna, 7. ledna 1899 / 26. prosince /8

Milý Bratranče!

Především opožděně, dle zdejšího stylu, přijměte Vy i milá sestřenice Svatava nejupřimnější blahopřání pro Nový Rok 1899.

Váš milý dopis jsem obdržel. Dodatkem k nápisům středověkým i novodobým přikládám tento fragment o nemž Vy dle písma a slohu spíše se vyjádřiti budete moci. Dle formy je to horní deska korytového hrobu, jak dosud na starších hrobech z konce minulého a začátku nynějšího století se ve Varně užívalo. Nyní se nalézá ve Varnenské řecké metropolii. Nalezen byl v kostele „Panaia", jež je jeden z nejstarších řeckých zdejších kostelů. Nápis je dle všeho vojenského původu, dle prvních řádků. Nejdříve mi přišlo na mysl pochod Vladislava uherského k Varně a jeho pohřbení (těla) v řeckém kostelíku, k čemuž mne i způsob písma naváděl. Po přehlednutí kostela jsem zde nalezl dva nápisy z doby cholery 1857 (jeden anglický a druhý italský) jednotných osob, z čehož by se souditi mohlo, že nápis je snad z doby poslední krymské války. Ponechávám Vám, rozhodnutí této otázky.

[1] По това време в софийското Книжовно дружество се води процес срещу подпредседателя и деловодителя на дружеството за употребени от него дружествени средства за лични нужди. По тоя процес в архивата на Книжовното дружество от това време има цяла преписка. Както е известно, подпредседател на дружеството бил Васил Д. Стоянов.

Co se týče Vladislavova pohřbení sděluji Vám jednu starou pověst tureckého původu z okolí Varny. V jedné bitvě padl jistý udatný křesťanský vojvoda, a blíže Adžemler (na návrši, kde je jedno tur[ecké]teke) byla mu odseknuta hlava, načež týž bez hlavy utíkal ku místu druhému teketi, kde teprvé padl. Turci, kteří mají obyčej slavně pochovávati i nepřátelské hrdiny, pohřbili prý hlavu na teketi u Adžemler a tělo v druhém teketi (Kara-paša-tekesi) blíž u Varny.

Přiložený nápis, zdá se mi, že opsal též Dr Stein. Nutno-li pošlu i otisk.

Se srdečnými pozdravy Vám i sestřenici Svatavě

Váš upřímný

K. Škorpil

Ф. Ир. II, № 147

Превод

Варна, 7 януари 1899 / 26 декември 1898

Любезни братовчеде!

Преди всичко със закъснение поради тукашния стил приемете Вие и милата братовчедка Сватава най-искрено благопожелание за новата 1899 година.

Получих Вашето любезно писмо. Като допълнение към средновековните и нововременни надписи прилагам тоя откъс, за който Вие ще можете да се произнесете по-добре според писмото и стила [му].[1] По форма той е похлупак на коритообразен гроб, както досега се е употребявало по старите гробове от края на миналото и началото на настоящото столетие във Варна. Сега се намира във Варненската гръцка митрополия. Намерен бил в черквата „Панайа", която е една от най-старите тукашни гръцки черкви. Както изглежда според първите редове, надписът е от военен произход. Най-напред ми дойде на ума походът на Владислав маджарски към Варна и неговото погребение (на тялото) в гръцката черквица, към което ме наведе и начина на писането. След преглеждане на черквата намерих тук два надписа от времето на холерата от 1857 г. (единият английски, а вторият френски) на отделни лица, от което може да се заключава, че надписът е може би от последната кримска война. Разрешаването на тоя въпрос предоставям Вам.

Що се отнася до погребението на Владислава, предавам Ви една стара легенда от турски произход от околността на Варна. В някаква битка паднал известен християнски войвода и близо до Аджемлер[2] (на хълма, гдето се намира турско теке) му била отсечена главата, след което той тичал без глава към мястото на другото теке, гдето чак паднал. Турците, които имат обичай да погребват тържествено и вражеските герои, казват, погребали главата в текето при Аджемлер, а тялото в другото теке (Кара-паша текеси) близо до Варна.[3]

[1] Към писмото е приложен и препис от надписа с рисунка на самия гроб. За съдържанието на надписа вж. следващото писмо на Иречек до Шкорпил. Както тоя, така и другите надписи, за които става дума в преписката, са издадени, без да се указва тук где.

[2] Днешното село Аксаково, Варненско.

[3] В своето съчинение Княжество България, Пловдив, 1899, стр. 847—848, Иречек дава някои сведения за варненската битка и смъртта на Владислав Варненчик, които напомнят донякъде легендата, която съобщава Шкорпил.

Приложеният надпис, струва ми се, е преписан и от Д-р Щайн. Ако е необходимо, ще изпратя и отпечатък.

Със сърдечни поздрави Вам и на братовчедката Сватава

Ваш искрен

К. Шкорпил

9

К. Иречек до Карел Шкорпил

Ve Vídni 5/17 února 1899

Škorpil, Varna

Milý bratranče!

S velikým opozděním odpovídám na milý list od 7. ledna t. r. s upřímným poděkováním ode mně a od mé sestry za laskavé blahopřání na nynější rok, předposlední rok rychle svému konci se blížícího devatenáctého století.

Latinský nápis je z císařské doby římské a obsahuje nějaký císařský edikt, snad občanům Marcianopolským, o nějakých zajatcích nebo dlužnicích pro dluhi do otroctví prodaných a jejich výkupu, nebo čemu podobném. Škoda, že není zachován začátek. Kámen byl asi přitesán k jiném účelům. Obsah snad lépe poznají naši právníci, zečtelí v římském právě a v právní terminologii těch dob. Dr. Stein přivezl otisk; obsahem nápisu se zabývá prof. Mitteis z právnické fakulty, jak mi vypravoval prof. Brunner.

Výprava archeologická do Bulharska r. 1898 nepředložila doposud ani předběžnou zprávu. Předběžné zprávy filologických výprav všecky již dokonce vyšly tiskem. Plukovník Hartl je jmenován prof[essorem] geodesie na naší universitě.

Dokončil jsem práci o dubr[ovnické] literatuře, na které jsem pracoval 14 měsícuov a pro kterou jsem byl dvakráte v Dalmacii; nyní jsem zapadl mezi redaktory jednoho velikého listináře a sedím mezi průpisy středověkých soudních a notařských listin z Dalmacii a Bosny.

Moje „Cesty po Bulharsku" se dotiskují v Plovdivě v překladu p. Argirova, který studoval svého času v Praze.

Mé pozdravení p. řed. Načevu.

Srdečně pozdravuje s přáním všeho dobrého

Váš upř[ímný] bratranec.

P. S. O nápisech středov[ěkých] příště.

Ф. Ир. II, № 147

Превод

Във Виена 5/17 февруари 1899

Любезни братовчеде!

Отговарям с голямо закъснение на милото писмо от 7 януари със сърдечна благодарност от мене и сестра ми за любезното благопожелание по случай новата година, предпоследната от бързо приближаващото към края си двадесето столетие.

Латинският надпис е от римско императорско време и съдържа някакъв императорски едикт, може би до граждани на Марцианополис за някакви пленници

или длъжници, продавани в робство за дълг и за тяхното откупване или нещо подобно. Жалко, че липсва началото. Изглежда, че камъкът е бил изтесан за други цели. Нашите правници, вещи по римското право и в правната терминология на ония времена, ще разберат по-добре съдържанието му. Др. Щайн се снабдил с отпечатък; със съдържанието на надписа се занимава проф. Митайс[1] от правния факултет, както ми каза проф. Брунер.[2]

Археологическата експедиция в България от 1898 г. досега не е дала и предварителен доклад. Предварителните доклади на филологическите експедиции обаче са всички вече отдавна отпечатани. Полковник Хартл бил назначен за професор по геодезия в нашия университет.

Завърших труд върху дубровнишката литература, върху който работих 14 месеца и за който бях два пъти в Далмация;[3] сега попаднах между редакторите на едно голямо издание на архивни документи и седя сред копия от средновековни съдебни и нотариални документи от Далмация и Босна.

Моите „Пътувания по България“ се допечатват в Пловдив в превод на г. Аргиров, който на времето следваше в Прага.

Моите поздрави на г. дир. Начев

Поздравява [Ви] сърдечно с пожелание за всичко хубаво

Ваш искрен братовчед

P. S. За средновековните надписи следния път.[4]

---

[1] Лудвиг Митайс (1859—1921). Австрийски правник, специалист по папирусите и изворите на правото. Професор във Виенския университет. Автор на значителни трудове и по римско право.

[2] Хайнрих Брунер (1840—1915). Известен немски историк на правото. Бил професор в университетите във Виена, Лвов, Щрасбург и Берлин. Специалист по германската правна история. Автор на значителни трудове, между които и такива из областта на римското право.

[3] Тоя труд е излязъл през 1899 г. в Archiv für slawische Philologie, XXI, 399—542, под заглавие Beiträge zur ragusanischen Literaturgeschichte.

[4] Това е последното писмо в преписката К. Иречек—К. Шкорпил. Както се каза в предговора тук, не е вероятно преписката да е била продължена и по-нататък, защото ако и да нямаше чернови от Иречекови писма, сигурно щяха да бъдат запазени писмата на Шкорпил. Разкриването на архива на К. Шкорпил ще хвърли светлина върху тоя въпрос. За средновековните надписи, както гласи послеписът на Иречек, както се вижда, не е станало вече дума. На гърба на писмото-чернова Иречек е разчел и изпратения от К. Шкорпил латински надпис. Това нещо тук не е дадено.

ИЗ ПРЕПИСКАТА НА КАРЕЛ ШКОРПИЛ С ИВАН ШИШМАНОВ

Димка Върблянска

Карел Шкорпил е един от плеядата чехи, дошли в България наскоро след нейното Освобождение не за да правят кариера на гърба на изстрадалия български народ, довчерашен роб, а за да подпомогнат своя славянски събрат в изграждане на новата българска държава.

Особено остра нужда се е чувствувало от работници в областта на учебното дело. И ето с писмо от 10. III. 1881 г. братът на К. Шкорпил, Херменегилд Шкорпил, учител по това време в Пловдив, пише на своя влиятелен братовчед, министъра на Народното просвещение в Княжество България, К. Иречек между другото следното: „... При заминаването ми от Габрово директорът г. Каролев[1] ми казваше, че би се радвал, ако след година се завърна в тамошното реално училище. Още тогава се говореше дали бих могъл да поема преподаването по дескриптивна геометрия. Ако това място не би било заето до сега, бих имал в случая предвид да опитам, дали брат ми Карел (за математика и дескриптивна) би могъл да заеме споменатото място? През ваканцията той би могъл да дойде при мене, за да донаучи български език. Възможно би било също така да го препоръчаме на тукашното управление,[2] но тукашните условия още не са дотам установени и сигурни както в Княжеството...“[3] По всяка вероятност малко по-късно тия условия са се подобрили и изгледите за назначаването на К. Шкорпил са се увеличили, та в своето второ писмо до К. Иречек от $\frac{29.\ III.}{11.\ IV.}$ 1881 г. Х. Шкорпил иска отново неговата бърза препоръка пред министъра на Народното просвещение в Източна Румелия Йоаким Груев за назначаването на брат му Карел учител в Пловдивската гимназия по математика и физика, защото „заявления от Чехия се трупат още от сега“.[4]

И наистина през лятото на 1881 г. Карел Шкорпил идва в България веднага след завършване Физико-математическия факултет на Карловия университет в Прага. За това отбелязва сам К. Иречек: „... Вчера [т. е. на 12/24 август, сряда] Карл Шкорпил беше тук, отивайки за Пловдив, жив момък...“[5]

Още от първите дни на своята дейност в България, като учител в Пловдив и по-късно като такъв в Сливен, Варна, Русе, Търново и отново във Варна, където остава да работи и живее до края на живота си, математикът Карел Шкорпил ра-

---

[1] Райчо Каролев (1846—1928). Дългогодишен учител, виден общественик и писател.

[2] Касае се до управлението на Източна Румелия.

[3] Вж. съдържанието на цялото писмо, публикувано тук, стр. 31.

[4] Пак тук, стр. 33.

[5] К. Иречек, Български дневник, т. I, Пловдив — София, 1930, стр. 490.

боти всеотдайно, с цялата жар на своята славянска душа в областта на географията, историята и археологията на България.

От малкото запазени писма на Карел Шкорпил до Иван Шишманов (9 на брой),[1] които се публикуват тук за пръв път (за съжаление в настоящата публикация не могат да се дадат отговорите на Ив. Шишманов до К. Шкорпил, които се съхраняват заедно с целия архивен фонд на К. Шкорпил все още от неговите наследници), може да се проследи цялостната дейност на К. Шкорпил като събирач и изследовател на епиграфски паметници, на мегалити, както и тая по разкриване и проучване развалините при Абоба, дето К. Шкорпил участвува като представител на българското Министерство на народното просвещение или пък е командирован от Руския археологически институт в Цариград, който организира тия разкопки. По-нататък писмата ни разкриват проучванията на К. Шкорпил в Източния Балкан, а по-късно в Южна България, разкопките, които прави на античен град в Добруджа, според него Abrittus,[2] неприятностите, с които е свързано публикуването на резултатите от проучване паметниците на Търново и околността, съвместната му работа с големия руски археолог Ф. Успенски и, най-после, участието на К. Шкорпил в изработване на законопроект за старините в България, както и в „редактиране и написване на първата част [от] материалите за археологическата карта на България".

Доколко К. Шкорпил се е чувствувал български археолог и е работил за популяризиране на археологическото дело сред народа било чрез своите самостоятелни публикации, или чрез „Отчетите" и „Известията" на Варненското археологическо дружество, чийто основател и пръв председател е бил той, проличава ясно от публикуваното по-долу писмо на К. Шкорпил до Ив. Шишманов от 4. VI. 1912 г. В него той реагира на изказаното от Ив. Шишманов съмнение, че българските археолози не желаят да запознаят широките маси със своето дело. И за да му покаже, че това съмнение не се отнася до археолозите във Варна, той изнася някои страни от дейността на това дружество. За да популяризират археологическото дело във Варненския окръг, председателят и подпредседателят на Варненското археологическо дружество [Х. Шкорпил и Б. Райнов], пише К. Шкорпил, „по решение на настоятелството" изнасят редица сказки от археологически характер по крайбрежните градове, а своите „Отчети" и „Известия" дружеството разпраща „безплатно във всички училища, общини и църковни настоятелства в окръга".

В същото писмо К. Шкорпил изказва своето мнение за сближението на читалищата и археологическите дружества в провинцията „като най-близки културни предприятия", което ще бъде от голяма полза „както за двете страни, тъй и за общото културно дело у нас". На особено мнение е обаче К. Шкорпил за такова сближение между Софийското археологическо дружество и провинциалните дружества, „защото интересите на двете страни не са еднакви и за голяма жалост на археологическото дело в някои отношения са даже противоположни".

---

[1] АБАН, ф. 11, оп. 3, арх. ед. 1682.

[2] К. Шкорпил е предполагал (К. и Х. Шкорпил, Паметници от Одесос—Варна), че при днешното село Абрит, Толбухинско, бивше Аптаат, се е намирал римският град Abrittus, отъждествявайки го с тамошното кале. Напоследък обаче бе установено, че античният град Абрит се е намирал на Хисарлъка при Разград (Т. Иванов, Два надписа от античния град при Разград, 2. Към въпроса за локализирането на античния град Абрит, Сборник Гаврил Кацаров, ч. II, София, 1955, стр. 181 и сл.).

Варна, 23. III. 1900

Многоуважаемий г^ине^ Шишманов!

В отговорът на писмото Ви от 18 т. м. Ви съобщавам следующето:

В Абоба намерихме два нови надписа от времето на Омортага, а то в един се чете „*᾿Ομυϱτάγ*", а в другия „*᾿Ομουϱτάγ*" в двата с обикновена титла „*Κάνας υβιγι*". В първия, за който Ви е говорил г^ин^ Успенски има *᾿Οχσ(ο)υνος ὁ Ζούπαν Ταϱκάνος* и на края „*Κυϱιγηϱ*".[1]

Във втория „*ΟΚΟΛΟ(ΒΡ)ΟϹ (Ο) ΖΟΥΡΓΟΥ ΚΟΛΟΒΡΟϹ*". *ΘΡΕΠΤΟϹ ΑΝΘΡΟΠΟϹ*...[2]

В един славянский надпис титлата БАНЬ и името ДЄЛА(NЪ)?[3]

В другите надписи, на които останали само малки фрагменти, не може да се прочете нещо. Всичко 29 малки парчета на различни надписи от старобългарското време. Само се познават имена на някои градове като Sozopolis,[4] Arkadiopolis,[5] Mecemvria,[6] A(nchialo)?[7] Вярвам, че всички тези надписи ще се публикуват в Записките на рус.[кия] ар.[хеологически] институт през м. август.[8]

Колкото за Сборника мога да приготва статията за „Паметници на гр. В. Търново и околността му". Тряба да ми съобщите до кое време тряба да провода рисунките за репродукция и ръкописа.

През м. юлий—август вероятно ще разкопавам стария Abrittus[9] в Добруджа и през септемврий ще продължаваме разкопките в Абоба.

С поздрав Ваш

К. В. Шкорпил

АБАН, ф. 11, оп. 3, арх. ед. 1682, л. 1

Варна, 2. юний 1900 г.

Многоуважаемий господине!

Заради разни, по-напред непредвидени работи, ще закъснея със статията ми за Търново; вярвам, че ще ма извините.

С най-отличните ми уважения

К. В. Шкорпил[10]

АБАН, Ф. 11, оп. 3, арх. ед. 1682, л. 2

Варна, 26. XI. 1900

Многоуважемий господине!

Отвореното Ви писмо получих; да Ви кажа откровено не бях приготвен, понеже тъзи година се залових най-напред с изучавание на Източния Балкан, за

---

[1] В. Бешевлиев, Първобългарски надписи. Увод, текст и коментар, ГСУ, ИФФ, кн. XXXI, 1, София, 1934, № 3, стр. 41.

[2] В. Бешевлиев, цит. съч., № 5, стр. 41.

[3] Ф. Успенски, Абоба—Плиска, ИРАИК, X, София, 1905, стр. 107, 238, 252, 285, и Албума, табл. XCVII, № 1.

[4] В. Бешевлиев, цит. съч., № 34, стр. 50.

[5] В. Бешевлиев, цит. съч., № 32, стр. 50.

[6] В. Бешевлиев, цит. съч., № 36, стр. 50.

[7] Ф. Успенски, цит. съч., № 3, стр. 170; В. Бешевлиев, цит. съч., № 41, стр. 51.

[8] Ф. Успенски, цит. съч., стр. 173 и сл.

[9] За Abrittus вж. тук по-горе, стр. 50, бел. 2.

[10] Пощенска карта.

която цел пътувах повече от 2 месяци (великден и ваканция) и после с господин Успенски разкопавахме почти два месяци Абобските старини. Нареждането на материялите от Балкана и от Абоба, и натрупана работа в гимназията след дългото отсъствие, ми отнемат всичкото време.

Писах в началството на тайния кабинет на негово ц. височество, да ми изпратят рапорта за Велико Търново, който преди няколко години изработих и рисунките на рапорта да предадат на Вас. До гдето ще се изработат клишетата ще допълня и ще поправа рапорта. Моля Ви се, да ми съобщите, дали ще бъдете съгласен за публикацията на рапорта.

В Абоба намерихме нови интересни работи. В епиграфическото отношение открития[та] са слаби, понеже [са] намерени само малки части от надписите. Интересни са някои знакове, върху които г^ин^ Успенски иска да изработи нова теория за славянското писмо.[1]

С поздрав и почитания оставам

Ваш К. Шкорпил

N. B. За вас ще бъде интересно откритие[то] на една нова църква с гробове, в които се запазили и няколко цели черепи, които ще могат да послужат до нейде си за решението въпроса на произхождението на старите българи и от тъзи точка зрение.

АБАН, ф. 11, оп. 3, арх. ед. 1682, л. 3

Уважаемий господине!

На писмото ми до Вас нямам до сега отговор. Понеже получих рапорта си от тайния кабинет[2] на н. ц. в. князът и вярвам, че и Вий получихте рисунките от същия рапорт, моля Ви, да ми съобщите, дали ще публикувате този рапорт, понеже ще бъде необходимо да се допълни текстът и да Ви прата и още някои допълнителни рисунки и фотографии, за което през коледните празници ще имам време.

С почитание и поздрав

Ваш К. В. Шкорпил

гр. Варна, 15. XII. 1900

АБАН, ф. 11, оп 3, арх. ед. 1682, л. 4

Варна, 20. I. 1901 г.

Многоуважаемий господине!

Рапорта си за В. Търново получих от тайния кабинет на н. ц. височество, но без картините; писахме на г^ина^ Ламбрева, но той отговаря, че не може да ги намери. Затова пиша отново до кабинета за тях официялно, понеже, ако няма да

[1] За схващанията на Ф. Успенски по този въпрос срв. посоченото по-горе съчинение, ИРАИК, X, 1905, стр. 265 и сл.

[2] В оригинала камбинет.

ги получа от там, ще бъда принуден да ги права отново. Затова Ви моля, да ма извините, толкова повече, че аз никак не съм винуват в закъснението на студията си.

С поздрав

Ваш

К. Шкорпил

АБАН, ф. 11, оп. 3, арх. ед. 1682, л. 5

Варна, 10. август 1903 г.

Многоуважаемий господине![1]

Към настоящето си прилагам списъка на старобългарските надписи от околността на с. Абоба; при това нужно[е] да забележа, че право на първа публикация на надписите № 12—20, според договора между руския археол.[огически] институт в Цариград и българското правителство принадлежи на института.[2]

Публикацията на Абобските и околните старини ще почне още тъзи година и ще трае до края на настоящата учебна година. Пред вид на това, че неговите още части и коректурите ще ми отнемат много време и труд, ще Ви моля, да ми се направят в училищната ми работа отстъпки, поне такива, каквито имах в миналата учебна година от тогавашния г^ин^ министър на просвещението;[3] вероятно че и г^ин^ Ф. Успенски ще Ви пише по същия въпрос.

Днес заминавам с г^да^ Д. Андреев и П. Явашов, учители, за южна България за допълнителни изучвания на пограничния окоп „еркесия“.

С най-дълбоките ми почитания към Вас

оставам Вам предaний

К. В. Шкорпил

АБАН, ф. 11, оп. 3, арх. ед. 1682, л. 6

Следват списъци на старобългарските надписи в околността на с. Абоба, както и тия от разкопките до с. Абоба през 1899 и 1900 г. с дата 9 август 1903 г., които даваме тук във факсимиле (фиг. 1—5). Вж. приложената таблица. На гърба на списъците Шишманов е допълнил: Да се вика Добруски.

[1] Ив. Шишманов е поставил следната резолюция: Г. Добруски. Да се направят разпорежданиия да се приберат означените паметници. Писмото да ми се повърне. Д-р Ив. Ш. 2. IX. 1903.

[2] Ф. Успенски, ИРАИК, X, 1905, стр. 173 и сл.

[3] Д-р Ал. Радев (1863—1911), виден юрист и общественик.

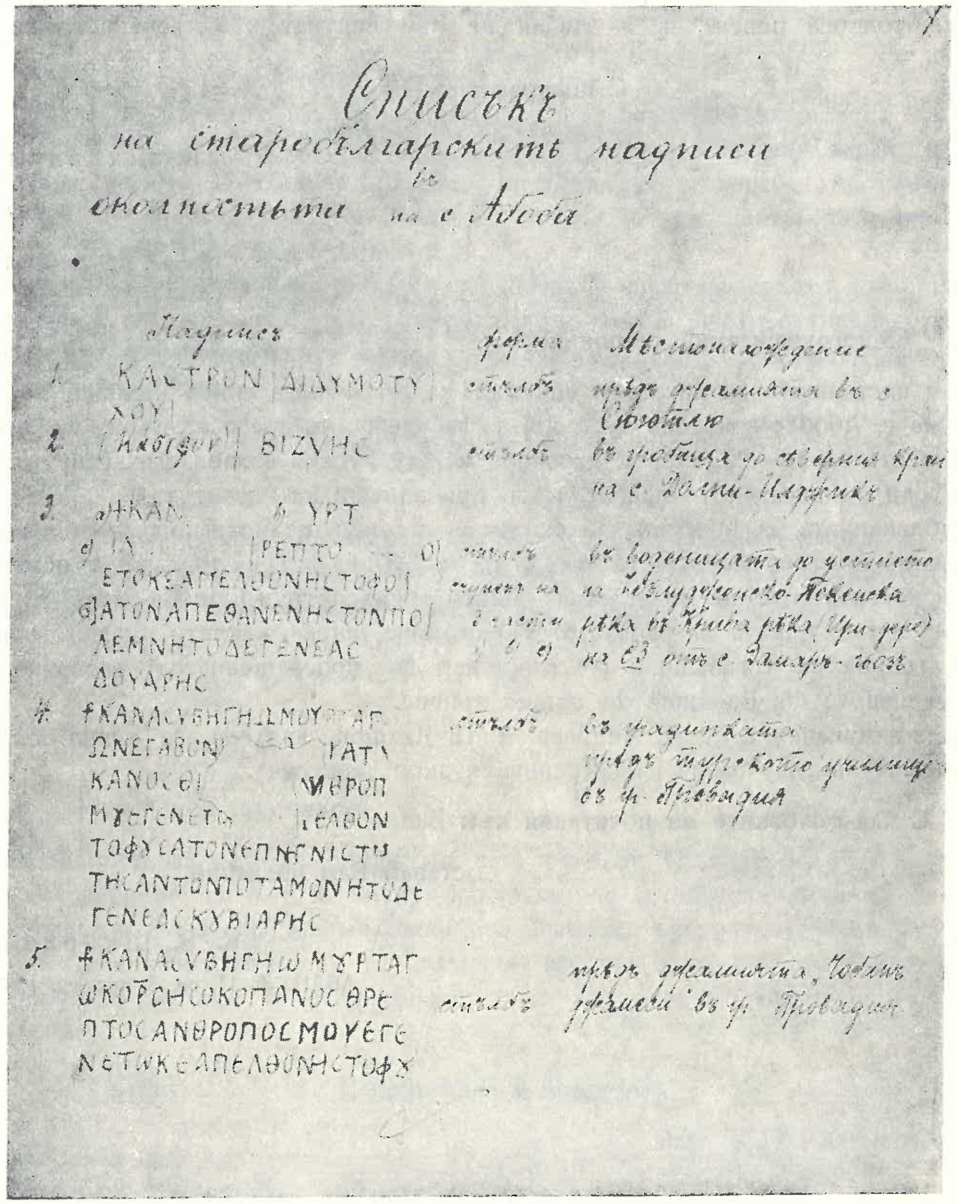
Списъкъ
на старобългарскитѣ надписи
въ околностьта на с. Абоба
Надписъ
форма
Местонахождение
1. ΚΑΣΤΡΟΝ ΔΙΔΥΜΟΤΥΧΟΥ
2. BIZVHC

Фиг. 1

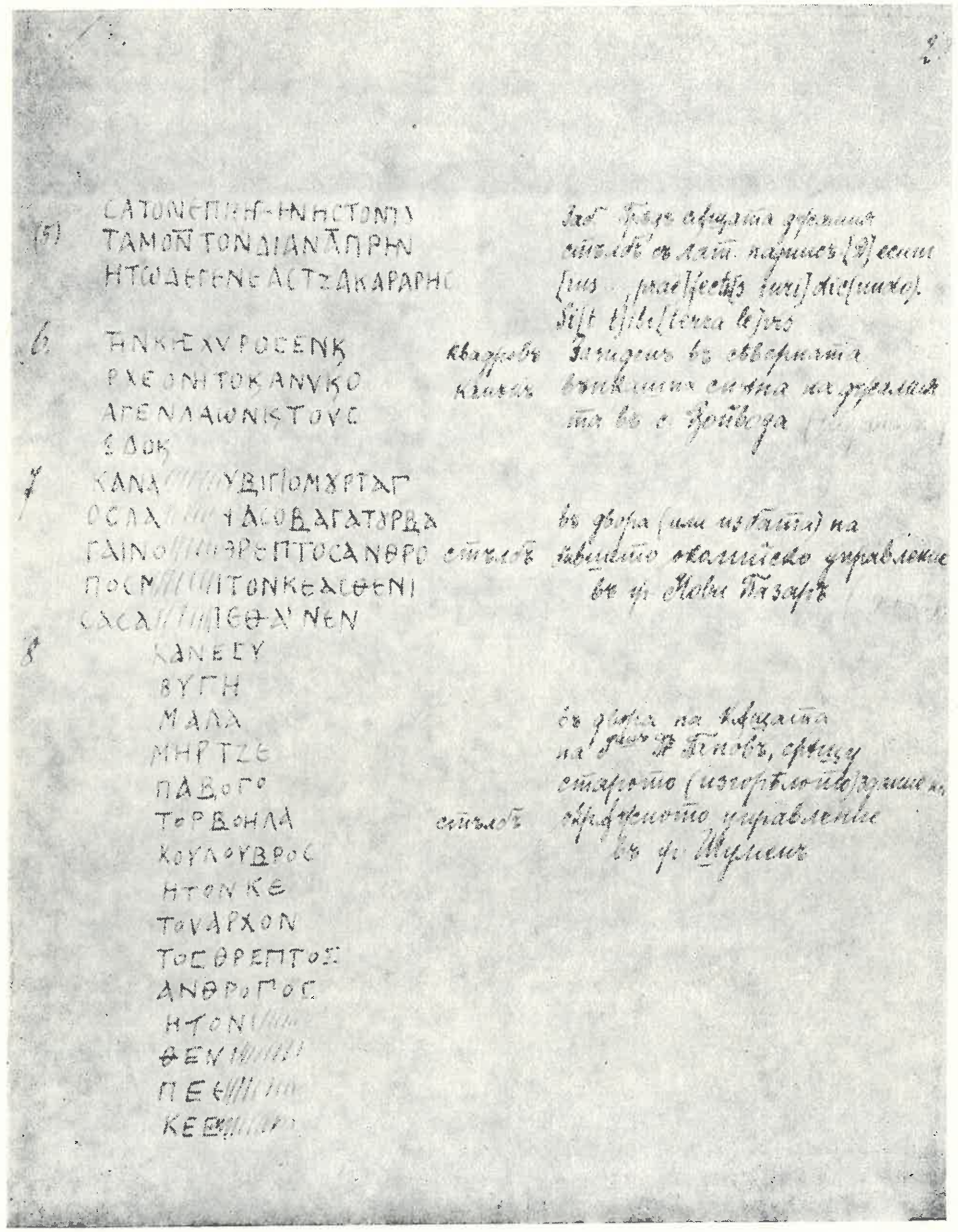

Фиг. 2

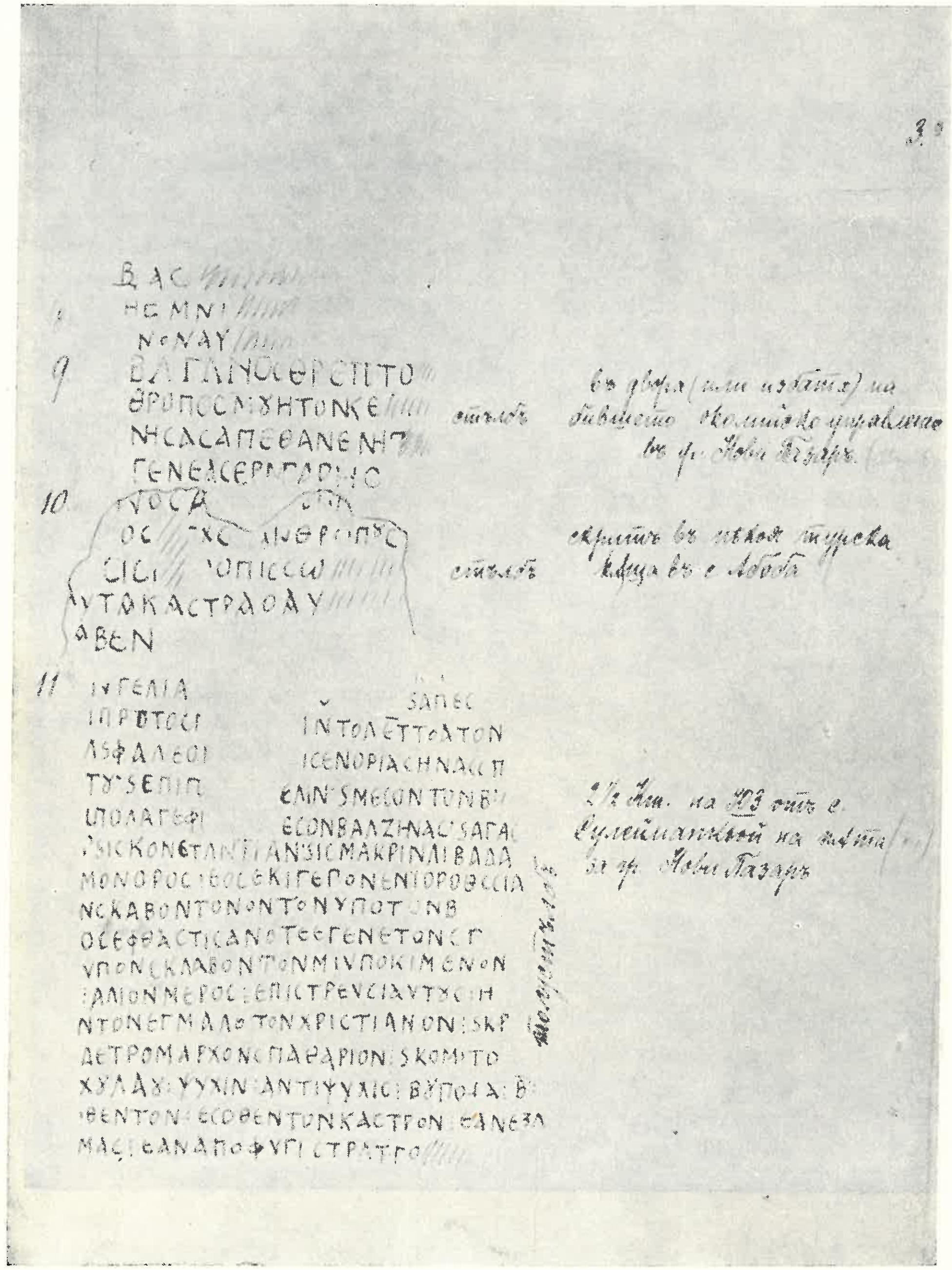
въ двора (или изъ тамъ) на бившето околийско управление въ гр. Нови Пазаръ
стълбъ
скритъ въ нѣкоя турска къща въ с. Абоба
стълбъ
2½ клм. на ЮЗ отъ с. Сулейманкьой на пътя за гр. Нови Пазаръ

Фиг. 3

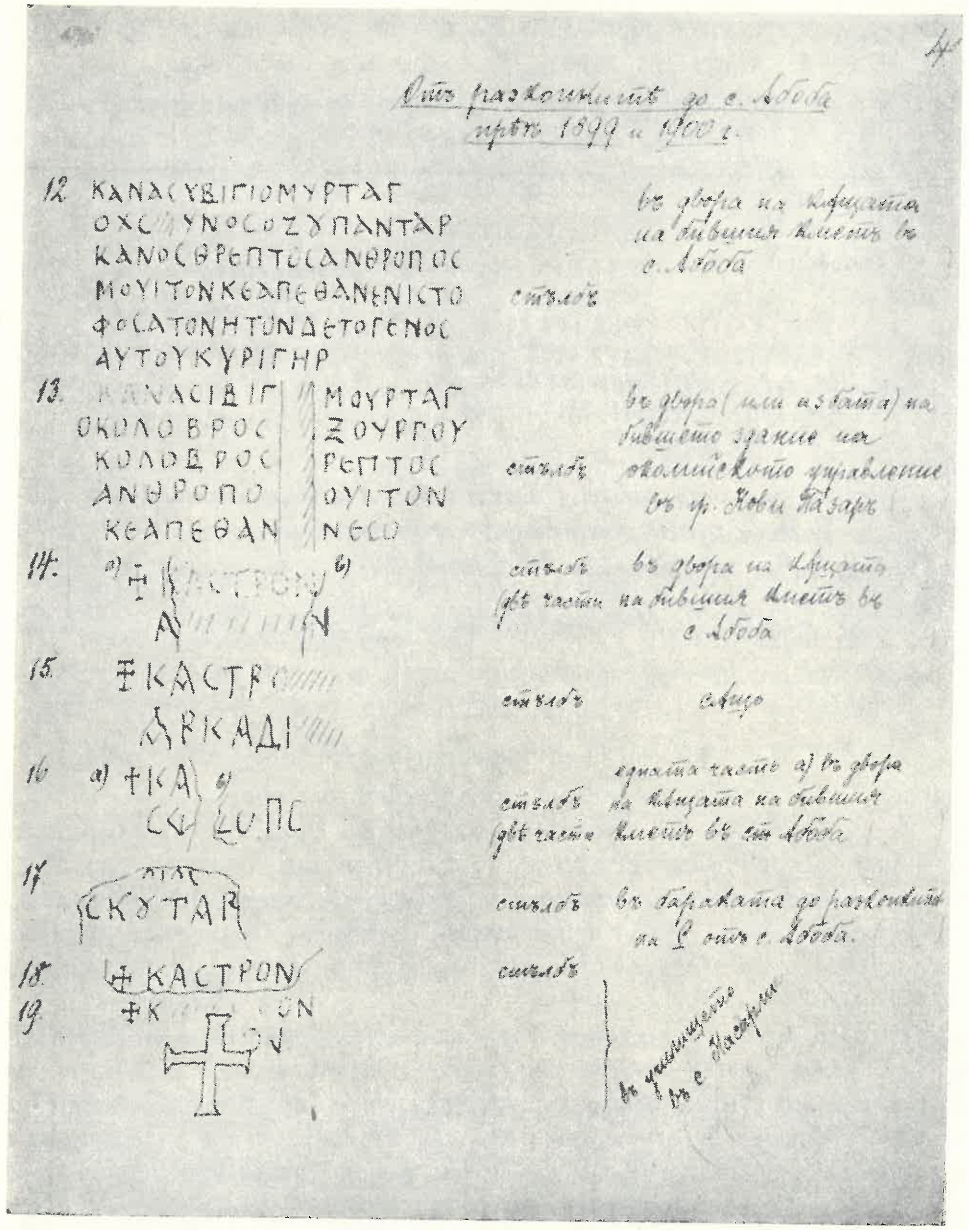
Отъ разкопкитѣ до с. Абоба презъ 1899 и 1900 г.
въ двора на кръчмата на бившия кметъ въ с. Абоба
стълбъ
въ двора (или изъ тамъ) на бившето здание на околийското управление въ гр. Нови Пазаръ
стълбъ
сѫщо
въ бараката до разкопкитѣ

Фиг. 4

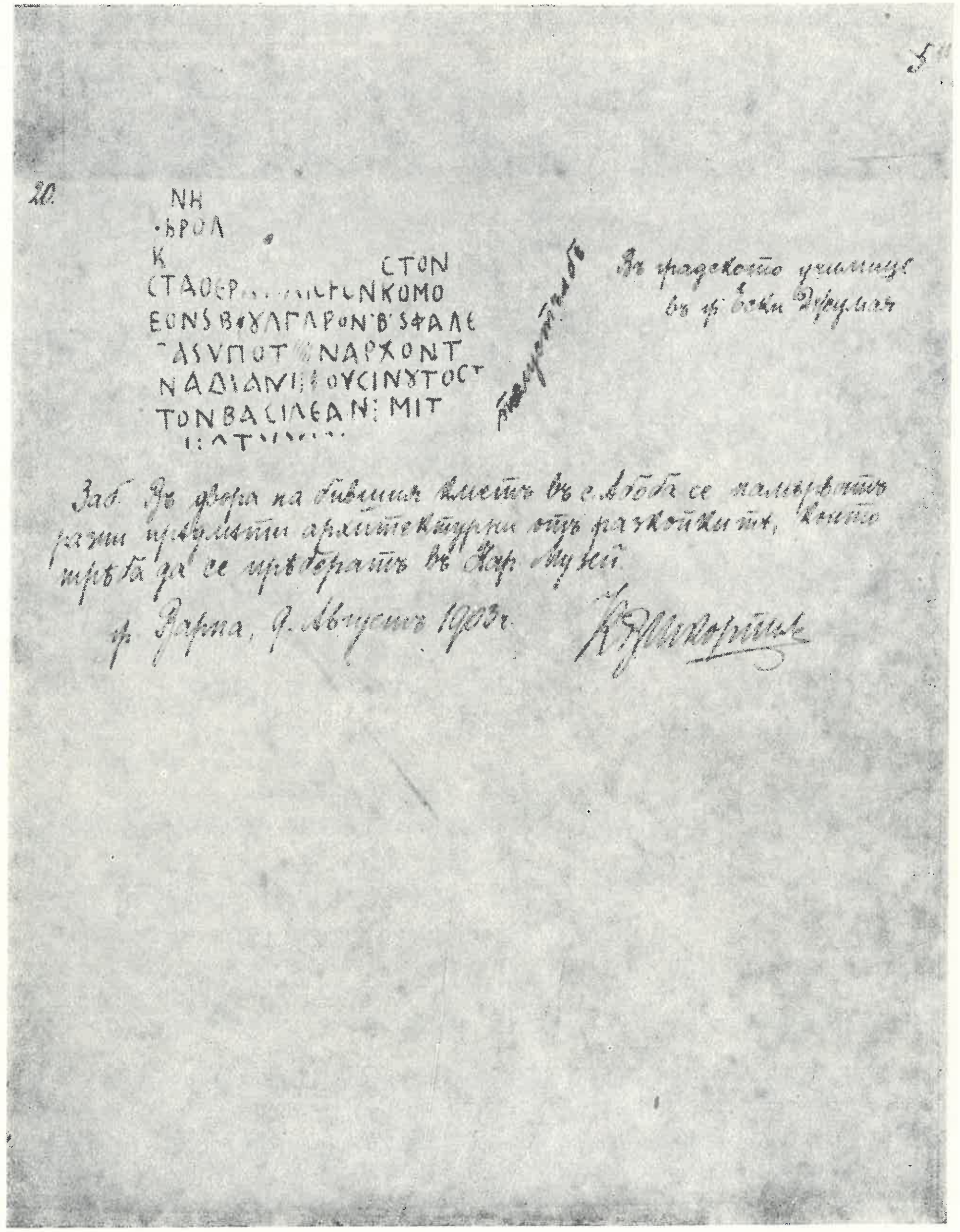

Фиг. 5

ТАБЛИЦА

на надписите, дадени от К. Шкорпил в списъците, приложени към писмото му от 10 август 1903 г.

Посочените тук номера са според В. Бешевлиев, Първобългарски надписи. Увод, текст и коментар, ГСУ ИФФ, кн. XXXI, 1, София, 1934.

Поредните номера 18^x и 19^x са според Ф. Успенски, Абоба — Плиска, ИРАИК, X, София, 1905.

СПИСЪК

на старобългарските надписи в околността на с. Абоба

1=№ 28, с. 49	6=№ 44, с. 51
2=№ 31, с. 50	7=№ 4, с. 41
3=№ 6, с. 42	8=№ 9, с. 42
4=№ 2, с. 41	9=№ 7, с. 42
5=№ 1, с. 41	10=№ 16, с. 45
11=№ 21, с. 47	

От разкопките до с. Абоба през 1899 и 1900 г.

12=№ 3, с. 41	16 =№ 34, с. 50
13=№ 5, с. 41	17 =№ 33, с. 50
14=№ 41, с. 51	18^x=№ 12, с. 176
15=№ 32, с. 50	19^x=№ 11, с. 176
20=№ 22, с. 47 и 48	

Многоуважаемий господине министре!

Днес ми беше съобщено Вашето предписание — относително „география“ в VII клас, което смятам като отговор на заявлението ми до Вас.

Обръщам[1] се още един път, частно приятелски, към Вас по същия въпрос: Миналата[2] учеб.[на] година, при зрелостните изпити, брат ми,[3] като екзаминатор по география е имал пред учениците неприятности с г^ина^ минис.[терския] пратеник относително разни въпроси на изучения материал, което е било и една от причините за оставката му.

Пред вид на това, ще Ви моля, да ма освободите от този предмет, толкова повече, че има 5^ма^ специалисти учители по история — география, на които са дадени уроци и по тяхната неспециалност. На драго сърце ще приема увеличението на часовете ми, по Вашата заповед и по моята специалност (математика), но Вий сам ще признаете, че н е м о г а д а п р и е м а, да преподавам предмет при който мога да бъда изложен на разни неприятности и то в края на учителствуването ми.

Обръщам се към Вас, господине министре, с надежда, че този път ще удовлетворите молбата ми, и че няма да наказвате един стар учител за това, че по-млади сили, специалисти, които са преподавали вече този предмет в горните класове, се отказват от него.[4]

С най-отличното ми към Вас почитание оставам Вам преданий

К. В. Шкорпил

гр. Варна, 27 септ. 1906 г.

АБАН, ф. 11, оп. 3, арх. ед. 1682, л. 12

[1] В оригинала о б р а щ а м.

[2] В оригинала м и н ъ л а т а.

[3] Х е р м е н е г и л д Ш к о р п и л.

[4] Ив. Ш и ш м а н о в е поставил надпис: г. Л а з а р о в у. С друг почерк е отбелязано: Телеграфирано и свършено. Рапортът на дир.[ектора] Кулева по това.

Варна, 19. ноемврий 1906 г.

Многоуважаемий господине министре!

Към протокола, който Ви се изпраща от Варненското арх.[еологическо] дружество, чест имам, да Ви съобща, че с изработване на принципите на един законопроект на старините в България, бях натоварен от + гин Т. Иванчов, бившия министър на Нар.[одното] просвещение, през м. юлий 1899 г. и че изработения ръкопис проводих в министерството през 1900 г.; колкото ми е известно гин Г. Табаков знае за ръкописа.

При изработванието на проекта се водих от законите на всичките почти държави, които имах от Виенския арх.[еологически] институт и главно по съчинението: Frh. v. Helfert, „Denkmalpflege“, Wien—Leipzig, 1897 (издател Wilh. Braumüller) това съчинение подарих в библиотеката на арх.[еологическото] дружество и ако желаете, може да Ви се изпрати веднага.

Frh. v. Helfert пише на стр. 94. чл. 137: „Hinsichtlich der Frage, wie über gemachte Funde zu verfügen sei, hält es die französische Gesetzgebung am erspriesslichsten, dieselben dort zu belassen, von wo sie stammen, also in dem betreffenden Departement, „um daselbst gleichsam ein Archiv der Local-Geschichte zu bilden und den Sinn und Geschmack für Kunst zu verbreiten“. Nur in dem Falle, wenn ein Gegenstand von aussęrordentliche Wichtigkeitsein sollte ist es dem Ministerium vorbehalten, denselben für die grossen Samlungen der Hauptstadt in Anspruch zu nehmen. . . Es soll übrigenns in solchem Falle stets dafür Sorge getragen werden, dass die Stadt, in deren Weichbild der Fund gemacht worden, einen Abguss, des nach Paris eingesandten Gegenstandes erhalte (Min. Rundschreiben 30. december 1837).

С най-отличните ми към Вас почитания оставам Вам преданний

Кар. Шкорпил

АБАН, ф. 11, оп. 3, арх. ед. 1682, л. 1

ВАРНЕНСКО
АРХЕОЛОГИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО
4. юни 1912 г.
гр. Варна

Многоуважаемий господине
Шишманов!

Почитаемото Ви писмо получих. Колкото се касае за съмнението Ви, че бълг.[арските] археолози нежелаят да запознаят широките маси със своето дело поне за нас във Варна, е неосновательно: преди няколко дена се завърнаха брат ми и, г-ин Б. Райнов (председател и подпредседател на Варн.[енското] арх.[еологическо] д-ство) от Балчик, гдето са имали сказки от археол.[огически] характер, за да се популяризира арх.[еологическото] дело у нас в окръга; такива сказки, по решението на настоятелството, ще се предприемат и в други места на крайбрежната България; такива сказки е имало и миналите години.

Освен това, др.[уже]ството ни печата всяка година отчет (6ти) и „Известия“ (Vти) и ги изпраща безплатно във всичките училища, общини и църк.[овни] настоятелства в окръга.

По моето мнение читалищата и арх.[еологически]те др.[уже]ства са най-близки културни предприятия и съм уверен, че сближението им ще бъде от голяма полза, както за двете страни, тъй и за общото културно дело у нас; това сближение в някои градове е направено; някои от арх.[еологически]те др.[уже]ства (Кюстендил, Казанлък) са само клонове на местните читалища.

В арх.[еологическия] конгрес в София (май т. г.) както в предидущите арх.[еологически] конференции (Търново, 1910 г., Варна, 1911 г.) беше явно, че откровенен съюз между софийското арх.[еологическо] др.[уже]ство и провинциалните др.[уже]ства, не може да стане, защото интересите на двете страни не са еднакви и за голяма жалост на арх.[еологическото] дело в някои отношения са даже противоположни. Такива препятствия няма между читалищата и провинц.[иалните] арх.[еологически] др.[уже]ства и тяхното сближение е по-лесно и по-полезно.

Не е място тук да посоча причините за гореказаното несъгласие между двата вида на арх.[еологически] др.[уже]ства; съжелявам, че не можах да се срещна в София с Вас, да поговорим по този важен въпрос, но вярвам, че още преди свикване на 2рия арх.[еологически] конгрес в Плевен в края на м. октомврий, ще се срещнем.

Колкото се касае за моя отказ, да взема участие в сказките по читалищата, то той е бил напълно основателен, защото приех върху себе си редактиране и написание на първата част материалите за арх.[еологическата] карта[1] на България (в комисия за старините, заедно с г-ин Н. Бобчев), до края на годината, за което трябва да заобиколя и някои страни в България; после през ваканцията вероятно ще работа в Цариград в арх.[еологическия] институт ист.[орическа] карта[1] за визант.[ийската] история на Т. Успенски.[2]

Готов съм за идната година да приготва няколко сказки за старите бълг.[арски] столици: Плиска, Преслав и Търново, за което ще трябва да приготва и нужните диапозитиви за проект.[ционен] апарат, без който сказките за широка публика са сухи и малко интересни.

С искрен поздрав оставам Вам преданий

К. Шкорпил

АБАН, ф. 11, оп. 3, арх. ед. 1682, л. 14, 15

[1] Вж. тук на стр. 63 и сл. Ж. Въжарова, Връзките на Карел Шкорпил с руските учени (Арх. АН СССР, ф. 116, оп. 2, № 424, л. 26, 20 об., и Арх. АН СССР, ф. 116, оп. 2, № 424, л. 21 об.).

[2] Ф. Успенский, История Византийской империи, т. 1—3, Спб, М. — Л. (1913), 1942.

ВРЪЗКИТЕ НА КАРЕЛ ШКОРПИЛ С РУСКИТЕ УЧЕНИ

Ж. Н. Въжарова

Основна задача на настоящата статия е да се разкрият връзките, създадени между К. Шкорпил и руските археолози въз основа на архивни материали.

От преписката, която през 1895 г. К. Шкорпил води със своя брат Владислав Шкорпил,[1] узнаваме, че В. Шкорпил е предал по поръка на брат си в Одеското археологическо дружество фотографии на релефи от Балчик.[2] За изпратени материали — надписи от територията на България от К. Шкорпил, за да бъдат отпечатани в Одеса — се съобщава и в друго писмо.[3] Много са надписите и археологическите материали, които К. Шкорпил обнародва в „Записки Императорского Одесского общества" през периода 1896—1898 г.[4]

Сред архивите и особено тези, оставени от големия руски и съветски историк Ф. Ив. Успенски, има писма и други документи, които дават възможност да се проследят връзките на К. Шкорпил с руските археолози и през периода 1889—1912 г.

В бележките,[5] в които се разглежда дейността на Руския археологически институт в България, четем: „В состав комисии образованной Институтом для обследвания Болгарии входили директор Института преподаватель Варненской Гимназии Карл Шкорпил, известный рядом работ по болгарской археологии."[6] Когато започват разкопките в Абоба — Плиска през 1899 г., в помощ на директора на РАИ Ф. Ив. Успенски българското министерство командирова К. Шкорпил.[7] Обърнем ли се отново към архивните бележки на РАИ, намираме оценка за работата на К. Шкорпил в разкопките на Абоба—Плиска: „При производстве раскопок ближайшым сотрудников директора был преподаватель мужской гимназии „Фердинанд I" в Варне Карл Шкорпил, известный рядом работ по описанию памятников

---

[1] Владислав Шкорпил работи в музея на Керч, Крим, СССР.

[2] Одесский Областный Государственный Архив, съкр. ОГОА, ф. 93, оп. 1, арх. ед. 110 (л. 106).

[3] ОГОА, ф. 93, оп. 1, арх. ед. 110 (л. 114).

[4] К. Шкорпил, 296 заседание 30 апреля 1896 г., Записки императорского Одесского Общества истории и древностий, т. XIX, стр. 95—99; Доисторические памятники Болгарии, Записки, т. XIX, 1896, стр. 69—93; О древностях, найденных в Болгарии, 303 заседание от 27 апреля 1897 г., Записки, т. XX, 1897, стр. 57—63; Древные надписи, найденные в Болгарии, т. XIV, 304 заседание от 26 марта 1897, Записки, т. XIV, стр. 77—80; Древние надписи, найденные в Болгарии, 307 заседание 24 ноября 1897 г., Записки, т. XXI, стр. 17—22; Древняя надпись, найденная в Болгарии, 312 заседание 20 октября 1898 г., Записки, т. XXII, стр. 17—22.

[5] Бележките се пазят в Архива на Академията на науките на СССР — Ленинград (съкр. Арх. АН СССР). Изцяло те са публикувани в труда ми Руските учени и българските старини, София, 1960, БАН.

[6] Арх. АН СССР, ф. 127, оп. 1, № 151 (л. 31). За същия случай се говори и в архивен документ: Центральный государственный исторический архив — ЦГИА, ф. 757, оп. 1, № 2 (л. 35).

[7] Арх. АН СССР, ф. 127, оп. 1, № 151 (л. 41), вж. ЦГИА, ф. 757, оп. 1, № 2 (л. 44).

Болгарии",[1] и в тях се разкрива, че „За свои труды по раскопкам г. Шкорпил был Высочайше пожалован орденом Св. Анны 3 степени, по ходатайству директору и по докладу Министра Иностранных Дел (уведомление Министра Народнаго Просвещения от 8 ноября за № 30741). По вопроса о надлежащем награждений г. Шкорпила директор представление и болгарскому Министру Народнаго Просвещения (11 января 1901 г., № 51)."[2] Ф. Ив. Успенски, като преценява голямото значение на материала, получен от разкопките в Плиска, които засягат националните български и общославянски интереси, е на мнение, че „... не может быть опубликуван без сериозного предварительного изучения. Так как Министерство... само уже благоволило наметить в лице г. Шкорпила лучшого знатока болгарских древностей и так как мое личное с ним знакомство приучило меня ценить в нем трудолюбивого и способного человека."[3]

В този[4] и други архивни документи се съобщава, че именно по застъпничеството на Ф. Ив. Успенски К. Шкорпил е командирован в Цариград, за да помогне в обработване на археологическите материали, получени от разкопките на Абоба.

През 1904 г. К. Шкорпил, който е един от най-полезните сътрудници на института, бива утвърден като член на Руския археологически институт. В преговорите, които директорът на Руския археологически институт Ф. Ив. Успенски води с Министерството на народната просвета в България за разкопки от средновековен Преслав, отново той подчертава: „Что касается назначенного Министерством „пратеника" то я бы ходатайствовал о командировании, преподавателя Варненской гимназии К. Шкорпила, с которым я производил раскопки в Абобе и содействие каторого в моем новом научном предприятии в Болгарии нахожу безусловно необходимым."[5]

В писмата на К. Шкорпил до Ф. Ив. Успенски се разглеждат главно въпроси, свързани с българската археология.

В писмо от 29. XII. 1900 г., след като К. Шкорпил му съобщава, че е изпратил снимките от Търново с параход в Цариград, подробно му разказва за хода на работата по обработване на материалите, получени при разкопките на Абоба. Между другото изтъква, че: „Брат ми Херман, който сега е у нас във Варна, е писал на проф. Вирхова относително намерените черепи."[6]

Не закъснява също да го уведоми и по други археологически въпроси, които вълнуват руския учен. И по-нататък в това си писмо К. Шкорпил пише: „Господин Димитров, тукашний бившии управител, искал да Ви праща рисунка на златните предмети, намерени в една могилна гробница, които гледахте в тукашното управление."[7] За същите златни предмети от Варна К. Шкорпил говори и в друго свое писмо,[8] като му съобщава, че са предадени. В това писмо той известява, че е ходил в с. Девня за някои допълнения в уточняване на цветовете на живописта на гробницата, и при това му изяснява, че: „Г-н Петрас, учител по рисуване при

1 Арх. АН СССР, ф. 127, оп. 1, № 118 (л. 40).
2 Арх. АН СССР, ф. 127, оп. 1, № 151 (л. 40 об. — 41).
3 Арх. АН СССР, ф. 127, оп. 1, № 151 (л. 42).
4 Арх. АН СССР, ф. 127, оп. 1, № 118 (л. 38, 39 об).
5 Арх. АН СССР, ф. 127, оп. 1, № 151 (л. 52 об.); Арх. АН СССР, ф. 127, оп. 1, № 119 (л. 96).
6 Арх. АН СССР, ф. 116, оп. 2, № 424 (л. 2).
7 Арх. АН СССР, ф. 116, оп. 2, № 424 (л. 2 об).
8 Арх. АН СССР, ф. 116, оп. 2, № 424 (л. 4 об.).

нашата гимназия, който е направил горепоказаната рисунка, ще направи и рисунките за гробницата за Вас."[1]

Съвместната работа на полето — издирване на археологически паметници — и още повече работата в Абоба—Плиска неведнаж се обсъждат в писмата на К. Шкорпил до Ф. Ив. Успенски.

С писмо от 18 март 1901 г. К. Шкорпил, след като известява, че е изпратил по пощата няколко рисунки от археологически обекти през време на обиколката на Ф. Ив. Успенски през 1899 г. из България, уведомява го, че Министерството на народната просвета му иска доклад за разкопките в Абоба.[2] К. Шкорпил изтъква, че: „През великденската ваканция ще направя една обиколка в околността на Абоба, за да събера още някои сведения. После ще има нужда, както сам казахте, за някои допълнителни разкопки (девъташларе) в Абоба.[3] Вълнувайки се, че художникът Клуге още не е представил сведения за фотографиите на железните, глинените и другите предмети, К. Шкорпил предлага сам да направи фотографиите и да ги изработи.[4]

Когато Министерството на народната просвета решило К. Шкорпил да замине за Цариград (1901), той в едно писмо, отправено до Ф. Ив. Успенски, му съобщава, че всички фотографии и естампажи, които се отнасят до Абоба, ще ги донесе.

Времето на неуморния учен К. Шкорпил е скъпо и затова той в същото писмо във връзка с пристигането си в Цариград моли: „... чрез Вашите хора да ми намерите една проста квартира (една стая) близо до Института, за да не губя време с ходенето до института."[5]

К. Шкорпил, който дава инициативата за разкопаването на първата българска столица Плиска и с помощта на Руския археологически институт са били предприети големите разкопки при с. Абоба (1899—1900 г.), е възмутен от постъпката на В. Н. Златарски.[6] По този случай той пише на Ф. Ив. Успенски: „Периодичното списание LXI кн. досега не получихме и затова не четох досега надписа[7] от Златарски. Неговата постъпка е напълно осъдителна, понеже той Ви придружава, като министерски пратеник не имал никакво право да се ползува от намерените тогава материали.[8]

Неведнаж и в следващите си писма, отправени до Ф. Ив. Успенски, К. Шкорпил се спира на подготовката на материалите от разкопките от с. Абоба.[9] Между другото той в едно от писмата си от 27 декември 1901 г. го уведомява, че е изпратил материалите от абобските скелети в Прага.[10] В това писмо К. Шкорпил,

1 Арх. АН СССР, ф. 111, оп. 2, № 424 (л. 4 об.).
2 За представяне на доклад пред Министерството на народната просвета — България от разкопките в Абоба — се говори и в друго писмо — Арх. АН СССР, ф. 127, оп. 1, № 118 (л. 10).
3 Арх. АН СССР, ф. 116, оп. 2, № 424 (л. 8 об.).
4 Арх. АН СССР, ф. 116, оп. 2, № 424 (л. 9).
5 Арх. АН СССР, ф. 116, оп. 2, № 424 (л. 6 об.).
6 Става въпрос за отпечатаната статия на В. Н. Златарски Где нужно искать первую болгарскую столицу?, Труды 11-го архел. съезда в Киеве, 1899, стр. 116—118.
7 Става дума за надписа, обнародван от В. Н. Златарски — Един български надпис от XV век, Периодично списание, XII, София, 1901, стр. 726—730.
8 Арх. АН СССР, ф. 116, оп. 2, № 424 (л. 6 об.).
9 Арх. АН СССР, ф. 116, оп. 2, № 424 (л. 10, 11).
10 Арх. АН СССР, ф. 116, оп. 2, № 424 (л. 10 об.).

като знае особената роля за създаване на археологически дружества в България от страна на Ф. Ив. Успенски, бърза да го зарадва: „Вашата идея за археологическите дружества в България залови корени и в София и Варна. Основахме вече дружества по инициативата на тукашния владика негово просвещенство Симеона.“[1] За своите успехи в областта на археологическите му изследвания К. Шкорпил държи в известност руския учен, което се вижда в писмо от 29 август 1902 г.[2]

К. Шкорпил не закъснява да осведоми Ф. Ив. Успенски и за извършените разкопки в с. Аптаат (в Добруджа), което той отъждествява с град Абритус, извършени от Варненското археологическо дружество. Той му изяснява, че са открити „основите на една базилика, двойна от времето на Трояна и отчасти разчистена и вътрешното ѝ пространство; базиликата е 100 м дълга и 18 м широка, с един среден коридор е разделена на два салона, разделени на три наоса с еднаква широчина; във всеки салон е имало около 36 стълба, но от които не намерено (освен основата) нищо in situ, а само незначителни парчета от стълбовете (стволове и постаменти); от дребните предмети намерено съвсем малко, помалко от Абоба и надписи никакви.

После откритата напълно една църква от 16 м широка и 27,5 м дълга с партик и три наоса, отделени с редове на мерм. стълбове; форма церкви безилики и то от първите християнски в източните страни на малките наоси няма олтар, но вход в средата амвон, кръглест, както в Абоба, но със стълба от изток и запад, в олтарът намерена мозайка (останки) от дребни камъчета в геометрически фигури.“[3]

В започнатите разкопки през 1905 г. в Преслав, чрез които Ф. Ив. Успенски иска да изясни дали Преслав е бил свързан хронологически и културно с Плиска, пратеник на Министерството на народната просвета, както отбелязахме по-горе, е пак К. Шкорпил.[4] В писмото си с дата 2 ноември 1906 г. К. Шкорпил го запитва дали ще се продължат разкопките и през следващата година, или ще се задоволят с обработване на материалите и му съобщава, че с първия руски параход ще му изпрати фотографиите от Преслав.[5]

Обикнал работата си във Варна и свързал по-голямата си част от своя живот с археологическото дружество в този град, К. Шкорпил моли директора на Руския археологически институт определените екземпляри от „Известията“ на Руския археологически институт, т. X, да не се изпращат, както е решено, на Варненската гимназия, а „по-добре би било да подарите на Археологическото дружество във Варна, което сега показва голяма деятелност (140 члена), а и сбирките на дружеството показват голям напредък (повече от хилядо предмети).[6]

В писмо от 28 август 1909 г. К. Шкорпил съобщава за мястото на „*καραμήσιος*“, който се е намирал на запад от Татар-Пазарджик при Трояновград, за стари пътища и пр.[7]

В същото писмо съобщава за откриването на християнска базилика до езерото при Варна.[8]

---

[1] Арх. АН СССР, ф. 116, оп. 2, № 424 (л. 11).

[2] Арх. АН СССР, ф. 116, оп. 2, № 424 (л. 12, 13). Писмото е обнародвано в труда ми Руските учени и българските старини, София, 1960, стр. 245.

[3] Арх. АН СССР, ф. 116, оп. 2, № 424 (л. 14, 15).

[4] Арх. АН СССР, ф. 127, оп. 1, № 119 (л. 96).

[5] Арх. АН СССР, ф. 116, оп. 2, № 424 (л. 15).

[6] Арх. АН СССР, ф. 116, оп. 2, № 424 (л. 14).

[7] Ж. Н. Въжарова, Руските учени и българските старини, стр. 320.

[8] Арх. АН СССР, ф. 116, оп. 2, № 424 (л. 17, 17 об.).

През 1911 г. в Цариград е изработен устав за основаване на отделение по изучаване археологията на Балканския полуостров при Руския археологически институт в Цариград. К. Шкорпил по предложение на Българското правителство става член на българската делегация за съвместното изучаване на старините от български, руски и сръбски учени. Той участвува в експедицията, организирана за изследване на долината на р. Марица.[1]

К. Шкорпил, който е в помощ на Ф. Ив. Успенски при подготвяне на големия му труд История Византийской империи, т. 1—3, Спб, М.—Л. (1913), 1942, го съветва: „Картата е горе-долу приготвена, но понеже тя ще се намали на 22 $\times$ 28 см според желанието Ви, не може да съдържа всичкото, което би било желателно и ще представлява само една скица-карта и затова ще Ви съветвам следното: по моето мнение към капиталното Ви съчинение трябва да се приготви една по-точна карта, която да заема целия материал от Вашата история и тази карта да се приготви към края на Вашето съчинение; в нея да бъдат (по възможност) отбелязани всичките стари пътища, крепости, градове, проходи и пр. до края на Вашата история.“[2] И К. Шкорпил продължава: „Съветвам Ви тогава, многоуважаеми колега, в полза на голямото значение на Вашия труд, да се приготви карта за цялата Ви история (а не само VIII и IX век), в по-голям масщаб към края на съчинението Ви. Изработването на тази карта, да кажа откровено, за мене ще представлява по-малка трудност, отколкото тази скица-карта, която сега работя, в която не зная кое да поставя, кое да изхвърля. От една страна, защото мястото е много ограничено и малко, от друга страна изучаването на старата география на Балканския полуостров е толкова още ограничено, че много мъчно може да се определи коя старина е от VIII—IX век, коя по-стара, коя по-нова.“[3]

В същото писмо със скромността на учен К. Шкорпил изтъква: „Колкото се касае за възнаграждението недейте да се безспокоите, подобни въпроси смятам за маловажни при научните изследвания.“[4]

С изработването на историческата карта към историята на Ф. Ив. Успенски той го занимава и в друго свое писмо, в което между другото му пише: „... Разбира се, че за изработване на подобна карта иска време, толкова повече, че желаете картата да обнема и държавата на царя Симеона.“[5]

Към К. Шкорпил се обръщат и други руски археолози. Интересно е да отбележим, че между тях е графиня Уварова, председателката на Московското археологическо дружество. След като тя го моли да ѝ изясни някои археологически въпроси в България, очаква да не ѝ се откаже изпращането на някои томове от Сборника на народни умотворения, издавани от Министерството на народната просвета.[6] Един от секретарите на Руския археологически институт, Б. Панченко, като знае, че К. Шкорпил познава добре археологическите обекти в България, му съобщава за такива известени му от един българин иманяр.[7] К. Шкорпил поддържа връзка с

---

[1] Арх. АН СССР, ф. 127, оп. 1, № 116 (л. 80—81 об.).

[2] Изработената карта не е обнародвана към труда на Ф. Ив. Успенски поради неблагоприятната обстановка, за която Ф. Ив. Успенски съобщава в Предисловие ко II тому, История Византийской империи, первая половина, том второй, Л., 1927.

[3] Арх. АН СССР, ф. 116, оп. 2, № 424 (л. 20, 20 об.).

[4] Арх. АН СССР, ф. 116, оп. 2, № 424 (л. 20 об.).

[5] Арх. АН СССР, ф. 116, оп. 2, № 424 (л. 21 об.). Подробности у Ж. Въжарова, цит. съч., стр. 346.

[6] Арх. АН СССР, ф. 116, оп. 2, № 424 (л. 16, 16 об.).

[7] Арх. АН СССР, ф. 127, оп. 1, № 118 (л. 74—77 об.).

руския историк М. И. Ростовцев. В едно писмо, отправено от М. И. Ростовцев до Ф. Ив. Успенски с дата 18 май 1912 г., четем: „... Летом я как раз мог бы над этим поработать, тем более, что Шкорпил в Варне предоставил мне издать еще одну очень интересную росписную гробницу, подставенную сербской.“[1]

*

К. Шкорпил, който е посветил цялата си научна мисъл и енергия на изследването на българските старини, още в зората на своята научна дейност ги прави достояние на руската археологична научна мисъл. По-късно чрез създалата се тясна и жива връзка между него и историка-византолог Ф. Ив. Успенски и други руски археолози дълги години укрепва не само общата любов и интерес към българската археология, но и руско-българско-чешките връзки в освободена България от турско робство.

Няколко писма на К. Шкорпил до Г. Кацаров

Сред кореспонденцията на Г. Кацаров се намират и три писма на К. Шкорпил. Едното от тях е изглед от Аладжа манастир с пожелания за новата 1914 г.:

Честита Ви 1914
Нова Година

Гр. Варна, 31. Дек. 1913

К. Шкорпил

АБАН
ф. 28 (Г. Кацаров)
п. 20

Другото е пощенска карта с дата 1930 г. В нея К. Шкорпил дава някои пояснения за статуетката на Озириса, намерена в Балчик. В същата пощенска карта К. Шкорпил съобщава за пазената във варненския музей глинена египетска статуетка, дава сведения кога е получена и откъде е:

Варна, 8. III. 1930 г.

Драги приятелю,

Фрагментът на статуетката на Озириса (Известия на Варн. археол. др-ство, кн. V, стр. 49. Табл. II, ф. 1) във Варн. музей инв. IV. № 490, е намерен в града Балчик, но не е намерен в гробницата, нито близо до нея.

Във Варн. Музей (инв. IV. № 491) има още една глинена статуйка египетска, цела, 137 м. висока от проста черникова глина, донесена от Добруджа във време на война от околността на Мангалия.

С поздрав
К. Шкорпил

АБАН
ф. 28 (Г. Кацаров)
п. 20

[1] Арх. АН СССР, ф. 116, оп. 2, № 316 (л. 9—10).

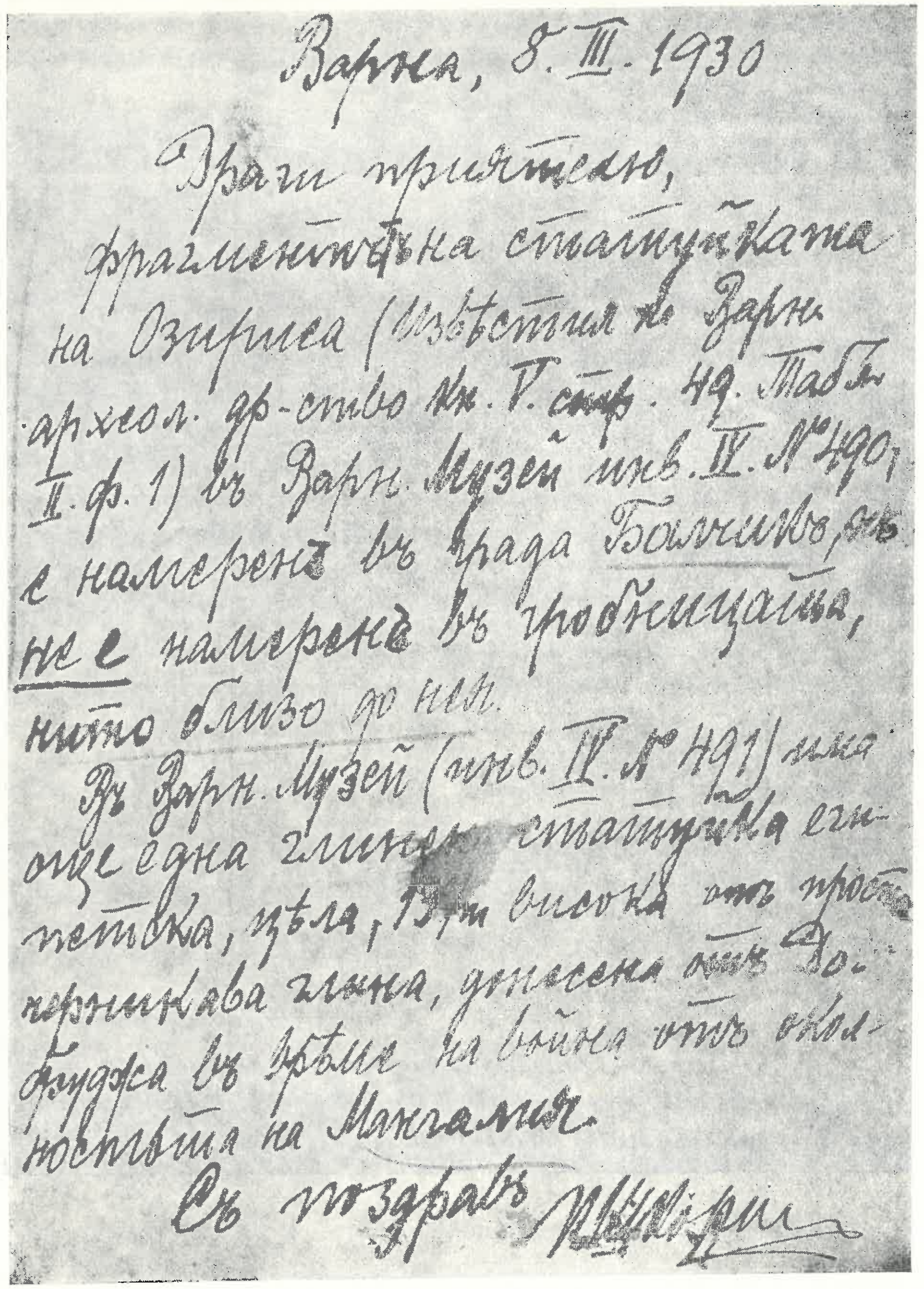
Варна, 8. III. 1930
Драги приятелю,
фрагментътъ на статуйката
на Озириса (Извѣстия на Варн.
археол. др-ство кн. V. стр. 49. Табл.
II. ф. 1) въ Варн. Музей инв. IV. № 490,
е намеренъ въ града Балчикъ, но
не е намеренъ въ гробницата,
нито близо до нея.
Въ Варн. Музей (инв. IV. № 491) има
още една глинена статуйка еги-
петска, цѣла, 13,7 см висока отъ проста
черникава глина, донесена отъ До-
бруджа въ време на война отъ окол-
ностьта на Мангалия.
Съ поздравъ К. Шкорпилъ

Фиг. 1. Писмо на К. Шкорпил до Г. И. Кацаров
Fig. 1. Lettre de K. Škorpil adressée à G. I. Kacarov

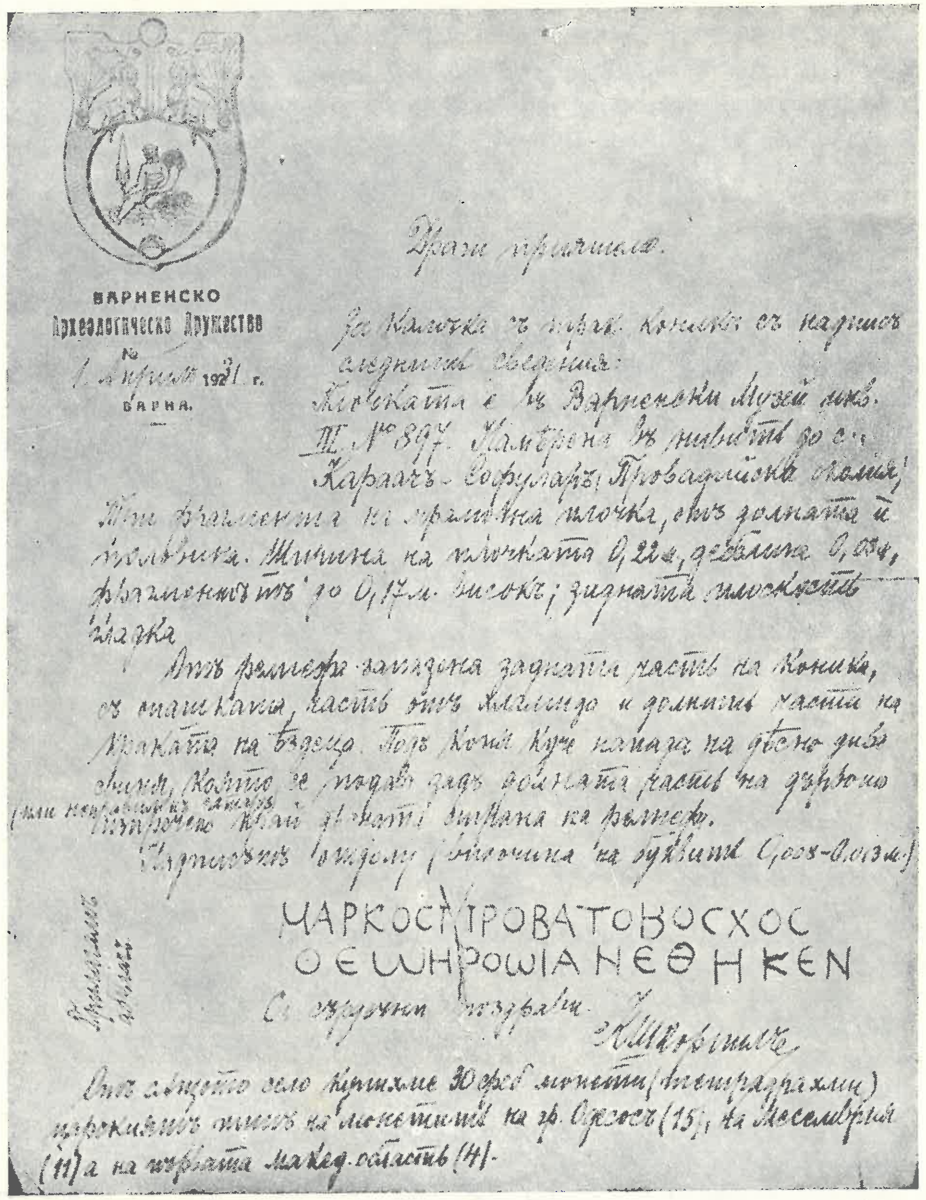
ВАРНЕНСКО
Археологическо Дружество
№
1. Априлъ 1931 г.
ВАРНА.

ΜΑΡΚΟϹ ΠΡΟΒΑΤΟΒΟϹΧΟϹ
ΘΕΩ ΗΡΩΙ ΑΝΕΘΗΚΕΝ

Фиг. 2. Писмо на К. Шкорпил до Г. И. Кацаров
Fig. 2. Lettre de K. Skorpil adressée à G. I. Kacarov

В третото писмо с дата 1 април 1931 г. К. Шкорпил се спира на оброчната плочка на тракийския конник. Той описва тази археологическа находка и надписа, който се намира в долната ѝ част. В това писмо К. Шкорпил споменава и за откупените 30 тетрадрахми от I македонска област:

Варненско
Археологическо дружество
1. Април 1931 г.
Варна

Драги приятелю!

За камъка с трак. конник с надпис следните сведения:

Плочката е във Варненски Музей инв. III № 897. Намерена в нивите до с. Караач—Софулар (Провадийска околия). Три фрагмента на мраморна плочка, от долната ѝ половина. Ширина на плочката 0,22 м, дебелина 0,03 м, фрагментът до 0,17 мм висок; задната плоскост гладка.

От релефа запазена задната част на конника с опашката, част от хламида и долните части на краката на ездеца. Под коня куче напада на дясно дива свиня, която се подава зад долната част на дървото (има неправилен олтар) изпречено край дясната страна на релефа.

Надписът отдолу (височина на буквите 0,008—0,013 м.)

ΜΑΡΚΟϹ ΠΡΟΒΑΤΟΒΟϹΧΟϹ
ΘΕΩ ΗΡΩΙ ΑΝΕΘΗΚΕΝ

Прилагам абклач

Със сърдечни поздрави
К. Шкорпил

От същото село купихме 30 среб. монети (тетрадрахми) — царския тип на монетите на гр. Одесос (15), на Месемврия (11), а на първата макед. област (4).

АБАН
ф. 28 (Г. Кацаров)
п. 20

БИБЛИОГРАФИЯ НА ТРУДОВЕТЕ И СТАТИИТЕ НА КАРЕЛ ШКОРПИЛ

Велизар Велков

В настоящата библиография са поместени трудовете и статиите, писани само от К. Шкорпил или съвместно с някой от братята му. Статии, подписани „Шкорпил", са включени дотолкова, доколкото е установено, че при тяхното съставяне е взел участие и К. Шкорпил. Самостоятелните трудове на Х. и Вл. Шкорпил не са включени.

СЪКРАЩЕНИЯ:

АЕМ — Archäologisch-epigraphische Mitteilungen, Wien.
ИБАД — Известия на Българското археологическо дружество, София.
ИБАИ — Известия на Българския археологически институт, София.
ИВАД — Известия на Варненското археологическо дружество, Варна.
ИРАИК — Известия Русского археологического института в Константинополе, Константинопол (Цариград).
МСб — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, издава Министерството на народното просвещение, София.

1885

1. Някои бележки върху археологическите и исторически изследвания в Тракия, Пловдив, 1885, 105 с.
Заедно с Вл. Шкорпил.

1887

2. Материали по археологията и античеcката география на България. I. Български паметник от Ямбол. — Периодическо списание. Г. V, София, 1887, кн. 21/22, с. 523—525.
Статията е подписана: Братя Шкорпил. Отнася се за старобългарски надпис.

1888

3. Паметници из Българско. Дял I. Част I. Тракия (Сакар планина и околността ѝ). София, 1888, 90 с. с 1 табл. + 10 фиг.
Статията подписана: Братя Шкорпил.
Рец.: М. Дринов. — Съчинения на М. Дринов. Т. III, София, 1915, с. 324—329; S. Reinach. — L'anthropologie. I, Paris, 1890, p. 110.
M. Woldrich. — Mitt. d. anthropol. Ges. in Wien, XVII, 1888, p. 285.

1889

4. Географията на България и притурка за съседните с България земи от И. Велков. Учебник за средните учебни заведения, Пловдив, 1889, 188 с. с 13 фиг. в текста.

Статията подписана: Братя Шкорпилови.

1890

5. Средновековни черкви и гробища в София. — МСб, II, 1890, с. 46—60.

Статията подписана: Братя Шкорпилови.

6. Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България. (Археологически изследвания). — МСб, III, 1890, с. 3—40.

Статията подписана: Братя Шкорпилови.

1891

7. Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България. (Археологически изследвания). — МСб, IV, 1891, с. 102—145.

Продължение на № 6.

8. Антически надписи из разни краища на България. — МСб, IV, 1891, с. 146—155.

Статията подписана: Братя Шкорпилови.

1892

9. География и статистика на княжество България за долните и горните класове на гимназиите въобще и за всички, които искат да се запознаят с отечеството си. Второ преработено издание, Пловдив, 1892, 248 с. с 21 фиг.

Заедно с Х. Шкорпил.

10. Североизточна България в географическо и археологическо отношение. — МСб, VII, 1892, с. 3—83; VIII, 1892, с. 3—58.

Статията подписана: Братя Шкорпилови.

11. Старовремски надписи из разни краища на България. — МСб, VII, 1892, с. 84—110.

Заедно с Х. Шкорпил.

12. Надписи и изображения на конници из разни краища на България. — МСб, VIII, 1892, с. 59—81.

Заедно с Х. Шкорпил.

13. Antike Inschriften aus Bulgarien. — AEM, XV, 1892, с. 91—110; 204—222.

Заедно с Х. Шкорпил. Към надписите има бележки и допълнения от Е. Борман, К. Иречек и В. Томашек.

1894

14. Antike Inschriften aus Bulgarien. — AEM, XVII, 1894, 170—212.

Продължение на № 13. От с. 212 до 224 надписите са публикувани от Х. Шкорпил.

1895

15. O krasských zjevech v Bulharsku. — Rozpravy České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, tř. II, IV, Praha, 1895, n. 29, S. 1—35.

16. Мир в село Малка Кайнарджа в 1774 г. — Светлина, V, 1895, кн. 3, с. 43—45.

Статията подписана: Шкорпил. Срв. Byzantinoslavica, V, p. 226.

17. Изворни места на реката Тъжа. — Светлина, V, 1895, кн. 4, с. 59.

Статията подписана: Шкорпил.

1896

18. Първобитните люде. Антропологически беседи от Шарл Дебьерр, професор на Лионския университет и чл.-кор. на учените общества антропологическо, зоологическо, биологическо и др. Прев. от руски Трендафилов. С 84 рис. и притурка: Първобитните люде в България от Шкорпил с 4 рис. Пловдив, 1896, 196 с.

19. Първобитните люде в България. Второ допълнено издание на притурката към: Ш. Дебьерр, Първобитните люде, Пловдив, 1896 (вж. № 18). Пловдив, 1896 29 с. с 1 табл. и 6 фиг. в текста.

Заедно с Х. Шкорпил.

20. Църквата „Св. 40 мъченици“ в град Велико Търново. — Светлина, VI, София, 1896, кн. 3, с. 38—40.

Разглежда прабългарски надписи. Статията подписана: Шкорпил.

21. Нови старини в Дионисопол (Балчик). — Светлина, VI, София, 1896, кн. 5, с. 73—74; кн. 8, с. 125—126.

Статията подписана: Братя Шкорпил. Публикувани са антични надписи.

22. Две надписи (греческая и латинская), найденные в Болгарии на месте, древнего Дионисополя. (Протоколы Одесс. общества истории и археологии, № 291). — Записки имп. Одесс. общества ист. древн. XIX, Одесса, 1896, с. 27.

23. Объяснение двух греческих надписей, найденных в Болгарии, на месте древнего Марцианополя. (Протоколы Одесс. общества истории и археологии, № 296). — Записки имп. Одесс. общества ист. древн. XIX, Одесса, 1896, с. 95—99.

24. Altbulgarische Inschriften. —AEM, XIX, 1896, 237—248.

Заедно с Х. Шкорпил. Към надписите има бележки от К. Иречек и В. Томашек.

25. O krasských zjevech v Bulharsku. — Věstník České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, V, Praha, 1896, S. 56—59.

1897

26. Древние надписи, найденные в Болгарии. (Протоколы Одесс. общества истории и археологии, № 305). —Записки имп. Одесс. общества ист. древн. XX, Одесса, 1897, с. 77—80.

1898

27. Паметници из Българско. Могили. Пловдив, 1898, 168 с. с 70 обр.

Заедно с Х. Шкорпил.

28. Паметници на град Одесос—Варна. (Паметници из Българско). — Годишен отчет на Варненската държавна мъжка гимназия за 1897/1898 г. Варна, 1898, с. 3—45.

Рец.: В. Н. Златарски. — Български преглед, V, София, 1898, кн. 3, с. 121—130.
Заедно с Х. Шкорпил.

29. Древние надписи, найденные в Болгарии. (Протоколы Одесс. общества истории и археологии, № 307). — Записки имп. Одесс. общества ист. древн. XXI, Одесса, 1898, с. 17—22.

30. Писмо в редакцията на в. Сила. — В. Сила (Варна), I, бр. 11, 18 март 1898
За два антични гръцки надписа от Варна. Срв. Mihailov, IGBulg. I, № 101 и 139. Статията е подписана с инициал: Z.

31. Sources et pertes des eaux en Bulgarie. — Mémoires de la société de spéléologie, III, Paris, août, 1898, n. 15, p. 1—46.

1900

32. Природни богатства из Българско. Кражски явления. (Подземни реки, пещери и извори). Пловдив, 1900, 55 с. с 30 фиг.
Заедно с Х. Шкорпил. Българско издание на № 15 и № 31.

33. Древние надписи, найденные в Болгарии. (Протоколы имп. Одесс. общества истории и археологии, № 312). — Записки имп. Одесс. общества ист. древн. XXII, Одесса, 1900, с. 16—22.

34. Абоба, първата българска столица. — В. Източен край, орган на Клуба на Народната партия, Варна, от 13 дек. 1900 г.
Статията не е прегледана de visu.

35. Památky thràcké. — Česke Museum Filologické (Praha), VI, 1900, p. 1—9.
Надписи и оброчни плочки от Кабиле. Заедно с Х. Шкорпил.

36. Neue Funde in Varna. — Jahreshefte des Osterr. archäol. Instit., Beiblatt, III (Wien, 1900), S. 67—74.

1901

37. Първата българска столица до Абоба. (Предварителни изследвания). — Годишен отчет на Варненската държавна мъжка гимназия за 1901 г. Варна, 1901, с. 3—16.
Заедно с Х. Шкорпил. Публикувани са прабългарски надписи.

38. Няколко думи за разкопките в Абобските развалини и за тяхната история. — Годишен отчет на Варненската държавна мъжка гимназия за 1901 г. Варна, 1901, с. 16—24.

1902

39. Corpus Inscriptionum Latinarum, concilio et auctoritate Academiae litterarum regiae Borussicae. Vol. III, Supplementum, Berolini, 1902, ed. Th. Mommsen, O. Hirschfeld, A. Domaszewski.
Надписите от Мизия са издавани със сътрудничеството на Карел Шкорпил.

1905

40. Географический обзор: Абобская равнина и горы ее окружающие. Старые поселения на Абобской равнине. — ИРАИК, X, 1905, с. 16—29.

41. Укрепления Абобской равнины. — ИРАИК, X, 1905, с. 30—61.
За Плиска и Войвода.

42. Постройки в Абобском укреплении. — ИРАИК, X, 1905, 62—152.

43. Строительный материал. — ИРАИК, X, 1905, с. 153—172.
За находки в Плиска.

44. Знаки на строительном материале. — ИРАИК, X, 1905, с. 250—264.
Печати на тухли от Плиска.

45. Рисунки на камнях и кирпичах и скульптурные фрагменты. — ИРАИК, X, 1905, с. 281—286.
Находки от Плиска.

46. Домашный быт и промысел. — ИРАИК, X, 1905, с. 301—317.
Находки от Плиска.

47. Оружие. — ИРАИК, X, 1905, с. 318—321.
Находки от Плиска.

48. Снабжение водой. — ИРАИК, X, 1905, с. 322—324.
За водопровода в Плиска.

49. Курганы. — ИРАИК, X, 1905, с. 325—337.

50. Мегалитические памятники. — ИРАИК, X, 1905, с. 372—384.
За девташлари при Плиска.

51. Памятники в окрестностях Абобской равнины: Стана, Провадийские горы, водоразделные возвышености в Шуменские горы. — ИРАИК, X, 1905, с. 385—442.

52. Некоторые из дорог Восточной Болгарии. — ИРАИК, X, 1905, с. 443—502.

53. Окопи и земляные укрепления Болгарии. — ИРАИК, X, 1905, с. 503—543.

54. Вновь открытая надпись Омортага. Столицы (аулы, становища) древних, Болгар. — ИРАИК, X, 1905, с. 544—554.
Заедно с Ф. И. Успенски.

55. О земляных укреплениях и окопах. — ИРАИК, X, 1905, с. 558—569.
За окопи при Николицел и Плиска.

1906

56. Antike Denkmäler in Bulgarien (Schriften der Balkankommision. Antiqu. Abt. IV) — unter Mitwirkung von E. Bormann, V. Dobruský, H. Egger, H. Hart, V. Hoffiler, J. Oehler, K. Škorpil, A. Stein, J. Zingerle, bearbeitet von E. Kalinka, Wien, 1906, 440 S.

57. Римската кула. — Първий год. отчет на Варн. арх. д-во за 1906 г. Варна, 1907, с. 15—16; Вторий год. отчет на Варн. арх. д-во за 1907 г. Варна, 1908, с. 26—28.
Статията подписана: Ш. Срв. Byzantinoslavica, V, p. 206.

58. Аладжа манастир. — Първий год. отчет на Варн. арх. д-во за 1906 г. Варна, 1907, с. 24—26; Вторий год. отчет на Варн. арх. д-во за 1907 г. Варна, 1908 с. 35—36.
Статията подписана: Ш.

1908

59. Откритието в канала. — Вторий год. отчет на Варн. арх. д-во за 1907 г. Варна, 1908, с. 29—31.
Статията подписана: Ш. Срв. Byzantinoslavica, V, p. 206. За постройка от колове и камъни.

60. Богданова чушма във Варна. — Вторий отчет..., с. 31—33.
Подписано: Ш.

61. Основанието на град Варна. — Вторий отчет..., с. 24.
Подписано: Ш.
62. Цитаделата барут-хане (джипане кале). — Вторий отчет..., с. 24—26.
Подписано: Ш.
63. Малки съобщения за град Варна. 1. Подземие между гр. Варна и върха Турна-тепе. 2. Предание за стара Варна. 3. Кърък-джамия. 4. Градът „Варна" в Маджарско. 4. Стари градища в гр. Варна. — Вторий отчет..., с. 33—35.
Подписано: Ш.
64. Малки съобщения из Варненско. 1. Златната корона от Каварна. 2. Момина могила до с. Тюрк Арнаутлар. — Вторий отчет..., с. 40—41.
Подписано: Ш.
65. Абоба—Плиска и Велеград. — Вторий отчет..., с. 47—48.
66. Походът на Владислава през България в 1444 г. и битката при Варна. — ИВАД, I, 1908, с. 1—67.
Заедно с Х. Шкорпил.
67. „Владиславов отдел" при Варненския музей. — ИВАД, I, 1908, с. 69.
Статията подписана: Шкорпил.
68. Писмото на цар Николай I за поставяне паметник на Владислава във Варшава. — ИВАД, I, 1908, с. 70.
Статията подписана: Шкорпил.
69. Паметник на Владислава. — ИВАД, I, 1908, с. 71—73.
Статията подписана: Шкорпил. За паметника при Варна.

1909

70. Римският водопровод в гр. Варна. — ИВАД, II, 1909, с. 3—8.
Заедно с Х. Шкорпил.
71. Разкопки на могили до град Варна. — ИВАД, II, 1909, с. 8—14.
Заедно с Х. Шкорпил.
72. Турските укрепления във Варна от 1828 и 1834 г. — ИВАД, II, 1909, с. 33—53, с 1 план.
Заедно с Х. Шкорпил.
73. Обяснение към плана на град Варна. — ИВАД, II, 1909, с. 54—71.
Заедно с Х. Шкорпил. Посочени са архитектурните и археологическите паметници в града от всички епохи.
74. Откритието в канала. — ИВАД, II, 1909, с. 75—76.
Заедно с Х. Шкорпил. Релефи и части от надписи от римската епоха.
75. Песъчливият насип между морето и езерото. — ИВАД, II, 1909, с. 76—77.
Заедно с Х. Шкорпил. Открити архитектурни фрагменти и керамика.
76. Изнесени старини от град Варна. — ИВАД, II, 1909, с. 77—78.
Заедно с Х. Шкорпил. Надписи и каменни релефи.

1910

77. План на старата българска столица Велико Търново. — ИБАД, I, 1910, с. 121—154.
78. Одесос и Варна. — ИВАД, III, 1910, с. 3—23.
Заедно с Х. Шкорпил. Разгледани са археологически находки от околността на града с бележки за името на Варна.

79. Девненските извори. — ИВАД, III, 1910, с. 89—92.
Заедно с Х. Шкорпил.
80. Преслав. А. Географически преглед на околността му. Б. Старата столица. В. Разкопки. Г. Латински надписи. — ИВАД, III, 1910, с. 101—146.
81. Предполагаемият гроб на Владислав „Варненчик". — Четвърти годишен отчет на Варн. арх. д-во за 1909 г. Варна, 1910, с. 13—15.
Статията не е подписана. Срв. Byzantinoslavica, V, p. 226.

1911

82. [Материали за] история на гр. Варна. — Пети год. отчет на Варн. арх. д-во за 1910 г. Варна, 1911, с. 8—18.
Статията не е подписана. Срв. Byzantinoslavica, V, 206. Разкопки и находки от Варна и с. Река Девня.
83. Пазители на проходите. — ИВАД, IV, 1911, с. 69—73.
Заедно с Х. Шкорпил.
84. Неизвестно писмо и крайбрежни насипи. — ИВАД, IV, 1911, с. 77—86.
Заедно с Х. Шкорпил. Публикувани са каменна плоча и колона с издълбани върху тях знаци.
85. Холерата във Варна през 1829 г. — ИВАД, IV, 1911, с. 107.
Заедно с Х. Шкорпил.

1912

86. Милиярни колони от град Русе. — ИВАД, V, 1912, с. 3—4.
Заедно с Х. Шкорпил.
87. Находка на сребърни тасове до гара Синдел. — ИВАД, V, 1912, с. 24—25.
Заедно с Х. Шкорпил. Съдовете са антични.
88. Балчик. — ИВАД, V, 1912, с. 57—62.
Заедно с Х. Шкорпил. Публикувана е богата гробна находка от античния Дионисопол.

1913

89. Археологически бележки от Странджа планина (с резюме на френски ез.). — ИБАД, III, 1912/1913, София, 1913, с. 235—262.
Заедно с Х. Шкорпил.
90. Grabfund in Balčik. — Jahreshefte d. Österreichischen archäolog. Instit., Beiblatt, XV (Wien), 1912, S. 101—134.
91. Опис на старините по течението на река Русенски Лом, София, 1914, 202 с., XXV табл. и 4 карти. (Материали за археологическата карта на България, кн. 1).
Рец.: Ю. Господинов. — Българска сбирка, XXI, 1915, с. 334—336.
* * *. — Социал-демократически преглед. Г. XII. София, 1915, кн. 1, 99—100.
92. Бележки за старата българска столица Преслав (с рез. на френски ез.). — ИБАД, IV, 1914, с. 129—147.

1918

93. Старобългарски паметници. — Сб. Добруджа, София, 1918, с. 191—234.
За окопите на Николицел и Плиска.

1919

94. Starobulharské stany (lagery) i valy na poloostrově Balkánském. — Sborník české společnosti zeměvědné, XXV, Praha, 1919, p. 41—47.

1921

95. Двайсетгодишната дейност на Варненското археологическо дружество (1901—1921). — ИВАД, VII, 1921, с. 3—84.
Заедно с Х. Шкорпил.
96. Печат на княз Михаил-Борис. — ИВАД, VII, 1921, с. 108—118.
Заедно с Х. Шкорпил.
97. Преглед на древнебългарските паметници. — ИВАД, VII, 1921, с. 118—124.
Заедно с Х. Шкорпил. За прабългарските окопи.
98. Древнебългарски паметници. — В: Статии из българската история, притурка [към: ИВАД, VII, 1921], с. 9—27.
Заедно с Х. Шкорпил. Разглежда археологически паметници от Варна, Плиска, Кадъкьой (сега Малък Преславец).

1922

99. Какво може да се види във Варненския музей. — Сп. Вечерни часове (Варна). Г. I, бр. 1, 13 март 1922, с. 12—13; бр. 2, 8 април 1922, с. 28—30; бр. 3, 6 май 1922, с. 45—46; бр. 4, 4 юни 1922, с. 61—62; бр. 5, 24 юни 1922, с. 76—78; също отделна книжка като приложение към тази годишнина, 40 с.
Статията подписана: Шкорпил.

1923

100. Владислав Варненчик 1444—1923. Издава Варненското археологическо дружество по случай идването на полските гости през 1923 г. Варна, 1923, 32 с., 1 карта.
Заедно с Х. Шкорпил.

1924

101. Първа книга в защита на българската народна старина. В полза на фонда „Българска старина“. Варна, 1924, 13 с., III табл.

1925

102. Мегалитни паметници и могилища. Старини в Черноморската област. Част I. (Материали за археологическата карта на България, кн. IV). София, 1925, 66 с.
103. Пограничен български окоп между река Дунав и Черно море. — Сб. В. Н. Златарски, София, 1925, с. 543—553.
104. Славянски научно-културен център в Цариград. — Юбилеен сборник на славянското д-во в България, 1899—1924. София, 1925, с. 95—101.
За дейността на Руския археологически институт.
105. Нови страници от старобългарската история. — Сп. Ловна просвета. Г. I, София, 1925, бр. 3, с. 1—4.
За Мадарския конник.

106. Великият бог на града Одесос (Варна). — В. Варненски вестник на вестниците. Г. II, Варна, бр. 2, 24 май 1925, с. 2.

1926

107. Надгробни камъни на предците на Стефан Караджа. — Морски сговор. Г. III, Варна, 1926, бр. 5, с. 8—9.
За надписи от с. Факия, Бургаско.
108. За Владислав Варненчик. — В. Варненски вестник на вестниците. Г. III, Варна, бр. 3, 24 май 1926.
Статията подписана: Шкорпил. Превод на откъслек от книгата на Ал. Ирасек „От Чехия до края на света“, Прага, 1920.

1927

109. B. Filov, Die archaische Nekropole von Trebenište am Ochrida See, unter Mitwirkung von K. Škorpil. Berlin, 1927, mit 15 Lichtdrucktafeln und 119 Abbildungen im Text, 110 S.
110. Опис на старините в Черноморската област. Част II. 1. Светилища и паметници с изображения на конници. София, 1927, 91 с.
111. Към находката на статуи „Каменни баби“ до с. Ендже (Шуменска околия). — В. Варненски вестник на вестниците. Г. IV, Варна, бр. 4, 24 май 1927.

1928

112. Několik archeologických památek z východnícho Bulharska.—Rozpravy České Akademie Věd a umění, tř. I, v Praze, 1928, n⁰ 74, 84 p. + 14 tab.
Съвместно с А. Салач.
113. Бележки върху нумизматиката на град Одесос (Варна). — В. Варненски кореняк (Варна). Г. I, бр. 10, 1 февр. 1928, с. 2—3; бр. 11, 1 март 1928, с. 2.
Преглед на монетосеченето на града от предримската епоха.

1929

114. Старобългарска съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. — Българска историческа библиотека, II, 1929, кн. 2, с. 80—111.

1930

115. Паметници от столица Преслав. — Сб. България 1000 години, София, 1930, с. 183—275 с 50 табл.
116. Царският тип на монетите на град Варна в сбирките на Варненския музей. Приложение към: Варненски общински вестник, Варна, бр. 229, 5 юли 1930. (= Материали за ист. на град Варна, XXII).
117. Морският музей. — Морски сговор. Г. VII, Варна, 1930, бр. 6, с. 27—29.
История, разпределение, състояние и задачи.
118. Relefy bronzové vázy muzea ve Varně a mythus o Ifigenii v Tavřide. — Hlidka archaeologická, III/2, Praha, 1930, p. 421—436.
Заедно с А. Салач.

119. Стратегически постройки в Черноморската област на Балканския полуостров. I. Главната преградна линия в източнобалканската крепостна система (с рез. на френски ез.). — Byzantinoslavica, II, 1930, p. 197—230.

120. Надписи от Първото българско царство в Черноморската област на Балканския полуостров. — Byzantinoslavica, II, 1930, p. 189—195 с 4 обр.

121. Разкопки на могилите до с. Галата. — В. Варненски кореняк, V, Варна, бр. 7 (52), 1 ноември 1930.

За проведените разкопки от А. Салач и К. Шкорпил. Статията подписана: „От Варненския музей".

1931

122. Надписи от Първото българско царство в Черноморската област на Балканския полуостров. Ч. II. Печатът на княза Борис-Михаил (852—889) във Варненския музей. — Byzantinoslavica, III, 1931, p. 1—10, с табл. 1—2.

123. Стратегически постройки в Черноморската област на Балканския полуостров. I. Главната преградна линия в източнобалканската крепостна система. Преградната линия от пролома на река Елешница до Сливенския проход. — Byzantinoslavica, III, 1931, p. 11—32.

124. Надписи от Първото българско царство в източната част на Балканския полуостров. Ч. III. Надписът от с. Хамбарлий (с рез. на немски ез.). — Byzantinoslavica, III, 1931, с. 333—382 с 4 табл.

Заедно с П. Ников.

125. Археологически бележки от Черноморското крайбрежие. I. Круни и Дионисопол. II. Към гробната находка в Балчик. III. Могилната находка от Варненската махала Сез-севмес. IV. Постройки в дорийски стил от Черноморската област (с рез. на немски ез.). — ИБАИ, VI, 1930/31, София, 1931, с. 57—88.

126. Великият бог на град Одесос (Варна). В: Приложение на Варненски общински вестник, г. XXXV, бр. 245—246, 10 април 1931, отдел II—античен, стр. 17—21.

Локализира Даусдава със селището при с. Мадара.

127. „Ефебията" (юначеството) на гр. Одесос (Варна). В: Приложение на Варненски общински вестник, г. XXXV, бр. 245—246, 10 април 1931, отдел II—античен, стр. 21—24.

1932

128. Мадаро-могилското плато. — Byzantinoslavica, IV, 1932, p. 85—130.

129. Паметниците, които имат връзка с морето и крайбрежието.—Морски сговор. Г. IX, Варна, 1932, бр. 2, с. 8—9.

За две плочи на Херос Манимазос.

130. Б. Сакъзов, Мадарските старини според новите проучвания на Карел Шкорпил. — В. Мир, бр. 9570, 4 юни 1932.

Статията предава изявления на К. Шкорпил относно тракийския произход на Мадарския конник (срв. № 128). По повод на изявленията вж. Г. И. Кацаров, Новите изявления на К. Шкорпил. — В. Мир, бр. 9572, 7 юни 1932, и отговора на К. Шкорпил: Б. Сакъзов, По повод изявленията на К. Шкорпил за мадарските старини. — В. Мир, бр. 9578, 15 юни 1932.

131. Нови надписи от времето на Първото българско царство. — Морски сговор. Г. IX, Варна, 1932, бр. 8, с. 13—14.

За Хамбарлийските надписи.

1934

132. Материали към въпроса за „съдбата на прабългарите и на северите" и към въпроса за „произхода на днешните българи". — Byzantinoslavica, V, 1933/1934, с. 162—182 с цветна етнографска карта на източната половина на Балканския полуостров.

Рец.: Л. Милетич. — Македонски преглед. Г. IX, 1934, кн. 3/4, с. 185—194.

133. Печати върху амфори от Черноморското крайбрежие (с рез. на немски език). — ИБАИ, VIII, 1934, с. 24—43.

134. Исторически бележки за Черноморската област на Балканския полуостров. — Морски сговор. Г. XI, Варна, 1934, бр. 1, с. 9—11; бр. 3, с. 5—7.

За похода на персийския цар Дарий в 511 г. пр. н. е.

135. Походът, поражението и смъртта на имп. Никифор I през 811 г. — Морски сговор. Г. XI, Варна, 1934, бр. 5, с. 10—14.

1936

136. Походът на Крума в източна Тракия (812—813) и трофеите от този поход. — Морски сговор. Г. XIII, Варна, 1936, бр. 10, с. 178—181.

Споменава колони с надписи на селища от Тракия.

137. Географски бележки за Черноморската област на Балканския полуостров. 1. Добруджа. — Морски сговор. Г. XIII, Варна, 1936, бр. 6, с. 107—111.

За Калиакра и тукашната крепост.

1939

138. Антични паметници с изображения на тракийски конник във Варненския музей (с рез. на немски ез.). — ИБАИ, XIII, 1939, с. 129—150.

Под редакцията на Д. Дечев.

139. Един важен въпрос от българската история. Мястото, дето се е покръстил княз Борис-Михаил. Данни в полза на Варна. — В. Зора, бр. 5957, 26 април 1939.

1940

140. Укрепленията на Първата българска държава в Северна Добруджа край Дунава и Черноморския бряг. — Изв. на истор. дружество, XVI/XVIII. (= Сборник П. Ников), София, 1940, с. 525—535.

141. Антични паметници от Западното Черноморско крайбрежие. I. Паметници от Варна (с рез. на немски ез.). — ИБАИ, XIV, 1940/42, София, 1943, с. 8—52 с 41 табл.

Рец.: J. et L. Robert, Bull. épigr. 1946, n. 156, 157.

Под редакцията на Г. И. Кацаров, Д. Дечев и Хр. М. Данов. Публикация на надписи и релефни изображения.

1944

142. Един важен въпрос в българската история. Мястото, дето се е покръстил княз Борис. Данни в полза на Варна. — В. Варненска поща, бр. 8991, 18 март 1944.

БИОГРАФСКИ И БИБЛИОГРАФСКИ МАТЕРИАЛИ ЗА КАРЕЛ ШКОРПИЛ (1919—1960)

1. В. Н. Златарски, Карел Шкорпил. — Летопис на БАН за 1915—1917, София, 1919, с. 78—83.

С кратка библиография.

2. А. Байчев, Варненска хроника. Почетен диплом на братя Шкорпил. — в. Утро от 17 май 1922.

3. А. Протич, Заслугите на Шкорпил за юбилейните тържества. — В. Знаме бр. 113, 20 май 1929.

Протестира, че К. Шкорпил не е бил поканен на юбилейните тържества в Преслав по случай 1000 години от Симеоновата епоха. Същият факт е отбелязан и в: в. Знаме, бр. 112, 18 май 1929; в. „Россия и славянство", бр. 28, 8 юни 1929 (цит. според Byzantinoslavica, V, с. 189); Slovanský přehled XXII, v Praze, 1930, p. 377.

4. Ив. Стоянов, Карел Шкорпил и българската археологическа и историческа наука по случай неговата петдесетгодишна дейност в България (с рез. на немски ез.). — Byzantinoslavica, V, 1934, с. 162—234.

С подробни библиографски данни.

Рец.: В. П. Гочев. — В. Варненска поща (Варна), бр. 5548, 20 април 1934.

5. В. П. Гочев, Един пропуснат юбилей. — Морски сговор (Варна). Г. XI, 1934, кн. 10, с. 2—3.

За петдесетгодишната дейност на К. Шкорпил.

6. [Ив. Дуйчев], Карел Шкорпил, един от основателите на нашата археологическа наука (по случай неговата осемдесетгодишнина). — Прометей. Г. IV, 1939/1940, кн. 1, с. 3—7.

7. Ем. Мутафов, Карел Шкорпил и нашето минало. — В. Варненска поща (Варна), бр. 8989, 16 март 1944.

По случай смъртта му.

8. Д. Балев, Първият престолен град Плиска приюти във развалините си тялото на Карел Шкорпил. — В. Варненска поща (Варна), бр. 8989, 16 март 1944.

9. С. И. [Покровски], Карел Шкорпил. — В. Варненски новини (Варна), бр. 8327, 14 март 1944.

10. А [рхимандрит] И[нокентий], Карел Шкорпил. — В. Черно море (Варна), бр. 5023, 14 март 1944.

11. А. Манолов, Посвещение на Добрева и Шкорпила. — Морски сговор, (Варна). Г. XXI, 1944, бр. 3—4, с. 17.

Книжката е посветена и на К. Шкорпил по случай смъртта му.

12. Архимандрит Инокентий, Карел Шкорпил. — Морски сговор (Варна). Г. XXI, 1944, бр. 3—4, с. 31—33.

13. О. Полубояринова, Скръбна двадесетгодишнина на Морския музей. — Морски сговор (Варна). Г. XXI, 1944, бр. 35—46.

14. Д. П. Димитров, Славянските учени и началото на българската археологическа наука. — Славянски събор, София, 3 март 1945, брой единствен.

И за К. Шкорпил.

15. М. Мирчев, Карел Шкорпил. — ИБАИ, XV, 1946, с. 162—165.

С библиография на 63 трудове и статии.

16. A. Salač, In memoriam Caroli Škorpil. — Hlidká archeologická (Praha), XIII, 1946, p. 225—229.

17. С. Георгиева и В. Велков, Библиография на българската археология (1879—1955), София, 1957, с. 310, 315.

18. С. Георгиева, Пионерите на археологическото дело в България. — В. Вечерни новини, бр. 2251, 15 ноември 1958.

И за дейността на К. Шкорпил.

19. С. Георгиева, Сто години от рождението на Карел Шкорпил. — В. Вечерни новини, бр. 2589, 19 декември 1959.

20. D. I. Dimitrov, Český podíl na uchování kulturního dědictví Varny. — Slovanský přehled (Praha), XLV, 1959, s. 6, p. 201—204.

21. М. Мирчев, Една стогодишнина. — В. Народно дело (Варна), бр. 304, 23 декември 1959.

По случай сесията, устроена за стогодишнината от рождението на К. Шкорпил.

22. П. Дражев, Карел Шкорпил. — В. Учителско дело, бр. 5, 15 януари 1960.

23. Ст. Маслев, Карел Шкорпил в България. — Славяни, 1960, кн. 3, с. 14—17.

АВАРЫ И ВЕЛИКАЯ МОРАВИЯ

Ян Эйснер

В последнее время славянские, немецкие и венгерские ученые много размышляют о значении аваров в истории, прежде всего об их отношении к славянам. От первого периода их истории, который называют героическим, потому что авары были важным фактором в судьбе Европы, сохранились известия об их жестокости по отношению к славянам, но теперь мы оцениваем и их помощь при продвижении славян на Балканский полуостров. Так что имеются и позитивные черты их участия в славянской истории. Нашей задачей является распознать и правильно оценить эти черты. Для этого историки имеют письменные источники, а археологи имеют богатый материал из многочисленных могильников, в то время как исследования поселений этого периода начались только в Словакии.

В моей статье я только коснусь некоторых задач археологии при решении этого вопроса. Теперь все больше признают, что славяне внесли свой пай в культуру, которую иногда называют кестельской по большому могильнику в Кестеле (Keszthely) в области Балатонского озера или аварской культурой с литыми бронзовыми бляшками, или, наконец, аваро-славянской культурой.

Вероятно, авары заняли, вскоре после своего прибытия в Карпатскую котловину, броды, которые вели через Дунай на север.[1] От венских бродов авары проникли, вероятно только в небольшом числе, в южную Моравию к реке Дыйе, если мы предположим, что население, похороненное на могильнике в Дольних Дунайовицах у Микулова, было только аварское или аварское и славянское, но никак не славянское с культурой аварского характера.[2] Авары прочно захватили броды в Братиславских воротах, но дальше на север оттуда не проникли.[3] Через броды при Комарне и Эстергоме они вторглись на плодородные низменности в словацком Придунавье и осели там между славянами. Со временем они, вероятно, отчасти слились со славянами, но этот вопрос может решать прежде всего антрополог. Исторические сообщения IX в. упоминают уже только об остатках аваров в бывшей Паннонии.

При решении вопроса о значении аварского населения в Словакии, мы не должны его переоценивать. Могильники аварского характера были обширные. Авары сумели объединить ремесленников и местное земледельческое население. На этих могильниках не останутся незамеченными глубокие могильные ямы, если их найдут.

Если можно говорить об аварско-славянской культуре, то нельзя говорить об аварско-славянском населении в период, когда жили люди, похороненные на могиль-

---

[1] О том, как авары оккупировали Карпатскую котловину, пишет I. L. Kovrig, Contribution au problème de l'occupation de la Hongrie par les Avars, Acta Arch. Hung. (Budapest) 6, 1955, стр. 163—192.

[2] J. Poulík, Jižní Morava-země dávných Slovanů, Brno, 1948—1950, стр. 67—72.

[3] J. Eisner, Devínska Nová Ves. Slovanské pohřebiště, Bratislava, 1952. Новые могильники там ищет и исследует Л. Красковская.

никах кестельского типа. Тем более нельзя говорить об аварско-славянском, или славянско-аварском, населении в IX и X вв., хотя иногда мы читаем об этом.

До сих пор не оценили достаточно обстоятельства, что в аварской области старательно работали во второй период аварской истории, приблизительно от аварского разгрома под Царьградом в 626 г. и одновременного славянского восстания, возглавлявшегося Само. Это позитивная черта исторического значения аваров. Наша археология указывает на две составные части в инвентаре находок того периода, когда в аварском государстве в большом количестве отливали бронзовые бляшки с орнаментальными мотивами, аналогии которых можно искать в обширной области и в длительном промежутке времени. Во-первых, это была местная составная часть, которая указывает на древние работы римской эпохи. После падения Паннонии там не совсем прекратились работы в гончарных, кузнечных, ювелирных и других мастерских; наверно там жили и потомки провинциального земледельческого населения. Славянская культура нашей родины имела с этой частью тесную связь. Рядом с нею имеется в культуре кестельского типа кочевническая составная часть. Эта часть тоже оказывала влияние на культуру населения, потомки которого являются теперь чешским и словацким народами. О ее значении и мощности может размышлять главным образом археолог.

Выдающийся немецкий археолог Г. Прейдель высказал предположение, что авары оказали сильное влияние на религиозные понятия наших предков.[1] В Словакии везде, где славяне встретились с аварами, они начали хоронить своих мертвых несожженными в глубоких ямах. Наверно на них влиял пример, а возможно и приказ аваров. Но не исключено и влияние древнего населения, жившего в Карпатской котловине. По моему мнению, погребения в сидячем положении на могильнике в Девинской Новой Вси связаны с погребальными обычаями в Потиссьи в сарматский, а потом в гуннский периоды.[2] В горных областях Словакии, куда не проникли авары и где не отразилось их влияние, словаки сохраняли обычаи предков, т. е. сжигали своих покойников и насыпали над ними курганы. Таким же образом поступали и славяне в Верхнем Потиссье.[3] Г. Прейдель связывает с аварскими могилами южноморавские могилы с боковыми нишами у дна.[4] А. Питтерова указала на различие между этими двумя типами могил; кроме того, моравские могилы IX в. были отдалены в пространстве и времени от области, где находились так называемые аварские могилы в виде штольни.[5]

Производство литых бронзовых бляшек для пояса бойца и сбруи его коня в основе прекратилось наверно около 800 г., когда войска Карла Великого уничтожили главную часть аварской верхушки. Хотя отдельные бляшки встречаются в IX в., это объясняется тем, что мастерские умелых литейщиков в аварской области в свое время были очень продуктивными. Такая единичная находка не всегда может быть доказательством пребывания аваров на месте, где она нашлась.

---

[1] H. Preidel, Awaren und Slawen, Südost-Forschungen 11, 1946—1952, 33—45, ibidem 42—43; Его же, Die Anfänge der slawischen Besiedlung Böhmens und Mährens, II, München, 1954; стр. 124, примечание, 457.

[2] J. Eisner, L. c., стр. 240—241.

[3] В. Будинский-Кричка, О погребальном обряде славянских курганов в Словакии, Краков, 1958.

[4] О них пишет J. Poulík, Staroslovanská Morava, Praha, 1948, стр. 73—76.

[5] A. Pitterová, Slavia (Praha) 24, 1955, стр. 114—117; J. Harmatta (Archaeol. értesitö 81, 1954, гтр. 204—206) предполагает, что могилы в форме штольни в Венгрии скорей надо связывать с кутрисурами-болгарами, чем с аварами.

К концу аварского государства его ювелиры вошли в сношения с западным искусством; доказательством этого прежде всего являются орнаментированные железные фалары.[1] По-видимому одновременно на аварские мастерские начал влиять стиль, самым значительным доказательством которого является клад из Сан Николаул Маре (Надь Сент Миклош).[2] Только эта последняя группа аварского литейного дела продолжала существовать в IX в. В нашей литературе за ней закрепилось название блатницкая группа по находке в Турчанской Блатнице на р. Мартин в Словакии, которую подробно описал Н. Феттих.[3] Сохранилось немного находок блатницкого типа. Интересно, что последние доказательства этой группы аварского литейного дела остались в мастерских князей чешского племени Зличанов и их городище Коуржим в средней Чехии.[4] Моравская верхушка того времени носила другие пояса.

Стиль, который представлял клад золотых сосудов из Сан Николаул Маре, повлиял и на великолепное ювелирное дело в Великой Моравии, о чем свидетельствует орнаментация прекрасных пуговиц, этого типичного великоморавского украшения.[5] На это обратил внимание Б. Сэке, а более подробно писал об этом К. Бенда в своей работе, которую он теперь подготовляет к печати.[6] Но тут мы имеем дело с прямыми сношениями Великой Моравии с болгарским государством и вообще со странами к юго-востоку от нашей родины, а не с каким-то аварским посредничеством.

В IX в. в средней Европе была обширная область, где находились бусы одинакового характера, хотя не везде они были в одинаковом количестве и в одинаково разнообразных формах. К этой области относились Тюрингия, Бавария, Чехия, Моравия и Карантанская область, которая в основе является археологическим наследством словинцев. Вся эта область имеет одинаковые типы как бывшая аварская область, потому что это были товары, импортированные из тех самых мастерских, но имеет и свои особенности. Миндалевидные бусы с трубочкой, которые, вероятно, изготовляли прямо в аварском государстве, в IX в. были уже единичными находками.[7]

---

[1] Они известны в Житавской Тони (V. Budinský-Krička, Pohrebisko z neskorej doby avarskej v žitavskej Tôni na Slovensku. Slovenská archeológia, 4, 1956, стр. 56, рис. 16, таб. 32), из Девинской Новой Вси (J. Eisner, L. c., стр. 279—280, таб. 86—87) и из Драсендорфа в Нижней Австрии) (H. Mitscha-Märheim, Archaeologia austriaca (Wien) 2, 1949, стр. 85).

[2] Т. Хорват и Н. Феттих убеждены, что аварское прикладное искусство уже в VIII в. и вообще на склоне аварского государства вошло в сношение со стилем, великолепным доказательством которого были золотые сосуды из Сан Николаул Маре (T. Horváth, Die avarischen Gräberfelder von Üllő und Kiskőrös. Budapest, 1935, стр. 104—125; N. Fettich, Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn, Budapest, 1937, стр. 263—279). В очень богатой литературе о кладе важное место занимает труд N. Mavrodinov, Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós, Budapest, 1943.

[3] N. Fettich, L. c.

[4] M. Šolle, Knížecí pohřebiště na Staré Kouřimi, Památky archeol. 50, 1959, стр. 353—506; о пряжках и наконечниках ремня, стр. 412 и т. д., рис. 52, 53.

[5] О пуговицах ср. V. Hrubý, Staré Město, Velkomoravské pohřebiště „Na valách", Praha, 1955, стр. 206 и т.д.; J. Poulík, Vysledky výzkumu na velkomoravském hradišti „Valy" u Mikulčic, Památky. archeol. 48, 1957, стр. 241—388.

[6] B. Szőke, Spuren des Heidentums in den frühmittelalterlichen Gräberfeldern Ungarns, Studia slavica (Budapest) 2, 1956; стр. 119—155, ibidem, стр. 139—143. Он размышляет также об орнаментации великолепного наконечника ремня из Старого Места-Угерского Градиште (V. Hrubý, L. c., стр. 198—200, таб. 28).

[7] О миндалевидных бусах ср. J. Hampel, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, Braunschweig. 1905, стр. 463—464, рис. 1463, 1464; J. Poulík, Staroslovanská Morava, стр. 64—65.

На могильнике в Старом Месте-Угерском Градиште были найдены последние экземпляры подвесных кружков с выступом наверху.[1] Такие кружки аварские литейщики переняли от ювелиров салтовской области.[2]

Костяной игольник в моравских могилах IX в. находился в связи с игольником в могилах аварской области, но едва ли принадлежал к исключительно аварскому культурному инвентарю. К последнему относился украшенный предмет из рога, найденный в окрестностях Славкова в Моравии.[3] Н. Феттих считает, что это была солонка.[4]

Наш боец не перенял от авара ни сабли, ни ровного однолезвийного палаша. Наши ножи IX в. были в большинстве случаев небольшие и трудно сказать, были ли большие ножи как-то связаны с длинными ножами аварских всадников. Не исключено, что славянский кузнец в отдельных случаях взял за образец аварский кинжал. Аварский воин иногда носил на поясе два ножа. И у славян в единичных случаях находились в могиле два ножа, но они встречались и в женских могилах.[5] Это случалось не только в Словакии и в Моравии, т. е. в соседстве аваров, но и в Польше и на Руси. Иногда в могиле находилось несколько ножей. Связи с аварскими обычаями тут не было.

Боевой топор с длинным обухом и с закругленными проушными выступами, который авары переняли из салтовской культуры, имел только незначительное влияние на развитие нашей секиры.[6] Однако я предполагаю, что украшенный боевой топор из княжеского погребения в Коуржиме находился в связи с бывшими аварскими мастерскими. Об этом свидетельствует не только его форма, но, возможно, и орнаментации.[7]

Кочевнический лук употребляли и славяне, главным образом восточные племена, но нельзя сказать, переняли ли от аваров этот лук их славянские соседи. Трехлопастная стрела сама не является доказательством этого. Такая форма встречается вместе с другими стрелами. Однако находки трехлопастных стрел в западнославянских могилах и в городищах, очевидно, были аварского происхождения. Таких находок много не было. Это были трехлопастные стрелы обыкновенной формы. С западнославянской территории мне неизвестны аварские стрелы с тупыми концами.

На могильнике в Девинской Новой Вси в Братиславских воротах нашли обломки кольчуги, притом они были в одной урне, что говорит о бесспорно славянском погребении.[8] Нельзя предполагать, что славянский вельможа перенял кольчугу от

---

[1] V. Hrubý, L. c., таб. 73, № 15, 16.

[2] О них пишет J. Hampel, L. c., I, стр. 349 и т. д., рис. 906 и т. д. О серьгах салтовского типа ср. Н. Я. Мерперт, О генезисе салтовской культуры, Краткие сообщения ИИМК 36, 1951, стр. 14—30, рис. 2.

[3] V. Hrubý, Slovanské kostěné předměty a jejich výroba na Moravě, Památky archeol. 48, 1957, стр. 118—217; об игольниках стр. 138—140; о футляре из рога из окрестностей Славкова, стр. 158—160, рис. I, № 2.

[4] N. Fettich в книге: A. Marosi et N. Fettich, Trouvailles avares de Dunapentele, Budapest, 1936, стр. 45—46.

[5] Например, в Скалице в Словакии (V. Budinský-Krička, Slovanské mohyly v Skalici, Bratislava, 1959, стр. 23—24).

[6] Н. Я. Мерперт, ц. с., рис. 2; С. Семенов-Зусер, Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р., Археол. памяткі УРСР I, 1949, стр. 112—137, т. 2, № 1—5.

[7] M. Šolle, L. c., стр. 382—390, рис. 42, № 4; 43, № 1.

[8] J. Eisner, L. c., стр. 296, т. 71, № 6; 107, № 10.

аваров, хотя небольшой остаток такой кольчуги нашелся и в Доланках р. Подборжаны в Чехии, где было несколько аварских поясных бляшек.[1]

Н. Феттих пишет об особенном орудии, похожем на топор позднелатенского типа с лопастями на ручку, что оно было распространено от Монголии до аварского государства.[2] В единичных экземплярах это орудие попало даже в Моравию.[3] Может быть, это орудие употребляли для ухода за конскими копытами. Кочевническая узда с псалиями также попала в Моравию, но там не удержалась.[4] По-видимому, наш всадник имел другого, иначе объезженного коня. Авар укреплял седло на своей лошади узким ремнем и закреплял его большой железной пряжкой с вогнутыми сторонами. Н. Феттих считает такую пряжку предметом восточного происхождения.[5] Я не знаю, можно ли в каждой большой пряжке с вогнутыми сторонами, найденной на славянской территории, усматривать кочевническое влияние.[6]

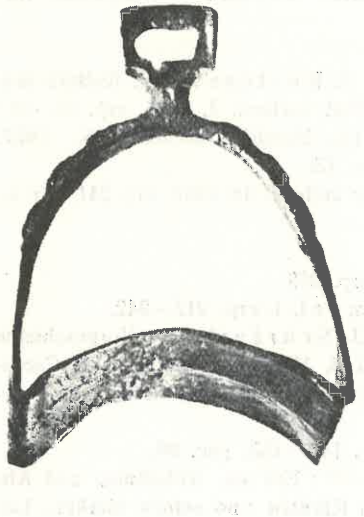

Фиг. 1

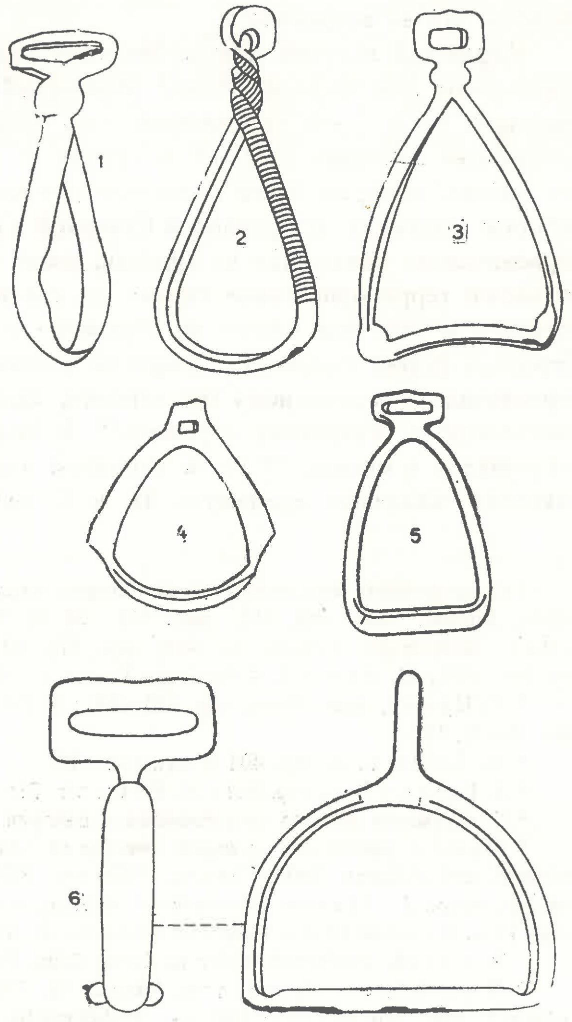

Фиг. 2

---

[1] H. Preidel, Die awarischen Bodenfunde aus Böhmen und ihre Bedeutung. Jahrbuch für prähistorische und ethnographiche Kunst, 18, 1949—1953, стр. 7—17, таб. 7, № 9, 12.

[2] N. Fettich в книге A. Marosi et N. Fettich, стр. 48; Его же, Die Metallkunst, стр. 203, 204, 207, таб. 21, № 20, 22, 23, 25; ср. также J. Eisner, L. c., стр. 304.

[3] J. Skutil, Moravské prehistorické výkopy a nálezy. Časopis Zemského musea v Brně, т. 33, часть I, 1946, стр. 45—134, рис. 7, 8 (Бранковице у Брно).

[4] J. Eisner, L. c., стр. 302—303; J. Skutil. L. c., рис. 8 (Бранковице у Брно).

[5] N. Fettich в книге A. Marosi et N. Fettich, стр. 44, таб. 4, № 44; ср. тоже J. Eisner, L. c., стр. 303—304.

[6] Ср., например, пряжку из с. Пошторна в Моравии (J. Poulík, Památky archeol., 48, 1957, рис. 54, № 3 на стр. 297).

Авары не носили шпор, но всадник у западных славян носил шпоры еще раньше того времени, когда авары осели на среднем Дунае.[1] В IX в. моравские всадники носили простые и украшенные шпоры.[2] Великолепные шпоры имели и князья в Коуржиме, при дворе которых окончилось аварское прикладное искусство.[3] Старинные простые шпоры, посредством сношений с моравской верхушкой, попали и к всадникам, погребенным на могильнике кестельского характера в Девинской Новой Вси, но только в нескольких экземплярах.[4] В других местах аварской области они не встречались.

Моравский всадник освоил аварское стремя с ровной перекладиной, т. е. предназначенное для твердой обуви.[5] Моравский кузнец не только подражал аварским образцам, но и умел их видоизменять. Например, таким вариантом было стремя с узловатыми дужками (рис. 1)[6] и стремя с ушком на широкий ремень.[7] Потому что ремень, которым было прикреплено стремя к аварскому седлу, был узкий. Некоторые стремена в Средней и Северной Европе очевидно подражают стременам, первоначально сделанным из веревки, лыка или ремня (рис. 2, ном. 1, 2).[8] Правда, на нашей территории такое стремя до сих пор не нашлось, но воспоминание о нем осталось в узле под ушком на стремянах с ровной перекладиной (рис. 2, ном. 3).[9] Стройная форма стремени с широким ушком на ремень тоже подражает стремени, первоначально сделанному из веревки, лыка или ремня, но ровная перекладина соответствует аварскому стремени.[10] В Моравии стремя только как исключение встречается в могилах,[11] но в большом количестве находится в наших массовых находках железных предметов IX и X вв.[12] В отдельных случаях в Моравии на-

---

1 О древнейших западнославянских шпорах пишут, например: J. Kostrzewski, Kultura prapolska, Poznań, 1947, стр. 313, рис. 201, № 2; Его же, Przegląd archeol. 7, 1946, стр. 15—16; J. Žak, Wiadomości archeol. 20, 1954, стр. 276—279; J. Poulík, Památky archeol. 48, 1957, стр. 268—270; W. Hensel, Archeologia Polona 1, 1958, стр. 21, рис. 13.

2 V. Hrubý, Staré Město, стр. 182—190; J. Poulík, Památky archeol. 48, 1957, стр. 241 и т. д., рис. 75—77, 101.

3 M. Šolle, L. c., стр. 404 и т.д., рис. 46.

4 J. Eisner, L. c., стр. 304; N. Fettich, Die Metallkunst, стр. 269.

5 О стременах раннего средневековья в Венгрии пишет J. Hampel, I, стр. 217—242.

6 Стремя с узловатыми дужками имеется из Колина в Чехии (J. Schránil, Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens, Berlin—Leipzig, 1928, стр. 308—309, таб. 74 B, № 2), из Мартина в Словакии (ср., напр., J. Eisner, Slovensko v pravěku, Bratislava, 1933, стр. 251, рис. 22, № 6) и из городища IX в. в Святом Юре в Словакии (раскопки Л. Красковской).

7 R. Turek, Prachovské skály na úsvitě dějin, Praha, 1946, стр. 148—153, рис. 99.

8 О них пишет K. Dinklage, Mannus 33, 1941, стр. 480—507; Его же, Altböhmen und Altmähren 2, 1942, стр. 82—111; Его же, Frühdeutsche Volkskultur in Kärnten und seinen Marken, Laibach, 1943.

9 Их местонахождения были: Угерске Градиште (A. Zelnitius, Velehr. sborník, nová řada № 4, 1933, стр. 12—18, рис. 1, № 2); комитат Фейер (J. Hampel, I, рис. 536); окрестности Серенч (Szerencs), музей в Широшпатаке (N. Fettich, Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján III, 1938, стр. 473—516, таб. 13, № 1, 2; одно из них имеет ушко еще для узкого ремня).

10 Ср., например, стремя из с. Зоечно в Чехии (J. L. Píč, Starožitnosti země české III, 1, Praha, 1909, стр. 121, рис. 74).

11 V. Budinský-Krička, Slovanské mohyly v Skalici, 29, таб. 20, № 13; B. Dostàl, Slovanský mohylník u Žlutavy, Sborník prací filosofické fakulty brněnské university, Řada archeologicko-klasická 2, 37—74, стр. 60.

12 Об этом пишет I. L. Červinka, Slované na Moravě a říše velkomoravská, Brno, 1928; J. Eisner, Základy kovářství v Československi. Slavia antiqua 1, 1948, стр. 367—396.

шлось широкое стремя (рис. 2, № 6), с которым имеются аналогии в аламанской области и в Швеции (Бирка),[1] но моравский кузнец прежде всего ковал стремена аварского типа. Когда венгры заняли свою теперешнюю родину, они имели свое стремя для мягкой обуви восточноевропейского происхождения. Кроме него, употребляли и стремя с ровной перекладиной, которое венгры, очевидно, получали из кузниц, когда-то бывших великоморавскими (рис. 2, № 4, 5).[2] Позже из германской области попало к ним стремя с узлом под ушком.

Так что в наших находках IX в. имеется группа памятников аварского происхождения. Это были бляшки с узкого пояса или другие вещи. Однако они не представляют собой какой-то этап в культурном развитии наших земель. Приблизительно в середине IX в. из наших находок исчезает все, что осталось от кочевнической культуры, только аварское стремя является одним из основных элементов европейского стремени.

---

1 Ср. I. L. Červinka, L. c., таб. 4, № 1, Врбка в Моравии, курганы IX в.; W. Veeck, Die Alamannen in Württemberg, Berlin u. Leipzig, 1931, стр. 75, таб. 64, № 1, Пфальхэйм, IX в., бронзовый; таб. 66, № 1, Вильфинген VII в., железный; H. Arbman, Birka I, Die Gräber, Uppsala, 1940, таб. 34, № 2; стремя является подражанием образцам из веревки, лыка или ремня.

2 J. Pastor, Arcehcol. rozhledy 4, 1952, 485—487, рис., 248 Чиерна на Тиссе, Словакия; A. Točík, ibidem, 7, 1955, стр. 489—494, рис. 236, № 5 (Середь, Словакия).

СОСУД С НАДПИСЬЮ *ΕΦΩ*

В. Д. Блаватский

Настоящий небольшой очерк преследует скромную задачу ввести в круг раннесредневекового художественного ремесла небольшую группу керченских находок. Не являясь медиевистом, автор не может претендовать на большее.

При раскопках Пантикапея, производившихся в 1957 г. на северо-восточном склоне Митридатовой горы, был обнаружен целый ряд раннесредневековых гробниц в напластованиях античного времени.

Одна из этих могил (№ 25),[1] впущенная в слой III в. н. э., заключала необычную находку, а именно — в головах покойника стоял небольшой одноручный расписной сосуд, близкий по форме арибаллическому лекифу. Венчик сосуда имеет, в отличие от обычных арибаллических лекифов, почти вертикальный боковой срез, шейка сравнительно широкая, тулово не стоит на ножке, а имеет плоское дно. Высота сосуда равна 0,162 м, диаметр устья — 0,049 м, диаметр дна — 0,055 м. Сделан сосуд из светлой желтовато-сероватой синопской глины и украшен довольно плохо сохранившейся росписью, нанесенной черной, красной, розовато-желтой и белой красками. На венчике и шейке сосуда — широкие пояски красной краски. Нижняя половина ручки и задняя часть сосуда покрыты черной краской. Под ручкой накладной белой краской нанесена вертикально расположенная надпись:

Ε
Φ
Ω

Над надписью и под нею видны следы орнамента, исполненного также белой краской. Боковые стороны плеч и тулова покрыты красной краской, поверх которой нанесены белые волнистые линии. Роспись лицевой стороны дошла до нас в очень плохом состоянии, но ее помогают восстановить лучше сохранившиеся сосуды, хранящиеся в Керченском и Одесском музеях. Видимо, эта роспись представляла мужское бородатое лицо, анфас, обрамленное круглым нимбом. На нашем сосуде отчетливо видны только контуры нимба, исполненного розовато-желтоватой краской,

---

[1] Плитовая могила № 25 имела глубину: дна — 2,35 м, а верхней поверхности заклада — 1,75 м. Заклад состоял из четырех плит, длина его была 2,05 м, ширина 0,60—0,95 м, толщина 0,10 м. Длина ящика была 2 м, ширина 0,55—0,70 м. По продольным стенкам ящика стояло по четыре, а по торцовым по одной плите.

В ящике обнаружены следы гроба, судя по которым толщина досок достигала 0,04 м. Костяк лежал в вытянутом положении, головой на запад, лицом вверх, левая рука покоилась вдоль туловища, а кисть правой на тазовых костях, ноги вытянуты. К северу от головы стоял расписной одноручный сосуд (типа арибаллического лекифа). Около глазницы обнаружены железная пряжка и обломки железа.

Достойно внимания, что могила № 25 была частично покрыта плитовой могилой № 23, в которой были обнаружены: железный перстень и золотая серьга в виде цилиндрического стерженька с округленными концами, сбоку которого имеется петелька.

и волосы на темени, обозначенные серой краской и очерченные черными контурами; помимо этого, заметно только несколько незначительных мазков.

В течение последнего десятилетия упомянутые нами сосуды Одесского и Керченского музеев неоднократно привлекали внимание исследователей. В. Ф. Гайдукевич опубликовал[1] найденный в Керчи и ныне хранящийся в Одесском музее полихромный сосуд, роспись которого сохранилась в очень хорошем состоянии. Согласно мнению В. Ф. Гайдукевича, этот сосуд был сделан на Боспоре в III в. до н. э., а рисунок на нем передавал портретные черты какого-то неизвестного нам боспорца. К этой точке зрения присоединилась Т. Н. Книпович.[2]

В недавно вышедшей статье В. И. Цехмистренко[3] опубликовал два сосуда Керченского музея, аналогичных по форме и близких по росписи одесскому. Не оспаривая ранее предложенной датировки, В. И. Цехмистренко внес существенное исправление в вопрос о месте изготовления рассматриваемых сосудов, указав, что они сделаны из синопской глины.

Новая находка, подтвердив синопское происхождение рассматриваемой небольшой группы сосудов, побуждает нас пересмотреть и вопрос о датировке последних. Уже одни стратиграфические условия не позволяют датировать могилу, в которой был найден исследуемый сосуд, временем ранее конца IV в. н. э.; ведь весь этот некрополь возник над развалинами Пантикапея после гуннского разгрома в начале семидесятых годов IV в. н. э.

В соответствии с этой датой — конец IV—V вв. н. э. или, может быть, немного позднее — находятся тема и стиль изображения на лицевой стороне сосуда (о которой мы можем судить по одесскому экземпляру), а также надпись на обратной стороне, которая хорошо заметна на московской вазе. Обрамленное круглым нимбом бородатое лицо, исполненное в традициях раннехристианской иконографии, скорее всего представляет одного из святителей.[4]

Если техника росписи одесского сосуда еще может в известной мере показаться схожей с так называемыми акварельными вазами III—II вв. до н. э., то в стиле рисунка выступают заметные отличия. Именно полихромные росписи эллинистического времени, даже и при довольно ремесленном исполнении, отличаются значительно более живописным характером трактовки, тенденцией передавать ракурсы, а также отсутствием склонности к линеарным приемам рисунка и той застылости, которая заметно выступает на одесском сосуде. В качестве примера росписей эллинистического периода сошлемся хотя бы на полихромную пелику конца IV — начала III вв. до н. э.[5] с изображением амазономахии, ольвийскую амфору III в. до н. э. со сценой прощания матери с покойным ребенком и переселением его в Аид[6] или же на вазы из Кенторипы II—I вв. до н. э., в росписях которых использовались достижения иллюзионистической живописи эллинизма.[7]

[1] В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, М.—Л., 1949, стр. 143, рис. 24.

[2] Т. Н. Книпович, Художественная керамика в городах Северного Причерноморья. Сб. „Античные города Северного Причерноморья“, I, М.—Л., 1955, стр. 385 и сл., рис. 23.

[3] В. И. Цехмистренко, Два керченских сосуда с акварельной росписью. КСИИМК, вып. 70, 1957, стр. 147 и сл., рис. 58.

[4] Ср. изображение апостола Петра в катакомбе Домитиллы (J. Wilpert, Die Malerei der Katakomben Roms. Freiburg am Breisgau, 1903, табл. 182, 1 и 248).

[5] М. М. Кобылина, Фанагория, МИА, № 57, 1956, стр. 51 и сл., рис. 16.

[6] Т. Н. Книпович, Указ. соч., стр. 383, рис. 21.

[7] G. Richter, Polychrome vases from Centuripe in the Metropolitan Museum. Metropolitan Museum Studies, vol. II, Part 2, 1930, стр. 187 и сл.; В. Д. Блаватский, История античной расписной керамики, М., 1953, стр. 247 и сл.

Вместе с тем линеарный характер трактовки, некоторая застылость фронтального изображения, большие, широко раскрытые, устремленные на зрителя глаза — все это сближает рисунок на одесском сосуде с христианской живописью начала средневековья.

Так, при сопоставлении росписи одесской вазы с изображениями голов на знаменитом дуростремском склепе, бросается в глаза более живой и объемный ха-

Фиг. 1

Фиг. 2

рактер последних: они резко отличаются от оцепенелой неподвижности лица на одесском сосуде. Таким образом, керченские сосуды были расписаны позже Дуростумского склепа, который датируется послеконстантиновским временем.[1]

Не менее важна для определения времени пантикапейского сосуда, найденного в 1957 г., короткая надпись, расположенная под ручкой. Судя по остаткам орнамента, сохранившимся выше и ниже текста, мы можем заключить, что надпись дошла до нас полностью, по всей видимости, без каких-либо сокращений. Надпись читается сверху вниз: *εφω*. Вряд ли нужно особо доказывать, что эту надпись нельзя понимать как *ἐφ, ὤ*, т. е. сокращенное выражение: *ἐπὶ τούτῳ ὥστε*,[2] означающее: „на таких условиях, чтобы“. Это было бы возможно лишь в том случае, если это слово стояло бы в подходящем контексте, как, например, в надписи на одном стеклянном сосуде[3] Варшавского музея.

[1] D. Dimitrov, Ancient tomb in Silistra. Bulgaria today, 1959, № 4, стр. 29.

[2] H. G. Liddell and R. Scott. Greek-English Lexicon, Oxford, 1869,[6] стр. 654.

[3] B. Filarska, Szklane kubki biesiadne z napisami greckimi. Meander, XIII, 1, 1958, стр. 19.

Слово *εφω* возможно понимать только как *ἐφῶ* — первое лицо, единственного числа Aoristus II, activi, conjunctivi от глагола *ἐφίημι*, означающее „чтобы я поручил“ или „чтобы я предстал“. Таким образом, надпись свидетельствует о желании покойного предать свою душу Христу, что можно сопоставить с заключительными словами великой эктеньи:

ἑαυτοὺς καὶ ἀλλήλους, καὶ πᾶσαν τὴν Ζωὴν ἡμῶν Χριστῷ τῷ Θεῷ παραθώμεθα[1].

Фиг. 3

Фиг. 4

Эпиграфические особенности надписи, как показывает сопоставление ее с папирусами IV—V вв. н. э., по меньшей мере не препятствуют нашей датировке.[2]

Предлагаемое истолкование росписей рассматриваемых сосудов, а равно и надписи на последней находке находятся в полном соответствии с несомненно христианским обрядом погребения № 25 1957 г. — трупоположение головой на запад. Таким образом, небольшая группа наших сосудов связана с ранним христианством на Боспоре, которому исследователи обычно уделяют мало внимания. Появившись на Боспоре, возможно, еще во II—III вв. н. э.,[3] оно надежно засвидетель-

---

[1] М. Григоревский по Коху и Кэги. Курс греческого языка. Часть I. Этимология, СПб, стр. 1912, 154.

[2] W. Schubart, Papyri Graecae Berolinensis. Bonnae, 1911, стр. 40—43; Ю. Кулаковский, Христианская катакомба, открытая в 1895 г. Мат. по арх. Росс. № 19, 1896, стр. 61 и сл., табл. XIII.

[3] Н. И. Новосадский, Боспорские фиасы. Труды Секции Археологии. Институт Археологии и искусствознания, III, М. 1928, стр. 63 и сл.

ствовано с начала IV в. н. э.[1] рядом надгробных надписей.[2] В числе епископов, принимавших участие в первом Никейском соборе в 325 г. н. э., упоминается Кадм Боспорский. История церкви и ряд керченских могил свидетельствуют о господстве христианства[3] на Боспоре в V в. н. э. и последующих столетиях.

Если наше истолкование значения надписи и изображения на издаваемом сосуде справедливо, то само собой напрашивается сопоставление его с близким по общему характеру формы явно христианским стеклянным сосудом V—VI вв. н. э., также найденным в Керчи.[4]

В заключение нам хотелось бы отметить, что обычно исследователи Боспора кончают историю этого государства гуннским разгромом, а историки крымского средневековья крайне мало внимания уделяют судьбам Боспора в V—VI вв. н. э.

Конечно, не подлежит сомнению, что нашествие гуннов было весьма опустошительным и после него большая часть разрушенного Пантикапея осталась лежать в развалинах и стала пустырем. Однако весьма примечательно, что обширный пустырь стал некрополем и притом местами насыщенным погребениями. Десятки могил, почти ежегодно открываемых при раскопках античных напластований на северном склоне Митридатовой горы, не говоря о богатых земляных склепах около Госпитальной улицы, являются историческим источником немаловажного значения. Пантикапей явно не прекратил своего существования после гуннского разгрома и, хотя и сильно сократившийся по размерам, продолжал оставаться сравнительно многолюдным населенным пунктом. Так это, возможно, было и при гуннском владычестве, продолжавшемся, нужно думать, до первых десятилетий VI в. н. э. После этого, согласно Прокопию,[5] город Боспор был освобожден императором Юстинианом от власти гуннов и укреплен стенами. С этими военными событиями, возможно, связана одна из находок в Керчи 1891 г. — серебряный щит с изображением победоносного Юстиниана.[6]

По всей вероятности, в дальнейшем, судя по найденной в Керчи надписи,[7] правда, довольно загадочного царя Тиберия Юлия Диуптуна, Пантикапей в VI в. н. э. был столицей Боспорского государства, а его правители стремились подчеркнуть свою преемственную связь с царями первых веков нашей эры.

---

[1] Об этом свидетельствует найденное в Пантикапее христианское надгробие Евтропия, датированное 304 г. н. э. (В. Шкорпил, Три христианские надгробия, найденные в Керчи в 1898 г. Зап. Одесск. Общ. Ист. и Др. XXII, 1900. Протоколы, стр. 59; Ю. Ю. Марти, Описание Мелек-Чесменского кургана и его памятников в связи с историей Боспорского царства. Зап. Одесск. Общ. Ист. и Др. XXXI. 1913. Приложение, стр. 19, стр. 50).

[2] А. А. Васильев, Готы в Крыму. Изв. РАИМК, т. I, 1921, стр. 274.

[3] Ю. Кулаковский, Прошлое Тавриды, Киев, 1914, стр. 56 и сл.

[4] Д. В. Айналов, Три древне-христианские сосуда из Керчи. Зап. Русс. Арх. Общ. Новая серия. V. 1891, стр. 14, табл. III.

[5] Procop, De aedif. III, 7, 12.

[6] Иос. Стржиговский и Н. В. Покровский, Византийский памятник, найденный в Керчи в 1891 г. МАР № 8, СПб, 1892.

[7] IOSPE, I^2, N 49[1].

ЗА ПЕРИОДИЗАЦИЯТА НА ПЛИСКОВСКИЯ ДВОРЦОВ ЦЕНТЪР

Станчо Станчев

Разкопките и изследванията на Плиска, извършени от Руския археологически институт в Цариград само двадесет години след освобождението на България, бяха голямо научно начинание. Успешното му осъществяване се дължи преди всичко на голямата енергия и научна ревност на Карел Шкорпил. В резултат от съвместната работа на К. Шкорпил и Ф. Успенски, директор на Цариградския институт, в равнината на някогашното турско село Абоба излезе наяве един огромен укрепен стан, който поразява с размерите и с монументалните си сгради.

По онова време, при двегодишните археологически разкопки през 1899—1900 г., от центъра на Плиска бе открито още твърде малко, но то обещаваше много на бъдещите изследвачи. Както е известно, при първите разкопки бяха открити т. нар. Голям дворец, Дворцовата базилика, части от комплекса на т. нар. Малък дворец. Работата при последния се ограничила до разчистване на двете сгради от същинския Малък дворец, масивната сграда до западната стена на дворната ограда и части от сгради в северозападния ъгъл на оградата.[1]

Всичко останало, което ние знаем днес в дворцовия център, е открито след Шкорпил и Успенски, през тридесетте и четиредесетте години на нашия век и специално след 9. IX. 1944 г., в дългогодишните разкопки на Кр. Миятев, П. Карасимеонов и колектива на АИМ начело със Ст. Михайлов.[2] Сега на това място са известни следните сгради и комплекси: комплексът на т. нар. Малък дворец — група постройки, оградени от масивна стена, която може да се приеме като трети отбранителен пояс на града; Големият дворец, югоизточно от оградата на Малкия, като под това название тук разбираме не само т. нар. Тронна палата, която сега се издига над повърхността на околния терен, но и голямата сграда, чиито следи са запазени под нейните основи и настрани към изток; т. нар. Дворцова базилика, разположена също вън и югозападно от оградата на Малкия дворец.

Изброените сгради и комплекси са свързани помежду си по мястото си и според предназначението си, както се тълкуват, а също така и с функционалната и конструктивната си връзка. Сградите, обхванати в оградната стена на Малкия дворец, се нареждат една до друга или се застъпват една върху друга така, че представят единен и сложен архитектурен организъм. Целият този комплекс от своя страна е свързан с Големия дворец не само по предполагаемото си предназначение, но и пряко — с един подземен ход, който е проследен на няколко места.

Изграждането на този дворцов център, такъв, какъвто го знаем сега, не е станало изведнаж, а постепенно. Той е изменял своя вид както с броя, така и с

---

[1] К. Шкорпил, Постройки в Абобском укреплении, АП, стр. 94 и сл.

[2] Кр. Миятев, Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска, ИАИ, XIV, стр. 73 и сл.; P. Karasimeonoff, Neue Ausgrabungen in der Residenz von Pliska, ИАИ, XIV, стр. 136 и сл.; Ст. Михайлов, Археологически материали от Плиска, ИАИ, XX, стр. 71 и сл.

външния изглед на сградите, които го съставят. Задачата на настоящата работа е да внесе известна яснота, доколкото е възможно, върху най-общите етапи на изграждането на центъра. Тук ще се опитаме да покажем взаимната връзка на отделните сгради и съоръжения дотолкова, доколкото разполагаме с данни сега.[1] За тази цел ние използуваме новата инструментална снимка на Плисковския център, направена през 1956 г., като към нея прибавяме само очертанията на т. нар. Крумов дворец според публикацията на Кр. Миятев и известни подробности в някои други пунктове. Оставяме настрана някои подробности, за които не съществуват достатъчно данни, като например основи от по-стари сгради в североизточния ъгъл на дворната ограда, които не са проучени и изяснени. Не включваме също сградите, разположени между Тронната палата, оградата на Малкия дворец и Дворцовата базилика, тъй като те не са доразкопани.

Като критерий за определяне взаимната връзка между отделните сгради се взема главно положението им една спрямо друга. Важно значение в този смисъл има положението на сградите спрямо дворната настилка. Също такова е значението на подземния ход и водопроводната и канализационната мрежа.

В по-нататъшното изложение отделните комплекси означаваме с главни букви: А, Б, В. Арабските цифри, които означават отделните сгради в трите комплекса, са поставени предимно с оглед на мястото и само отчасти с оглед на хронологията на постройките.

Една от най-старите и същевременно най-загадъчна сграда е т. нар. Крумов дворец ($А_1$), по своята площ надминаваща повече от три пъти т. нар. Тронна палата ($А_2$). Това, което е останало от нея, са в същност хоросанените субструкции на масивни каменни основи, които се пресичат под прав ъгъл. Външното очертание на сградата е правоъгълник, близо до квадрат. Към изток и към запад от тоя правоъгълник се издават по две помещения, които се тълкуват като кули. Трудно може да се каже нещо по-определено за характера на тая сграда. Единственото по-сигурно предположение, което прави още нейният пръв изследвач, е, че голяма част от нея е била дървена.[2] Сградата е загинала при пожар и следите му са дебелите слоеве пепел и въглени, които изпълват изкопите на нейните основи. Камъните от тези основи са почти изцяло вдигнати, за да бъдат използувани при изграждането на постройката, която се издига над нея — Тронната палата ($А_2$). Новите измервания показаха, че правоъгълният план на тая сграда ($А_2$) е леко изкривен така, че североизточният и югозападният ъгъл са тъпи (по-големи от 90°), а северозападният и югоизточният — остри (по-малки от 90°). Причините за това засега са неясни. Може би това се дължи на известна несиметричност на основите на по-старата сграда, върху които лежат три от надлъжните стени на Тронната палата — вътрешните стени, носещи сводове. Липсата на повече данни за основите на т. нар. Крумов дворец не позволява да се правят по-сигурни предположения.

Един дълбок сондаж покрай западното лице на северозападната „кула" на Големия дворец под Тронната палата през 1949 г.[3] показа, че тайният ход, уста-

[1] Опити за периодизацията на Плисковския дворцов център са правени досега от П. Карасимеонов, цит. съч., същия, Начало на славяно-българската архитектура и история, София, 1943, стр. 11 и сл.; Ст. Михайлов, Плиска, столицата на първата българска държава, Археологически открития в България, София, 1957, стр. 137 и сл.; същия, Екскурзии из българските старини, София, 1959, стр. 33 и сл.; Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство, София, 1959, стр. 37 и сл.

[2] Кр. Миятев, Крумовият дворец, стр. 129 и сл.

[3] Ст. Михайлов, Археологически материали, стр. 112 и сл.

новен още през 1936 г. от Кр. Миятев, е бил свързан именно с Голямата сграда $А_1$, а не с Тронната палата $А_2$. На това място бе открита овъглена дървена рампа, която излиза леко нагоре, за да се свърже по някакъв още неизяснен начин със сградата $А_1$. Ясните следи от пожар, който е унищожил голямата сграда $А_1$, продължават и по тайния ходник и показват тяхната обща съдба: дворецът $А_1$ и ходникът са били унищожени едновременно.[1]

Подземният ходник води до сграда $Б_1$ — т. нар. Малък дворец. Връзката между ходника и сградата не е изяснена, но най-вероятно е, че ходникът е бил свързан именно с нея, а не с някоя друга. За това говори както неговата посока, така и обстоятелството, че сондажите, направени през 1948—1949 г. около тази сграда, не показаха под нея да има друга по-стара.[2]

И така сграда $Б_1$ на Малкия дворец се свързва по време със сграда $А_1$ под Тронната палата. Те ще да са съществували едновременно.[3]

На две места между посочените сгради ходникът е прекъснат: това е южната стена на оградата около Малкия дворец и южната стена на сграда $Б_3$, чието предназначение не е напълно изяснено.[4] Трябва да се заключи следователно, че издигането на оградната стена около Малкия дворец и на сграда $Б_3$ е станало по-късно, след като Голямата сграда $А_1$ е престанала да съществува и тайният ходник е станал ненужен. Това е могло да стане по времето, когато над развалините на $А_1$ се издигали вече стените на $А_2$.

Един втори етап в изграждането на същинския Малък дворец е издигането на сграда $Б_2$, която по устройство отговаря напълно на $Б_1$. От нейния североизточен ъгъл излиза през оградната стена таен ход, насочен вече към северната порта на вътрешната крепост. Издигането на $Б_2$ следователно може да се постави във връзка с издигането на оградната стена и на сграда $Б_3$, чиито основи пресичат стария подземен ход.

Основите на сградата $Б_4$, разположена югозападно от $Б_1$, са намират плитко под дворната настилка и не са дълбоки. Това е било сравнително по-леко съоръжение. Планът му не е още изяснен. Това, което е известно от тая сграда, съдържа все още много неясноти, но една част от нея — северната ѝ стена — застъпва сграда $Б_2$ — втората постройка на Малкия дворец. В тази именно северна стена на сградата $Б_4$ се намира отоплителната пещ, която открива П. Карасимеонов през тридесетте години.[5] Сграда $Б_4$ следователно е по-късна както от $Б_2$, така и от $Б_1$ и би могла да се постави във връзка с преустройствата между $Б_2$ и оградната стена в една по-късна епоха.[6]

[1] Кр. Миятев, Крумовият дворец, стр. 105; Ст. Михайлов, Археологически материали, стр. 112 и сл.

[2] Ст. Михайлов, Плиска, столицата на първата българска държава, стр. 141, неправилно отбелязва, че ходникът водел от $А_1$ към северната порта. Същото твърдение се съдържа в Екскурзии из българските старини, стр. 36. Неизвестно е на какво се основава авторът, за да твърди, че $Б_1$ била построена върху развалините на тайния ходник (пак там, стр. 38).

[3] Ст. Михайлов, Плиска, столицата на първата българска държава, стр. 143; Екскурзии, стр. 37.

[4] Ст. Михайлов, Археологически материали, стр. 74.

[5] P. Karasimeonoff, Neue Ausgrabungen, стр. 148. Описанието на останките от $Б_4$, открити в южната част на $Б_2$, е твърде лаконично. В текста авторът говори за градеж, по-късен от $Б_2$. Планът, там, стр. 138, обр. 193, показва същото. Така е и в Начало на славяно-българската архитектура и история, стр. 15, обр. 2.

[6] Хронологията на сградите на същинския Малък дворец у Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство, стр. 45 и сл. и обр. 39, е съвсем объркана. Издигането на оградната стена според него пред-

Към по-старите постройки трябва да се отнесе $Б_5$. Какво е предназначението на това кръгло съоръжение, трудно може да се каже сега. Начинът, по който е изградено, показва, че има известна вероятност то да е било някакво водохранилище или басейн на баня. Гладката мазилка от хоросан с голям примес от чукана тухла подкрепя това гледище.[1]

Една от най-старите сгради тук е сградата $Б_6$. Тя е преустройвана неколкократно. Нейният план е все още неизяснен в някои пунктове.[2] Първоначално тази правоъгълна по план сграда, леко изкривена по същия начин както Тронната палата, се простира с дългата си страна от север към юг. По-късно южната част на сградата е била съкратена и стените съборени. А още по-късно камъните от основите са били вдигнати напълно, така както това е станало при сграда $А_1$ и при някои други в североизточния ъгъл на двора. Запазената част на сградата е използувана като огромен дълбок басейн за вода. Отвътре около основите е изградена от тухли стената на същинския басейн, стъпаловидно слизаща надолу. Тази сграда с описаното нейно преустройство трябва да свържем по време с $Б_1$.[3] В един по-късен етап, вероятно когато дворната ограда е била вече изградена, а също така постройки $Б_3$ и $Б_2$, основите на басейна са били още веднаж използувани. Една триделна сграда е била издигната над тях, а самият басейн запълнен със строителен трошлек.

Археологическите разкопки не дадоха достатъчно сигурни указания за това, какво е представлявала сграда $Б_7$, чиито останки се простират южно от $Б_6$. Следите от един зле изграден хипокауст, отоплителна пещ и масивни стени, запазени почти само в субструкция, показват, че това е отоплително съоръжение от голяма сграда или помещение от нещо по-сложно, което е могло да бъде свързано по своя характер с $Б_6$. Всички тези останки се намират под нивото на дворната настилка. Освен това върху част от тях стъпват стените на по-късни сгради, за които ще стане дума след малко. Също в един по-късен етап заедно с преустройствата в тухления басейн на сграда $Б_6$ е била съборена банята $Б_5$ и на нейно място издигната нова триделна баня $Б_8$, чието средно помещение е имало също хипокауст Тези преустройства на басейните и баните са били съпроводени с устройството на широка мрежа от водопроводи и канали в тази част на двореца. Един възел на каналната мрежа е откритата през 1949 г. шахта-колектор в средата на западната стена на дворцовата ограда.

Времето, когато е бил преустроен големият басейн $Б_6$ и построена банята $Б_8$, изглежда, съвпада със строежа на сгради $Б_2$ и $Б_3$. Изброените дотук сгради в

шествува изграждането на постройки $Б_1$ и $Б_2$, които той смята едновременни. Частите от $Б_4$, открити между южните зидове на $Б_2$, той свързва с последната. Данните, които предлага подземният ход в това отношение, не са взети пред вид.

[1] P. Karasimeonoff, Neue Ausgrabungen, стр. 152; Ст. Михайлов, Екскурзии, стр. 39.

[2] P. Karasimeonoff, Neue Ausgrabungen, стр. 158 и сл.; Ст. Михайлов, Археологически материали от Плиска, стр. 101 и сл.; същия, Плиска, столицата на първата българска държава, стр. 145 и сл.; Екскурзии, стр. 39 и сл.; Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство, стр. 48. Басейна Мавродинов смята за кула и изобщо не се опитва да го обясни. По същия начин той тълкува като кули съоръжението $Б_5$ и басейна в Мадара (пак там, стр. 37, 59).

[3] Ст. Михайлов, Плиска, столицата на първата българска държава, стр. 145 и сл.; Екскурзии, стр. 39 и сл., също смята басейна за една от най-старите сгради в Плиска, само че я приписва заедно с $А_1$ и други постройки към мнимите останки от живот преди настаняването на българите в Плиска, сиреч от „римо-византийско“ време. С тази погрешна тенденция в работите на Ст. Михайлов ще се занимаем на друго място.

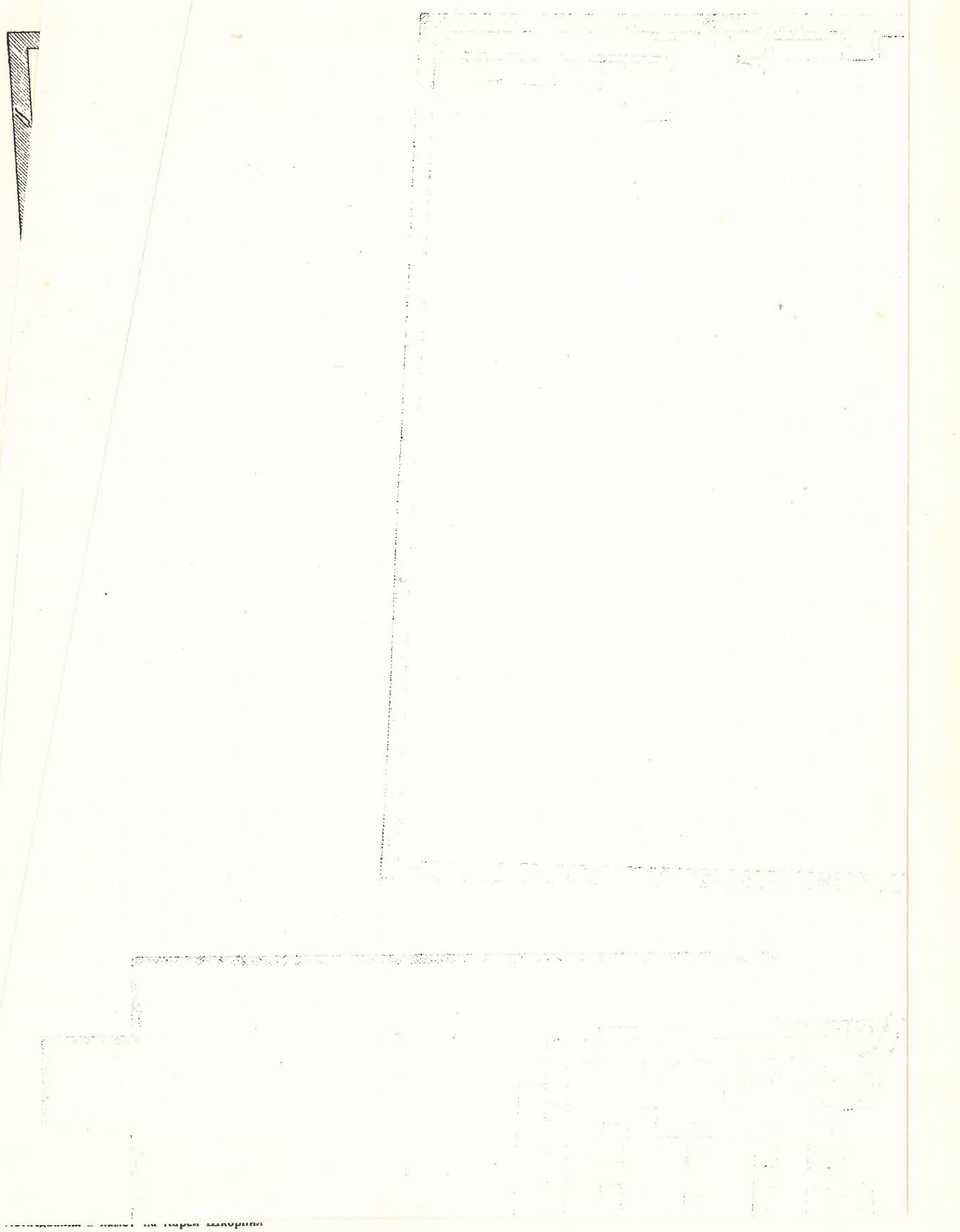

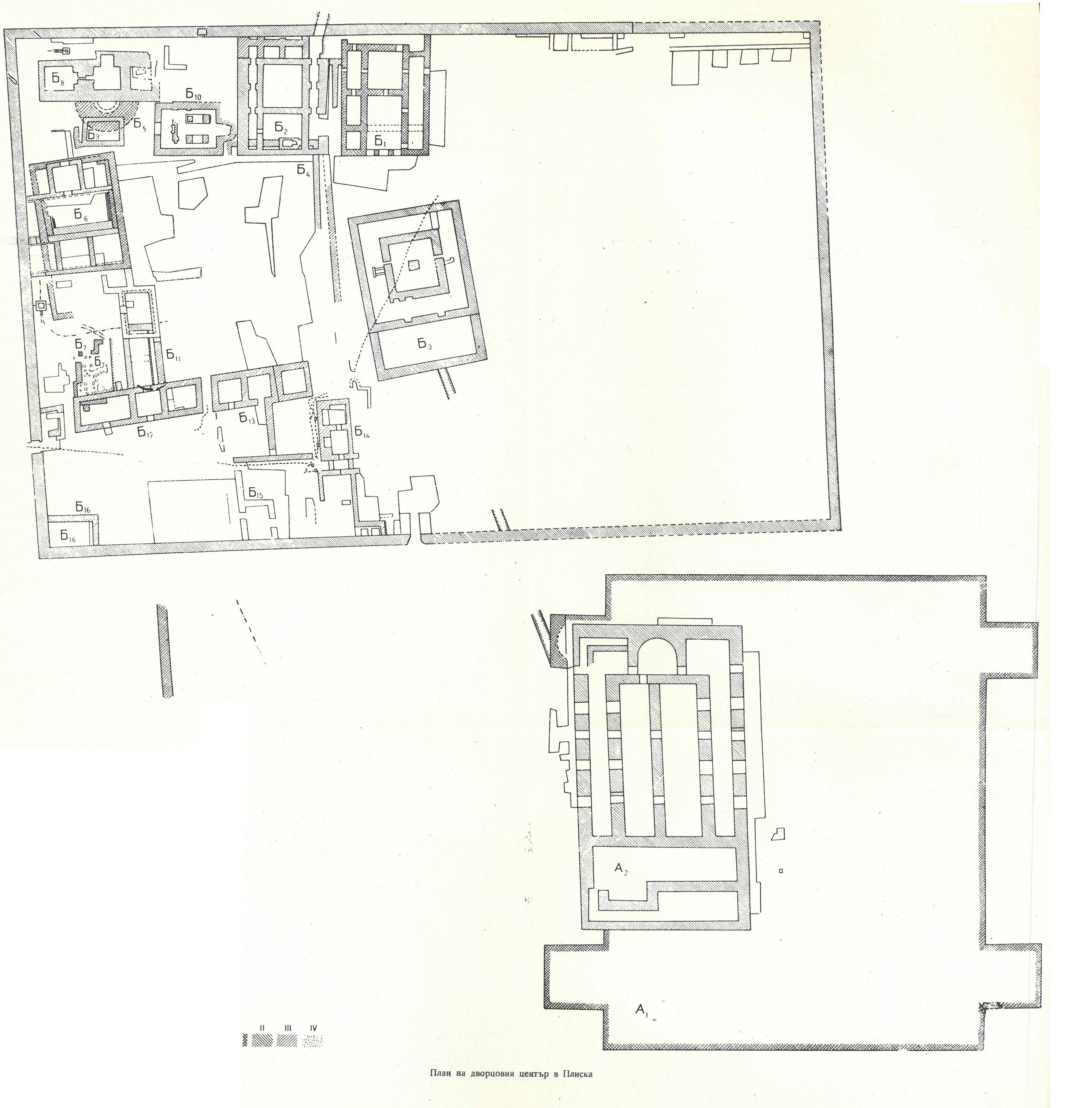

План на дворцовия център в Плиска

дворцовата ограда съставят двата първи периода в изграждането на Плисковския център.[1]

Един по-късен етап на строежи е представен с няколко сгради. Това са малката постройка $Б_9$ над стария кръгъл басейн-баня, църквата $Б_{10}$, постройката $Б_4$ и редица сгради в югозападната част на двора—$Б_{11-14}$. При строежа на сграда $Б_4$ южната част на $Б_2$ е била съборена. Продължавала е да се използува северната й половина с добавките към оградната стена. По това време вероятно е построена стълба между $Б_1$ и $Б_2$.

Сгради $Б_{11-13}$ са гражданско-стопански. Към тях трябва да причислим едно малко помещение непосредствено до западния вход на двора, което ще да е служило като караулна за стражите. По-трудно може да се каже нещо определено за $Б_{16}$, разположено в самия югозападен ъгъл на оградата и използуващо последната за гръб.

Сградата $Б_{14}$ повтаря до голяма степен плана на банята $Б_8$.[2] Няколко водопровода я заобикалят и се свързват с нея. От нея излизат канали и чрез разпределители отпращат водата към западния вход на оградата. Очевидно това е също баня. Тя се свързва с малките помещения до южния вход на двора, които може би са играли роля на караулни помещения като това при западния вход. Към банята $Б_{14}$ откъм северната част на двора идва водопровод от глинени тръби. Той пресича основите на сграда $Б_3$ и явно е прокаран, след като тая сграда е престанала да се използува.[3]

Ориентировъчно към същия етап на градеж поставяме преустройствата около $Б_2$, както и засипването на басейна $Б_6$ и издигането на негово място на нова тридълна сграда от типа на $Б_1$ и $Б_2$, която вече е ориентирана изток—запад и опира о западната ограда на двора.[4]

Последен етап в плисковските строежи представят допълненията и преустройствата на сгради $Б_{11}$ и $Б_{12}$, както и издигането на помещения $Б_{15}$. За разлика от сгради $Б_{11-13}$, чиито основи слизат под нивото на дворната настилка или, с други думи, дворната настилка е поставена след тяхното издигане, някои стени около $Б_{15}$ стъпваха върху културния пласт, образуван над дворната настилка.[5]

---

[1] Изследвачите, които са се занимавали с периодизацията на сградите в Плисковския център, са разделяли строежите на четири периода (Карасимеонов, Начало, стр. 16 и сл.; Мавродинов, Старобългарско изкуство, стр. 38 и сл.; Ст. Михайлов, Плиска, стр. 142 и сл.; Екскурзии, стр. 32 и сл., у когото има неясноти и недомлъвки). Ние също разпределяме строежите на четири периода.

[2] P. Karasimeonoff, Neue Ausgrabungen, стр. 155 и сл., който свързва по време банята $Б_8$ с църквата $Б_{10}$; Н. Мавродинов, Старобългарско изкуство, стр. 45, който поставя двете бани обратно в хронологическо отношение; Ст. Михайлов, Плиска, стр. 145; Екскурзии, стр. 39, също свързва $Б_8$ с $Б_{10}$.

[3] P. Karasimeonoff, Neue Ausgrabungen, стр. 162; Ст. Михайлов, Археологически материали от Плиска, стр. 71 и сл., 106; Екскурзии, стр. 42 и сл.

[4] Докато се печаташе настоящата статия, през юни—юли 1961 г. авторът извърши нови проучвания на $Б_6$. Новите факти за историята на тая сграда ще бъдат обнародвани другаде.

[5] Ст. Михайлов, Археологически материали, стр. 90 и сл., твърди, че сградите $Б_{11-13}$ са издигнати върху плочите на дворната настилка, което не е вярно. Фактът, че основите на тези сгради са стъпили върху по-стари водопроводи (пак там, стр. 92), без да ги разрушават, показва, че сградите $Б_{11-13}$ са издигнати при още действуваща стара водопроводна мрежа.

Сградите от третия строителен период са издигнати при още използувана канализационна мрежа от втория строителен период. Това се отнася особено за $Б_{11}$, под която минава канал, водещ към разпределителната шахта при западната стена.[1] И така разгледаните дотук постройки от комплексите А и Б се разпределят в най-общи черти между четири строителни периода.

Да видим сега каква е картината на изграждането на комплекса В — т. нар. Дворцова базилика. Основите на най-старата сграда при нея ($В_1$) образуват два правоъгълника, поставени един в друг. Има известни основания да се предполага, че тази проста по своя план сграда е била култова.[2] При тази първа постройка на комплекса В не са открити съоръжения и междинни строежи, които непосредствено да я свързват с някоя от сградите на комплексите А и Б, както например тайният ход свързва две отделни сгради на тези комплекси. Може да се предполага, че тя е съвременна на $Б_3$, с която има сходство в плана.

Двата следващи етапа на градеж в тоя комплекс са по-ясни. Първоначално църковната сграда е използувала само вътрешната зала от езическия храм, а след това голямата църква $В_2$ е обхванала вече почти цялата сграда на храма. Последователното изграждане на двете църковни сгради ние бихме поставили като две фази в един и същ период — това е времето, когато е изградена църквата $Б_{10}$, гражданските сгради и банята $Б_{11-14}$ в оградата на Малкия дворец.

Един дебел зид, строен с камъни на кал, пресича комплекса на Дворцовата базилика в източната му част. Същият този зид бе установен в сондажите северно от църквата през 1949 г.[3] Посоката му е почти успоредна на сграда $А_1$ от комплекса на Големия дворец. Може да се предполага, че това е оградна стена, която се отнася към постройка $А_1$ преди големия пожар в нея.

И така през най-ранния строителен период в центъра на Плиска са съществували следните сгради: голямата дворцова сграда $А_1$, обиколена с дебел зид; вероятно вън от оградата на Големия дворец са съществували още източната сграда на сегашния малък дворец ($Б_1$), сградите $Б_5$, $Б_6$ и $Б_7$, както и тайният ход.

След опожаряването на Големия дворец, който ще да е представял може би комплекс от сгради с общ вътрешен двор и център на целия живот в укрепения стан Плиска, на негово място издигнали само една голяма Тронна зала. От оцелелите сгради $Б_1$, $Б_6$ и евентуално $Б_7$ създали нов жилищен комплекс, ограден с допълнителна ограда. Сграда $А_2$ поради обществения си характер е оставена извън жилищния комплекс. Към сградите в оградата на Малкия дворец прибавили нови — $Б_2$, която била свързана с $Б_1$, после $Б_3$ и $Б_8$ заедно с водопроводна и канализационна мрежа около тях. Съкратен бил по това време големият басейн $Б_6$ и била издигната вън от оградата на двореца постройката $В_1$, която имала култово предназначение и е била достъпна за жителите на Вътрешния град.

Нови промени в живота на Плиска наложили нови преустройства на дворцовия център: прибавени били помещения към втората сграда на Малкия дворец ($Б_2$) откъм север и същевременно съкратили южната ѝ половина така, че сградата се изместила и се опряла изцяло на оградната стена, издигнали в съседство с дворците църква, засипали големия басейн $Б_6$ и на негово място издигнали жилищна сграда, построили трите сгради в югозападната част на двора и банята източно от тях. По същото време култовата сграда $Б_3$, достъпна само за обитателите на жилищния дворцов комплекс, била съборена и заравнена и над нея прекарали водопровод към банята $Б_{14}$. Мястото покрили с плочи. Същевременно жилищната част на дворцовия комплекс била още веднаж намалена с построяването на преградна стена между $Б_2$ и $Б_{14}$. Тя изолирала западната половина на двора, като оставяла достъпна отвън само източната част на същинската дворцова сграда — $Б_1$. За вече християнските култови нужди в двореца била построена църква — $Б_{10}$. Малкият ѝ размер показва нейното предназначение на домашна дворцова църква. Култовата сграда $В_1$ не разрушили, а от същинското ѝ светилище образували църква, достъпна за жителите на Вътрешния град, която по-късно разширили и снабдили с баптистерий.

И така ние виждаме, че в най-ранния период на живота в Плисковския център обществените, култовите и дворцовите и жилищните сгради са разположени пръснато на доста голямо разстояние в пространството на Вътрешния град. Оттук се е явила необходимостта от прикрит таен ход, който да свърже дворцовото жилище $Б_1$ със сградата на обществения държавен център $А_1$. При втория период жилищният комплекс се обособява чрез ограждането му със солидна стена. Централната сграда на държавната власт ($А_2$) остава извън тази стена. Същевременно нов таен ход е изграден от жилищната дворцова сграда $Б_1$ — $Б_2$ през оградата право към северната порта на вътрешната крепост. Явно е, че този ход служи не за връзка между две сгради вътре в града, а за изход от града. Появата му може да се обясни с несигурността на владетеля по времето на династически борби и вътрешни междуособици. Този втори ход служи за указание и при относителното датиране на крепостната стена на Вътрешния град спрямо сградите в неговия център. Този период се характеризира и с построяването на две езически култови сгради — едната в стените на дворцовия комплекс ($Б_3$), а другата — извън тях ($В_1$).

Третият период показва един качествено нов етап в развитието на дворцовия комплекс. В непосредствена близост с двореца се изграждат цяла серия стопански помещения, вероятно също жилищни сгради и подобни. Освен преустройствата на съществуващите сгради и издигането на нова баня характерно за този период е построяването на дворцова църква, която заменя стария езически храм, и на нова преградна стена, която още повече обособява и отделя от външния свят живота на тоя комплекс. Вътре в това пространство се очертават ясно три обособени двора. Най-големият се свързва с господарските жилища и църквата. Южният е бил вероятно стопански двор, свързан със стопанските сгради. Подобно или по-специализирано свързано с кухните предназначение е имал навярно западният малък двор.

Не е без значение за попълване картината на тоя период и построяването на караулно помещение при западния вход. На мястото на езическия храм извън оградата на двореца в тоя период е издигната, а после разширена голяма християнска църква с баптистерий.

От всичко това може да се заключи, че в двата по-ранни периода стопанският живот на двореца не е бил отделен от цялостния стопански живот във Вътреш-

[1] Ст. Михайлов, цит. съч., стр. 92, неоснователно смята, че водопроводът под $Б_{11}$ не се свързвал с водосборната шахта. На това място всички водопроводи са разрушени, а въпросният водопровод е насочен именно към шахтата, като същевременно заобикаля югозападния ъгъл на $Б_6$, чиито основи са стояли в земята.

[2] П. Карасимеонов, Начало, стр. 13 и сл.; Ст. Михайлов, Дворцовата църква в Плиска, ИАИ, XX, 1955, стр. 229 и сл.; същия, Плиска, стр. 142 и сл.; Екскурзии, стр. 44 и сл.; Н. Мавродинов, Старобългарско изкуство, стр. 43 и сл.

[3] Ст. Михайлов, Дворцовата църква, стр. 238.

ния град. В свободното разположение на сградите особено от първия период все още се отразяват традициите на една военна демокрация. Във втория период една ограда вече отделя и защитава върхушката на централната власт, която въпреки това не се чувствува достатъчно сигурно и си осигурява безпрепятствен таен изход от града.

Третият период вече показва ясно едно обособено дворцово стопанство, характерно за феодалните отношения, с функционално и обществено диференцирани помещения и дворове. Така животът в дворците става все по-независим и отделен от живота на селището.

Четвъртият период в строежите не внася изменения в характера на комплекса.

Този опит да се проследи изграждането на Плисковския център, който в отделни пунктове може да бъде коригиран, уточнен и допълнен от нови проучвания, показва, че тук намира ясно отражение обществено-икономическото развитие през първата българска държава. В последния си период Плисковският дворцов комплекс се приближава вече до Търновския. За съжаление междинният етап — Преслав — не е достатъчно изучен, за да ни послужи за сравнение. Но и Плиска сама отразява процеса на феодализирането в България, който в завършения си вид е най-ярко изразен в устройството на Търновския дворцов комплекс не само в неговия план, но и в неговото местоположение.

Така периодизацията на Плисковския център, установена по археологически път, намира убедително обяснение в светлината на общоисторическото развитие на държавата, вече изяснено по пътя на други издирвания, и го потвърждава.

LA CHRONOLOGIE RELATIVE DES CONSTRUCTIONS PALATINES DU CENTRE DE PLISKA

St. Stančev

(RÉSUMÉ)

L'auteur s'est attaché à retracer une chronologie relative des constructions palatines du centre de Pliska. Ces bâtiments forment trois groupes et sont désignés par les lettres A, Б, B. Ils sont numérotés dans chaque groupe en chiffres arabes d'après la date probable de leur édification.

La place que ces divers édifices occupent les uns par rapport aux autres est le critère qui a permis de déterminer les liens entre eux. Dans cet ordre d'idées il convient de relever que certains édifices ont leurs fondations sous le pavement, d'autres sur le pavement, et enfin, il y en a aussi qui tout en ayant leurs fondements sur le pavement s'élèvent au-dessus du niveau de la cour. Il en est de même du passage souterrain, des conduites d'eau et du réseau de canalisation.

L'édifice connu sous le nom de Palais du khan Kroum est l'un des plus anciens de cet ensemble A_1. L'entrée secrète qui se trouve dans la zone des palais est reliée à cet édifice. A_2, ou le Palais du trône, est postérieur à A_1.

Le passage secret souterrain mène vers l'immeuble $Б_1$, et il est évident que A_1 et $Б_1$ appartiennent aux plus anciennes constructions de Pliska et remontent à la même époque. Après l'incendie qui détruisit A_1 et le passage souterrain, sur les restes de ce dernier, on édifia les murs du Petit palais ($Б_1$) et l'immeuble $Б_3$, dont la destination n'est pas très bien établie (était-ce un temple païen?). Le passage souterrain continuait à

desservir $Б_1$ au nord vers la porte de la ville intérieure. A l'époque de la construction $Б_3$ était par conséquent contemporain de A_2. La deuxième étape de l'édification du Petit palais est $Б_2$ dont la construction correspond à celle du mur d'enceinte de ces palais.

L' immeuble $Б_4$ dont les fondements sont superposés à ceux de $Б_2$ est postérieur aussi bien à $Б_2$ qu'à $Б_1$ et pourrait être rattaché à la restauration de $Б_2$ et du mur d'enceinte à une époque plus tardive.

Parmi les édifices les plus anciens du complexe du Petit palais se trouve $Б_5$. C'est une bâtisse ronde qui pourrait bien avoir servi de réservoir d'eau, de bassin ou de bain. C'est à cette même époque qu'appartient $Б_6$. Cet édifice a subi plusieurs modifications. A l'origine son axe principal était orienté du Nord au Sud. Ensuite, la partie sud de l'immeuble a été suprimée, les murs démolis, et encore plus tard, les pierres des fondations enlevées. La partie conservée de l'édifice fut transformée en bassin. Par la suite, probablement lorsqu'on éleva le mur de clôture de la cour palatine, ainsi que $Б_2$ et $Б_3$ les dimensions du bassin furent réduites de nouveau et seulement la partie nord de l'édifice fut affectée à cet usage.

L'hypocauste $Б_7$ présente le même caractère que $Б_6$ et doit y être rattaché. Ses vestiges se trouvent sous le pavement de la cour. A une étape plus tardive lorsque $Б_6$ subit de nouvelles transformations, $Б_5$ fut démoli et à sa place on éleva un nouveau bain divisé en trois $Б_8$. Ces transformations des bassins et des bains comportaient l'installation d'un grand réseau de canalisation et de conduites d'eau.

Toutes ces constructions appartiennent aux deux premières périodes de l'édification du centre de Pliska.

Les périodes postérieures comprennent les immeubles de $Б_9$, l'église $Б_{10}$, l'édifice. $Б_4$, ainsi qu'une série de bâtiments situés dans la partie sud-ouest de la cour $Б_{11-14}$. L'auteur attribue à la même époque les reconstructions effectuées autour de $Б_2$, la couverture du bassin $Б_6$ et l'édification à sa place d'un nouveau bâtiment à 3 divisions orienté à l'est. La dernière étape de construction dans ce complexe englobe les restaurations supplémentaires des bâtiments $Б_{11}$ et $Б_{12}$.

Dans le complexe B connu sous le nom d'église palatine, l'édifice le plus ancien était élevé sur des fondements qui forment deux rectangles concentriques B_1. Il ne comporte pas d'équipement ni de constructions intermédiaires, grâce auxquelles on pourrait relier le complexe aux deux autres du centre de Pliska. Les deux églises — B_2 — appartiennent à deux phases successives de construction.

Pendant la période la plus reculée dans la vie du centre de Pliska les édifices y étaient dispersés. C'est pourquoi la nécessité s'est imposée d'un passage souterrain entre les deux espèces de constructions les plus importantes — le quartier d'habitations, $Б_1$ et le centre officiel avec les édifices publics — A_1. Au cours de la deuxième période le complexe d'habitations se dessine déjà. La troisième période est celle où l'édification d'habitations et de bâtiments affectés à l'économie de la cité se multiplie. Une église palatine est érigée. Ce qui met en lumière l'économie du palais et le caractère féodal des rapports qui y existaient. Quant à la quatrième période elle accuse le même caractère

Les constructions palatines du centre de Pliska reflètent le développement économique et social pendant le premier empire bulgare. Au cours de la dernière période le complexe de Pliska se rapproche de plus en plus, par son caractère, de Tărnovo. L'étape intermédiaire — Preslav — n'est pas encore assez connue et ne saurait par conséquent servir d'éléments de comparaison. Pliska est l'image même du processus de l'implantation du féodalisme en Bulgarie qui, dans sa forme la plus parfaite et la plus vive, se reflète dans les constructions palatines du complexe de Tărnovo non seulement dans son plan mais aussi dans sa situation.

ПРОУЧВАНЕ НА АУЛА НА ОМУРТАГ ПРЕЗ 1959 Г.

Цветана Дремсизова

Паметниците, открити при проучването на укреплението край с. Цар Крум през 1958 г.,[1] които недвусмислено показаха, че тук се е издигал аулът на Омуртаг, ни задължиха да продължим разкопките и през следващата година.[2]

Пред нас стоеше задачата да довършим изследването на започнатите обекти и разкопаем значителни части от вътрешната крепост, с което да хвърлим повече светлина върху едно от важните военни укрепления от времето на първата българска държава. Едновременно с това се надявахме да получим по-положителни и по-изобилни данни предимно за славяните и прабългарите, а също така и за по-старите обитатели, чиито следи открихме във външното укрепление.

Ръководейки се от тези съображения, след като довършихме изследването на църквата, разположена във външния град,[3] съсредоточихме работата във каменното укрепление (фиг. 1). Тук, за да добием пълна представа за културните напластявания и за характера на пространството, заключено в крепостта, решихме да прокараме два перпендикулярни сондажа.

Първият сондаж, ориентиран изток — запад, бе разделен на 22 квадрата със страна 5 м. Разкопките, които се водеха в продължение на 20 дни, позволиха да проучим осем квадрата с обща площ 200 кв. м. Обстоятелството, че откритите основи от солидна сграда в кв. 3д продължаваха на север, ни накара да насочим проучванията и в тази посока, където разчистихме допълнително пространство с размери 15 м на 10 м/кв. 2е, ж, з, к, л, м (фиг. 2). Изчерпването на кредита не даде възможност да разкопаем изцяло помещението, чиито зидове продължаваха. Културният насип достигаше от 0,80 м до 1 м. Профилът и дебелината на пластовете не бяха навсякъде едни и същи. Различието се дължи на нееднаквата продължителност на живота в отделните части. Твърде характерен беше разрезът в кв. 3 и, където ясно се очерта следната структура: отгоре 0,30 м чернозем (орна земя), под него пласт със същата дебелина, с културни останки (тухли, керемиди и керамика), следва чернозем и хоросан с дебелина 0,20 м и най-отдолу пепел и въглени — 0,20 м (фиг. 2).

В разкопаната площ се откриха основи на постройки, няколко съоръжения, свързани с живота на обитателите, изобилен керамичен материал и сравнително малко битови предмети. Преди всичко трябва да се спрем на сградата (В), опряна до северния крепостен зид. Тя представя голямо правоъгълно помещение, ориентирано изток—запад, с ширина 4,40 м (фиг. 3). Западната му част не е още раз-

---

[1] Резултатите от разкопките са публикувани в сп. Археология, II_2, 1960.

[2] Разкопките се ръководеха от Цв. Дремсизова и В. Антонова.

[3] Публикувана в сп. Археология, II_2, 1960.

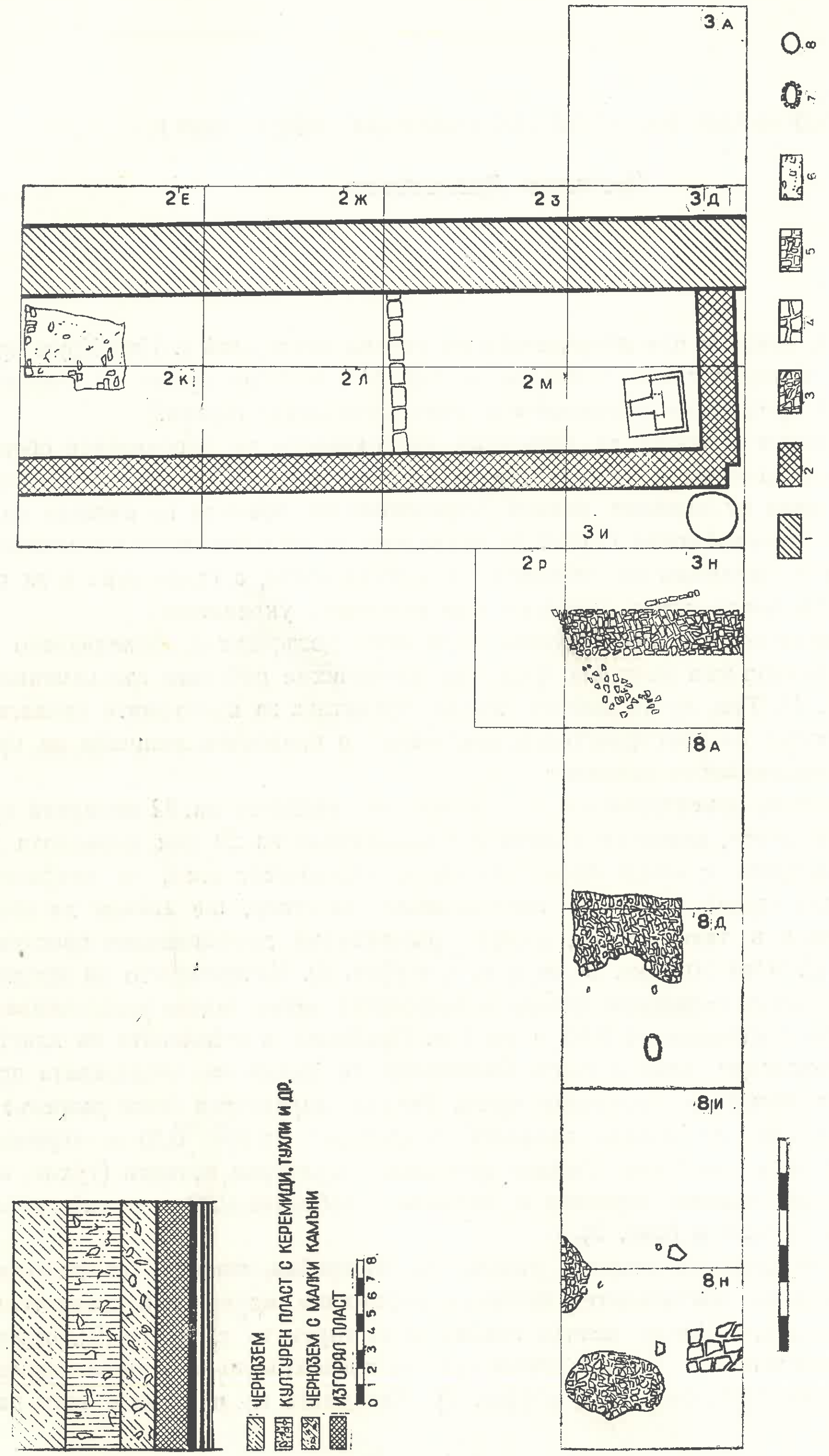

Фиг. 2. План на сондажа

1 — крепостен зид; *2* — помещение В; *3* — основи от зид; *4* — каменен път; *5* — разрушени жилища; *6* — тухлена настилка; *7* — керемиди; *8* — корито за храна; *9* — яма за топене на желязо

Fig. 2. Plan du sondage

1 — mur d'enceinte; *2* — local B; *3* — soubassement de mur; *4* — route depierre; *5* — habitation en ruines; *6* — pavement de briques; *7* — tuilles; *8* — récipient à nourriture; *9* — fosse pour fondre le fer

настилка ; 7 — керемиди ; 8 — корито за храна ; 9 — яма за топене на желязо

Fig. 2. Plan du sondage

1 — mur d'enceinte ; 2 — local B ; 3 — soubassement de mur ; 4 — route de pierre ; 5 — habitation en ruines ; 6 — pavement de briques ; 7 — tuilles ; 8 — récipient à nourriture ; 9 — fosse pour fondre le fer

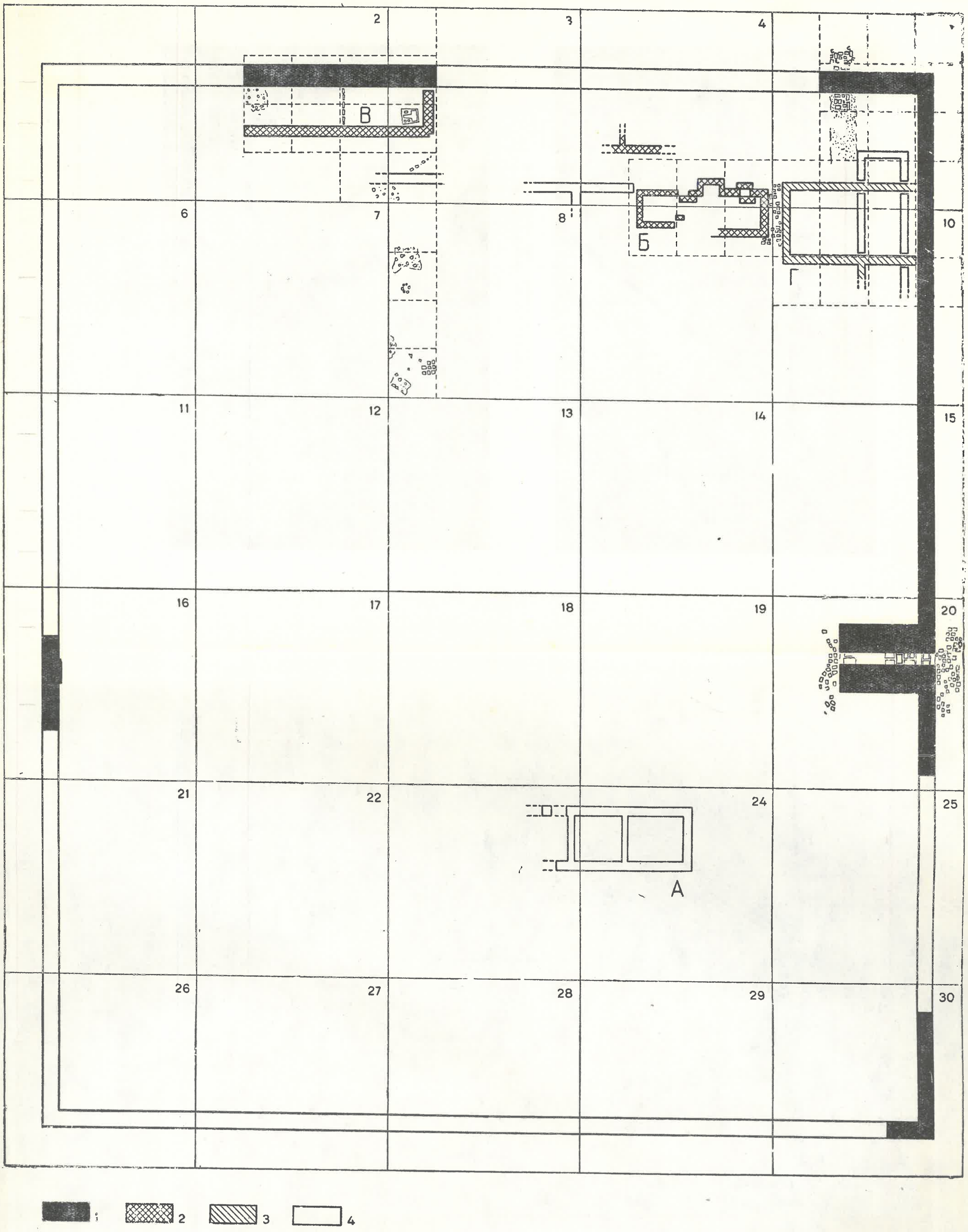

Фиг. 1. План на каменното укрепление край с. Цар Крум

Fig. 1. Plan de la citadelle de pierre près du village Tcar Krum

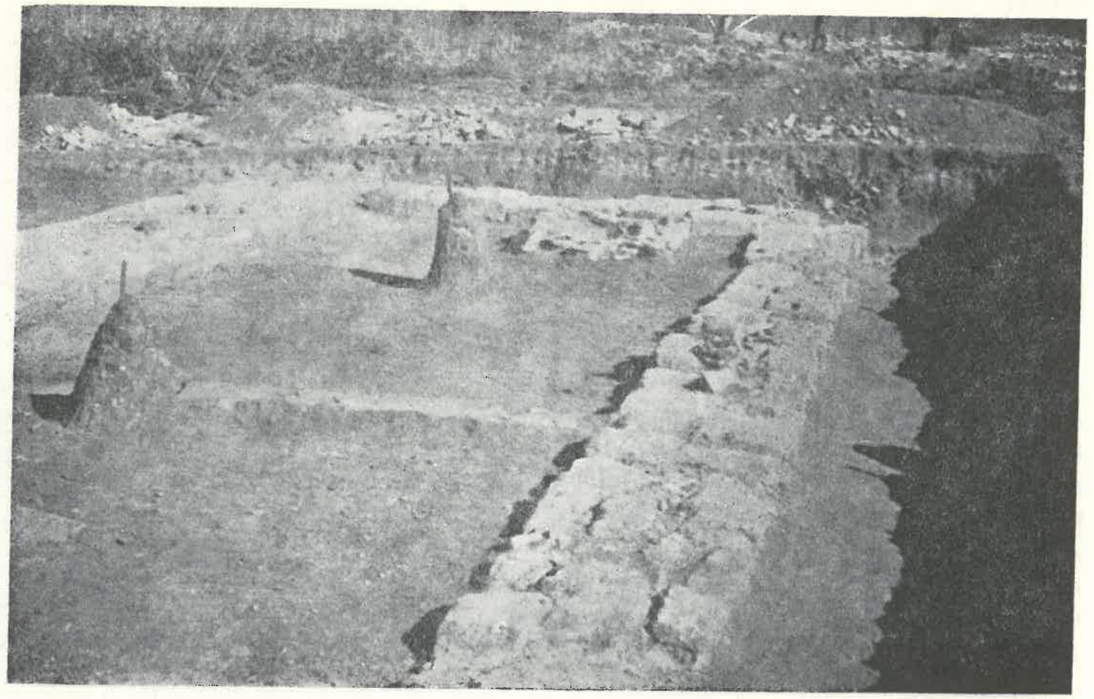

Фиг. 3. Помещение, опряно до северния крепостен зид
Fig. 3. Local accolé au mur d'enceinte côté nord

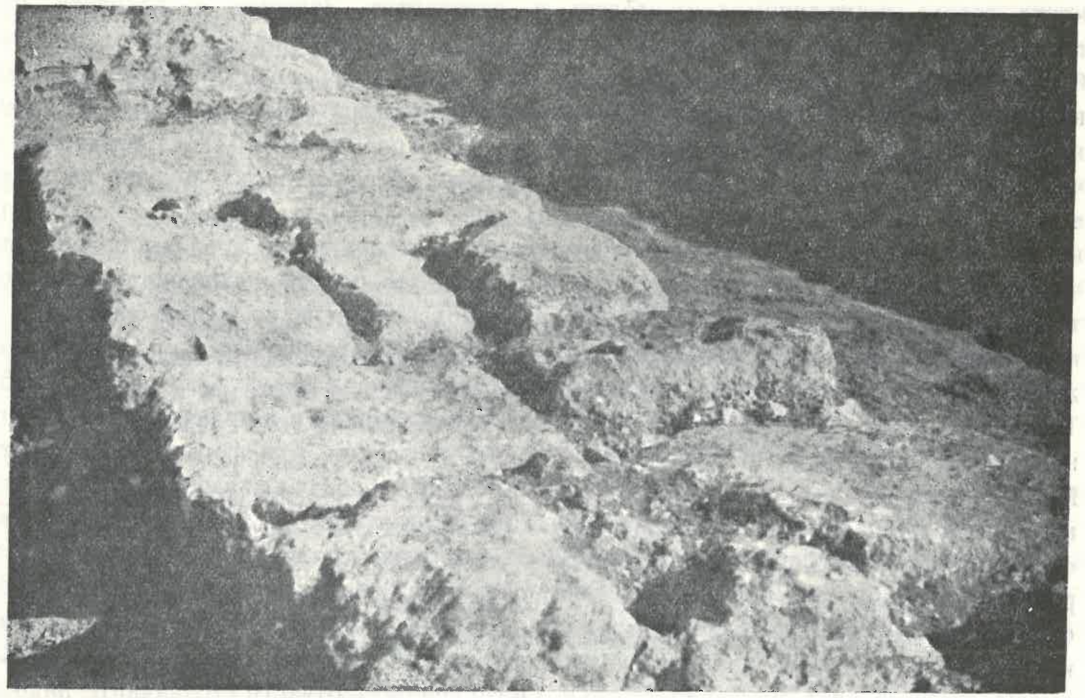

Фиг. 4. Южният зид на помещението
Fig. 4. Le mur Sud du local

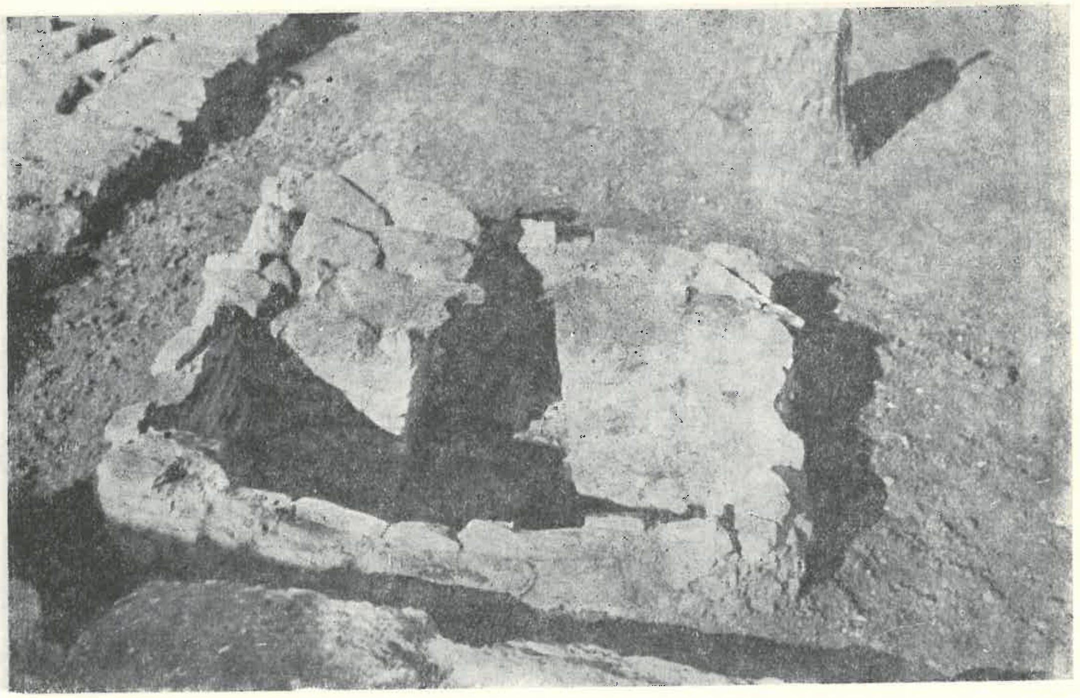

Фиг. 5. Печката в югоизточния ъгъл на помещението
Fig. 5. Le poêle dans l'angle sud-est du local

крита, затова и дължината му засега е неизвестна. Запазена е основата, изградена от грубо издялани блокове от пясъчник с дължина 0,60 м — 0,70 м, ширина 0,35 м — 0,40 м и височина около 0,50 м. Блоковете са наредени обикновено по два в редица, по рядко по три (фиг. 4). Лицата им са по-старателно огладени, а вътрешните им страни, неправилно очукани, образуват големи фуги. Те са запълнени с чакъл, по-едри камъни и изобилен бял хоросан, смесен с пясък. Фугите на лицевите страни са значително по-тесни, попълнени с хоросан, а понякога и с тънки, нарочно поставени плочки. Зидът има ширина 1 м. В югоизточния ъгъл той прави една чупка. Еднаквото и гладко отгоре ниво на каменната основа и наличието на много тухли в насипа на помещението идват да ни подскажат, че то е било изградено в надземната си част от тухли, както е при банята.[1] В югоизточния ъгъл на разгледаното помещение се разкри съоръжение, разрушено в горната му част (фиг. 5). То се състои от две отделения с обща дължина 1,80 м и ширина 1,40 м. Северната част е образувана от три тухлени зида, изградени във формата на буквата П, тъй че между тях се включва едно пространство с дължина 0,68 м и ширина в основата 0,50 м. Спойката между тухлите е жълта глина. Нагоре ширината на отвора се намалява постепенно до 0,35 м, което се дължи на стреховидното нареждане на тухлите, при което всяка следваща се издава с 1—2 см навън от стената. Вследствие на това в разрез отворът има трапецовидна форма. Подът му и площта пред него са покрити от тухли, замазани отгоре с хоросан. Последният имаше сиво-чер цвят, причинен от огън. Обгорени бяха отчасти страничните зидове. На 0,50 м от основата върху двете тухлени стенички лежеше плоча, която беше силно обгорена, напукана и при разчистването се натроши. В градежа на външната

[1] В. Антонова, Нови допълнителни проучвания в старобългарското укрепление при с. Цар Крум през 1959 г. в същия сборник.

страна бяха използувани камъни, а отгоре също имаше натрупани над тухлите няколко камъка, които очевидно бяха нападали при срутването на съоръжението. Южната част представя едно малко отделение (1,40 м × 0,85 м), оградено от тухлена стеничка с ширина около 0,10 м. Тя е иззидана от късове тухли и керемиди, споени със същата жълта глина. Източните ъгли на зидчето са заоблени. Стеничката има височина 0,60 м от основата. При разчистване на отделението в насипа се намериха два фрагмента от обгоряло гърне с украса от хоризонтални линии, а върху пода личаха въглени и пепел. Неравното лице на външните страни на зидовете ни дава основание да предполагаме, че съоръжението отчасти е било вкопано в земята. С цел да проверим конструкцията и уточним плана на съоръжението направихме сондажи от външните му страни. При тях установихме, че под южната му част, се намират останки от разрушена стена, изградена от тухли, споени с червен хоросан. От този пласт произхожда желязна фибула (фиг. 13_4). Над разрушената стена следваше около 0,10 м насип, а върху него бе изградено съоръжението на основа от жълта трамбована глина. Нашето съоръжение намира паралели в Плиска,[1] които акад. Кр. Миятев условно нарича „пещи“. Най-близка до нашия паметник стои пещта, открита източно от Големия дворец. Тя е също изградена от тухли и се състои от две отделения. Предното, подобно на описаното, е затворено от всички страни. Подът на отвора и част от външното отделение е застлан с тухли, както и при нашето. Същото устройство има и съоръжението, открито в югоизточния ъгъл на едно от отделенията на Малкия дворец, което Карасимеонов смята за пещ.[2] При него добре е запазена сводовата конструкция. Второто отделение е прибавено впоследствие. Интересно е да се отбележи, че в северозападния ъгъл на преддверието са вградени няколко квадратни тухли, които излизат извън зида и образуват малко стъпало. Последното е улеснявало достъпа в това отделение. Имайки пред вид горните образци, местоположението на нашето съоръжение, което явно сочи, че то стои във връзка с сградата, наличието на въглени и пепел по пода и опушените тухли, напълно спокойно можем да приемем, че тук се е палел огън. Друг е въпросът, каква роля е играло споменатото съоръжение: дали в случая се касае за пещ, или за печка за отопление. Сравнението с известните досега пещи у нас, които са характерни със своята глинобитна направа и обикновено със сфероидна форма, идва да опровергае първото предположение. Остава да приемем, че в случая се касае до печка за отопление, каквито се намират във Външния град на Плиска.[3] Те са сравнително по-малки и се състоят само от едно отделение с четвъртита форма, отворено отпред. Построени са от камък и вероятно са имали сводово покритие, както предполага изследвачът. При нас печката има по-сложно устройство. Към същинската част, където се е палел огънят, е прибавено едно отделение, чието предназначение остава малко неясно. Склонни сме да приемем, че се касае за място, върху което е изваждана жарта. В такъв случай то е изпълнявало ролята на мангал, който е спомагал значително за отоплението на това голямо помещение. Същевременно неговите тухлени стенички, опряни до главното отделение, са се добре затопляли и с това са увеличавали площта, която излъчва топлина. Камъните, които разчистихме над

[1] Кр. Миятев, Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска, ИАИ, XIV, 1940—1942, стр. 102, обр. 171, стр. 103, обр. 173.
[2] Peter Karasimeonoff, Neue Ausgrabungen in der Residenz von Pliska, ИАИ, XIV, 1940—1942, стр. 150, обр. 210.
[3] Ст. Михайлов, Археологически материали от Плиска, ИАИ, XX, 1955, стр. 146, обр. 87 и 88.

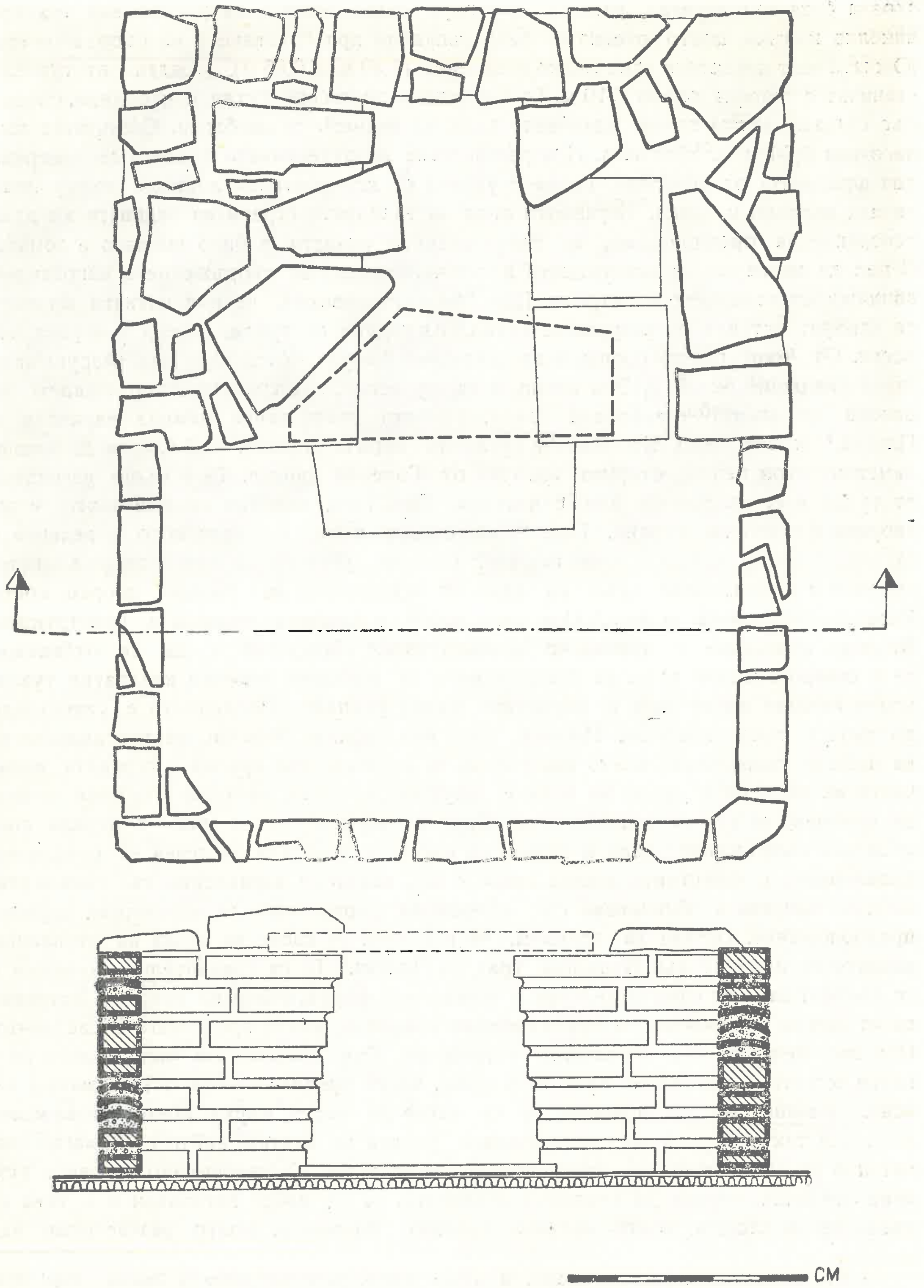

Фиг. 6. План и разрез на печката
Fig. 6. Plan et coupe du poêle

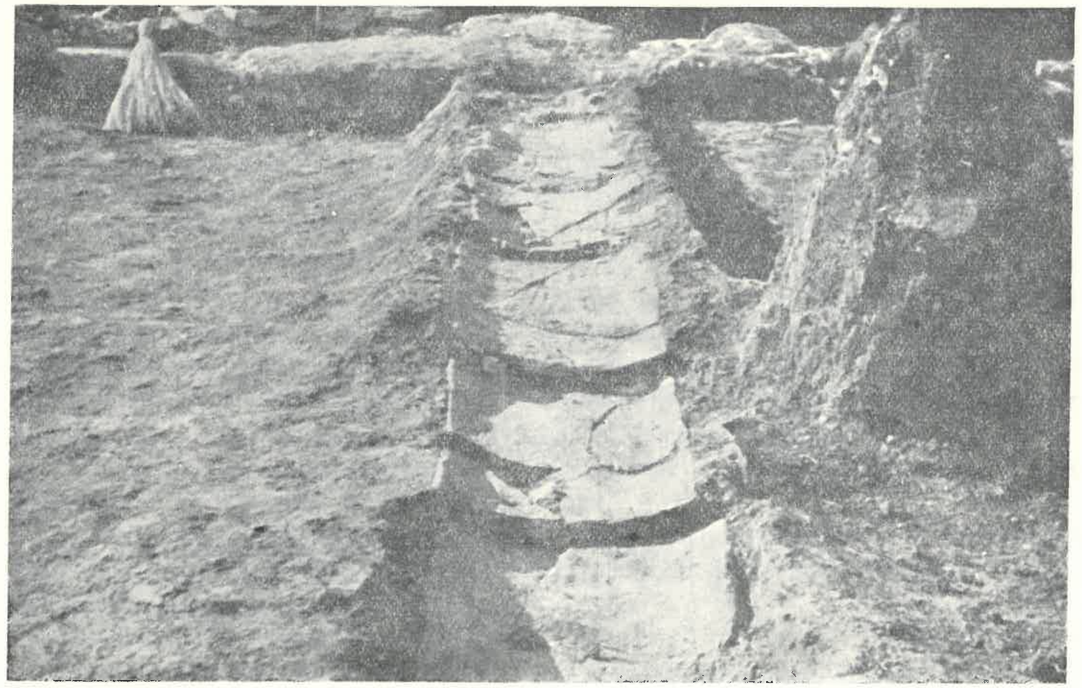

Обр. 7. Канал от керемиди
Fig. 7. Egout en briques

тухлените зидове, дават основание да смятаме, че печката е завършвала с каменен покрив. Обстоятелството, че мястото, където се е палел огънят, в горната си част се стеснява постепенно и напомня формата на камина, идва да подскаже, че печката е била снабдена със специален димоотвод. Отверстия за тръби са известни в печките, открити в Киев, Старая Рязан и др.[1]

Печки, свързани с отоплението на жилища, са открити в редица славянски селища.[2] Те са известни под названието печки-каменки.

На 8,10 м от източния зид на помещението попаднахме на канал с посока юг—север (фиг. 7). Той е направен от шест големи слабо извити керемиди (0,58 м $\times$ 0,35 м $\times$ 2,50 м). Те лежат върху здрава пръст и са наредени тъй, че горната от тях застъпва долната. По този начин каналът е получил слаб наклон към крепостната стена. При проучване на западната част на помещението на 0,20 м от терена разчистихме останки от настилка, която заемаше едно пространство с размери 3 м на 1,30 м и вървеше с посока изток—запад. Настилката лежеше върху насип, натрупан след разрушаване на постройката.

Културният пласт, който покриваше разкопаната площ, съдържаше тухли, керемиди, керамика и ограничен брой битови предмети. Керемидите са твърде различни по форма, размери и изработка. За съжаление фрагментираното състояние не позволява да имаме точните им размери. Има tegulae и imbrices. Първите се явяват в четири разновидности:

а. Плоски керемиди с лека заоблена повърхност и косо отрязани краища. Доброкачествена глина, охров или червен цвят. Дебелината е 3 см (фиг. 8_1).

[1] А. Л. Монгайт, Старая Рязан, МИА, стр. 49, 1955, 68.

[2] М. И. Артамонов, Саркел-Белая Вежа, МИА, стр. 62, 59, обр. 39; В. К. Гончаров, Райковецкое городище, Киев, 1950, стр. 13.

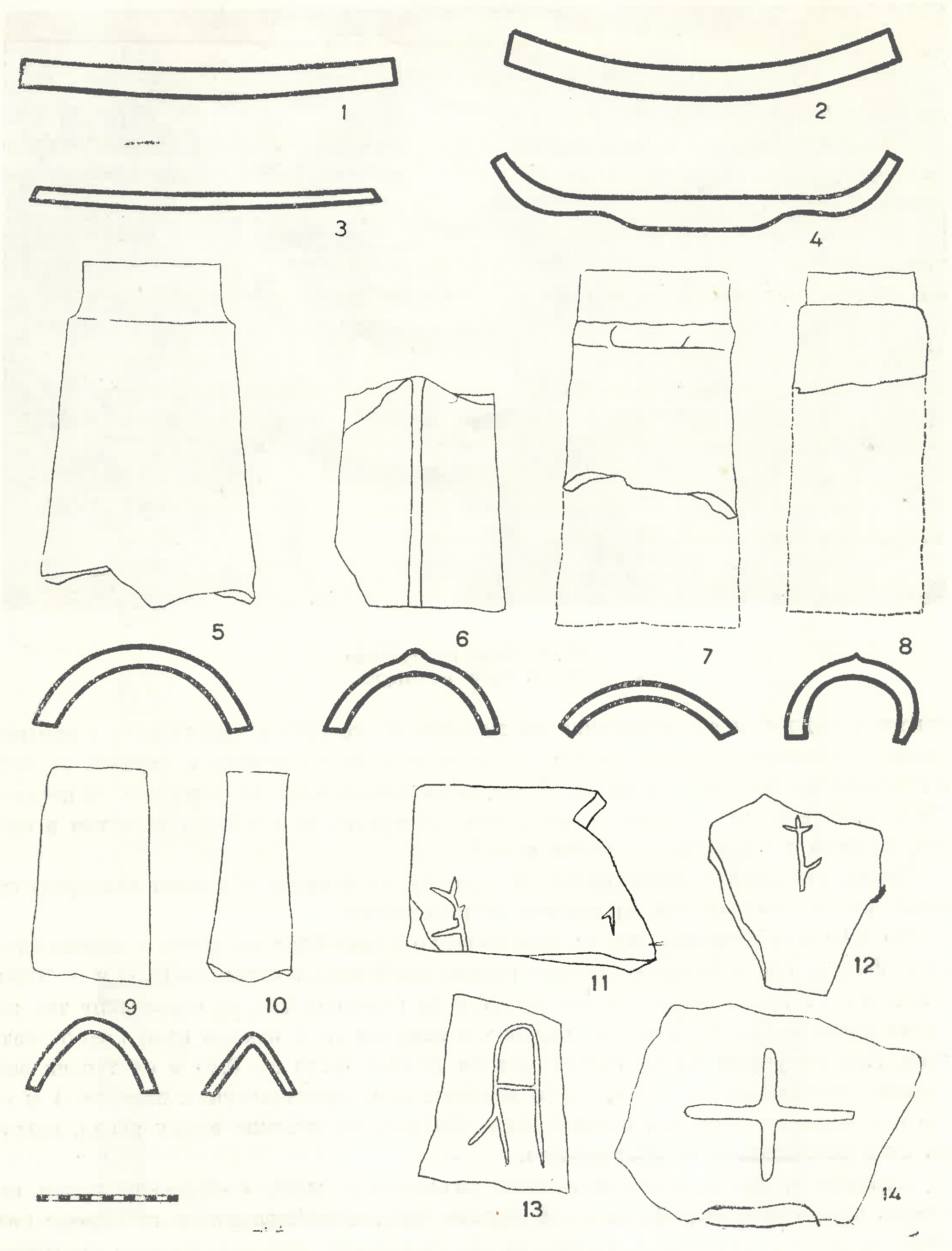

Фиг. 8. Керемиди и тухли
Fig. 8. Briques et tuiles

б. Керемиди с надебелени краища, отвесно отрязани отстрани. Глината е смесена със слама. Сравнени с предходните, са по-груби и тежки. Дебелината е 2,5 см — 4 см (фиг. 8).

в. Плоски почти прави керемиди с заоблени краища. Червена доброкачествена глина. Дебелината е около 3 см. Върху един фрагмент е врязана украса от вълнообразна линия (фиг. 8_2).

г. Керемиди, при които горната равна повърхност към краищата чупи под тъп ъгъл, тъй че от външната страна се получава дъговидна извивка (фиг. 8_4). Керемиденочервен цвят. Дебелината е 2,5 см — 3,5 см.

Цилиндричните керемиди също могат да се групират съобразно характерните си особености:

а. Полуцилиндрични керемиди с висока извивка. Ръбовете се прибират леко навътре и постепенно изтъняват. Доброкачествена глина, охров цвят. Много добре изпечени (фиг. 8_9).

б. Друг вид са керемидите, дадени на фиг. 8_6. Керемиденочервена доброкачествена глина. По отношение на първите се явяват по-ниски и по-широки. По издутата им част минава релефен ръб. Напълно от същия вид керемиди от Плиска.[1]

в. Отделна значителна група разлати цилиндрични керемиди от червена, недобре изпечена глина. На 6,5 см от тясната страна минава релефна ивица, леко прищипната с пръсти, тъй че се получава вълнообразна линия (фиг. 8_7).

г. Три малки керемиди, охрова глина. Имат стреховидна извивка. В разрез профилът е триъгълник с заоблен връх (фиг. 8_{10}).

д. Керемиди от светла охрова глина, форма на полуцилиндър. Тесният им край след един отстъп от 1 см завършва с кант, широк 3 см, който е бил застъпван от следващата керемида (фиг. 8_8).

е. Големи цилиндрични керемиди с яркочервен цвят. От тясната страна минава тънка релефна ивица, от която започва придатък, застъпван както при предходните (фиг. 8_5). Идентични екземпляри от Плиска.[2] Върху някои керемиди се срещат врязани знаци (8_{11}, $_{12}$ и $_{13}$), познати от Плиска, Преслав и Мадара.[3] Тухли. Голямо разнообразие в размери и техника. Преобладават изработените от доброкачествена глина с охров цвят. Размери: а) 0,27м $\times$ 0,33м $\times$ 0,05м; б) 0,21м $\times$ 0,33м $\times$ 0,04м; в) 0,35м $\times$ 0,25м $\times$ 0,065; г) 0,36м $\times$ 0,285м $\times$ 0,06м. Върху някои тухли диагонални или успоредни линии, направени с пръсти. Върху две има кръстове (фиг. 8_{14}). Няколко екземпляра римски тухли: двете са правоъгълни (0,34 $\times$ 0,16м $\times$ 0,03м), а три — квадратни със страна 0,33 м и дебел. 4,5 см.

Керамика

Преобладаващо място в находките заема керамиката.

а. Болшинството от фрагментите принадлежат към типа „славянски гърнета" (над 1000 фрагмента), срещани в българските селища.[4] Те се обособяват в две разновидности: в първата широко отвореното устие, леко присвито в къса шийка, преминава в заоблено, почти сферично тяло, при втората гърнетата са с по-издължено тяло, долната част на които прилича на обърнат пресечен конус. И при двата вида ръбът е извит навън, а дъното — плоско. Глината, с керемиденочервен цвят, е със значителен примес от пясък, вследствие на което стените са порести. В повечето случаи изпичането е неравномерно. Две дъна се отличават с грубата си техника и сравнително по-дебелите стени. Както изглежда, те са работени на ръка.

---

1 Ст. Михайлов, Разкопки в Плиска през 1945—1947 г., РП, III, стр. 195.
2 ИРАИК, X, табл. XLI, обр. 19.
3 ИРАИК, X, табл. XLIX, обр. 83 и 128, табл. I, обр. 62; Г. Фехер, Писмени паметници на прабългарите в Мадара, сб. Мадара, I, стр. 406, обр. 28 и 35, стр. 415, обр. 78.
4 Ж. Въжарова, цит. съч., стр. 37, обр. 28; Ст. Станчев, Домашната керамика от Преслав, РП, III, стр. 131, обр. 2, 132, обр. 4.

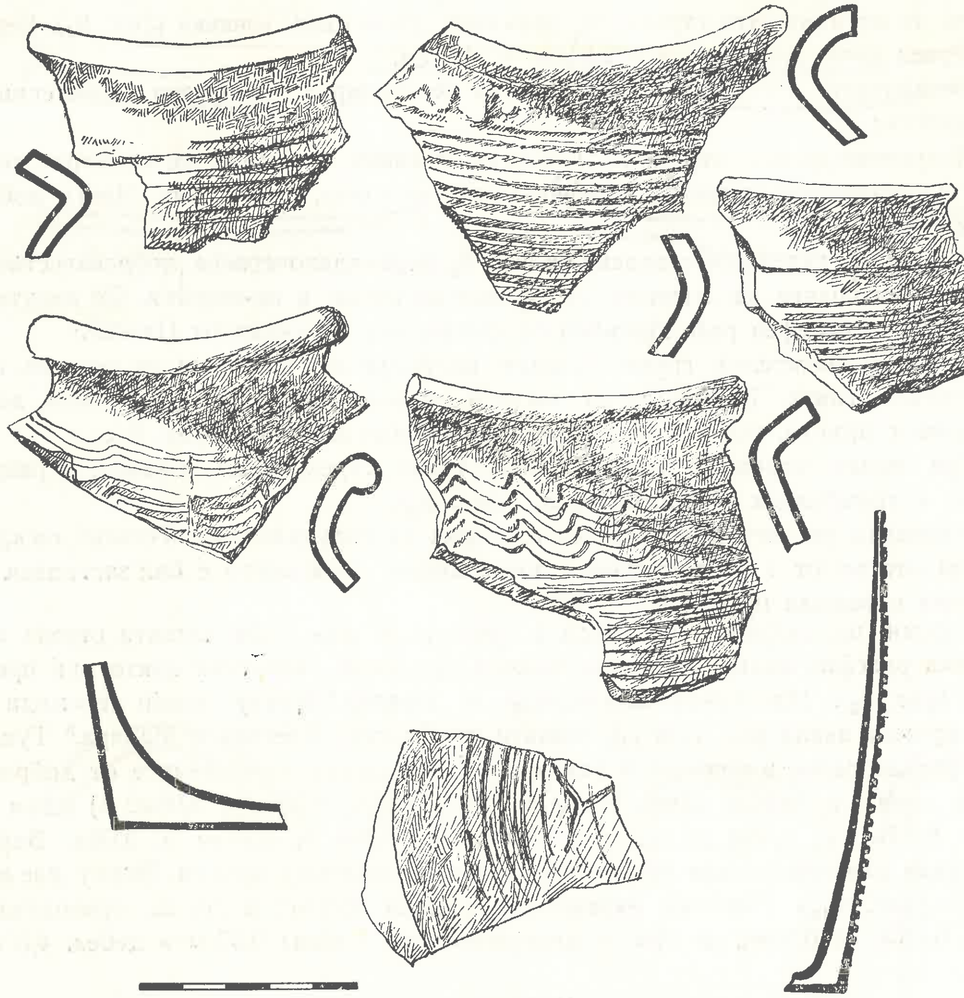

Фиг. 9. Керамика от помещение В
Fig. 9. Céramique du local B

Украсата по гърнетата има един и същ характер и техника: хоризонтална или вълнообразна врязана линия. Хоризонталните гъсти линии започват непосредствено под шийката и обгръщат обикновено горната част на тялото, по-рядко и долната. Вълнообразната линия самостоятелно или в групи минава по горната част на плещите (фиг. 9).

Върху едно дъно се вижда врязан знакът Y (фиг. 9).

б. Много малък процент (12 броя) представят съдовете, изработени от сива пречистена глина. При някои образци външната повърхност е сиво-черна. Съдовете са работени на колело и са добре опечени. Фрагментите принадлежат на масивни широкогърли урни, кани с крушеобразно тяло, снабдени с цилиндрични дръжки, и др. Върху един къс от тяло, вероятно на гърне, е запазена малка прилепнала дръжка (фиг. 10).

в. В особена група трябва да отделим късовете от амфорки (6 броя), изработени от керемиденочервена пластична глина (фиг. 11). Характерните фрагменти и

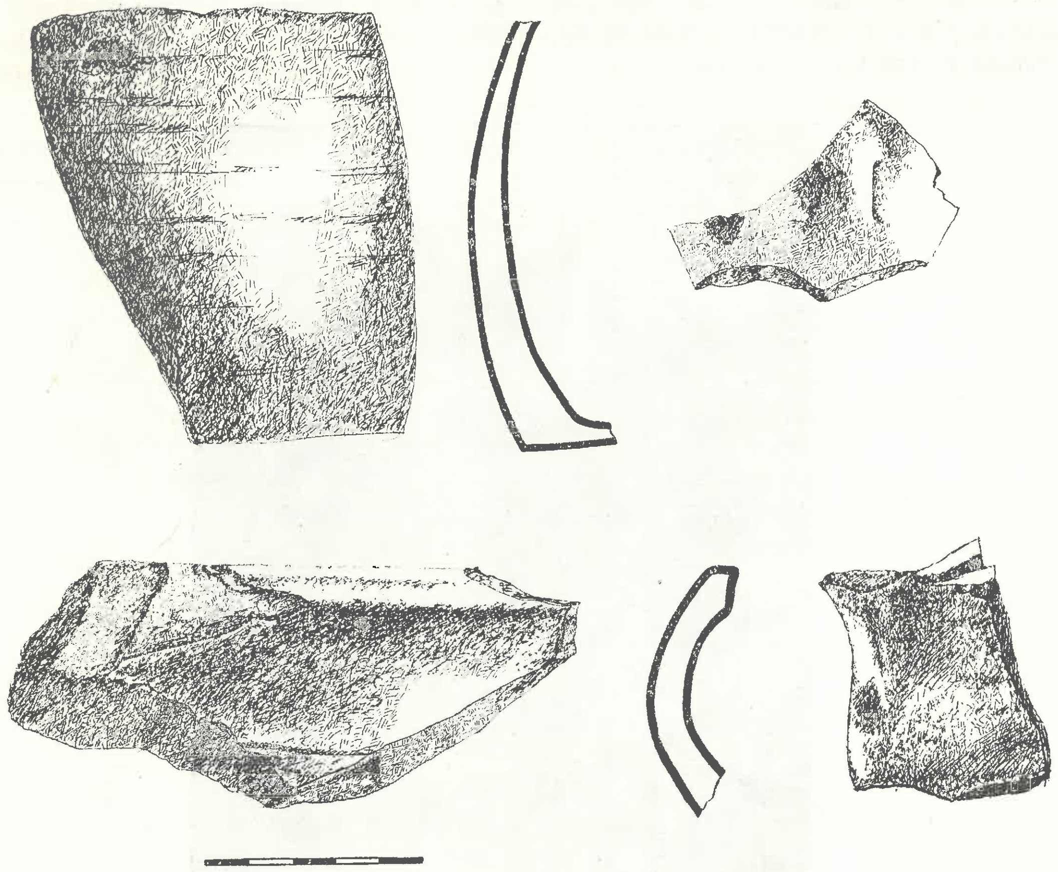

Фиг. 10. Фрагменти от съдове
Fig. 10. Tessons de vases

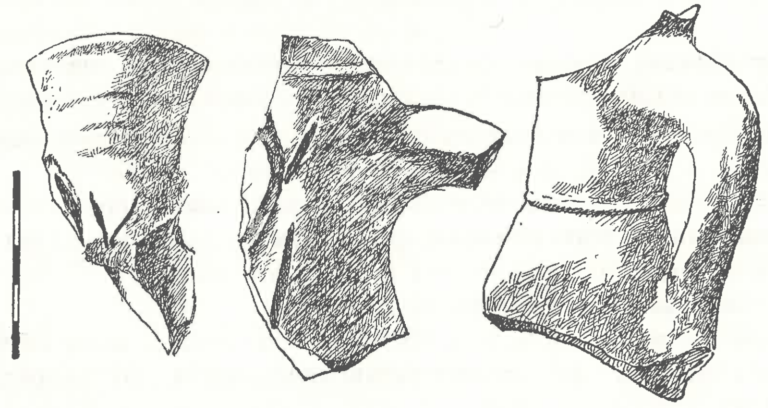

Фиг. 11. Амфори с знаци
Fig. 11. Amphores à marques

аналогичните образци[1] позволяват да възстановим тяхната форма: цилиндрична шийка, която в горната си част се разширява и завършва с прав ръб. Тялото, заоблено в плещите, постепенно се стеснява надолу. Дъното е плоско. Плътни

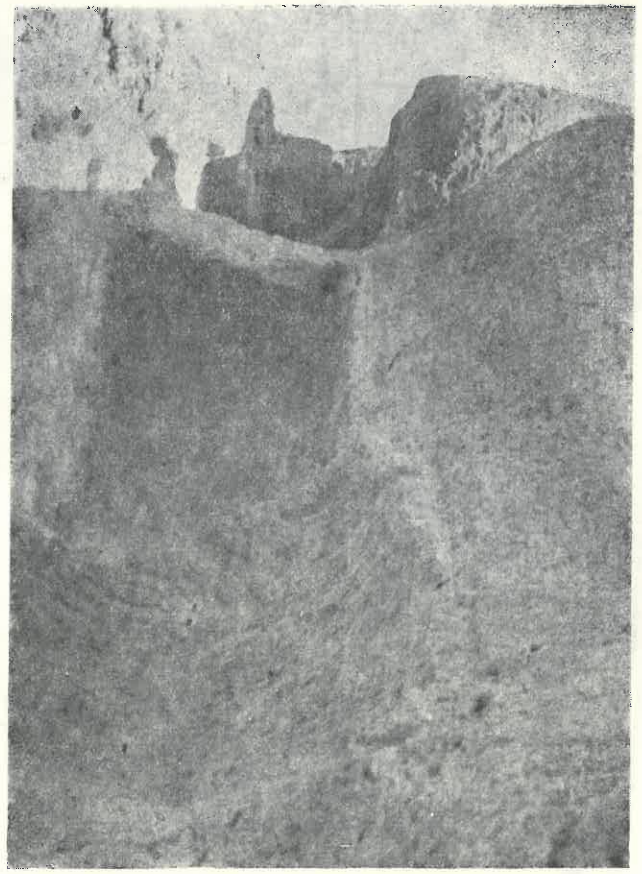

Фиг. 12. Изкоп в крепостната стена
Fig. 12. Franchée au mur de l'enceint

дръжки с елипсовидно сечение съединяват горната част на шийката с плещите. Върху шийката е вдълбан знакът Y, срещан върху строителни материали и съдове.[2]

г. Неголям брой фрагменти от съдове, покрити с жълто-зелена глеч. Запазени са части от тяло и дъговидно извити плоски дръжки.

д. Дванадесет къса от съдове и амфори, изработени от пречистена светлочервена или охрова глина. Незначителните фрагменти не дават представа за формата им, но напомнят керамиката, характерна за римската епоха.

От останалите материали трябва да спомена:

1. Бронзово копче (фиг. $13_{3\text{а и б}}$). Има форма на кръгъл диск, слабо конкавно. В края на ръба минават две концентрични окръжности. От вътрешната страна има малка халка.

---

[1] В. Антонова, Средновековни погребения от Коларовградско, сп. Археология, 1959, кн. 1—2, стр. 92, обр. 78.

[2] Г. Фехер, цит. съч., стр. 396, 397, обр. 264, 409, обр. 50; Йорд. Чангова, Търговски помещения в Преслав, ИАИ, XXI, 1957, табл. I.

2. Прешлен за вретено (обр. 13_2). Представя два пресечени конуса, съединени с основите. Мястото на съединяването е заоблено. Височина 1,7 см, диаметър 2,7 см.

3. Гвоздеи (фиг. $13_{5\text{ и }6}$), 6 броя, с четириръбест шип и неправилна кръгла главичка. В две дължини: 10,5 см и 4,4 см. Само един от тях е със заоблен шип и завита главичка.

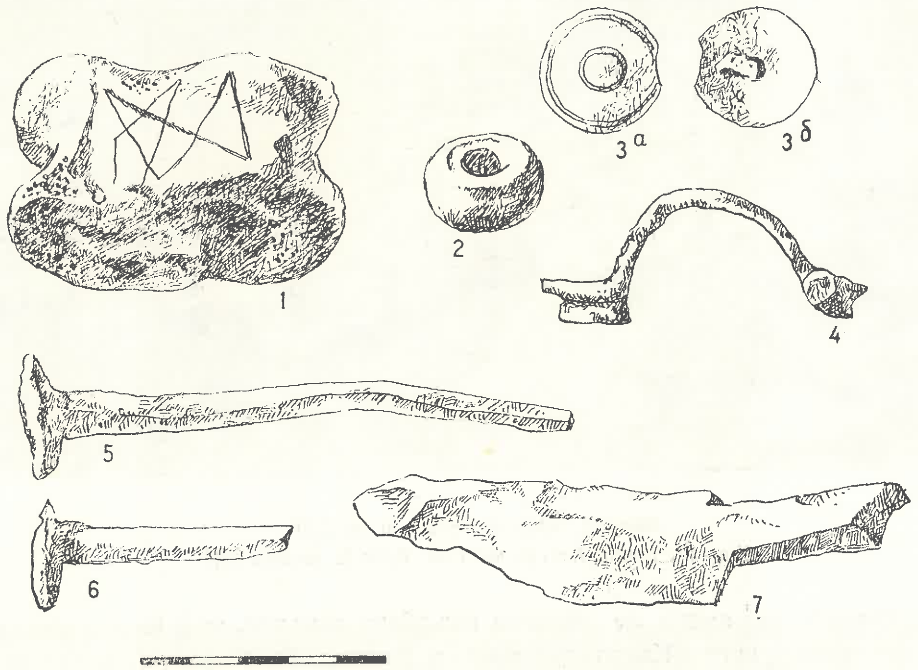

Фиг. 13. Материали от разкопания сектор
Fig. 13. Matériaux du secteur fouillé

4. Фибула от вида на билатералните (фиг. 13_4). Част от спиралата и иглата са отчупени. Аналогични паралели са известни от с. Мокреш и са датирани въз основа на намерените с тях монети от II—III в.[1]

5. Кокалче от едър добитък. Върху изпъкналата страна е врязан знак — два триъгълника, съединени с върховете си; а над него — втори знак с форма на неправилен триъгълник (фиг. 13_1). Първият знак се среща върху строителни материали от Плиска, Мадара и др.[2]

Из насипа се намериха части от железни предмети — халки, скоба и др.

Оттук произхожда и една монета, твърде повредена, но която, както се вижда, принадлежи на IV в.

Непосредствено до югоизточния външен ъгъл на помещението попаднахме на яма с неправилна кръгла форма с диаметри 1,40 м на 1,15 м и с дълбочина 0,45 м. Цялата бе изпълнена с остатки от въглени и пепел. Във и около нея излязоха късове от тежка и лека желязна шлака. Все тук бяха пръснати и обгорени кости от

---

[1] Ив. Велков, Светилище на Jupiter Optimus Maximus до с. Мокреш, Ломско, ИАИ, II, 1923—1924, стр. 212, обр. 76.

[2] ИРАИК, табл. XLIX, обр. 83; Г. Фехер, цит. съч., стр. 404, обр. 14 и 21.

Фиг. 14. Основа от зид в кв. 3/Н
Fig. 14. Soubassement de mur dans le secteur 3/H

животни. Стените на ямата се оказаха вдълбани навътре, тъй че в долната част се получава разширение. Както те, така и дъното бяха получили червен цвят вследствие на силно обгаряне. Дебелият пласт пепел и шлаката показваха, че ямата е била свързана с обработка на желязо. Ями с подобно съдържание и предназначение познаваме и от други находища.[1]

Южно от описаното помещение, на 0,20 м от сегашното ниво, разчистихме зид с посока изток—запад (фиг. 14). Запазена е само последната редица камъни от основата. Градежът е от дребни ломени камъни и кал. Ширината му е 1 м. Проследен бе в западна посока на дължина 7,50 м. До стената бяха нападали плоски и корубести керемиди, явно произхождащи от покрива. Във връзка с него стоят и няколкото железни гвоздея. От околния насип излязоха късове от тънкостенна керамика с червен цвят и две рязани дъна. На две места в кв. Зн и Зд се откриха струпани камъни. Фактът, че около тях излезе изобилна керамика, късове тухли и керемиди, даваше сигурни указания, че на тези места са съществували постройки. Така от кв. Зн събрахме 128 къса от гърнета, които имат формата на съдовете, описани в инвентара на помещението до крепостната стена. При тях украсата от хоризонтални и вълнообразни линии се явява в по-разнообразни съчетания (фиг. 15). Трябва да споменем един фрагмент от тяло на гърне, върху който с тънко острие е врязан знак, даден на фиг. 15. В насипа се намериха 5 части от глазирани съдове. Глечта е недоброкачествена, силно изтрита, на места с жълтокафяв цвят. Частите произхождат от високи кани и амфори, подобни на тези от Преслав.[2] Трябва да отбележим наличието на няколко къса от съдове със сив цвят,

[1] А. Л. Монгайт, Старая Рязан, МИА, 49, стр. 58.
[2] Йорд. Чангова, цит. съч., стр. 254, табл. VIII, IX и X.

Фиг. 15. Керамика с врязани линии
Fig. 15. Céramique à lignes incisées

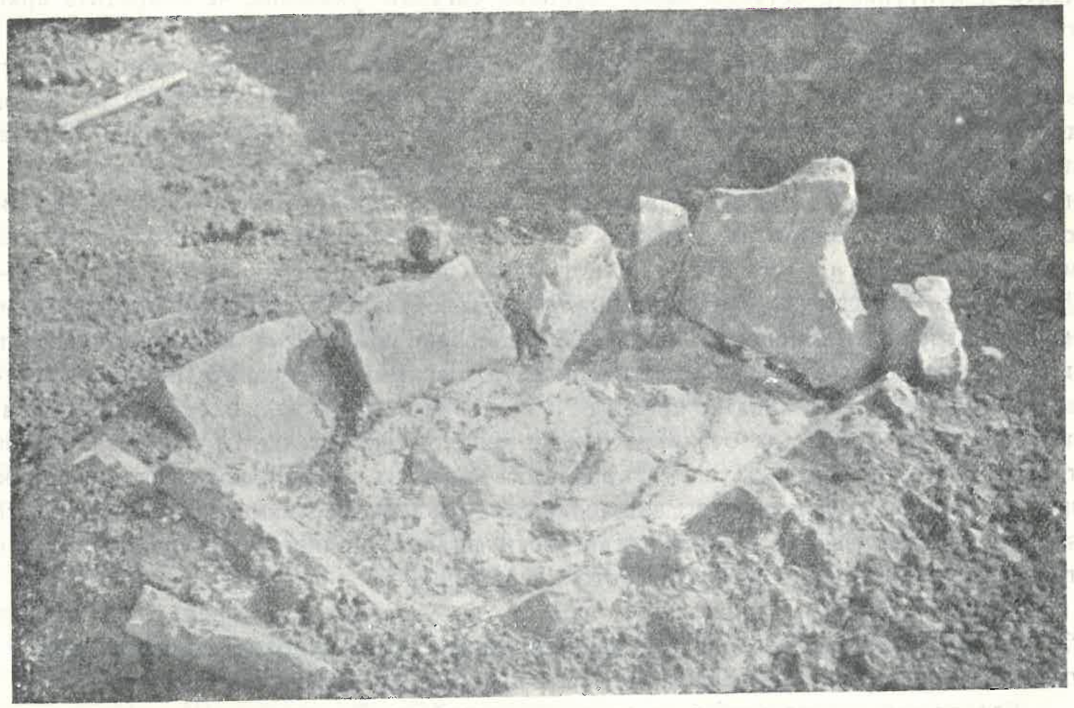

Фиг. 16. Корито за храна на животни
Fig. 16. Auge

по чиято повърхност минават излъскани ивици. Все тук се откри нож от кремък (фиг. 13_7). От основата му излиза тънка дръжка. Дължина 11,3 см. От най-долния пласт излезе фибула с отчупена игла и предна част. Формата ѝ, доколкото може да се съди по запазената част, позволява да я причислим към билатералните, каквато е фибулата от помещение В.

В близост с останките от разрушената постройка разчистихме едно малко съоръжение с елипсовидна форма. То представя хоросанена подложка с размери 0,52м $\times$ 0,32м, около която са наредени почти отвесно късове тухли, тъй че се образува малко коритце с дълбочина 0,30м (фиг. 16). Хоросанът, употребен за основата му, е смесен със счукана керемида. Повърхността му е грапава, което показва, че не е излят на място. Както изглежда, използувана е стара хоросанена мазилка, каквато открихме и в настилката над помещението. Тухлите, които образуват околните стени, са употребени вторично, за което съдим по запазения върху тях хоросан. Съединени са с кал. На една от тях е врязан равнораменен кръст. Предполагаме, че коритото е служило като съд за храна на животните.

В кв. 8н на дълбочина 0,30 м разчистихме част от настилка, направена от каменни плочи, поставени направо върху пръстта. Настилката има ширина 1,30 м и върви с посока изток—запад.

В целия сондаж освен разгледаните находки излязоха и много кости от едър и дребен добитък.

* * *

В заключение можем да кажем следното. Преди всичко установихме стратиграфията на пластовете в тази част на укреплението. Техният характерен профил, както и културните останки дават напълно сигурни указания, че откритите архитектурни паметници и отделни находки произхождат от три епохи.

Към най-ранния период ще трябва да отнесем разрушената основа под печката, в градежа на която са употребени тухли и червен хоросан. Останки от същия хоросан, получил здравината почти на камък, е използуван в по-късните градежи и настилки. Билатералните фибули, намерени в най-долния пласт, монетата от IV в. няколкото тухли и късове керамика, типична за времето от II—V в., определят хронологичните граници на първото поселение, съществувало на това място. Упоменатите находки от римския и късноримския период са ограничени и единични — факт, който показва, че средището на това първоначално селище трябва да търсим на друго място. Разкопаната през 1958 г. ранновизантийска църква в северната част на външното укрепление и изобилната керамика, събрана в пространството, заключено между каменната крепост и северния землен вал, идват да подскажат, че тук някъде трябва да очакваме повече веществени останки от най-ранните обитатели. Засега данните са още твърде оскъдни, за да направим някои по-точни изводи. Само ще си позволим да забележим, съдейки по намерените късове terra sigillata, че населението е било в търговски връзки с някои от керамичните центрове, разположени по Малоазийското крайбрежие.

Главните останки, открити при нашите проучвания, са от времето на първата българска държава. Те са от два периода, които рязко се отделят преди всичко с различието в строителното ниво, а също така и с характера на градежа.

Към първия период трябва да отнесем постройката В, опряна на северния крепостен зид. Тя представя обширно правоъгълно помещение. Големите му размери, които не отговарят на обикновените жилищни постройки, както и солидният градеж ясно

показват, че в случая се касае за някаква обществена сграда. По своя начин на изграждане помещението стои близко до строежа на някои от сградите в Плиска, както и до крепостния зид на Малкия дворец. Тук изниква въпросът, каква роля е играло то? В това отношение инвентарът му, който е твърде оскъден и еднотипен, не би могъл особено да допринесе за изясняване предназначението на постройката. Наличието на печка, която е отоплявала жилището, идва да подскаже, че то се е използувало за живеене. С ежедневните нужди на обитателите се свързват кухненските съдове (гърнета, кани и амфори), а също и каналът. По него се е стичала малко вода, ако съдим по леката вдлъбнатина. От това можем да заключим, че той не се е използувал постоянно, но само при известни случаи. Имайки пред вид чисто военния характер на укреплението, ясно подчертан в Чаталарския надпис, ние сме склонни да приемем, че тази солидна сграда е служила за казарма. Тук войниците са спали и са се хранили, както свидетелствуват изобилните фрагменти от съдове за храна и питие и костите от животни. Удълженото, но сравнително тясно помещение е позволявало само едната страна да се използува за спане. Съдейки по мястото, което заема печката, и предполагаемият вход, трябва да допуснем, че това е източната страна, която е била и най-защитена. Цялостното разкриване на помещението може би ще даде и някои нови данни, въз основа на които да получим една по-пълна и по-точна представа за този вид обществена сграда, играла роля в живота на българската войска. Подобно голямо помещение, също долепено до крепостната стена, е налице в Мадарската крепост,[1] което изследвачът с право го взема за жилище на стражата.

Към същия период принадлежат и останките от помещения, разкрити в кв. 8д и 8н, за които не можем да кажем нещо повече при сегашното положение. Големите купчини камъни са указание, че ако не целите, то поне в основите си тези помещения са били каменни. И тук откритите материали са напълно аналогични на материалите от „казармата". Едните и другите сгради са били построени едновременно или малко след изграждането на каменното укрепление, чиято дата е упоменатата в Чаталарския надпис — 821 г. Те са съществували до 972 г., когато предполагаме, че аулът е бил разрушен от византийците едновременно с Преслав. Същата датировка сочат и находките, предимно керамиката и знаците по нея, която намира аналогии в Плиска, Преслав и Мадара.

С последния период трябва да свържем основите от зид, открит в кв. 3н. Тяхното ниво се явява на 0,30 м по-високо от това на описаната „казарма". Градежът на зида от кв. 3н рязко се различава както по материал, така и по своя характер. Изграден е от дребни ломени камъни, между които се срещат късове хоросан и тухли, явно употребени вторично. Значителната дебелина на стената показва, че се касае за някакво голямо помещение, чиято ширина остана неуточнена, тъй като не попаднахме в сондажа на другия успореден зид. Изглежда, че той е бил разрушен в ново време при обработката на земята, защото се е намирал почти на повърхността. Керемидите, разчистени в съседство със стената, са вероятно от покрива.

Към този период ще трябва да отнесем и ямата, която стои във връзка с обработката на желязо. Повод за това ни дава местоположението ѝ. Тя е издълбана непосредствено до южния зид на „казармата". Предназначението ѝ, свързано с поддържането на огън и развиване на висока температура, изключва възможността

[1] Ив. Велков, Разкопки в Мадара, сб. Мадара, I, София, 1931, стр. 124, обр. 101.

за едновременното съществуване на ямата и казармата. Все към тази епоха принадлежат и двете настилки, открити на 0,20 м от сегашното ниво. Всички по-горе описани останки произхождат от времето след разрушаването на крепостната стена и затова можем да ги отнесем към XI—XII в., а може би и малко по-късно. За последната датировка се опираме на няколко керамични фрагмента, между които се намират две рязани дъна, характерни за съдовете, произвеждани през XII в. В такъв случай трябва да допуснем, че животът е продължил на това място и след разрушаването на крепостта, но укреплението било изгубило вече своето първоначално значение.

Накрая се налага да се спрем и на въпроса: съществувало ли е на това място селище преди построяването на аула? Основание да поставяме този въпрос ни дават останките от разрушени землянки, които констатирахме в северната част на външния град и извън него. Керамиката, открита по тези места, е аналогична на описаната, с изключение на няколко фрагмента. Последните принадлежат на гърнета, работени на ръка от груба непречистена глина. Ръбът на устието е със слаба извивка навън. Те напомнят някои екземпляри от Попина, датирани преди VIII в. Имайки пред вид тези единични находки, ние предполагаме, че аулът на Омуртаг е бил издигнат на място, дето е съществувало славянско селище. Това наше мнение предстои да бъде подкрепено от повече фактически материал.

SUR L'AULA D'OMURTAG

Tz. Dremssisova

(RÉSUMÉ)

Les fouilles entreprises près du village car Krum ont été poursuivies aussi en 1959. La forteresse bulgare mise au jour a été identifiée avec l'aula d'Omurtag, mentionnée dans l'inscription de Čatalar.

Les travaux ont été poussés surtout dans le périmètre des fortifications (fig. 1) pour établir les assises archéologiques et préciser le caractère d'une des citadelles qui joua un rôle très important pendant le premier Empire bulgare.

Une superficie de 3,40 m² y a été fouillée. Les monuments et les trouvailles découvertes appartiennent à trois époques différentes. Il n'existe que quelques objets de la période la plus ancienne (III—Vᵉ s.), deux fibules, une monnaie, des fragments de céramique et les restes d'un mur détruit.

Les monuments importants sont ceux qui subsistent du premier Empire bulgare. Parmi ceux-ci il faut citer un édifice solide de pierre, accolé au mur de la citadelle (fig. 2). Sa construction solide et ses grandes dimensions nous permettent de supposer qu'il s'agit d'un édifice public. Celui-ci par sa forme, et le poêle par la place qu'il occupe dans l'angle sud est (fig. 5) avec ses accessoires, nous a incités à croire que cet édifice servait de logement à la garnison. Il convient d'ajouter aussi la destination militaire de l'„aula".

Les vestiges de quelques constructions détruites appartiennent à cette même période. Le céramique abondante (fig. 9, 10 et 15), les signes apposés sur certains

matériaux (fig. 8) et la poterie (fig. 11) analogue à celle de Pliska, Preslav et Madara déterminent les limites chronologiques de la citadelle. Elle existait depuis 821 (citée dans l'inscription de Čatalar) à 972 lorsqu'elle fut détruite, selon toute probabilité, par les Byzantins.

Après le Xᵉ siècle la vie de ce site continua, mais la citadelle perdit son importance stratégique. Les restes de mur, les revêtements et autres détails montrent que le site a été définitivement détruit lors des incursions des Tartares aux XIIIᵉ — XIVᵉ s.

Des fragments de poterie slave, façonnée à la main, nous permettent de supposer qu'il y avait à cet endroit un vieux site slave bien avant l'édification de cette aula.

НОВИ ПРОУЧВАНИЯ В СТАРОБЪЛГАРСКОТО УКРЕПЛЕНИЕ ПРИ С. ЦАР КРУМ (ЧАТАЛАР) ПРЕЗ 1959 г.

Вера Антонова

През 1959 г. продължихме проучванията в новооткритото каменно прабългарско укрепление при с. Цар Крум на десния бряг на р. Камчия.[1] В североизточния му ъгъл в кв. 4 о, п, р, и 9 б, в, г[2] попаднахме през 1958 г. на едно помещение от солидна каменна постройка Б, която сега бе изцяло разкопана и проучена. Последната е ориентирана изток—запад (фиг. 1), има неправилна четириъгълна форма, дължина 13,50 м и ширина на запад 4 м и на изток 4,80 м. Основата е градена от един ред големи правоъгълни варовикови блокове, каквито са употребени и в градежа на каменната крепостна стена. Те са споени с хоросан, с слаб примес от червени счукани керемиди и имат ширина 0,50 м—0,55м, източният — 0,70м. Зидовете са вдълбани в земята 0,90м. Над основата са запазени 1—2 реда камъни. Самата субструкция можахме да установим на две места. Съставена е била от дървени пилони, забити в земята и залети с 20 см дебел пласт хоросан. Върху повърхността се разчистиха правилно наредени по три в редица леглата на изгнилите пилони (фиг. 2). Този начин на укрепване на зидовете се е употребявал при нездрав и неравен терен. Подобна е субструкцията на основите на някои постройки в Плиска[3] и Преслав.[4] Градежът на проучваната постройка е от камъни и тухли (фиг. 3). Това се вижда на места върху останалите над основата камъни, дето личат хоросанени легла на тухли. Три реда от тухления градеж е запазен при северния и източния зид на постройката (пом. II и III, фиг. 4—В). Тухлите са били използувани много в строежа, което се вижда от тяхното изобилие в насипа на сградата. Върху всички тухли личат следи от хоросан. Освен в редовния градеж те са били употребявани също така и за изравняване и попълване на редиците камъни, какъвто е случаят при западния и южния зид на постройката. И тук както при крепостните стени хоросанът е употребяван много обилно. Прави впечатление доста грубият градеж на цялата постройка.

Проучваната сграда се е състояла от три помещения. Помещение I, разположено в най-западния край на постройката с посока запад—изток, е с размери 4,20 м×2,90 м (фиг. 5). Върху два от камъните над основата на северния зид са из-

---

[1] В. Антонова и Цв. Дремсизова, Проучвания при с. Цар Крум през 1958 г., сп. Археология, II_2, 1960.

[2] Вж. Цв. Дремсизова, Проучвания в аула на Омуртаг през 1959 г., фиг. 1 в същия сборник.

[3] ИРАИК, X, стр. 95, 168; Ст. Михайлов, Дворцовата църква в Плиска, ИАИ, XX, стр. 237, 6; Ст. Михайлов, Археологически материали от Плиска, ИАИ, XX, стр. 101, обр. 42; Кр. Миятев, Крумовият дворец и пр., ИАИ, XIV, стр. 110.

[4] К. Шкорпил, Паметници от столица Преслав, сб. България 1000 години, стр. 189.

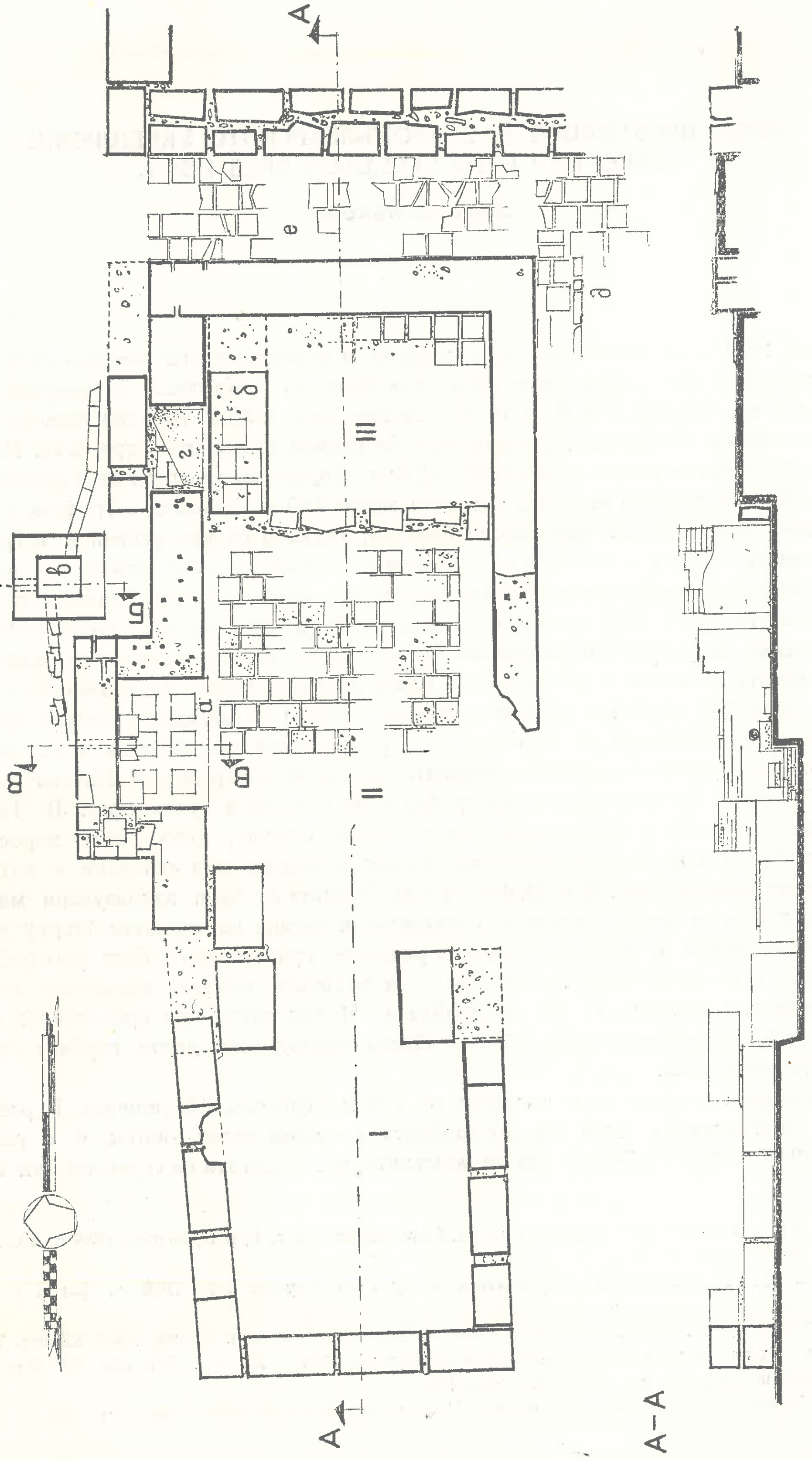

Фиг. 1

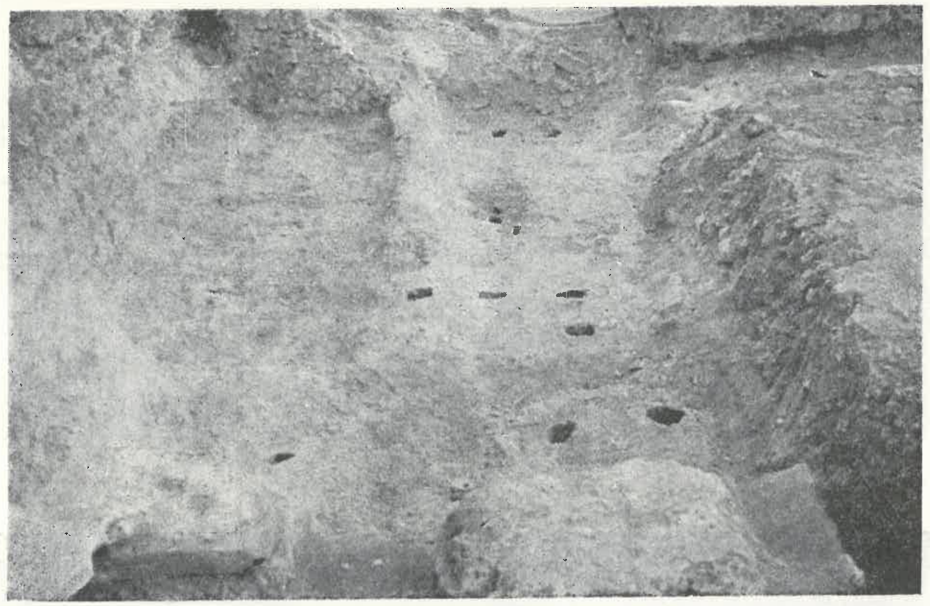

Фиг. 2

Фиг. 3

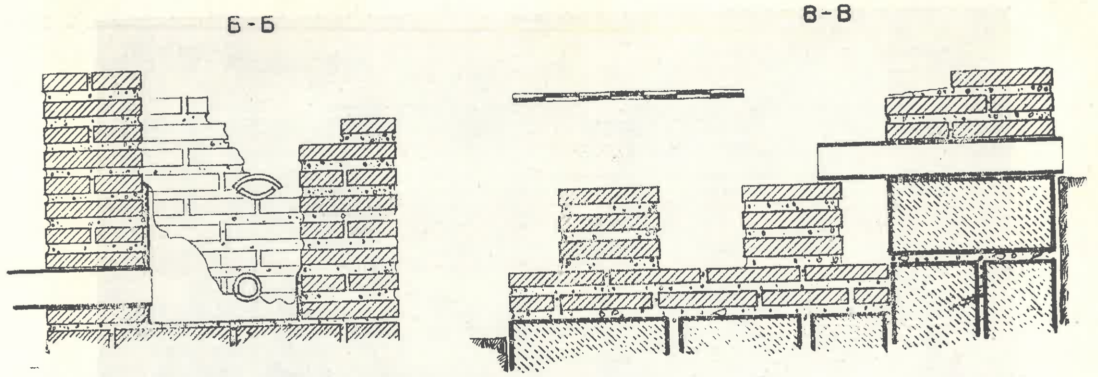

Фиг. 4

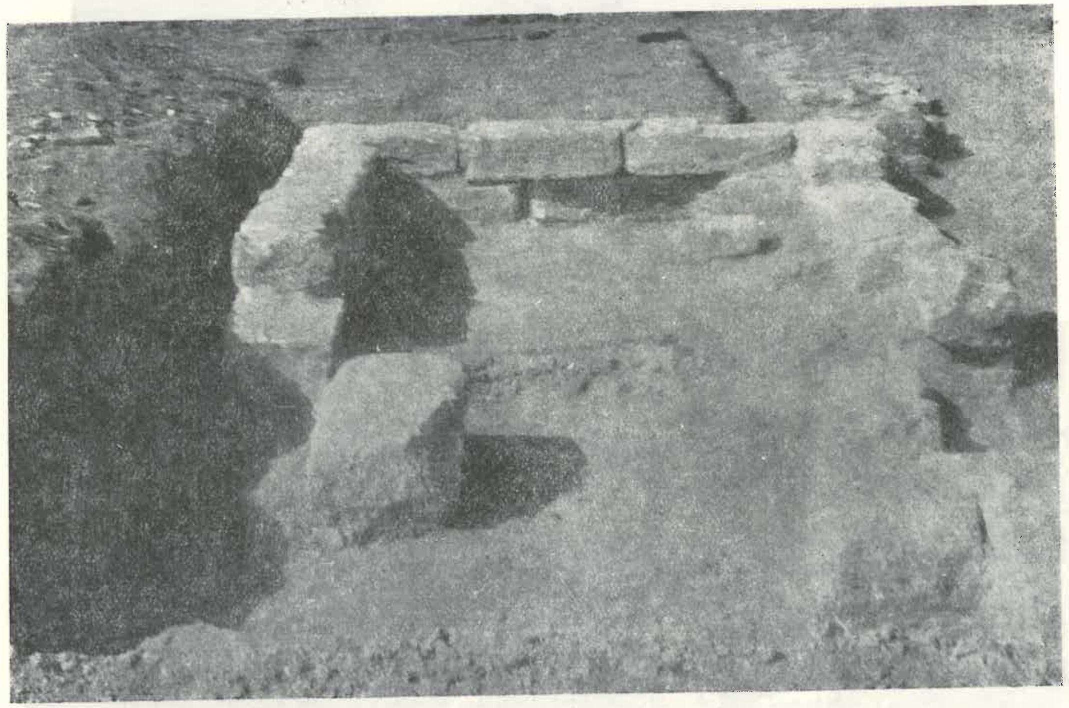

Фиг. 5

дълбани знаци, единият от които е подобен на знаците по строителния материал в Плиска (фиг. 6).[1] От вътрешната страна помещението е било замазано с хоросанена мазилка, дебела 2 см, запазена най-добре върху южната стена. Входът по всяка вероятност е бил от север. От хоросанения под бяха запазени отделни части. Северният и южният зид в източния край от вътрешната страна са разширени с по един ред камъни, които оформят стеснен канал, широк 1,50 м и дълъг 1,80 м. В него самия, както и пред него се намери пласт пепел, дебел 0,30 м, размесен с

[1] ИРАИК, X, табл. XLIX, стр. 125.

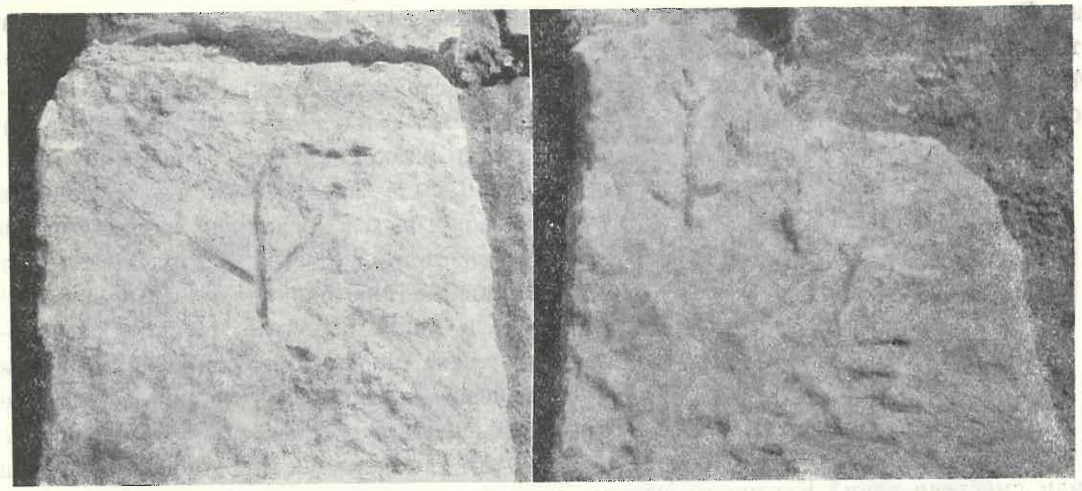

Фиг. 6

много въглени. В северозападния ъгъл се откриха животински кости и фрагменти от гърнета от вида, употребяван през IX—X в.

В насипа на цялото помещение, в който изобилствуваха тухли и хоросан от срутените зидове, личаха следи от голям пожар. Западно от гореописания канал е разположено помещение II с размери север—юг 5,80 м и запад—изток 4,20 м. Северният му зид (фиг. 1—II) образува една правоъгълна ниша с размери 1,64/1,15, която из-

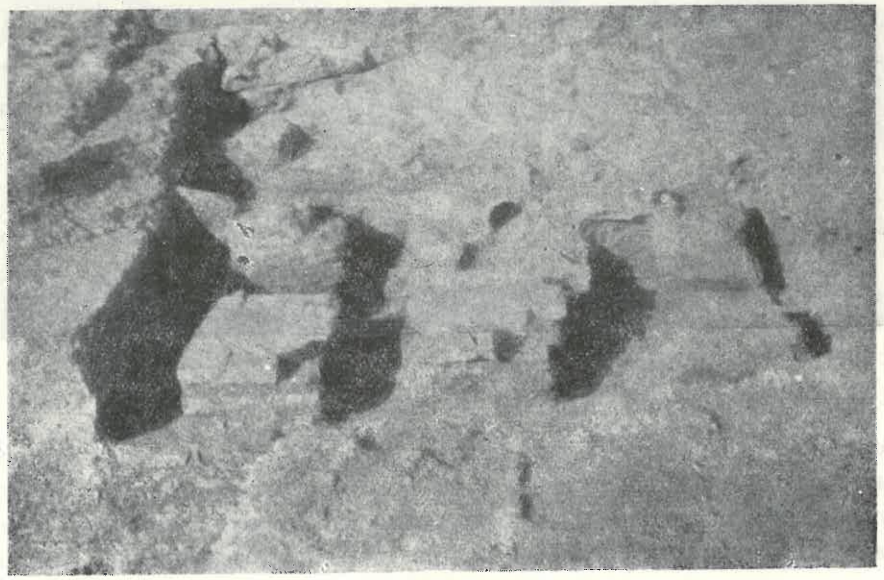

Фиг. 7

лиза извън сградата (фиг. 1а). Долната част на нишата се заема от хипокауст, разположен върху каменна поставка, облицована отгоре с два реда тухли. Хипокаустът се състои от две успоредни редици от по три клонки с посока изток—запад (фиг. 4—В, 7), високи 0,30 м. Те са изградени от по три цели тухли, споени с хоро-

сан. Върху колонките покрай западния и северния зид на нишата е запазена част от суспензурата, състояща се от 10 см дебел пласт хоросан и е покрита с тухли. Между колонките и северния зид в пласт от пепел се откриха две цели и няколко къса от глинени тръбички за стенно отопление, също силно обгорели (фиг. 8). Изработени са от груба глина, имат дължина 9 см и диаметър 4 см: заоблени са в краищата, без всякакви надебелявания и са напълно подобни на тръбичките от помещение F на Малкия дворец в Плиска.[1] В тази ниша вероятно е била разположена вана, на която за съжаление не са запазени страничните зидове. Подобни ниши срещаме в една от баните в Херсонес В тях според А. Л. Якобсон също са били сместени вани.[2] Близки по своето устройство ниши има в банята в Анберд (Армения)[3], както и в една баня в Дманиси (Грузия).[4] На място върху суспензура-

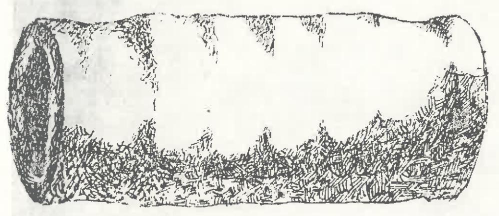

Фиг. 8

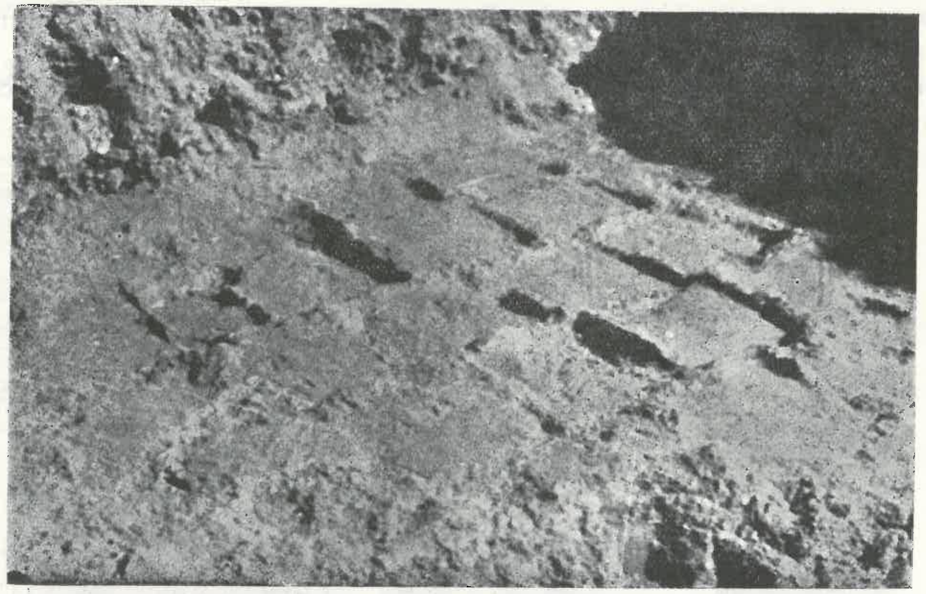

Фиг. 9

та се откри цяла глинена тръба от канала, който през зида е извеждал водата от помещението на север извън сградата и се е вливал в друг, по-широк канал, който минавал покрай северната стена на постройката. На същото равнище в южния бряг на сондажа се откри втора глинена водоотточна тръба с посока североизток—югозапад.

[1] P. Karasimeonoff, Neue Ausgrabungen in den Residenz von Pliska, ИБАИ, XIV, стр. 146, обр. 204.

[2] А. Л. Якобсон, Средневековые бани Херсонеса, СА, VIII, 1946, стр. 261, рис. 2.

[3] А. Л. Якобсон, цит. съч., стр. 272, рис. 13.

[4] А. Л. Якобсон, Средневековый Херсонес XII—XIV вв.; МИА, СССР, 17, стр. 83, рис. 36.

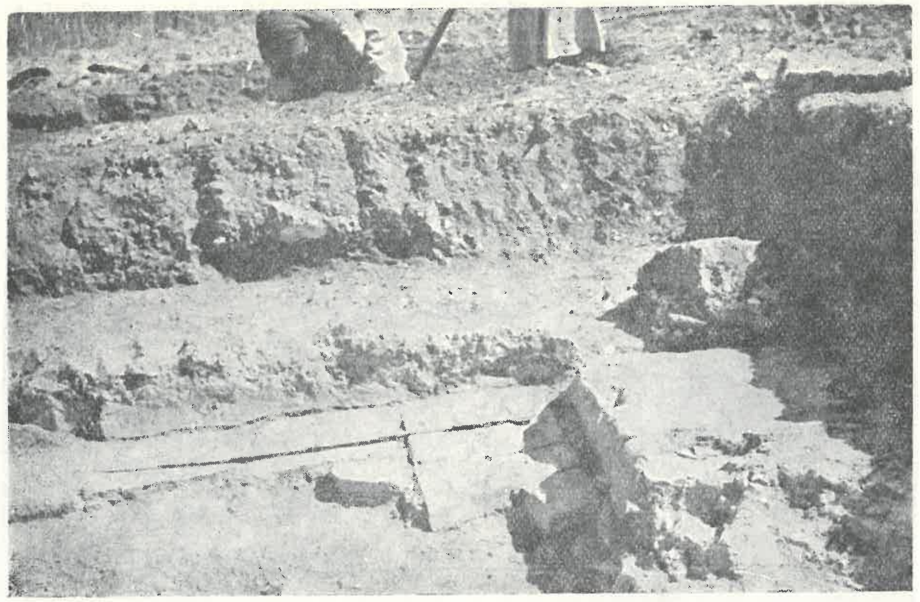

Фиг. 10

Подът на помещението е покрит с хоросанена настилка, върху която личат отпечатъци от тухли с размери 0,33/0,33 м, поставени в хоризонтални редици с украса от диагонално пресичащи се линии (фиг. 9).

Помещение II се отделя от помещение III чрез тесен каменен зид, изграден от един ред полуоформени камъни, споени с хоросан (фиг. 1—III). Равнището на пода на помещение III е по-високо с 0,45 м от това на помещение II и в него се е минавало по две стъпала. По източната стена, която е запазена 0,30 м над основата, личи дебела хоросанена мазилка. Подът е бил покрит с тухлена настилка върху хоросанен пласт, подобна на настилката от помещение II, която най-добре се вижда в източния край (фиг. 10).

До северния зид, разположена по дължината му, се откри една правоъгълна стеничка от добре оформени камъни с размери 1,78м×0,70м×0,25 м. Върху нея се виждат хоросанени легла на тухли, с които е била покрита. Тя е представлявала вероятно седалка за къпане (фиг. 1—III и 11). Подобна седалка със същата конструкция и близки размери срещаме в банско помещение в Херсонес.[1] Северно от нея във втората ниша на стената се разчисти малък резервоар за вода с размери 1 м×0,75 м и запазена дълбочина 0,40 м, чиито стени са от големи одялани блокове. Каменният под, както и стените му са обмазани с розов хидравличен хоросан.

Пред южната стена на сградата е запазен отчасти тротоар, широк 0,50 м, съставен от неголеми, огладени от горната страна правоъгълни камъни. Те са ограничени от каменен бордюр, висок 6 см (фиг. 1—д, 12). Този тротоар напомня каменните тротоари около Големия дворец в Плиска. В насипа на помещения II и III изобилстват късове тухли. Едни от тях произхождат от разрушените подови настилки и се отличават както с по-доброкачествена глина, така и по изработката

[1] Г. Д. Белов и С. Ф. Стржелецкий, Отчеты (раскопки 1937—1948 гг.), Материалы по археологии юго-западного Крыма, МИА, СССР, 34, стр. 94, рис. 60.

си. Предполагаме, че те са взети от постройки в римското селище, което е съществувало по-рано наблизо. Другият вид тухли са от тъмночервена, по-недоброкачествена глина с повече примес от пясък; имат по-малки размери и полепен по

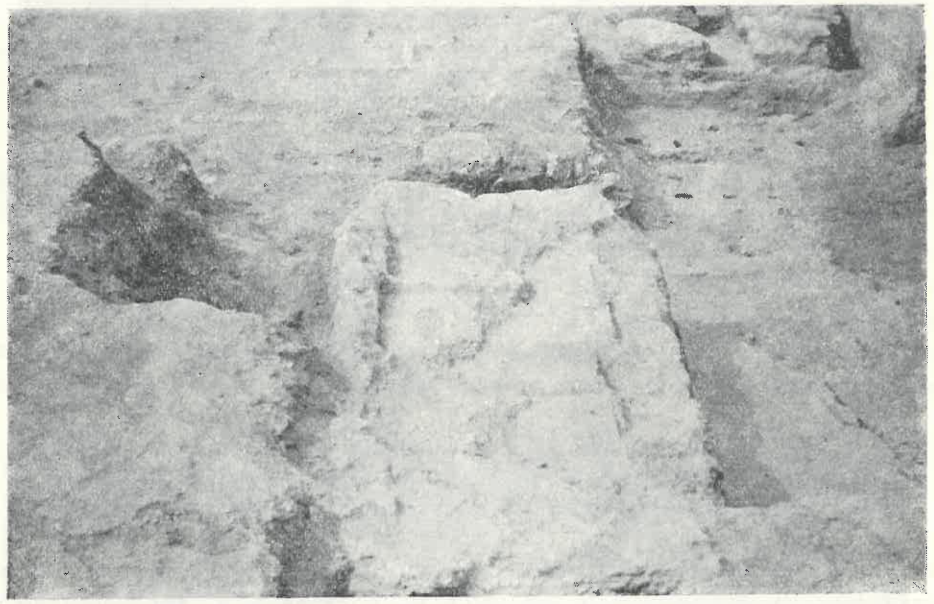

Фиг. 11

Фиг. 12

тях хоросан. Те произхождат от разрушените стени на постройката. Върху някои от тях има знаци, подобни на тези върху тухлите от настилката пред източната порта на каменната крепост при с. Цар Крум.[1] Между тях се намериха два къса от тухли, които от едната страна са гладки, а от другата — набраздени с дълбоки нарези. Изглежда, че са служели за облицовка на стени (фиг. 14_8). Също оттук произхождат многобройни късове от корубести керемиди с различни размери и радиу-

[1] В. Антонова и Цв. Дремсизова, Проучвания при с. Цар Крум. Материалът е публикуван в сп. Археология, II_2, 1960.

си. Едни от тях са със силно извита дъга със средни размери — дължина 0,48 м и диаметри 0,17 м и 0,12 м, други в предната си по-тясна част са полуцилиндрични, като се разширяват в срещуположния край (фиг. 13, 1, 2, 3), а трети се при-

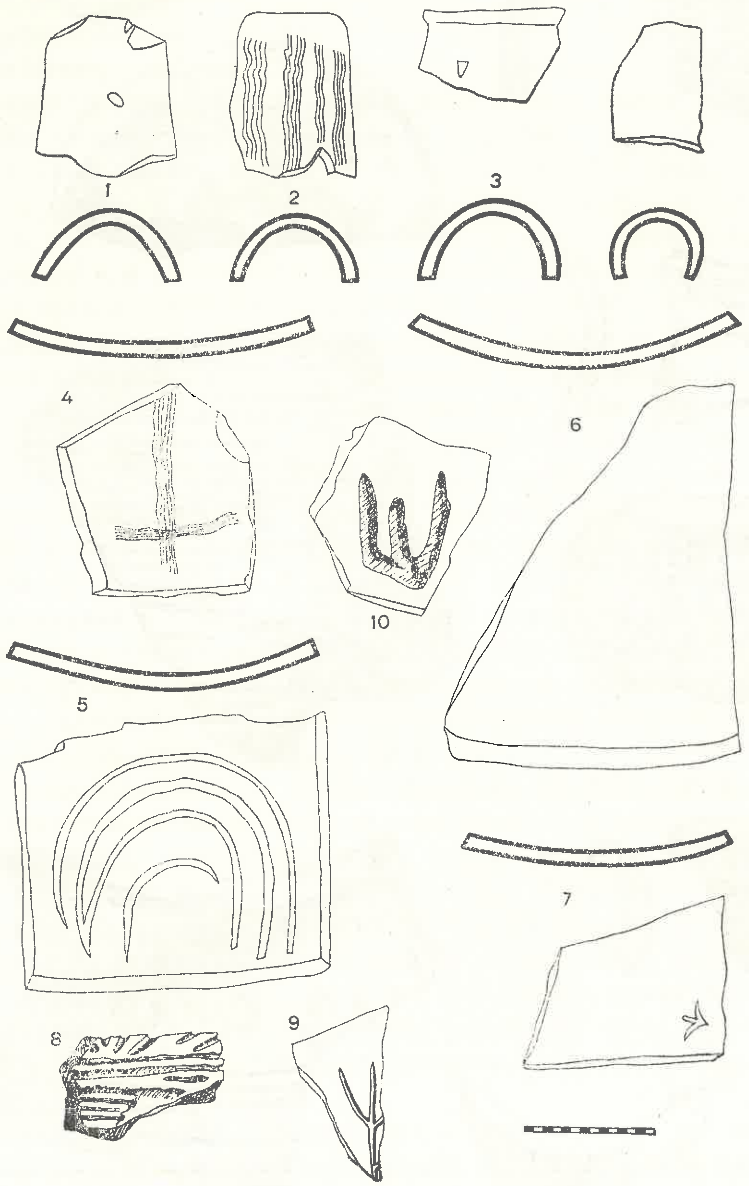

Фиг. 13

ближават към плоските (фиг. 14). Повечето от тях са местна изработка от по-тъмночервена недобре пречистена глина. Върху горната плоскост на някои от тях се виждат небрежно вдълбани знаци (фиг. 13, 3, 7, 9, 10). В насипа на постройката се откриха и 8 къса от керемиди, изработени от жълтеникава доброкачествена глина с украса от вълнисти успоредни линии по тях (фиг. 13, 2). Подобни на тях се

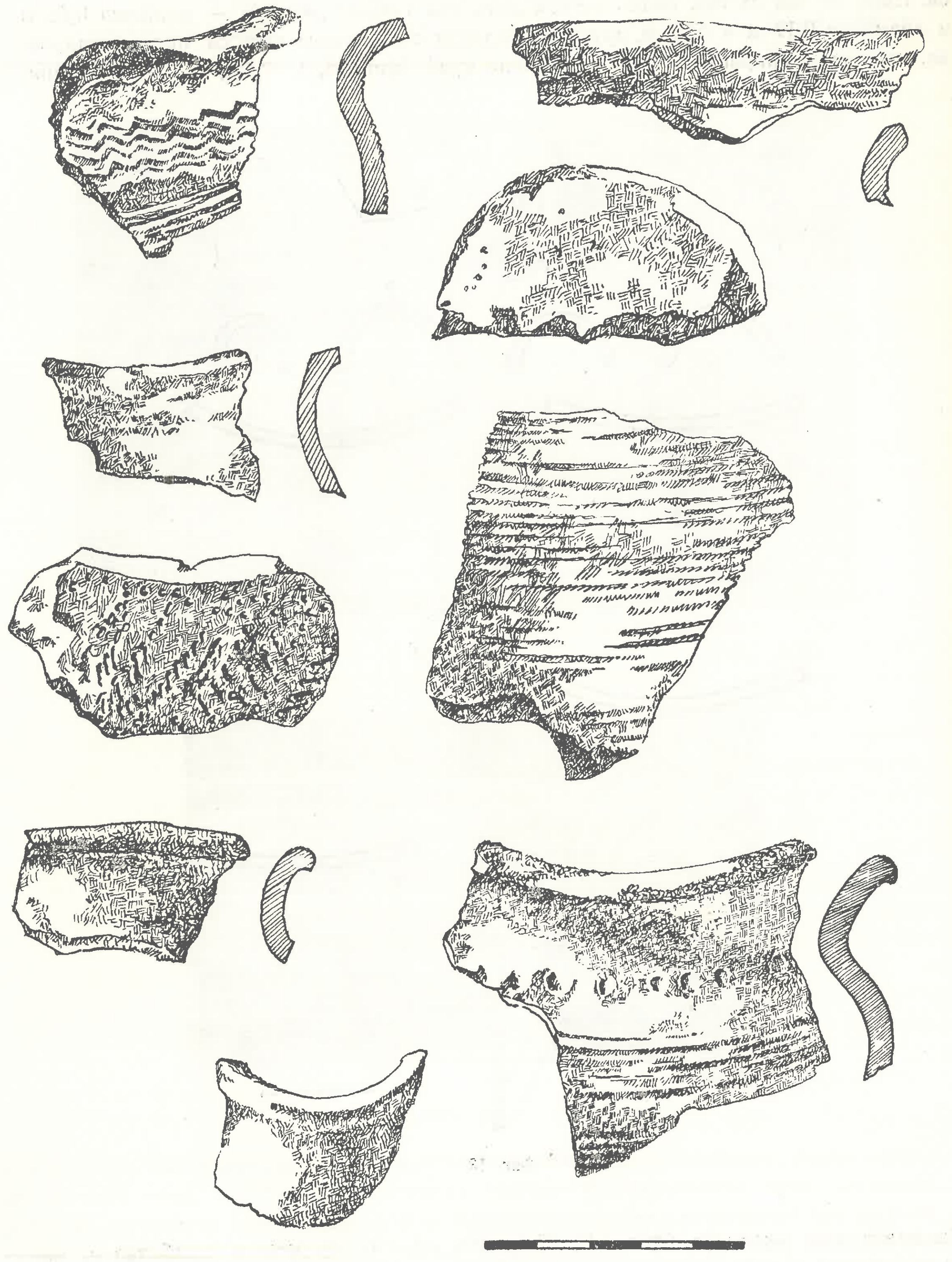

Фиг. 14

срещат в Плиска.[1] Наличието на толкова много керемиди на едно място показва, че произхождат от съборения покрив на постройката. В насипа на помещение III открихме и няколко къса от глинени тръбички за стенно отопление като тези от хипокауста на помещение II.

По време на разкопките не се намери нито един цял глинен съд. Многобройните фрагменти произхождат предимно от гърнетата, употребявани през IX—Xв. (фиг. 14) с различен състав на глината, начин на изпичане и особена украса. Оттук произхождат и няколко къса от сиви дебелостенни съдове с лъскава повърхност и няколко плоски парчета от стъкла за прозорци.

От всичко казано дотук можем да направим следните изводи: описаната постройка е представлявала голяма самостоятелна баня, построена по всяка вероятност през IX в., може би малко по-късно от крепостната стена, и продължила съществуването си и в по-късното средновековие, докато е съществувало и селището. Относно предназначението на отделните помещения можем да кажем следното: в помещение I вероятно са се съхранявали дървата за банята, като същевременно оттам е ставало и паленето на пещта за отопляване на помещенията. За пещ е служел каналът, който води от помещение I към помещение II. Освен това тя е била използувана може би и за нагряване на водата, като върху нея за тази цел са били поставяни големи котли. Така е ставало отоплянето на водата в баните в Ани (Армения) от X—XIв.[2] и в Грузия през XIIв.[3] Дебелият пласт пепел, който се откри в пещта и пред нея, показва, че банята е била използувана продължително време. Аналогия за строежа на пещта и за предназначението на помещение I намираме в една баня в Херсонес.[4] Помещение II, където се разчисти малкият хипокауст, е изпълнявало роля на tepidarium, а помещение III — едновременно на frigidarium и apodyterium. Такова съчетание на последните две помещения е обичайно за средновековните бани.[5] Предназначението на сградата за баня се потвърждава недвусмислено от хипокауста в нишата на помещение II, както и от намерените на място тръбички за стенно отопление. За това говорят и водоотточните тръби върху тухлената настилка на помещение II и каменната седалка в съблекалнята. Резервоарът от помещение III е служел вероятно за събиране на студена вода за нуждите на банята. Случай за черпене студена вода непосредствено от цистерни има и в други, макар малко по-късни бани във Волжска България.[6] Средновековният произход на банята се потвърждава от нейния план, който е много сходен особено с плана на банското помещение F в Плиска, макар че нашата баня е значително по-голяма от последното.[7] В това отношение тя се приближава, както видяхме, и до известни бани в Херсонес, Армения и Грузия, датирани от същата епоха.

По строителния материал, субструкцията и начина на градеж банята се приближава именно до сградите с тухлена зидария в Плиска[8] с тази разлика, че тя е строена много грубо.

---

1 Ст. Михайлов, Разкопки през 1945/1947 г. в Плиска, РП, III, стр. 210; обр. 38а, стр. 212; Р. Попов, сб. Мадара, II, обр. 176 и 178; ИРАИК, X, т. XLI, 1, 7, 8.

2 Я. Марр, Ани, Ленинград, 1934, стр. 71.

3 Мусхелишвели, Разкопки в Дманиси, СА, VI, 1940, стр. 273.

4 А. Л. Якобсон, цит. съч., стр. 265, рис. 4.

5 А. Л. Якобсон, Средневековый Херсонес XII—XIV вв., МИА, СССР, 17, стр. 80.

6 О. С. Хованская, Бани города Болгара, МИА, СССР, 42, стр. 393, рис. 42.

7 P. Karasimeonoff, цит. съч., стр. 158, обр. 222.

8 Ст. Михайлов, Археологически материали от Плиска, ИАИ, XX, стр. 109; ИРАИК, X, стр. 63.

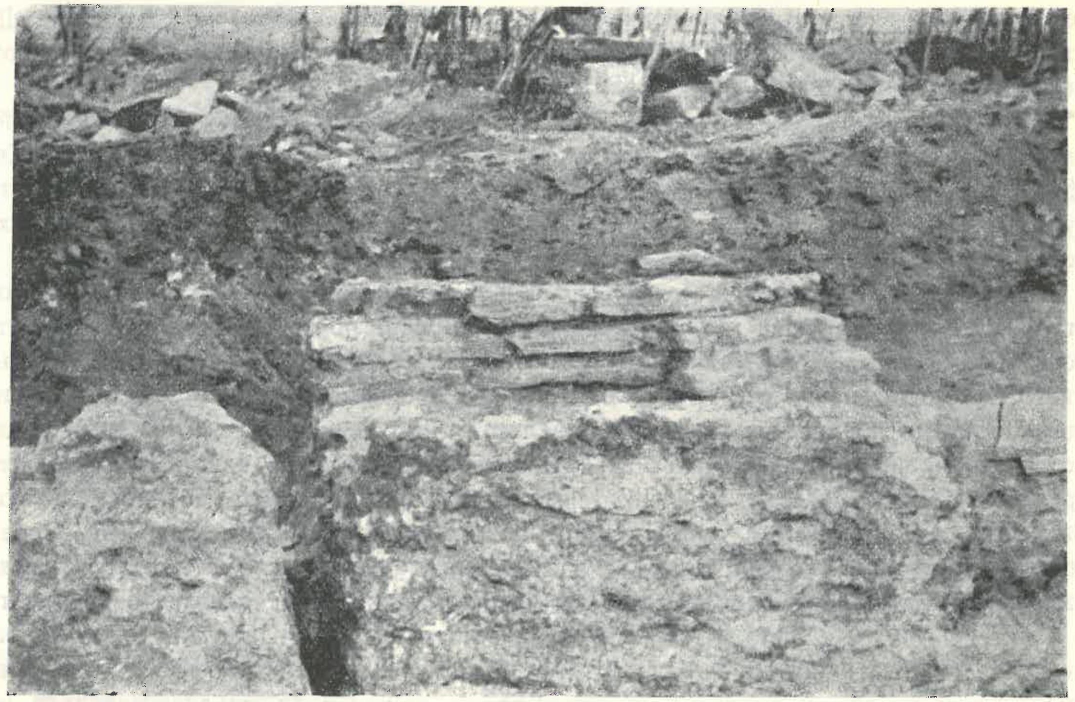

Фиг. 15

Камъните с знаци, често срещани в Плиска, Преслав и Мадара, не могат да произхождат от по-ранни постройки. Аналогията на тръбичките за стенно отопление с тези от Плиска също не е маловажно обстоятелство. Целият керамичен материал без изключение потвърждава още повече датирането на банята. От обстоятелството, че върху нея не се оказаха постройки от по-късно време, косвено доказва, че тя е съществувала и по-късно. Прави впечатление, че банята от аула при с. Цар Крум по своите архитектурни форми, строителна техника и начин на отопляне се свързва с античните бани. Античната традиция се следва, както видяхме, и в средновековните бани в Русия от същата и малко по-късна епоха, за която се спомена по-горе. Това се дължи по всяка вероятност на близкия и лесен досег с античната култура. Дали в случая се касае за частна или обществена баня, поради малката разкопана площ около нея засега не можем да кажем със сигурност. Но нейните значителни размери (тя е най-голямата от откритите средновековни бани у нас) и обстоятелството, че в близост до нея досега не се откри постройка, с която да можем да я свържем, ни карат да предполагаме, че тя е била обществена баня, обслужваща гарнизона на укреплението.[1]

Съществуването на тази баня в прабългарското укрепление ни позволява да направим известни изводи относно материалната култура, общественото и социалното положение на населението, което е живяло тук. Те се различават коренно от тези на обитателите на външния град, където открихме следи от землянки[2] и други леки постройки, градени от камъни и кал.

[1] Вж. Цв. Дремсизова, Проучвания в аула на Омуртаг през 1959 г., в същия сборник.

[2] В. Антонова и Цв. Дремсизова, Проучвания край с. Цар Крум през 1958 г., сп. Археология, II_2, 1960.

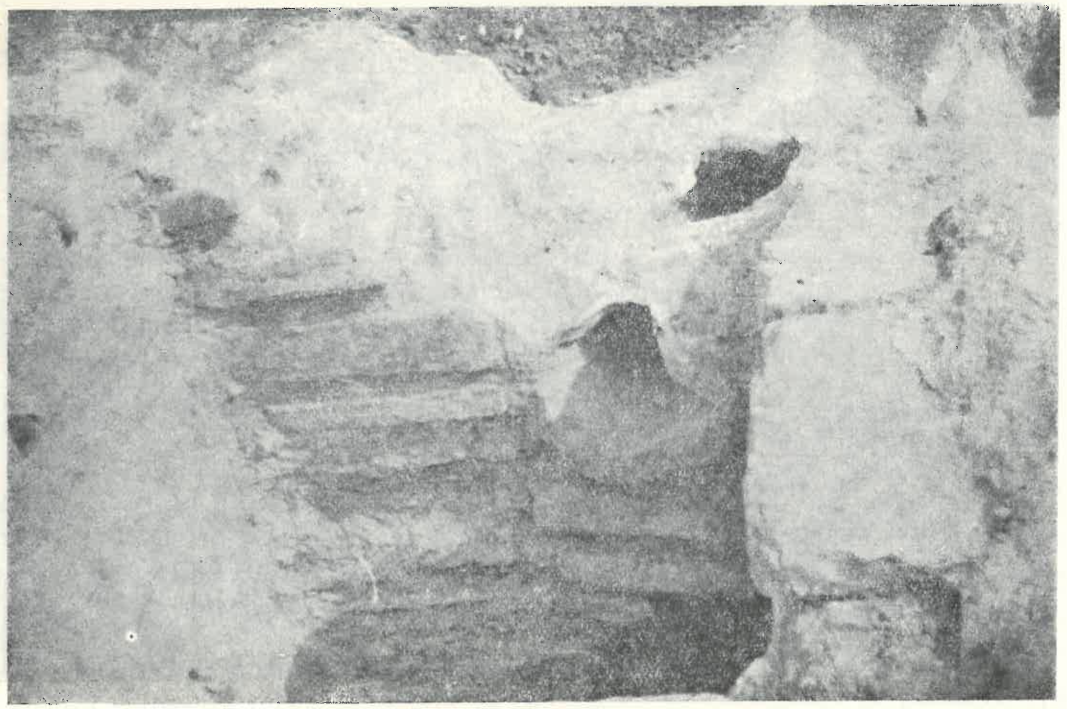

Фиг. 16

На 0,20 м източно от североизточния ъгъл на хипокауста извън банята се откри една четириъгълна шахта за нечиста вода (фиг. 1 и Б и 15) със страни 1,15 м×1,15 м и дълбочина 0,80 м. Стените ѝ са изградени от един ред цели тухли, еднакви с тия от хипокауста на помещение II и са споени с розов хоросан. От вътрешна страна стените, както и подът са покрити с хоросанена мазилка с розов цвят, запазена добре в долната половина на шахтата. В последната се вливат три канала за нечиста вода — два от изток и един от север. Те отстоят на различна височина от пода (фиг. 16 и 17.) Всичката събрана в шахтата вода се е оттичала по канала, който минава с посока на запад покрай северния зид на банята и в който се влива, както се каза по-горе, водата от помещение II. Трите канала имат наклон към шахтата. С изключение на един те са съставени от глинени тръби, дълги 0,50 м и с диаметър 12—14 см, поставени върху хоросанени легла. Каналът, който отвежда всичката вода на запад, е защитен с парчета корубести керемиди, покрити отгоре също с хоросан. Високият канал, който докарва вода от югозапад, е направен от две захлупени една върху друга керемиди (фиг. 18). Горните канали нямат друга връзка с банята. Те са обслужвали вероятно и други сгради, намиращи се наоколо. На пода на шахтата се намираха няколко големи къса от славянски гърнета със силно издадено навън устие и вълнообразна украса, както и една тръбичка от стенно отопление.

Шахтата в укреплението при с. Цар Крум е подобна на тази в Плиска, която е с по-големи размери и е незамазана отвътре.[1]

[1] Ст. Михайлов, Археологически материали от Плиска, ИАИ, XX, стр. 102.

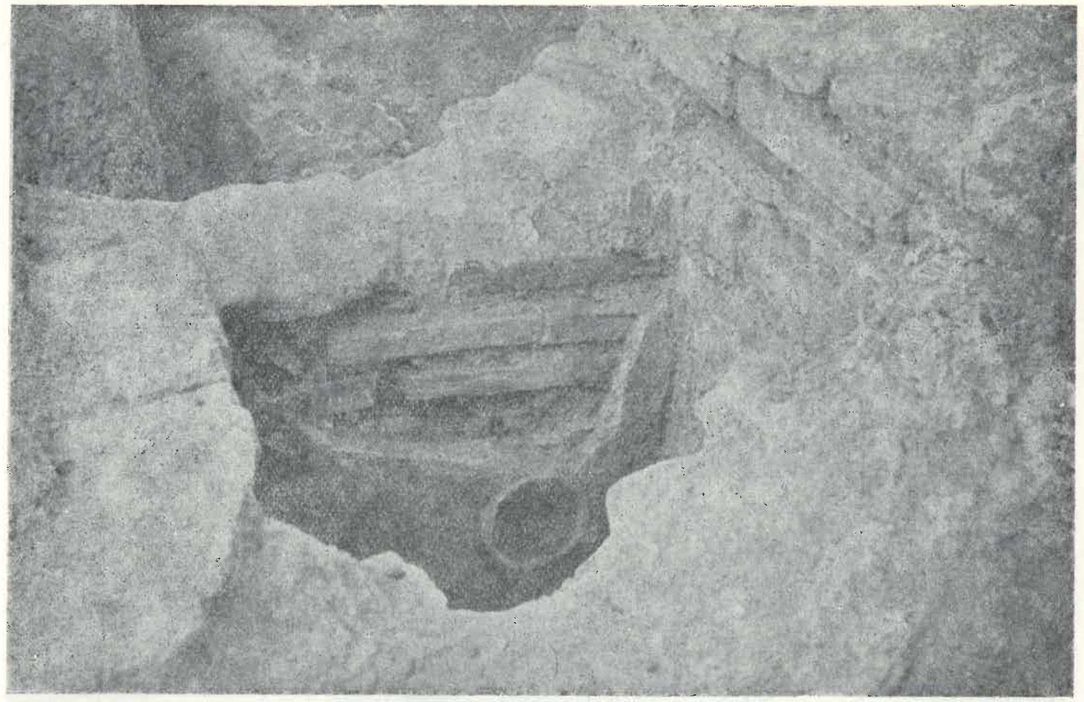

Фиг. 17

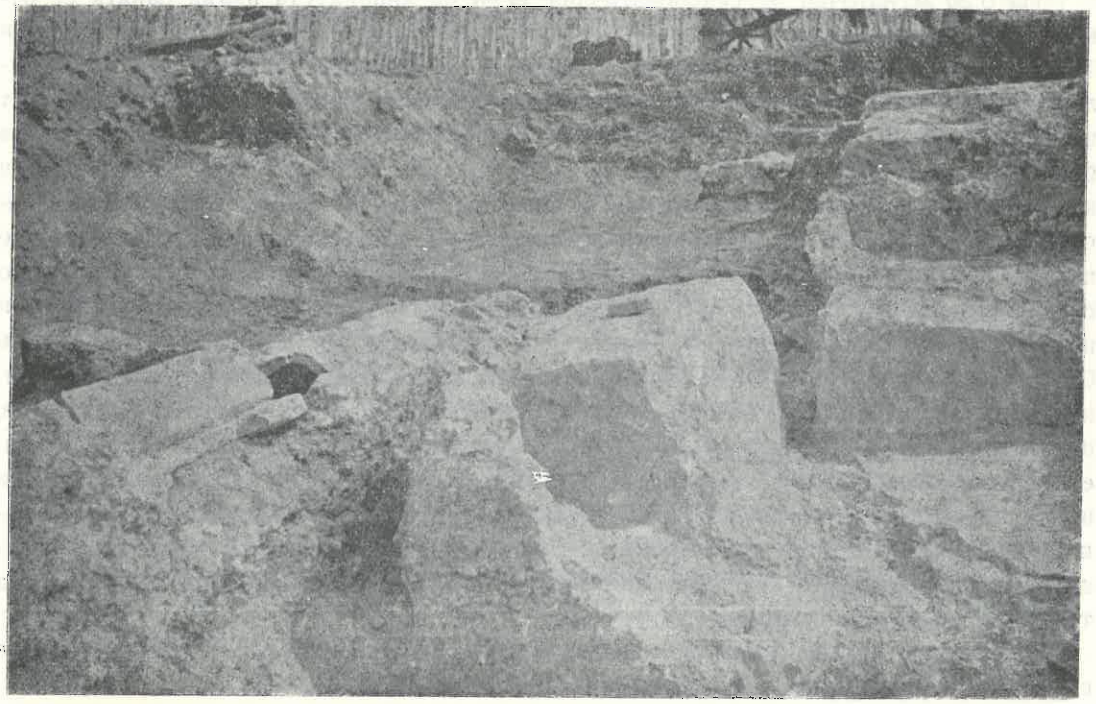

Фиг. 18

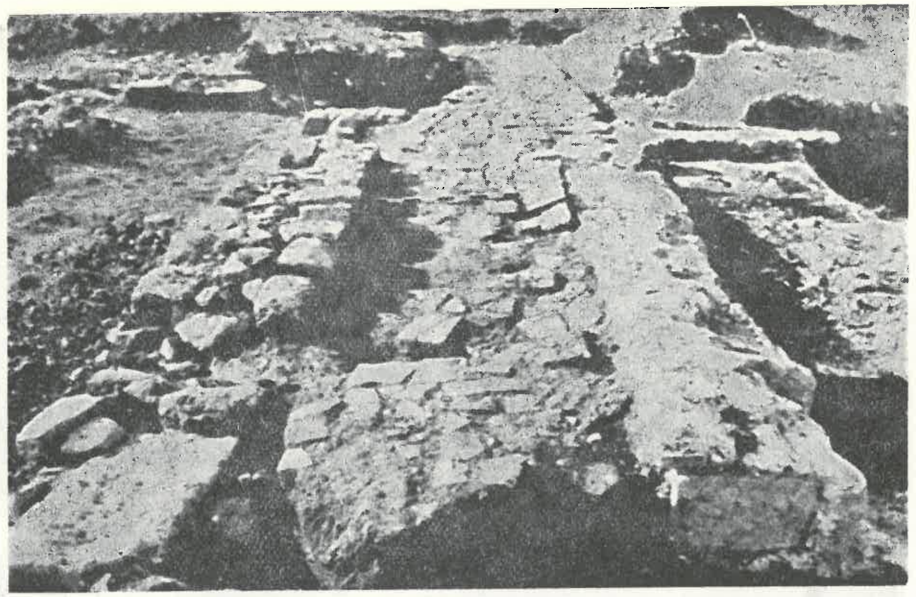

Фиг. 19

Пред източната стена на банята на равнището на последната се разчисти тухлена настилка, широка 1,40 м, която на юг бе проследена до 8,50 м. Тухлите са наредени в правилни хоризонтални редици (фиг. 19 и 1—Г) и са изработени от груба червена глина с размери 0,28 м $\times$ 0,33 м, като върху някои от тях има същите знаци, каквито срещаме при настилката пред източната порта на крепостта. Тази тясна настилка е отделяла банята от друга постройка, намираща се източно от нея.

Каменна постройка източно от прабългарската баня

На изток от банята в кв. 5 н, о, п, р и 10 а, б, в, г, д, е, ж, з, долепени до тухлената настилка и на нейното ниво, открихме основи на постройка, разположена по посока към източната стена на каменното укрепление (фиг. 20—21). При проучванията се установи, че зидовете се отнасят до два близки периода от време. Открито бе изцяло едно дълго четириъгълно помещение с посока запад—изток с размери 11 м $\times$ 6,73 м. Южният зид на последното се долепя до източната крепостна стена, а краят на северния на това място е разрушен. По такъв начин крепостната стена е служела същевременно и за източен зид на помещението. От това помещение на юг, свързан с него, се откри друг зид, дълъг 2 м. От горното заключаваме, че сградата е била развита на юг. Тези зидове са широки 0,80 м и са вкопани в земята също 0,80 м. Над основите са запазени на места от 1—3 реда камъни. Прави впечатление грубият градеж на постройката, особено на основите. Последните са строени много небрежно от най-различни по големина ломени камъни, споени с кал, без да бъдат спазвани някакви редове. Докато в североизточния ъгъл са използувани много големи блокове, подобни на тия, употребени в градежа на прабългарската баня, другаде са слагани съвсем дребни камъни. Над основите зидовете са строени сравнително по-старателно (фиг. 22). За лица от две-

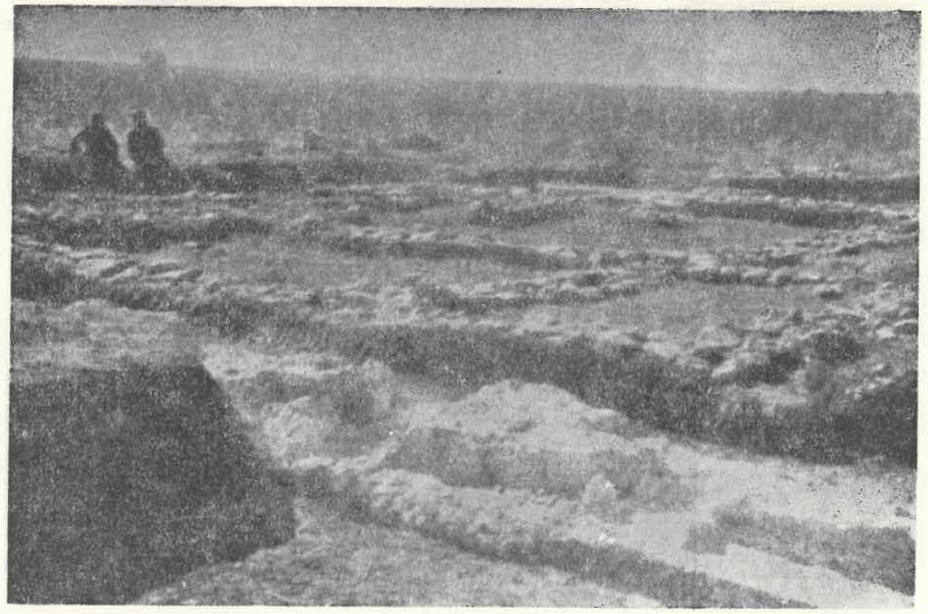

Фиг. 20

те страни са поставяни полуобработени варовикови блокове със средни размери 0,45 м $\times$ 0,20 м $\times$ 0,07 м, а средата е изпълнена с дребни камъни и кал. В градежа са употребявани и късове тухли, по някои от които се виждат знаците, често срещани върху тухления материал от укреплението при с. Цар Крум,[1] както и големи парчета розов хоросан, донесен тук от други по-ранни постройки. В западния край на голямото помещение се разчистиха куп керемиди от съборения покрив на сградата.

По-късно, изглежда след разрушаването на крепостната стена, гореописаната сграда е продължила съществуването си, като е била преправена. На 0,90 м западно от зида на укреплението е бил построен нов източен зид на постройката. Освен това голямото помещение е било разделено на две с прерграден зид, минаващ на 7,10 м от западната стена. Така се е получило помещение А с размери 7,10 м $\times$ 6,73 м и помещение Б с размери 3,96 м $\times$ 6,73 м (фиг. 22). На север към помещение Б е било прибавено едно по-малко помещение В, със стени северна и южна 3,96 м и западна и източна 2,53 м. Ширината на всички по-късни зидове е 0,65 м. Последните са градени още по-примитивно от тези на по-ранната сграда. Основите са дълбоки 0,50 м, а над тях само на места са запазени 1—2 реда камъни. Както основите, така и зидовете над тях са от дребни ломени камъни, споени с кал, като за лица са използувани също такива камъни, само че с по-гладки страни. И тук в градежа са употребени късове тухли, взети от по-стари постройки. Насипът съдържаше в изобилие камъни, imbrices и късове тухли. По-голямата част от тях са от тъмночервена лошо опечена глина. Оттук на дълбочина от 0,40 м до 0,80 м произхождат следните материали:

1. Халка от плоска желязна пластинка с диаметър 3 см (фиг. $23_{б}$).
2. Железен инструмент, заострен в единия край, дълъг 8,5 см (фиг. $23_{в}$).

[1] В. Антонова и Цв. Дремсизова, цит. съч., стр. 32.

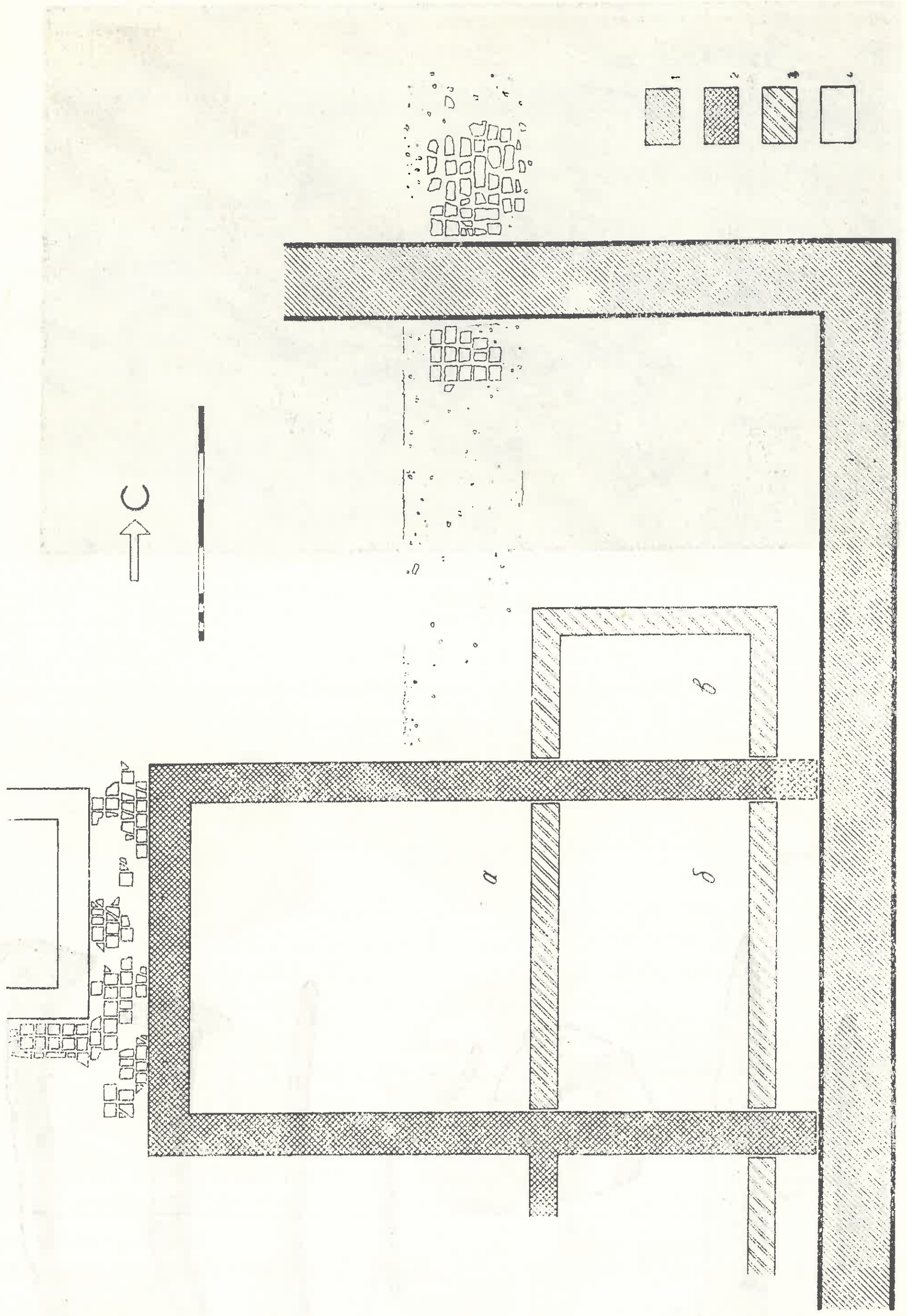

Фиг. 21

Фиг. 22

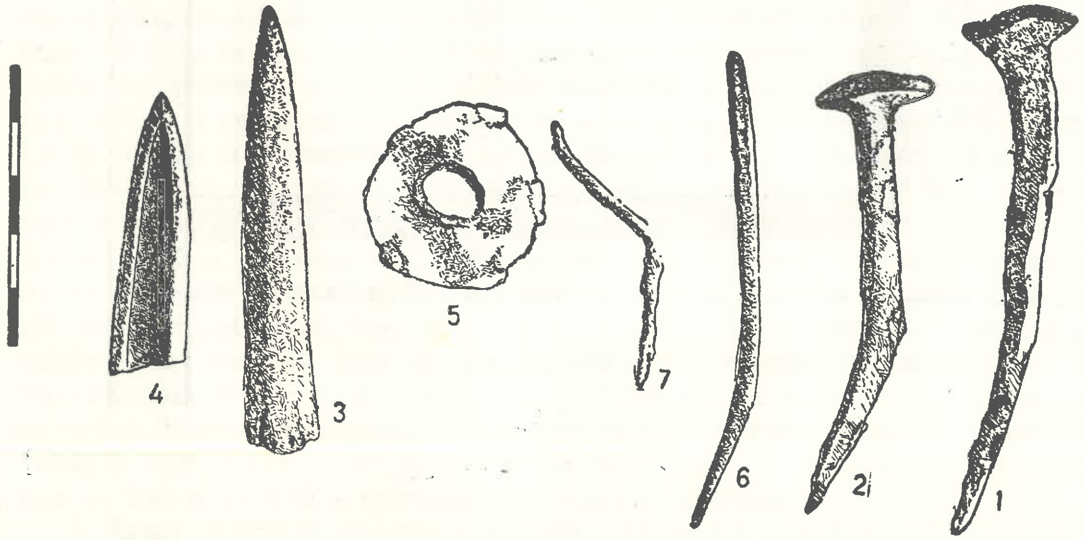

Фиг. 23

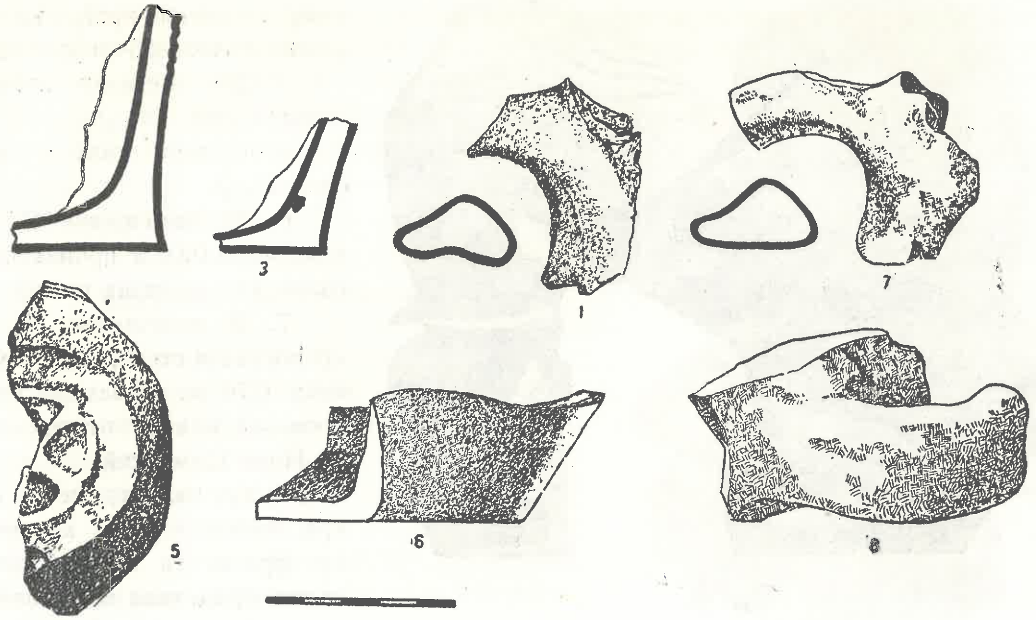

Фиг. 24

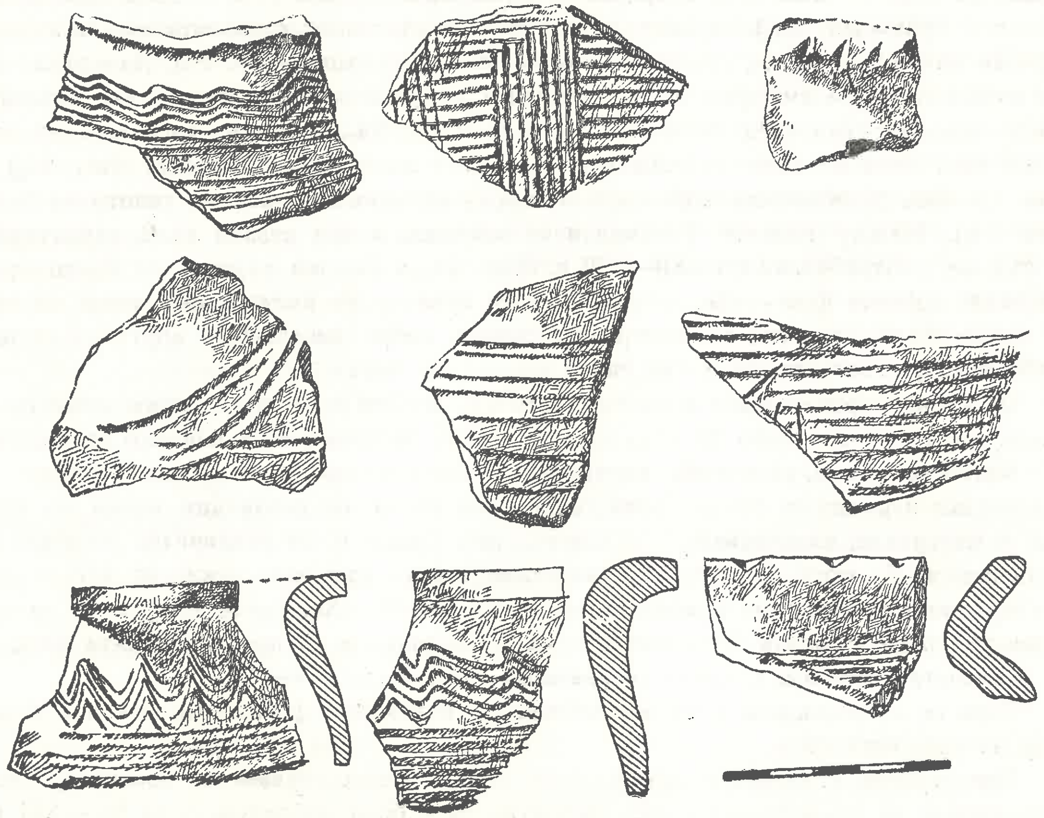

Фиг. 25

Фиг. 26

3. Желязна губерка, счупена в единия край, със запазена дължина 5 см (фиг. 23_7).

4. Два железни ковани гвоздея (фиг. $23_{1,2}$).

5. Костени шила — две (фиг. $23_{3,4}$).

6. От помещение В на дълбочина 0,60 м произхожда голям къс желязна шлака.

7. В помещение Б до крепостната стена, на дълбочина 0,70 м, се намери една бронзова монета от времето на Йоан Цимисхий.

И тук цял съд не се откри. Многобройните керамични фрагменти обаче дават пълна представа за съдовете, употребявани от обитателите на сградата. От 489 къса от славянски гърнета, от познатия за IX—X в. тип със силно издуто към плещите тяло, с плоско дъно и с широко или по-слабо издадено навън устие, 128 са от венчета на съдовете, 22 дъна и останалите от телата. Върху външната страна на едно от дъната се откроява изпъкнал кръстовиден знак в съчетание с неправилен кръг (фиг. 24_5). Украсата на съдовете се състои от хоризонтални или вълнообразни линии или пасма, срещани в различни комбинации (фиг. 25). Намериха се две шийки на малки амфорки от жълтеникава добре изпечена глина с две дръжки, които започват непосредствено под устието (фиг. $24_{1,7}$) Оттук произхождат няколко фрагмента от сиви дебелостенни съдове с лъскава повърхност (фиг. 24_6) и една дръжка, разположена хоризонтално върху изпъкналата част на тялото на съда (фиг. 24_8). Между горните фрагменти се намериха и три рязани дъна, характерни за съдове, употребявани през XII—XIII в. (фиг. $24_{3,4}$). Всички съдове, от които произхождат горните фрагменти, са работени на грънчарско колело, като едни от тях са тънкостенни, от чиста тъмночервена глина и добре изпечени, а други са от по-груба глина, дебелостенни и със силен примес от пясък.

От насипа произхождат и много кости от дребни и едри домашни животни и птици. Намериха се около 20 къса плоски стъкла за прозорци и няколко от съдове.

Както се вижда, описаната постройка е била използувана последователно в два близки периода от време. Това се доказва както от различния начин на градеж и материали, използувани в зидовете, така също и от различната дълбочина на основата. Дългото четвъртито помещение заедно със зида южно от него е съществувало едновременно с крепостната стена през IX—Хв., която е служела за източен зид и на сградата. То е почти съвременно също и на прабългарската баня, и на тухлената настилка, с които се явява на едно и също ниво.

Това се потвърждава и от многобройните керамични фрагменти, открити в насипа на тази постройка.

Преустроена, сградата е продължила своето съществуване и по-късно, след разрушаване на крепостните стени. Вероятно тя е била използувана до XII—XIII в., както се вижда от рязаните дъна на среднобългарските съдове, характерни за същата епоха.

Относно предназначението на постройката през двата периода на нейното използуване, имайки пред вид лекия градеж, разположението на откритите досега помещения и главно материалите, открити тук, ние предполагаме, че тя е служела за жилище.

Мраморна фигура на лъв

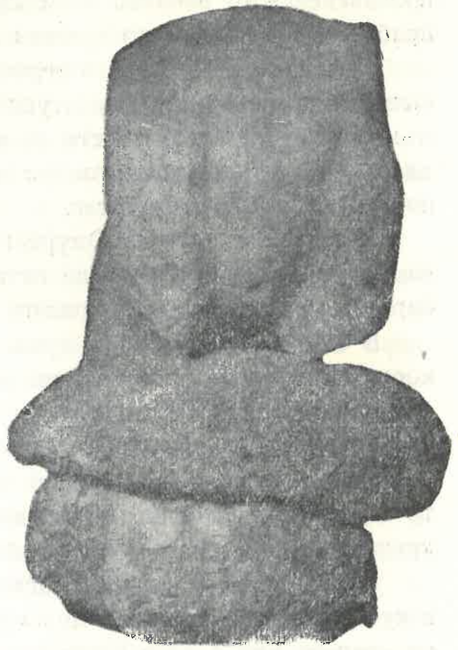

Фиг. 27

По време на разкопките през 1959 г. непосредствено до североизточния ъгъл на каменното укрепление, от външна страна, на нивото на първия ред камъни над основата се откриха два мраморни къса от скулптурна фигура на лъв (фиг. 26). Запазената част от фигурата има размери 0,62 м, дължина 0,60 м, ширина 0,30 м. При това положение лъвът е бил висок около 1 м.

Изработен е от бял дребнокристален, захаровиден мрамор. Представен е седнал на задните си крака върху плоча, заоблена по края, широка 0,25 м, дебела 6 см оформена заедно с фигурата. Плочата е минавала под цялата фигура, като на нея са опирали и предните крака, чиято долна част е отчупена. Формите на тялото на лъва са анатомически вярно предадени, особено гърбът и краката. Прави впечатление третирането на гърдите, които са скулптирани едро и заоблено. По подобен начин са скулптирани гърдите на една мраморна фигура на лъв, намираща се в музея във Варна, която е за съжаление от неизвестно местонахождение.

Гривата на лъва от укреплението при с. Цар Крум изпъква релефно върху шията. Косите на едната страна са предадени с вдълбани вълнообразни и прави пресичащи се линии, а от другата кичурите на козината са третирани със стилизирани листовидни вдълбани форми. Тук в долната част на гривата е вдълбан и знакът Ѫ (фиг. 26). Същия знак имаме върху една от керемидите от постройката до крепостната стена (фиг. 13_9). Този знак се среща върху един каменен блок от източната порта в Плиска[1] и върху една колона с Омуртагов надпис от Калугерица, сега в Мадара.[2]

Плочата, върху която е стоял лъвът, е счупена, обаче въпреки това на нея пред задните крака на животното личи следа от дупка, оформена и изгладена, с диаметър 8 см. Това обстоятелство е много важно, понеже показва, че фигурата е била поставена върху колона, към която е била прикрепена със железен шип. Фигурата на лъв по своята изработка, по начина на третиране на формите на тялото, особено гърдите, както и на гривата се причислява към художествените

[1] ИРАИК, X, табл. XLIX, 56.
[2] Сб. Мадара, т. I, обр. 271.

произведения от ранното наше средновековие. В полза на тази датировка говори и прабългарският знак до гривата на животното.

Тази фигура е красяла вероятно някоя от портите на крепостта. След разрушаване на последната скулптурата е била счупена и мраморните късове били домъкнати до мястото, където се намериха. Много е вероятно този лъв да е един от двата лъва, за които се говори в Чаталарската колона,[1] че били поставени в новопостроения аул на Омуртаг.

Лъвовете в аула на Омуртаг не са били медни, както погрешно се смяташе от някои. Заблуждението дойде оттам, че Т. Успенски неправилно попълни и транскрибира р. 15 от надписа с прилагателното χαλκοῦς.[2]

В надписа от подобна дума няма никаква следа.[3] Лъвовете са били мраморни, което напълно се потвърждава и от нашата находка. Скулптурна фигура на лъв е имало при източната порта на Плиска.[4] В Плиска лъвът е от варовиков камък и изработен много по-грубо и схематично.

Лъвът от аула при с. Цар Крум прави впечатление както по мрамора, от който е изваян, така и по изработката си. Той е представлявал украса, достойна за крепостта на един български хан-строител, какъвто е бил Омуртаг.[5]

Тази интересна находка освен като ценно произведение на старобългарското изкуство иде да докаже още по-убедително нашето предположение, че новооткритата крепост при с. Цар Крум е именно самият аул на Омуртаг, за който се говори в Чаталарския надпис.

NOUVELLES RECHERCHES DANS L'ANCIENNE CITADELLE BULGARE PRÈS DU VILLAGE ČAR KRUM EN 1959

V. Antonova

(RÉSUMÉ)

En 1959 les restes de thermes protobulgares ont été mis au jour. Cette trouvaille située à l'intérieur de la citadelle près du village Čar Krum, arrondissement de Kolarovgrad a fait l'objet d'un examen très attentif. Leur construction consiste en grands blocs de pierre et en briques dont le liant est du mortier. Deux blocs portent les mêmes signes que ceux de la citadelle de Pliska. Les soubassements comportent des pieux enfoncés dans la terre et recouverts de mortier.

La construction comporte trois locaux: I — „praefurnium“ contenant un four en pierre qui chauffait aussi les deux autres locaux; II — „tepidarium“ et III — „caldarium“ et „apodyterium“. Dans une niche du „tepidarium“, in situ on a mis au jour un

[1] В. Бешевлиев, Към прабългарските надписи, ГСУИФФ, XIII, 1927, стр. 12, обр. 1; Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, София, 1940, стр. 5.

[2] ИРАИК, X, стр. 546, табл. CXVIII.

[3] В. Бешевлиев, цит. съч., стр. 11.

[4] Ив. Моллов, ИБАИ, XIV, стр. 70, обр. 138; Г. Фекер, сб. Мадара, I, обр. 254.

[5] Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство, София, 1959, стр. 68.

petit hypocauste, où se trouvait probablement une baignoire. Certains thermes de Cherson, d'Arménie et de Géorgie ont des plans analogues pour leurs installations de chauffage. Le local III servait de „caldarium“ et de „apodyterium“ ce qui était courant dans les bains publics du Moyen âge. Une banquette de pierre pour s'asseoir quand on se baigne et un petit bassin pour eau froide ont été découverts dans le local III.

Les établissements de bains de la citadelle près de Khan Krum présentent le même système de construction que les édifices de Pliska de la première periode et leur plan est analogue à celui des établissements de bains F de Pliska.

Les canaux d'écoulement des eaux, le réservoir, la fosse à vidanges, les conduites de chauffage posées dans les murs prouvent que c'était un bain public. Le matériau, la manière de construire et d'autres analogies avec les établissements de bains de Russie et de Bulgarie nous permettent de dater ces bains du IXe—Xe s. On y retrouve les traditions des thermes antiques. Une mince paroi de briques sépare les établissements de bains d'un autre édifice en pierres non équarries ou a moitié équarries dont le liant est de la boue. Cette construction devait exister en même temps que la citadelle, et son mur Est était même un mur mitoyen. Au Xe siècle lorsque la citadelle a été détruite cette construction a été transformée et, à juger d'après les restes de céramique, a continué d'exister jusqu'au XIIe—XIIIe s., date à laquelle tout le site a disparu définitivement.

Les trouvailles des thermes protobulgares et du remblai de la construction de pierre sont peu nombreuses. Par contre les fragments de céramique abondent et appartiennent presque tous au type de poterie du IXe—Xe s. Ce sont quelques tessons de vases gris à surface lustrée, des goulots de petites amphores et des fonds de vases en usage à l'époque moyenne bulgare. Ces objets, ainsi que la monnaie de Jean Tzimiscès permettent de dater ces édifices.

Deux fragments d'une sculpture de marbre représentant un lion sont une des trouvailles les plus intéressantes découvertes dans la citadelle. La manière de traiter les formes et plus particulièrement la crinière est celle des œuvres d'art du début du Moyen âge en Bulgarie. D'autre part l'inscription sur la colonne de Čatalar nous informe que dans cette nouvelle aula le Khan Omurtag a fait ériger quatre colonnes surmontées de deux lions. Ce qui nous autorise d'avancer que notre trouvaille est l'un de ces lions.

ЕДНО НОВО ТЪЛКУВАНЕ НА ШЕРЕМЕТСКОТО СЪКРОВИЩЕ

Соня Георгиева

По своето географско местоположение българските земи винаги са били кръстопът между Изтока и Запада. Много племена и народи са преминавали през тях, много култури са оставили своите следи и своите влияния, било по-дълбоки, било съвсем слаби. Поради това понякога се откриват находки, които се явяват уникални и остават изолирани от общите културни традиции на страната ни. Тогава тяхното тълкуване е по-трудно и по-несигурно.

Такъв е случаят с т. нар. Шереметско съкровище, което сега се съхранява в Археологическия музей в София. То е било намерено през 1922 г. съвсем случайно от малки деца на брега на реката, която протича през с. Шеремет, и е било разграбено и укрито от селяните. Кр. Миятев, който обнародва тази находка, съобщава, че е било произведено следствие, обаче не всички предмети са могли да бъдат издирени. По сведения на разпитаните селяни намерени били един златен и шест сребърни обръча, един златен кръст, три златни гривни, четири златни мъниста и два чифта златни обеци.[1] Запазени били обаче само един чифт златни обеци и четири сребърни и един златен обръч.[2] Обръчите са изработени от обла тел с дължина от 62,5 см до 86 см. Те са с отворени, сплеснати, разширяващи се краища, които в средата са снабдени с по една малка, кръгла дупчица. На два от обръчите краищата достигат на ширина до 8,5 и 10 см и завършват със спирално завити волути (фиг. 3 и 4). Тези два сребърни обръча и златният обръч (фиг. 1) са украсени чрез врязани прави линийки, които образуват геометрични орнаменти. В празните полета на краищата на двата сребърни обръча са гравирани силно стилизирани изображения на птици с разперени криле. Краищата на третия сребърен обръч са украсени с вдълбани точки, а четвъртият е без украса (фиг. 2). Обеците са изработени от тънка златна пластинка и имат ладиевидна форма. На горния край на всяка обеца от самата пластинка е изтеглена тънка тел, завършваща със слабо закривяване. При закопчаването на обецата то е влизало в малка дупчица, пробита в другия край на обецата. Едната обеца е висока 11 см и широка 6,5 см, а другата е висока 10,5 см и широка 6 см. Обеците са украсени чрез изчукване с по три релефни полусфери, около които се вие спираловидно линия от ковани точки, т. нар. орнамент фалшива спирала. В горната част на обеците са изчукани по два отвесни реда от по пет по-едри точки (фиг. 5).

В своето изследване върху Шереметското съкровище Кр. Миятев отбелязва, че то засега остава изолирано и заема особено място между варварските съкровища по естеството на предметите и по тяхната форма и украса, които се явяват за пръв път у нас.[3] Той приема обръчите за торкви, обаче заявява, че те са оформени като един особен тип със своеобразна украса, непозната на известните досега

[1] Кр. Миятев, Новооткрито старобългарско съкровище, ИАИ, VIII, 1934, стр. 230.

[2] Подробно описание на предметите срв. у Кр. Миятев, цит. съч., стр. 231 и сл.

[3] Кр. Миятев, Новооткрито старобългарско съкровище, стр. 230.

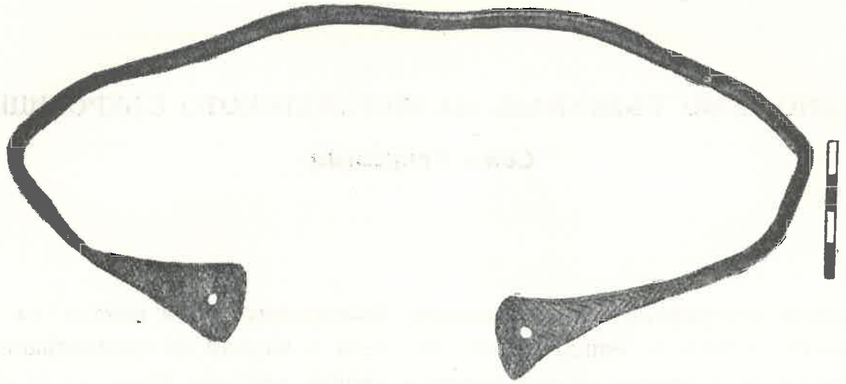

Фиг. 1. Златен колан от Шеремет
Fig. 1. Ceinture en or de Šeremet

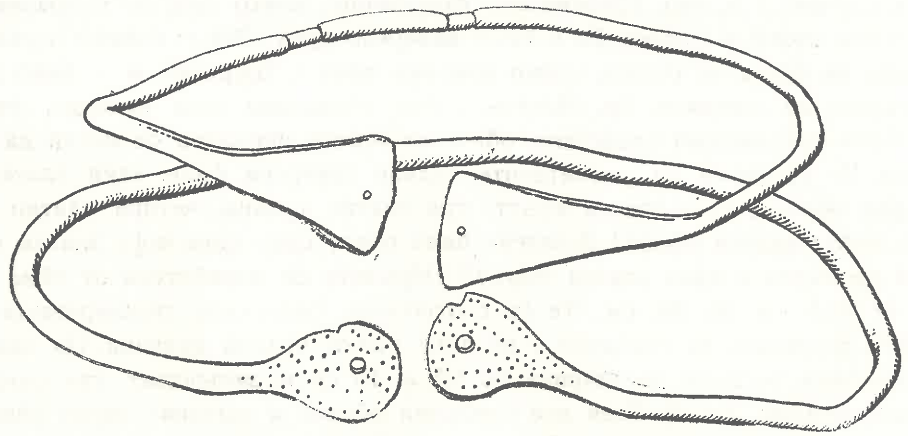

Фиг. 2. Сребърен колан от Шеремет
Fig. 2. Ceinture en argent de Šeremet

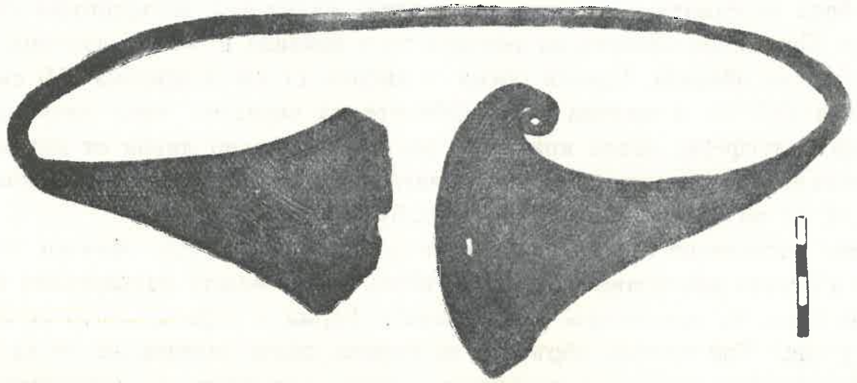

Фиг. 3. Сребърен колан от Шеремет
Fig. 3. Ceinture en argent de Šeremet

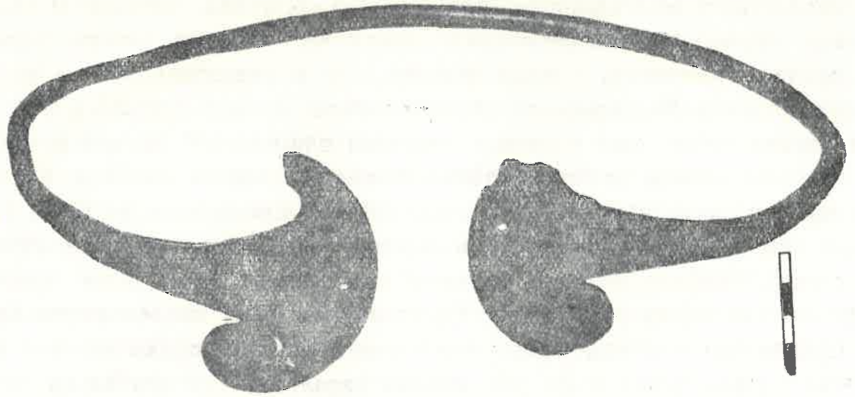

Фиг. 4. Сребърен колан от Шеремет
Fig. 4. Ceinture en argent de Šeremet

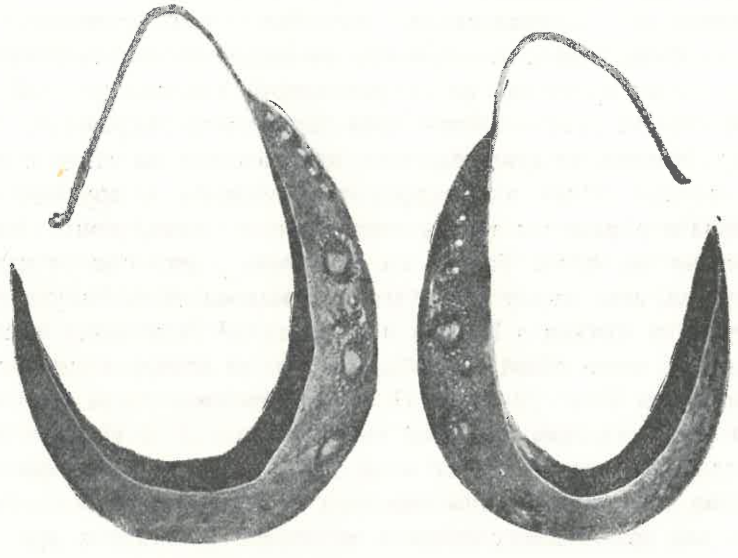

Фиг. 5. Златни обеци от Шеремет
Fig. 5. Boucles d'oreilles en or de Šeremet

варварски накити от и след епохата на великото преселение на народите.[1] Като взема пред вид сведението на разпитаните в с. Шеремет селяни, че между намерените предмети е имало един златен кръст, авторът при определянето на носителите на това съкровище изключва имената на всички народи, които са оставили своите следи на Балкана до IV—V в. от н. е. Поради това той насочва вниманието си все пак към народите от и след великото преселение на народите.[2] След обстоен художествено-исторически анализ на украсата и формата на торквите Кр. Миятев ги приписва на прабългарската художествена традиция. Като съществен аргумент за това твърдение му служи геометризираното изображение на птица, което той приема за орел. Орелът като символ на мощ и власт е бил почитан още от вавилонците, асирийците, египтяните, индийците, персите и финикийците. По-късно той

[1] Кр. Миятев, Новооткрито старобългарско съкровище, стр. 230.
[2] Пак там, стр. 235.

минава в митологията на Гърция и Рим,[1] а от X в. става любима и дълготрайна художествена форма във византийското изкуство.[2] Според автора хералдичната форма на орела е преминала у прабългарите още в тяхната кавказка родина чрез сасанидски влияния, а българите са считали орела за свой тотем, свое божество и символ на царска власт още в своята азиатска прародина.[3] За най-вероятна датировка на това съкровище авторът приема втората половина на IX в. и първите десетилетия на X в., като използува, от една страна, сведението на Йоан Екзарх, че българският княз и болярите са носели златни торкви като terminus ante quem, и, от друга страна, съобщението на селяните за наличието на златен кръст между предметите като terminus post quem.[4] Както се вижда от изследването, Кр. Миятев е твърде предпазлив и твърде несигурен в своите изводи поради липсата на твърди хронологични опорни точки и на убедителни паралели. Тук трябва да добавим, че присъствието на златен кръст в находката е останало недоказано и не бихме могли повече да изхождаме от него при определянето на етническата принадлежност и на датировката на това съкровище.

Н. Мавродинов се е занимал твърде обстойно с това съкровище в три свои труда. В тях той също смята, че обръчите са имали предназначението на торкви. В статията си „Върху произхода на Шереметското съкровище“ той привежда няколко доказателства за прабългарския произход на това съкровище. Той възприема мнението на Кр. Миятев, че стилизираното изображение на птица е орел, макар и да отбелязва, че този образ е извънредно оригинален и другаде не се среща.[5] Паралели на това изображение той намира в някои знаци, които според него са също изображения на орли. Такива са един знак върху съд от съкровището от Нади сент Миклош, знак върху Омуртаговата колона от с. Калугерица и няколко знака върху тухли и камъни в Плиска и в Мадара.[6] Тези знаци имат ромбовидна форма, обаче нямат нищо общо с изображението на птици, а още по-малко с изображението на орел. Тези сравнения Н. Мавродинов използува като едно ново доказателство за прабългарския произход на съкровището от Нади сент Миклош. По този начин с едно неизвестно той се мъчи да докаже друго неизвестно. Второто му доказателство за прабългарския произход на Шереметското съкровище е сравнението, което той прави между обеците от това съкровище и три златни ладиевидни украси, които Хампел дава заедно с предмети от конско снаряжение, бронзови украси на колан и една сабя, които са били намерени в Карош в Унгария.[7] Обаче едва ли тези три златни пластинки са били обеци. Те са били намерени в мъжки гроб заедно с предмети от конско снаряжение и със сабя, а и самият Хампел ги определя като „скъпоценности“. По форма те само напомнят на шереметските обеци — те са с по-сложна направа, без украса и с много по-малки размери. Освен това принадлежността на тези предмети към находката от Карош е съмнителна, понеже те не са дадени при първоначалното обнародване на тая находка, както твърди Н. Мавродинов.[8] Не е убедително и третото доказателство, което Н. Мав-

[1] Кр. Миятев, Новооткрито старобългарско съкровище, стр. 241 и цит. там литература.
[2] Пак там, стр. 245.
[3] Пак там, стр. 246.
[4] Пак там, стр. 251.
[5] Н. Мавродинов, Върху произхода на Шереметското съкровище, ИАИ, VIII, 1934, стр. 254.
[6] Пак там, стр. 255, обр. 156.
[7] J. Hampel, Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn, II, стр. 633; III, табл. 420.
[8] Н. Мавродинов, цит. съч., стр. 257; срв. Dókus Gyila, Árpádkori sirleletek zemplén vármegyben, AE, XX, 1900, стр. 47 и сл.

родинов привежда за прабългарския произход на Шереметското съкровище. Той търси връзка между украсата на шереметските обеци от изчукани пъпки и украсата на други паметници, които той смята за прабългарски — на един от съдовете от Нади сент Миклош и на една медна пластинка от Плиска.[1] Освен това той вижда връзка между тези обеци и хунските златни пластинки, които също така имали изчукани пъпки, макар че „в тях обикновено пъпките са продълговати“, както отбелязва сам Мавродинов.[2] Това му дава възможност да говори и за близост между хунските и прабългарските паметници.[3] Обаче трябва да се отбележи, че техниката на изчукване на пъпки или т. нар. перлов орнамент е един от най-разпространените видове украса от най-древно до най-ново време. Тази украса се среща често в халщатската епоха, тя е била употребявана също върху тракийски и върху скитски накити.

В работата си „Прабългарската художествена индустрия“ Н. Мавродинов отделя специално място на Шереметското съкровище, гдето отново „се опитва да го свърже с останалите прабългарски паметници“.[4] Тук той повтаря старите аналогии и добавя някои нови аналогии за украсата на торквите и обеците. Така украсата от редове от рибена кост върху краищата на една от сребърните торкви той сравнява с украсата от вълнообразни линийки върху ремъчни краища, произлизащи от Тиса Еслар и от Чердин в Унгария, които нямат нищо общо с мотива „рибена кост“.[5] В ремъчните краища от Унгария той търси паралели и за украсата на краищата на торквата от Шереметското съкровище, които са украсени с изчукани точки. Този начин на украса е толкова универсален, че не е възможно и не е уместно да се търсят паралели за него. Според автора приведените паралели са доказали, че „дунавските прабългари са познавали техниката на гравиране и халщатската техника на изчуканите пъпки“. Тези две техники са били донесени от областта на Иртиш, „която закъснява в своето културно развитие и с това се обяснява праисторическият вид на Шереметското съкровище“.[6] В последния си труд „Старобългарското изкуство“ Н. Мавродинов отново се спира на Шереметското съкровище. При описанието на съкровището тук той смята схематичното изображение на птица не за орел, а за гъска или за щъркел.[7] Паралели за украсата на предметите от това съкровище сега той търси и намира предимно в земите на Съветския съюз, които са били обитавани от славяните, макар и да отбелязва, че орнаментът „фалшива спирала“, който е изчукан върху шереметските обеци, се среща и на тракийски златни предмети и че във формите и украсата на това съкровище има латенски елементи.[8] Най-точен паралел на украсата от вдълбани точки върху краищата на едната торква и от изчукани пъпки върху златните обеци той вижда в една сребърна апликация от съкровището, открито до с. Ивахники при един от притоците на р. Днепър, а също така и в други по-късни руски украси.[9] Двете

[1] Н. Мавродинов, цит. съч., стр. 258 и 259.
[2] Пак там, стр. 259.
[3] Пак там, стр. 260.
[4] Н. Мавродинов, Прабългарската художествена индустрия, сб. Мадара, II, 1936, стр. 220—223.
[5] Пак там, стр. 221.
[6] Пак там, стр. 223.
[7] Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство, София, 1959, стр. 182.
[8] Пак там, стр. 182 и 183.
[9] Пак там, стр. 183.

златни ладиевидни обеци от Шереметското съкровище той сравнява с обецата на един от женските образи върху един копринен плат, открит в катедралата в Бамберг в гроба на епископ Гюнтер. Върху плата, който е византийско произведение, са избродирани образите на византийския император на бял кон и от двете му страни две женски фигури. Н. Мавродинов приема обяснението на А. Грабар, че това изображение представя триумфа на Василий II след покоряването на България, и смята, че двете фигури са персонификации на Източна и Западна България и че са облечени не във византийски, а в български дрехи.[1] Обаче твърде съмнително е, че обецата, избродирана върху копринения плат от Бамберг, е ладиевидна, да не говорим за още по-малката вероятност за персонификацията на женските образи и за тяхното българско облекло, което византийският майстор да е изучил в такива подробности, че е изобразил и тази съвсем рядка форма на обеците. Н. Мавродинов тук заключава, че Шереметското съкровище е принадлежало навярно на някакъв княз или велик болярин от славянски произход и на неговото семейство.[2]

На пръв поглед не е изключена възможността четирите обръча от Шереметското съкровище да са торкви, които са принадлежали на някой болярин в Българската държава, тъй като описанието на Йоан Екзарх свидетелствува, че царят и болярите му през времето на Симеон са имали златни торкви.[3] Не е странно и обстоятелството, че формата на тези накити досега не се среща у нас. Твърде малко са оцелелите от оная епоха художествени скъпи произведения и не е чудно, ако са запазени само единични екземпляри. Обаче ако направим един анализ на формата и украсата на предметите от Шереметското съкровище и като потърсим паралели в една по-широка област както по време, така и по място, ние достигаме до резултати, които съществено се отличават от възприетите досега становища за прабългарския или за славянския характер на това съкровище. Преди всичко тези обръчи не са имали предназначението на торкви, а на колани. Първото основание за това е обстоятелството, че техните сплеснати и разширяващи се перпендикулярно на самия обръч краища биха стърчали съвсем неудобно върху гърдите на този, който ги носи. Разширените, богато украсени краища са изпълнявали ролята на пафти. В малките дупки, намиращи се в средата на краищата, се е промушвала някаква връв, с помощта на която се е застягал коланът.

Торквите като украшение и като отличителен знак са били извънредно разпространени в древността. В Европа те са засвидетелствувани още в края на бронзовата епоха.[4] Твърде консервативни по своята форма, обикновено те са представлявали обръчи от усукана тел, изцяло затворени или затварящи се отзад на врата с халка и кукичка. Отпред са били украсявани със скъпоценни камъни, разни надебелявания или висулки.[5] Намирани са торкви и с отворени отпред на гърдите краища, някои украсени с релефни фигури, обаче при тях разширението е успоредно на обръча и ляга върху гърдите на тоя, който ги носи, а не стърчи вертикално, както би се получило с обръчите от Шереметското съкровище, ако приемеме, че те са торкви.[6] Големината на обръчите също свидетелствува, че те са ко-

[1] Н. Мавродинов, цит. съч., стр. 183.

[2] Пак там, стр. 184.

[3] Кр. Миятев, Два поетически фрагмента у Йоан Екзарх като исторически извори, сп. Археология, I, 1959, стр. 11 и сл.

[4] Daremberg et Saglio, Dictionnaire des antiquités, V, стр. 376.

[5] Пак там, V, стр. 376 и 377. Срв. и едно от изображенията на стенописите от Силистренската гробница, гдето един от слугите е представен с торква с луновидна висулка: A. Frova, Pittura Romana in Bulgaria, Roma, 1943, обр. 11.

[6] Daremberg et Saglio, цит. съч., стр. 376, обр. 7030.

лани, а не торкви. Обиколката на една талия средно е от 65 до 85 см. Обиколката на обръчите е 62,5 см, 65 см, 78 см и 86 см. Поради еластичността на метала те са могли да се отварят и стягат според ширината на талията. По отношение на обръчите с по-големи размери, които някои английски автори са били определили като torques funicularis, Рейнак отбелязва, че френският автор Ad. de Longpérier показал, че те са били колани, а не торкви.[1] Формата на шереметските обръчи е съобразена с формата на човешката талия. Те са елипсовидни, отворени повече настрани.

В древността коланите са били неразделна част от облеклото на много народи не само в Азия, но и в Европа. Като пример за носене на колани могат да се посочат още в края на бронзовата епоха камбановидните идоли от вършачко-жутобродската култура, която е била разпространена в североизточна Сърбия, главно по Дунава. Особено интересен пример в това отношение представя известният кличевски идол.[2] Колани, богато украсени с врязани геометрични орнаменти, са били разпространени в Северна и Средна Европа още от края на халщатската епоха (фиг. 6).[3] Те са снабдени в двата си края с по една или с по две дупчици подобно на коланите от Шереметското съкровище. В тези дупчици вероятно се е промушвала връв, с помощта на която се е пристягал коланът. Други колани от същия вид са се закопчавали чрез кукичка, изтеглена от самата пластинка на колана, която се е пъхала в дупчица, намираща се на другия край на колана.[4] Този начин на закопчаване се среща у обеци от същата епоха.[5] Подобен е начинът на закопчаване и у обеците от Шереметското съкровище. На един от тоя вид колани, чиито краища са украсени с контури от врязани чертици и кръгчета, в образува-

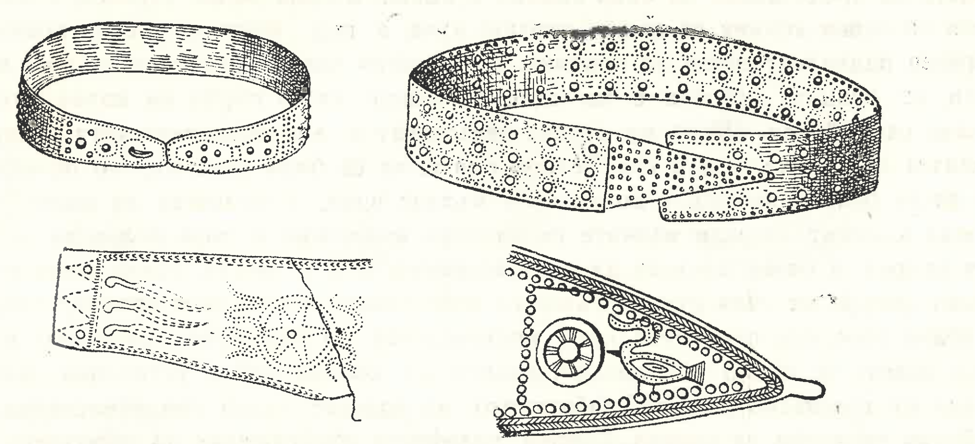

Фиг. 6. Колани от края на халщатската епоха (по Дешелет)
Fig. 6. Ceintures de la fin de l'époque de Hallstatt (d'après Déchelette)

[1] Ad. de Longpérier, в Bulletin de l'Atheneum francais, juin 1856, цит. по Reinach, Torques; Daremberg et Saglio, Dictionnaire, V, стр. 378.

[2] Бојслав Грбуховић, Пластика Вршачко-Жутобрдске културне групе, Старинар, VII—VIII, 1956/57, стр. 131, обр. 1, 5 и 11.

[3] J. Déchelette, Manuel d'archéologie préhistorique Celtique et Gallo-Romaine, II, 1, стр. 434, обр. 177; II, 2, стр. 857, обр. 356.

[4] Пак там, II, 2, стр. 856, обр. 355.

[5] Пак там, II, 2, стр. 841, обр. 343.

ното триъгълно поле е врязано изображението на патица по начин, който напомня изображението на птицата върху един от коланите от Шеремет.[1] Колани са били носени през римската епоха твърде често в Галия. Те са изобразени върху голям брой релефни и скулптурни паметници в Галия от тая епоха.[2] Обичаят за носене на колани не е бил чужд и в нашите земи. При с. Ловеч, Старозагорско, е бил намерен сребърен позлатен колан, съставен от две тънки дълги пластинки, свързани помежду си с малки златни гвоздейчета.[3] Върху горната пластинка, която с краищата си обгръща долната пластинка, са изковани релефни ловни сцени, които са разделени в три правоъгълни полета, които са обградени с контур от квадратчета, в средата на които са изчукани по една релефна пъпка. В двете странични полета са представени по един конник с копие и един пеши стрелец с лък. Под коня на левия конник се вижда тичащо куче, а под коня на десния конник е изобразен падналият шлем на конника. В средното поле са представени два преследвани от ловците глигана с по едно забиващо се в гърба им копие. Коланът е дълъг само 29 см. Двете му страни завършват с два повредени сега издатъка на долната пластинка, които Ив. Велков смята, че са били кукички, но по-вероятно е те да са били халкички, в които се е пъхала връв, с помощта на която се е застягал коланът. Поради малките си размери възможно е този колан да е бил носен отпред, а отзад дрехата да е била пристегната с ремък. Изобразените на тоя колан фигури от своя страна също са пристегнати с колани в кръста.[4] Ив. Велков с право определя паметника като произведение на местното тракийско изкуство, още повече че около местонахождението на колана той е установил значителни следи от тракийско селище.[5] Облеклото на ловците също свидетелствува за тракийския произход на колана. Според релефните изображения на оброчните плочки на тракийския конник обичайното облекло у траките е било къс хитон, пристегнат в кръста с ремък или с колан.[6] С колан е представена върху релефите и тракийската богиня Бендида,[7] а също така и много от „варварите“, изобразени на тропеума от Адам Клиси[8] и на Трояновата колона.[9] Традицията за носене на колани не е прекъснала в българските земи през цялата епоха на римското владичество. Като пример за това могат да послужат стенописите на Силистренската гробница, която се датира от IV в. от н. е., гдето на едно от таблата е дадено изображението на слуга, който носи на своя господар панталони, т. нар. braccae, и обувки. Тук ясно личи висящият от панталоните колан, който е бил неразделна част на

[1] J. Déchelette, Manuel d'arhéologie préhistorique Celtique et Gallo-Romaine, II, 1, стр. 434, обр. 177, 2.

[2] Paul Couissin, Les armes figurées sur les monuments romains de la Gaule Méridionale, RA, XVIII, 1923, стр. 57 и сл.

[3] Ив. Велков, Сребърен колан от с. Ловеч, Старозагорско, ИАИ, VIII, 1934, стр. 18—23.

[4] Ив. Велков, цит. съч., обр. 15 и 16.

[5] Ив. Велков, цит. съч., стр. 22.

[6] Срв. G. I. Kazarow, Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien, Tafelband, Leipzig, 1938, № 45, 85, 97, 99, 112, 126, 128, 136, 143, 146, 171, 249, 255, 257, 333, 376, 388, 464, 506, 515.

[7] Paul Hartwig, Bendis, Leipzig, 1897, стр. 22, обр. 5; стр. 23, обр. 6, табл. I и II.

[8] Florea Bobu Florescu, Monumentul de la Adamklissi Tropaeum Traiani, Bucureşti, 1959, обр. 140, 141b, 153, 155, 158, 160, 164, 165, 166, 170, 172, 173, 175—180, 182, 183 и т. н.

[9] Karl Lehmann-Hartleben, Die Trajanssäule, ein römisches Kunstwerk zu Beginn der Spätantike, Tafeln, Berlin und Leipzig, 1926, табл. 6, 7, 10, 11, 12, 14, 15, 17—20, 25, 26, 29, 30, 31, 43, 45, 46, 47 и т. н.

тоя вид облекло.[1] На друго табло е изобразен слуга, носещ предмет, който по своя вид може да се определи също като колан.[2] От всички тези примери се вижда, че коланът е бил в постоянна употреба у народите в Европа, влючително и у траките.

В някои страни на Европа — Франция, Германия и Чехия — са намерени обеци, подобни на обеците от Шереметското съкровище.[3] Те имат същата ладиевидна

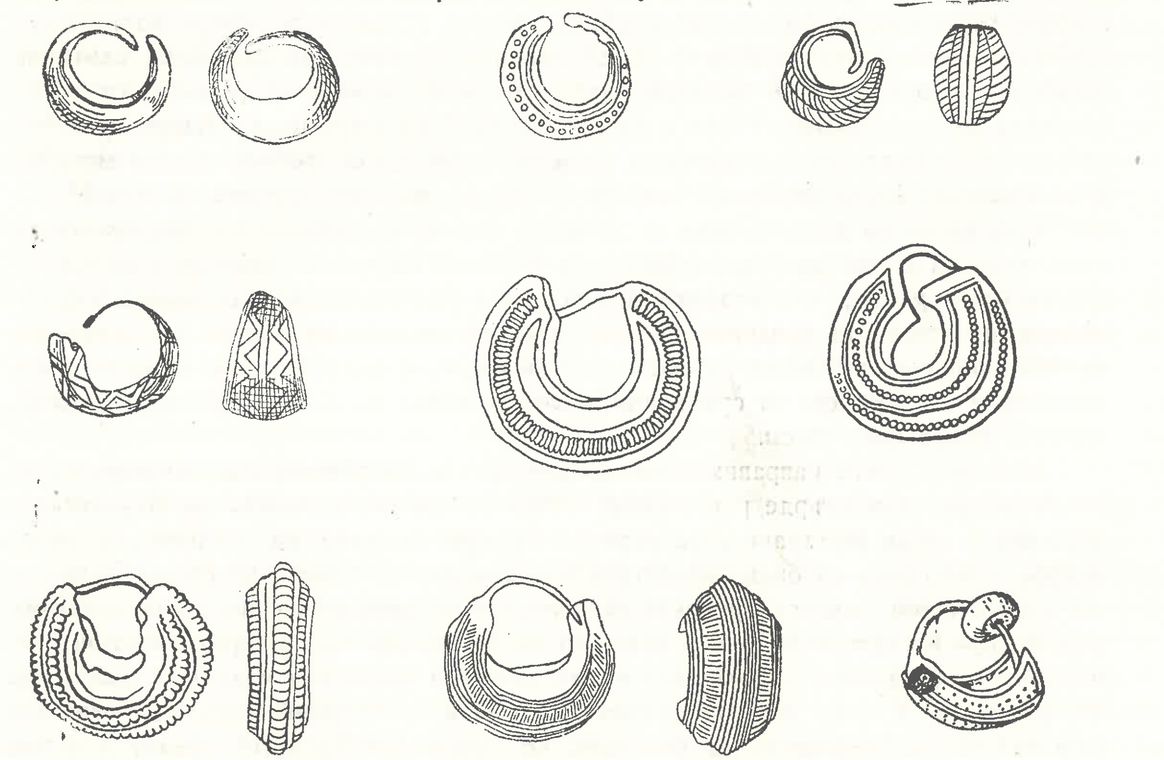

Фиг. 7. Обеци от ранолатенската епоха (по Дешелет)
Fig. 7. Boucles d'oreilles de la première période de La Tène (d'après Déchelette)

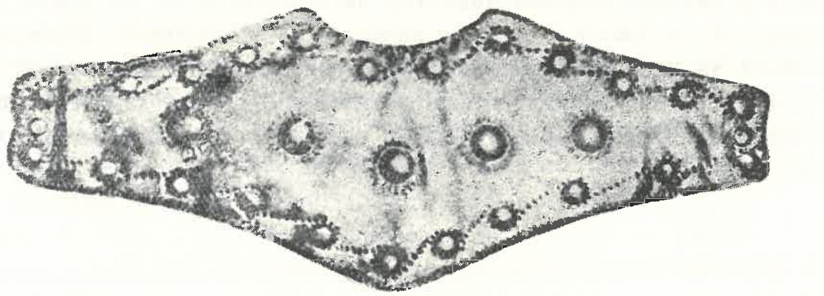

Фиг. 8. Златен нагръдник от Дуванлий
Fig. 8. Plaque pectorale en or de Duvanli

форма и единият им край се изтънява в тънка тел. Най-често те са изработени от златни пластинки, украсени с редове от ковани перли или с пояси от надлъжни и

[1] A. Frova, Pittura romana in Bulgaria, стр. 13, обр. 9.

[2] Пак там, стр. 14, обр. 11.

[3] J. Déchelette, Manuel d'archéologie, II, 3, стр. 1263, обр. 542.

напречни чертички (фиг. 7).[1] Тези обеци датират от раннолатенската епоха, като продължават халщатски форми.[2]

Като най-близък паралел на украсата на шереметските обеци засега можем да посочим украсата върху една златна пластинка-нагръдник от т. нар. Голяма могила при с. Дуванлий, Пловдивско (фиг. 8).[3] Тя е украсена с изчукана фалшива спирала, а в двата ѝ края има по една малка кръгла дупка. Била е намерена при погребение чрез изгаряне в каменна гробница заедно с предмети, които датират погребението от средата на V в. пр. н. е.[4] Наред с другите находки били намерени силно ръждясали части от железен колан, чиито първоначални размери са били: дължина 64 см и ширина 18 см в средата и по 7 см в краищата. Направен е бил от отделни железни люспи, които са били пришити върху дебела ленена материя, а по краищата е бил обточен с някаква по-твърда материя, вероятно с кожа.[5]

Тези данни ни дават основание да допуснем, че и коланите от Шереметското съкровище са могли да бъдат облечени в тънката си част с някаква материя — с плат или с ремък, — а открити са били само разширяващите се богато украсени краища отпред на коланите. Поради малките размери на колана от Дуванлий авторът допуска, че едната му част, тази за гърба, е била от кожа.[6] Същото предположение ние приехме за сребърния позлатен колан от с. Ловеч, Старозагорско, който е дълъг само 29 см.

Анализът, който направихме на предметите от Шереметското съкровище, ни отвежда към една твърде ранна епоха далеч преди образуването на българската държава и преди заселването на славяните и прабългарите на Балканския полуостров. Точно кога са били изработени тези предмети, не може да се определи със сигурност. Геометричният орнамент на коланите ни дава основание да ги поставим още в края на халщатската и в началото на латенската епоха. Орнаментът на обеците, който е еднакъв с орнамента върху златната тракийска пластинка, датираща от средата на V в. пр. н. е., позволява Шереметското съкровище да бъде отнесено към тая епоха. Сведението на селяните, че заедно с останалите предмети е бил намерен златен кръст, остава недоказано и поради това не може да се приеме за аргумент при определянето на датата на съкровището.

Поради уникалния все пак характер на находката не би могло да се определи с абсолютна сигурност нейната етническа принадлежност. Възможно е тя да е принадлежала на местното тракийско население, с което я свързват известни прилики. Обаче не е изключена възможността тя да е била заровена от някои други племена, преминали през нашата страна, или пък да е попаднала по търговски път у нас.

[1] J. Déchelette, Manuel d'archéologie, II, 3, стр. 1264.

[2] Пак там, стр. 1263.

[3] Б. Филов, Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско, София, 1934, стр. 105, обр. 131.

[4] Пак там, стр. 230.

[5] Пак там, стр. 118.

[6] Пак там.

UNE NOUVELLE INTERPRÉTATION DU TRÉSOR DE ŠEREMET DES ENVIRONS DE TĂRNOVO

S. Georgieva

(RÉSUMÉ)

Dans cet article l'auteur accorde une attention particulière à l'origine et à la date du Trésor de Šeremet attribué jusqu'à présent aux Protobulgares ou bien aux Slaves et daté du IXe — Xe siècle. Ce trésor comprend un cercle en or et quatre en argent, ainsi qu'une paire de boucles d'oreilles en or (fig. 1—5). Par leurs formes et leur décoration ces objets sont uniques en Bulgarie. Les cercles sont en fil d'argent avec des bouts ouverts, aplatis et amincis, gravés d'ornements géométriques. Ces cercles sont percés aux deux bouts d'un petit trou. Les boucles d'oreilles sont faites d'une lamelle mince en or à forme de barque et ornées d'une fausse spirale forgée (fig. 5).

On considérait jusqu'ici que ce sont des torques. L'auteur suppose qu'on les utilisait en guise de ceinture. Les bouts richement décorés devaient servir de boucle et dans les trous on passait une ficelle avec laquelle on fixait la ceinture. Par leurs dimensions de 62,5 à 86 cm on est justifié de croire que ce ne sont pas des torques mais des ceintures. Les bouts qui s'élargissent perpendiculairement au cercle étant en saillie auraient gêné la personne qui les eût portés comme un torque.

Il y avait en Europe du nord et centrale dès la fin de l'époque de Hallstatt des ceintures gravées d'ornements géométriques et pourvues aux bouts d'un ou de deux petits trous, objets semblables à ceux du Trésor de Šeremet (fig. 6). Il est à relever que la coutume de porter des ceintures existait chez les Thraces. Sur les plaques votives avec des cavaliers thraces, le cavalier porte le plus souvent un vêtement de dessus court, serré à la taille d'une ceinture ou d'une courroie. La déesse thrace Bendida est également représentée avec une ceinture. On a découvert dans la sépulture d'un tumulus thrace près du village Duvanli, arrondissement de Plovdiv, datées du Ve s. av. n. ère des lamelles provenant d'une ceinture en fer cousues sur une étoffe épaisse de lin. Ces données viennent à l'appui du point de vue de l'auteur suivant lequel les cercles de Šeremet seraient en réalité des ceintures et appartiennent à une époque très reculée — la fin de l'époque de Hallstatt et le début de La Tène.

Les boucles d'oreilles de ce Trésor ont également des parallèles avec des parures analogues d'Europe centrale qui datent du début de l'époque de La Tène (fig. 7). On rencontre en Bulgarie l'ornement en fausse spirale sur certaines parures d'origine thrace (fig. 8). On pourrait par conséquent, attribuer ces boucles d'oreilles à la même époque que celle des ceintures, à cause de leur forme et de leur décor.

Le caractère de cette trouvaille — unique en son espèce en Bulgarie — ne nous permet pas d'établir avec une certitude absolue son appartenance ethnique. Il est fort possible qu'elle ait appartenu aux Thraces dont elle possède certains traits. Mais il n'est pas exclu non plus que ce Trésor ait été enfoui par des tribus de passage à travers nos terres, ou bien introduit par suite de quelque transaction commerciale.

ЦЪРКВАТА „СВ. ПЕТКА САМАРДЖИЙСКА“ В СОФИЯ

Стамен Михайлов

„Св. Петка Самарджийска“ е една от малкото сравнително добре запазени средновековни църкви в София. През лятото на 1956 г. вътре и вън от нея бяха направени малки проучвания чрез сондажи. Открити бяха и стенописи, които повдигнаха извънредно много художествената стойност на паметника.[1]

Църквата в сегашния си вид[2] е еднокорабна, без притвор, с полукръгла отвън и отвътре широка апсида (фиг. 1).[3] Дължината ѝ без апсидната извивка е 10,25 м, а ширината — 8,07 м. Надлъжният полуцилиндричен свод е граден с квадратни тухли със страна 0,26—0,27 м и дебелина 3—3,5 см. Стените са иззидани от дребни ломени камъни, а някъде и с тухли, споени с хоросан, а основите — от речни камъни без хоросанена спойка. Само в южната стена отвън личат няколко по-големи квадри, взети от по-стари строежи. Хоросанът навсякъде е сив. Стените отвън са неразчленени. От вътрешна страна обаче по дължината на северната и южната стена се виждат по четири ниши, разположени симетрично една срещу друга. Четири от тях са плоски и с по-големи размери — напомнят ни аркосолиите от Бояна (фиг. 1—2). Другите четири, респ. по две в северната и в южната стена, са по-тесни, но със същата височина. Първоначално те са били полукръгли, но впоследствие са претърпели значителни преправки. Техните арки са леко заострени, а тези на плоските ниши — полукръгли. Тесните ниши от южната стена са били пробити в по-късно време, за да се направят на тези места входове. Сега те отново са зазидани. За да се увеличи дневната светлина в църквата, пробити са три от плоските ниши, в горния край на които сега виждаме големи прозорци. Западната плоска ниша от северната стена е напълно издънена. На това място е отворен нов вход, след като е бил затворен този, който се е намирал на мястото на днешната бетонна стена.[4] Преди пробиването на нишите църквата е била доста тъмна — осветявала се е само посредством три малки прозорчета-отдушници. Две от тях се намират в южния и едно в северния склон на свода. Те излизат към покрива във формата на люкарни. Старият покрив люкарните бяха разрушени при последното преустройство на църквата. Покривът беше двускатен, изграден от тухли, замазани

---

[1] За стенописите на църквата вж. Стамен Михайлов, Стенописите на църквата „Св. Петка Самарджийска“ в София, ИАИ, XXII, 1959, стр. 291—325.

[2] Тук се има пред вид църквата преди преустройството ѝ през 1959 г., когато външният ѝ облик бе коренно променен.

[3] Планът и разрезите, които поместваме тук, са правени от арх. Сава Н. Бобчев.

[4] Северната надлъжна стена е претърпяла също промени. Сега отвън тя е бетонирана. Не е ясно дали от тая страна не е имало също страничен кораб.

След последното преустройство е възстановено старото положение — издънената ниша е зазидана, а входът — направен в западната бетонна стена.

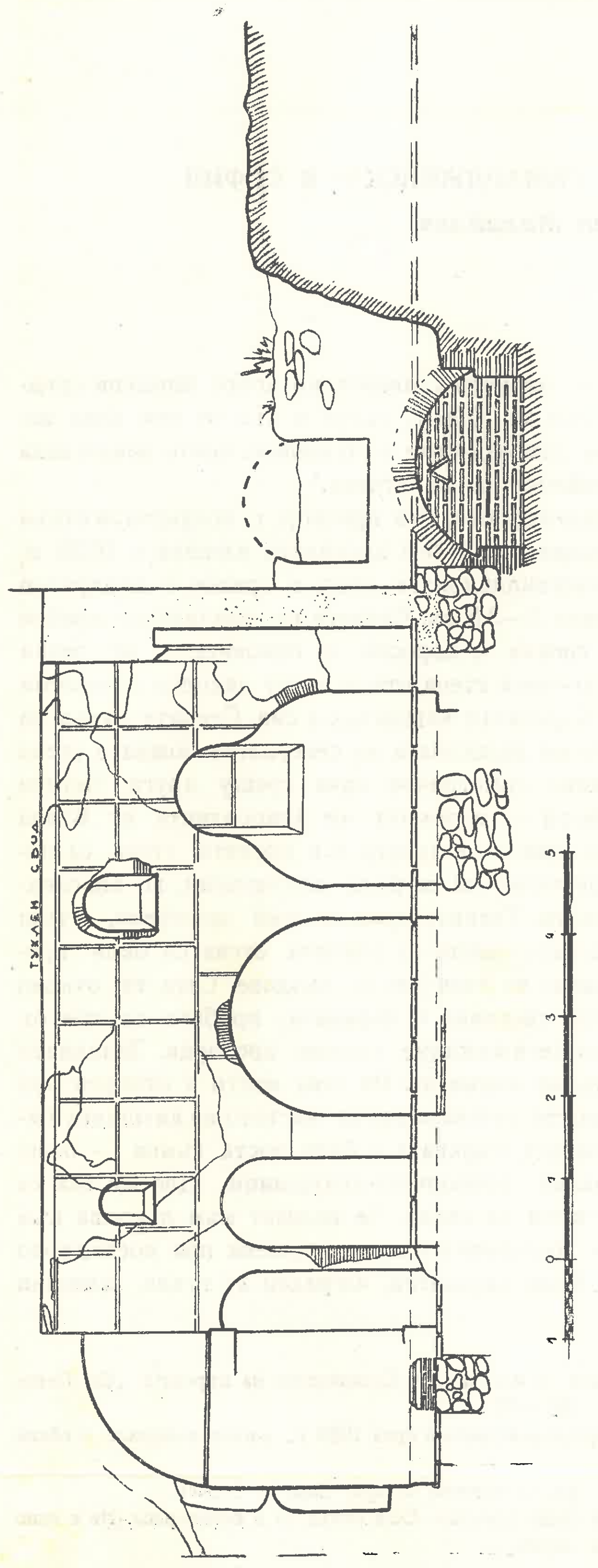

Фиг. 2. „Св. Петка Самарджийска“. Изглед на южната стена откъм наоса
Fig. 2. Sta Petka Samardjiska. Vue du mur sud du naos

с жълта глина. За облекчаването му под тухлите бяха сложени глинени съдове[1] (фиг 3). Изобщо отвън църквата е била много просто устроена. Тук, както и при много други църкви от епохата на турския феодализъм е изявен характерният за нашата архитектура контраст между скромното външно оформление и богатата вътрешна украса. От друга страна, както измазаният глинен покрив, така и надлъжните стени, неразчленени отвън, сближават извънредно много нашия паметник с най-простия тип битова къща от епохата на турското робство.

Разкопки около църквата. Разкопките около „Св. Петка Самарджийска“ започнаха най-напред покрай западната и южната стена. Това се налагаше от необходимостта да се изяснят следните два въпроса: 1. Имала ли е църквата продължение в западна посока (притвор), или някакво помещение към южната стена (страничен кораб) и 2. Била ли е сградата първоначално вдълбана в земята, както е сега. Разкопките показаха, че на запад е имало притвор, а до южната стена — страничен кораб. И двете помещения са били използувани docъсно. Страничният кораб е пристройван по-късно и използуван за женско отделение.

Притвор. Стените на притвора са запазени на места до 2 м височина от камен-

[1] Съдовете бяха открити при разрушаването на покрива. Сега те се пазят в Музея за история на град София при СГНС.

с жълта глина. За облекчаването му под тухлите бяха сложени глинени съдове[1] (фиг 3). Изобщо отвън църквата е била много просто устроена. Тук, както и при много други църкви от епохата на турския феодализъм е изявен характерният за нашата архитектура контраст между скромното външно оформление и богатата вътрешна украса. От друга страна, както измазаният глинен покрив, така и надлъжните стени, неразчленени отвън, сближават извънредно много нашия паметник с най-простия тип битова къща от епохата на турското робство.

Разкопки около църквата. Разкопките около „Св. Петка Самарджийска“ започнаха най-напред покрай западната и южната стена. Това се налагаше от необходимостта да се изяснят следните два въпроса: 1. Имала ли е църквата продължение в западна посока (притвор), или някакво помещение към южната стена (страничен кораб) и 2. Била ли е сградата първоначално вдълбана в земята, както е сега. Разкопките показаха, че на запад е имало притвор, а до южната стена — страничен кораб. И двете помещения са били използувани до-късно. Страничният кораб е пристройван по-късно и използуван за женско отделение.

Притвор. Стените на притвора са запазени на места до 2 м височина от камен-

крива. Сега те се пазят в Музея за история на

Фиг. 2. „Св. Петка Самарджийска“. Изглед на южната стена откъм наоса
Fig. 2. Sta Petka Samardjiska. Vue du mur sud du naos

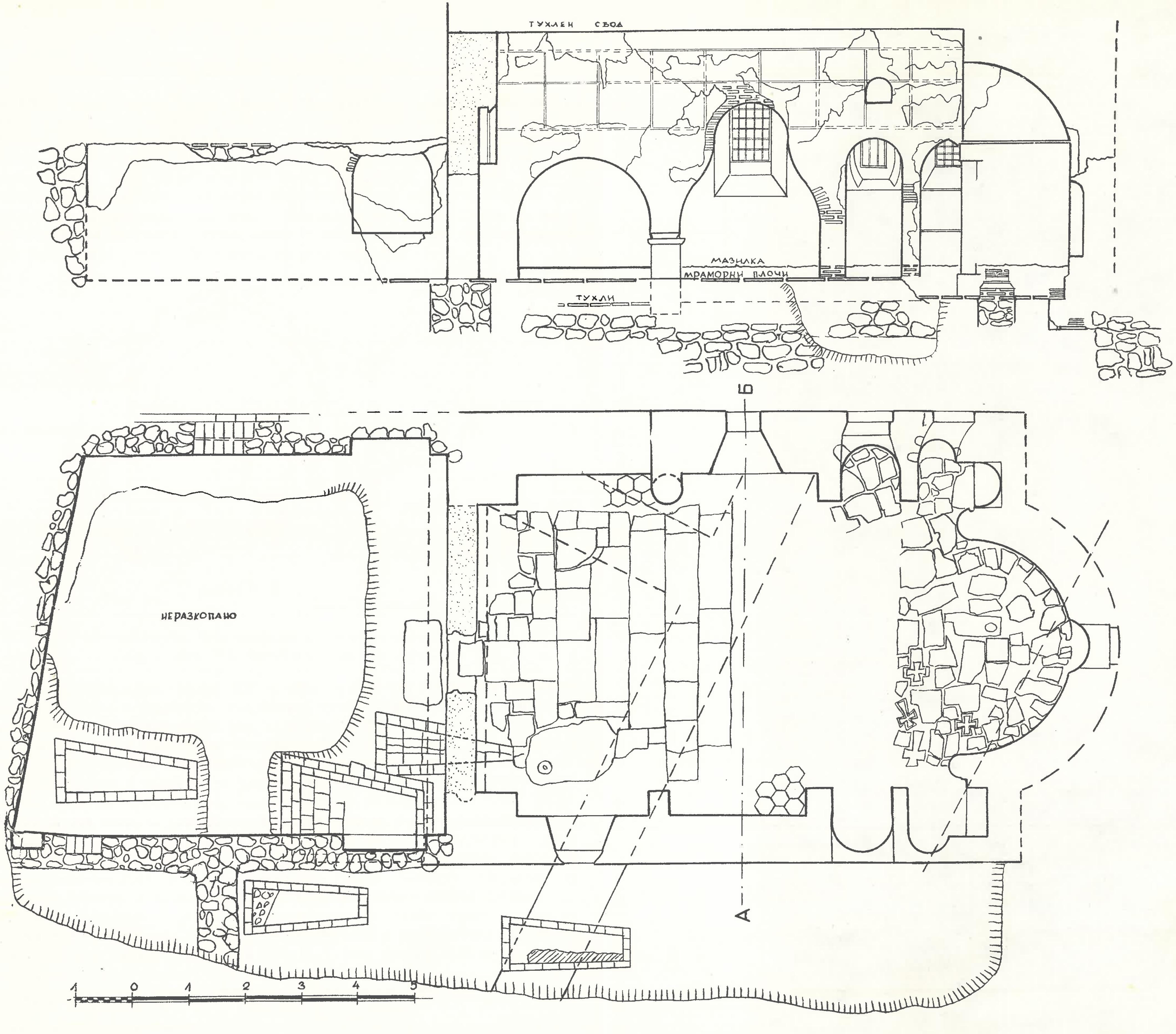

Фиг. 1. „Св. Петка Самарджийска“. План на църквата и изглед на северната стена от наоса
Fig. 1. Sainte Petka Samardjiska. Le plan de l'église et vue du mur nord du naos

ната настилка на пода. Те са изградени и измазани по същия начин, както и стените на наоса. Обстоятелството, че тук има стенописен пласт, който отговаря на първия стенописен пласт от наоса, е едно указание, че притворът е бил вече изграден, когато за пръв път била изписана църквата. На мястото на днешната модерна бетонна стена първоначално е имало или широка арка, равна почти на ширината на наоса, или триаркаден вход. В северната и южната стена на притвора има две плоски ниши, разположени симетрично една срещу друга. По форма те са подобни на широките плоски ниши от наоса. Западната част на притвора остана неразкопана. Отчасти бе проследена само западната стена.

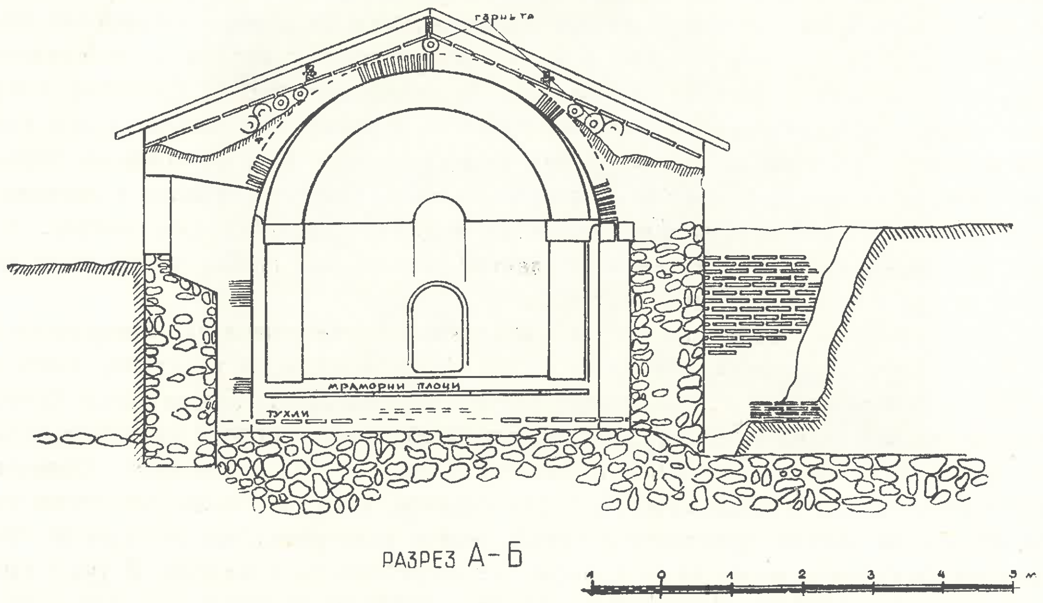

Фиг. 3. „Св. Петка Самарджийска“. Напречен разрез
Fig. 3. Sainte Petka Samardjiska. Coupe transversale

Южното отделение, дълго 9,23 м, няма връзка със зидовете на църквата. Източната му стена е градена от съвременни тухли. Старата стена е навярно пò на изток, както е показано върху един ситуационен план на църквата, правен към 1932 г. На 1,50 м над мраморната настилка в наоса бе открито в това отделение дъсчено дюшеме. Според една приписка то е строено през 1802 г.[1]

Зидани гробове. В разкопаното пространство западно и южно от църквата съответно под пода на притвора и на южния кораб се натъкнахме на стари погребения. Те са два вида: 1. Погребения в зидани гробове и 2. Погребения направо в земята. И в двата случая се касае до трупополагане. За относителната хронология на погребенията можем да съдим единствено от положението, което те заемат едно спрямо друго и всяко поотделно спрямо църквата. Но преди да се спрем на въпроса за хронологията, нека накратко опишем самите гробове.

Гроб № 1. Намира се в северозападния ъгъл на южния кораб. Едната му част лежи под западния зид на помещението. Формата е трапецовидна с размери: дължина 1,90 м и ширина при главата 0,65 м и при краката 0,33 м. Дълбочина

[1] Е. Спространов, Бележки приписки по Софийските черкви, СбНУ, XXII—XXIII, кн. IV и V, I дял, ИФФ, София, 1906—1907, стр. 10 и 12.

0,80 м. Гробът е иззидан от тухли с размери 27 × 13 × 3,5 см и 26 × 13 × 3,5 см. Срещат се и половинки тухли от същите размери. Тухлите са свързани със сив хоросан без примес от счукана керемида. Те са разположени в пет хоризонтални реда. В насипа на гроба се откриха следи от изгнили дъски. Това са останки от дървен капак, който е бил снабден с два кушака. Капакът се е слагал обърнат с кушаците надолу. Те са попадали в четири гнезда, разположени по две едно срещу друго в надлъжните стени на гроба. По тоя начин капакът се е залоствал здраво и не е могъл да се отмести при слягането на пръстта. В насипа, с който беше запълнен гробът, се намериха няколко къса от неглазирана керамика от епохата на турското робство, четири ковани гвоздея от изгнилия дървен капак, както и малък брой въгленчета. Вляво от черепа имаше няколко кости от дребно двукопитно животно. На гърдите се намериха две металически копчета с кръгла полусферична форма, а също така и останки от облекло, украсено със сърма. Скелетът е положен според християнския погребален обряд — с глава към запад, крака към изток и ръце, скръстени на гърдите. Под таза се намери част от човешки череп, а при краката — куп кости от по-старо погребение. Гробът случайно е попаднал върху основи от по-стари зидове, които не можахме да проследим докрай. От факта, че западният зид на южното отделение минава над гроба, може да се заключи, че той е по-стар от южния кораб.

Гроб № 2 се намира на 2,10 м дълбочина от съвременната повърхност и на 0,40 м от южната стена на църквата. Той също е изграден от тухли, както и гроб № 1. Дължина 2,10 м, максимална ширина при източната страна 0,38 м. Северната и западната стена са отчасти разрушени от бетонните основи на новите строежи. Засегната е лявата половина на скелета и част от бедрената кост. Ориентацията е същата, както и при гроб № 1. На гърдите, дето са стояли скръстени ръцете, се намери златно пръстенче с камък, който е загубен. Ако се съди от грацилността на костите, може да се допусне, че погребението е женско. И тук в краката на покойника се намериха събрани на куп кости от по-старо погребение. Под гробницата се показа скелет на друг покойник, положен направо в земята. Около него не се намериха никакви приложения. Находки, с които да може със сигурност да се датират гробовете, не бяха открити нито при единия, нито при другия гроб.

Гроб № 3 се намира почти в югоизточния ъгъл на притвора (фиг. 4). През средата му минава новата бетонна стена, която лежи върху каменна основа, дебела 0,80 м. Последната, изглежда, е част от западната стена на църквата или от съществуващия на това място триаркаден вход. Заслужава да се отбележи, че не само бетонната стена, а и старата основа минава над гроба, западната част на който остава в притвора, а източната — в наоса. Гробът се намира почти непосредствено под настилката на наоса и притвора. Той има същата трапецовидна форма, както и зиданите гробове, които разгледахме по-горе. Размери: дължина 2,72 м, максимална ширина 0,75 м, минимална ширина 0,35 м и дълбочина 0,52 м. Гробът е бил покрит с каменни плочи, свързани с бял хоросан. Плочите се намират непосредствено под старата настилка на наоса и притвора. Тухлите, от които е иззидан гробът, са квадратни със страна от 0,28 м до 0,30 м. Северната и южната стена са леко наклонени навътре, така че се получава форма на пресечена пирамида, на която долната основа е по-широка от горната. Друга особеност, която заслужава да се отбележи, е неравната тухлена настилка, която по надлъжната ос на гроба е леко повдигната, така че се получава формата на едва забележим двускатен наклон. В миналото гробът е бил отварян и костите — разбъркани. Черепът се намери върху гърдите. И тук, както и при другите гробове в краката на покойника бяха събрани кости от по-старо погребение. При разчистването на скелета се намериха две турски монети, едната от 1786 г., другата от 1840 г., както и други късни материали — като фрагменти от глинени съдове, гвоздеи, лули и

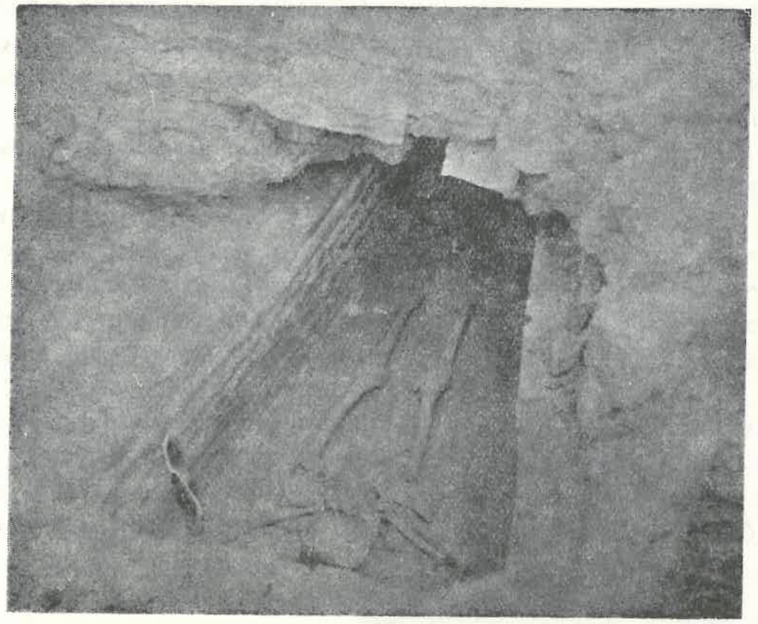

Фиг. 4. „Св. Петка Самарджийска“. Зидан гроб № 3
Fig. 4. Sainte Petka Samardjiska. Tombe murée n° 3

др., произхождащи от последните векове на турското владичество у нас. Тези материали не се свързват с гробницата. Към една по-ранна епоха могат да бъдат отнесени няколко фрагмента от малки стъклени шишенца, които с високата си тънка шийка и сравнително обемисто туловище с цилиндрична или леко сплесната форма напомнят някои ранновизантийски стъкленици.[1]

Гроб № 4 е конструктивно свързан с гроб № 3 и се намира непосредствено до него, от южната му страна, в самия югоизточен ъгъл на притвора. Понеже двата гроба имат обща стена, градени са по един и същ начин и с един и същ материал, следва да се приеме, че те произхождат от едно и също време. По формата си, която е трапецовидна, той не се отличава от описаните по-горе гробове. За разлика от тях обаче е двойно по-широк. Размерите му са следните: дължина без дебелината на стените 2,19 м, минимална ширина 1,07 м, дълбочина 0,52 м и дебелина на стените 0,22 м. Зидът от вътрешна страна има отстъп (цокъл) от 0,10 м. Върху него е лежал дървеният капак. Друга особеност, която не се среща в останалите гробове, е полукръглата арка-свод над южната му половина. Какво е точното предназначение на тая арка, която съставлява неразделна част от гроба и е изградена също от тухли, не е ясно. Ако арката не беше отчасти разрушена от южния зид на притвора, който минава отгоре, можеше да се допусне, че се касае до облекчителна арка. Но зидът на притвора явно е по-нов и няма нищо

[1] Срв. Б. Филов, Софийската църква „Св. София“, София, 1913, обр. 75.

общо със зидарията на гроба. Този гроб също е отварян. Вътре се намериха кости от два скелета, които отчасти бяха разбъркани. В южната му стена е изградена триъгълна ниша, в която бе открит човешки череп. Две по-малки квадратни ниши със страна 0,17 м, отстоящи на 0,90 м една от друга, се виждат в западната стена. Последните по всяка вероятност са служели за поставяне на кандила или други предмети. От тях обаче нищо не се намери, очевидно защото гробницата е била ограбена. Тук не се откри и тухлена настилка. Под скелетите се намериха фрагменти от глинени съдове, правени на колело и добре изпечени, които могат да бъдат отнесени към ранновизантийската керамика у нас.

Гроб № 5. Този гроб се намира в югозападния ъгъл на притвора. По форма и градеж той не се отличава от другите единични гробове. Вътрешните му размери са: дължина 1,15 м, ширина горе при главата 0,67 м, а при краката 0,58 м. Хоросанът е бял с малко примес от ситно счукана тухла. И тук, както и при повечето от другите гробове освен редовния скелет се откриха кости от по-старо погребение. Идентични с другите зидани гробове са и находките — фрагменти от глинени и стъклени съдове, железни гвоздеи, следи от изгнило дърво, въгленчета и др.

В източната част на южното отделение непосредствено до южната стена на църквата се откри друго погребение. Скелетът лежеше направо в земята. Отделни човешки кости бяха открити и на други места около църквата. Те произхождат от гробове, които са били разрушени при строежа на модерните сгради.

Разкопки във вътрешността на църквата

Разкопки бяха направени и във вътрешността на църквата — в централната част на наоса и в пространството, заградено в апсидната конха. С археологическото изследване на част от вътрешността на църквата се целеше: 1. Да се потърси и установи равнището на първоначалната подова настилка. 2. Да се изследва културният пласт и 3. Да се изучи строежът на основите.

Църквата допреди разкопаването имаше дъсчен под. Вградена в северната стена, се подаваше монолитна колона (фиг. 5). Тя продължаваше и под дъсчения под. Това ни караше да мислим, че старата настилка навярно се е намирала на 1,50 — 2 м по-ниско от съвременната. С разкопаването на централната част на наоса ние можахме да установим, че предположенията ни са основателни, ако и не съвсем точни. Непосредствено под дървеното дюшеме, което беше поставено върху греди, се откри подова настилка от мраморни плочи, богато украсени с растителни и геометрични мотиви. С такива плочи бе постлан само наосът. Настилката в олтара бе също каменна, но много по-груба — от обикновени плочи с неправилна форма. Между тях в южната половина на олтарното пространство се намираха четири каменни надгробни кръста, употребени като строителен материал. Мраморните плочи от наоса са от XVIII—XIX в. В болшинството си те произхождат от по-стари постройки и гробове, а други, както изглежда — от чешми. Каменната настилка е поставена след Освобождението, и то доста късно, както се вижда от няколко монети от края на миналия век и началото на нашия, намерени както под мраморната настилка, така и под настилката в олтара. Плочите от наоса, както и тези от олтара бяха поставени върху тънък пласт от ситен пясък. На дълбочина 0,35 м под мраморната настилка се откри старият под на църквата. Малки части от него са запазени покрай северната и южната стена. Този под е бил на-

правен от шестостранни тухли с размери: 0,16 м страната и дебелина 0,03 м. Фугите са запълнени с бял хоросан. Пространството между мраморната и тухлената настилка е заето от късен насип, в който освен пръст се срещат още и натрошени тухли, фрагменти от глинени съдове и др. Тези материали произхождат от края на миналия век.

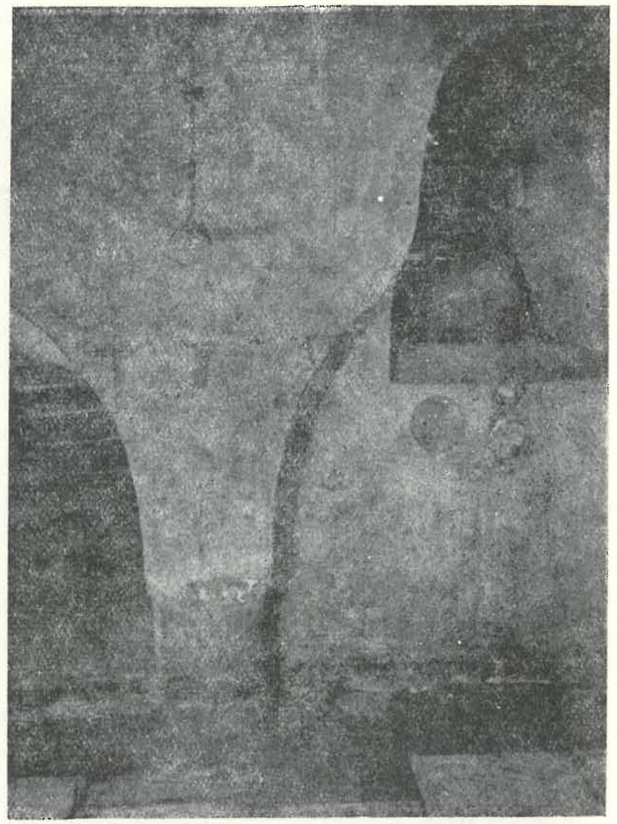

Фиг. 5. „Св. Петка Самарджийска". Част от колона на северната стена на наоса

Fig. 5. Sainte Petka Samardjiska. Fragment de colonne du mur nord du naos

Част от старата настилка бе открита и в олтара. Тук тя се намира на около 0,20 м по-високо от тухлената настилка в наоса, както е и обичайно за олтарния под. За разлика от наоса обаче тухлите тук не са шестостранни, а квадратни (с размери: страна от 22 до 24 см и дебелина около 3 см). Част от тази настилка се виждаше в северната половина на олтара.

С разкопаването на пласта под тухлената настилка се установи, че монолитната колона, опряна до северната стена, е забита само на 0,20 м дълбочина под този под. Оказа се, че това е само част от колона. Отдолу тя е равно отрязана и няма нито основа, нито подложка—лежи направо върху ронлив насип. Това показва, че е употребена случайно и не е била носеща колона. Размерите ѝ са: дължина 1,23 м и диаметър 0,46 м. Върху колоната се виждат останки от три слоя мазилка. Следи от стенописи по тях не личат. Мазилката е запазена само върху оная част от колоната, която е била между мраморния и тухления под.

На дълбочина 0,35 м под тухлената настилка в наоса се показаха основи на зидове от римска Сердика. Те нямат връзка със стените на църквата. Тези зидове бяха изследвани на дълбочина 2,03 м от най-горната им част. На тази дълбочина се появи много подпочвена вода и сондажът трябваше да бъде преустановен. Горната част на тези основи (на дълбочина 1 м от тухления под) беше засипана с пръст, наситена с късни материали — от последните години на турското робство. На тая дълбочина се очерта друг културен пласт, съвсем различен от първия — плътен чернозем с незначително количество културни останки. Между последните заслужава да се отбележат няколко късноантични тухли, както и една монета от късноримската императорска епоха.[1] Старите основи, които открихме в наоса, са две: едната с посока северозапад—югоизток, а другата — североизток—югозапад. Последната изглежда леко извита, обърната с конкавната си част към апсидата.

[1] Монетата е много развалена и затова не може да се определи по-точно.

Чрез един сондаж, дълбок 2,78 м от долния праг на прозорчето в южната стена, ние потърсихме тая стена и открихме, че тя продължава и вън от църквата, като държи югозападна посока. Основите на тези стари стени са дебели от 1,10 до 1,20 м. Градежът е от дребни, в по-голямата си част речни камъни — валутъци, споени със здрав хоросан със сив цвят. Какви са били точно формата и предназначението на тази сердикийска сграда, с положителност не можа да се установи. Може би се касае до някаква култова постройка, посветена на някое от тракo-римските езически божества.

Както вече се отбеляза, ние имахме за задача да проследим и основите на църквата. Това се налагаше не само от необходимостта да се проучи техният строеж, а и да се установи тяхната дълбочина, чрез което най-лесно можехме да си изясним въпроса за вдълбаването на църквата. С направените за тая цел сондажи можа да се установи, че основите на северния и на южния зид започват непосредствено под тухлената настилка на наоса. А това означаваше, че църквата не е вдълбана в земята, както изглеждаше преди започването на разкопките. Това най-добре пролича при външните изкопи, където се видя, че стените отвън са били измазани непосредствено до над основите. Едвам в по-късно време те са били затрупани с пласт от строителни и други материали. Този пласт, мерен от съвременната повърхност, достига до три метра дебелина. Вътрешната мазилка спира до тухления под. Основите на южната и северната стена са градени от дребни камъни и речни валутъци без хоросанена спойка. Тук нямаше редовна зидария, а безразборно нахвърляни в изкопа камъни, които са служили и за дренаж, като са пречели на подпочвената вода да прониква нагоре по стените. Сега основите не изпълняват вече тази отводнителна роля, понеже кухините между камъните са запълнени с пръст.

При разкопаването на апсидата ние се натъкнахме на три редовни погребения. На две от тях скелетите бяха сравнително добре запазени. Те произхождат от старо гробище, съществувало на това място, преди да бъде издигната църквата — навярно през епохата, предшествуваща непосредствено падането на страната ни под турско робство. Следи от ковчези не се намериха. Нямаше и никакви приложения или каквито и да било принадлежности от облекло или накитни предмети. В един гроб беше запазен само черепът, който се намери източно от олтарния камък до самия зид на апсидата. Останалата част от скелета е била разрушена от основите на апсидата. Трите сравнително добре запазени погребения, едно от които се намира под престолния камък, лежат на 1,20 м дълбочина под равнището на мраморната настилка. Най-добре запазен е скелетът от гроба, който се намери в северната половина на олтара (фиг. 6). Интересно е тук положението на костите спрямо апсидата. Основите на последната минават над скелета. Тъкмо на това място са запазени две дупки от фундирането с колове. Дупките са непокътнати. Те се явяват решителен аргумент в полза на предположението, което вече може да се счита за установен факт, че църквата е по-нова от гробовете в олтара. Въпросният скелет не е бил засегнат от основите на зида, понеже тези основи са по-плитки от гроба. Скелетът обаче е засегнат от коловете, при поставянето на които е счупена костта на десния крак под коляното. Двете дупки, които открихме при краката на покойника, не са случайни. Ние ги открихме по цялото протежение на зида. Почвата на това място не е била много здрава, та затова се е наложило укрепването ѝ с колове. Те са наредени в шахматен ред под основата на зида.

Дупките имат диаметър от 0,05 м до 0,10 м. Точната им дълбочина не може да се определи, понеже са запълнени. Скелетът от гроба в южната част на олтара е по-зле запазен. При постройката на църквата, а може и по-късно тук е било копано, при което е бил унищожен черепът и част от раменните кости. Последните бяха разместени, а черепът изобщо липсваше. Не е изключено първият череп, за който споменахме по-горе, да произхожда именно от този гроб.

От третия гроб, който се откри под олтарния камък, бе запазен само черепът и гръдният кош. Останалата част е била разрушена при направата на църквата.

Фиг. 6. Погребение в северната половина на олтара
Fig. 6. Ensevelissement dans la moitié nord de l'autel

Всички покойници от олтара са били възрастни индивиди. Това личи най-добре от изтърканите зъби и зарастването на някои алвеоли на извадени кътници, както и от пълното заличаване на шевовете на черепите, особено от вътрешната им страна. Скелетът от гроба в северната половина на олтара, изглежда, е женски.[1]

В заключение може да се каже, че на мястото, гдето сега се издига църквата „Св. Петка Самарджийска“, някога е съществувало старо гробище. Както се отбеляза и по-горе, в гробовете не се намериха типични материали, въз основа на които да можем със сигурност да определим времето, към което те се отнасят. Ако се изхожда от градежа и по-специално от формата и размерите на тухлите, както и от няколко къса керамика, намерена в гроб № 4, и една стъкленица от гроб № 3, можем да отнесем зиданите гробове, а с тях и останалите погребения към ранновизантийската епоха, без да е възможно засега да се определи с по-голяма точност това време. Гробището е използувано, изглежда, и по-късно от българите.

Архитектурен стил и датировка. Църквата „Св. Петка Самарджийска“ се отнася към най-простия и същевременно най-разпространен архитектурен тип в църковното ни строителство през средновековието — еднокорабната църква. Сградите от този тип имат обикновено малки размери. Те са били особено пригодни за непристъп-

[1] Според предварителните проучвания на д-р П. Боев. Изказаното предположение, че един от тези скелети може да бъде на В. Левски, противоречи на археологическите данни и не почива върху научна основа (вж. Хр. Н. Гяуров, Гробът на В. Левски, сп. Духовна култура, год. XXXIX, 1959, кн. 2, стр. 32).

ните планински терени, върху които са се издигали нашите феодални крепости. Тези скромни църквички са били удобни и за частни молитвени домове, от каквито тъкмо са имали нужда българските феодали. Всичко това, към което следва да се прибавят и причини от стопански характер, е спомогнало за широкото разпространение на този тип през епохата на българския феодализъм. Причините за популярността на този архитектурен тип не изчезнали и през епохата на турското робство. Този сравнително евтин строеж допаднал твърде много на зависимото българско население, което не разполагало с големи материални възможности. От друга страна, със своя непретенциозен външен вид — обикновен двускатен покрив с неразчленени външни стени — еднокорабната църква твърде много се доближавала до обикновената селска къща и не е правела впечатление на иноверците, които като привърженици на отоманската теократична власт не гледали с добро око на българските църковни строежи.

Ние не разполагаме с точни писмени или археологически данни, от които да се вижда кога е построена църквата. Налице са обаче някои архитектурни детайли и особености, които улесняват отговора на този въпрос. На първо място трябва да се отбележи, че арките на някои ниши, особено тези в североизточния ъгъл на наоса, са леко заострени — факт, който вече свидетелствува за наличието на известно влияние на турската религиозна и гражданска архитектура. Освен това тухлите, от които е изграден сводът на наоса, със своите размери (квадрат със страна 26 см × 27 см) са характерни именно за по-късната епоха на българското средновековие и особено за времето на турското робство (макар да се срещат и по-рано). Същото може да се каже и за хоросана, който не съдържа примес от чукана тухла, нито има здравината на хоросана, който виждаме в българските строежи отпреди XV в. До известна степен характерна за по-късната епоха на българското строителство е и мазилката от кал, примесена с плява. Такава мазилка ние виждаме върху външното лице на стените на нашата църква. Явно късен произход имат и налепените по стените късове от извити керемиди. Много типични за нашето по-късно строителство са и малките прозорчета, които вместо в стените са изградени в свода. Подобно разположение имат прозорците в „Св. Петка“ и „Св. Пантелеймон“ във Видин, Пустата църква в с. Камено поле, Белослатинско, „Св. Никола“ във Враца и др. Това са все църкви от края на XIV в. и първите векове на турското робство. Най-сетне към същата епоха ни насочват и симетрично разположените плоски ниши в северната и южната стена. Такива ниши срещаме в Билинския манастир, в църквата при гробищата във Вуково, Станкедимитровско, и др. Тук трябва да бъдат споменати като типични за по-късните църкви от тоя тип и люкарните, чрез които прозорчетата гледат към покрива. Подобни люкарни ние не познаваме в нашата църковна архитектура от XII—XIV в. и затова с най-голяма вероятност следва да ги отнесем към епохата на нашето късно средновековие — към времето на турския феодализъм. Ако към всички тези сочещи все към една и съща епоха елементи прибавим и обстоятелството, че във и около църквата през време на разкопките, като се изключат гробниците, не се намериха никакви други материали отпреди XIV в., можем да заключим, че църквата е строена непосредствено след падането на страната ни под турско робство — с най-голяма вероятност към края на XIV или началото на XV в.

Писмените сведения за „Св. Петка Самарджийска“ от това време са оскъдни. Като най-старо сведение за нея може да се посочи съобщението на пътеписеца

Стефан Герлах, който я споменава между изброените от него 12 софийски църкви, които той забелязал през 1578 г., когато минал през София.[1] От това свидетелство става ясно, че църквата е съществувала с положителност през втората половина на XVI в.

От някои приписки, обнародвани от Спространов, се вижда, че църквата е получавала книги и други подаръци през XVIII и XIX в. както от еснафски организации, така и от частни лица.[2] Иширков, без да посочва каквито и да е доказателства, твърди, че „Св. Петка Самарджийска“, както и църквата „Стара св. Петка“ на ул. „Цар Калоян“ и бул. „Ал. Стамболийски“ били от „предтурската епоха“.[3] Правилно отбелязва обаче, що се отнася до „Св. Петка Самарджийска“, че тя в същност не вкопана в земята, а, обратно — че „в продължение на годините се е надигнал околният терен и те („Св. Петка Самарджийска“ и „Стара св. Петка“ — б. м.) останали ниско“.[4] Фактът, че църквата не е била вкопана в земята, ако и да е построена на лично място в града, е важен в тоя смисъл, че той показва, от една страна, все още голямата търпимост, която турските власти са проявявали към християнското население в първите векове след завоюването, а, от друга, че българският облик на града през това време още не е бил заличен. Това положение се потвърждава и от факта, че повечето от занаятчиите в града са били българи.

От друга страна, фактът, че „Св. Петка Самарджийска“ е била издържана от еснафа на самарджиите, е сам по себе си показателен в смисъл, че еснафските организации са играли действително голяма роля както в стопанския, така и в културния живот на града през епохата на българското средновековие, включително и след падането на страната ни под турско иго.

LES FOUILLES DE L'ÉGLISE Ste PETKA SAMARDJISKA À SOFIA

S. Mihailov

(RÉSUMÉ)

Les importants travaux entrepris dans le centre de Sofia ont donné la possibilité d'étudier l'église S$_{te}$ Petka Samardjiska grâce aux fouilles effectuées en 1956. C'est une église à une nef avec une abside semi-circulaire. Elle comportait à l'origine un narthex, détruit depuis plusieurs décades. Il est fort probable qu'une seconde nef avait été élevée près du mur sud de l'église, mais ses traces n'existent plus actuellement.

Les fouilles autour de l'église ont mis au jour quelques tombes en maçonnerie de briques que l'on peut dater du XIIIe — XIVe siècle. A l'intérieur de l'église on a dégagé la surface où se trouvait l'autel, ainsi qu'une partie du pavement du naos. On a établi qu'il existe au-dessous du plancher actuel un revêtement en dalles de marbre avec une ornementation de motifs végétaux en relief. Les dalles proviennent d'édifices turcs et de tombes du XVIIIe — XIXe siècles. On a découvert sous ce revêtement de marbre l'ancien pavement de l'église qui est en briques héxagonales. Seules quelques infimes parties en subsistent.

[1] Вж. Псп, VII, 1884, стр. 119, заб. 2.
[2] Спространов, цит. съч., стр. 11—14.
[3] А. Иширков, Град София през XVII век, София, 1912, стр. 26—27.
[4] А. Иширков, цит. съч., стр. 27.

On a découvert des fondations d'édifices de la Serdica romaine à 35 cm au-dessous de ce plancher de briques. Il y avait au XIIIe — XIVe siècles au-dessus de ces ruines un cimetière bulgare.

La construction de cette église remonte à la fin du XIVe au début du XVe s. Stefan Gerlah la mentionne en 1578 dans ses notes de voyage. Elle est actuellement enfouie dans la terre, mais était au début dégagée de tous côtés.

Le fait que cette église fut érigée au début de la domination ottomane témoigne d'une certaine tolérance qui devait exister envers la population bulgare très nombreuse dans cette ville. L'artisanat y était à cette époque florissant et se trouvait entre les mains des Bulgares. Ce n'est donc pas par hasard que cette église était entretenue par une corporation artisanale — celle des fabricants de bâts.

ЗА СТЪКЛЕНИТЕ ГРИВНИ В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Йорданка Чангова

Наред с грънчарството, железарството и другите занаяти през средновековието се е развивало и стъкларството. От готовата продукция на този занаят у нас попадат най-често цели накити или части от тях—главно отломки от гривни. Късовете от стъклени гривни се срещат често не само в нашите средновековни селища, но те са и най-честите находки в древноруските градски слсеве от XI—XIII в., като се почне от Тмутаракан и се стигне до Новгород.[1] Стъклените гривни са били любимото украшение на гражданското население в стара Русия, тъй като са се изработвали лесно и са стрували сравнително евтино.[2] Вероятно по същите причини те са били любим накит на жителките и от нашите селища векове наред — от V—VI до XIII—XIV в. В периода от VI до XIII в. те са били много разпространен накит и във Византия.[3]

С изследването на стъклените гривни, намерени у нас, досега не са се занимавали с изключение на Н. Мавродинов, който, макар и на кратко, се спира и на този вид накит.[4] Ето защо реших в настоящата кратка статия да разгледам стъклените гривни, които се пазят в фондовете на средновековния отдел на Археологическия музей в София и публикуваните вече, като се опитам да установя типовете гривни и, доколкото е възможно, разпространението на известен тип в дадена епоха у нас. Спирам се на гривните от Софийския археологически музей, тъй като само една малка част от тях са намерили място в литературата, а за останалите гривни досега никъде нищо не е споменато. При това тези гривни произхождат от различни местонахождища, разпръснати из цяла България, и тяхното разглеждане заедно с публикувани досега, вярвам, ще помогне в разрешаването на поставената задача.

Пръв Д. Айналов през 1905 г. публикува стъклените гривни от разкопките на Т. Успенски в Плиска.[5] Тези гривни са три типа. Гривните от първия тип имат кръгло сечение, отвън са гладки, а на цвят са сини.[6] Същия цвят имат и гривните от втория тип, само че те са усукани.[7] А гривните от третия тип са изработени пак от

---

[1] В. И. Равдоникас, Старая Ладога, СА, XI, М.—Л., 1949, стр. 41; А. В. Арциховский, Введение в археологию, Москва, 1940, стр. 130; Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, 1948, стр. 397.

[2] А. Л. Монгайт, Раскопки Старой Рязани. Последам древных культур (Древная Русь), Москва, 1953, стр. 301.

[3] G. R. Davidson, The minor objects, Corinth, V, XII, Princeton—New Jersey, 1952, стр. 263 и сл.

[4] Н. Мавродинов, Връзките между българското и руското изкуство, София, 1955, стр. 16; същия, Старобългарското изкуство, София, 1959, стр. 223.

[5] Д. В. Айналов, Абоба—Плиска, стр. 290, Альбом, табл. LVII_{9-18}.

[6] Пак там, Альбом, табл. LVII_{16-18}.

[7] Пак там, табл. LVII_{13-15}.

синьо стъкло, но са плоски, а отвън са украсени с рисунка в светъл цвят.[1] Диаметърът на гривните от детските погребения варира от 4,5 см до 5,3 см.[2] При следващите разкопки в Плиска са намирани многобройни късове от стъклени гривни от известните вече типове.[3] А при разкопаването на останките от сгради около Малкия дворец Ст. Станчев е намерил и по-голям брой късове от гривни с рисуван орнамент.[4] Всички гривни, намерени в Плиска, могат да се отнесат към времето от края на IX до XI в., откогато датират постройките и другите материали, с които те са намерени.

През 1907 г. от сондажните разкопки в местността „Карабаш“ при с. Лалково, Ямболски окръг, в музея са постъпили няколко цели стъклени гривни.[5] Те са различни по цвят и форма. Едната е светлозелена, плоска, с диаметър 6,5 см (фиг. 1_1). По дължина на обръча тя е набраздена от три улейчета. Втората гривна е червена, от непрозрачно стъкло, четирирьба. Тя има диаметър 6,3 см. Същия диаметър имат и останалите три гривни, само че те са със кръгло сечение и едната е черна на цвят, а останалите две са сини, непрозрачни. Монетите, с които са намерени гривните, ни дават право да отнесем последните в XII—XIII в.

През 1911 г. Г. Кацаров прави сондажни разкопки на могила в с. Кирилметодиево, Старозагорско. На повърхността на могилата той намира няколко християнски погребения. В един от гробовете на лявата ръка на погребаната са били нанизани седем стъклени сини гривни, а на дясната—три вити бронзови гривни.[6] Бронзовите гривни, както и находките от останалите погребения, като обеци, мъниста, и пр., показват, че погребенията са от XI—XIII в.

Все по това време в Сливен в местността „Калето“ се откриват два гроба. Единият от тях е имал като инвентар две сребърни гривни, много близки до сребърните гривни от Драгижево, а вторият—четири стъклени гривни.[7] Едната е усукана от две ивици — черна и червена. Тя има диаметър 9,2 см. Втората е също усукана, но от три ивици — черна, червена и жълта (фиг. 1_7). Нейният диаметър е по-малък — 8,2 см, а останалите две са тъмносини с диаметър 6,7 см. Няма съмнение, че двете погребения са от едно и също време — приблизително XIII—XIV в.

Голям брой цели стъклени гривни са постъпили в музея от некропола около „Св. София“ в София. Още през 1888 г. при снишаване нивото около Народното събрание в една гробница са били намерени две гривни от синьо стъкло (фиг. 1_9)[8] заедно с една кръстовидна фибула. Гривните имат диаметър 6,3 см и 6,4 см. Сини гривни с кръгло сечение са били намерени и в разрушените погребения западно от църквата.[9] Последните имат малък диаметър, 3,8 см, което показва, че са на малки деца. През 1912 г. при изравняването на пл. „Ал. Невски“ между „Св. София“ и Синодалната палата са били намерени около 20 броя цели гривни.[10] Те имат раз-

[1] Д. В. Айналов, Абоба—Плиска, стр. 290, Альбом, табл. LVII_{9-12}.

[2] Пак там, стр. 101.

[3] Ст. Станчев, Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г., ИАИ, XX, 1955, стр. 206 и стр. 208, обр. 26_{4-6}.

[4] Ст. Станчев, Материали от дворцовия център в Плиска, ИАИ, XXIII (под печат).

[5] Инв. №а 731а, б, в, г, д. Намерени са с други материали и три византийски монети от XII—XIII в.

[6] Г. Кацаров, Разкопки в Св. Кирилово, ИАД, III, 1912, стр. 314 и 315, обр. 240 А.

[7] Б. Филов, Новооткрити старини, ИАД, III, 1912, стр. 337. Гривните имат инв. №а 1302—1305.

[8] Инв. № 49 и 50.

[9] Инв. № 460 и 461.

[10] Инв. №а 1392, 1394—1410 и 1417.

личен диаметър и са оцветени различно. По-голямата част от тях са от по-светло- или по-тъмносиньо стъкло (фиг. 1_{11} и фиг. 2_6), три са зелени (фиг. 1_4), а една е жълто-червена, непрозрачна, и една синьо-зелена (фиг. 1_{12}). Не само по цвят, но и по тип те са различни. Една голяма част от тези гривни са с кръгло сечение (фиг. $1_{11,\ 12}$), отвън гладки, но има и гривни с кръгло сечение, които са усукани (фиг. 2_6). Останалите гривни са плоски без украса или украсени с два успоредни, силно изпъкнали ръба, които следват обръча (фиг. 1_4). Някои имат украса от една инкрустирана линия от червена паста, която следва също обръча. Само една гривна е отвътре плоска, а отвън има слабо изпъкнал червен ръб. Гривните са различно големи — диаметър от 4,5 см до 9,9 см.

Сини гривни, и то от същото място, са постъпили в музея и през 1914 г.[1] Две от тях са кръгли, а едната е плоска отвътре, а отвън — силно изпъкнала (фиг. 1_8). Все от некропола около „Св. София“ са постъпили в Музея още една черна гривна с кръгло сечение и диаметър 5,7 см[2] и една синя усукана гривна.[3]

Както се вижда, гривните от некропола около „Св. София“ са намерени в гробници или в обикновени гробове. Те са от различно време. Докато гривните от гробниците можем да смятаме за ранни,[4] то останалите гривни, които са от обикновените гробове, следва да отнесем в периода от X до XIV в., откогато е и самият късен некропол.[5]

През 1924 г. при прокарване на водопровод наблизо до ВМИ в София работниците са попаднали на погребение, в което са намерили три бронзови гривни от XII—XIII в. и две стъклени гривни.[6] Едната от тези гривни е от прозрачно зеленикаво стъкло, има кръгло сечение и диаметър 7 см; другата е от черно стъкло с диаметър 5,8 см.

Немалък брой стъклени гривни са били намерени в некропола около църквата в с. Църквище (Клисе-Кьой), Софийски окръг, през 1915 г.[7] Те са били нанизани на ръцете на погребание до десетина на брой.[8] Гривните от този некропол имат обло или ръбесто колело. По-голямата част от тях са тъмносини с диаметър от 5,7 см до 7,4 см; след тях следват черните, които имат диаметър 4,3 см—6,6 см, и ясносините с диаметър 6,7—7 см.[9]

От разрушени погребения, разположени над пода на стара постройка в Хисарските бани, в музея са постъпили през 1921 г. седем цели стъклени гривни и половина от осма.[10] Всички те са сини с диаметър от 6,3 см до 8,6 см. Едни от тях са обли, други усукани, трети от вътрешната страна плоски, а отвън заоблени, а

[1] Инв. № 1449—1451.

[2] Инв. № 2240.

[3] Тази гривна се пази в сбирката на античния отдел при музея и има инв. № 5562.

[4] Филов датира гробниците от втората половина на IV в. Вж. от същия Софийската църква „Св. София“, София, 1913, стр. 64. Е. Петева датира гривните от гробниците V—VI в. Вж. Български народни накити, ИНЕМ, VII, София, 1927, стр. 83.

[5] Б. Филов, цит. съч., стр. 107.

[6] Гривните се пазят в античния отдел на музея, инв. № 6113 и 6114.

[7] П. Мутафчиев, Кръстовидната църква в с. Клисе-Кьой, ИАД, V, 1915, стр. 96, обр. 69_1. Инв. № 1229 а, б.

[8] Пак там, стр. 98.

[9] Мутафчиев датира некропола не по-късно от IX—XII в. Вж. от същия цит. съч., стр. 107.

[10] Кр. Миятев, Приноси към средновековната археология на българските земи, ГНМ за 1921 г., София, 1923, стр. 243. Инв. № 1983—1990.

една гривна отвън е слабо канелирана. Кр. Миятев датира всички дребни находки от разкопките, включително и стъклените гривни не по-късно от IX—X в.[1]

През 1935 г. при прокарването на път между Самораново и работническата почивна станция в Рила пак в гроб е била намерена светложълта стъклена гривна, вита, с диаметър 8,3 см (фиг. 1_5).[2]

За вити гривни, намерени в гроб някъде из старото градище в Арчар, съобщава и Ив. Велков.[3] Само че тези гривни са трицветни. Те са усукани от черна маслинена и виненочервена ивица и имат диаметър 7,7 см.

От усукани стъклени ивици — черна, червена и жълта — е и гривната от с. Загорци, Сливенски окръг (фиг. 1_6).[4] Тя има диаметър 8 см. Намерена е в гроб от XII—XIII в., разкопан в горните пластове на праисторическа могила.

От същото време е и една друга синя гривна, само че тя е украсена със бели начупени линии и има диаметър 6,5 см (фиг. 1_3). Намерена е в гроб в селището до Смолян заедно с бронзови пръстени и гривни от XII—XIII в.[5] От този тип са и гривните от с. Овчарово, Хасковски окръг.[6] Те обаче са украсени не с начупени линии, а със спирали, които се редуват с пресичащи се на кръст линии. Те се датират по монети от X в. и началото на XI в.[7]

И най-после от некропол са и седемте сини стъклени гривни, които постъпиха в музея през 1953 г. Те са намерени в некропол от X—XI в. в местността „Радин кладенец“ западно от с. Мирково, Софийски окръг, при залесяване.[8] Те са кръгли и диаметърът им достига до 7 см (фиг. 1_{10}).

Значителен брой стъклени гривни са намерени в нашата втора столица Преслав. Те са намирани в различно време и при разкопаването на разни обекти. С малки изключения всички са в фрагментирано състояние. Цели гривни са намерени само в едно детско погребение в некропола около църквата на Мостич и една при разкопаването на Южната порта.[9] От това място произхождат части от други гривни от същия тип — в светъл цвят, украсени отпред с издатъци, а също и части от усукани гривни от разноцветни ивици — жълто, червено и черно — в разни комбинации. Но най-много и най-разнообразни на цвят са късовете от стъклените гривни от двореца. Те са различно обагрени — зелено, жълто, светлозелено, жълто-зеленикаво, синьо и черно. Немалък брой са и късовете от усукани гривни, направени от различно оцветено стъкло: черно, жълто и червено в разнообразни съчетания. Има късове, които са от гривни, украсени с издатъци, а един от фрагментите е от синя гривна, която отвътре е плоска, а отвън силно изпъкнала и заоблена. Тя е украсена с врязани линии и релефен зигзаг от жълта паста.

Но никъде досега у нас не са намирани цели или фрагменти от стъклени гривни в такова голямо количество и с такова разнообразие на цветовете и формите както в средновековното селище, което бе разкопано в чашата на язовир

[1] ГНМ за 1921 г., стр. 17.

[2] Инв. № 2851.

[3] Ив. Велков, Новооткрити старини, ИАИ, VII, 1933, стр. 407—408.

[4] Инв. № 3529.

[5] Инв. № 3239е.

[6] Д. Аладжов, Накити от могилно погребение при с. Овчарово, сп. Археология, год. I, кн. 3—4, 1959, стр. 69, обр. 54_1.

[7] Пак там, стр. 69.

[8] Инв. № 3893.

[9] Тези гривни не са издадени.

„Г. Димитров“. Гривните от това селище са също добре датирани от XII—XIII в. с монети.

В това селище бяха намерени различно големи фрагменти от 271 гривни, които имат различен цвят (фиг. 2_{1-5}, $_{7-13}$). Едни са сини, други зелени, трети жълти, червено-кафяви, и то с различни нюанси. Една голяма част от тях са черни, а други— шарени. Като единични екземпляри тук се срещат фрагменти от гривни, направени от безцветно стъкло, или виолетови на цвят, а един фрагмент е от черна гривна, която по външната страна е имала рисунка от белезникава паста. Най-много на брой са фрагментите от черните гривни (38,7%), след тях следват сините (14,3%), после зелените (13,6%), червено-кафявите (5,5%), синьо-зелените (2%), жълтите (1,8%), и най-после виолетовите (0,7%) и гривните от безцветно стъкло (0,7%). Не са малко и късовете от многоцветните гривни (22,5%). В същност по многобройност шарените гривни следват след черните. По-голямата част от многоцветните гривни са кръгли, гладки отвън, а на цвят черни, с вмъкнати червени и жълти нишки, които вървят спираловидно. Има и късове от сини гривни с инкрустирани по същия начин светлосини, бели или червени нишки. Другата част от шарените гривни са изработени от черни, червени и жълти нишки, които са усукани. В някои фрагменти се редуват само червени нишки с зелени, черни или синьо-зелени. Малък брой от шарените гривни са черни и плоски, а отгоре украсени с червени или червени и жълти нишки, които следват обръча.

По форма гривните от това селище се разпределят така: кръгли 62%, вити 6,6% и усукани 4%, плоски 4,7%, с елипсовидно сечение 4,7%, отвън кръгли, а отвътре плоски 3,3%, с триъгълно сечение с канелюри 0,3%, плоски с издаден ръб навън 0,7% и с канелюри, които вървят по дължина на обръча 0,3% Към кръглите гривни спадат и кръглите едноцветни гривни, които са украсени с издатъци или коси линии. Те са 8%.

Стъклените гривни от средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“, както и гривните от останалите находища са направени от прозрачно, полупрозрачно и непрозрачно стъкло. Анализът на 5 къса от гривни показа, че по състав това стъкло принадлежи на един химически тип — натриево-калциев силикат, т. е. типично натриево-калциево-силициево стъкло.[1] То е било получавано по античната рецепта както стъклото в Египет, Римската империя, Византия и пр.[2] Оцветяването на стъклото, от което са направени разноцветните гривни, е ставало посредством метални окиси: меден, железен и кобалтов окис. Някои от черните гривни в отломен тънък пласт имат кафяво-виолетов,[3] син или друг някакъв цвят. Стъклените гривни са се изработвали от предварително приготвен шнур, който се е получавал, като се е разтягала незастиналата стъклена маса.[4] След това шнурът

[1] М. А. Безбародаў и М. Р. Марынаў, Хімика-тэхналогічнае даследаванне шкла з старажытнабалгарскіх сталіц Плиcкі і Прэслава (IX—XIII ст.). Весці акадэміі Навук Беларускай ССР, серыя фізіка-техничных навук, кн. 4, Мінск, 1958, стр. 79, анализ 232. На четири къса от гривни от XII—XIII в. направи химически анализ химикът при музея др. Др. Чавдаров. Гривните имат следния състав: бледозелената прозрачна съдържа 12,4% Na_2O; червено-кафявата полупрозрачна — 12,2% Na_2O; синята непрозрачна — 11,1% Na_2O и черната — 10,8% Na_2O. K_2O се движи от 0,65 — 0,8%. Той не е прибавен допълнително, а се съдържа в материалите, които са употребени за получаване на стъклото.

[2] М. А. Безбародаў и М. Р. Марынаў, цит. съч., стр. 79.

[3] Пак там, стр. 78.

[4] Технологията на гривните установихме при помощта на инж. Колев и част от колектива при СТИНД — Горна Баня, София. Тук изказвам на всички сърдечна благодарност.

се е нарязвал на късове, всеки къс, докато стъклото е било още топло, се е завивал в колело и двата му края са били споявани. Мястото на съединяването при нашите гривни има правоъгълно или квадратно сечение. Някои гривни обаче са така добре споени, че мястото на съединяването на двата края е почти незабележимо.

Направо от предварително приготвения шнур са се изработвали само най-обикновените гривни, които имат кръгло сечение и нямат никаква украса (фиг. 1_{9-12}, фиг. $2_{3,8,13}$). Останалите типове гривни с триъгълно сечение, усуканите, с рисуван орнамент и пр. са се получавали, като първоначалната кръгла основа е била подлагана на допълнителна обработка.

Гривните, които са украсени с издатъци (фиг. $2_{1,11,12}$), са били изработвани направо от основата или като към основата се прибави още един тънък пласт, обаче отпред, преди още тестото да е било застинало с клещи или с друг някакъв инструмент, стъкларят е прищипвал обръча на няколко места и така са се получавали издатъците.

Гривните с плоско сечение, с канелюри или без канелюри, или с два изпъкнали надлъжни ръба (фиг. $1_{1,2,4}$), както и заоблените гривни (фиг. 1_3) и гривните, които са силно издути навън (фиг. 1_8), са получавали съответната форма, като незастиналото стъкло в момента на изтеглянето му в лента е било притискано от специален инструмент.

Допълнителна обработка на основата са изисквали също витите и усуканите гривни. Едноцветните вити гривни (фиг. 1_5 и обр. 2_6) са се получавали, като основата, правоъгълна или кръгла, е била усуквана. При многоцветните усукани гривни (фиг. $1_{6,7}$ и фиг. $2_{1,4,7,9}$) имаме нещо друго. При тях върху основата е била поставяна допълнително разтопена стъклена маса, от която са били изтегляни нишки и после тези нишки са били усуквани заедно с основата.

Малко по-различно са се изработвали гривните с триъгълно сечение, украсени с канелюри или неукрасени (фиг. 2_2). Те са били отливани в специални калъпи.

Допълнителна работа са изисквали и гривните с рисувания орнамент (фиг. 1_3). Тяхната украса обаче не е била свързана с формирането на основата, а обратно. След като основата е била готова от предварително приготвената боя от метален окис с разтопени глазурни смеси, стъкларят е вземал с тънка четка и върху основата е нанасял желания орнамент. След това гривната е била наново изпичана.[1]

Абсолютно по същия начин са били изработвани гривните от описаните типове, намерени на територията на Съветския съюз.[2]

Най-после нека видим как са били разпространени тези различни типове гривни в отделните епохи.

Когато разгледахме стъклените гривни по находища, видяхме, че сините гладки гривни, които са намерени в гробниците около Народното събрание (фиг.1_9), са от втората половина на IV в., следователно те са най-ранни. По същото време такива гривни срещаме и в Коринт.[3] Но този ранен тип стъклени гривни про-

[1] Неправилно някои смятат, че рисунката е била нанасяна посредством бяла охра, която е била нагрявана до стопяване на стъклото. Вж. Д. Аладжов, цит. съч., стр. 69.

[2] З. Львова, Стеклянные браслеты и бусы из Саркела — Белой Вежи, МИА, СССР, 75, М.—Л., 1959, стр. 308 и сл.

[3] Davidson, цит. съч., стр. 263.

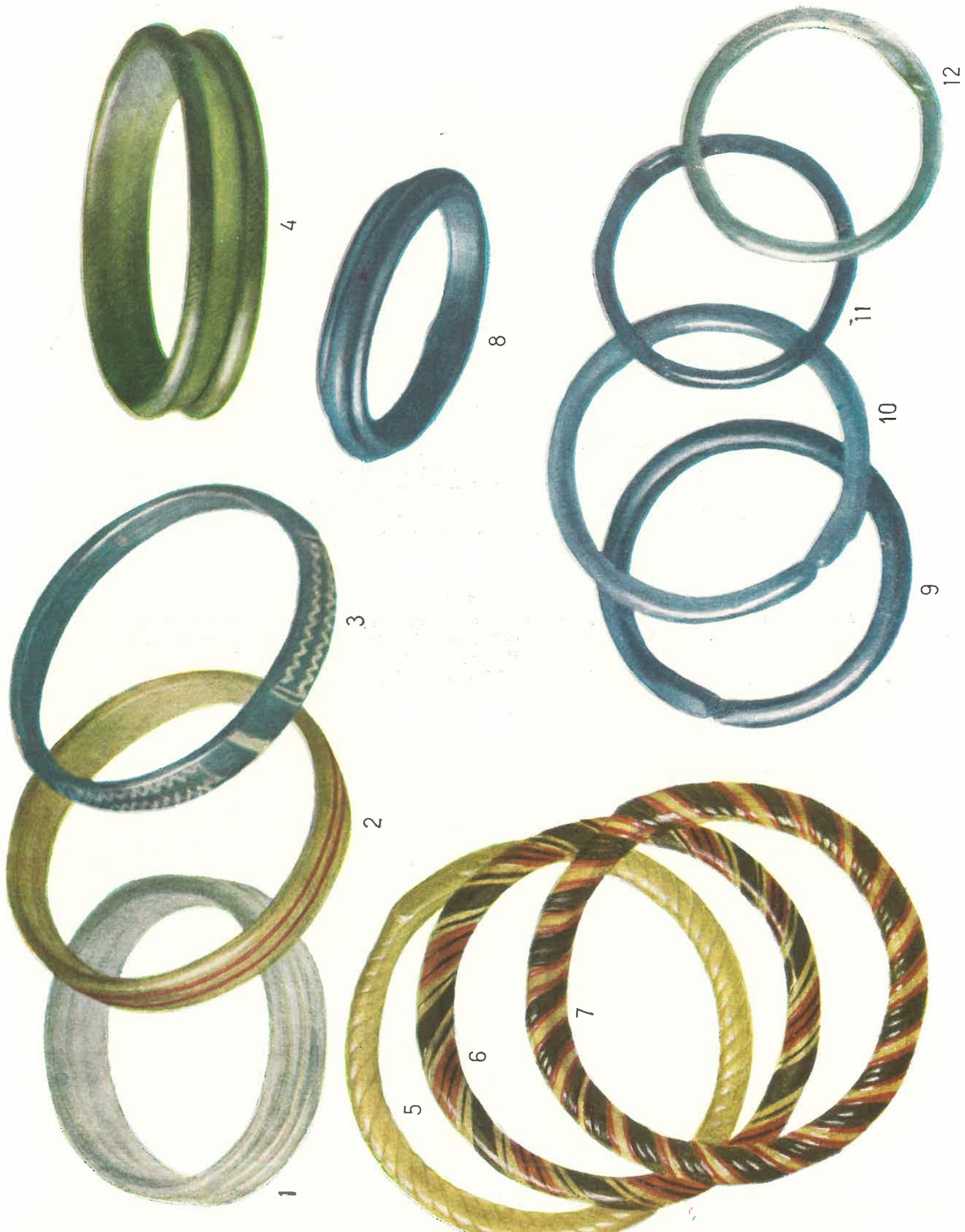

Фиг. 1. Стъклени гривни от разни места

1 — от сондаж при с. Лалково, Ямболски окръг, инв. № 731a ; *2* — неизвестно местонаходище ; *3* — от гроб в селището до Смолян, инв. № 3239e ; *4,8,9,11,12* — от некропола около „Св. София“ в София инв. №a 1395, 1451, 50, 1399, 1403 ; *5* — от гроб в Рила, инв. № 2851 ; *6* — от гроб до с. Загорци, Сливенски окръг, инв. № 3529 ; *7* — от гроб в м. „Калето“ при Сливен, инв. № 1303 ; *10* — от некропол до с. Мирково, Софийски окръг, инв. № 3839

Fig. 1. Bracelets en verre de divers endroits

1 — du sondage près du village Lalkovo, arrondissement de Yambol, inv. n° 731a ; *2* — provenance inconnue ; *3* — d'une tombe du site près de Smolian, inv. n° 3239e ; *4,8,9,11,12* — de la nécropole aux alentours de Sainte Sophie de Sofia, inv. nᵒa 1395, 1451, 50, 1399, 1403 ; *5* — d'une tombe de Rila, inv. n° 2851 ; *6* — d'une tombe près du village Zagorci, arrondissement de Sliven, inv. n° 3259 ; *7* — d'une tombe du lieudit Kaleto près de Sliven, inv. n° 1303 ; *10* — d'une nécropole près du village Mirkovo, arrondissement de Sofia, inv. n° 3839

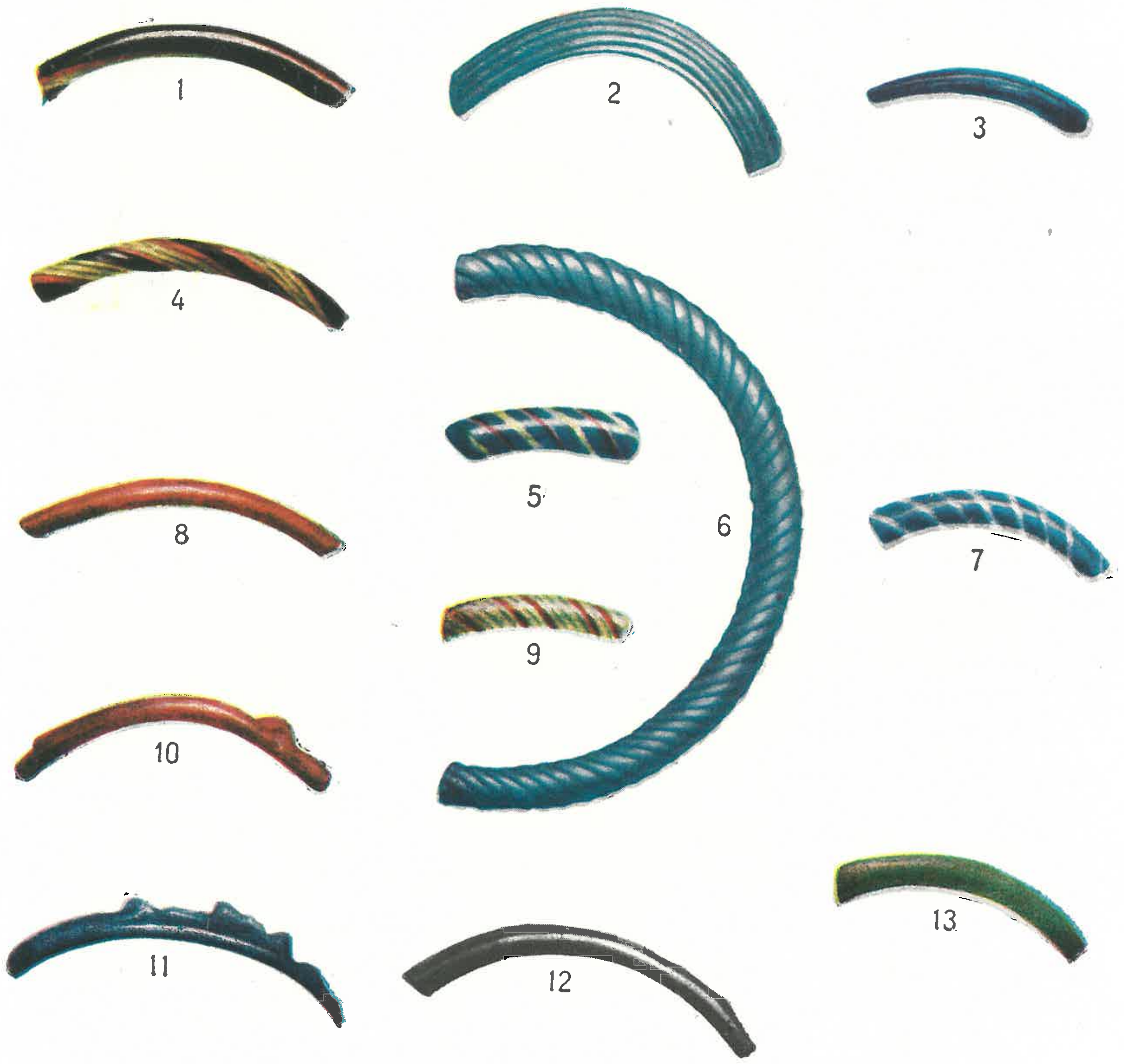

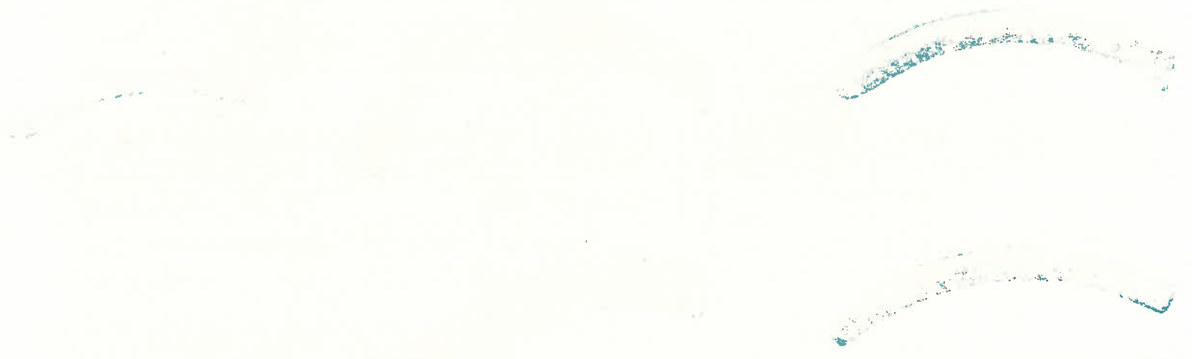

Фиг. 2. Фрагменти от стъклени гривни

1—5 и *7—13* — от средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“; *6* — от некропола около „Св. София“ в София, инв. № 1392б

Fig. 2. Fragments de bracelets de verre

1—5 et *7—13* — d'un site du Moyen âge dans le bassin du barrage G. Dimitrov; *6* — de la nécropole aux alentours de Sainte Sophie à Sofia, inv. nº 1392б

държава да съществува и в средновековната епоха. Сини гривни в по-светъл или по-тъмен цвят, които имат кръгло сечение или са плоски и без изключение отвън са гладки, са били произвеждани у нас през IX—X в., дори до XIII в. (фиг. $1_{10, 11}$ и фиг. 2_3). Ние ги намираме масово в Плиска, Преслав, Цар Асен, Търговищки окръг,[1] в некропола в Хисарските бани, в с. Църквище (с. Клисе-Кьой), в с. Мирково и др. Следователно през IX—XI в. тези гривни са се носели най-много. Те са характерни не само за епохата отпреди X в., както смятаха някои изследвачи,[2] но и за самия X в., та дори и за XI в. През XII—XIII в. ние срещаме сини гривни, но те не са преобладаващи. Сините гладки гривни са също най-често срещаните в Тмутаракан[3] и в Саркел през X в. З. Львова отбелязва, че за хазарския Саркел сиво-сините и черните гривни са преобладаващият цвят.[4] По същото време сините гривни са съществували и в Коринт.[5]

Освен този вид гривни през X—XI в. у нас са се носели и други гривни. Те са пак сини или тъмносини, почти черни, също кръгли или плоски, но по външната страна те са украсени с рисунка в по-светъл цвят (фиг. 1_3). Рисунката се състои предимно от геометрически мотиви — начупени линии, които вървят надлъж, волути, които се редуват с пресичащи се на кръст линии или отвесни линии, и др. Подобни орнаменти срещаме по гривни от Коринт[6] и Белая Вежа.[7] Най-голям брой късове от такива гривни у нас са намерени в Плиска, а цели екземпляри са ни известни от некропола при с. Овчарово, Хасковски окръг, и Смолян. Гривните с рисуван орнамент са били много носени през IX—XII в. в Коринт.[8] Широко разпространение те са имали и в южноруските области в Тмутаракан,[9] в Херсонес[10] и в Саркел.[11] В славянски Саркел — Белая Вежа те са съществували от края на X в. до началото на XII в.[12] За славянския слой на Саркел те се смятат за характерни,[13] макар че тук те са внесени отвън, а не са местно производство.[14]

Гривните с рисуван орнамент, намерени в Плиска, с. Овчарово и Смолян, показват поразително сходство с гривните от този тип от южноруските градове и тези от Коринт.[15] А някои са просто повторение на византийски образци. Това сходство не само в техниката на орнаментацията, но и в характера на изображе-

---

1 За гривните от Цар Асен получихме данни от участника в разкопките мл. н. сътр. Д. Димитров, комуто благодаря.

2 Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство, София, 1959, стр. 223.

3 Гривните от Тмутаракан не са публикувани. Те ми бяха показани в Москва от С. Плетнева, на която тук още веднаж благодаря.

4 З. Львова, цит. съч., стр. 310.

5 Davidson, цит. съч., табл. .112 $_{2142, 2147}$.

6 Davidson, цит. съч., табл. 112_{2156}, табл. 113_{2153}.

7 З. Львова, цит. съч., рис. $2_{1, 2, 4, 14}$.

8 Davidson, цит. съч., табл. $112_{2148, 2151}$; табл. $113_{2153-2161}$; 264, fig. $62_{2149-2150}$, стр. 264 и 265.

9 Гривните от Тамански полуостров не са публикувани.

10 Г. Ф. Соловьева и В. В. Кропоткин, К вопросу о производстве, распространении и датировке стеклянных браслетов древней Руси, КСИИМК, XLIX, Москва, 1953, стр. 23 и сл.

11 Пак там, стр. 23; М. И. Артамонов, Средновековые поселения на нижнем Дону, Л., 1935, стр. 17; З. Львова, цит. съч., стр. 314.

12 З. Львова, цит. съч., стр. 316.

13 Пак там.

14 Пак там, стр. 321.

15 Сходството на гривните от Плиска и тези от Коринт и Белая Вежа отбелязва и Львова. Вж. от същата цит. съч., стр. 316, 317.

нията, както отбелязва Львова,[1] показва, че тези гривни имат един и същ производствен център, а именно Византия, откъдето по търговски път са попадали в България и южноруските области. Изглежда, че след XI в. гривните с рисуван орнамент не са били така модни и затова по-късно те се срещат по-рядко. Така в средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров,“ дето са намерени най-голям брой гривни, само един фрагмент е от гривна с рисуван орнамент.

Еднообразието на стъклените гривни, което съществува в X в., през следващите векове се заменят от голямо разнообразие на цветовете и формите. И сега господствуваща форма е кръглата, т. е. гривните с кръгло сечение са основният тип. По-голямата част от тях са гладки, след тях обаче следват кръглите вити и усукани гривни (фиг. 1_{5-7} и фиг. $2_{1,4-7,9}$), които са особено модни и характерни за тази епоха. Възможно е те да се явяват още в края на X в., защото ние ги намираме в Плиска, Преслав, Хисарските бани, но характерни си остават за след X в. Във витите или усукани гривни не е трудно да се забележи стремежът и желанието на средновековния занаятчия да наподоби металните вити гривни, които през XII—XIII в. са много разпространени.

Вити или усукани гривни са ни известни от редица находища — некропола около „Св. София“, от Арчар, с. Загорци, „Калето“ при Сливен, Преслав, средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“ и много други селища и некрополи от XII—XIII в. По това време — XII—XIII в. — у нас са съществували и други гривни, които по-рано не срещахме. Те са кръглите едноцветни гривни, които са украсени отпред с издатъци (фиг. 2_{10-12}) или с дълбоко врязани линии, с които занаятчията се е помъчил по лесен начин да получи ефекта на издатъците. Гривни, украсени с издатъци, са намерени в средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров“ и в Преслав при разкопаването на южната порта. Тези гривни, както и усуканите и вити гривни през XII—XIII в. са били разпространени на една доста обширна територия, като се почне от Коринт и се стигне до Новгород, та дори и на Кавказ.

Едновременно с кръглите гривни са се носели и плоски гривни, както и гривните, които имат елипсовидно сечение. Освен това съществували са гривни, които от вътрешната страна са плоски, а отвън са по-слабо или по-силно изпъкнали (фиг. 1_8). Носели са се също гривни с триъгълно сечение без канелюри или с канелюри (фиг. 2_2), както и плоски гривни с дълбоко врязани линии, които вървят по дължина на обръча (фиг. 1_1), а някои са били украсени с инкрустирани линии от друг цвят (фиг. 1_2).

Що се отнася до цветовете, както вече казахме, след X в. имаме голямо разнообразие. Освен черните гривни, които са много разпространени и които съставляват най-голям процент от гривните в средновековното селище в чашата на язовир „Г. Димитров,“ сега се явяват и други цветове: зелено, жълто, червено-кафяво, светлосиньо, виолетово, и то в различни нюанси. Срещат се и гривни от безцветно стъкло. Но като едни от най-характерните за това време си остават многоцветните вити или гладки гривни (фиг. 1_{5-7}, фиг. $2_{1,4,7,9}$). И при тях комбинациите са най-разнообразни. В едни срещаме съчетания на синьо със светлосиньо или на черно с зелено, черно със синьо-зелено и пр. Изглежда обаче, че най-харесвани и най-много носени са били гривните, които са усукани от черна, червена и жълта нишка (фиг. $1_{6,7}$ и фиг. $2_{1,4}$), тъй като се срещат у нас най-често.

[1] З. Львова, цит. съч., стр. 321.

Не е изключено тези гривни да са един местен вид, защото от досега публикуваните материали гривни с такова съчетание на цветовете са ни известни само от средновековна България.

Разноцветните гривни, които нямат сложната в техническо отношение украса на гривните с рисувания орнамент или с инкрустацията, са съществували не само у нас. През XI—XIII в. те са били най-разпространеният накит и в градовете на стара Русия — Новгород,[1] Киев,[2] Стара Рязан[3] и др. По същото време те са съществували и във Византия.[4] Ето защо ние не можем да се съгласим напълно с класификацията на стъклените гривни, предложена ни от З. Львова, която смята тези разнообразни по цвят гривни без рисунка и без инкрустация едва ли не специфични за древноруските градове и определя като област на разпространението им само градовете на Стара Русия.[5]

LES BRACELETS DE VERRE EN BULGARIE AU MOYEN ÂGE

J. Čangova

(RÉSUMÉ)

L'auteur fait une étude d'ensemble sur les bracelets de verre actuellement dans les collections du Musée d'Archéologie de Sofia, ainsi que des bracelets ayant déjà fait l'objet d'une publication antérieure. Il classe les bracelets selon leurs divers types, et en se basant aussi sur les autres objets recueillis en même temps, il s'est attaché à démontrer quelle était l'aire de diffusion de chacun d'eux aux différentes époques. Il a établi que des bracelets bleus, lisses étaient déjà connus dès le IVe s. (fig. 19); mais ils existaient encore au Moyen âge du Xe au XIIIe s. (fig. $1_{10, 11}$ et fig. 2_3). Ils sont cependant propres au IXe—XIe s. On en trouve de semblables dans la péninsule de Taman, à Sarkel et à Corinthe. Au Xe—XIe s. on portait aussi en Bulgarie des bracelets bleus ou noirs à décor (fig. 1_3). Le caractère et la technique de leur décor se rapprochent tout à fait de ceux des bracelets découverts à Taman, dans la Chersonèse, Belaïa-Veja et à Corinthe. Vraisemblablement ces parures étaient fabriquées à Byzance et étaient importées en Bulgarie et dans les villes du littoral de la Mer Noire. Après le XIe s. les bracelets de verre commencent à prendre des formes et des couleurs plus variées: noir, vert, jaune, rouge, marron, bleu, violet de teintes différentes (fig. $1_{1,2,4,-8,12}$ et fig. 2). Les bracelets en torsade de couleurs unies ou multicolores (fig. 1_{5-7}, fig. $2_{1,4-7,9}$) sont caractéristiques du XIIe—XIIIe s. Les bracelets à renflements (fig. 2_{10-12}) et les bracelets plats à cannelures (fig. 1_1) étaient très en vogue à cette époque. Les bracelets multicolores qui étaient d'un usage courant au XIIe—XIIIe s., en Bulgarie étaient très répandus. On les trouve à Byzance, dans la Bulgarie actuelle et les villes de l'ancienne Russie.

[1] Б. А. Колчин, Топография, стратиграфия и хронология Неревского раскопа, МИА, СССР, 55, Труды Новгородской археологической экспедиции, I, Москва, 1955, стр. 120 и сл. и рис. 50.

[2] М. Каргер, Древний Киев, М.—Л., 1958, стр. 406, табл. LXIX_1.

[3] А. Л. Монгайт, Старая Рязань, МИА, СССР, 49, Москва, 1955, стр. 174 и сл.

[4] Davidson, цит. съч., табл. $112_{2140-2147}$.

[5] З. Львова, цит. съч., стр. 322.

L'analyse chimique faite sur cinq fragments de bracelets révèle que le verre dont ils sont façonnés est du silicate de soude et de chaux. Ils sont exécutés de diverses manières: un filet de verre ordinaire obtenu en étirant la masse encore chaude (fig. 1_{9-12}, fig. $2_{3,8,13}$), en pressant le filet avec des instruments spéciaux (fig. $1_{1-4, 8}$), en tordant (fig. 1_{5-7}, fig. $2_{1,4,6,7,9}$), en le coulant dans des moules et en pinçant le verre pour obtenir des renflements (fig. $1_{10,11,12}$ et fig. 2_2). Dans les bracelets à ornements dessinés (fig. 1_3) l'ornement était dessiné sur le bracelet prêt et recuit ensuite.

РАЗКАЗ ЗА „ЧУДОТО" НА ВЕЛИКОМЪЧЕНИК ГЕОРГИ СЪС СИНА НА ЛЪВ ПАФЛАГОНСКИ — ПЛЕННИК У БЪЛГАРИТЕ

Иван Дуйчев

Между „чудесата", приписвани на великомъченик Георги Кападокийски, се намира едно „чудо", което е тясно свързано със събитията от средновековната българска история. Текстът е надсловен „Разказ за необикновеното чудо, извършено от светия и всеславен великомъченик Георги с пленения и неочаквано спасен младеж". Най-старинният от всички преписи, в които е познат този текст, се съдържа в един ръкопис на бившата Московска синодална библиотека № 381 от 1023 г., писан на пергамент и сега съхраняван в московския Государственный исторический музей.[1] Въз основа на този ръкопис, който носи точно определена дата, съставянето на текста би следвало да се отнесе с голяма положителност най-късно към втората половина на X или самото начало на XI в. Извадки от московския сборник с „чудесата" на великомъченик Георги и частно от „чудото", свързано с българската история, даде в немски превод покойният немски изследвач J. B. Aufhauser.[2] Като използува неговите извадки, акад. Кр. Миятев обнародва една кратка бележка относно въпросното „чудо" и значението му като извор за българското минало. В своята статия нашият учен обърна внимание на думата KOVKOVMION, която се среща в гръцкия текст на „чудото", и позовавайки се на някои посочвания на акад. Ст. Младенов, я свърза с турската дума „гюгюм" и нашата народна форма „кункума", което ще рече „меден съд". Според него прочее думата KOVKOVMION би трябвало да се смята за първобългарска по произход.[3] Маджарският византолог Гюла Моравчик обаче показа,[4] че в същност думата KOVKOVMION се среща не само във византийската книжнина, но е известна още в древността и произхожда от латинското c u c u m a, докато познатата у нас форма „гюгюм" идва от турското g ü g ü m, заето чрез Византия. Между това обаче споменатият немски учен бе издал и пълния текст на „чудесата" на св. Георги на гръцки език с добавка на някои текстове на латински език.[5] Така текстът на този паметник стана напълно достъпен в гръцката, оригинална редакция.

---

[1] За ръкописа вж. А р х и м а н д р и т В л а д и м и р, Систематическое описание рукописей Московской Сичодальной (Патриаршей) библиотеки, I, Рукописи греческия, Москва, 1894, стр. 594.

[2] J. B. A u f h a u s e r, Das Drachenwunder des Hl. Georg in der griechischen und lateinischen Überlieferung, Lpz, 1911, стр. 4–6. Към това вж. общо: Х р. Л о п а р е в, Новейшая литература о св. Георгия Победоносца, ВВр, XX, 1 (1913), стр. 25—50, особено стр. 42 и сл.

[3] К р. М и я т е в, Нови данни за българите през X в., ИБАИ, VI (1932), стр. 281—283.

[4] G y. M o r a v c s i k, KOVKOVMION ein altbulgarisches Wort? Körösi-Csoma-Archivum, II, 6 (1932), стр. 436—444; срв. G y. M o r a v c s i k, Byzantinoturcica, I^2, Berlin, 1958, стр. 441–442. Думата се среща и в един византийски текст, преведен у И в. Г о ш е в, Правилата на Студийския манастир, ГодСУбф, XVII, 6 (1939—1940), стр. 49, 56, без да е обяснена от преводача. Към това вж. I. D (u j č e v): B. Z., XLII (1942), стр. 336.

[5] J. B. A u f h a u s e r, Miracula S. Georgii, Lipsiae, 1913, стр. 18—43.

По своето съдържание разказът представя едно интересно четиво и в същото време добър исторически извор за българското минало. Неизвестният съставител на „чудото“ съобщава, че против византийската империя се навдигнали различни „западни народи“, именно българи, угри (маджари), „скити“ и др., които не само опустошавали граничните области, а се готвели да нападнат и „богопазената столица“ Цариград. За да спрат нападателите, ромейските управници наредили да бъдат свикани войските от всички покрайнини на империята. Византийският стратиот Лъв Пафлагонски поради старост обаче не можал да вземе участие в похода; затова изпратил вместо себе си като заместник своя син Георги. Според едно интересно посочване в един от преписите на „Чудото“, запазено в един от най-важните преписи на текста,[1] събраните за отбраната на империята войски били поставени под началството на Лъв Фока (*Λέοντος τοῦ Φωκᾶ τηνικαῦτα στρατοπεδαρχοῦντος*) Това е несъмнено познатият византийски пълководец, доместик на схолите Лъв Фока, син на пълководеца Никифор Фока Стари,[2] брат на Варда Фока и чичо на император Никифор II Фока (963—969).[3] В историята на българо-византийските отношения той е известен главно с това, че през август 917 г. е предвождал сухопътните византийски войски, които претърпели тежко поражение в сражението при Ахело (Анхиало, дн. Поморие) на 20 август 917 г.[4] Това посочване на текста вече дава едно указание за датирането на събитията, към които се отнася нашият разказ. Според думите на разглеждания извор от всички области и земи на Византийската империя се събрали „безбройни множества войска“. Двете неприятелски войски се срещнали в някакво „неудобно крайморско място“ в земята на византийските врагове. Неприятелите се вдигнали внезапно, изненадали ромейската войска и ѝ нанесли тежко поражение: едни от ромейските войници били избити от меч, други се издавили в морето, трети били стъпкани от конете или пък загинали по друг начин. Само някои от византийските воини попаднали в плен. Цялото това описание на сражението отговаря напълно на онова, което знаем от другите исторически извори за българо-византийската война през лятото 917 г. Посочването на нашия извор, че като участници във войната против империята били маджарите, заслужава особено внимание. То не е засвидетелствувано изрично в никой от другите исторически извори за събитията, обаче не изглежда невероятно. Като се изключат споменатите в текста „миди“, сиреч мидийци, които никога не са обитавали областите западно от Византийската империя, посочванията за участието на угри, скити и турки, с които имена византийските извори често са назовавали маджарите,[5] трябва да се свържат единствено с маджарите и да се допусне,

[1] Това е cod. Ambrosianus, Sup. C 92, от XIV в. За четенето вж. посочването у A u f h a u s e r, Miracula, стр. 21 nota.

[2] За него вж. подробно: H. G r é g o i r e, La carrière du premier Nicéphore Phocas. *Προσφορὰ εἰς Στ. Κυριακίδην=Ἑλληνικῶν παράρτημα* (4) (1953), стр. 232—254; i d e m, Héros épiques méconnus. La Nouvelle Clio, IV (1952), стр. 378 и сл.; срв. V. L(a u r e n t): B.Z., XLVII (1954), стр. 226—227; F. D(ö l g e r): ibidem, стр. 227.

[3] За него вж. R. G u i l l a n d, Etudes sur l'histoire administrative de Byzance. Le domestique des scholes. Revue des études byzantines, VIII (1951), стр. 27—28.

[4] За събитията общо вж. В. Н. З л а т а р с к и, История на българската държава през средните векове, I, 2, София, 1927, стр. 382 и сл. За самите военни действия вж. Щ. А т а н а с о в, Ив. Д у й ч е в, Д. А н г е л о в и др., Българското военно изкуство през феодализма, София, 1958, стр. 177—183.

[5] За това вж. G y. M o r a v s c i k, Byzantinoturcica, II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, Berlin, 1958², стр. 280, § 6; 321, § 3; срв. G y. C z e b e, De filio ducis Leonis. Új adat 1023-ból a bizánci *Οὔγγρος* népnévre, Magyar Nyelvör, LVI (1927), стр. 47—52.

че българският владетел във войната против империята през 917 г. е използувал и тях като съюзници. Отъждествяването на „скитите“ или турките с печенезите е недопустимо, защото е известно, че самата Византия тогава е направила опит да ги използува като съюзници против Симеон, без обаче да постигне това.[1] Изброяването на различни народи като врагове на империята очевидно съставя агиографско преувеличение. В същност най-правдоподобно е, че се отнася до българо-византийската война от 917 г., в която главните действуващи сили са били ромеите и българите. Говорейки за това, че враговете били заплашвали самата византийска столица, съставителят на разказа има пред вид вероятно някое от българските нападения против империята през по-ранншни години — най-вероятно нападението на Симеон през есента на 914 г., когато в ръцете на българите паднал градът Одрин и ромеите очаквали българските войски да продължат похода си към самата византийска столица.[2] През 917 г. нападателните действия са били предприети от страна на самото византийско правителство, което обстоятелство се потвърждава и от текста на „Чудото“. Ако неизвестният византийски агиограф съобщава, че набирането на войската било извършено по разпоредба на „обладателите на ромейския скиптър“ (*οἱ.. τὰ Ῥωμαίων σκῆπτρα κατέχοντες*), в това свидетелство трябва да съзрем още едно потвърждение, че се отнася за събитията през 917 г., когато властта на империята се намирала в ръцете на малолетния император Константин VII Багренородни (913—959) и на майка му Зоя, четвъртата жена на Лъв VI (886—912). В „Чудото“ изрично е споменато, че византийското правителство било събрало войски от всички краища на империята, което се потвърждава и от другите наши исторически извори.[3] Във вулгарногръцката преработка на текста очевидно все с чисто агиографска тенденция доместикът на сухопътните византийски войски Лъв Фока е посочен като византийски император с цел да се изтъкне участието на самия византийски василевс в сражението. За сражението при Анхиало агиографът се е ограничил да даде само общи данни, изтъквайки единствено пълното поражение на ромейската войска. Общо взето, „Чудото на свети Георги“ трябва да бъде използувано като един от добрите и надеждни исторически извори за българо-византийската война през 917 г.

В този паметник обаче представят интерес и онези сведения, които се дават за случки, станали след сражението на 20 август. По думите на житиеписеца всред попадналите в български плен византийски войници се намирал и младежът Георги, синът на Лъв Пафлагонски. Докато основният текст на „Чудото“ съобщава, че момъкът бил отведен като пленник от страна на някакъв български „племенен началник“ (*παρά τινος ἐθνάρχου*), което трябва да се тълкува в общ смисъл, тъй като по това време в българската държава племенното деление вече е било надживяно, то една от вулгарногръцките преработки предава това с явно засилване, именно, че пленникът бил отведен при „владетеля на българите“ (*εἰς τὸν αὐθέντην τῶν Βουλγάρων*). В по-нататъшния разказ интерес представя съобщението за използуването на военнопленници като роби за домашна работа. В текста се казва между другото, че плененият младеж било оставен на служба в готварницата, за да се грижи за приготвяване на топла вода за своя господар. В това сведение има загатване за съществуването всред българските първенци на познатата служба във византийския

[1] За подробности вж. З л а т а р с к и, цит. съч., стр. 383, 384, 386 и сл.

[2] За събитията повече вж. З л а т а р с к и, цит. съч., стр. 378 и сл.

[3] За подробности вж. З л а т а р с к и, цит. съч., стр. 383 и сл.

двор на така наречените нипсистиарии.[1] Тавматургическият елемент в разказа е изразен в съобщението, че на празника на св. Георги (23 април ст. ст.) на следната (918) година младежът бил спасен по чудотворен начин от светеца и върнат в дома на родителите си. Като се отстрани този тавматургичен елемент, тук може да се изтъкнат две интересни подробности. Първата се отнася до употребата на т. нар. кукумион, сиреч меден съд за затопляне на вода. Тук е засвидетелствувана една занимлива подробност в бита на балканските народи от средновековието.[2] От разказа за станалото „чудо" се разбира, че младежът бил уж грабнат и понесен във въздуха тъкмо в момента, когато се изкачвал от готварницата по някаква стълба към помещение в по-горен етаж на жилището на българския болярин, гдето попаднал като роб-военнопленник. Това сведение ни подсказва една особеност в строежа на средновековните болярски жилища в България. Най-сетне заслужава внимание упоменанието на текста за наличието на повече роби в дома на един болярин от X в. — агиографът говори изрично за „съроби" (σύνδουλοι). Разказвайки за чудотворното избавление на роба-военнопленник, житиеписецът съобщава, че когато момчето неочаквано се явило в бащиния си дом, то било облечено в „българско облекло" (βουλγαρικὴν στολήν) и държало в ръката си съдината с още топлата вода. Трябва да се съжалява, че агиографът се ограничава и тук с едно твърде общо посочване за своеобразието на българското облекло — наспроти облеклото на византийците, без да даде никаква конкретна подробност, с която би могъл да обогати или уточни другите наши известия за средновековното българско облекло.[3]

Разказът за „чудото на свети Георги със сина на Лъв Пафлагонски" следва една доста широко разпространена агиографска схема, именно чудотворното освобождение на пленник от чужда робия. Тази схема се повтаря например в едно друго „чудо" на светеца, който бил освободил попаднало в плен у арабите от остров Крит момче от Митилин.[4] Подобно „чудо" се приписва на св. Николай Мирликийски, който спасил от чужд плен Василий, сина на Агрика.[5] На св. Димитрий Солунски се приписва спасяването по подобен чудотворен начин на попадналия в плен у македонските славяни епископ Киприян.[6] Към същата агиографска схема трябва да се отнесат и някои други агиографски разкази, например за спасяването на пленения от българите през 811 г. византиец патриций Петър.[7] Всички тези разкази за „чудотворно" спасяване от чужд плен отразяват наивната вяра на средновековните люде, че един или друг пленник, завърнал се от робия, е бил спасен само чрез свръхчовешка намеса. Трудно е да се установи при всеки отделен случай какви реални исторически факти се крият в основата на даден разказ от този род. В разказа за „чудото на свети Георги със сина на Лъв Пафлагонски"

[1] За тях вж. специално R. Guilland, Etudes de titulature byzantine. Les titres auliques réservés aux eunuques. Revue des études byzantines, XIII (1955), стр. 50—52: 1. Le chef des ablutions.

[2] Някои интересни допълнителни сведения вж. у A. Zeki Validi Togan, Ibn Fadlān's Reisebericht, Leipzig, 1939, стр. 232.

[3] Миятев, пос. съч., стр. 283, правилно изтъква, че тук имаме „едно потвърждение на факта, че българите през X в. носели свое национално облекло, което се отличавало от византийското". Общо за облеклото на българите от онази епоха вж. Jord. Ivanov, Le costume des anciens Bulgares. L'art byzantin chez les Slaves. Les Balkans. Premier recueil dédié à la mémoire de Th. Uspensky, Paris 1930, стр. 325—334.

[4] Aufhauser, Miracula, стр. 100—103.

[5] G. Anrich, Hagios Nikolaos, I, Leipzig — Berlin, 1913, pp. 188—195, 198—203.

[6] Miracula Sti Demetrii, V, cap. 209: Migne, P. Gr., CXVI, col. 187 BC.

[7] H. Delehaye, Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae, Bruxelles, 1902, coll. 791—794.

обаче се съдържат редица подробности, които имат пълно потвърждение в познатите и установени исторически факти от българо-византийската война през 917 г. Това дава основание да се приеме, че този разказ почива върху достоверни исторически сведения, към които е бил добавен чудотворният елемент за спасението на пленника Георги от български плен.

Както изглежда, разказът за въпросното „чудо" е намерил доста голямо разпространение. Освен книжовната версия запазена е и една простонародна гръцка преработка. Ръкописът, в който се намира тази преработка, именно cod. Athous Ioasaphaion nr. 308, датира от най-ново време (1878 г.),[1] обаче е несъмнено, че това е само късен препис на текст, възникнал много по-рано. По съдържание[2] простонародната гръцка преработка стои твърде близко до книжовната версия, като се отличава само в дребни подробности и съдържа добавки, направени за по-голяма яснота. Въз основа на вулгарногръцката преработка разказите за „чудесата" на Георги Победоносец били преведени на български, и то, както изрично се посочва,[3] още през втората половина на XVIII в., а вероятно и по-рано. В този български превод на „чудото" с младежа Георги[4] се съдържат някои сведения, които не може да се установи дали преводачът или преписвачът ги е намерил в своя първообраз, или пък са негова лична добавка. В една от тези добавки е казано, че българо-византийската война станала по времето на византийския император „Константин Осми (!), Багренородния, сина на Лъва Премъдраго", което очевидно представя грешка вместо Константин VII Багренородни. По-нататък се посочва, че „тази победа над гърците била през месец август", което потвърждава напълно предположението, че в разказа става дума за сражението между българи и византийци на 20 август 917 г. Може прочее да се предполага, че преводачът ще да е разполагал с гръцки първообраз, който е бил по-пълен, отколкото познатият днес гръцки текст и е съдържал няколко важни допълнения.

Разпространението на „чудото" с Георги, сина на Лъв Пафлагонски, у българите се потвърждава и чрез наличието на един български ръкопис откъм XVIII в.[5] В този ръкопис, писан на хартия (размери 19,8×14,5 см), на първо място се съдържа житието на св. Георги (без началото), после разказите за няколко „чудеса",

[1] Срв. Aufhauser, op. c., стр. VII—XI, описание на ръкописа.

[2] Aufhauser, op. c., стр. 19—39, издава текста на тази вулгарногръцка преработка като успоредица към книжовната версия. Изданието на вулгарногръцката преработка в книгата на Дамаскин Студит Θησαυρός (преиздадена от M. I. Saliberos в Атина през 1926 г.) (срв. Moravcsik, цит. съч., I, стр. 441) не ми е достъпно.

[3] Вж. Сказание за страдания и чудеса святаго славнаго великомъченика победоносца и чудотворца Георгия. С прибавление как ся е създала Святая Атонска Зографска обител и как са ся явили чудотворните икони святаго Георгия в тая обител. Събрано и списано на българский язык в 1872 г. охридскаго българскаго митрополита Натанаила, собрата Зографскаго братства. Издава се в полза на св. Зографска обител. Пловдив, 1896, стр. 62, бел.; стр. 67, бел. Вж. също преизданието (със съкращение): Живота, страданията и чудесата на светаго великомъченика, победоносца и чудотворца Георгия. Издава м-ра Св. Георги Зограф в Света Гора, 1906, стр. 57, 58.

[4] Вж. Сказание, стр. 43—47, пето чудо; Живота, стр. 40—45.

[5] Ръкописът е частно притежание и ми бе отстъпен любезно за използуване през септември 1945 г. от проф. Васил Захариев, художник, за което му изказвам сърдечна признателност. Ръкописът е писан от една ръка с простонародна реч. Началните листове липсват, брои всичко 31 листа. Между „чудесата" тук са дадени: „чудото" със стълба на вдовицата; „чудото" с дарението на малкото момче; „чудото" с плененото момче от остров Митилин. Към „чудесата" е прибавено (л. 21) едно наставление за необходимостта за празнуване на празника на светеца. В ръкописа има няколко дребни бележки без особено значение. На л. 25' се поменуват „Индже Бaрактар" и „Зурит (?) Барактар". На л. 24—27, 31' някакъв хлебар записвал своите сметки.

Фиг. 1. Икона от с. Ямборано, Кюстендилско

между които (л. 16—19') и „чудото" със сина на Лъв Пафлагонски. Ръкописът е донесен от Самоков и може би трябва да се свърже със Света Гора. Текстът с „чудото", което ни интересува, стои твърде близко до познатата вулгарногръцка преработка. Тъй като това е единственият познат засега, доколкото ми е известно, български превод на „чудото", запазен в ръкопис, текстът му е даден тук заедно с текста на вулгарногръцката версия. За популярността на това „чудо" обаче говори и изобразяването му върху няколко български икони от XIX в. Върху една от тези икони, пазена в църквата „Успение Богородично" в с. Ямборано (Кюстендилско) и датираща от 1863 г., са сьчетани изображенията на подвига на светеца с погубването на дракона, спасяването на царската дъщеря и пренасянето на освободеното от български плен момче от Пафлагония. Образът на младежа Георги за-

Фиг. 2. Икона с изображение на спасения от плен младеж (XIX в.)

служава внимание: младежът е представен в народна българска носия от времето с метната през рамото кърпа за изтриване и със съда с топлата вода в дясната ръка (фиг. 1).[1] Същият мотив е възпроизведен и върху друга икона на светеца (фиг. 2).[2] Не е трудно да се намерят също и други подобни икони из нашите църкви и манастири. За съжаление познатите наши изображения на „чудото" със сина на Лъв Пафлагонски произхождат от сравнително неотдавнашно време. Въз-

[1] Снимка от тази икона и сведения за нея ми даде художникът Асен Василиев, ст. н. сътр. на БАН, за което му благодаря.

[2] Иконите са частно притежание. Изказвам благодарност на др. Вера Недкова, консерватор от Археологическия музей на БАН, за разрешението да обнародвам двете икони (фиг. 2 и 3).

Фиг. 3. Икона с изображение на спасения от плен младеж (XIX в.)

произвеждането на това „чудо“ върху български икони от епохата на нашето национално Възраждане показва, че някои подробности от сюжета са били забравени. По същина „чудото“ има противобългарска тенденция. Неговото изобразяване напомня иконите, върху които е представено как св. Димитрий Солунски погубва пред стените на Солун българския цар Калоян през 1207 г. Може да се предполага, че изображения на „чудото“ със сина на Лъв Пафлагонски са се явили в иконографията на светеца, представян обикновено като драконоубиец или воин,[1] твърде рано. Появата на тази сцена върху една сръбска икона от

[1] За традиционната иконография на светеца вж. главно: Jos. Myslivec, Svatý Jiří ve východokřesťanském umění, Byzantinoslavica, V (1933/34), стр. 304—375; В. Н. Лазарев, Новый памятник станковой живописи XII в. и образ Георгия-воина в византийском и древнерусском искусстве, ВВр, VI (1953) стр. 186—222; М. В. Алпатов, Образ Георгия-воина в искусстве Византии и древней Руси, ТОДРЛ, XII (1956), стр. 292—310; Ив. Гошев, Един средновековен барелеф от Созопол. Принос към иконографията на драконопобедителите-конници св. Георги и св. Димитър във византийското изкуство, ГодСУбф, VI (1928—1929), стр. 1—110.

XVII в.[1] и в стенописите на църквата „Св. Георги“ във Воронец (Румъния) от средата на XVI в.[2] показва разпространението на сюжета в изкуството на други страни и подкрепя предположението, че проникването на този сюжет в изобразителното изкуство ще трябва вероятно да се отнесе още към средновековието.

Тук са приложени текстът на „чудото“ според споменатия български ръкопис и като успоредица гръцкият текст от cod. Ioaphaion 308.

И друго чудо слишаите що учини великомученикъ Георгиѧ

Хр(и)стиѧне що беху ва градъ пафлагеонски[3] много любовь имеѧху стому Геоъргию, едина црква соградиха ва име великомученику Георгию и на всѧко лето сабираху се хр(и)стиѧне на праздникъ наи много, които беху наблизу при града Амастридскаго и на онова место наблизо при една река зовесе Икиакусъ. На онова место (имаше) ѿ старо време една црква великомученику Георгию, а (въ) онаѧ црква много чудеса биваху. Имаше некои добаръ християнинъ, беше му име Лавъ. Имаше бл(а)гоговену жену, име и беше Ѳеофана. Таıа[4] жена много милость имаше на великомученика Георгиѧ и неиниі мужъ беше воинъ. И сасъ Ѳеофана родиха едно мушко дете и научиха го книıга и ради милость стому Георгию поставиха му име Георгие. И много милость имаха на него родителе негови.

И ва онова време и лета подигоха се воргаре си и татаре и мидиане и турци и поставише себе цра и куде идеха робеха и обираха. Тога беше цръ Фока. И прати повеление по всю державу свою да се сабиратъ воиска на помощъ хр(и)стиѧномъ. И воинъ Лавъ нема що да чинитъ, защо беше старъ и не можеше да доиде на воиска и рече да прати сина своего Георгиıа. Тога беше син му Георгиѧ .к. годинъ. Кога доиде време да идатъ на войска, ѡцъ му и мати му узеха го за рука и приведоха го предъ ѡбразъ стаго мученика Георгиѧ, са слъзи молеха се стому и жално рекоха: ние, раби твои, доведохме возлюбленаго сина нашего и тебе го предаваме, ти да го учувашъ и да го научишъ. Тебе го предаваме, та паки да ни го приведешъ и ние да прославиме име твое.

Тако се молиха великомученику Георгию и предадоха сина своего. И Георгиѧ поцелува свои любими родителе и тога ѡ(т)иде Георгиѧ сасъ другите воине. Неговъ оцъ и негова мати секи днъ идеха у црковъ стому Георгию и молеха се да се помолитъ бгу ради нихнаго сина. Ѡтиде Георгиѧ сасъ другите воине тамо где беху се сабрале другите вери и чекаха кога да се ударатъ супротивици. Презъ нощъ доидоха и удариха греческа воиска: едны посекоха, а други побегоша, а други поробиша и думаха имъ да се ѡтречатъ ѡт вера. Едни се предаваха, а други стоѧха тврьдо на веру и затвараха ги, ѡт глади умираху. А юноша Георгиѧ сасъ помощъ бжиѧ и сасъ молитва своимъ родителемъ избави го б(о)гъ ѡт самрътъ и не пати никое зло, но кога го уфатиха воине и заведоха го и предадаха го кнезу бльгарскому. И онъ, кога го виде кротко момъче и прилично, узе го себе за слуга.

[1] Myslivec, цит. съч., стр. 346; tab. I.

[2] Myslivec, цит. съч., стр. 340—341; tab. IX, 2, с три сцени от „чудото“ със сина на Лъв Пафлагонски; срв. също други вести, стр. 352, 362. Коректурна добавка. Към писаното тук вж. допълнително статията на D. Talbot Rice, The accompanied Saint George. Actes du VIe Congrès international d'études byzantines. Paris, 27 juillet—2 août 1948. II. Paris, 1951, p. 383—387, и моите критически бележки: Due note di storia medievale. Byzantion, XXIX—XXX (1959—1960) p. 259—261.

[3] В средата на думата ПАФЛАГЕОНСКИ има нещо зачертано.

[4] ТАІА в ръкописа е поправено от зачертано ТАѦ.

И негови родителе кога разбраха како се пороби нихенъ синъ, д̃нъ и нощъ жалеха и плачеха. Неговъ ѡ̃цъ Лавъ плачеше (и) нареждаше: „Дека си, чедо мое Георгие, с̃те ѡчима моима,[1] жазлъ старости моеи. Азъ самъ не идохъ сасъ моѧ старостъ да умру како що ми приличаше.“ Также и мати негова ѡт глубина сердца своего вcase вздихаше и нареждаше: „Дека си сега, сину мои Георгие. Ѡт дека да почну да плача, кое първо да реда, дали те сапротивници посекоха или диви зверове изедоха те. Не знамъ, що се учини сасъ тебе, сину мои.“ Други д̃ни плакаху и паки се утешаваху. А кога доидеше празникъ с̃тому великомученику Георгию, никако не можеха да се оутешатъ ѡт слъзи. И они почеха да чинатъ празникъ с̃тому Георгию. Кога ѡчетоха вечерна, викна Лавъ неколико гостине да ги гости и седоха на тръпеза и почеха да ѧдатъ, да пиютъ и оратеха. Доиде речь и ради воина Георгиѧ и единъ рече: нели беше некога и Георгиѧ и седеше заедно на трапеза сасъ насъ и славехме великомученика Георгиѧ.

Тамо дека беше заробенъ при болъгарскаго кнеза кога доидоше празникъ с̃тому Георгию и онъ жалеше и тужеше и говореше: „Сега мои родителе чинатъ празникъ с̃тому мученику Георгию, азъ самъ продаденъ ва чужда землѧ ва робъст(в)о. На, свети великомучениче Георгие, помози ми добре да слугую г(оспо)дину своему“. И тако духаше ѡгнъ и греѧше вода да се ѡмие г(оспо)динъ. „И да ми да видимъ мои родителе молимъ те, с(ве)ти Георгие.“

Іа некакова чудеса хощу да скажа на ваше г(оспо)дъство и да не речете било това що ви казуемъ що не може никако да биде. Кога б̃гъ рече може да биде. Слишате что хощу да реча.

Кога грееше вода Георгиѧ беше вечеръ и поиска г(оспо)динъ да се омиетъ. Идеше Георгиѧ и дръжеше ибрикъ у раце и ıдеше на чардако и срете го с̃ты и ѧздаше на белъ конъ и рече му: „Прииди и седи зади мене на кона.“ И качи се юноша Георгиѧ на коно, за единъ часъ наидоха се у домъ о̃ца своего. И васи людие седеху на трапезу. Кога го видеха васи станаха гологлави, великимъ гласомъ вазупиха: „Г̃ди помилуи.“ И негови родителе падоха на земли како мрътви и за много часъ едва се свестиха и почеха да го питатъ како се учинило. Ѡнъ рече: „Азъ бехъ се наготовилъ да посипемъ вода г(оспо)дину моему и да седнетъ да вечератъ. И срете ме некои младъ момокъ. Беше убавъ у лице и ѧздаше на белъ конъ. И рече ми: „Седи задъ мене на коно“, и азъ возъседохъ и дръжехъ ибрикъ на десна рука и наидох се ва домъ ѡ̃ца моего.“

Негови родителе много бл(а)годарение сатвориха с̃тому. И рекоха негови (родителе): „Благодаримъ те, великомучениче Георгие, верно и право сатворилъ еси сасъ насъ, како що ти поручихме и предадохме ти сина нашего и рекохме да ни го доведеши живо и здраво. Тако ти поручихме, тако и савръши. Но не знаемъ днеска что до чиниме, дали да се радуваме защо доиде синъ нашъ, или да славиме тои частни празникъ и да благодариме тебе, бл(а)годетелѧ нашего.“ Такова бл(а)годарение бл(а)годарех̆у родителе Георгиови и узеха ибрикъ и сина своего Георгиѧ и поидоха ва ц̆рковъ с̃тому Георгию и васу нощъ сатвориша молба и м(о)л(и)тва и хваление и бл(а)годарение с̃тому великомученику Г(е)оргию. Тако сатвориха родителе Георгиови.

[1] Очевидно свете ѡчима моима...

Ἕτερον θαῦμα παράδοξον τοῦ μεγαλομάρτυρος καὶ θαυμαστοῦ Γεωργίου περὶ τοῦ ἁρπασθέντος νέου

Καὶ ἄλλο δὲ θαῦμα θαυμαστὸν καὶ παράδοξον ἀκούσατε τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου.

Οἱ χριστιανοὶ ὁποὺ εἶναι εἰς τὴν Παφλαγονίαν, ἔχουσι μεγάλην ἀγάπην καὶ πίστιν εἰς τὸν μεγαλομάρτυρα Γεώργιον καὶ ναοὺς περισσοὺς καὶ μεγάλους ἔκαμνάν ποτε εἰς τὸ ὄνομά του, καὶ κάθε χρόνον ἑώρταζαν τὴν ἑορτήν του, καὶ μάλιστα ὅσοι εἶναι εἰς τὰ περίχωρα τῆς Ἀμάστριδος. εἰς αὐτὸν γοῦν τὸν τόπον, πλησίον τοῦ ποταμοῦ ὀνομαζομένου Ἰκιακός, ἦτον εἰς τοὺς παλαιοὺς καιροὺς ναὸς τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου, εἰς τὸν ὁποῖον ναὸν εἴ τις καὶ ἂν ἐπήγαινε μετὰ πίστεως, πάραυτα ἐλάμβανε τὸ ζήτημά του. ἄνθρωπος δέ τις ὀνόματι Λέων, εὐσεβὴς καὶ φοβούμενος τὸν θεόν, εἶχε γυναῖκα ὀρθοδοξοτάτην καὶ τιμίαν ὀνόματι Θεοφανώ, ὁμοίαν εἰς τὲς ἀρετές του καὶ εἰς τὲς καλωσύνες του. εἶχαν δὲ πίστιν καὶ ἀγάπην πολλὴν εἰς τὸν μεγαλομάρτυρα Γεώργιον καὶ καθεκάστην ἡμέραν δὲν ἔλειπαν ἀπὸ τὸν ναόν του νὰ τὸν προσκυνοῦν. ἔκαμναν δὲ κάθε χρόνον τὴν μνήμην του εἰς τὰς κγ' τοῦ Ἀπριλίου μηνός. ὁ δὲ Λέων ἐκεῖνος ἦτον στρατιώτης, καὶ μὲ πᾶσάν του καρδίαν ὑπηρέτα τὴν στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν, ἐγέννησαν γοῦν καὶ παιδίον ἀρσενικὸν καὶ εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ ἁγίου ἔβγαλάν το καὶ τὸ ὄνομα Γεώργιον καὶ γράμματα ἐδιδάχθη καὶ ἔμαθε, καὶ λοιπὸν ὡς τὰ μάτιά τους τὸ εἶχαν οἱ γονεῖς του καὶ ὅλοι οἱ ἐδικοί του μόνον ἀπὸ τὴν ὡραιότητά του καὶ τὴν γνῶσίν του.

Εἰς ἐκείνους δὲ τοὺς καιροὺς ἐσυνάχθησαν οἱ Βούλγαροι, οἱ Οὖγροι, οἱ Σκύθαι, οἱ Μῆδοι καὶ οἱ Τοῦρκοι καὶ ἐσήκωσαν ἐδικήν τους βασιλείαν καὶ περιπατοῦντες ἐκούρσευαν τὰ ὀλόγυρά τους κάστρη. ὁ δὲ βασιλεὺς Φωκᾶς, ὡς βασιλεὺς ὁποὺ ἦτον τότε τῆς Κωνσταντινοπόλεως, ἔστειλεν ὁρισμοὺς εἰς πάντα τόπον, νὰ συναχθοῦν ὅλοι οἱ στρατιῶται εἰς βοήθειαν τῶν χριστιανῶν. μὴ ἔχοντας δὲ ὁ στρατιώτης Λέων τὶ ποιῆσαι διὰ τὸ γῆράς του, ἐβουλήθη νὰ στείλῃ τὸν υἱόν του Γεώργιον εἰς τὸν πόλεμον. ὁ δὲ Γεώργιος ἦτον τότε ἕως εἴκοσι χρόνων παλληκάριον. ὅταν δὲ ἦτον ἡ διατεταγμένη ἡμέρα νὰ τὸν στείλῃ, ἐπῆρέ τον ἀπὸ τὸ χέρι του ὁμοῦ μὲ τὴν γυναῖκά του καὶ ὑπῆγέ τον εἰς τὸν ναὸν τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου, καὶ ἱστάμενος ἔμπροσθεν εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ ἁγίου κλαίοντας ἔλεγεν“. „Ἅγιε τοῦ θεοῦ μεγαλομάρτυς Γεώργιε, εἰς ἐσένα παραδίδομεν τὸν ἠγαπημένον μας υἱὸν τὸν συνονόματόν σου. σὺ φύλαξέ τον, σὺ κυβέρνησέ τον, σὺ κατευόδωσέ τον, σὺ φέρε τον πάλιν γερὸν εἰς τὰ ὀπίσω, ὥσπερ σού τον παραδίδομεν, διὰ νὰ δοξάζωμεν τὸ πανάγιόν σου ὄνομα καθεκάστην ἡμέραν.“

Αὐτὰ καὶ περισσότερα εἶπαν οἱ γονεῖς του. ἔπειτα ἐφίλησάν τον καὶ ἀπέστειλάν τον μὲ τοὺς ἄλλους στρατιώτας. καὶ ἀπὸ τότε καθεκάστην ἡμέραν δὲ ἔλειπαν ἀπὸ τὸ νὰ πηγαίνουν εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου νὰ προσεύχωνται διὰ τὸν υἱόν τους.

Ὁ δὲ υἱός τους καὶ οἱ ἄλλοι στρατιῶται ὑπῆγαν εἰς τὸν τόπον ὁποὺ ἦτον τὰ ἔθνη ἐκεῖνα μαζωμένα, καὶ ἐκαρτεροῦσαν πότε νὰ κάμουν πόλεμον. τότε τὰ μιαρώτατα ἔθνη ἐκεῖνα διὰ νυκτὸς καὶ ἔξαφνα ἐπανέβηκαν τοὺς στρατιώτας καὶ ἄλλους μὲν ἐκατάκοψαν, ἄλλους δὲ ἐσκόρπισαν, ἄλλους ἐπίασαν καὶ ἔδεσάν τους καὶ ἐπῆράν τους διὰ σκλάβους, ἄλλους δὲ ἀνάγκασαν νὰ ἀρνηθοῦν τὴν χριστιανωσύνην. καὶ ἐκεῖνοι μὴ θέλοντες, ἀπέθαναν ἀπὸ τὴν πεῖναν καὶ δίψαν. ὁ δὲ Γεώργιος τὸ παλληκάριον ἀπὸ τὴν βοήθειαν τοῦ θεοῦ καὶ τὴν εὐχὴν τῶν γονέων του ἐφυλάχθη ἀπὸ θάνατον καὶ ἀπὸ πληγήν. μόνον δὲ εἷς στρατιώτης ἐπίασέ τον ζωντανὸν καὶ ἄβλαβον, καὶ ὑπῆγέ τον εἰς τὸν αὐθέντην τῶν Βουλγάρων. ἐκεῖνος δέ, ὥς τον εἶδεν εὔμορφον καὶ ἐπιδέξιον, δέν τον ἐδέσμευσεν, ἀλλά τον ἄφησε λυτὸν νά τον ὑπηρετῇ.

Οἱ δὲ γονεῖς του ἐρωτῶντας ἡμέραν παρ' ἡμέραν, ἔμαθον τὴν ὑπόθεσιν καὶ καθεκάστην ἡμέραν ἔκλαιον καὶ ἐθρήνουν ἀπαρηγόρητα. ὅταν δὲ ὑπήγαιναν εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Γεωργίου, περισσότερον ἐθρήνουν καὶ ἔκλαιον καὶ ἐδέοντο τὸν ἅγιον νὰ ἐλευθερώσῃ τὸν υἱόν τους ἀπὸ τὴν αἰχμαλωσίαν, ἐὰν εἶναι ζωντανός, ὅτι δὲν ἤξευραν ἂν ζωντανὸς εἶναι ἢ ἀποθαμμένος· καὶ τοὺς μὲν ἄλλους καιροὺς εἴχασι παρηγορίαν τὰ δάκρυά τους· ὅταν δὲ ἐπλησίασεν ἡ ἑορτὴ τοῦ ἁγίου Γεωργίου, περισσότερον ἄναπτεν ἡ καρδία τους εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ υἱοῦ των. ὅμως μετὰ πολλῶν δακρύων ἐβουλήθησαν νὰ κάμουν καὶ ἐκείνην τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου. καὶ τὸ ἀργά, ὅταν ἐβγῆκαν ἀπὸ τὸν ἑσπερινόν, ἐπῆρε τοὺς εὑρεθέντας χριστιανοὺς ὁ Λέων, ὁ πατὴρ τοῦ παλ-

ληκαρίου ἐκείνου νά τους φιλεύσῃ. καὶ ὅλοι τους εἰς τὴν τράπεζαν ἄλλο δὲν ἀνάφερναν παρὰ διὰ τὸν υἱόν του Γεώργιον, πῶς τον ἀπερασμένον χρόνον ἦτον καὶ αὐτὸς εἰς τὸ τραπέζι, καὶ τότε δὲν ἦτον ἐκεῖ. καὶ ἄλλοι μὲν ἔκλαιον, ἄλλοι δὲ ἐπαρηγοροῦσαν τοὺς γονεῖς του.

Καὶ ὁ Γεώργιος δὲ ὁ υἱός του, ἐκεῖ ὁποὺ ἦτον εἰς τὴν Βουλγαρίαν, γνωρίζοντας τὴν ἡμέραν τοῦ ἁγίου, ἔκλαιεν ἀπαρηγόρητα καὶ πικρῶς καὶ μετὰ δακρύων τοιαῦτα ἔλεγεν· „Ἀρά γε πόσοι νὰ χαίρωνται καὶ νὰ εὐφραίνωνται εἰς τὴν μνήμην τοῦ ἁγίου Γεωργίου, καὶ ἐγὼ ὁ ἐλεεινὸς εἶμαι εἰς τὰ ξένα, εἰς τὴν αἰχμαλωσίαν. ἆρά γε πόσα δάκρυα νὰ χύνουν ὁ πατήρ μου καὶ ἡ μήτηρ μου τὴν ὥραν ἐτούτην, ὁποὺ δὲν μὲ βλέπουν, νὰ παρασταθῶ εἰς τοὺς φίλους μας καὶ γείτονας! τάχα ἀπὸ τὴν λύπην τους πῶς νὰ κάμουν τὴν ἑορτήν τους; πῶς νὰ δεχθῶσι τους φίλους των; πῶς νὰ δεξιωθοῦν τὰ ἄλλα παλληκάρια τῆς γειτονίας, ὅταν συλλογισθοῦν τὸ ὄνομα μου; ἢ πῶς νὰ περνοῦν τὴν ἐπίλοιπήν τους ζωήν; ἀλλὰ, ὦ ἅγιε τοῦ θεοῦ Γεώργιε, βοήθει μου καὶ ἐμένα τῷ δούλῳ σου, καὶ ἀξίωσέ με νὰ ὑπηρετῶ καλῶς τὸν ἀφέντην μου. ἐὰν εἶναι καὶ τὸ θέλημά σου νὰ ἰδῶ ποτε τοὺς γονεῖς μου, ἂς γένῃ καὶ αὐτὸ γληγορώτερον, δέομαί σου·“ ταῦτα ἔλεγεν ὁ Γεώργιος καὶ ἀνάγκαζε καὶ τὴν στίαν νὰ γένῃ χλιὸν τὸ νερὸν νὰ χύσῃ τὸν αὐθέντην του νὰ νιπτῇ.

Τώρα ὁποὺ θέλω διηγηθῆ τὸ παρέμπροσθεν, ἀκούσατε, ὁσιώτατοι πατέρες, νὰ ἰδῆτε θαῦμα, ὁποὺ ἔκαμεν ὁ ἅγιος. καὶ μὴ θαυμάσατε τίποτες εἰς τὸ θαῦμα, καὶ ἀπιστήσετε, ὅτι εἰς τὴν δύναμιν τοῦ θεοῦ τίποτες δὲν ἀδυνατεῖ, μηδὲ εἶναι κἀνένα τίποτες ὁποὺ δὲν δύναται ὁ θεὸς νὰ ποιήσῃ. ἀκούσατε γοῦν καὶ τὰ ἐπίλοιπα τοῦ θαύματος.

Ὥρα ἦτον τοῦ δείπνου καὶ ἐγύρευσεν ὁ αὐθέντης του νερὸν νὰ νιπτῇ, καὶ τὴν ὥραν ὁποὺ ἀνέβαινε τὴν σκάλαν τὸ παλληκάριον μὲ τὸ χλίον νερὸν εἰς τὸ χέρι βαστῶντας καὶ τὸ κουκούμιον, φαίνεται ὁ μέγας Γεώργιος ἐπάνω εἰς τὴν σκάλαν καβαλλάρις εἰς ἄλογον ἄσπρον καὶ λέγει τον. „Ἔλα, καβαλλίκα ἐδῶ εἰς τὰ ὄπισθεν τοῦ ἀλόγου“. καὶ παρευθὺς ἐπήδησε τὸ παλλικάριον καὶ ἐκαβαλλίκευσε. καὶ τὴν ὥραν ἐκείνην πάραυτα εὑρέθη εἰς τὸ σπίτι του, μέσον τῆς τραπέζης τῶν εὑρεθέντων ἀνθρώπων. καὶ ὡς τον εἶδαν, ὅλοι τους ἔκραξαν τὸ „Κύριε ἐλέησον“. οἱ δὲ γονεῖς του ἀπὸ τὴν χαράν τους καὶ ἀπὸ τὸν θαυμασμόν τους ἔπεσαν εἰς τὴν γῆν ἄφωνοι ἱκανὴν ὥραν. οἱ ἄλλοι γοῦν οἱ συνευρεθέντες ἐρώτησάν τον, πῶς εὑρέθη ἐκεῖ. αὐτὸς δὲ μετὰ πολλὴν ὥραν ὡσὰν ἦλθην εἰς τὸν ἑαυτόν του, ἄρχισε καὶ τοὺς ἐδιηγᾶτο τὸ θαῦμα ὅτι “ Ἐγὼ ἔλαχα εἰς τὴν ὥραν τοῦ δείπνου, νὰ χύσω νερὸν τὸν αὐθέντην μου νὰ νιπτῇ. καὶ ἀνεβαίνοντας τὴν σκάλαν, ηὗρέ με ἄνθρωπος λευκοφόρος καβαλλάρις εἰς ἄσπρον ἄλογον, καὶ μὲ ἅρπαξε, καὶ θαυμάζω καὶ ἐγὼ, πῶς εὑρέθηκα ἐδῶ πάραυτα“.

Μετὰ δὲ ὥραν ἱκανὴν ἐσηκώθησαν καὶ οἱ γονεῖς ἀπὸ τὴν γῆν καὶ ἄρχισαν νὰ δοξάζουν τὸν θεὸν καὶ τὸν αὐτοῦ μεγαλομάρτυρα Γεώργιον. καὶ ὅση χαρὰ καὶ ἀγαλλίασις ἔγινε τὸ ἑσπέρας ἐκεῖνο εἰς τὸ σπίτι τῶν γονέων του, πῶς νὰ τὴν διηγηθῇ τινας; ἢ τὰ γλυκοφιλήματα τοῦ πατρός του καὶ τῆς μητρός του, πῶς νὰ τὰ εἰπῇ ἄνθρωπος; ὅμως ὡσὰν ἐβεβαιώθησαν, ὅτι πῶς ἔγινεν ἡ ὑπόθεσις, ἐδιαμοιράσθη ὅλος ὁ λαὸς καὶ ἔπιεν ἀπὸ τὸ νερὸν ἐκεῖνο τὸ χλίον. καὶ τόσον ἐβοήθησεν ἡ πρεσβεία τοῦ ἁγίου, ὅτι ὅλους ἔφθασε τοὺς εὑρεθέντας. τότε ἐπῆραν τὸν Γεώργιον οἱ γονεῖς του καὶ οἱ ἐδικοί του, καὶ ὑπῆγαν εἰς τὸν ναὸν τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου καὶ ὁλονυκτὶς εὐχαριστοῦντες τὸν ἅγιον, ἔλεγον: „Εὐχαριστοῦμέν σε, ἅγιε τοῦ θεοῦ, εἰς τὴν γληγορήν σου βοήθειαν, ὅτι δὲν ἐπαρεῖδες τὰ δάκρυα καὶ τοὺς ἀναστεναγμούς μας, ἀλλὰ ὡς γλήγορος καὶ ἕτοιμος βοηθὸς ἐπλήρωσες τὸ ζήτημά μας. παρακαλοῦμέν σε δέ, συγχώρησον καὶ ἡμᾶς εἴ τι ὡς ἄνθρωποι καὶ ἡμεῖς ἐβαρέθημεν πρὸς ἐσένα. ὅτι ὄχι ἀπὸ καταφρόνεσιν, ἀλλὰ ἀπὸ πολλήν μας θλίψιν ἐλέγαμεν καὶ ἄπρεπα λόγια“. καὶ τὴν νύκτα ἐκείνην ἔτζι ἐπέρασαν εὐχαριστοῦντες τὸν ἅγιον. τὸ δὲ ταχὺ ἀπολείτουργα ἔκαμαν καὶ μεγάλην φιλίαν εἰς ὅλον τὸ κάστρον τὴν Παφλαγονίαν, καὶ τὸ κουκούμιον ἐκεῖνο τὸ ἐπῆγαν εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου νὰ εἶναι διὰ ὑπηρεσίαν τοῦ ἁγίου βήματος.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ПРОНИКВАНЕТО НА ТРАКИТЕ В ГРЪЦКИТЕ КОЛОНИИ ПО ЗАПАДНИЯ БРЯГ НА ЧЕРНО МОРЕ

Христо Данов

Въпросът за проникването и заселването на местното тракийско население в гръцките полиси по западния бряг на Евксинския Понт не е съвсем нов в нашето антикознание. Той е занимавал още онова поколение изследвачи, към което принадлежеше нашият скъп и многозаслужил Карел Шкорпил. На неговото дело и памет е посветен и настоящият скромен принос. В случая съм се постарал да поставя въпроса за проникването на тракийския етнически елемент в западнопонтийските полиси по-исторически, отколкото това се е вършило в миналото. Същият и сродни с него въпроси не липсваха наистина и в работите на буржоазните историци на Запад. Тяхното третиране страдаше обаче от редица слабости и недостатъци. Голяма част от тези слабости намираха преди 1944 г. прием в работите и на повечето от нашите и румънските изследователи на древността. Проникването на траките в гръцките колонии по бреговете на Тракия не се премълчаваше като факт. Напротив, в някои от работите на българските учени се подчертаваха понякога даже прекалено силно било симпатиите на тези учени към траките, било техните антипатии към гърците. Съответно на това последните се представяха като „неканени гости“ на тракийска земя.

В работите на румънските изследователи пък се проявяваха и някои други тенденции. Някои румънски изследователи приписваха неоправдано голямо значение на проникването на елините във вътрешността на тракийските земи още през ранната епоха. Подобно на мнозинството от западноевропейските буржоазни учени тези румънски изследователи пресилваха „културтрегерската“ роля на гръцките колонизатори сред тракийското население.[1] Други пък, чиито работи страдаха от краен национализъм, недооценяваха значението на гръцката колонизация, като за нейна сметка те надценяваха ролята на римското влияние[2] сред траките. Обща слабост на всички български и румънски изследвания в тази област преди 1944 г. се изразяваше главно в това, че взаимодействията между траки и гърци обикновено не се разглеждаха като двустранен процес. Но даже и тогава, когато това се вършеше, двамата участвуващи в този процес партньори не се третираха като равностойни или поне като еднакво интересни за историята.

Друга съществена слабост на българските и румънските трудове в тази област преди нашата социалистическа революция се изразяваше в това, че въпросът за проникването на траките в гръцките полиси по западния бряг на Понта се по-

[1] Характерна в това отношение е студията на бележития, сега покоен, румънски изследвач на древността V. Pârvan, La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube, Acad. Roum., Bull. sect. histor., X, 1923, стр. 22—47.

[2] Типична в това отношение е книгата на видния румънски учен R. Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja, Bucarest, 1938, passim.

ставяше до голяма степен частично и се разглеждаше статично. Като извори за целта се използуваха било отделни археологически, било някои епиграфски паметници. Рядко се прилагаше комплексният метод, при който можеха да се използуват данните на археологията и епиграфиката, като те се съчетаят със сведенията на историческите писатели, езикознанието, нумизматиката и от всички добити и критично преработени данни се разработи едно стройно историческо изложение. Проникването на траките в елинските колонии по западния бряг на Понта рядко се набелязваше, а почти никога не се рисуваше като продължителен исторически процес. Доскоро не се правеха в тази насока даже и опити да се набележат етапите на проникването на тракийското население в гръцките колонии и да се посочат причините за неговото засилване през елинистическата и императорската епоха.

Някои съветски изследвачи посочиха своевременно отбелязаните по-горе слабости и недостатъци на българските и румънските изследвания отпреди 1944 г. Необходимо бе обаче да изминат още няколко години, преди да се стигне, и то постепенно, до правилното поставяне и разрешаване на тези въпроси. Отначало се поставяше на разглеждане не толкова проникването на траките в елинските колонии, колкото взаимоотношенията между тракийското население от хинтерланда и отделни елински колониии или пък само няколко колонии.[1] По-сетне се набелязва[2] вече и проникването на траките в отделни гръцки колонии по западния бряг на Черно море. Още по-късно се дойде до разглеждането[3] на взаимоотношенията между траки и гърци на по-големи сектори от Черноморското крайбрежие на Тракия.

В последно време аз се опитах,[4] като привлека по-важните исторически, епиграфски, археологически, нумизматически и други данни, да очертая процеса на проникването на траките в гръцките колонии по западния бряг на Понта. Спрях се при това главно на елинистическата епоха. В настоящия си принос съм се постарал, като се базирам на току-що приведения си доклад, държан в Лондон, да допълня и доуточня картината на проникването на траките в западнопонтийските полиси през елинистическата и отчасти през римската императорска епоха.

Във въпросния мой доклад е привлечен и използуван предимно изворният материал от девет западнопонтийски селища. Осемте от тях са гръцки колонии.

---

[1] Вж. например Em. Condurachi, Cu privire la raporturile dintre autohtoni şi greci În aşezările sclavagiste din Dobrogea, SCIV, II, 1951, стр. 45—60.

[2] Вж. например Т. Иванов, Тракийски могилни погребения в Одесос и околността му през ранноелинистическата епоха, ИАДВ, X, 1956, 87 и сл., и Г. Тончева, Тракийското влияние в Одесос, ИАДВ, X, 1956, стр. 51 и сл.; за Месамбрия вж. Ив. Гълъбов, Каменни гробници от Несебър, ИБАИ, XIX, 1955, стр. 138 и сл., и същия, Несебър и неговите паметници, София, 1959, стр. 11 и сл.; за Дионисополис: М. Мирчев, Един нов ефебски декрет от Дионисополис, ИАБИ, XIX, 1955, стр. 231; за Аполония Ив. Венедиков, Аполония на Черно море, в сб. Археологически открития в България, София, 1957, стр. 104 и сл.

[3] Данов, Към историята на Тракия и западното Черноморие от втората половина на III до средата на I в. пр. н. е., ГСУФИФ, XLVII, 1952, стр. 105—161; срв. преди това Данов, Към старата история на Созопол, западното Черноморие и Тракия и пр., ИИД, XXII—XXIV, 1958, стр. 189—202. Тук аз съзнателно не давам останалата литература, възникнала около тълкуването на надписа в чест на тракийския базилевс Садала, на който е посветена споменатата на първо място моя студия в тази забележка.

[4] Chr. Danoff, Thracian penetration into the Greek cities on the West coast of the Black Sea, доклад, изнесен на III международен конгрес по класически студии в Лондон, септември 1959 г., отпечатан в Klio, Bd. 38, 1960, стр. 75—80.

Това са Истрия, Томи, Калатис, Дионисополис, Одесос, Месамбрия, Анхиалос и Аполония. Към тези полиси е привлечен и материалът от Бизоне, макар че този град отначало, както изглежда, не е бил елинска колония, а тракийско селище с градски облик, което с течение на времето се елинизирало.

Проникването на траките в изброените градове ставало, макар и в ограничени размери, още в ранния стадий на тяхното развитие, т. е. непосредствено след тяхното основаване. Един от най-ранните етапи на трако-елинския контакт и в крайна сметка на тракийското проникване в тези градове е отразен във факта, че от деветте града, с които ще работим, шест, а именно Истрия,[1] Томи,[2] Калатис,[3] Бизоне,[4] Одесос[5] и Месамбрия,[6] носят тракийски имена. Очевидно, когато гръцките преселници дошли по тези места и ги избрали за свои колонии, в повечето случаи те заварили тук тракийски селища със същите имена или пък недалеч от местностите, в които гърците основали своите полиси, имало вече тракийски селища с такива имена.[7]

Ние не сме на мнение, че даже ранният контакт между местното тракийско население и гръцките мореплаватели, търговци и авантюристи — предходниците на по-сетнешните колонисти — е имал всякога враждебен характер.[8] По-скоро ние сме склонни да приемем, че проникването на тракийския елемент в гръцките полиси по западния бряг на Понта е имало приблизително същите форми, каквито се наблюдават в отношенията между елините и неелините и в други случаи на взаимоотношения в елински полиси с „варварски“ хинтерланд.

---

[1] D. Detschew, Die thrakische Sprachreste, Wien, 1957, стр. 217.

[2] Пак там, стр. 510 и сл.

[3] Пак там, стр. 223 и 240.

[4] Пак там, стр. 61.

[5] Ibid., стр. 335.

[6] Ibid., стр. 229.

[7] Археологическите изследвания и сондажи по западния бряг на Евксинския Понт показват достатъчно ясно, че в непосредствено съседство с елинските колонии или под техните ссисви е имало по едно, а в някои случаи и по няколко тракийски селища, датиращи от различни епохи. Някои от тези селища продължавали да съществуват и през римско време. По тези и някои сродни с тях въпроси вж. R. Vulpe, Histoire ancienne de la Dobroudja, стр. 67; за тракийските селища в околността на Одесос вж. Данов, Западният бряг на Черно море в древността, стр. 100; М. Мирчев, Разкопки на тракийското селище край село Галата, ИАДСт, IX, 1953, стр. 1 и сл.; Г. Тончева, Разкопките на петте могили край село Галата, ИАДСт, VIII, 1951, стр. 49 и сл., и същата, Тракийското влияние в Одесос, ИАДВ, X, 1956, стр. 51 и сл. За тракийското население в Аполония вж. Венедиков, Аполония на Черно море, сборник Археологически открития в България, стр. 95 и 104. Венедиков омаловажава ранното влияние на траките в Аполония, а е колеблив и по отношение на тяхното присъствие през елинистическата епоха. По-правилно и по-ясно становище относно ранното присъствие на траките в Месамбрия намираме в работите на Ив. Гълъбов. Вж. освен приведената по-горе студия още и неговата интересна книжка „Несебър и неговите паметници“, София, 1959, стр. 9 и сл. За остатъците на древното тракийско селище в Месамбрия, открити на 4,5 м от сегашното ниво на Несебър, вж. съобщението на В. Велков, Нови ценни археологически находки от Месемврия, в ежеседмичника „Народна култура“, год. IV, бр. 11 от 12 март 1960, стр. 6, колона 2 и сл.

[8] Разбира се, на известни пунктове по западния бряг на Понта, особено там, дето липсвали изгодни природни условия за едно безопасно корабоплаване или пък местното тракийско население не било достигнало необходимата степен на обществено, икономическо и културно развитие, ранният допир между траки и елини имал по-сурови форми. Не можем да не припомним във връзка с това картината на изпитанията и бедите, които заплашвали гръцките мореплаватели-корабокрушенци на тракийския бряг при Салмидесос. Тази картина е нарисувана особено живо от големия гръцки лирик Архилох. За стихотворението на Архилох вж. освен Diehl, A. L., 79, напоследък Archilochos, Neue kommentierte Gesamtausgabe, griechisch und deutsch, ed. M. Treu, München, 1959, стр. 76 и сл. и 224—227.

Изворите, с които разполагаме засега, показват, че в ранния период от съществуването на елинските колонии по западния Понт (VI и началото на V в. пр. н. е.) проникването на траките в тези полиси не било особено често явление. Тогава в тези полиси прониквали главно представители на знатните и богати племенни върхове. Разбира се, че в тези полиси намерили достъп и представители на народните низини, но тяхното присъствие се отбелязва тогава само по изключение от изворите. Ранното проникване на знатните траки в западнопонтийските полиси може да се установи донякъде по аналогия на онова, което Херодот пише[1] в своя скитски *λόγος* за елинофилството на скитския цар Скилес. Неговата майка била знатна и богата гъркиня от Истрия и затова той бил възпитан в елински дух. Близка на тази аналогия, която ни позволява да съдим за тракo-елинските взаимоотношения и по западния бряг на Понта, е известието на Тукидид (II, 29, 1), че могъщият тракийски базилевс Ситалк бил женен за гъркиня от Абдера на брега на Егейска Тракия. Живото и нагледно описание, което Херодот (IV, 94 и сл.) дава на религиозните представи и обичаи на гетите, показва според мен, че големият гръцки историк е могъл да наблюдава тези неща не само в околността на западнопонтийските полиси, но и в самите лявопонтийски градове, които той посетил по време на своето пътуване на Север. Трудно е да се допусне, че траките не са могли да упражняват своите родни култове в градовете по западния Понт още през V в. пр. н. е., щом като многобройните траки, живеещи в Пирея и Атина още от V в. пр. н. е., са могли, невъзпрепятствувани от никого, да празнуват там шумните празненства на своята родна Бендида—Артемида.

Но освен тези съображения и аргументи в полза на ранното присъствие на траките в западнопонтийските полиси налице са вече и отделни гръцки надписи от тези градове, датиращи от края на V в. пр. н. е., на които се четат имена на траки.[2] За ранното присъствие на траките в Истрия, и то още от края на VI в. пр. н. е., се съди по местната тракийска керамика.[3]

Повечето от останалите факти, свидетелствуващи за сигурното и постоянно засилващо се проникване на траките в западнопонтийските градове през класическата и голяма част от елинистическата епоха, са разгледани и разтълкувани в споменатия вече по-горе мой доклад. В него по липса на време и място аз не съм успял да огледам по-отблизо някои нови и твърде типични факти, потвърждаващи засилващото се тракийско проникване в лявопонтийските полиси през елинистическата и римската императорска епоха. Това ще се опитам да направя в следните редове. Накрая ще отбележа и някои паралелно протичащи, близки по време и еднакви по характер явления, които съпровождат проникването на траките в елинските полиси и в други части на Балканския полуостров.

В споменатата си вече на няколко пъти по-горе работа аз съм проследил различните форми на проникване на траките в западнопонтийските градове през класическата и елинистическата епоха, както и пътищата, по които ставало това. Струва ми се все пак, че въз основа на някои документи картината на тракийското

[1] Herod., IV, 78—80.

[2] Вж. надгробния надпис на *Παιβινη, Αὔγη* и *Ἑρμαῖος* от Аполония у Mihajlov, IGB, I, стр. 430, от края на V в. пр. н. е. За името *Παιβινη* вж. L. Robert, Les inscriptions grecques de Bulgarie, Rev. Phil., XXXIII, 1959, fasc. II, стр. 229, заб. 5.

[3] По този въпрос вж. Em. Condurachi в колективната публикация „Histria", Monografie arheologică, Bucureşti, 1954, стр. 10 и сл.

проникване в някои сектори от обществения и частния живот на западнопонтийските градове през елинистическата и императорската епоха може да бъде допълнена.

Проникването на траките в културния живот на западнопонтийските градове през елинистическата епоха може да се проследи особено нагледно и в областта на религията. Следва да се каже съвсем определено, че населението на някои от елинските колонии по западния бряг на Черно море се намирало през елинистическата епоха до такава степен под влиянието на някои тракийски култове, че не само ги възприело, но и издигнало някои тракийски божества във върховни богове на своя пантеон. Един от най-типичните и поучителни примери в това отношение е един открит неотдавна гръцки надпис от Истрия. Въпросният важен и интересен във всяко отношение документ е бил намерен по време на румънските разкопки на мястото на бележитата милетска колония Истрия.[1] От находките в Истрия през последните години, които стоят във връзка с интересуващия ни надпис, трябва да спомена остатъците от няколко храма. Във връзка с открития през 1950—1952 г. т. нар. храм на Афродита[2] стоят и остатъците на няколко други светилища. Такива са на първо място един жертвеник с няколко поставки за статуи около него, на които някога е имало и съответните *ἀναθήματα*. Особено внимание заслужават обаче остатъците от един друг храм, чиито основи според последния румънски рапорт[3] не са още напълно разкрити. Този храм е бил от мрамор и е построен в дорийски стил. Той датира от III в. пр. н. е. и е бил посветен на великия тракийски бог Дарзалас, който, както е известно, бил от елинистическата епоха насам главното божество в пантеона на Одесос (Варна). Онова, което според нас заслужава особено внимание, е фактът, че на архитрава на въпросния храм има добре запазен надпис,[4] издълбан с красиви букви. Според текста храмът бил издигнат от един тасоски грък на име Пейзистрат, син на Мнезистрат, който се бил преселил и установил в Истрия.

Без да желаем и да можем да се впуснем тук в обстойни тълкувания на приведените по-горе факти, ще се задоволим да подчертаем само голямото значение на въпросната епиграфска и археологическа находка като първоразреден извор за проникването на траките през елинистическата епоха и в културния живот на западнопонтийските полиси. Култът на великия одесоски бог Дарзалас е бил, както е известно, на особено голяма почит не само в Одесос, но и в други западнопонтийски полиси, например Дионисополис и Томи. Новата интересна находка от Истрия показва, че през III в. пр. н. е. Дарзалас се е сдобил с красив храм, изидан от мрамор, и в най-значителната от гръцките колонии по западния бряг на Понта, разположена на север от Стара планина. Онова, което спира в Истрия пособено вниманието, е фактът, че към култа на Дарзалас проявил специални грижи тасосецът Пейзистрат, синът на Мнезистрат. През III в. пр. н. е., особено от неговата втора половина чак до първата половина на I в. пр. н. е., Тасос въртял осо-

[1] За най-новите резултати от тези разкопки вж. D. Pippidi, Les fouilles d'Istros (1914—1957), BCH, LXXXII, 1958, I, стр. 335 и сл.

[2] За него вж. приведената вече и по-горе обширна монография Histria, стр. 231—278, и Pippidi, цит. съч., стр. 344.

[3] Вж. Pippidi, цит. съч., стр. 344.

[4] Надписът е обнародван с подробен коментар от G. Bordenache — D. M. Pippidi, Le temple du *ΘΕΟΣ ΜΕΓΑΣ* à Istros, BCH, LXXXIII, II, 1959, стр. 455—465.

бено оживена търговия с гръцките колонии по западния бряг на Черно море. Това е отразено твърде нагледно в броя на намерените тасоски амфорни печати в някои от западнопонтийските градове. Ако се съди от публикуваните досега амфорни печати от Истрия и Одесос, през посоченото време Тасос[1] е играл главна роля в търговията на тези два града през напредналата елинистическа епоха. Ето защо съвсем не е случайно това, че освен тасоските амфорни печати в онези елински колонии по западния бряг на Понта, които са по-добре изследвани, като Истрия например, се откриват и документи, свидетелстващи за значителни обществени прояви на тасоски гърци, живеещи като метеки в тези градове. Едва ли може да има съмнение, че тасосецът Пейзистрат в Истрия е бил представител на онази богата, в някои случаи плутократична върхушка от метеки, която дължала своите богатства на търговията си със западнопонтийските полиси и с тракийското население в техния хинтерланд. Фактът, че един богат тасоски търговец, заселен в Истрия, издига със свои средства в този град храм на тракийския бог Дарзалас, свидетелствува и за нещо друго. Той показва, че „щедрият" дарител е държал сметка в случая не само да спечели популярност сред истрийските граждани, но и за факта, че първоначално чисто тракийският култ на Дарзалас се е радвал по онова време на особена почит и сред гръцкото население на Истрия. Тъкмо тасоските гърци, както ще отбележим на края на тази работа, са познавали по понятни причини тракийските култове не по-зле от своите сънародници по западния бряг на Понта.

По-нататъшните находки в Истрия и останалите западнопонтийски полиси ще хвърлят несъмнено повече светлина върху разпространението и ролята на въпросния тракийски култ, който и сега свидетелствува достатъчно красноречиво за засиленото проникване на траките в тези елински колонии. Едновременно с това ще се доизясни и една друга страна на религиозния синкретизъм, който е една от най-характерните прояви в областта на духовната култура през елинистическата епоха. Имам пред вид следното. Неотдавна Д. П. Димитров[2] обрисува влиянието на елинските култове в един тракийски град като Севтополис през ранноелинистическата епоха. Публикуваните от Димитров епиграфски и други паметници от Севтополис са наистина от по-ранно време, отколкото е въпросният надпис от Истрия, но все пак и те са от елинистическата епоха.

Находките от Истрия, на които ние се спряхме по-горе, хвърлят светлина върху обратната, не по-малко важна страна на същия процес, който се нарича синкретизъм. Тези находки и специално надписът на Пейзистрат Мнезистратов онагледяват мощното влияние на местните тракийски култове върху религиозните представи на елините по западния бряг на Евксинския Понт през елинистическата епоха.

В следните редове ще направя няколко кратки бележки във връзка с проникването на траките в западнопонтийските градове през императорската епоха. Нашият най-сигурен извор в случая са безспорно данните на ономастиката, които се съдържат преди всичко в надписите. Тъй като античните гръцки надписи от ня-

[1] Вж. за това Данов, Из древната икономическа история на западното Черноморие до установяването на римското владичество, ИБАИ, XII, 1938, стр. 231; за търговията на Тасос с Истрия вж. напоследък V. Canarache, Importul amforelor stampilate la Istria, Bucureşti, 1957, стр. 31 и сл.; тасоският внос в Одесос—Варна е отразен не по-малко убедително в амфорните печати в последния град. За това вж. М. Мирчев, Амфорните печати от музея във Варна, София, 1958, стр. 9—22.

[2] Д. П. Димитров, Към въпроса за религията на траките през ранноелинистическата епоха, ИПр, XIII, 1957, кн. 2, стр. 65 и сл. и особено 75 и сл., и същия в Hommages à W. Deonna, Collect. Latomus XXVIII, Bruxelles, 1957, стр. 181 и сл.

когашните гръцки колонии в северна (румънска) Добруджа не са още събрани и издадени в корпус, аз ще се въздържа да градя своите бележки върху епиграфския материал от този сектор на Западното Черноморие. Необходимо е да се изчака публикуването на корпуса на гръцките надписи от Северна Добруджа, който се изготвя от Д. М. Пипиди. Затова пък епиграфският материал, събран в т. I на IGB, издаден от Г. Михайлов, ни дава възможност да набележим, макар и предпазливо, някои основни черти от въпросното развитие, които се потвърждават и от достъпните досега епиграфски материали от Северна Добруджа.

От „българския" епиграфски материал (имам пред вид главно списъците на ефебите[1] и надгробните надписи) се вижда, че проникване на траките в западнопонтийските градове е ставало и през I в. на н. е., но че то се е засилило по-чувствително през II и част от III в. на н. е.

При установяването на сравнително малък брой тракийски имена в споменатите епиграфски паметници би трябвало естествено да се има пред вид и това, че много от чисто гръцките или римски имена във въпросните ефебски списъци са били носени през въпросната напреднала епоха от потомците на елинизирани или романизирани траки.

Малко по-ясно е очертано проникването на траките през посочената епоха в надгробните надписи от полисите по българския и по румънския бряг на Черно море. Този факт е отбелязван и по друг случай, тъй щото аз не ще се спирам на него. Онова обаче, на което бих желал да наблегна в случая, е, че през императорската епоха траките са представени в тези градове в най-производителните клонове на тогавашната икономика. Ще приведем в потвърждение на това два твърде типични примера от Одесос и неговата околност. От един надпис, произхождащ от Евксиноград (у G. Mihajlov, цит. съч., I, стр. 270), се вижда, че тракийските селяни от околността на Одесос и през II в. на н. е. живеели в своите родни общини, които дори при условията на укрепналото вече римско владичество заедно със своите тракийски имена продължавали да запазват и някои свои старинни порядки от организационно-административно естество.[2]

От един друг надпис, произхождащ от Одесос (у G. Mihajlov, цит. съч., I, стр. 77), се вижда, че траките са стоели на челно място не само в селското стопанство, но и в организирания риболов в Одесос през императорската епоха. Въпросният надпис, който представлява посвещение на един локален тракийски херос, ни известява освен това, че през II в. на н. е. в Одесос имало риболовно сдружение, чийто „председател", пък и други длъжностни лица в него били от тракийски произход.

Завършвайки своите кратки бележки, аз бих желал само за момент още да спра вниманието на читателя върху обстоятелството, че проникването на траките в гръцките полиси по егейския бряг на Тракия и по островите, разположени в непосредствено съседство с тракийската суша, е имало, както изглежда, същите форми и размери като проникването на траките в гръцките полиси по западния бряг на Евксинския Понт. Особено типичен и инструктивен пример в това отношение е

[1] Вж. например ефебския списък от Дионисополис у G. Mihajlov, цит. съч., I, стр. 14, който е от края на II в. на н. е. В него се срещат само 2—3 имена, които могат да се смятат със сигурност за тракийски. Същото важи и по отношение на ефебския списък от Одесос у G. Mihajlov, цит. съч., I, стр. 47. Ако се съди от списъка на жреците на великия бог в Одесос — Дарзалас (у G. Mihajlov, цит. съч., I, стр. 46), проникването на траките в този град и през I в. пр. н. е. не е отразено особено силно.

[2] За правилното тълкуване на този надпис вж. L. Robert, Les inscriptions grecques de Bulgarie, Rev. Phil., XXXIII, II, 1959, стр. 215, заб. 10.

о-в Тасос. Благодарение на изследователските усилия на колектива от сътрудници при Френската археологическа школа в Атина[1] ние сме в състояние да си съставим доста ясна представа за проникването на траките на този важен егейски остров през всички епохи на античността и особено за времето, което ни интересува по-специално.

SUR LA PÉNÉTRATION DES THRACES DANS LES COLONIES GRECQUES DU LITTORAL OCCIDENTAL DE LA MER NOIRE

Chr. Danov

(RÉSUMÉ)

L'auteur s'est proposé dans cette étude succinte de préciser l'attitude qu'il a adoptée dans un de ses ouvrages antérieurs dont le thème est approchant et de le compléter dans une certaine mesure. Il y exposait son point de vue sur la pénétration des Thraces dans les citées (Poleis) grecques qui, disait-il, était un processus régulier et prolongé s'étendant sur presque toute l'antiquité, mais très intense à l'époque hellénistique et impériale. A cet effet il a utilisé un important matériel documentaire de sources diverses, mais plus particulièrement, les informations provenant d'auteurs anciens, les monuments épigraphiques et archéologiques, ainsi que certaines données de la numismatique.

Il considère le présent article comme un appoint à ce problème. Il s'est attaché à y démontrer quelle a été la pénétration des Thraces dans les cités pontiques occidentales, ainsi qu'il ressort de la grande diffusion de certains cultes thraces (et plus spécialement celui du grand dieu d'Odessos—Darzals) dans ces villes. Il cite dans cet ordre d'idées l'inscription récemment découverte d'Histria dont il commente le texte avec beaucoup d'attention. Cette inscription met en évidence avec netteté l'un des traits les plus caractéristiques du syncrétisme religieux existant à l'époque hellénistique dans nos terres, et plus particulièrement sur le littoral occidental du Pont-Euxin.

[1] От френските публикации върху изследването на Тасос през последните 15 години тук ще спомена само J. Pouilloux, Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos, I, De la fondation de la cité à 196 avant J.-C., Paris, 1954, стр. 15—17, 311 и сл., и Chr. Dunant et J. Pouilloux, Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos, II, de 196 avant J.-C. jusqu'à la fin de l'antiquité, Paris, 1958, стр. 143—148 и стр. 178 и сл.

EPIGRAPHICA

Georgi Mihailov

1—4. *Cabyle.* Sous la petite colline au nom de Taušan tepe (Zajči vrâh), par laquelle se termine la chaîne de la montagne Sredna gora, se trouvent les ruines non encore explorées de l'ancienne ville de Cabyle. C'est là que Jordan Stefanov Dančev, habitant le village proche (2 km) de Kabile (anciens noms Taušan tepe et Izvor), a trouvé deux autels, qu'il a mis des deux côtés de la porte d'entrée de la cour de sa maison, n° 1 et 2. Un autre monument, n° 3, provient de la région de Cabyle, tandis que la provenance du quatrième monument, n° 4, n'est pas certaine.

Fig. 1 a. Autel avec inscription latine de Cabyle

1. Autel en marbre avec relief du Cavalier thrace. Travail très médiocre: le cheval galopant à dr. a mis son pied dr. sur un petit autel rectangulaire. Le Cavalier, la chlamyde flottante, fait de sa main dr. le geste de la „bénédiction latine"; un servant tient la queue du cheval. H. 1,50, 1. 0,52, ép. 0,50, lettres l. 1ère 0,045, ll. 2e et suiv. 0,04 m. *Fig. 1 a et b.*

Au dessus du relief:

D(is) M(anibus)

En dessous du relief:

Val(eria) Festiva et Ulp(ius) Vi-
tales Damanaeo Ama-
zeni generi (sic) suo milit(i)
car(cerario) leg(ionis), mil(itavit) an(nis) XXIIII, vix(it)
an(nis) XXXX, cui bene mer(enti)
aram posuerunt.

Presque tous les mots sont séparés par des points. L. 5e. L'abréviation *c(ustodi) ar(morum)* est moins possible: *c* et *ar* ne sont pas séparés par un point.

2. Autel en marbre, h. 1,55, l. 0,57, ép. 0,50, lettres 0,02—0,025 m. L. 3e, après *ἰητρός*, feuille de lierre. *Fig. 2.*

Θ(εοῖς) Καταχθονίοις.
Ἀλέξανδρος Διλαηους
ἰητρός, ἔτη ο'
ζήσας, vac. *περιὼν τὸν*

τύμβον καὶ τὸν
βωμὸν
μνημοσύνης χάριν.
Χαῖρε, παροδεῖτα.

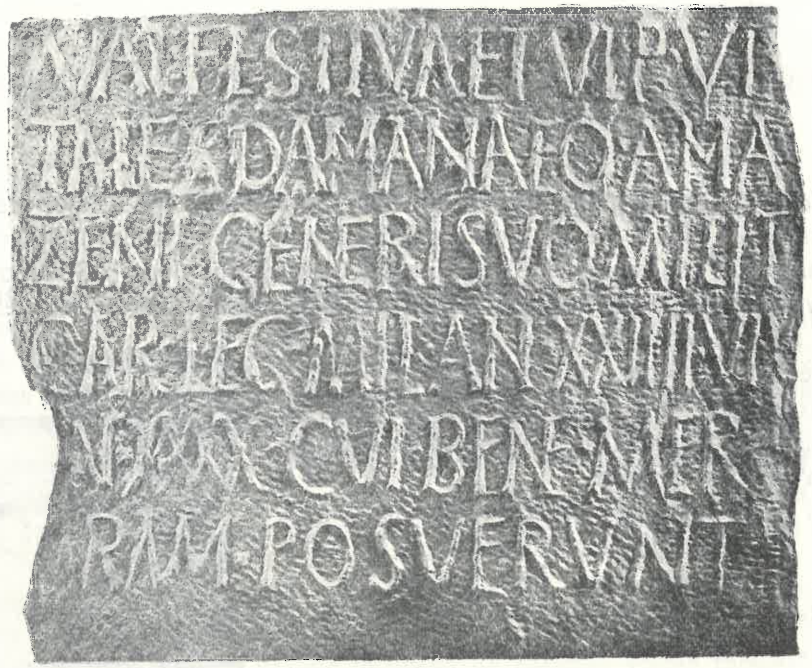

Fig. 1 b. L'inscription de l'autel de Cabyle

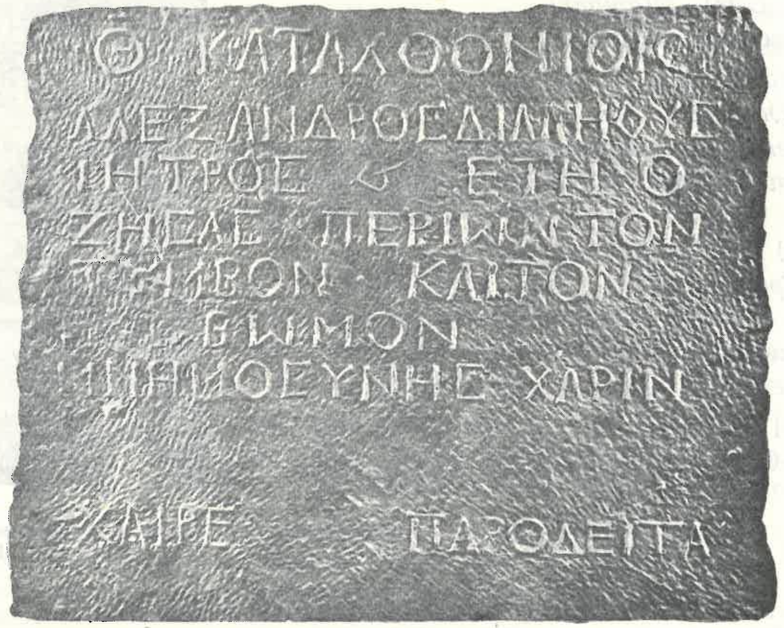

Fig. 2. Inscription grecque de Cabyle

3. Le monument provient de la région de Cabyle. Il fut conservé au début dans l'école du village de Kabile, d'où il a été transporté au Musée de Jambol (inv. 218).

Base d'une statuette en marbre, dont la partie gauche est endommagée, h. 0,30, l. 0,15, ép. 0,09, lettres 0,012—0,015 m. Il n'est conservé que le pied g. du dieu, à dr.

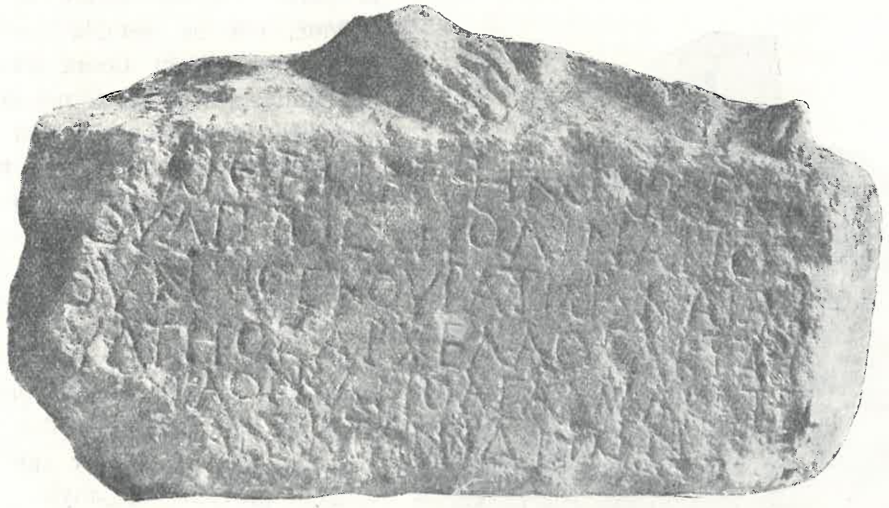

Fig. 3. Base de statuette de Cabyle

Fig. 4. Base de statuette de Jambol

duquel on distingue les vestiges de la patte d'un animal qui semble être celle d'une panthère. Si vraiment c'est cet animal, qui est représenté, le dieu est Dionysos. *Fig. 3.*

[Κυρ]ίῳ θεῷ ἐπηκόῳ **ΚΕΝΔΙ**

[Μ(ᾶρκος)] Οὔλπιος Ἀπολινάριος
[σ]οῦμμος κουράτωρ καὶ Μ(ᾶρκος)
Οὔλπιος Ἀρχέλαος ἀκτάριο-
[ς τὸν] ναὸν καὶ τὸ ἄγαλμα κατέ-
[στησ]αν ἐκ τῶν ἰδίων.

Ligatures: 3. ωϱ, 5. νκ, 6. νε, ων. — L. 1ère. Après κε on distingue les vestiges à peu près invisibles (je les ai vus à la lumière d'une bougie) des lettres **ΝΔΙ**, qui ne nous permettent pas de restituer l'épithète du dieu: *Κενδϱ(ισῳ)*?? Non liquet. Bien que la partie latérale droite a un sens oblique, elle ne semble pas mutilée ni retaillée. Etant donné d'autre part que toutes les autres lignes sont complètement conservées, on doit conclure que la 1ère ligne se termine par les lettres **ΝΔΙ**. Le *summus curator* et *l'actarius* semblent être des fonctions militaires.

Fig. 5 a. Buste provenant de Goljam manastir

Fig. 5 b. Buste de Goljam manastir vu du dos

4. Dans le Musée de la ville de Jambol (inv. 177) est conservée la base d'un ex-voto, dont la provenance n'est pas indiquée. Le custos du musée Željazko Popov suppose que le monument provient de Cabyle.

Base en marbre d'une statuette votive, dont ne sont conservés que les pieds (en sandales) de la divinité, à dr. la partie inférieure d'un autel rond. H. 0,17, l. 0,30, ép. 0,13, lettres l. 1ère 0,022—0,03, *us* (dans *Rufus*) 0,01, 1.2e 0,015 m. *Fig. 4.*

C. Egnatius Rufus
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

C. est séparé de *Egnatius* par un point.

5—6. *Goljam manastir.* Tout près du village de Goljam manastir, au Nord, s'élève le plus haut massif des „Manastirski visočini" („Les Hauteurs de Manastir"), qui est divisé en trois. Sur la colline située le plus à l'Est se trouvent les ruines d'un mur épais d'une forteresse de basse époque, appelées Kaleto ou Gradišteto. Les ruines sont presque entièrement couvertes de terre et d'arbrisseaux très denses. Ces dernières années on a découvert tout près de la muraille deux monuments votifs, dont le premier représente un buste d'Apollon dédié à ce même dieu par un certain Apollodoros et le second — une dalle dédiée par un certain

M. Ulpius... pour lui-même, sa femme et sa fille nommée elle aussi Apollonia: le nom du dieu manque — n'est conservée que la fin de son épithète, la désinence -ηνῳ, — mais il n'y a aucun doute qu'il s'agit d'un monument consacré à Apollon. Cependant on connait un autre monument trouvé près du village de Goljam manastir. C'est l'autel à l'épigramme dédicatoire à Apollon (cf. V. et K. Škorpil, Njakoi beležki vârhu arheologičeskite i istoričeski izsledvanija v Trakija, Plovdiv 1885, 80 sq.; K. Jireček, AEM 10, 1886, 141 sq.; la meilleure édition E. Kalinka, Ant. Denkmäler in Bulgarien 165, cf. G. Mihailov, Grâckite epigrami AUSof. fac. historico-philol. 39, 1942—43, n° 95). Tous ces monuments bien représentatifs montrent que dans les environs du village a existé un sanctuaire considérable d'Apollon. Où se trouvait-il? Je crois que l'autel n'a pas été exhumé *in situ*, étant donné que cet endroit n'a pas fourni des matériaux qui parlent en ce sens. On doit chercher le sanctuaire ailleurs, peut-être dans le voisinage de la forteresse. Non loin de celle-ci il existe encore une petite chapelle près d'une source. Jirecek nous parle de six *„kleinen Kirchen... in der Umgebung... im Walde"*. Le terrain de la forteresse mérite d'être exploré. Le buste d'Apollon est conservé actuellement au Musée de Jambol, et la dalle gît encore sur place. Je remercie la directrice du Musée de Jambol, V. Dačeva, qui a facilité ma tâche pour l'étude de ces monuments.

Fig. 6. Inscription de Goljam manastir

5. Buste en marbre, la tête manque, le dos traité aussi en sculpture. Le manteau couvre l'épaule g. et est attaché à l'épaule dr. par une agrafe. Au dos les cheveux, arrangés en deux tresses, tombent sur les épaules. H. 0,44, l. 0,38, ép. 0,18, lettres 0,02—0,025 m. *Fig. 5 a et b.*

Sur le socle:

Ἀπόλλωνι ἐ[πηκό]ῳ Ἀπ[ολλό-]
δωϱος Πϱόκλ[ου] κατ' [ὀνεί-]
[ϱ]ου ἐπιταγ[ὴν τὸ ἄγαλμα]
ἀνέ[θηκεν].

L'inscription est très rongée et effacée dans sa partie droite. L. 1ère, ἐ[πηκό]ῳ n'est pas sûr. Sur la pierre on distingue les vestiges d'une lettre ronde comme **C**, **Є** ou **O**, après laquelle un petit espace effacé et à la fin, peut-être, les vestiges d'un ω. En outre la restitution me semble être un peu longue pour la place. Ἀπ[ολλο]-: sur la pierre on voit **ΑΙ** que je prends pour les vestiges d'un α et d'un π, après lesquels tout est effacé. Je voudrais souligner cependant qu'un Apollodoros, qui fait une dédicace à son protecteur Apollon, sera très bien dans ce sanctuaire à côté d'Apollonios, fils d'Auluzenis, et d'Apollonia, fille de M. Ulpius, n° 6. L. 2e. Après Πϱο la lettre qui suit, très effacée, semble être un κ, après lequel on distingue une haste, très effacée elle aussi inclinée à dr. Suit un petit espace corrodé pour deux lettres, après lequel on distingue

le complexe **ΚΑΤ** (ou **ΚΑΤΑ**?), très effacé lui aussi. L. 3ᵉ. ///**ΟΥϹΠΙΤΑΓ**: la 3ᵉ lettre, ronde de forme, ne peut être qu'un *ε*, la 7ᵉ et la 8ᵉ lettre, qui se distinguent à peine, me semblent être *αγ*.

6. Moitié droite d'une dalle en marbre, h. 1,02, l. 0,46, ép. 0,28, lettres 0,035—0,04 m. La dalle a été coupée exprès dans l'antiquité. *Fig. 6.*

- - - - - - - - - - - *ηνῳ Μ(ᾶρκς) Οὔλπιος*
[- - - *εὐξάμενος καὶ ἐπ]ιτυχὼν ὑπέρ τε*
[*ἑαυτοῦ καὶ τῆς συμβί]ου Οὐλπίας Πουτης*
[*καὶ τῆς θυγατρὸς ᾿Απολ]λωνίας τὸν ναόν*
- - - - - - - - - - -? vacat

7. *Augusta Traiana — Stara Zagora.* Le monument gisait jadis au cimetière du village de Gorno Botevo, d'où il a été transporté dans l'église du village de Dâlboki et y a été enfoncé à l'envers comme base de la sainte table. Cependant il n'y a aucun doute, que le monument a été élevé à Augusta Traiana elle-même. Son pendant, qui a été élevé en l'honneur de Septime Sévère, a lui aussi été transporté d'Augusta Traiana dans un endroit entre les villages d'Aleksandrovo et de Kalojanovec, pour être déplacé ensuite dans le village de Sredec (édition originale: H. et K. Š k o r p i l, AEM 15,1892, 104 n° 42). Etant donné que la pierre est enfoncée profondément dans le sol, V. D o b r u s k i n'a pu lire que les trois dernières lignes, Sb. 12, 1895, 334 n° 24 = AEM 18, 1895, 118 n° 35 (R. C a g n a t, Ann. ép. 1895, 2, 386 n° 105, IGR 1, 747, M. A p o s t o l i d i s, Thrakika 8, 1937, 94 n° 47). Plus tard A. K o ž u h a r o v a découvert la pièrre entière, mais a pris une mauvaise copie de l'inscription, Otčet na Arheologičeskoto druženstvo v Stara Zagora 1912—1914, 29. J'ai réussi de prendre une copie sûre du texte et d'en faire un estampage.

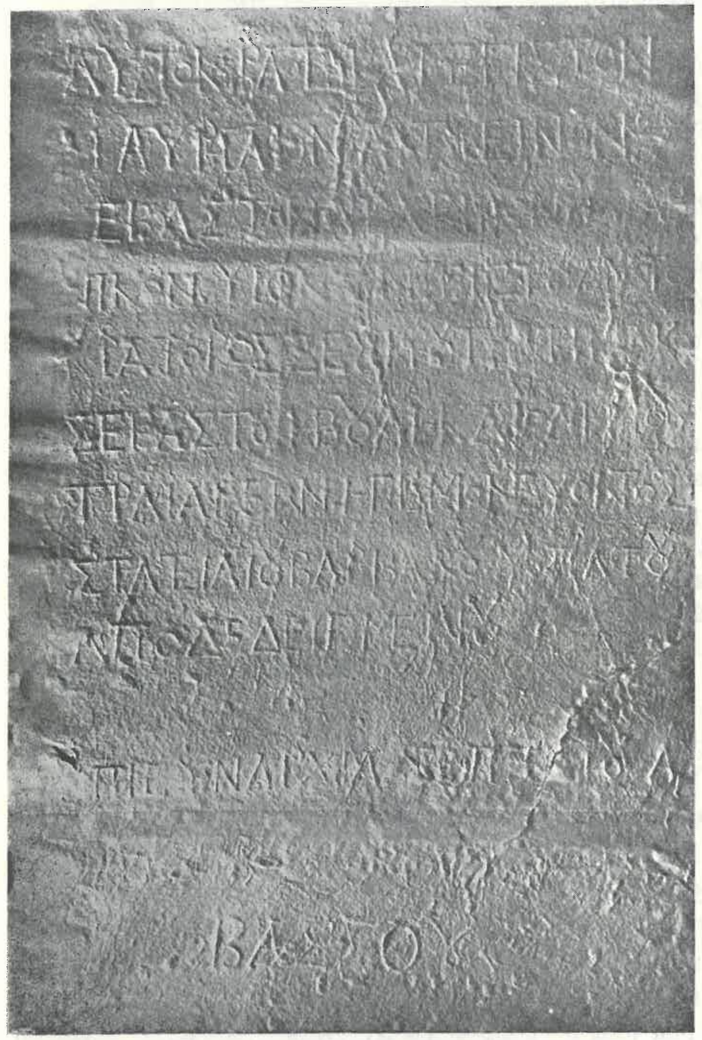

Fig. 7. Inscripsion de Stara Zagora — estampage

Base en calcaire, h. 1,60, l. 0,63, ép. 0,57, lettres 0,03—0,035 m o moins grand. *Fig. 7.*

᾿Αγαθῆι τύχηι.
Αὐτοκράτορα μέγιστον
Μ(ᾶρκον) Αὐρήλιον ᾿Αντωνεῖνον
σεβαστὸν ᾿Αραβικὸν ᾿Αδιαβ-
ηνικὸν υἱὸν τοῦ μεγίστου αὐτο-
κράτορος Σεουήρου Περτίνακος
σεβαστοῦ ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος
Τραιανέων, ἡγεμονεύοντος
Στατειλίου Βαρβάρου ὑπάτου
ἀποδεδειγμένου vacat
ἐπὶ συναρχία(ς) Σεπτιμίου Αὐ[ρ(ηλίου)]
Βάσσου.

Je trouve inutile d'indiquer les ligatures, qui sont très nombreuses. L. 11ᵉ, sur la pierre **ΣΥΝΑΡΧΙΑΣΕΠΤ** etc.

La statue est érigée en l'honnuer de Caracalla entre 196—197—198, quand la Thrace se trouve sous le gouvernement de Titus Statilius Barbarus (voir IGBulg. 2, 728). Dans notre texte Caracalla est appelé à juste titre Augustus, mais en même temps d'une façon incorrecte Arabicus Adiabenicus, lesquels surnoms lui ont été décernés en 213—214, c'est-à-dire dans une époque où Statilius n'était plus gouverneur. C'est déjà en 202 qu'on trouve un autre légat, Q. Sicinnius Clarus, voir A. S t e i n, Die röm. Reichsbeamte der Provinz Thracia, Sarajevo 1920, 46—49. La statue a été érigée en même temps que celle, dont la base est actuellement à Sredec: dans les deux textes Statilius est qualifié comme *cos. designatus*, le *synarchos* est le même Septimius Aurelius Bassus, enfin le style des lettres dirige vers le même atelier.

Fig. 8. Inscription de Stara Zagora — estampage

8. *Augusta Traiana — Stara Zagora.* Dans la colonne Nord de l'abside de l'église Sv. Bogorodica est encastré un fragment d'inscription, revêtu de peinture comme toutes les colonnes et les murs de l'église. A. Kožuharov nous informe qu'on a transporté de Pizos plusieurs monuments antiques pour la construction de l'église en 1852, que certains d'eux ont été encastrés dans les colonnes, et que notre fragment appartient à ces matériaux. Nous ne savons pas, d'où il les avait pris ses informations (qui datent 60 ans après la construction de l'église) — peut-être c'est une tradition orale chez les paroissiens,—mais ce témoignage ne prouve point, que précisément notre fragment est de Pizos. Augusta Traiana elle-même aurait pu offrir dans ce but un matériel abondant.

Fragment mutilé de tous les côtés, h. 0,58, l. 0,24, lettres 0,03—0,04 m.

A. K o ž u h a r o v, Otčet na Arheologičeskoto druženstvo v Stara Zagora 1912—1914, 28, qui donne une copie en majuscules. D'après cette copie le texte consiste en 12 lignes, mais actuellemant la partie inférieure de la 11ᵉ ligne et la 12ᵉ ligne entière sont couvertes de mortier. *Fig. 8.*

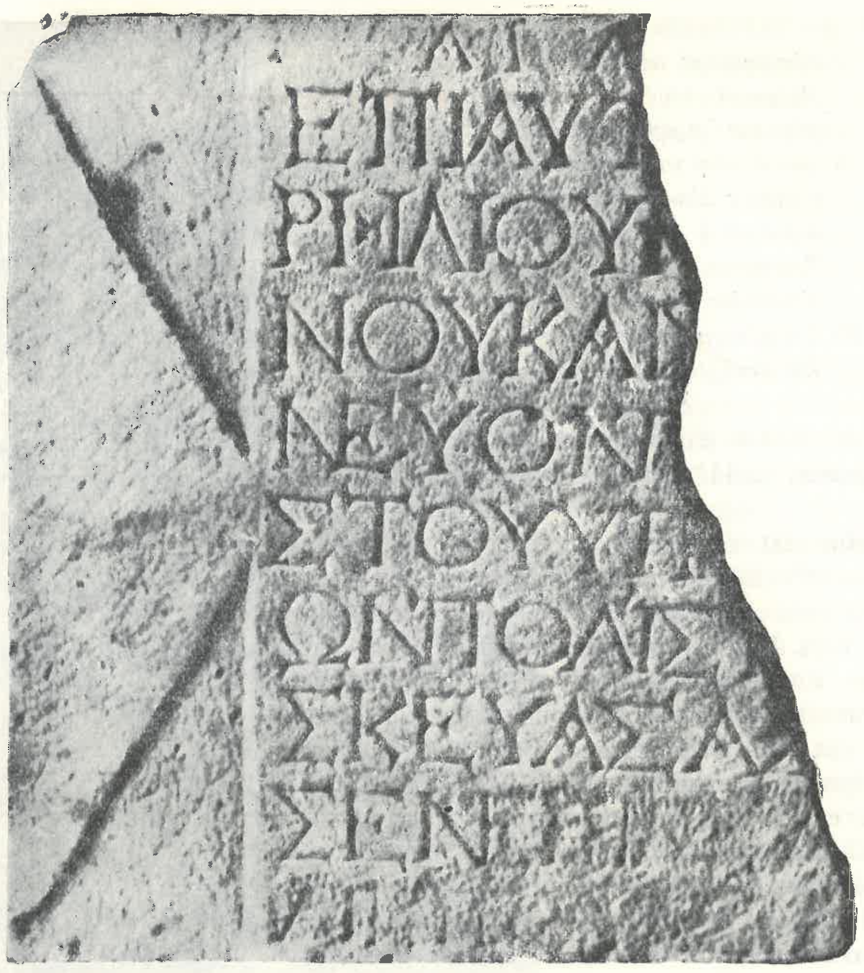

Fig. 9. Inscription de Stara Zagora

[Τὸν μέγιστο]ν καὶ ϑε[ιότατον]
[αὐτ(οκράτορα) καίσ]αρα M(ᾶρκον) ᾿Αν[τώνιον]
[Γορδια]νὸν εὐ[σεβῆ]
[εὐτυχ]ῆ σεβ(αστὸν) - -
[- - ἡ] λαμπρο[τάτη]
[Τραια]νέων πό[λις τὸν]
[τῆς ο]ἰκουμένη[ς δεσ-]
[πότην,] ἡγεμονε[ύοντος]
[τῆς] Θρακῶν ἐπ[αρχείας]
[Λουκί]ου Οὐεττ[ίου ᾿Ιουβέ-]
[νως, ἐκ] τῶν ὑπερ[παιόντων]
[χρημ]άτων. ε(ὐ)τ[υχῶς].

Au dessus peut-étre ἀγαϑῇ τύχῃ. Ll. 4e—5e. On attend ὕπατον τὸ — ou quelque chose de pareil. Ll. 7e—8e. [δεσπότην] ou bien [εὐεργέτην] Ll. 12e—**ΑΤΩΝ ΕΤ**—Kož.

L'inscription est érigée en l'honneur de Gordien III entre 238—241. Jusqu'à présent on connaissait L. Vettius Iuvenis comme gouverneur de la Thrace sous Balbin, en 238, voir A. Stein, Thracia 65. Maintenant on voit que son gouvernement a continué aussi sous Gordien avant son mariage avec Tranquillina, dont le nom manque dans le texte. Tandis que dans l'inscription E. Kalinka, n° 57, qui était le seul texte nous informant de ce légat, L. Vettius Iuvenis est qualifié de ὑπατεύων, dans le nouveau document il est mentionné comme ἡγεμονεύων. On sait, que les gouverneurs de la Thrace, qui avaient le rang de préteurs, portaient le titre de ἡγεμονεύων et qu'on appelait ceux de la Mésie, qui étaient consulaires, ὑπατεύοντες, voir IGBulg. 2 n° 611. S'agit-il d'une erreur? Le cas de L. Vettius Iuvenis n'est pas isolé. Le gouverneur de la Thrace entre 236—238 T. Clodius Saturninus Fidus est constamment appelé ὑπατεύων: 1° IGBulg. 2 n° 731 (Discoduraterae), 2° I. Velkov, AMN 1922—25, 131 sq. (Ann. ép. 1927, 2, 366 n° 74, SEG 3, 1927—29, 509) (Cillae), 3° E. Kalinka, n° 56 (IGR 1, 1474) (Tugugerum). A propos de ce dernier légat A. Stein, Thracia 63 sq., exprime l'opinion suivante: „Wie es scheint ist hier nur ein dem spätlateinischen consularis einigermassen entsprechender Ausdruck, anstatt ὑπατικός, beabsichtigt und ist damit die Statthalterwürde im allgemeinen bezeichnet ohne Betonung des Ranges. Wahrscheinlich liegt aber hierin, continue Stein, auch die Angabe des Konsulates vor, das Fidus während seiner Verwaltung von Thrakien angetreten haben dürfte", ou bien, ajoute E. Groag, PIR² 2, 280 n° 1185, il a été associé aux consulaires, ce qui est probable, mais n'est pas certain. Or, il ne s'agit pas d'erreur, mais de faits, que nous ne pouvons pas encore expliquer d'une façon satisfaisante.

Fig. 10. Colonnette provenant de Batkun

9. *Augusta Traiana — Stara Zagora*, actuellement au musée local (non encore enregistré).

Partie gauche d'une plaque en calcaire, h. 0,51, l. 0,46, ép. 0,11, lettres 0,04, l. 1ère 0,025 m. L'inscription est gravée dans une tabula ansata. *Fig. 9.*

᾿Αγα[ϑῆι τύχηι].
᾿Επὶ αὐτ[οκράτορος M(άρκου) Αὐ-]
ρηλίου Κ[ομμόδου ᾿Αντωνεί-]
νου καίσ[αρος σεβ(αστοῦ) ἡγεμο-]
νεύοντ[ος - - - - - - - - - -]
στου ὑπα[τικοῦ ἡ Τραιανέ-]
ων πόλις [- - - - - - κατα-]
σκευάσας [- - - - - ἀνέστη-]
σεν, ἐπιμ[ε]λ[ουμένου Φι-]
λίππου ᾿Ασια[τικοῦ - - -]

Ligatures: 5. ντ, 7. νπ. — Sur la pierre l. 3e. **ΡΗΛΙΟΥΙ**///, 6e. **ΥΠ**/ ///, 7. **ΛΙΣ**/ ///

L'inscription est gravée à l'époque entre 180 et 184—185, où l'on connait deux gouverneurs, dont les noms se terminent en — *stus*: Aemilius Iustus en 180, voir A. Stein, Thracia 33, E. Groag, PIR² 1, 56 n° 356, et Publius (?) Iulius Castus en

Fig. 11. Autel provenant de Batkun

184—185, voir A. Stein, l. c. 34 sq. Pour pouvoir préciser davantage il faut savoir lequel des deux a été *ὑπατικός, consularis*.

10. *Batkun.* Dans le sanctuaire d'Asklépios à Batkun on a trouvé depuis longtemps, je suppose pendant les fouilles en 1939 (voir D. Končev, Le sanctuaire thrace près du village de Batkun, Sofia, 1941), une colonnette, qui est restée jusqu'à présent inédite à cause de son état de conservation: l'inscription y est presque entièrement effacée. Elle est conservée au Musée de Pazardžik.

Colonnette en marbre, h. 0,74, diam. 0,19, lettres 0,02—0,025 m. *Fig. 10.*

Μ(ᾶρκος) Αἴλ(ιος) Σέμνος
ὠρδινᾶτος
γενόμενος
κὲ εὐξάμενος
ἀνέθηκα.

Une pareille colonnette (h. 0,92, diam. 0,19 m.), Končev, l. c. 22 n° 5 pl. 3 fig. 12, a été consacrée dans le même sanctuaire: *Αὐρ(ήλιος) Διονυσόδωρος ὠρδ. ληστολογήσας εὐξάμενος ἀνέθηκα.* Končev complète *ὠρδ(ινάριος)*, je préfèrerais écrire de même ici *ὠρδ(ινᾶτος)*.

11. *Batkun.* Il y a une dizaine d'années qu'on a trouvé un autel dans la localité Georgjova čerkva, située à l'Ouest du village de Batkun, tout près des ruines de la forteresse médiévale. Il ne faut pas confondre cette localité avec une autre du même nom, située près du village voisin de Patalenica. Une copie m'a déjà été communiquée en 1951 par le conservateur du musée de Pazardžik V. Fučalov, qui l'avait prise sur place et qui m'a informé des circonstances de la provenance du monument. Ensuite il a fait transporté la pierre au Musée de Pazardžik, où je l'ai photographiée et j'ai copié le texte.

Autel en marbre, mutilé en haut, h. 0,65, l. 0,52, ép. 0,32, lettres 0,05 m. *Fig. 11.*

[᾿Ε]πηκόω[ι]
θεῶι ᾿Ασκλη-
πιῶι τὸν βω-
μὸν Μ(ᾶρκος) Αὐρ(ήλιος)
Διόδωρος.

Ligatures: 3. *νβ*. 4. Après *μον*, *M.* et *Αὐρ.* est gravé un point.

12. Dans un compte rendu du livre de D. Dečev, Die Thrakischen Sprachreste, Wien, 1957, publié dans Spisanie na Bâlgarskata akademija na naukite, Sofia, 1958, 3, 132—141, j'ai signalé un certain nombre de corrections et additions concernant les matériaux épigraphiques. Plus tard V. Beševliev dans un article intitulé „Nachträge zu den Thrakischen Sprachreste" et publié dans la Linguistique balkanique, Sofia,

1, 1959, 65—68, a ajouté des nouveaux matériaux. Dans les lignes suivantes, je voudrais faire quelques nouvelles remarques sur l'onomastique thrace. J'emploie ici les mêmes abréviations que D. Dečev.

Αιθαζιης (p. 9). L'inscription KDP 798 (Plovdiv) doit être lue *Αιθαζιη* (non *Αιθαζιης*) *Επταιραλεος*.

Αθυς (p. 8), voir plus bas s. *Κοτυς*.

Αυλουκενθος (p. 37) et *Ταρσας* (p. 423). L'inscription KDP 1007 (Viden) doit être lue *Αυλουκενθος Ταρσου* (non *Ταρσους*) *στ[ρατιώτης]*.

Δαρος- (p. 119). Dans KDP 999 (Varvara) la l[ère] ligne de l'inscription se présente ainsi: - - **ΥΔΕΙ-ΝWΔΑΡΟΣ** - -, d'où chez Dečev - - *υδηνῳ Δαροσ* - -. I. I. Russu, AMPl. 1, 1948, 58 n° 6, d'après la photo dans KDP, découvre dans le début de ce complexe la fin de l'épithète d'Asklépios Zymydrenos: - - *υδσηνῳ*, en écrivant à la fin **ΔΑΡΟΣο** - - La pierre nous offre ///< **ΥΔΕΙ-ΝWΔΑΡΟΣ** *vacat*, c'est-à-dire - - *ζυδεηνῳ* (avec *ζ* à la forme Σ, qui est souvent employée dans le sanctuaire d'Asklépios Zymydrenus à Batkun, près de Varvara) *Δαρος*. Sous-*ζυδεηνῳ* se cache peut-être une des variantes de l'épithète *Ζυμυδρηνος*, comme l'a supposé Russu. Le nom du dédicant serait *Δαρος*. Voir aussi ci-dessous s. *Ζυμδρηνος*.

Δινατος (p. 136). L'inscription KDP 1093: *-ωρ Δινατος* est corrigée par I. I. Russu, Dacia 11—12, 1945—47, 270 n° 7 en *ὠρδινᾶτος*. Or, ce nom doit disparaître de l'onomastique thrace.

Dizzobeteles est un nom nouveau, BIAB 21, 1957, 804 (Gaganica): *DIZZOBEIILES*, c'est-à-dire *Dizzobeteles, m(erito) lib(ens) ex voto*. Selon l'éditrice Z. Morfova les lettres *t* (qui semble être plutôt un *i*) et *e* ne sont pas certaines. L'inscription doit être revue.

Δεπανητις (p. 127) et *Κοτυς* (p. 261). L'inscription BCH 21, 1897, 134 n° 22 (Saladinovo) doit être corrigée en *Δεπανητης* (non *Δεπανητις*) *Κοτυος*.

Eptala (p. 168), voir ci-dessous s. *Μουκαζενις*.

Ζυμδρηνος (p. 196). L'épithète dans l'inscription SVB 47 n° 10 n'est pas *Ζυμλυζδριηνωι*, mais *Ζυλμυζδριηνωι*. Dans le fragment KDP 17 - *-ζδρῳ ᾿Ασκληπιῷ* se cache, semble-t-il, l'épithète *[Ζυμυ]ζδρῳ*. Voir ci-dessus s. *Δαροσ-*

Κοσειτραλις *Κουσιτρα[λε]ο[ς]* (*sic*) est un nouveau nom thrace dans une inscription de Plovdiv, mal publiée par D. Končev, Vestnik drevnej istorii 1960, III, p. 142 ou l'éditeur a déchifré: *Κοσειτρα[λις] Δισκου Σιτρα[ν]ο[ς]*.

Κοτυς (p. 261). L'inscription KDP 1014 (Viden; chez Dečev par erreur Vladinja, arr. de Loveč) - *-τραλις* (*[Διζα-* ou *Μουκα]-τραλεος*) *Κο[τ]υος* doit être corrigée en - - *ατραλις Αθυὸς*. Ajouter à la p. 8 s. *Αθυς*. Dans l'inscription AM 20, 1895, 495 *Κοτωος θραχάρχου* la forme *Κοτωος* n'est pas pour *Κοτ(υ)ος*, comme le croit Dečev. C'est une forme très correcte, qui appartient à un nominatif *Κοτως*, cf. IGBulg. 1, 306 bis.

Μουκαζενις (p. 313). Dans l'inscription KDP 141 (Čangarli) *Μουκαζενις Επτα[κενθου]* (dans KDP avec un point d'interrogation) le second nom doit être corrigé plutôt en *Επταλ[ου]* et ajouté éventuellement aux exemples pour ce nom à la p. 168. Sur la pierre **ЄΠΤΑΛ**///. J'avoue cependant que la dernière lettre n'est pas très sûre.

Νισκατουρμη, voir ci-dessous s. *Τουρμη*.

Σαλαζων est un nom nouveau, AMPl. 3, 1959, 151 n° 3 (Trud, arr. de Plovdiv). L'éditrice L. Botušarova sépare d'une façon incorrecte *Σαλα* et *ζῶν*.

Σεινολαζιη (p. 429). Le nom doit être lu *Σεινουλαζιη*, forme correcte chez l'éditeur, KDP 802 (Plovdiv), d'où Dečev l'a empruntée d'une façon incorrecte.

Τουρμη (p. 516). L'inscription SVB 59 n° 12 (Batkun) - - *νισκα Τουρμ[η]* est mal lue. L'éditeur D. Contev (SVB) supposait à tort un nom comme *Ἡραΐσκα*, *Λαγίσκα* etc. La pierre n'est point cassée à gauche et le texte commence par *νισκα-*. Je crois qu'on doit lire *Νισκατουρμ[η]*, un nom composé du type *Βουτορμα*, *Ρησκουτορμη* (ce dernier nom à Batkun!), *Rescuturme*, cf. D. Dečev, 514 s. *-τορμη*, et le même, AB 39, 1952, 19 sq,

J. Pouilloux, Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos, Paris 1954, 311, considère comme noms thraces *Ἀβρῶναξ* et *Δαϊθάρσης*, qui sont purement grecs d'après leur étymologie, très claire, voir aussi O. Masson chez F. Chamoux REG 72, 1959, 351. *Βοεταϛ* y est rangé par une hypothèse de J. Pouilloux parmi les noms thraces. Bien que l'étymologie de ce nom (un hapax) n'est pas claire, il semble être grec, non thrace. *Κοδις*, qui figure aussi dans la liste de Dečev, p. 248, n'est pas moins hypothètique. Tandis que J. Pouilloux considère *Πυρρίης* = *Πυρρίας* comme un nom thrace, et D. Déčev, p. 387, comme un nom à la fois thrace et grec, O. Masson est partisan de son origine purement grecque. Je voudrais rappeler qu'il existe des noms qui peuvent être à la fois grecs et thraces, par ex. *Τορκος*, *Βασσος* etc., voir IGBulg. 2, 542 le commentaire, Spisanie... 134 sq. On pourrait donc considérer *Πυρρίας* dans certains cas (cf. D. Dečev, p. 387, le commentaire) comme nom thrace (grécisé avec ses deux *ρρ*?), surtout quand il est répandu dans une région de population thrace compacte telle la vallée de Strymon. L'élément *πυρ-* se rencontre dans une série de noms thraces: *Πυρετης*, *-πυρις*, *-πυρος*, *Πυρουλας* etc., D. Dečev, pp. 385—387.

ЕПИГРАФСКИ ПРИНОСИ

Г. Михайлов

(РЕЗЮМЕ)

Авторът публикува 11 нови надписа от България. № 1—4, два надгробни и два оброчни надписа, произхождат от развалините на Кабиле и неговата околност. № 5 и 6, бюст на Аполон и вотивен надпис, които са намерени в калето при Голям манастир, заедно с един друг надпис (епиграма) от това място, известен отдавна, говорят за значително светилище на Аполон. Развалините на калето заслужават да бъдат изследвани. № 7—9 произхождат от Стара Загора. № 7 е подставка на статуя на Каракала от 196—197—198 г., когато е бил легат Тит Статилий Барбар. № 8 е бил издигнат в чест на Гордиан III между 238 и 241 г. Надписът показва, че споменатият там Луций Ветий Ювенис, който досега беше известен като легат на Тракия при Балбин около 238 г., е продължил да заема тази длъжност и при Гордиан преди женитбата му с Транквилина, чието име не е споменато в текста. Докато в надписа Kalinka 57 той е наречен *ὑπατεύων*, тук той е *ἡγεμονεύων*, обикновеното означаване на легатите на Тракия, които са били с преторски ранг. Обратно, легатите на Мизия са били консулари и затова са били означавани като *ὑπατεύοντες*. В надписа Kalinka 57 не се касае за грешка, но за факт, който не може да се обясни достатъчно добре, тъй като случаят не е изолиран — друг легат на Тракия, наречен *ὑπατεύων*, е Тит Клодий Сатурнин Фид. № 9 е от времето на Комод. От името на легата е запазено само *-stus*. Ние знаем двама легати

между 180 и 184/5 г., чието име окончава така: Aemilius Iustus около 180 и Publius (?) Iulius Castus около 184—185 г. За да можем да определим за кого именно се касае, трябва да знаем кой от двамата е бил *ὑπατικὸς* *'consularis'*. № 10 и 11 са оброчни паметници от Баткун, от които първият произхожда вероятно от светилището на Аполон Зимидренски. № 12. Тук са събрани някои поправки и добавки към списъка на тракийските имена в книгата на Д. Дечев, Die Thrakischen Sprachreste. Други допълнения бяха направени вече от автора на тези редове в рецензията му в Списание на БАН 1958, 3, 132—141, и от В. Бешевлиев в Linguistique balkanique 1, 1959, 65—68.

НОВИ ПАМЕТНИЦИ НА АПОЛОНИЙСКАТА ПЛАСТИКА

Иван Гълъбов

С Аполония, днешния Созопол, са свързани вече няколко първостепенни паметници на античната пластика. Плочата на Анаксандър, предмет на значителен брой изследвания, е едно майсторско произведение, работено очевидно в тази далечна гръцка колония.[1] Публикуваната напоследък статуя от Атия,[2] полуостров, намиращ се недалеч от Созопол, със своите качества на голяма творба, изградена въз основа на стария репертоар на йонийската пластика, но обновен чрез проявите на едно ново светоусещане и голямо майсторство,[3] и с несъмнените си указания за изработка също на място е ново свидетелство за високото ниво на културния живот на Аполония и по-специално на нейната пластика. В светлината на тези две произведения[4] известните сведения на Плиний[5] и Страбон,[6] че в Аполония се е намирала една от големите творби на Каламис, придобиват особен смисъл. Данните на археологията и историческите сведения взаимно се подкрепят—градът в началния период на своето съществуване е преживял стопански възход,[7] който е дал възможност да се създадат забележителните творби на големите майстори. Така съвсем няма да бъдат без основание надеждите, че всеки нов ден може да донесе нови изненади, нови екземпляри към немногобройната, но крайно интересна група на аполонийски скулптурни паметници.

Фиг. 1. Стела от Созопол, сега в Бургаския музей
Fig. 1. Stèle de Sozopol, actuellement au Musée de Bourgas

Разглежданите в настоящата работа произведения на аполонийската пластика са далеч по-скромни. Въпреки това обаче те представляват интерес, и то немалък,

---

[1] Д. П. Димитров, Нови наблюдения върху надгробната плоча на Анаксандра от Аполония (Созопол), София, 1943.

[2] У мен, ИАИ, XVIII, 1952, стр. 93—102.

[3] И. Т. Златковская, ВДИ, 2(48), 1954, стр. 92 и сл.; ИАИ, XVIII, стр. 97.

[4] Не трябва да се забравя и архаичната мраморна главичка, публикувана от Т. Герасимов, ИАИ, 1939, стр. 399 и сл.

[5] NH, XXXIV, 39.

[6] VII, 6, 1.

[7] Т. Н. Блаватская, Западнопонтийские города в VII—I веках н. е., Москва, 1952, стр. 65.

Фиг. 2. Стела от Созопол, сега в Бургаския музей
Fig. 2. Stèle de Sozopol, actuellement au Musée de Bourgas

тъй като техният анализ дава възможности за интересни заключения. Разпределят се в две групи, три стели от по-стария период от живота на Аполония и две от късната елинистическа епоха.

Две от ранните стели постъпиха в Бургаския народен музей благодарение на любезните указания на др. Г. Михайлов, доцент в Софийския университет. За обстоятелствата на тяхното намиране не се знае нищо. Те бяха прибрани от двора на созополската църква и може би произхождат от изкопите на камбанарията, която бе правена през 1952 г. Тъй като по една от стелите, инв. № 1462, се виждат следи от розов хоросан, а, от друга страна, в непосредствена близост до изкопите за камбанарията през 1949 г. по време на проведените археологически разкопки се откриха основите на една раннохристиянска базилика, би могло да се допусне, че тази стела — а вероятно и другата — ще да е била използувана като строителен материал в тази ранна средновековна сграда. От друга страна, като се има пред вид приемствеността, която е съществувала между християнските храмове и култовите постройки от по-старата епоха, може да се мисли, че въпросните стели ще да са били взети от строителите на базиликата от разрушения на мястото езически храм. Разбира се, приемането на това предположение дори като работна хипотеза при бъдещите изследвания трябва да стане с много резерви и предпазливост.

Двете стели по общия си изглед и изображенията, които носят, са тясно свързани помежду си. Едната от тях е от мрамор, инв. № 1462, фиг. 1, и сравнително по-добре предава първоначалните форми. Тя е висока 0,44 м, широка 0,33 м и дебела 0,19 м. Фронтонът, с който завършва горната ѝ част, излиза стреховидно встрани. На това място стелата е широка 0,345 м. Върхът на фронтона е бил с акротерий. Отпред долната част на стелата е фрагментирана. Другата, инв. № 1467 фиг. 2, е от пясъчник с много дупки и силно очукана и охлузена, но очевидно е имала приблизително същите очертания. Сега тя е висока 0,42 м при максимална ширина 0,31 м и дебелина 0,18 м. И двете стели имат нисък набит изглед. По еднакъв начин са оформени и нишите им — те са обхванати отстрани и отгоре от две рамки, които стъпаловидно слизат навътре. В долната част нишата има открай докрай стъпаловидно надебеление, на което е изобразена седнала насреща човешка фигура. При стелата от пясъчник изображението е толкова очукано и охлузено, че от него се схващат само общите му очертания. Мраморът е запазил сравнително повече подробности — представена е жена с две ръце, свити в лакът и положени на височина на гърдите. Тук релефът е в такова лошо състояние, че не могат да се различат подробности и не е ясно какво представляват двете надебелявания,

Фиг. 3. Стела от Кюме. По ВСН, т. 13, 1889
Fig. 3. Stèle de Cumes. D'après BCH, t. 13, 1889

които се спущат отвесно — дали се касае за гънки на дрехите, или пък за предмети, притиснати с двете ръце към гърдите. Напълно окъртено е и лицето.

Изображенията от двете стели са познати от цяла редица подобни паметници от Кюме, Клазомени, Марсилия и пр.[1], т. е. все от райони, които по един или друг начин са свързани с влиянието на Йония, в която този мотив продължава да съществува докъсно очевидно поради особена жизненост на религиозните представи, свързани с него.[2] Че във всички тези случаи силно определящи са тъкмо религиозните представи, проличава от това, че мотивът, общо взето, е повтарян без значителни вариации, както личи от простата съпоставка между нашите изображения, стелите от Кюме[3] (фиг. 3), Марсилия и пр.

Особено важно за нашия случай е обстоятелството, че и в Черноморието мотивът не е чужд. От Тиритака на Кримския полуостров са известни три теракотни изображения на седнала богиня в тържествено-иератическа поза, намерени в развалините на един дом от VI в. пр. н. е.,[4] а жестът на двете ръце, положени на гърдите, е засвидетелствуван в редица теракотни протомета пак от Тиритака.[5] Изглежда, че и в тези области религиозните представи, свързани с въпросните изображения, са били доста жизнени, защото този мотив, разширен с допълнително прибавени към композиционната схема прави фигури, вероятно на тези, които са поръчвали поставянето на стелата, има значителен успех докъсно в южните райони на Съветския съюз[6] (срв. фиг. 4).

По този начин и разглежданите тук релефи, намерени от Созопол, чиято датировка не може да бъде различна от датировката на сродните паметници, посо-

---

[1] H. Möbius, Über Form und Bedeutung der sitzenden Gestalt in der Kunst des Orients und der Griechen, AM, 41, 1916, стр. 119—219, особено стр. 166 и сл.; G. Mendel, Catalogues des sculptures, II, 1914, стр. 222—224 — „архаична йонийска работа от VI в. пр. Хр.“; особено многобройни са находките от този вид от Марсилия, вж. E. Espérandieu, Récueil des bas-reliefs de la Gaule romaine, Paris, 1907, стр. 48—53 — „със сигурност към началото на VI в. пр. Хр.“.

[2] J. Keil, Denkmäler des Muter-Kultes, ÖJ, 18, 1915, стр. 66—78.

[3] BCH, 13, 1899, стр. 543—560, табл. VIII.

[4] В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, Москва — Ленинград, 1949, стр. 37.

[5] МИА, 4, 1941, стр. 27 и сл. Издателят ги отнася към IV в. пр. н. е., но някои от тях, доколкото може да се съди от снимката, имат явно черти на архаични произведения.

[6] А. П. Иванова, КСИИМК, 39, 1951, стр. 27—34; Kieseritzky-Watzinger, Griechische Grabreliefs aus Südrussland, Berlin, 1909, № 185, табл. XIII; 186, XIII; 210, XIV; 217, XIV; 208, XV; 215, XV; 253, XVII; 271, XIX; 661, XLVII; 671, XLVIII.

чени по-горе, свидетелствуват, че през целия начален период на своето съществуване Аполония се е намирала в тесни връзки с Йония, отгдето са дошли и нейните заселници. Това обстоятелство е още едно потвърждение на направените досега археологически наблюдения.[1]

Но значението на разглежданите стели е в това, че те свидетелствуват за живи йонийски традиции в Аполония не само в изкуството, което е задоволявало богатата

Фиг. 4. Стела от Северното причерноморие. По Kieseritzky-Watzinger, Griechische Grabreliefs aus Südrussland. . ., Nr. 215
Fig. 4. Stèle du littoral nord de la Mer Noire d'après Kieseritzky-Watzinger, Griechische Grabreliefs aus Südrussland. . ., Nr. 215

Фиг. 5. Стела от созополското пристанище сега в Бургаския музей
Fig. 5. Stèle du port de Sozopol, actuellement au Musée de Bourgas

класа, но и в произведенията, които са били предназначени за по-широка употреба и в които се е проявило умението на далеч по-скромни майстори.

В това отношение особено показателна е третата стела, която, макар и да показва значителна близост с разглежданите релефи, все пак с редица свои особености стои настрана от тях като паметник, създаден в друго време и при други обстоятелства. Стелата с инв. № 511 (фиг. 5 и 6) е постъпила в Бургаския народен музей от Созопол, гдето е била извадена от пристанището заедно със значително количество керамика. За нея съвсем бегло споменава Ив. Пандалеев.[2] Тя е рабо-

[1] Вж. ИАИ, XVIII, 1952, стр. 93 и сл.
[2] ИАИ, V, 1929, стр. 328.

тена от груб и твърд камък, висока е 0,98 м при ширина 0,24 м и дебелина 0,18 м. Горе има заобленост, получена очевидно поради невъзможността да се изсече в твърдия камък изостреният ръб на стреховидния фронтон, който на лицевата част е очертан във вид на врязан триъгълник. В долната част на стелата е изсечена малко по-тясна част, висока около 0,01—0,02 м, за вмъкване в поставка. В горния край под фронтона е загладена част от лицето, в която е изсечена нишата с размери 0,235 м висока и широка 0,155 м.

Фиг. 6 Детайл от стелата на фиг. 5
Fig. 6. Détail de la stèle de la fig. 5

И тук изображението представлява седнала човешка фигура насреща, но в подробностите тя се отличава от току-що разгледаните стели. Преди всичко разликата се явява в самата схема — във всички разгледани по-горе произведения седналата фигура е представена така, че ръцете са поставени на гърдите, на скута и т. н., но във всеки случай по такъв начин, че да се избягнат онези положения, които могат да създадат затруднения поради пресилен ракурс. Това обстоятелство говори за известна зрелост у майсторите на тези стели, които са познавали границите и възможностите на релефа и трезво са се пазили да не ги прекрачат. Тъкмо това липсва в стелата от созополското пристанище — нейният майстор се е опитал да представи долната част на ръцете на изобразената фигура сгънати под прав ъгъл срещу зрителя и не умеейки да се справи с тези мъчнотии, които предлага едно подобно положение, е постигнал крайно наивно разрешение, от което се вижда, че той е работил своята стела не по вече съществуващи образци от типа на разглежданите по-горе. Че той въобще не е имал пред очи едно релефно изображение, личи и от още една подробност — главата на фигурата от нашата стела излиза от границите на първоначално очертаната ниша, в която е поставена фигурата. За да може да се развие цялото изображение, станало е нужда по горната част на изобразителното поле да се направи разширение, в чиито тесни граници главата е обхваната като в клещи. Едно крайно неумело решение, което при това стои чуждо на начина, по който гръцките майстори се справят при подобни композиционни затруднения.[1] То също не е могло да съществува при една работа в релеф, която

[1] Като най-близък случай срв. например при Анаксандър онези части от тялото, които излизат вън от очертанията на изобразителното поле и лежат върху рамката, като по този начин я разбиват и подчертават нейното второстепенно, подчинено значение.

Фиг. 7. Фрагментирана стела от Аполонийския некропол, сега в Археологическия музей в София

Fig. 7. Stèle cassée de la nécropole d'Apollonia, actuellement au Musée d'archéologie de Sofia

да е служила като евентуален образец на нашия майстор, тъй като в такъв случай той би поместил изображението в полето по вече дадените съотношения. Така съвсем естествено се налага необходимостта да подирим за седналата фигура от нашата стела образци при статуарните изображения на старите майстори. Струва ми се, че подобно свързване може да бъде сериозно аргументирано. Вече с фризурата на нашето изображение имаме една сигурна опорна точка — макар и предадени недетайлирано, все пак съвсем ясно се вижда, че косите се спущат зад гърба надолу, една особеност, която ни отвежда преди края на VI в. пр. н. е.[1] Друга особеност дава възможност да се приближим още повече до първообраза. Колкото и сумарно да е работена нашата фигура, личи ясно, че тя е била облечена в дълга дреха, която се спуща до глезените. Между двата крака тя образува 5 отвесни гънки. Не само начинът на обличането, но и фризурата от нашето изображение са познати от известната статуя от полуостров Атия, за която вече показахме, че се намира в близки отношения със статуята от Тигани на о-в Самос, а заедно с това и с т. нар. Бранхиди, известните седящи фигури от Дидима.[2] Тъй че аз не се съмнявам, че при разглежданата стела нашият местен майстор се е мъчил да възпроизведе скулптурно произведение, което е стояло в близка връзка с изкуството на Милет. Това още по-добре може да се илюстрира с по-нататъшния анализ на нашето изображение.

Един елемент на общност между него и правата фигура от Тигани се набива особено силно в очи. Това е характерът на главата, която е единствената част от нашето изображение, работена с очевидно по-голямо старание. Същата къса шия, същите тесни очи, които едва надзъртат иззад пристиснатите клепки, същото ниско чело и дебело овално лице с подчертани ябълчни кости, та анатомическият тип води направо към първообраз от живота, който е бил пред очите на майстора от статуята от Тигани, а оттам и на седналите фигури от Дидима.[3]

Нашето изображение се свързва с Бранхидите още и по начина, по който ръцете са поставени по отношение на тялото. Те са прилепени в горната част към

---

[1] Lermann, Altgriechische Plastik, München, 1907, стр. 127 и сл.

[2] ИАИ, XVIII, 1952, стр. 95 и сл.

[3] За връзката между статуята от Тигани и Бранхидите в това отношение срв. напоследък и Pfuhl, JdI, 50, 1935, стр. 11 и сл.

него. Лявата ръка е отпусната върху бедрото, пръстите обхващат коляното. Този типичен жест се повтаря и при нашето изображение, но със значително неумение при предаването му — ръката не е прегъната в лакътя, а сякаш е строшена в долната част на лакътната кост. При Бранхидите дясната ръка е свита под прав ъгъл и идва точно срещу зрителя, едно положение, което представя значителни трудности при предаването му в релеф. И тук нашият майстор си е послужил с решение, което говори за наивност и неопитност при опита да се справи с една сложна проблема — долната част на ръката следва посоката на горната и завършва по неочакван начин като залепена някъде около китката към плитко блюдо.[1]

Към тези общности в схемата внимателното проучване открива редица подробности, чиито паралели ни водят пак към Бранхидите. Така съвсем ясно в нашата фигура се виждат по дясната ръка редица наклонени щрихи, които почват от рамото и свършват при лакътя. Тяхното предназначение е ясно, като си припомним, че както всички Бранхиди, така и статуята от Тигани са с дреха, чиито ръкави стигат до над лакътя. Друга типична особеност от тоалета на споменатите статуи също е възпроизведена от нашето изображение. Касае се за плаща, чиито два края се разиждат върху лявото рамо и падат свободно отпред (а при фигурите от Тигани и Атия и отзад) до под колената. Нашият майстор е предал края на плаща с една врязана дъга под дясното коляно и с водоравни нарези на същата височина върху отвесните гънки на дрехата между краката. Също така са маркирани и гънките, които се образуват от падащите по лявата част на гърдите краища на плаща. Те са предадени с няколко наклонени врязани линии, които излизат от гънките между краката и стигат до гърдите.[2]

Така всички особености от нашето изображение се свързват пряко с една добре очертана група от произведения, толкова характерни за милетската школа, чието влияние в Аполония е засвидетелствувано по несъмнен начин чрез статуята от Атия. От друга страна, тези подробности не се срещат в двата релефа, разгледани по-горе, в които например, както личи от мраморната стела, женската фигура е била забулена с плащ, който обхваща плътно главата, пада отпред на ръцете и с двата си края отстрани на тялото. Ясно е от това, че при всичката си привидна близост стелата от созополското пристанище трябва да бъде държана настрана от горразгледаната група, че тя е възникнала независимо като опит да се възпроизведе в релеф едно скулптурно произведение от човек, който не познава границите на едно изкуство, в което той неумело борави, та се хвърля в такава сложна проблема, каквато е седналата във фас човешка фигура с нейните крайни

---

[1] При статуите от Дидима тази ръка е строшена във всички случаи, та ние не знаем какво е държала тя. Все пак ние сме информирани за това по непряк начин чрез релефите на т. нар. „паметник на харпиите", на един от които е представена седнала богиня с блюдо. За връзката между „паметника на харпиите" и Бранхидите вж. Ch. Picard, Manuel d'archéologie grecque, I, Paris, 1935, стр. 540.

[2] В нашия случай подобни линии минават и по дясната страна на гърдите. Нито у Бранхидите, нито при статуите от Атия и Тигани за тях не могат да се намерят първообрази и тяхното появяване в случая трябва да се обясни, от една страна, чрез стремежа за едно симетрично изграждане на композицията, а, от друга — чрез не съвсем ясното разбиране на оригинала, обстоятелство от значение за определяне на времето, в което е работена стелата. Че горните линии са напълно разбираеми в случая като продукт на едно „стилизиращо" чувство на нашия майстор, това е обяснимо, като се има пред вид че то се е проявило по подобен начин дори в едно такова майсторско произведение като т. нар. коре, от Лион. Срв. W. Darsow, MdI, 4, 1951, стр. 85—102, табл. 21—23.

Фиг. 8. Фрагментирана стела от Аполонийския некропол, сега в Археологическия музей в София
Fig. 8. Stèle cassée de la nécropole d'Apollonia, actuellement au Musée d'archéologie de Sofia

ракурси! Мъчнотиите в случая са толкова големи тъкмо при релефа,[1] та горната схема се избягва от гръцкото изкуство докъсно и тяхното нескопосно разрешаване издава безпомощността на майстора. От тази очевидна зависимост на нашето изображение не от релеф, а от скулптура трябва да се заключи, че неговият създател е имал пред очи произведение от типа на седналите фигури при Дидима. Така покрай плочата на Анаксандър и статуята от Атия ние трябва да заключим, че в Аполония е имало и друго произведение на голямото изкуство, близко в композиционно отношение до т. нар. Бранхиди.

Но отхвърляйки връзката на стелата от созополското пристанище с разглежданите по-горе и свързвайки я с образец от кръга на статуарното изкуство, поставя се въпросът за времето, към което трябва да бъде отнесена тя. Една задача, мъчна за разрешаване, като се има пред вид характерът на произведението. Съвсем ясно е, че нито елементите, говорещи за една по-ранна епоха, например падащите назад дълги коси, нито пък такова смело нововъведение като построяването на седнала фигура с лице към зрителя не могат да бъдат използувани за определяне на нейната хронология, тъй като при първия случай те са взети направо от първообраза, а при втория — тъй като не са нито начало, нито завършък на един логичен развой, а нещо случайно възникнало. Все пак имаме указания, че нашата стела не е могла да възникне едновременно и дори съвсем скоро след времето, когато е цъфтяло изкуството, в чийто кръг са били създадени Анаксандровата плоча, статуята от Атия, евентуално и работи, подобни на Бранхидите, а заедно с това и стелите, разглеждани по-горе. За това говори обстоятелството, че копираният образец вече не е бил съвсем ясен на нашия майстор, та той си е позволил да внася подробности в предаването на плаща, които в първообраза не са съществували.[2] Допускайки известно по-упорито държане на стари образци, смятам, че бихме могли да подирим мястото на нашата стела дори до средата на V в. пр. н. е., и то, разбира се, с най-голяма предпазливост.

Отнасянето на другите две стели към епохата на късния елинизъм е вън от съмнение — те произхождат от сектор на аполонийския некропол при сегашната Морска градина на Созопол, от който са известни само късни материали. Палеографията на запазения надпис на една от тях е също късна — алфата е с ъгълче и дъгичка, омикрон и тета са големи колкото останалите букви, ню стъпва с двете

[1] Al. della Seta, La genesi dello scorcio nell'arte greca, Roma, 1907, стр. 45.
[2] Срв. по-горе, стр. 229, заб. 2.

си крачета на реда, сигма е с успоредни хасти, а което е особено важно, тета е с водоравна чертичка, а не с точка.[1] За късен период говорят и цилиндричните ари с гирлянди, които са разположени под фронтоните на разглежданите стели. С тези указания добре се съчетава и фактът, че на една от тях край другите предмети от защитното въоръжение на воин е изобразен и един тракийски шлем, появата и разпространението на който тип със сигурност се отнася към IV в. пр. н. е. и времето след него.[2]

Стелите се намериха по време на разкопките през 1949 г. и се пазят в Археологическия музей при БАН. Те са значително фрагментирани.

Първата стела (фиг. 8), работена от едрозърнест мрамор, завършва с акротерии, в средата на чието поле е изобразена четирилистна розета. В частта между фронтона и полето с изображението, изсечена в малка ниша, е представена цилиндрична ара с гирлянди. Над нея се чете *ὁ δῆμος*, а под нея *Ἀθήναιος Νεάνθου*.[3]

Изображението в голямата си част е фрагментирано. Запазена е от централната фигура само главата на млад мъж, обърнат наляво. Пред него са закачени на стената кръгъл щит и два меча, а зад него, в десния горен ъгъл — тракийски шлем. Стелата при сегашното си състояние има максимална височина 0,525 м, ширина долу 0,385 м, горе под фронтона 0,37 м, при фронтона 0,38 м, дебелина 0,05 м. Височината на буквите варира между 0,017 м и 0,02 м.

Втората стела (фиг. 7) е също в лошо състояние — липсват долната част и десният горен ъгъл. В горния край е изчукан фронтон, под който в малки ниши е имало две цилиндрични ари с гирлянди, крайно сумарно предадени. От тях е запазена лявата и част от дясната.

Сцената е сравнително добре запазена — изобразен е млад прав мъж, насреща, с плащ, който оставя лявата част от тялото му гола. Той се е облегнал с дясната си ръка на висока херма с глава на млад мъж, а с лявата си ръка притиска към тялото си две дълги копия. Надясно от него е изобразена ниска фигура на роб прав, с кръстосани крака и с глава, обърната към младия мъж.

Под сцената е имало надпис, от запазените следи на който може да се допълни само *ὁ δῆμος*.[4]

При сегашното състояния плочата е висока 0,36 м, широка 0,23 м и дебела 0,065 м.

Двете стели са работени наивно, много често и грубовато. Съпоставим ли ги с това, което знаем за пластиката на Аполония от началните години на нейното съществуване, припомним ли си, че в тази далечна черноморска колония Каламис е оставил една от своите най-прочути творби, която се е издигнала все още на не повече от няколкостотин метра от некропола, когато са били поставени последните две плочи, не можем да не почувствуваме отразен в тези късни произведения упадъка, за който така красноречиво свидетелствуват и всички останали археологически материали.

[1] Срв. Г. Михайлов, Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, 1, София, 1956, стр. 201. Двете плочи са отнесени към III в. пр. н. е.
[2] Т. Иванов, Предпазно въоръжение на тракиец от Асеновград, РП, 1, 1948, стр. 99—107.
[3] Г. Михайлов, пос. съч., стр. 201, № 395 bis и табл. 105.
[4] Г. Михайлов, пос. съч., стр. 201, № 395 ter и табл. 105.

NOUVELLES SCULPTURES D'APOLLONIA

Iv. Gălăbov

(RÉSUMÉ)

Quelques nouveaux exemplaires de la sculpture antique découverts au cours de ces dernières années à Apollonia (actuellement Sozopol) sont célèbres aujourd'hui. Ils n'ont pas les qualités de grandes oeuvres d'art que possède la stèle d'Anaxandre ou la statue d'Atia, mais n'en suscitent pas moins un vif intérêt. Il s'agit de deux petites stèles avec des figures humaines assises, datées approximativement du VI e s. avant notre ère. On connaît des reliefs analogues provenant de Cymé, de Clazomène et de Marseille.

Une troisième stèle a moins de valeur que les premières. Sa sculpture représente aussi un personnage assis, mais se distingue des précédents par sa facture. Ici l'artisan qui l'a sculpté a reproduit avec les moyens limités dont il disposait une statue comparable aux célèbres statues de Didymes. On y voit une fois de plus les liens étroits entre la sculpture d'Apollonia et l'art de Milet, ce qui d'ailleurs avait déjà été relevé précédemment pour la stèle d'Anaxandre et la statue d'Atia. Deux autres plaques, avec des scènes en relief, appartiennent à l'époque hellénistique tardive.

ДВА НАДГРОБНИ ПАМЕТНИКА ОТ ОДЕСОС

Горанка Тончева

През 1958 г. в Археологическия музей във Варна постъпиха два паметника, намерени при изкопите за основи на жилищни сгради.

Първият паметник бе открит на ъгъла на ул. „Парчевич" и „Воден". Той представлява тясна и висока плоча от мрамор с размери 69×45×9 см (фиг. 1), инв. № II, 3934. Тя е отчупена в долната си част и по диагонал, като отчупената част липсва до горната рамка. Запазената лява странична рамка на плочата е оформена като пиластър, а горната — като фриз и фронтон с високи акротерии. В двата края на рамката, оформена като фриз, се намира по едно изображение на ваза за награда. Тя е с яйцевидно тяло, висока шия, с две малки дръжки на плещите и с капаче, профилирано в долната си част. На вазата е подпряна палмова клонка, чиято горна част минава зад нея и се подава отдясно на капачето. Полето между двете вази не е добре изгладено. В него до вазите се виждат по един кръг с вписана в него розета. В полето между рамките, оформени като фриз и фронтон, се забелязват следи от вероятно яйцевиден орнамент, рисуван с червена боя. Дясната половина на релефното поле е била заета от изправена фигура, чиято глава достига до горната рамка. От релефното изображение са запазени само контурите на главата и лявото рамо. По всяка вероятност тя е изобразявала мъж. В долния десен ъгъл на плочата във по-нисък релеф и с по-малки размери са изобразени три други фигури. Първата фигура изобразява мъж, от чието изображение е запазена горната половина. Той е обърнат в профил надясно, главата му е повдигната нагоре, а погледът му е насочен към отчупената фигура на мъж пред него. Той е облечен в късоръкавен хитон. Косата, която е предадена в топчести, неразчленени кичури, достига до ушите му. По нея се забелязват слаби следи от кафява боя. С дясната си протегната ръка той подава на стоящата пред него фигура свитък. В лявата си спусната надолу ръка държи друг свитък. Зад него, до лявата рамка на плочата, е изобразена със същите размери друга права мъжка фигура, която също е обърната в профил и също гледа към централната фигура. Косата му, която достига до ушите, също е предадена в топчести, неразчленени кичури. Облечен е в хитон и химатион, който покрива и двете му ръце, минава зад лявото рамо и се спуска под лявата му ръка във форма на вълнообразна драперия. Дясната му ръка е свита и поставена пред гърдите, а лявата е спусната надолу. Пред първата фигура в по-малки размери е представена трета фигура на мъж, прав, обърнат напред и наметнат с химатион. Косата му е вчесана на път по средата и е предадена в топчести, неразчленени кичури. Зад дясната, държаща свитък ръка на първата фигура се забелязва висока, правоъгълна, профилирана в горния си край колона. Върху колоната е изобразен полусферичен слънчев часовник. До него в горния ляв ъгъл на релефното поле е изобразена китара, чиито детайли вероятно са били нарисувани.

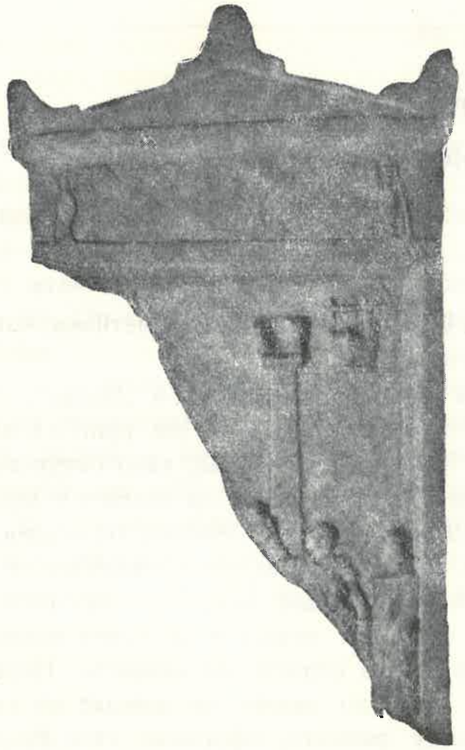

Фиг. 1. Надгробен паметник от Одесос
Fig. 1. Monument funéraire d'Odessos

Фиг. 2. Надгробен паметник от Одесос
Fig. 2. Monument funéraire d'Odessos

Този паметник по формата на плочата и според изработката на релефните изображения може да се датира от елинистическата епоха — от III — II в. пр. н. е.

Вторият паметник представлява правоъгълна плоча от мрамор с размери: 55,5 ×42 ×13 см (фиг. 2), инв. № II, 277. Намерена е на ъгъла на ул. „Цар Освободител" и бул. „Червеноармейски". Отчупени са горният десен ъгъл и долната част на плочата. Страничните рамки са оформени като правоъгълни колони с просто профилирани капители. Горната рамка, която е малко по-широка от страничната, е профилирана в горния си край. Дясната половина на релефното поле е заета с изображението на права, обърната напред фигура на мъж, на който главата и долната част на краката са отчупени. Той е облечен в хитон и химатион, краят на който е прехвърлен зад лявото му рамо и се спуска под лявата ръка. Дясната ръка е свита и сложена пред гърдите, а лявата е спусната надолу. И двете му ръце са покрити от химатиона — дясната до китката, а лявата изцяло. В лявата половина на плочата се намират други три изображения. Първото представлява роб, който е изобразен прав, обърнат в профил и гледащ към мъжа пред него. Той е облечен в къс, достигащ до над коленете хитон. Дясната му ръка е поставена под лакътя на лявата. В издигнатата си нагоре лява ръка държи продълговат предмет, по всяка вероятност свитък, който подава на мъжа пред него. Зад роба се намира друго изображение — херма, поставена на правоъгълна поставка, от която се вижда малка част. Зад нея се намира третото изображение — полусферичен слънчев часовник с две заоблени крачета в долната си част и поставен върху висока правоъгълна колона, чиято долна част е закрита от хермата.

Тази плоча според формата и начина на изработката си може да се отнесе към късноелинистическата епоха, вероятно от I в. пр. н. е.

Върху двата паметника, които разглеждаме по-горе, е изобразен роб, който подава на мъж пред него свитък. Свитъкът характеризира починалия като гражданин, по-голямата част от времето на който е била заета с интелектуални занимания.[1] Твърде често върху надгробни паметници от Одесос починалият се изобразява прав, облечен в хитон и химатион, с дясна ръка, поставена пред гърдите, а лявата държи свитък.[2] По всяка вероятност те изобразяват представители на богатата управляваща класа: магистрати, гимназиарси, евпозиарси, философи, поети. Върху всички други плочи, включително и върху нашите, мъжът е представен с по-големи размери, отколкото другите фигури. Представянето на починалия с по-големи размери е бил начин, чрез който античните скулптури изтъквали неговото по-високо социално положение.

Върху единия от нашите релефи е изобразена китара. В античността под акомпанимента на китара са пеели или са изпълнявали поетически произведения — поезия или проза. Обаче при пеенето самият певец е държал в ръка музикалния инструмент. От това може да се заключи, че починалият изобразен върху тук разглежданите плочи по-скоро декламира или разказва. Върху единия от паметниците фигурата на починалия е почти изцяло запазена. Позата му — той е представен с дясна ръка, поставена пред гърдите, и с облекчен ляв крак, поставен малко напред и вляво — напомня на човек, който декламира или говори. Ако се приеме това предположение, то и позите на двете фигури върху другия паметник са напълно обясними — те са представени заслушани в думите на мъжа пред тях.

Ако приемем, че върху нашите паметници е изобразен този сюжет, то бихме могли да обясним по-добре и един друг паметник от Одесос — надгробната плоча на Агатенор, син на Агатенор, която също се датира от елинистическата епоха. Неговата фигура заема дясната половина на плочата. Той е представен прав, обърнат напред и облечен в хитон и химатион. Двете му ръце са спуснати надолу, поставени пред тялото и хванати една за друга. В тази си поза той напомня на човек, който пее, декламира или разказва. Към него се приближава робът му, който му подава свитък.[3] В същата поза, в която е представен Агатенор, е изобразен ученикът от надгробната плоча на учителя Менис, син на Атаней, която е била намерена в Месемврия и се датира от елинистическата епоха. Тук ученикът по всяка вероятност пее или декламира, а учителят следи за правилното изпълнение.[4]

И върху двата релефа е изобразен слънчев часовник. Във връзка с неговото изобразяване могат да се допуснат две предположения. Първото е, че той означава мястото, където е ставала сцената, а второто, че той се явява, защото може би починалият е участвувал в някакви конкурси, които се устройвали в Одесос.

Най-напред слънчевият часовник показва, че сцената, изобразена върху нашите релефи, е ставала на открито. Високата поставка, на която е поставен часовникът,

[1] М. Мирчев, Гръцки епиграфски паметници от Черноморското крайбрежие и вътрешността, ИВАД, VIII, стр. 10—11, фиг. 22 и 23; E. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, стр. 235 и сл., обр. 94—96.

[2] За фигури, които държат свитък, вж. E. Pfuhl, Zur Darstellung von Buchrollen auf Grabreliefs, JDAI, XX, 1907, стр. 121 и сл.; P. Hartwig, Zur Statue des Demostenes, JDAI, 1903, XVIII, обр. 1; A. Hekler, Philosophen- und Gelehrtenbildnisse der mittleren Kaiserzeit, Die Antike, 16, 1940, стр. 115 и сл.

[3] М. Мирчев, цит. съч., стр. 13, № 27, фиг. 27.

[4] Вж. Ив. Гълъбов, Несебър и неговите паметници, София, 1959, стр. 24, фиг. 6.

Фиг. 3. Слънчев часовник от Марцианопол
Fig. 3. Cadran solaire de Marcianopolis

ни дава основание да смятаме, че той е задоволявал обществени нужди и затова е трябвало да се вижда отдалеч. Слънчевите часовници не са имали широко употребление в античността.[1] Такива часовници са имали само големите градове и от техните развалини произхождат най-много по един или два часовника. Така например във варненския музей се пази само един часовник, който произхожда от град Марцианопол (фиг. 3).[2] Обикновено те са се поставяли на места, където се стичал повече народ — на градските площади, в гимназионите, в театрите. Като се има пред вид обаче, че интелектуалният живот на гръцкия град е бил съсредоточен на агората[3] и до известна степен в гимназиона, може да се предположи, че майсторът-скулптор на нашите релефи е искал да изобрази или част от агората, или част от гимназиона на Одесос. Тъй като слънчевите часовници е трябвало винаги да бъдат обърнати на юг, то има известно основание да се смята, че тук е изобразена североизточната част на агората или гимназиона.

Що се отнася до второто предположение, че слънчевият часовник се явява във връзка със сцената, изобразена върху релефите, може да се каже следното. Вазите за награда и палмовите клонки, изобразени върху един от релефите, ясно показват, че починалият е бил победител по време на конкурси и състезания.[4] При нашите релефи обаче робът не държи, а подава свитъкът на господаря си, от което може да заключим, че тук не се касае за една символична сцена, а за точно определен момент от живота му — когато той участвува в някой конкурс. В такъв случай можем да си обясним защо е изобразен и слънчев часовник върху релефите. Тези конкурси по всяка вероятност са траели точно определено време и затова може би са ставали в тази част на площада или гимназиона, където се е намирал слънчевият часовник.

[1] За слънчев часовник вж. E. Ardaillon, Horologium, D. A. Daremberg — Saglio, III_1, стр. 256; Rehm, Horologium, RE Paulys-Wissova, VIII, 2424; Bifinger, Die Zeitmesser der antiken Völkers, III, стр. 256—264; Marquart, Manuel des antiquités romaines. Vie privée, II, стр. 456; Витрувий, кн. 9, гл. I, стр. 173, 184 и 185; Wiegand-Shrader, Priene, стр. 240; A. Rehm, Eine Zwillings-Sonnanuhr aus Pergamon, Mitt. arch. Inst., XXXVI, 1911, стр. 251; G. Lippold, Die Skulpturen des Vatikanischen Museums, Berlin, 1956, стр. 154, Taf. 75_2.

[2] Той има полусферична форма (инв. № II, 70) и размери: височина 41,8 см и ширина 29 см. Върху вътрешната част на полусферата се намират дванадесет подразделения. Поставен е на цилиндрична, сложно профилирана поставка.

[3] D. A. Daremberg — Saglio, I, стр. 150 и сл. — *ἀγορά*.

[4] Такива вази и палмови клонки се изобразяват и върху ефебските декрети от Одесос — вж. Kalinka, цит. съч., стр. 115, № 114; Salac — Škorpil, Nekolik arch. pam... Rospravy Česke akad., I, 74, стр. 47; M. Мирчев, цит. съч., стр. 37, фиг. 81.

Върху надгробния паметник, който се датира от I в. пр. н. е., е изобразена херма. Изображения на херми се срещат доста често върху надгробни паметници.[1] Нейната фигура виждаме и върху релефи от Одесос, Месемврия и Дионисопол.[2] Върху един ефебски декрет от Одесос също се намира изображение на херма.[3] Близък паралел на нашия релеф с херма е един надгробен паметник от Мала Азия, който се датира от елинистическата епоха.[4] Върху този релеф вероятно е изобразен победител на хвърляне на копие. Върху друг паметник е изобразен мъж, стъпил на правоъгълна поставка. Авторът смята, че тук е изобразен гимназиарх, агонотет, спортен съдия или херолд.

От всички многобройни примери, които приведохме тук, може да се заключи, че хермата се изобразява, за да характеризира починалия като участник и победител в най-различни състезания, тъй като Хермес е бил бог на атлетиката и покровител на гимназионите. В негова чест в Одесос се устройвали празници, наречени *ἑρμαῖα*. Това са били повече празници на младежта, по време на които се устройвали химнически състезания и надбягвания с факли.[5]

Изобразяването на херма на Хермес върху един от разгледаните тук надгробни паметници от Одесос ни дава повод да изкажем още едно предположение за сюжета, изобразен върху тях. Наличието на херма на Хермес показва, че починалият е бил може би гимназиархът, който е уреждал състезания и конкурси. Това е едно друго тълкуване на сюжета, изобразен върху двата надгробни релефа от Одесос, което трябва да се има пред вид. Същото обяснение дава и Kalinka[6] за изображението върху един надгробен паметник от Одесос, върху който е изобразена и херма на Хермес.

В заключение на казаното по-горе може да се предположи, че двата надгробни паметника от Одесос, с които се занимахме тук, изобразяват вероятно починалия в момента, когато декламира или разказва под акомпанимента на китара. Това може би е ставало или на агората, или в гимназиона. Възможно е също така изобразеният върху релефите мъж да е бил гимназиархът, който е устройвал състезания и конкурси. Новонамерените надгробни паметници от Одесос ни дават ценни сведения за духовния живот на града през елинистическата епоха.

[1] За *Ἑρμᾶ χθονίου* вж. Er. Pfuhl, Das Beiwerk auf den... JDAI, XX, 1905, стр. 84.

[2] Вж. Kalinka, цит. съч., стр. 239; № 296, фиг. 98; пак там, стр. 242 и 243, фиг. 101 и 102.

[3] Г. Тончева, Физическата култура и игрите в Одесос през римското владичество. Трета научна сесия на ВИФ, 1957, стр. 204, рис. 7.

[4] G. Mendel, Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines, III, стр. 111—112, № 896.

[5] D. A. Daremberg — Saglio, III_1, 134, *Ἑρμαῖα*; За подобни празници в Одесос вж. Kalinka, цит. съч., стр. 82, № 42.

[6] Kalinka, цит. съч., стр. 240, № 296.

DEUX MONUMENTS FUNÉRAIRES D'ODESSOS

G. Tončeva

(RÉSUMÉ)

Dans cet article l'auteur publie deux monuments funéraires d'Odessos.

Sur la première stèle (fig. 1) est représentée une figure, probablement celle d'un homme. Dans l'angle droit inférieur de la stèle on voit trois personnages. Le premier d'entre eux est un esclave qui tient dans chaque main un rouleau, il est vêtu d'un chiton. De la main droite il tend le rouleau au personnage devant lui; la main gauche pend le long du corps. Près de lui on aperçoit un homme vêtu d'un chiton et d'un himation. Celui-ci regarde la figure centrale. Le troisième homme de face est représenté en petites dimensions; il porte également un chiton et un himation. Le tout est surmonté d'un cadran solaire sur un haut piédestal; dans l'angle gauche de la stèle il y a une guitare. Ce monument est daté du IIIe — IIe s. avant notre ère.

La seconde stèle (fig. 2) porte tout comme la première la représentation d'un homme debout, de face, vêtu d'un chiton et d'un himation. A sa droite se trouve un esclave vêtu d'un chiton; il tend à l'homme devant lui un rouleau. Légèrement en retrait on aperçoit „l'herma" d'Hermes et un cadran solaire. Ce relief est daté du I[e] s. avant notre ère.

On pourrait interpréter le sujet de ces deux monuments d'Odessos comme des représentations du défunt déclamant ou récitant au son d'une guitare. Cette scène se passait vraisemblablement sur l'agora ou dans le gymnase. Il est possible que ce soit le gymniasiarque même qui organisait les courses et les jeux athlétiques.

Les deux monuments funéraires d'Odessos miss au jour tout dernièrement fournissent des renseignements précieux sur la civilisation de cette ville à l'époque hellénistique.

ПРИНОС КЪМ ЕПИГРАФИКАТА НА ДОЛНА МИЗИЯ

Богдан Султов

През последните няколко години Окръжният музей в Търново откри и проучи на територията на Търновски окръг значителен брой антични епиграфски паметници, а също така уточни местата на откриването на много публикувани досега надписи с несигурно местонахождение. В нашата статия ще разгледаме само три епиграфски паметника с латински надписи.

1. На източния край на с. Върбовка, Търновски окръг, до самия стопански двор на ТКЗС се намира една могила, висока около 2 м, известна като „Вачова могила". През 1957 г. земеделските стопани разкопават североизточната ѝ част и откриват правоъгълна варовникова плоча, висока 2,16 м, широка 1,02 м и дебела 0,55 м. Ъглите на долната и горната хоризонтална страна са очукани. Лицевата страна е оградена с правоъгълна, двойно профилувана рамка, полето в която е изпълнено със стилизирани лозови орнаменти. Лозовите вейки излизат от съд с две дръжки, включен в полето между успоредните профили на рамката, опасват цялата плоча и се преплитат в горния край. Листата и плодовете са изтеглени в особени триъгълни фигури, удобни да запълнят образуваното празно пространство между виещите се стъбла.

В рамката е включено надписното поле, високо 1,15 м, което е оградено от сложно профилираната рамка. Над него върху две колонки е представен триъгълен фронтон, в полето на който има щит и копие. Под фронтона между колонките са изобразени бюстовете на мъж и жена, а наляво от тях — конник в ход надясно. В полетата на триъгълниците, образувани от фронтона и ограждащата рамка, има по една палмета, в дясното поле петолистна, а в лявото четирилистна. Върху надписното поле има латински надпис от 13 реда със следното съдържание:

D(is) M(anibus)
G Iulius G(ai) fil(ius)
Gaeianus vi-
xit annis
XX sit tibi
terra levis
G. Iulius Vale-
ns pater et
Pompeia In-
genua mater
eii pientis(simo)
b(ene) m(erenti) p(osuerunt) et sibi
vivis

Лигатури в 3 ред A и E; в 6 ред I, вписано над V; в 7 ред V, A и L; в 8 ред A, T и E; в 9 ред I, вписано над N; в 10 ред И и A и M, A и T; в 12 ред I,

Фиг. 1. Надгробна плоча от с. Върбовка, Търновски окръг
Fig. 1. Stèle funéraire du village Vârbovka, arrondissement de Tărnovo

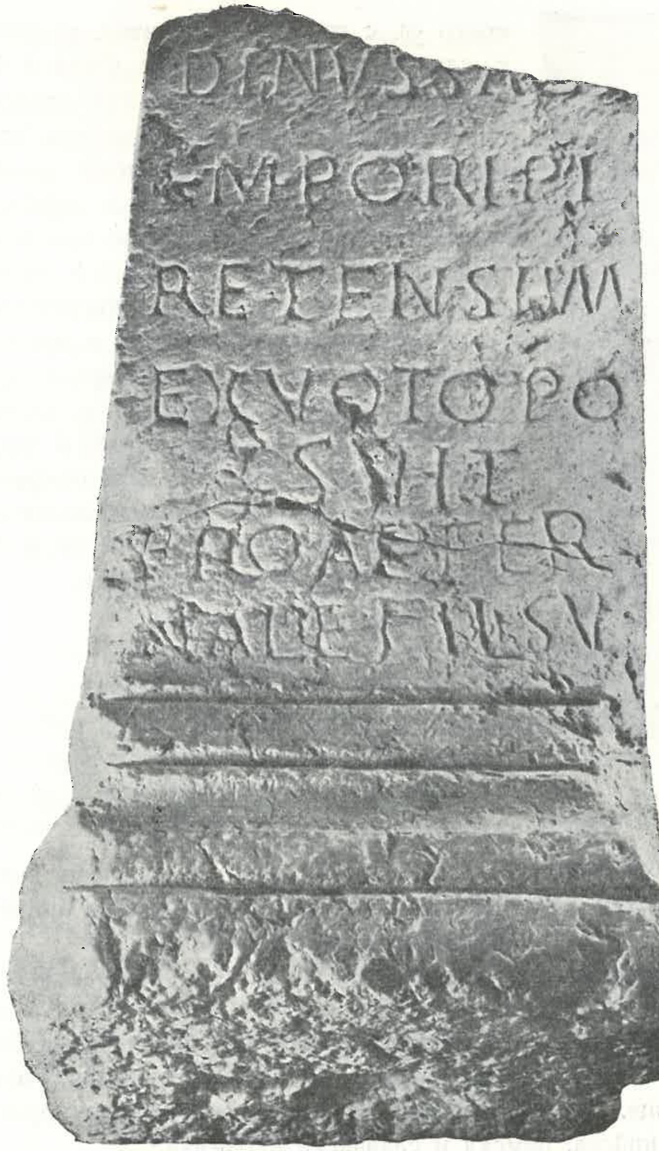

Фиг. 2. Жертвеник от с. Сломер, Търновски окръг
Fig. 2. Autel du village Slomer, arrondissement de Tărnovo

вписано над B; в 13 ред I, вписано над V от втората сричка. Височина на буквите 5 см (фиг. 1).

Изхождайки от употребата на формулите DM и BMP,[1] а също и от стиловите особености на описания от нас паметник, можем да го датираме от III в. Стилизацията на декоративните орнаменти и включването на всички полета в една рамка, украсена с лозови орнаменти, е характерна за паметниците от III в.[2] За отбелязване е, че нашият паметник се приближава до паметниците от Ескус от тази епоха,

[1] Д. П. Димитров, Надгробните плочи от римско време в Северна България, София, 1942, стр. 18.
[2] Д. П. Димитров, цит. съч., стр. 65 и 67.

Фиг. 3. Варовникова плоча с латински надпис от с. Русаля, Търновски окръг

Fig. 3. Dalle en calcaire avec inscription latine du village Rusalia, arrondissement de Târnovo

които са с триъгълен фронтон, въпреки че произхождат от областта между Осъм и Янтра, където преобладават полукръглият тип фронтони.[1]

Оградждането на всички полета от рамка с декоративни орнаменти от всички страни и идеята да се оформи с фронтона и колонките архитектурна фасада е нещо твърде оригинално за нашия паметник. Надгробната плоча се намира понастоящем на мястото на нейното откриване.

2. Жертвеник от варовик с призматична форма и разширена сложно профилирана основа (фиг. 2). Горната половина е счупена и липсва. Запазената част, която е 0,84 м висока, 0,38 м широка и 0,28 м дебела, е силно напукана и се съхранява в Окръжния музей — Търново. Върху лицевата страна е запазен латински надпис от 7 реда. Височината на буквите е 4 см. Надписът гласи:

Dinus Sal(ae)
emporі Pi-
retensium
ex voto po
suit
pro aeter (nitate)
Val(erii) fil(ii) su(i).

На първия ред са запазени напълно буквите DINUS и долната половина на буквите SAL. Лигатури на трети ред V и M.

Надписът открихме в западния край на с. Сломер, Търновски окръг, пред къщата на Александър Кънев, който съобщи, че го е пренесъл от старите гробища на селото.[2] Явно е, че това не е първоначалното местопредназначение на надписа.

На изток от с. Сломер, до самия двор на ТКЗС, се намират останки от значително старо селище. При обработване на земята се откриват фрагменти от глинени съдове от тракийска, римска и славянска керамика.[3]

На много места из селото се срещат вградени в нови строежи архитектурни фрагменти, пренесени от това място.

През пролетта на 1957 г. при изкоп за силажна яма е била открита една варовникова плоча с латински надпис, която била начупена впоследствие за строителен материал. Ние успяхме да намерим един фрагмент от сложно профилирана рамка и малка част от написаното с няколко латински букви. Вероятно и описаният от нас паметник е бил пренесен от това старо селище.

Нашият епиграфски паметник е третият писмен източник, в който се споменава името на Emporium Piretensium, второто римско тържище след Дискодуратера край с. Гостилица, основано в Долна Мизия.

[1] Д. П. Димитров, цит. съч., стр. 101—102.

[2] Ст. Стефанов, Старините по долния басейн на Янтра, София, 1956, стр. 35. Камъкът бил забит край старите гробища и използуван за поставка при извършване на църковни обряди.

[3] Ст. Стефанов, цит. съч., стр. 55.

Първият[1] и вторият[2] надпис са намерени край с. Горско Косово, Търновски окръг, което отстои на близо 40 км южно от с. Сломер.

Съдържанието на надписа и събраните сведения от с. Сломер не могат да ни дадат точното местопредназначение на описания от нас епиграфски паметник. За нас не е известно дали тук се касае до поставяне на жертвеника в старото селище край с. Сломер още в римско време от хора, имайки отношение към Emporium Piretensium, или тук имаме едно по-късно транспортиране на паметника от градището при с. Горско Косово.

3. На плевнята на Висарион Панайотов от с. Русаля (б. Г. Яларе), Търновски окръг, е вградена варовникова плоча с латински надпис от пет реда (фиг. 3). Височината на буквите е 8—10 см. На горния край на плочата е издълбана правоъгълна ниша, оградена с проста рамка. В долния си край камъкът е отчупен. Височина 0,85 м и ширина 0,45 м. Надписът гласи:

Dianae
Totobi-
sie pos-
(uit) Valer-
ius dot-
. . . . .

Надписът е публикуван от В. Бешевлиев по фотография в албума на Народния музей в София, без да се знае неговото местонахождение.[3] На четвъртия ред буквата И не се вижда, а е отбелязана от Бешевлиев, а първата буква I от петия ред е запазена, но не е отбелязана от Бешевлиев.

За отбелязване е неизвестният досега епитет на Диана — Тотобисия, т. е. „Тотобисийска“.

Камъкът бил пренесен в с. Русаля от „Хотнишкото кале“, което се намира между селата Русаля и Хотница (на 3,5 км югозападно от с. Хотница). На това място върху малко възвишение са запазени останки от стара крепост, която е била обърната с лице към север. На запад от нея има непресъхващ извор, а на юг и изток се откриват следи от старо селище. Оттук е бил пренесен в манастира „Св. Троица“ край Търново четвъртият пограничен стълб от 136 г. от н. е., открит в Мизия.[4]

[1] СбНУ, VII, 1892, стр. 84—87; срв. Х. и К. Шкорпил, Старовремски надписи из разни краища на България, и Domaszewski, AEM, 15, 1892, стр. 144—150.

[2] CIL III, 12 417.

[3] В. Бешевлиев, Епиграфски приноси, София, 1952, стр. 50—51.

[4] СбНУ, XX, 1904, стр. 52/CI L III, стр. 992, срв. В. Добруски, СбНУ, XVIII, 1901, стр. 713. Сведенията за двата надписа събрахме от стари хора от селата Хотница и Русаля.

CONTRIBUTION À L'ÉPIGRAPHIE DE LA MÉSIE INFÉRIEURE

B. Soultov

(RÉSUMÉ)

Dans cet article l'auteur examine trois monuments épigraphiques de Mésie inférieure découverts sur le territoire de l'arrondissement actuel de Tărnovo. Tous les trois portent des inscriptions en latin.

Le premier d'entre eux est une dalle funéraire du IIIe siècle découverte dans les environs du village de Vărbovka et comporte des frontons triangulaires. Il est à remarquer que ce monument se rapproche de ceux d'Escus de la même époque, surmontés de frontons triangulaires, bien qu'ils proviennent d'une région comprise entre l'Ossem et la Yantra où les frontons semi-circulaires prédominent.

La seconde inscription cite le nom Emporium Piretensium dont les vestiges subsistent près du village Gorsko Kosovo, arrondissement de Tărnovo, connu jusqu'ici par deux inscriptions trouvées près de ce village. Notre inscription découverte à environ 40 km du village Slomer est par conséquent la troisième où l'on trouve ce nom.

Enfin la troisième inscription est dédiée à „Diana Totobisia" et provient d'un ancien village dont les restes se trouvent près des villages Hotnica et Roussalia. Elle est murée actuellement près de Tărnovo dans un édifice de Roussalia. De ce même endroit provient aussi une borne miliaire qui date de l'an 136. Elle est transportée au monastère Sv. Troitza, près de Tărnovo.

ЕДИН ХРАМ НА ТРАКИЙСКИЯ БОГ-КОННИК ПРИ С. ЛЕСИЧЕРИ, ТЪРНОВСКО

Тодор Герасимов

Феликс Каниц, който е пропътувал и проучил преди повече от 85 години нашата страна между Дунав и Стара планина, ни е оставил описания и образи на множество паметници от древността и средновековието, по-голямата част от които днес вече не съществуват.[1] Ето защо сега неговите сведения и скици имат документална стойност като еднички свидетелства за изчезналите старини.

През 1871 г. при посещението на забележителните по размерите си два каменни стълба, стърчащи недалеч от с. Лесичери, Търновско, Каниц открил в съседство с тях, в една малка падинка, разхвърляни множество късове от каменната украса на една антична постройка. За тия останки, които го поразили с размерите и изработката си, Каниц дал късо описание и една рисунка с молив (фиг. 1), по която няколко години по-късно са били изработени гравюра на мед (фиг. 3) и една акварелна картина (фиг. 4).[2] Каниц пише: „... съвсем близо (до стълбовете) лежаха в една вдлъбнатина в земята разхвърляни в най-пъстър хаос, обрасли в тръни и увивни храсти останките на една монументална великолепна сграда. Аз намерих скулптирани фризове, плочи, широки 1,26 м и дълги 2,53 м, с квадратни вдлъбнатини с орнаменти, после богато профилирани корнизи, пиластри, колони, два фронтона, украсени с релефи, и, накрая, между множеството гиздави творби три огромни плочи с фигури и отчасти още четливи гръцки надписи, както прилежащите образи показват всичко това много по-добре, отколкото обширното описание."[3]

Повечето от изброените по-горе неща, като двата фронтона, касетираната плоча, колоните, част от фриза и два камъка с изображения и надписи, са възпроизведени в споменатата скица на Каниц. Други части от каменната украса на съборената в миналото сграда, като пиластри, корнизи и третият надпис, не са нарисувани. Авторът, както се вижда от рисунката, си е позволил за художествен ефект да ги нареди в една група, а не ги е представил така, както са били разхвърляни по земята.

Двадесетина години по-късно тия забележителни паметници посетил и заслужилият за българската археология К. Шкорпил. Обаче по-голяма част от останките, видени от Каниц през 1871 г., не били вече на място. Все още тук се търкалял само единият от двата фронтона (този с щит и копие), касетирана плоча, два от надписите и други незначителни късове от украсата на постройката. Останалото е било изчезнало в основите на обществени и частни постройки в съседните села

[1] F. Kanitz, Donau-Bulgarien und der Balkan, Leipzig, 1882; Ст. Романски, България в образите на Ф. Каниц, София, 1939, стр. 149 и сл.

[2] Сега тая рисунка се пази в „Архив Ф. Каниц" при Българската академия на науките.

[3] F. Kanitz, цит. съч., II, стр. 4 и сл.

Фиг. 1. Рисунка от Ф. Каниц на развалините на храма при Лесичери
Fig. 1. Dessin des ruines du temple de Lesičeri de F. Kanitz

Лесичери и Михалци (Яларе).[1] За останките от занимаващата ни антична постройка Шкорпил е писал най-напред в книгата си „Могили“. В нея той е споменал за виденото само с едно-две общи изречения: „..по същото направление (към североизток) се намират развалините на една старовременна сграда, в която са били от-

[1] При една анкета върху старините в Търновско Б. Султов от музея в Търново научил от стари хора в с. Лесичери, че всички големи каменни плочи от съборения стълб, както и части от постройката били натрошени и употребени за градеж на селската църква.

крити разни работени камъни с надписи. По някои камъни се намирало изображение на конник и др.“[1] За тия старини Шкорпил дал повече сведения в сборника „Абоба—Плиска“.[2] В албума към този сборник е дадена от него и една фотографическа снимка, в която личат десетина късове от въпросната сграда (вж. фиг. 2). Ето какво четем в текста му: „На 10 м източно от стълбовете се виждат развалини на малък храм или по-скоро гробница... от постройката са се запазили камъни с надписи, тимпан с корниз и изсечени в средата щит и копие. На долната висяща (?) страна на корниза са изсечени листя и гроздове в правоъгълни поля (39×56 см), оградени с яйцевиден орнамент.“ Последното изречение буди недоумение, тъй като в него е казано, че долната част на корниза на тимпана, която лежи и се издава над архитрава, е била украсена с изсечени листа и гроздове в средата на правоъгълни полета, оградени с яйцевиден орнамент. По всичко личи, че Шкорпил по недоглеждане е смесил две видени от него неща. На даденото от него по-горе описание отговаря точно изобразеният и описан у Каниц камък, дълъг 2,53 м и широк 1,26 м с правоъгълни вдлъбнатини, оградени с рамка от яйцевиден орнамент, които имат в средата по един бръшлянов лист или грозд.

През следващите години са изчезнали, с изключение на един къс от архитрав или корниза на фронтона с щит и копие с характерния зъбчест орнамент, и останалите фрагменти от каменната украса на постройката. Част от споменатия камък със зъбчат орнамент се е подавал от вдлъбнатината в земята до 1938 г., когато го видял при едно посещение на „стълба“ при с. Лесичери проф. Бешевлиев.[3] След това той изчезва. Може би е бил заринат от постоянно разораваната наоколо почва или натрошен за строителен материал.

За съжаление археолозите подир Каниц и Шкорпил не са се заинтересували от останките на този забележителен паметник на древната монументална архитектура у нас. Неговите части са изчезнали, без да бъдат проучени, измерени и фотографирани, нито пък е бил направен опит да се доразкопаят основите му и по този начин да се получат достатъчно указания за една реконструкция на въпросната постройка.

През 1918 г. Ж. Сьор е разгледал подробно сведенията и гравюрата с частите на постройката при Лесичери, дадена в книгата на Каниц, както и описанието на Шкорпил. Но той не е могъл да каже въз основа на тия данни нещо определено по отношение плана и размерите на сградата. Според него двата монументални стълба са останки от един храм с анти, а останките от сградата с фронтон с релефно изображение на тракийски конник може да са от втори храм на хероя-конник или фамилна гробница на херой.[4]

При описанието на останките от храма Каниц пише, че е видял „останките на една монументална великолепна сграда)... Reste eines monumentalen Prachtbaues), а Шкорпил, който двадесет години по-късно заварил много малка част от останките на тая постройка, съобщава, че „източно от стълбовете се виждат развалини на малък храм или по-скоро гробница“. Тия противоречиви изказвания на двамата изследвачи съставят на пръв поглед една спънка за установяване големината на храма при с. Лесичери, което не е без значение за решаване редица подробности

[1] К. Шкорпил, Могили, Пловдив, 1898, стр. 58.
[2] Абоба—Плиска (=ИРАИК, X, 1906), стр. 177 и сл.
[3] В. Бешевлиев, Един любопитен паметник от римско време. Прометей, 1939, IV, кн. 1, стр. 10 и сл.
[4] G. Seure, Archéologie thrace, Paris, 1920, стр. 34.

в плана и изгледа на тоя паметник. По една случайност ние сме улеснени донякъде да се ориентираме върху пропорциите и величината на отделните части на храма.

В рисунката на Каниц е изобразен един характерен къс от монументална украса на храма, който може да ни послужи като мярка за определяне приблизителните размери на два от най-важните и съществени елементи в тая постройка — двата фронтона, а оттук размерите на останалите части на храма. Думата ни е за касетирания таван, чиито размери по изключение са ни дали Каниц и Шкорпил. Първият е записал дължината 2,53 м и ширината 1,26 м на плочата, а вторият е дал размерите на касетите (правоъгълните вдлъбнатини) — 39 $\times$ 56 см. Плочата е представена в рисунката до една от бедрените страни на фронтона с щит и копие (вж. фиг. 1). Тая страна изглежда еднаква с дългата страна на тавана с касетите или е била малко по-дълга, т. е. тя е имала средна дължина между 2,50 и 3 м. Ъгълът между тая страна и основата на фронтона е 22,5°. Тогава можем да определим приблизителната дължина и на основата на равнобедрения триъгълник. При бедро с дължина около 3 м основата ще е дълга 5,60 м. Като знаем, че основата на фронтона е 5,60 м, тогава можем да приемем, че лицевата страна на храма е била широка най-малко 5 м, а страничното лице според канона трябва да бъде дълго 10 м.

Получените по този начин размери, ако и приблизителни, показват, че храмът при с. Лесичери е бил от средна величина. Размерите му са малко по-малки от тия на храма на Фортуна в античния Ескус (6 $\times$ 12 м) и на храма на Юпитер в Сердика със същите размери.[1] Следователно храмът е бил, както и повечето храмове през римската епоха, с правоъгълен план (фиг. 5).

Явява се сега и въпросът, колко колони е имало на предната страна на храма. Според нас, ако тя е широка около 5 м, тук са били поставени 4 колони с диаметър (35—40 см). Интерколумните са били приблизително 1,20 м — пространство, достатъчно за свободно преминаване между стълбовете. При дадената ширина на лицевата страна на храма колоните с капитела и базата е трябвало да са високи между 2,80 и 3 м.

Сега да се върнем към отделните части в постройката на храма. На първо място това са двата фронтона. Единият от тях е по-богато декориран. В средата му е бил представен релефно тракийският бог-конник, комуто е бил посветен и самият храм. При събарянето на сградата фронтонът, както е означено на рисунката, е бил отчупен от едната страна. Триъгълното поле е оградено от сложно профилиран корниз. Отгоре има широка ивица, покрита със стилизирани листа, свързани на китки. Този класически мотив се намира и в корниза на два от фронтоните, изкопани в развалините на съседния Никопол на Росица. Намираме го и по корнизите на храмове в Сирия и в самата столица Рим.[2] Под описания вид орнамент се намира зъбчестият орнамент.

Каниц вероятно поради малкото време, с което е разполагал, е означил на рисунката си само едно-две снопчета със стилизирани листа, като е смятал по-късно да ги нарисува по цялата запазена страна на корниза. Това е сторено в акварелната картина (фиг. 4). Корнизът е бил издълбан в същия блок, върху който е изчукан образът на тракийския бог-конник, а не отделно, както това намираме в

[1] Останките от храма в Ескус, които са копани от В. Добруски са останали недоизследвани и необнародвани, а за тия на Юпитер в Сердика вж. Бобчев, ИАИ, XIV, 1940—1942, стр. 220.

[2] J. Durm, Die Baukunst der Römer, Stutgart, 1906, стр. 328, обр. 421; стр. 401, обр. 443 и др.

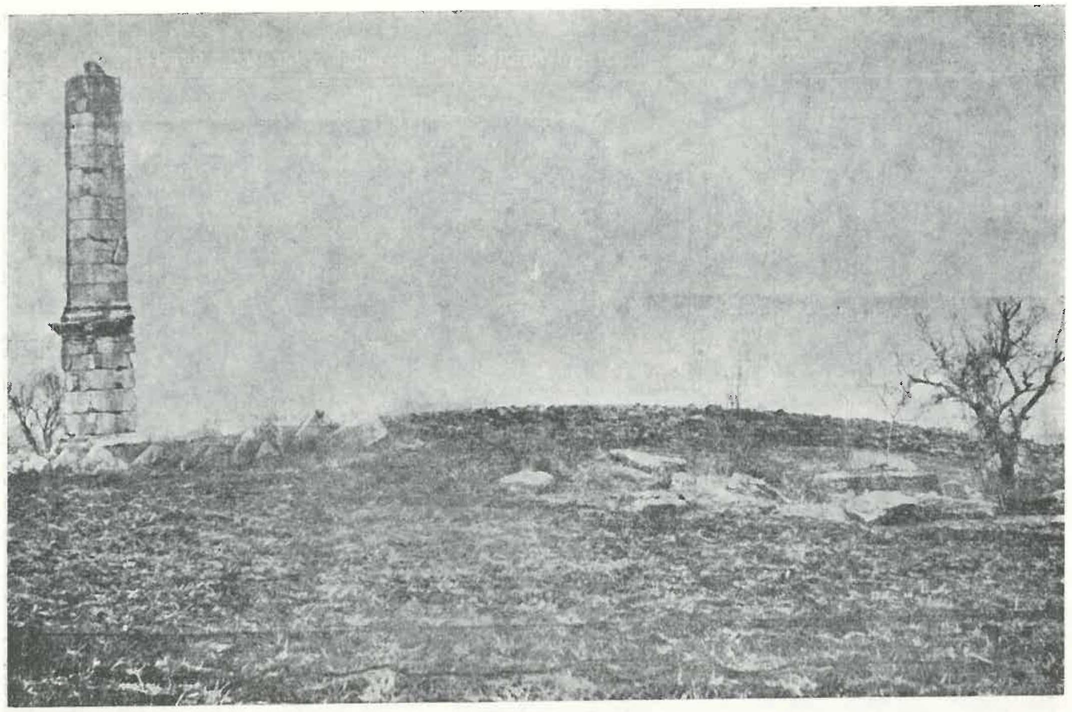

Фиг. 2. Снимка на развалините при Лесичери
Fig. 2. Photographie des ruines de Lesičeri

други фронтони на храмове.[1] Както споменах, в триъгълното поле на фронтона е изобразен тракийският бог-конник в галоп надясно. С дясната ръка, дигната нагоре, той мята късо копие, а с лявата държи поводите на коня. Облечен е в тясна и дълга до коленете дреха. Зад него се развява хламида. Под коня се вижда куче, хапещо глиган, който бяга надясно. В дясно е представен един пън, около който се увива змия. Описаната сцена намираме и в редица оброчни релефи, посветени на конника.[2]

Съпоставяйки образа на конника от фронтона с подобни изображения от други паметници, трябва да кажем, че Каниц е схванал и предал точно особеностите не само в иконографията на божеството, но дори и подробностите в отделните фигури, ако и да ги е нахвърлял много набързо в рисунката си. Впрочем Каниц в рисунките, в които е изобразил паметници от древността, е предал много точно техния изглед. Това може да се провери по някои от запазените фигури и релефи.[3]

Описаният фронтон е стоял на главната фасада на храма. Вторият фронтон е украсен в средата с релефно издялан кръгъл щит и зад него хоризонтално поставено копие. Този мотив намираме върху няколко фронтона от нашите земи. В развалините на Никопол на Росица са открити три фронтона, украсени с щит и

[1] Отделно е изработен корнизът на фронтона в храма на Юпитер в София и в един фронтон от Никопол на Росица (необнародван).

[2] G. Kazarov, Die Denkmäler des thrak. Reitergottes, Budapest, 1936, табл. XXXV, 201; XLIII, стр. 255; LI, стр. 302 и LXVI, стр. 304.

[2] Сравни рисунката на фигура на мъж в къса туника, стоящ насреща, от Гиген, Kanitz, цит. съч., II, 1880, стр. 53, и фотографията ѝ в албума към сборник Абоба—Плиска, табл. CIII, io.

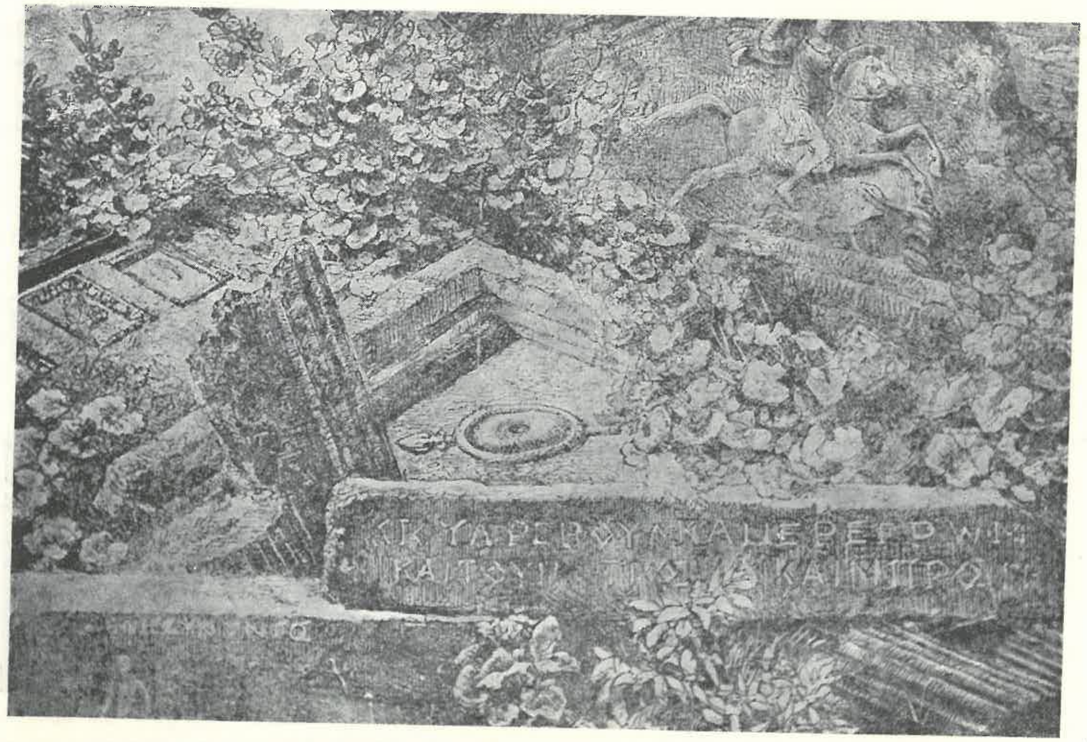

Фиг. 3. Гравюра по рисунка на Каниц
Fig. 3. Gravure d'après un dessin de Kanitz

едно или две кръстосани копия. Корнизът, ограждащ триъгълното поле в този фронтон, е представен без украса. Означено е само разчленението на рамката. Дали така е изглеждал корнизът, или авторът в бързината си е пропуснал да загатне с една-две черти релефния растителен орнамент, както в предния фронтон, сега не може да се каже. Възможно е като фронтон с второстепенно положение в сградата той да е бил и с просто профилиран корниз. Установено е, че през римската епоха челните фронтони са украсени повече от тия върху задната страна на храмовете.

Двата фронтона на нашия храм са имали несъмнено и по един акротер на трите ъгъла. Те са били отделно издялани, така както това виждаме при други храмове.

Върху рисунката Каниц е предал една интересна подробност от фронтона: левият му ъгъл е отсечен и ясно личи профилът на корниза. Това е указание, че фронтонът е бил съставен от три части, така както са били изработени и други фронтони (този от храма на Юпитер в Сердика и др.). Същото нещо намираме и при челния фронтон. И в него запазената лява страна е представена отсечена с една отвесна линия.

Следващата част от монументалната украса на храма, за която имаме по-определени данни както за изгледа ѝ, тъй и за размерите, е плочата с правоъгълните вдлъбнати полета, оградени с яйцевиден орнамент. Тя е стояла върху пространството между предната стена на целата на храма и четирите колони. Тя е правоъгълна плоча, дълга 2,53 м и широка 1,26 м. Каниц говори неопределено за такива плочи. Обаче те са били несъмнено две, тъй като дължината им заедно отговаря на ус-

тановената по-горе дължина на предната страна на храма. Изключено е да е имало касетиран таван на задната страна на постройката, тъй като храмовете през римската епоха нямат колони и на тази страна.

От украсата на храма Каниц е споменал и нарисувал част от фриза. Той е бил украсен в горната си част с триделен профил и под него яйцевиден орнамент. В рисунката тоя къс от фриза е представен като не много дебела плоча.

На предния план в рисунката са нарисувани и три къса от колони. Те са с гладка повърхност. Върху фрагмента от колоната в десния ъгъл на рисунката по-късно са начертани с мастило нарези на канелюри от дорийски стил. Но в акварела (фиг. 4) и гравюрата (фиг. 3) канелюрите са начертани както в колоните от коринтски стил. И тук е допусната от гравьора за ефект една произволност. Същото намираме и в рисунката с колоните, изкопани в присъствието на Каниц в развалините на съседния Никопол.[1] В действителност всички колони, намерени досега в Никопол, са с гладка повърхност. Такива са колоните от римската епоха, намерени и в Сердика и други антични селища в България.

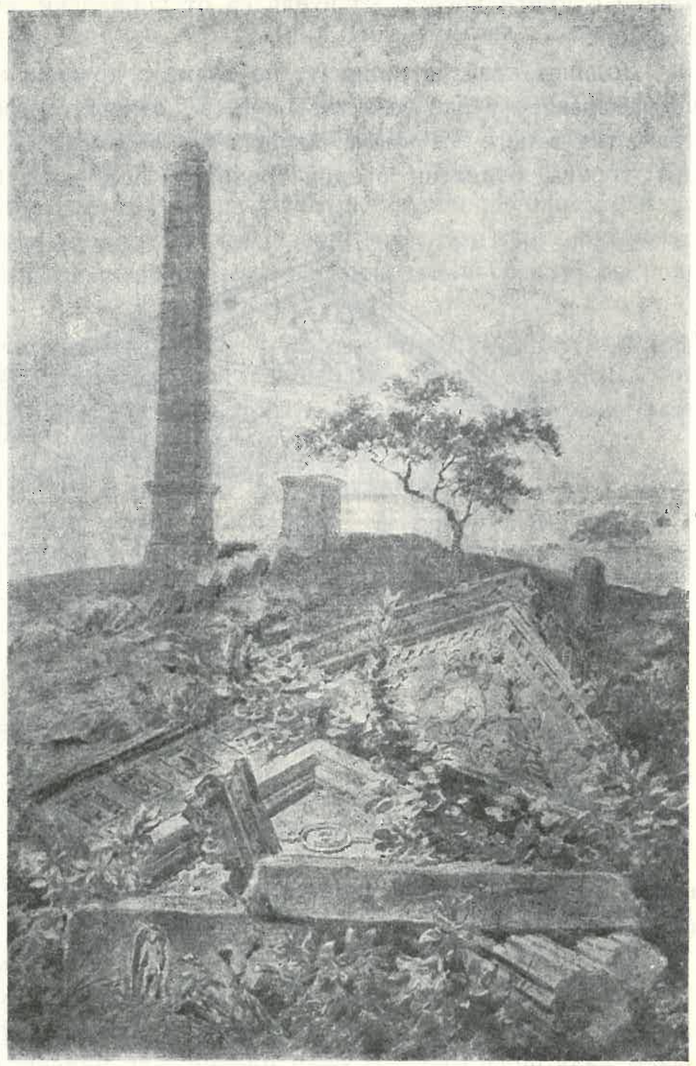

Фиг. 4. Акварел по рисунката на Каниц
Fig. 4. Aquarelle d'après un dessin de Kanitz

Прави впечатление, че нито Каниц, нито Шкорпил споменават за капители и бази. Това мълчание трябва да обясним с обстоятелството, че тия части от постройката, понеже са с по-малки размери от другата украса, са били още с намирането им отнесени и вградени в някоя селска сграда.

Капителите от храма на героя-конник ще да са били от типа на т. нар. композитни или коринтски капители, както ги виждаме и в други антични сгради. По всичко личи, че през римската епоха в нашите земи коринтският капител в разни варианти е бил класическата форма на завършък на колоната. В съседния Никопол

[1] Kanitz, цит. съч., I, стр. 190.

всички открити досега капители са от коринтски стил. Същите ги намираме и в Сердика.

Долният край на колоните на храма е почивал върху една база. Ако съдим по намерените у нас бази от II и III в., откогато трябва да произхожда и нашият храм, тия в него са имали аналогична форма, т. е. тези бази са се състояли от два торуса, отделени с един трохилос. Под тях е била прикрепена правоъгълна

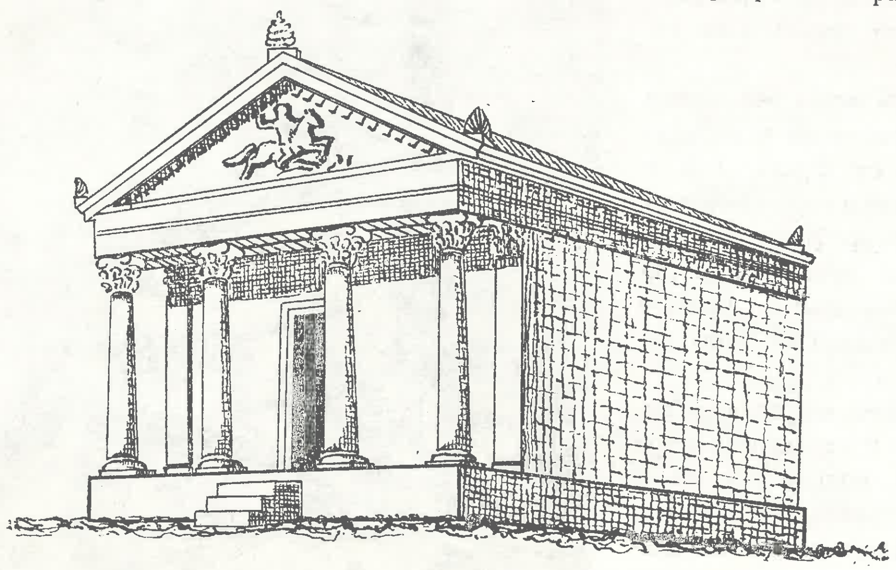

Фиг. 5. Графична реконструкция на храма при Лесичери
Fig. 5. Reconstitution graphique du temple près de Lesičeri

плоча. Следователно разпространената форма бази в Мизия през римската епоха е преставяла вариант на атическата база.

Като изброява видените от него части от храма, Каниц споменава и за пиластри. За съжаление тая също тъй важна част в украсата на храма отвън не е описана по-определено, нито пък възпроизведена в рисунката и затова ние днес не знаем дали пиластрите са били плоски, или полукръгли. Сега е трудно да се каже с положителност дали е имало пиластри освен срещу крайните две колони и по дългите страни, а също и по задната страна на храма.

Поради отсъствие на каквито и да са други косвени указания въпросът за мястото на пиластрите в храма при с. Лесичери ще оставим нерешен.

Ние сме затруднени да кажем нещо определено и за субструкцията на храма, тъй като тук липсват каквито и да са загатвания от страна на Каниц и Шкорпил. По аналогия с други подобни постройки трябва да допуснем, че храмът е лежал не направо на земята, а върху един по-нисък или по-висок подиум. До площадката пред целата се е стигало несъмнено по няколко стъпала.

За размерите на вратата, водеща към вътрешността на храма, можем само да гадаем.

Накрая две думи и за покрива на храма. Така както ни подсказват фронтоните, той е бил двусклонен. Покрит е бил с характерните плоски (tegulae) и конкавни (imbrices) керемиди. Както и при другите постройки краят на конкавните керемиди, надвесен над фриза, е имал антефикс.

Това са всичките данни, които можем да извлечем с по-голяма сигурност от описанието и рисунката на Каниц и данните у Шкорпил за характера, размерите и монументалната му украса.

Както Каниц, тъй и Шкорпил са дали повече сведения за камъните с надписите, които са били видени от двамата между частите на храма. Тези надписи не са били вградени в храма.[1]

Храмът, ако съдим по иконографията на тракийския бог-конник и още повече по характера на украсата на корниза около тоя релеф, аналогична с тази върху корнизите на споменатите фронтони от Никопол, ще трябва да датираме в средата на II в. от н. е.

Той е принадлежал на някакво значително селище, следи от което селяните все още намират при оране. Наоколо из пръстта се срещат ломени камъни, късове от римски керемиди, керамика и др. Името на това селище остава засега неустановено.

UN TEMPLE DU HÉROS-CAVALIER THRACE PRÈS DU VILLAGE LESIČERI, ARRONDISSEMENT DE TĂRNOVO

T. Gerassimov

(RÉSUMÉ)

Il y a plus de 85 ans le voyageur hongrois F. Kanitz a découvert les vestiges d'un temple monumental du héros-cavalier thrace près du village de Lesičeri, arrondissement de Tărnovo (Bulgarie du Nord-Est). Ces vestiges se trouvaient à environ 10 m à l'est de deux piliers de pierre à bases rectangulaires et une hauteur de plus de 12 m. Kanitz les a décrits dans son livre „Donau-Bulgarien und der Balkan", II, 1882, 6, et a donné une reproduction d'une esquisse (fig. 1) faite sur place de la décoration de ce temple. Skorpil a eu également l'occasion par la suite d'en avoir certains détails. Après 1896 ces précieux monuments ont été livrés à la pioche des démolisseurs et ont servi de matériaux de construction dans les villages environnants.

L'auteur de cette étude a tâché de reconstruire le plan et l'aspect de ce temple. Ses dimensions étaient d'environ 5 × 10 m. Le fronton de l'entrée comprenait une ornementation en relief du héros-cavalier thrace, et le fronton arrière portait un bouclier rond et une lance. Les colonnes étaient sans cannelures, et non pas comme elles sont rendues dans la gravure (fig. 3) et l'aquarelle (fig. 4) exécutées plus tard à Vienne par un peintre inconnu. Ce monument est l'unique temple monumental du héros-cavalier thrace que l'on connaisse actuellement. Il doit être daté du II siècle de notre ère (fig. 5).

[1] G. Mihailov, Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, I, Serdicae, 1958, стр. 123.

ПРИНОС КЪМ ПРОУЧВАНЕТО НА АНТИЧНИЯ ГРАД ПРИ ЧОМАКОВЦИ

Теофил Иванов

Сегашният квартал „Калето" на с. Чомаковци, Врачански окръг, се простира върху развалините на един забележителен град от римското владичество, чието име все още не е установено. В. Миков предполага, че там е бил търсеният мизийски град Помпеанополис,[1] а В. Велков — античното селище от вътрешността на Крайбрежна Дакия Зетнукорту (*Ζετνουκόρτου*),[2] споменато от Прокопий между заздравените укрепени селища по времето на Юстиниан Велики. В античните итинерарии не е отбелязано селище при с. Чомаковци.

Историята на археологическите проучвания на античния град е съвсем кратка. Известният досега археологически, епиграфски и нумизматичен материал е открит случайно при изкопни работи. Първите сведения за старините дължим на унгарския пътешественик Ф. Каниц,[3] който през 1871 г. посетил с. Чомаковци. Той видял част от крепостната стена, заключена между Искър и Габарската (Чомаковската) река. Според Каниц античното селище било възстановено от „византийците". Навярно той има пред вид византийците от времето на Юстиниан Велики, когато по нашите земи кипяла оживена строителна и възстановителна дейност.

Близо три десетилетия по-късно, в началото на XX в., Карел Шкорпил,[4] един от основоположниците на българската археология и музейно дело, проучил по-подробно „Чомаковското кале". Въз основа на личните изследвания на самото място и на сведенията на местното население К. Шкорпил е поставил началото на истинското археологическо проучване на античния град при с. Чомаковци. Той е можал да установи границите и формата на града и да отбележи местата на 14 издадени навън от куртината кули и на градските порти. К. Шкорпил е заснел подробно плана на западната порта. След К. Шкорпил интересът към „Чомаковското кале" е бил събуждан само от някоя случайна находка и преди всичко от някой надпис. През 1925 г. Иван Велков публикува един надгробен паметник с латински надпис, изваден от стените на западната крепостна стена.[5] Преди Втората световна война австрийският учен Херман Фетерс посетил с. Чомаковци и обходил терена на античния град. Той е направил схематичен план на града, като е означил запазените части от крепостната стена. От неговата публикация, излязла през 1950 г.,[6] се вижда, че Х. Фе-

---

[1] В. Миков, Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места, София, 1943, стр. 45.

[2] В. Велков, Градът в Тракия и Дакия през късната античност, София, 1959, стр. 76.

[3] F. Kanitz, Donau-Bulgarien und der Balkan, Leipzig, 1877, стр. 266 и сл. Каниц публикува първия известен оттам латински надпис, преиздаден в CIL III, 7455 (6132).

[4] К. Шкорпил, Абоба—Плиска, ИРАИК, X, 1095, стр. 480—482, табл. CVIII, 1 и 2.

[5] Ив. Велков, ИАИ, V, 1928—1929, стр. 369, обр. 233.

[6] H. Vetters, Dacia ripensis, Wien, 1950, стр. 14 и сл. (Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung, XI/I).

Фиг. 1. План на „Чомаковското кале“ (по К. Шкорпил)
Fig. 1. Plan du „Kale de Čomakovtzi“ (d'après K. Škorpil)

терс не е знаел за статията на К. Шкорпил, особено за плана на „Калето“, който съдържа много конкретни, проверени на самото място данни. Б. Геров, занимавайки се с проблемата за романизацията на местното население в областта между Дунав и Стара планина, е събрал известния от литературата епиграфски материал и е направил интересни изводи за етническия и социалния произход на населението на античния град при с. Чомаковци през римското владичество.[1] През 1952 г. В. Бешевлиев публикува два латински надписа от с. Чомаковци.[2] В. Велков, е отделил място за античното селище при с. Чомаковци в труда си „Градът в Тракия и Дакия през късната античност“.

По време на няколкодневното ми пребиваване в с. Чомаковци през април 1955 г. във връзка с една новооткрита засводена гробница обходих терена на античния град и проучих неговите граници въз основа на все още запазените останки от крепостната стена.

Крепостна стена. Местоположението на античния град при с. Чомаковци е добре избрано. Той лежи в една равнина, ограничена от Искър и Габарската (Чомаковската) река. Покрай града е минавал римският път от Ескус (с. Гиген, Плевенско) за Сердика (София).[3] Градът е бил защитен от дълбок ров и масивна каменна стена. На около 50 м навън от западната крепостна стена в дворовете на Камен Вутев, Димитър Ив. Стоев, Петър Томов Христов и Петър Ив. Дудулярски и днес е запазен ровът. К. Шкорпил преди около 60 години е видял ров освен покрай западната страна[4] още и покрай южната страна.[5] Крепостната стена е направена

[1] Б. Геров, Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриана до Константин Велики, част II, ГСУИФФ, XI VII, 1950—1952, стр. 358 и сл., надписи № 30, 31, 253—256. 267, 268, 297 и 298.

[2] В. Бешевлиев, Епиграфски приноси, София, 1952, № 70 и 102.

[3] Т. Иванов, Ескус в светлината на последните проучвания, сб. Археологически открития в България, София, 1957, стр. 120; В. Велков, цит. съч., стр. 76 и 171.

[4] Шкорпил, цит. съч., стр. 482.

[5] Пак там, табл. CVIII, 2.

от камък и бял хоросан, ако се съди по запазената ѝ част покрай р. Искър. Ширината ѝ е 2,90 м, както установих върху част от северната стена, която се вижда на повърхността на улицата пред двора на Марин Нинов. Площта, включена в чертите на крепостната стена, има неправилна четвъртита форма поради естеството на терена. К. Шкорпил дава триъгълна форма (фиг. 1), а Х. Фетерс— неправилна четириъгълна форма (фиг. 2), каквато е формата на значителен брой градове от римската епоха у нас. Според Х. Фетерс източната крепостна стена върви покрай левия бряг на Искър, западната стена е почти успоредна на източната стена, северната стена следва посоката на Чомаковската река (северозапад—североизток), а южната стена не е проследена. Някъде по средата на източната стена откъм вътрешната страна Фетерс отбелязва антична сграда с кръгла кула.

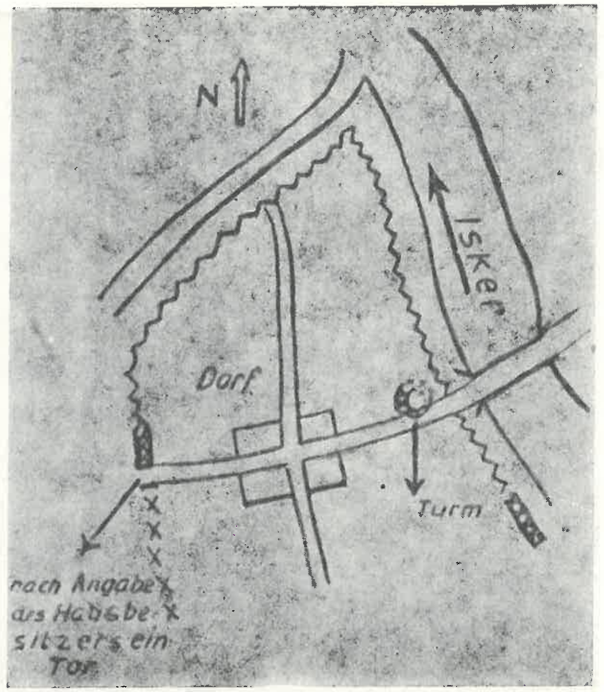

Фиг. 2. План на „Чомаковското кале“ (по Х. Фетерс)
Fig. 2. Plan du „Kale de Čomakovtzi“ (d'après H. Vetters)

Останките на крепостната стена можах да видя на няколко места било по повърхността на терена, било в избените помещения на някои къщи. Също така ценни данни ми дадоха собствениците на дворните места, през които минава стената. Западната стена е сравнително достъпна за проучване. Тя не се издига над терена, обаче по повърхността много добре се вижда нейната куртина. Тя има права посока. Минава през двора на Димитър Николов Ценов, през избеното помещение на къщата на Георги Иванов Бълдарски, пресича една улица, отправя се през двора на Манасий Антонов, съвсем наблизо до уличната му ограда (фиг. 3). На това място през 1905 г. била открита и отчасти разкопана западната градска порта. По-нататък стената продължава в права посока до северния край на двора на Игнат Захариев. Оттук започва северната стена, която прави няколко чупки. Тя минава последователно през дворовете на Георги Стефанов, Марин Нинов Гергов, пресича улицата пред двора на Марин Нинов, продължава през двора на Цвета Йоловска, Тодор В. Петрунов, Иван Стоянов, Йордан Цветков Ценов, Нецо Петров, Ница Карамелска, Личо Христов и свършва при Искър срещу двора на Пенчо Марков. Тук К. Шкорпил е означил източната порта, която била открита случайно от жителите на селото малко преди 1905 г. Източната стена е вървяла покрай левия бряг на Искър, който служел като естествено защитно съоръжение. От римската епоха досега Искър е променил коритото си, като сега част от източната крепостна стена се е вдала навътре в реката, както се вижда на фиг. 4. В тези граници античният град е обхващал площ около 150 дка. Тази цифра ще се коригира, след като се открият всичките страни на крепостта.

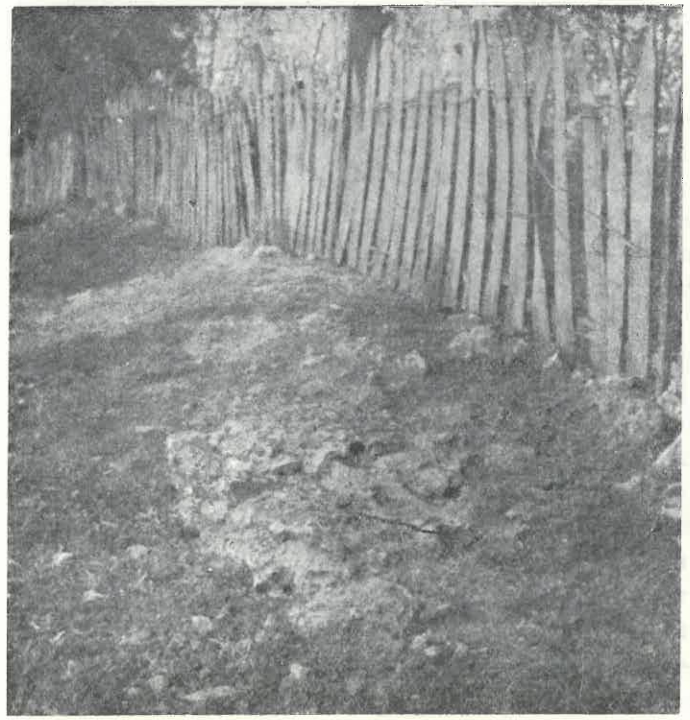

Фиг. 3. Останки от западната крепостна стена на античния град при с. Чомаковци, Врачанско
Fig. 3. Restes du mur d'enceinte ouest de la ville antique près du village Čomakovtzi, arrondissement de Vratza

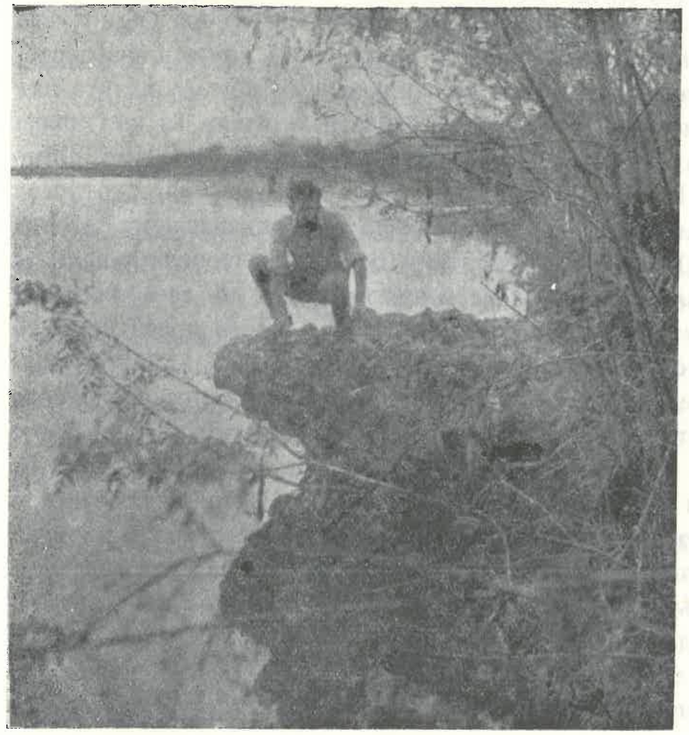

Фиг. 4. Останки от източната крепостна стена покрай Искър
Fig. 4. Restes du mur d'enceinte est au bord de l'Iskăr

В настоящата работа искам да се спра на западната порта и на извадената оттам през 1925 г. надгробна плоча с латински надпис, която дава приблизителна датировка за времето, когато била изградена портата и изобщо крепостната стена. За устройството на портата засега можем да съдим единствено по скицата-план, направена от К. Шкорпил преди повече от половин век (фиг. 5). Вътрешната страна на портата е била изградена от добре издялани каменни блокове. Вътрешната северна страна на портата е била разкрита и К. Шкорпил дава форма на отделните каменни блокове. От срещуположната южна страна е била разкопана само малка част, предадена с щрихи на скицата на К. Шкорпил. Трябва да се предполага, че останалата незащрихована част не е била разкрита, а тя е била означена въз основа на данните от разкопаната част и по аналогия на северната страна. От дадения мащаб се установява, че портата е била широка отвън около 3,75 м, а отвътре — 4 м. Дълбочината ѝ е равна на дебелината на стената — 2,90 м, колкото я установих върху един сектор от северната стена. К. Шкорпил е означил две врати — външна, спущаща се врата и вътрешна, двукрила, въртяща се врата. Първата врата отстои от външния ръб на куртината само на около 0,30 м, съдейки по ма-

Фиг. 5. План на западната порта (по К. Шкорпил)
Fig. 5. Plan de la porte occidentale (d'après K. Škorpil)

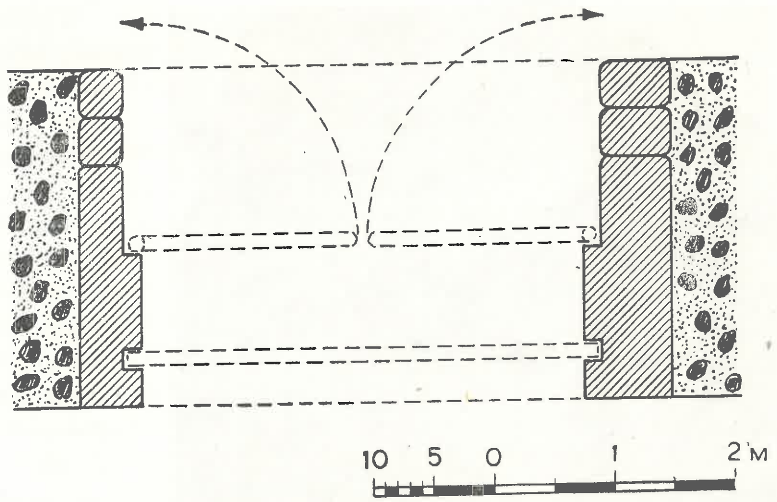

Фиг. 6. Надгробна плоча, намерена при западната порта
Fig. 6. Stèle funéraire, découverte près de la porte occidentale

щаба на скицата. Тя се е спущала в специално изрязан жлеб (0,16×0,11 м) в страничните каменни блокове. На 0,80 м навътре от спущащата се врата К. Шкорпил отбелязва двукрила въртяща се врата. Леглата на отвесните оси се врязват в страниците на портата и ширината на портата се разширява. Прави впечатление, че двете врати се намират доста наблизо една до друга. К. Шкорпил не дава никакво описание на портата. За нея може да се съди по приложената от него скица.

Фиг. 7. Латинският надпис върху надгробната плоча
Fig. 7. L'inscriotion latine sur la stèle funéraire

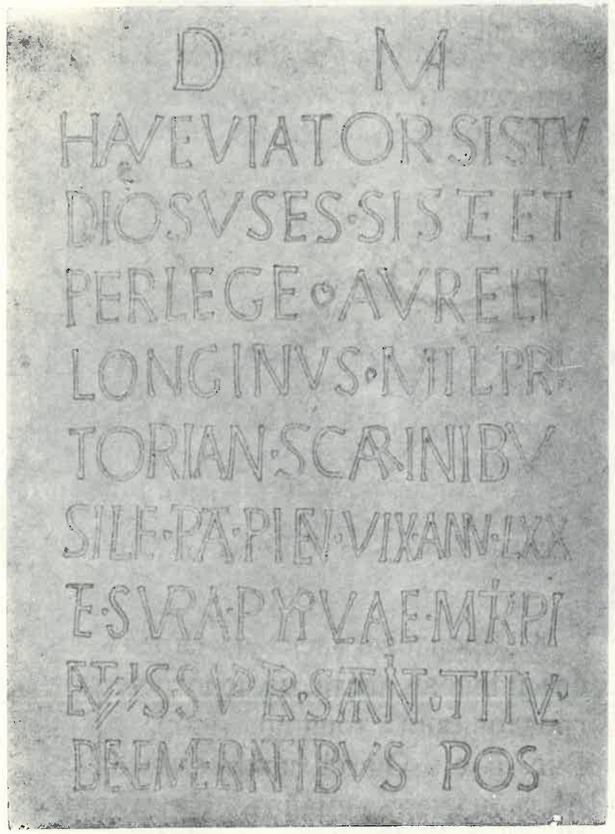

Фиг. 8. Факсимиле на латинския надпис (по Ив. Велков)
[illegible] l'inscription latine (d'après Iv. Velkov)

През април 1955 г. потърсих известната ми от литературата надгробна плоча от западната порта и я намерих разчупена на осем фрагмента в двора на Върбан Вутов, живущ недалеч от мястото на западната порта (фиг. 6). Паметникът беше много по-разрушен, отколкото през 1925 г. и по-късно, когато я проучвал Х. Фетерс (натрошена тогава само на три части). Плочата има правоъгълна форма— височина 1,84 м, ширина 1,87 м и дебелина 0,30 м. Преди да разгледам отделните полета върху лицевата ѝ страна, ще се спра на една подробност, която не е отбелязана по-рано. По дясната страна на плочата, на 0,80 м от долния край, се намира изрязка с правоъгълна основа, широка 0,16 м и дълбока 0,13 м. На 0,80 м от тази изрязка плочата отново се врязва навътре с 0,13 см, колкото при първата изрязка. Как е изглеждала нагоре дясната страна на плочата, не знаем, защото е запазена много малка част над второто врязване, висока 0,07 м. При това състояние на паметника има само две възможности за тълкуването на второто врязване — стесняване на плочата или втора изрязка, подобна на първата. Във всеки случай тези промени в първоначалната форма на надгробния паметник са станали, когато той е бил употребен вторично като строителен материал за вътрешното оформяване на страниците на западната порта. Няма съмнение, че първата изрязка е част от отвесния жлеб, в който се е движела първата врата. Нейните размери, 0,16 × 0,13 м, отговорят на обичайните размери на жлебовете при спущащите се врати на портите от римската епоха в Мизия. Пълна аналогия ни дава западната порта на Абритус (Разград), разкрита през

1957 г. Разстоянието между първата изрязка и второто врязване на надгробната плоча е 0,80 м.

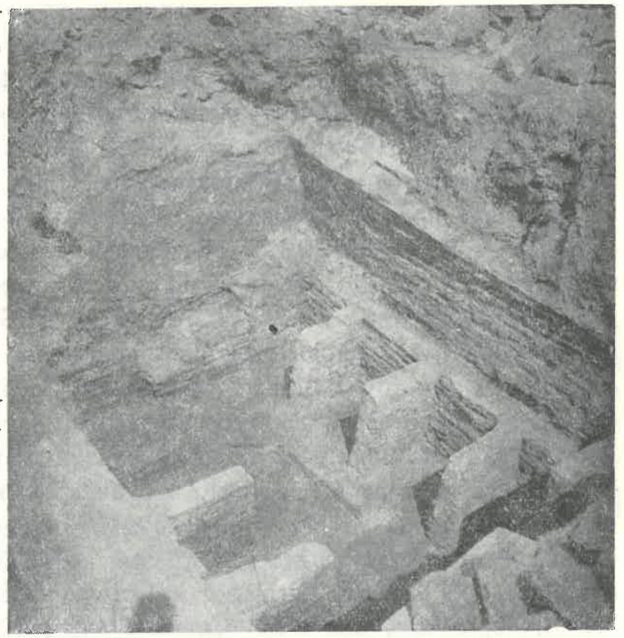

Фиг. 9. Тухлена засводена гробница. Поглед от запад към изток
Fig. 9. Tombeau muré de briques. Vue d'ouest à l'est

Повърхността на плочата е разделена на три неравни полета. Горното поле, сега доста разрушено, било украсено с погребална сцена. Х. Фетерс вижда трите извити крака на една маса. Средното поле е правоъгълно, 0,79 м × 0,555 м, изпълнено с латински надпис в десет реда. В долното поле се вижда кратер с камбановидна форма, снабден с две високи дръжки. Кратерът стъпва върху ниска поставка. От него излиза дърво, което се разклонява на две. На всеки клон е кацнала птичка, обърната в профил към средата на композицията. Отстрани на съда са се изправили две пантери, които с едната лапа се допират до дръжките на съда, а с другата лапа до стъблото на дървото. Те стъпват върху терен, по-висок от поставката на кратера. Рамката на плочата е украсена с лозов орнамент (ширина 0,14 м).

Върху друга надгробна плоча от с. Чомаковци се среща изображение на кратер, фланкиран от пантера и лъв.[1] От нашата страна са известни надгробни плочи с изображение на кратер, от който излиза лозница.[2] Рядка е композицията кратер, от който израства дърво, по чиито клони са накацали птици.

Понеже се явяват различия в четенията на името на бащата у различните автори, ще се спра отново на този надпис (фиг. 7 и 8). Надписът се отличава с честата употреба на лигатури, особено в последните редове: 1 ред — MA в MANIBVS; 2 ред — AV в думата HAVE; 3 ред — TE в думата SISTE; 6 ред — AR в думата SCARINI; 7 ред — AT в думата PATRI, EN в PIENT, NN в буквосъчетанието ANN; 8 ред — ET (в началото на реда), VR в SURA, YR и VL в думата PYRVLAE, MA и TR в MATRI; 9 ред — ET (в началото на реда), VP, ER, TANTI в думата SVPERSTANTI, VL в TITVLV; 10 ред — ENE в BENE, ME, RE и NT в думата MERENTIBVS. Като разделителен знак са употребени точка и бръшлянов лист. Буквата V в края на думата TITVLV е малка.

При преписването на надписа Фетерс е допуснал някои неточности, които ни най-малко не променят смисъла на текста. Те са следните: 1 ред — M(anibus) вместо Ma(nibus); 5—6 ред — pr(a)etorianus вместо pr(a)etorian(us); 7 ред — pient(issimo) вместо pien (tissimo); 8 ред — Sura (... e) вместо Sura(e), Purulae вместо Pyrulae, m(a)tri вместо matri; 9 ред — titul(um) вместо titulu(m). Фетерс е пропуснал да означи точката пред името Scar^{i}ni(o).

[1] Д. П. Димитров, Надгробните плочи от римско време в Северна България, София, 1942, № 31, обр. 2, № 32, обр. 3, № 34, обр. 6, № 35, обр. 7, и др.
[2] Пак там, № 53, обр. 96.

Текстът на надгробния паметник гласи така:

D(is) Ma(nibus)/ Have viator si stu/ diosus es siste et/ perlege
Aureli(us)/ Longinus mil(es) pr(a)e/ torian(us) Scarini(o)
Bu/ sil(a)e pat(ri) pient(issimo) vix(it) ann(os) LXX/ et
Sura(e) Pyrulae matri pi/entis(simae) superstanti titulu
(m)/ bene merentibus pos(uit).

Първият издател на надписа Ив. Велков предава името на бащата в scriptio continua — SCARINIBUSILE. Несъмнено тук се касае за две имена, лично и бащино, както може да се съди по името на майката Sura Pyrulae. Х. Фетерс разделя текста на две имена — CARINI(O) BUSIL(A)E. Фетерс неправилно отделя началното S и го прибавя като завършък на предходната дума PRETORIAN(VS), след която има точка. Явно е, че буквата S е началната буква на следващата дума. Следователно четенето на Фетерс CARINI(O) трябва да се замени със SCARINI(O).[1] Второто име на покойния баща е правилно разчетено от Х. Фетерс като Busila. В подкрепа на това ще отбележа един гръцки надпис от Амфиполис (Йеникьой), в който се среща същото име — *Ζειπυρων Βυσειλου*.[2] В. Бешевлиев смята името *Βυσειλα* (именителен падеж) за тракийско,[3] а Х. Фетерс за германско.[4] Името на покойната майка Sura Pyrulae е несъмнено тракийско.[5]

Б. Геров чете името на бащата SCARINIBV SILE. Той правилно отнася буквата S към началото на името SCARINIBV. Обаче второто име той чете като SILE и го свързва с известното от други надписи име SILE. Досега името SCARINI(O) не е засвидетелствувано от друг надпис от нашите земи. Докато имената на родителите са тракийски, то името на техния син е римско — Aurelius Longinus. Той е бил войник от преторианската гвардия в Рим. Романизацията е обхващала преди всичко лицата от войската. Личното име Aurelius е в същност nomen gentile, явление, което се появява в II в. на н. е. и продължава през следващите векове. Името Aurelius издава най-ранна романизация от времето на император Марк Аврелий (161—180 г.), но то е могло да се получи и по-късно при неговите приемници. Фетерс смята, че бащата е бил освобожденец, за да постъпи синът в преторианската гвардия. Б. Геров отнася надписа към III в. на н. е., а Фетерс към края на III в. на н. е. Вторичното използуване на надгробната плоча като строителен материал в западната градска порта е terminus post quem за определяне на времето, когато е била изградена за пръв път западната порта и изобщо крепостната стена на античния град при с. Чомаковци. Издадени навън от куртината кули не се срещат през I и II в. През този период кулите са разположени по вътрешната страна на крепостната стена и обикновено при ъглите. Единствено само кулите, които фланкират портите, се издават малко навън. Богат сравнителен материал ни предлагат римските кастели по лимеса в Рейнската област (Западна Германия), Великобритания (Хадриановият и Антониновият вал) и др. Издадените навън кули се появяват едва през III в. Отначало те са полукръгли, след това се издължават и получават форма на правоъгълник, който завършва с полукръг (Абритус), или на подкова (Ескус). През Диоклетианово и Константиново време се срещат правоъгълни кули или се редуват пра-

[1] D. Detschew, Die thrakischen Sprachreste, Wien, 1957, стр. 536.
[2] В. Бешевлиев, цит. съч., стр. 13, № 6.
[3] Пак там, стр. 13.
[4] H. Vetters, цит. съч., стр. 15.
[5] За името Sura вж. D. Detschew, цит. съч., стр. 471. За името Pyrula вж. пак там, стр. 386. Дечев не е включил надписа от западната порта на античния град при с. Чомаковци.

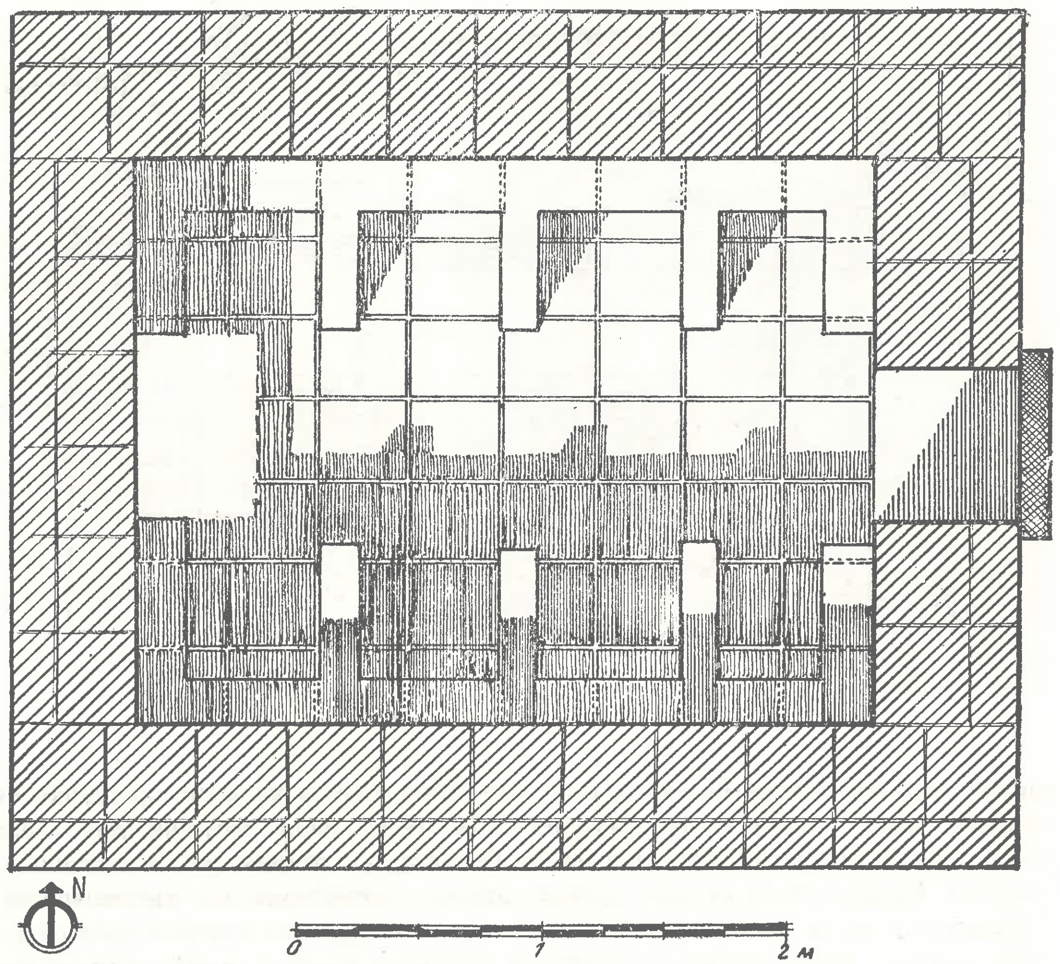

Фиг. 10. План на гробницата
Fig. 10. Plan du tombeau

възгълни кули с издължени правоъгълни кули с полукръгъл завършък. Засега е трудно да се определи по-прецизна датировка на интересуващата ни крепостна стена, понеже не е разкрита нито една кула, за да се види нейният план и устройство. Във всеки случай въз основа на надписа и факта, че кулите са издадени навън, би могло крепостната стена да се датира през III—IV в. на н. е.

Тухлена гробница. В края на април 1955 г. Йордан Ценов Цветков, като копал в двора си в квартала „Калето" пръст за направа на тухли, се натъкнал на засводена тухлена гробница, която отстояла само на 1 м от уличната ограда. Сводът на гробницата се е намирал на около 0,30 м под сегашното ниво на двора. При разкопаването се оказало, че сводът бил разрушен по-рано и гробницата била ограбена. Откривачът започнал да разрушава южната стена заедно със запазената част от свода, когато беше съобщено на Археологическия музей в София.[1] С проучването бях натоварен аз. Когато пристигнах на мястото, вътрешността на гроб-

[1] Дължа благодарност на учителя в с. Чомаковци Тодор В. Петрунов, който съобщи за находката и ме улесни при проучването на археологическите паметници в селото.

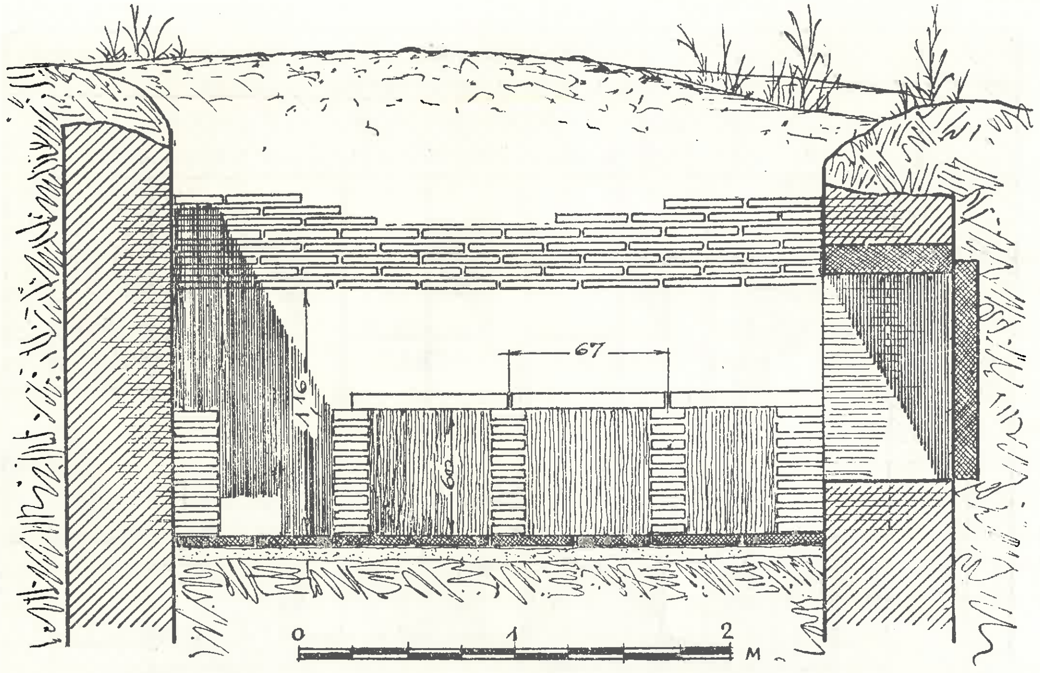

Фиг. 11. Вертикален разрез на гробницата
Fig. 11. Coupe verticale du tombeau

ницата беше разчистена. Големите похлупни тухли върху малките преградки бяха изнесени навън и някои от тях разчупени. На място били запазени два скелета, които лежали върху тухления под на гробницата, но откривачът ги изхвърлил и разчупил. Наложи се да се предприеме отново разчистване на вътрешността на гробницата и да се установят местата на извадените големи тухли. Гробницата отстои на около 50 м северно от северната крепостна стена. Следователно непосредствено до северната крепостна стена се е простирал некропол със засводени гробници и други гробове. Възможност за некропол има също на запад от крепостната стена.

Гробницата е ориентирана с дългата си ос в посока изток—запад. Планът ѝ е правоъгълен (фиг. 9 и 10). Вътрешните размери са следните: дължина 3 м и ширина 2,24 м. Външните размери са: дължина 4,07 м и ширина 3,44 м. Двете дълги страни са широки 0,60 м, а двете къси страни — източната 0,58 м и западната 0,50 м. Стените и сводът са изградени от добре изпечени червени и по-рядко жълти тухли. Тухлите имат двойно вдлъбнати ивици, както и отпечатъци от стъпките на домашни животни, например прасенце и др. Върху някои тухли се срещат лъкатушни вдлъбнати линии. Тухлите имат следните размери; 0,36 $\times$ 0,32 $\times$ 0,035 м, 0,37 м $\times$ 0,32 $\times$ 0,035 м, 0,39 $\times$ 0,31 $\times$ 0,035 м, 0,40 $\times$ 0,29 $\times$ 0,04 м (тухлите от този формат са жълти), 0,29 $\times$ 0,15 $\times$ 0,035 м, 0,30 $\times$ 0,15 $\times$ 0,035 м и др. Най-масово застъпеният формат тухли е 0,36 $\times$ 0,32 $\times$ 0,035 м и 0,29 $\times$ 0,15 $\times$ 0,035 м. Тези два формата са употребени един до друг при северната и южната стена, гдето ширината на стените от 0,60 м изисква употребата на две тухли в един ред. Двата формата тухли се редуват един над друг, като се получава здрава връзка. Хоросанът между тухлите се състои от вар, значително количество пясък и сравнително малко количество кълцани червени тухли или керемиди, което придава розов

Фиг. 12. Тухлена засводена гробница. Поглед от изток към запад
Fig. 12. Tombeau muré de briques. Vue d'est à l'ouest

цвят на хоросана. Двете надлъжни стени отначало вървят отвесно (до 1,16 м), а след това започва сводът. Северната стена беше запазена на височина 1,50 м. От засводения покрив бяха оцелели седем реда тухли с обща височина 0,35 м (фиг. 11). Тухлите на сводестата конструкция имат размери 0,39 $\times$ 0,31 $\times$ 0,035 м. Южната стена беше отчасти разрушена от самия собственик на двора и тя беше запазена на височина 0,65 м. Сравнително най-добре беше запазена западната стена, макар че и нейният връх беше разрушен. Тя се издигаше до 2 м височина. Външната височина на гробницата не е била по-голяма от 2 м, понеже до нивото на терена остават само 0,30 м. За да се установи вътрешната височина на гробницата, трябва да се приспадне дебелината на свода 0,60 м. В такъв случай височината е стигала до 1,40 м. Западната стена е иззидана от тухли, но тук-там се виждат малки речни камъни. В западната стена на гробницата вероятно е била оформена ниша, както трябва да се съди по издадената навътре каменна стена по средата, широка 0,33 м и дълга 0,83 м. В източната стена е оформен правоъгълният вход (фиг. 12), който не е разположен точно по средата на северната стена. Той отстои на 0,72 м от северната стена и на 0,64 м от южната стена. Той е висок 0,93 м, широк 0,64 м и дълбок 0,58 м. За горен праг на входа е употребена каменна плоча с неправилна четвъртита форма, с размери 1,05 $\times$ 0,51 $\times$ 0,10 м. Плочата беше изместена от първоначалното ѝ положение от собственика на двора. На двете ѝ къси страни имаше останки от хоросан, чрез който е била закрепена върху страниците на входа. Входът бил затворен отвън с правоъгълна каменна плоча (пясъчник), висока 0,96 м, широка 0,77 м и дебела 0,10 м. Долният ѝ край лежеше на нивото на прага на входа. Плочата нямаше следи от хоросан по краищата, свидетелство, че тя не е била зазидана, а оставена свободна, за да се измества, когато трябва да се извърши друго погребение. Стените на гробницата са измазани с фина хоросанена мазилка с розов цвят, дебела до 1 см. Върху мазилката не се забелязаха никъде някакви изображения. Наред с другите данни, като например големите размери, наличността на два скелета и др., ние се натъкваме на белези за една семейна гробница, която била използувана по-дълго време. Подът на гробницата лежи на 0,25 м под нивото на прага на входа. По средата му откривачът беше изкъртил три тухли, за да види дали не се крие нещо под тях. Това обстоятелство ми даде възможност да установя устройството на пода. Непосредствено върху пръстта лежи един пласт от розов хоросан, дебел 0,05 м, върху

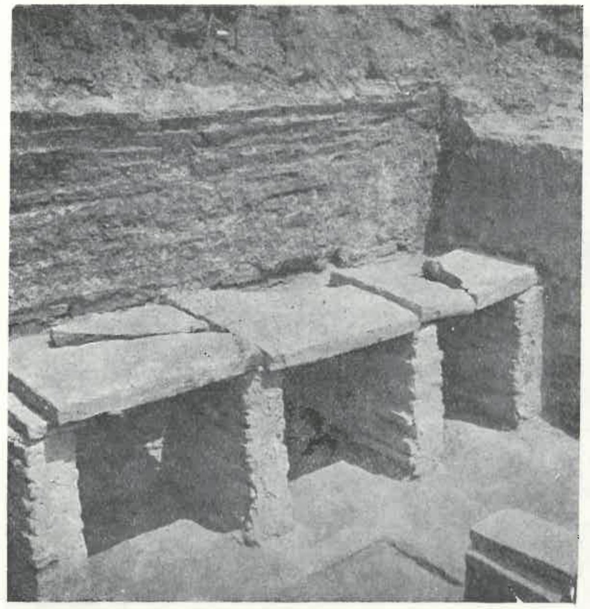

Фиг. 13. Частична възстановка на вътрешността на гробницата
Fig. 13. Reconstitution partielle de l'intérieur du tombeau

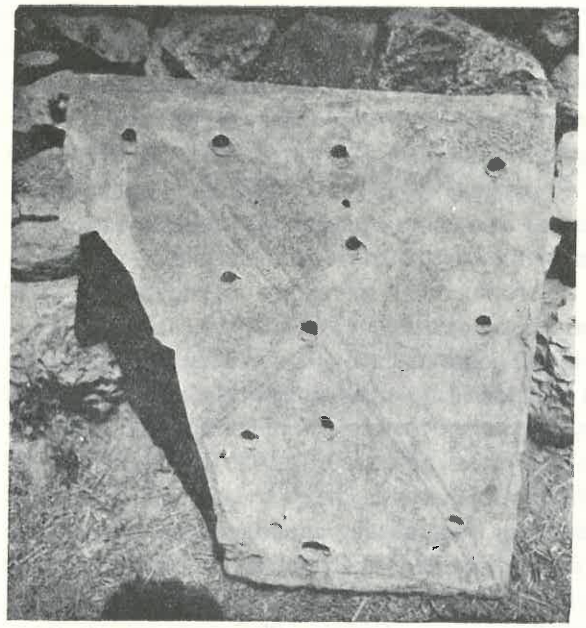

Фиг. 14. Похлупна тухла на килийка от гробницата
Fig. 14. Pavement de brique de la cellule du tombeau

който бяха наредени тухли в един ред. Тухлите имат същите размери, както тухлите от стените. Ширината на гробницата дава възможност да се наредят пет реда тухли, като покрай северната и южната стена остава една ивица широка 0,10 м, непокрита с тухли, а изпълнена с розова хоросанена замазка. По дължината на пода са наредени осем реда тухли. Фугите между тухлите са запълнени с розов хоросан.

Вътрешността на гробницата има интересно разпределение, което не ми е известно досега от нашата страна. Покрай вътрешната страна на надлъжните стени (северната и южната) се издига друга тясна тухлена стена, широка 0,18 м, която се издига до 0,60 м от нивото на тухления под. От нея излизат пет къси перпендикулярни стенички с посока север—юг. Крайните се допират до източната и западната стена на гробницата. Стеничките са направени от тухли с размери 0,32 × 0,16 × 0,035 м. Северните стенички са дълги 0,46 м, а южните стенички—0,55—0,57 м. Всичките стенички са високи 0,60 м. По средата на гробницата се получава празен коридор. Между стеничките се получават правоъгълни клетки, дълги 0,42 м, 0,43 м, 0,51 м, 0,57 м и 0,58 м и широки 0,46 м и 0,55—0,57 м (вж. фиг. 9, 12 и 13). Отгоре клетките са били покрити с големи правоъгълни тухли с размери 0,67 × 0,65 × 0,035 м. Тухлите бяха изкъртени от първоначалните им места от собственика на двора, но те бяха запазени и можах да ги възстановя (фиг. 13). Върху хоросанената мазилка на късите стенички личеха много добре леглата на големите покривни тухли. Тухлите имаха двойни вдлъбнати ивици, направени с пръсти по краищата и диагоналите. Тухлите са надупчени (фиг. 14). По дългата страна се виждат четири дупки, а по късата страна—три дупки. В средата на тухлата пет дупки са разположени като петица на зарче. Преди да отговорим на въпроса, за какво са служели тези малки, покрити отгоре килийки, нека се спрем на начина на погребване и гробния инвентар, доколкото има запазени останки. Разкопвачът на гробницата Йордан Цветков е намерил човешки скелет, много добре запазен, положен на гръб върху средната част на тухления под, ориентиран изток—запад с главата на запад към входа на гробницата. Между костите бил намерен голям плосък железен предмет, широк 0,04 м, който разкопвачът разчупил и изхвърлил. Можах да видя само малки безформени парчета, по които е трудно да се определи предназначението на предмета. Може би се касае за желязно оръжие, евентуално меч. Запазените кости от скелета издаваха мъжки индивид. При краката на скелета била намерена остродънна амфора, от която бяха запазени само двете дръжки и столчето на дъното. Гробницата е била ограбена по-рано, както показва разрушеният тухлен свод. В една от килийките бил намерен човешки череп, от който видях запазени само части, понеже бил разрушен през пролетта на 1955 г. Следователно разполагаме с останките на два скелета. Трябва да се приеме, че при извършване на погребение в средата на гробницата скелетът на предишния покойник бил събран в една от килийките, които в случая са служели като мощехранителници. Гробницата е имала осем килийки. Дупките върху похлупните тухли едва ли са имали някакво специално предназначение в дадения случай. Може би се касае за тухли, приготвени за други строителни цели, където дупките са били необходими. Подобни тухли засега са ми известни от с. Хисаря, Пловдивско,[1] и София.[2] В черната пръст непосредствено над горния каменен праг на входа на гробницата била намерена бронзова монета от Констанций (337—361), която намервачът ми показа.

Въз основа на строежа (големината и дебелината на тухлите, хоросана с късчета червени тухли) и фрагментите от амфората гробницата може да се датира най-рано между IV—VI в. на н. е. Подобни засводени гробници са били откривани около квартала „Калето“ в с. Чомаковци, но те били разрушени от намервачите. Засводени гробници, изградени изцяло от печени тухли или от камък, и тухлени сводове са открити на много места у нас.[3] Този тип гробници обикновено се датират в раннохристиянския период — IV—VI в. на н. е.

Каменна гробница. При прокарването на магистралния напоителен канал през площада на с. Чомаковци точно пред читалището „Митко Лаков“ през 1948 г. била открита каменна гробница с правоъгълна основа. Вътре бил намерен скелет. Точни данни нямаме за устройството на гробницата и за ориентацията на скелета. От намерените вътре гробни дарове видях две глинени канички, сега прибрани в музейната сбирка на прогимназията „Хр. Ботев“.

1. Каничка от глина с червено-кафяв цвят с крушовидно тяло, една дръжка, висока и тясна шийка, широко фуниевидно устие и пръстеновидно столче. Върху шийката вървят два хоризонтални релефни пръстена. Височина 0,22 м, максимална ширина на тялото 0,107 м и диаметър на устието 0,068 м (фиг. 15 а).

2. Каничка напълно подобна по форма, техника на изработване и глина, висока 0,275 м, ширина на тялото 0,145 м и диаметър на устието 0,085 м (фиг. 15 б).

---

[1] Подобна голяма тухла с дупки е намерена на пода на една късноантична гробница. Вж Д. Цончев, ИАИ, XV, 1946, стр. 212, обр. 120. За мраморна плоча с дупки, употребена като подова настилка в гробница в с. Хисаря, вж. Д. Цончев, ИАИ, XV, 1946, стр. 215, обр. 125.

[2] За подобна тухла с дупки ми съобщи арх. Ст Бояджиев, комуто изказвам благодарност.

[3] Р. Попов, Г. И. Кацаров и Ю. Господинов, Предисторически и старохристиянски паметници от София и околността, София, 1921, стр. 54 и сл. (некрополът около църквата „Св. София“); Ст. Станчев, Старохристиянска гробница при с. Бистрица, ИАИ, XVII, 1950, стр. 281 и сл., обр. 228 и 229.

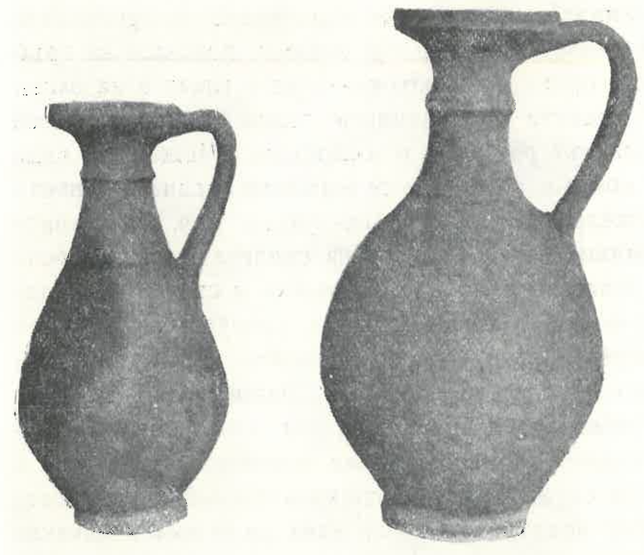

Фиг. 15. Кани от каменна гробница (втората четвърт на IV в.)
Fig. 15. Cruches d'un tombeau de pierre (second quart du IVe siècle)

Канички от типа на чомаковските са известни от няколко находища от България. Така например в една гробница при с. Капитан Димитриево, Пазарджишко,[1] била намерена такава каничка с римски бронзови монети от Константин Велики (306—337), Крисп (317—326) и Константин II (337—340). За датировката на каничката меродавни са най-късните монети, а именно от Константин II. Подобни канички произхождат от една гробница в Пловдив[2] и от с. Поповица,[3] Пловдивски окръг. Няколко канички от същия тип са открити в местността „Чернаки" на 7 км южно от с. Павелско,[4] Пловдивски окръг. В. Миков ги отнася към началото на V в. на н. е. въз основа на силно окислените бронзови монети, открити заедно с тях. Тази датировка не е сигурна. Може би тя трябва да се премести към средата на IV в. на н. е. През 1956 г. бил открит гроб на 6 км южно от с. Лъки, Смолянски окръг,[5] в който между другите предмети били намерени каничка от типа на чомаковските и бронзови монети от Константин Велики и Константин II. Следователно чомаковските канички трябва да се отнесат към втората четвърт на IV в. на н. е.

Непрекъснато при изкопни работи в „Чомаковското кале" и навън от него в некропола на античния град се откриват разнообразни археологически паметници, част от които са прибрани в сбирката на прогимназията „Хр. Ботев". През 1959 г. недалеч от с. Чомаковци при разбиване на каменни скали били намерени сребърни монети от Първа македонска област (II—I в. пр. н. е.).[6]

Античният град при с. Чомаковци е принадлежал към провинция Долна Мизия, от Аврелиан (270—275) насам, към Крайбрежна Дакия. Известните досега латински надписи, главно надгробни посвещения, съдържат интересни данни за етническия и социалния произход на жителите му. Тук се пазят доста тракийски имена, особено между онези, които не са участвували в римската войска. На романизацията са били изложени главно мъжете. Разгледаният в тази статия надпис говори за един войник от преторианската гвардия в Рим, чиито родители носят тракийски имена, а той има римски имена.

---

1 Л. Ботушарова, Късноримска гробница при Капитан Димитриево, ИАИ, XVII, 1950, стр. 244 и сл.

2 Д. Цончев, ИАИ, XV, 1946, стр. 214, обр. 124.

3 Д. Цончев, ГМП, 1954, стр. 221, обр. 7.

4 В. Миков, Разкопки из Родопите, ГПНБМ, 1940—1941, стр. 30 и сл.

5 Хр. Джамбов, Тракийски некропол край Рудник в Родопите, сп. Археология, II, 1960, кн. 3, стр. 50

6 Сведението за откритите монети дължа на учителя Тодор В. Петрунов от с. Чомаковци.

CONTRIBUTION À L'ÉTUDE DE LA CITÉ ANTIQUE PRÈS DE ČOMAKOVTZI

T. Ivanov

(RÉSUMÉ)

Près de Čomakovtzi dans l'arrondissement de Vratza en Bulgarie du Nord sur la rive gauche de l'Iskăr s'étendent les ruines d'une importante cité antique romaine dont le nom n'a pas encore été établi. Elle appartenait à la Mésie inférieure, et depuis Aurelien (270—275) à Dacia ripensis. Des fouilles systématiques n'ont pas été entreprises jusqu'ici. Selon Škorpil la ville avait une forme presque triangulaire (fig. 1), et d'après Vetters, une forme carrée irrégulière (fig. 2). Škorpil a dressé le schéma d'un plan des murs d'enceinte en indiquant les places qu'occupaient 14 tours qui se dressaient à l'extérieur, ainsi que celles des trois portes Est, Ouest et Sud. La construction de cette muraille, le plan de ses tours et de ses portes (à l'exception seulement de la porte ouest, fig. 5) n'ont pas été établies. On aperçoit aujourd'hui encore près du mur ouest un fossé profond. En 1925 on a découvert à proximité de la porte ouest une stèle funéraire avec une inscription latine. Celle-ci est utilisée comme matériau (fig. 6—8). Les différences dans les publications faites jusqu'ici consistent dans la transcription du nom du défunt. Ivan Velkov le transcrit en scriptio continua — Scarinibusile, alors que B. Guérov le sépare en deux — Scarinibu Sile et que Vetters le lit Carini(us) Busil(a)e. L'auteur de cet article accepte cette dernière lecture mais avec une difference dans le nom propre du père défunt. Selon lui on doit lire Scarinius, car la première lettre S suit après le point entre le mot précédent et le nom. En ce qui concerne l'exactitude de la lecture du second nom Busila, l'auteur se réfère à une inscription grecque d'Amphiopolis (Yeniköy).

On publie en outre dans cet article une tombe voûtée de briques, mise au jour en avril 1955 à 50 m au bord du mur d'enceinte nord. La tombe a été détruite et dépouillée. Elle est orientée de l'est à l'ouest (fig. 9—11). L'entrée rectangulaire fermée par une dalle de pierre est située du côté ouest. La tombe a une base rectangulaire les dimensions intérieures sont de 3×2,24 m et les dimensions extérieures de 4,07×3,44 m. La hauteur intérieure était de 1,40 m, hauteur extérieure — 2 m. La tombe a une distribution intérieure intéressante. Elle se compose de 8 petites cellules rectangulaires, recouvertes de grandes briques à trous (0,42 m — 0,58 m × 0,46 m — 0,57 m). Leur hauteur est de 0,60 m. Au milieu de la tombe il se forme entre les cellules un corridor dans lequel on a trouvé un squelette couché sur le dos, la tête tournée vers l'ouest. Il y avait dans l'une des cellules un crâne provenant d'un autre squelette. Il semble que ces cellules servaient d'ossuaire aux inhumations antérieures. La tombe devait sans nul doute appartenir à une même famille. On y a trouvé des fragments d'une amphore en argile et un objet plat de fer, peut-être une épée. Cette tombe remonte aux premiers temps du christianisme — la deuxième moitié du IVe s.—VIe s.

En 1948 on a mis au jour à Čomakovtzi une tombe de pierre. Son inventaire funéraire ne comprenait que deux cruches à une anse bien conservées, se trouvant actuellement dans la collection de l'école (fig. 15). Ces cruches sont analogues avec d'autres vases provenant d'ensevelissements et datés par des monnaies de bronze de Constantin le Grand et de Constantin II (deuxième quart du IVe siècle).

РИМСКИЯТ ПЪТ CARASSURA — BEROE

Димитър Цончев

От пътуването на мъченика св. Александър Римски през Тракия[1] се установява, че от главния римски път на Балканския полуостров: Singidunum — Serdica — Philippopolis — Constantinopolis при mutatio Carassura (*κάστρον Καρασούρα,* а през времето на Юстиниан I, 527—565, *Καράσθυρα*),[2] се е отделял клон за град Beroe (*Βέροια*, Augusta Traiana), днешната Стара Загора. Текстът от пътуването за този път е следният:

„-[22] *Καὶ λαβόντες αὐτὸν σπουδῇ διὰ*
τῆς δημοσίας ἦλθον ἀμφότεροι ἐν
κάστρῳ τινὶ Καρασούρᾳ, ἀπὸ τεσσαρά-
κοντα σημείων Φιλιπποπόλεως, Βεροίας
δὲ δέκα καὶ ὀκτώ, καὶ εἰσελθὼν ὁ Τιβε-
ρειανὸς κατέλυσεν ἐκεῖ".

Засега това е единственото известие за този римски път. Както е вече напълно установено, тази станция е била разположена при изобилните извори върху двата бряга на днешната Изворовска река и развалините ѝ сега отстоят на 3 км югоизточно от с. Рупките и на около 2,5 км северно от с. Свобода, и двете села в Старозагорски окръг.[3]

Разстоянието между *Καρασούρα* и *Βέροια*, дадено в това пътуване, е 18 римски мили, т. е. около 26,640 км. Такова е приблизително днешното разстояние от останките на тази станция до Стара Загора, мерено по шосето Чирпан — Стара Загора. Д. П. Димитров е изказал мнение, че картата, която е послужила по-късно на неизвестния автор при написването на страданието, пътуването на св. Александър Римски, станало през времето на императора Максимиан (286—305), е най-вероятно от IV в.[4]

Съществуването обаче на въпросния римски път от mutatio Carassura за Beroe е потвърдено вече и по археологически път с една счупена на две и поради това изоставена още при изработването ѝ пътна колона, намерена между другите паметници в римската кариера, която отстои южно и непосредствено до самата станция на днешната височина Рупките. Надписът на тази пътна колона е следният:

Ἀγαθῇ τύχῃ
Αὐτοκράτορι Λ(ουκίῳ) Σεπτι-
μίῳ Σεουήρῳ Περτίνακι Ἀρα-
βικῷ Ἀδιαβηνικῷ Παρθι-

---

1 Д. П. Димитров, Пътуването на св. Александър Римски през Тракия и там посочената библиография за неговото обнародване, ИАИ, VIII, 1935, стр. 127 и стр. 154, обр. 100.

2 Procopius, De aedificiis, IV, 11_{30}, ed. Bonn., III, 305.

3 Дим. Цончев, Римският път Philippopolis — Carassura и разклонението му при Ranilum и там посочената библиография, ГПНБМ, 1942, стр. 39 и сл., обр. 1.

4 Д. П. Димитров, цит. съч., стр. 142.

κῷ μεγίστῳ κὲ Μ(άρκῳ) Αὐρ(ηλίῳ) Ἀντωνεί-
νῳ Σεβ(αστοῖς) κὲ Πουπλίῳ Σεπτι-
μίῳ Γέτα Καίσ[α]ρι ἡ Τραιανέ-
ων πόλις μείλιον
ηί
ἡγεμονεύοντος τῆς ἐπαρ-
χείας Γ(αίου) Καικίνα Λάργου
πρεσβ(ευτοῦ) Σεβ(αστῶν) ἀντιστρατήγου[1]

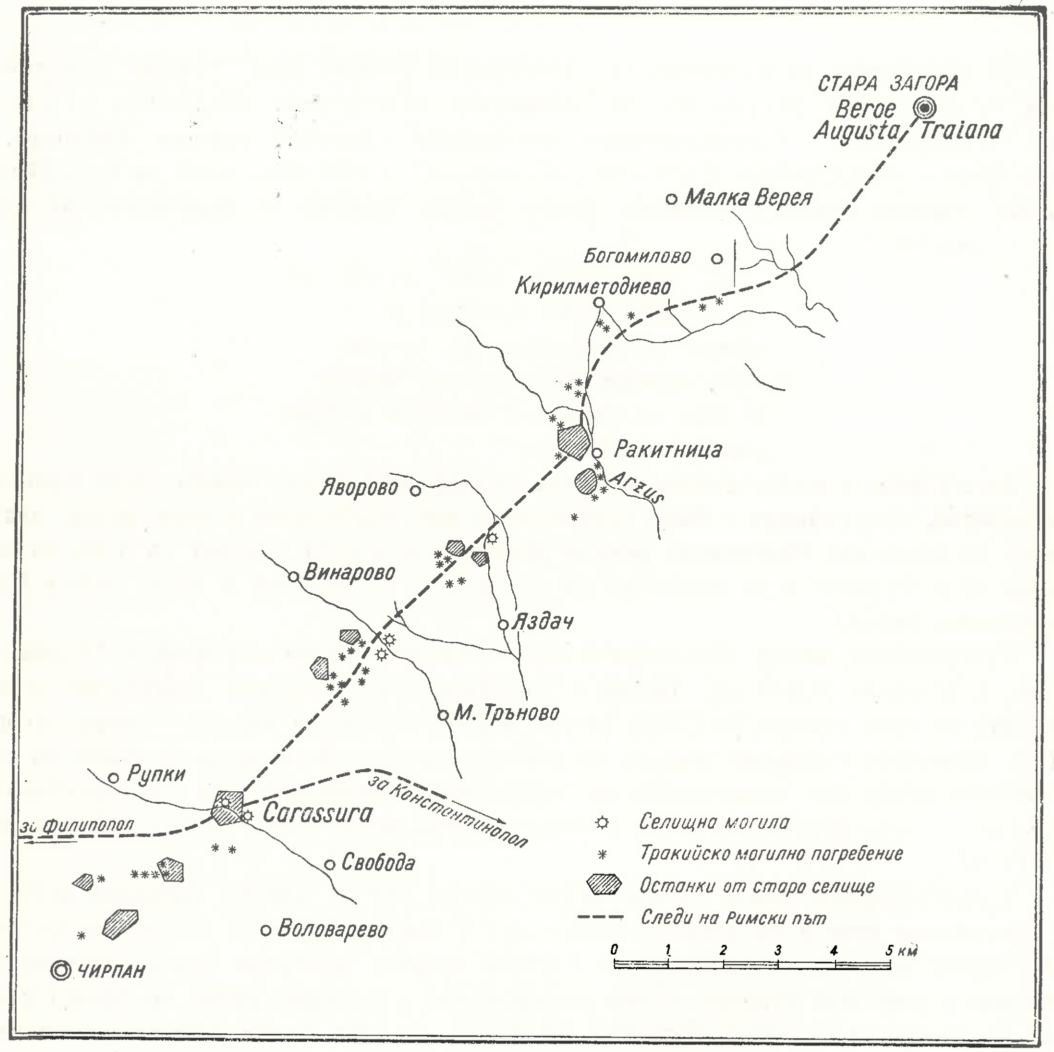

Фиг. 1. Карта с римския път от Carassura — Beroe
Fig. 1. La grande voie romaine Carassura — Beroe

От този надпис се вижда, че мястото, на което е следвало да бъде побита, се е намирало от Beroe, Augusta Traiana, също на 18 римски мили. Следователно тя

[1] В. Добруски, СбНУ, XVI—XVII, 1900, стр. 98 и сл., обр. 51; G. Seure, BCH, 1898, XXI. стр. 522 и сл., № 12; Cagnat-Besnier, RA, XXXV, 1900, стр. 307, № 19; Ern. Kalinka, Antike Denkmäler in Bulgarien, Wien, 1906, стр. 33.

е била определена за самата станция Carassura. По-малко е вероятно тук да се касае за пътна колона, приготвена за другия римски път Beroe — Constantinopolis, и то точно за място, отстоящо също на 18 римски мили. Едва ли е възможно това случайно съвпадение.

Като имах пред вид всичко това казано дотук, предприех на два пъти през 1955 и 1958 г. проучване на самото място, за да установя следите и посоката на този път. Необходимо е предварително да кажа, че следите му са значително унищожени, слабо запазени, а не така, както са запазени тия на главния римски път Singidunum — Constantinopolis. Трябва да предполагаме, че той е бил един от второстепенните римски пътища, макар и оттук да е продължавал за Cabile, Aquae calidae, Anchialos и пр.,[1] както се вижда от Пойтенгеровата карта, и многото векове, изминали от неговото първоначално създаване, са значително заличили следите му, още повече че местата, през които е минавал днес, се постоянно обработват. Както се вижда от представената карта (фиг. 1), той е минавал покрай и през редица тракийски селища, от които днес са запазени само следи.

Carassura — Ракитница

Пътят е излизал от североизточната страна на *Καρασούρα*, а може би от един крепостен вход с тоя за Constantinopolis, следите на който се очертават в посока на голямата местност „Айкъня", която заема голяма част от южните склонове на височината между с. Рупките и с. Винарово. Западната част на тая местност сега се обработва, затова и следите на пътя не са напълно запазени. По-добре са запазени следите му в източната гориста половина на тази местност. Когато гората периодически се изсича на участъци, следите на пътя се наблюдават във форма на широка до 10 м издигнатина, покрита с пръст и гора, по права линия. Следите на пътя тук са отбелязани и от Бр. Шкорпил,[2] само че те тогава погрешно ги поставили първоначално в землището на с. Спасово (по-рано Мурсалково). Оттук нататък следите му се очертават вляво, северно от днешното шосе за Стара Загора, все в североизточна посока в следните местности: „Старите лозя", „Дженекезлери", „Марашите" и „Гъоневите билюци" — Винаровско землище. Както се вижда от запазените могилни некрополи в тия местности и следи от селище, той е минавал през или покрай селища, останки от каквито днес са запазени най-много в местността „Дженекезлери". Следите му са известни на населението от близките села Винарово и Малко Търново под името Стария друм или Калдъръма. След това той продължава през местността „Анакъра". После пресича Винаровската река, в съседство с която има доста извори, и продължава през местностите „Карадимовица", „Делиганевата чешма" и „Карасенан". Дотук следите му остават вляво от шосето от Стара Загора. В североизточния край на двете последни местности следите на пътя се очертават вдясно от въпросното шосе, което минава върху тях между 6 и 7 км от пътя от с. Ракитница за Чирпан. След това те достигат до второ селище, чиито следи днес се намират в местността „Крачолов кладенец" Това селище има два могилни некропола: единия вляво от шосето, състоящ се от две могили, а втория вдясно от него, също от две могили. Оттук нататък следите му се наблюдават вдясно от шосето през местността „Латинските гробища" и стига до праисторическата могила Сазлъка или Калето, югозападно

[1] Konrad Miller, Die Peutingerische Tafel, Ravensburg, 1888, Seg. VIII.
[2] Бр. Шкорпил, Паметници из Българско, София, 1888, стр. 48.

от което е имало трето тракийско селище, съществувало през римско време. Тук той е въврял между Сазлъка и днешното шосе, изсечен в скалния терен.

След това е преминавал през Яворовския поток, местността „Гюлижика“, (Алиева чешма) и е продължавал на североизток по направление на с. Ракитница,[1] Старозагорски окръг, като оставя вдясно от шосето за същото село. Следите му — насип от необработени камъни — личат в местностите „Ходжовица“ и „Рабаджиалан“, където поради ниския терен е имало нужда от по-дебел насип. На височината към Ракитница върху него върви днешното шосе за Стара Загора и на 21 км по пътя от Чирпан следите му се очертават вляво от това шосе. Те добре са запазени между Голямата могила и гробищата на с. Ракитница в необработваемия терен във форма на слаба издигнатина, широка до 10 метра. Тук по слабия наклон, местност „Скелята“, северозападно и непосредствено до с. Ракитница, където е имало значително селище, както се вижда от следите му, той слиза долу в низината, местността „Пясъците“, и стига до р. Сьоютлийка, наричана на юг от селото до вливането ѝ в р. Марица—Сазлийка. Старото селище, което остава северозападно и непосредствено до с. Ракитница, местността „Скелята“, има два могилни некропола. Единият, който се намира в югозападния му край, се състои от една могила, Голямата могила, а другият, северно от него, от две могили. Като имаме пред вид разстоянието му от Carassura, което е 15 500 км, макар името му да не се споменава в пътуването на св. Александър Римски, трябва да предполагаме, че тук е била една от станциите на римския път, и то по-вероятно mutatio, отколкото mansio.

Друго старо селище е имало на около 300—350 м вдясно от римския път, чиито следи днес остават югозападно и непосредствено до с. Ракитница, местността „Марашите“, където сега се издигат главните сгради на ТКЗС. То е имало три могилни некропола: единия на Сюлейманбаир, втория югозападно от самото селище и третия долу в низината, местността „Бахчите“ или „Могилките“. Последният се състои от две по-малки могили, сега вече почти унищожени. От „Бахчите“ произлизат: две части от варовикови колони — едната дълга 0,7 м, другата 1,53 м, с различни диаметри; долу и горе профилован варовиков постамент: височината на пиедестала е 0,74 м, ширината — 0,5 м, дебелината — 0,47 м; височина на базата — 0,14 м и диаметърът на колоната 0,35 м. И трите паметника се намират сега в различни къщи в селото.

Реката Сазлийка, в древността *Ἄρζος* — Arzus, пътят е минавал по мост, който следва да търсим между местността „Пясъците“ и днешния кокошарник на ТКЗС приблизително там, където личат още останките на бента на тази река, съществувал и през турското робство. Тази река е изрично спомената в пътуването на св. Александър Римски, чийто текст за това е следният:

> [23] *Προσκαλεσάμενος δὲ τοὺς στρατιώτας λέγει αὐτοῖς· „Λάβετε οὗτον ἐν τάχει καὶ ἀπαγάγετε εἰς τὴν πόλιν Βέροιαν. Ὁι δὲ στρατιῶται παραλαβόντες αὐτόν ἐλθόντες ἔν τινι ποταμῷ καλουμένῳ Ἄρζῳ κτλ.*“[2]

[1] Това село се е наричало в миналото последователно: Сьоютлии, Арабмахале, Белчево, Черньово и Воднянка.

[2] Д. П. Димитров, цит. съч., стр. 127 и сл. и 154 и сл.

Интересно е защо неизвестният автор на пътуването на св. Александър Римски не дава името на станцията, а това на реката. Може би това се дължи на еднаквост в имената им, както името на станцията Sernota, Syrnota, *Σέρμη*, която се намира на левия бряг на р. *Σέρμη* (Syrmus) при днешното с. Маноле, Пловдивски окръг, по римския път източно от Филипополис. Както се вижда от самото пътуване, авторът е предпочитал имената на реките пред това на станциите, когато се е касаело за станции, разположени в съседство с реки.[1]

След преминаването на р. *Ἄρζος* на посоченото по-горе място пътят върви вдясно от Кьордере, където днес са разположени редица сгради на ТКЗС, като вляво и непосредствено до него остава некропол от три могили на друго тракийско селище. После възлиза между височините Голям кангал и Домузбаир, като прави слаб завой северно от последната височина и продължава през най-ниските и слабо наклонени места в тази област през следните местности: „Чаирите“, „Дренака“ (Скелята), потока, който идва от с. Кирилметодиево, наречен Вадата, южно и почти непосредствено до Балжиларската могила, потока, който идва от Шемовата чешма, местността „Бозалан“ и стига до потока Хаджилар, където се намира Дядовото Вълчево мостче, т. е. на 3 км от днешното шосе Богомилово—Ракитница.[2]

Общо взето, римският път между Ракитница, Кирилметодиево и Богомилово е минавал по най-удобните места в този район. Според римското пътно строителство — по права посока, със слаби завои, по равни или много слабо наклонени места. И тук в негово съседство се намират стари тракийски селища, каквото е това южно от с. Кирилметодиево.[3] Пътят остава от това последното село на 1,5—2 км южно. Следите му в споменатите местности са почти унищожени поради постоянно обработване на терена (ниви), но са запазени в бреговете на потока Вадата и тоя на Шемовата чешма.[4] Минаването на пътя оттук се потвърждава и чрез епиграфски данни — с част от римска пътна колона, която е била прибрана в двора на един селянин от с. Кирилметодиево.[5] Много вероятно е колоната да е намерена в съседство с тези места, около следите на пътя, както ги посочихме по-горе. Запазената част от надписа върху нея е следната:

. . . .
. [Constantino]
. maximo victori
. ac triumfatori sem-
. per augustissimo
. et Constante - - - -
. - - - - - - - - - - - -

[1] Д. П. Димитров, цит. съч., стр. 126, 127, 129 и сл., 135, 136 и съответните места в пътуването на гръцки; Д. Цончев, Римският път Philippopolis—Carassura и разклонението му при Ranilum, ГПНБМ, 1942, стр. 43 и сл.

[2] Нямаме основание да го търсим в съседство с днешното шосе Богомилово—Ракитница, тъй като височината между тях е стръмна.

[3] Т. Герасимов, Разкопки на могилата при с. Св. Кирилово, ИАИ, XV, 1946, стр. 180—184.

[4] В с. Кирилметодиево, по-рано Ашик Синекли и Св. Кирилово, е запазена една легенда за основателя на селото и римския път. След като Ашик Синекли, основателят на селото, остарял, слизал с гъдулка на римския път, който се намирал южно под селото, и свирил, като за това събирал пари от пътниците.

[5] ИАД, I, 1910, стр. 227; В. Бешевлиев, Епиграфски приноси, София, 1952, стр. 69, № 116; G. Seure, RA, 1912, стр. 324, № 24.

От тази милиарна колона се вижда, че през IV в., времето на Константин Велики (323—337), пътят е продължавал да върви оттук и е бил поправен в края на управлението на този император.[1]

След потока Хаджилар следите на пътя се очертават през следните местности: „Аламура“, потока Узуна, местността „Кардъма“, напоителния канал на язовир „Г. Димитров“, местността „Калдаръмбаш“, „Ташкюприя“ (Арабаконак), където прави слаб завой при следите на едно тракийско селище, всички южно и югоизточно от височините Казларбаир и Бабакурусу до с. Богомилово, Старозагорски окръг. След това продължава по права линия през местността „Конлука“ за Берое. Вляво от него по склоновете, почти до Стара Загора, както се вижда от могилните им некрополи, са били накацали редица тракийски селища. В Beroe той е влизал от запад. От досегашните проучвания на крепостта на Augusta Traiana се вижда, че западният ѝ крепостен зид не е вървял по права линия север—юг, а по наклона северозапад—югоизток. Възможно е пътят да е влизал в града през главен вход от тази страна на крепостта.

Така проследен, римският път е дълъг около 27 км, т. е. приблизително толкова, колкото е даден в пътуването на св. Александър Римски и пътната колона, а именно 18 римски мили. Трудно може да се каже нещо напълно сигурно за времето на построяването и изоставането му. Като имаме пред вид голямото значение на Augusta Traiana през римско време в провинцията Тракия, когато е трябвало да се свърже и с другите градове в тази провинция, бихме могли да изкажем мнение, че пътят е построен най-рано през втората половина на I в. и не по-късно от първата четвърт на II в. Предполагаме, че в частта си от с. Кирилметодиево до Стара Загора е било използувано едно трасе от най-стария римски път за Beroe, известен от Пойтенгеровата карта[2] Philippopolis — Ranilum — Beroe. Според моите проучвания и предположения последният е почвал от днешното с. Оризово и е минавал през землището на днешните села: Горно Белово, Изворово, Могилово, Кирилметодиево и пр. Възможно е проученият римски път да е продължавал да съществува и през византийско време, тъй като главните градове, които е свързвал, Константинопол—Филипопол—Боруй (Стара Загора), са продължавали да съществуват и през това време.

Неговата права посока и трасе са били отчасти използувани и през турско време за път от Чирпан за Ески Заагра (Стара Загора), който е вървял по римския път, или в негово съседство, като например в землището на с. Винарово, местностите „Старите лозя“, „Дженекезлери“, „Марашите“ и пр., южно от с. Богомилово и пр., наричан „Друма“. Между с. Кирилметодиево и римския път доскоро вървеше чер път, наричан „Друма“, който водеше от с. Пъстрово и другите села за Стара Загора. Напоследък този път вече е напълно унищожен от тракторите на селските ТКЗС при създаването на техните нови блокове.

[1] В. Бешевлиев, цит. съч., стр. 69.
[2] K. Miller, a. a. O. Seg. VIII.

СЪКРАЩЕНИЯ

ГПНБМ — Годишник на Народната библиотека и музей в Пловдив
ИАИ — Известия на Археологическия институт, София
СбНУ — Сборник за Народни умотворения, наука и книжнина, София
BCH — Bulletin de Correspondance Hellénique
RA — Revue Archéologique, Paris

LA VOIE ROMAINE CARASSURA — BEROE

D. Tzončev

(RÉSUMÉ)

Dans les notes de voyage de St Alexandre de Rome à travers la Thrace il es mentionné que dans la grande voie romaine transversale de la Péninsule balkanique — Singidunum—Constantinopolis près du relais du poste Carassura (*κάσΐρον Καρασούρα*) plus tard *Καράστυρα*) — un chemin de bifurcation débouchait vers Beroe *Βέροια*, Augusta Traiana, actuellement Stara Zagora. Il bifurquait dans la localité Carassura. D'après la même source historique la distance de Carassura — Beroe était de 18 milles romaines ou 26. 640 km. Ces données historiques peuvent être vérifiées par des données archéologiques. On a découvert dans la carrière près de Carassura (entre les villages actuels Rupkite et Svoboda, arrondissement de Stara Zagora) une borne militaire tronquée sur la route Carassura—Augusta Traiana et sur laquelle la distance — 18 milles romaines — est indiquée. On a procédé à des recherches archéologiques pour retrouver les traces de cette voie romaine; bien qu'elles soient entièrement effacées il en subsiste quelques-unes dans les terres de certains villages: Rupkite, Svoboda, Vinarovo, Malko Trănovo, Yavorovo dans l'arrondissement de Stara Zagora (voir la carte fig. 1). On suppose que près du village Rakitnica il y avait un relai de poste (mutatio) dont on ignore encore le nom. La distance jusqu'à cet endroit est de 15.500 km. Cependant les traces de ce relai existent de nos jours encore. On les trouve au nord-ouest dans le voisinage immédiat de Rakitnica. La route traversait ensuite la rivière *Ἄρζος* — Arzus (actuellement Sazliika) et continuait à travers le territoire des villages Kirilmetodievo où l'on a trouvé des débris de la seconde borne miliaire de l'époque de Constantin le Grand (323—337); à Bogomilovo et à Stara Zagora où la route débouchait venant de l'ouest. L'auteur suppose que cette voie romaine a été construite dans la seconde moitié du Ier ou dans le premier quart du IIe siècle. Sur la carte de la „tabula Peutingeriana“ cette voie continuait l'Augusta Traiana à Cabile Aquae calidae, Anchialos et au delà.

КУПОЛНА ГРОБНИЦА ПРИ ПЛОВДИВ

Лилия Ботушарова и Вера Коларова

През 1952 г. в научноизследователската работа на Народния археологически музей — Пловдив, бяха включени проучванията на некрополите, разположени северно от р. Марица. Интересът към тези изследвания,[1] предизвикан преди всичко от факта, че некрополите при тази част на съвременния град са слабо изяснени,[2] се оправда и с наблюденията, получени от тях.

Най-значителни бяха резултатите от разкопките на надгробната могила в местността „Големия Айгър“, на около 600 м северозападно от гара Филипово и северно от фабрика „Агриа“ и МТС I.[3] Могилата се включва в групата на четирите надгробни могили, които са разположени от двете страни на коларския път за зеленчуковите и овощните градини в посока на жп. линия за Панагюрище. Размерите й са: височина 4,75 м, диаметър при основата 38 м (фиг. 1).

Фиг. 1. Общ изглед на могилата
Fig. 1. Vue générale du tumulus

---

[1] През май 1952 г. се разкопа надгробната могила вляво от шосето за Левскиград и североизточно от текстилния комбинат „Марица“. Откри се зидан гроб от II—III в. на н. е. (материалите са непубликувани). През август се разкриха два керемидени гроба при отводнителния канал в местността „Разкопаница“ (материалите са непубликувани).

[2] За находки от тази част на Пловдив срв. Б. Дякович, Барелиефи на „Тракийския конник“, ГПНБМ, 1924, стр. 172 и сл.

[3] Разкопките се проведоха от 23. VII до 6. XI. 1952 г. със средства на Градския стройрайон — Пловдив.

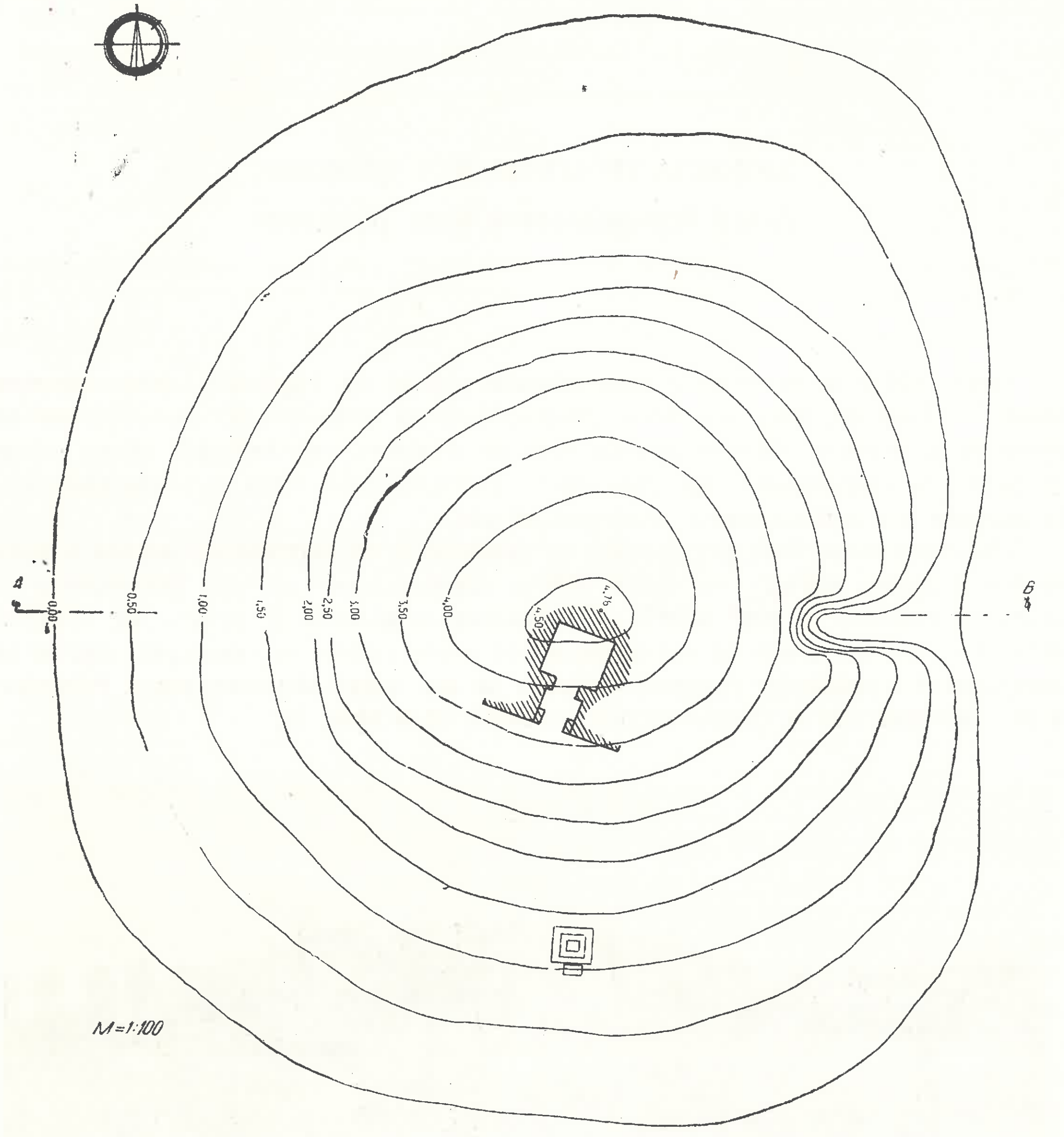

Фиг. 2. План и разрез на могилата с означение на гробницата
Fig. 2. Plan et coupe du tumulus avec l'emplacement du tombeau

На дълбочина 1,85 м от най-високата точка на могилния насип се откри каменен блок, който затваря купола на погребалната камера на зидана каменна гробница. Гробницата се очерта разположена в югозападния сектор на могилата с вход на югозапад, като най-вътрешният ѝ край не достигаше центъра на насипа (фиг. 2). Отвън градена направо върху стария терен, чието ниво остава 0,3 м по-дълбоко от съвременното, общата ѝ дължина отвън достига 5,45 м, а най-голямата височина — 2,78 м. Гробното съоръжение се състои от две помещения, които в план имат правоъгълни очертания. Вътрешното, по-голямото, е погребалната камера, а пред него, по-малкото — преддверието (фиг. 3).

Гробницата се намери ограбена и вътрешното ѝ оформление отчасти разрушено. Разграбването беше оставило следи в могилния насип, които се проследиха по време на разкопките. На дълбочина 2—2,5 м от куполния камък в югозападния

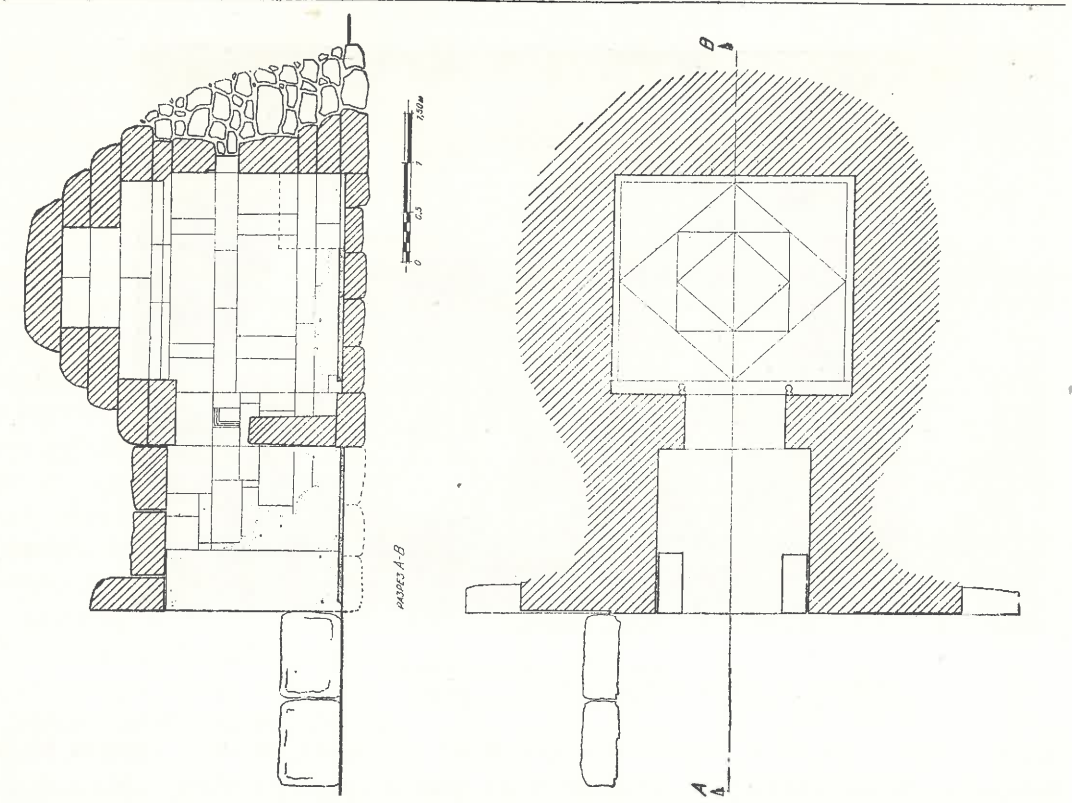

Фиг. 3. План и надлъжен разрез на гробницата
Fig. 3. Plan et coupe longitudinale du tombeau

сектор попаднахме на разрушени кирпичи, по които бяха полепени фрагменти от черна, червена и бяла мазилка. Пред входа на гробницата непосредствено до терена се откриха и глинени малиноподобни и перлоподобни украшения със суха позлата (фиг. 11). Пръстта, размесена с късовете кирпичи и позлатени украшения, се очерта като „пътека“ в насипа на югозападния сектор на могилата по цялото негово протежение до периферията, където попаднахме на каменен постамент от надгробна стела (фиг. 4). Постаментът има почти квадратна форма (1,54 м × 1,4 м). Изграден е от два блока от риолит, широки 0,74 м и 0,68 м при дебелина 0,4 м, свързани с железни скоби. До тях се намери и един конгломератен блок (0,5 м × 0,73 м × 0,4 м) със заоблени краища, който не се свързва с основата на постамента. Върху последната на около 26 см навътре от ръба лежи камък със страна 1 м и четириъгълна дупка в средата (0,3 м × 0,17 м × 0,15 м), която беше запълнена с късчета мазилка, глинени украшения и тънки бронзови позлатени ленти заедно с пръчици от олово, очевидно разнесени от гробния инвентар. От постамента на 10 м в посока югозапад—североизток отстои входът на гробницата.

Той е фланкиран от две симетрични крила, перпендикулярни на страничните стени на преддверието.[1] Те са изградени от жълтеникаво-синкав риолит в шест хоризонтални реда, съответно разположени блокове и сменящите се широки и тесни редове (фиг. 5). Отделните блокове прилягат плътно един към друг и са скрепени

[1] Подобни крила при входа имат куполните гробници при Мезек — могила № 1 (срв. Б. Филов, Куполните гробници при Мезек, ИБАИ, XI, 1937, стр. 84—89, обр. 98—101), при Янково — могила № 3 (срв. Цв. Дремсизова, Надгробни могили при село Янково, сб. Г. И. Кацаров, II, 1955, стр. 72—74, обр. 18).

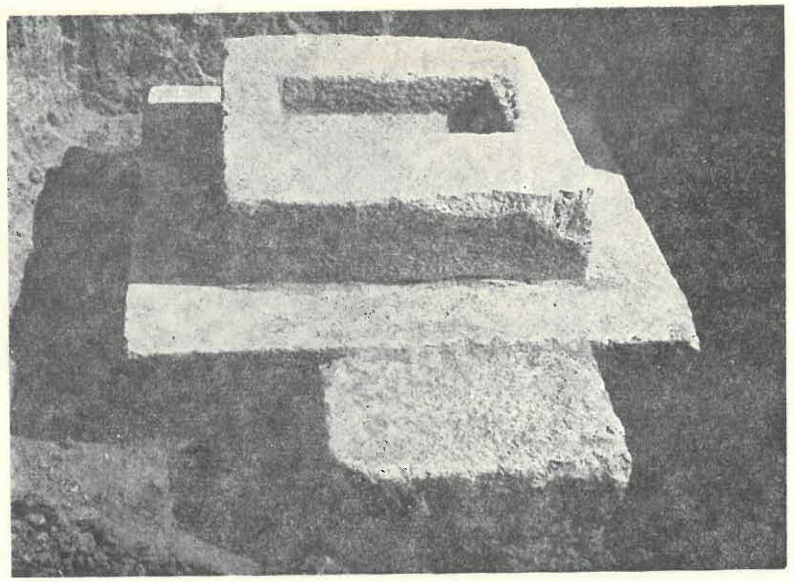

Фиг. 4. Каменен постамент
Fig. 4. Socle de pierre

хоризонтално с железни скоби[1] във форма на лястовичи опашки. Лицата на блоковете са гладко издялани с изключение на този от края на третия ред (от долу на горе) на югоизточното крило (фиг. 5, 6). От вътрешната страна на крилата блоковете са грубо одялани. Образуваната от тези две крила фасада е апликирана към гробното съоръжение и има пирамидални очертания, получени в резултат на отстъпващите един над друг редове. Тя е широка 5,74 м, а на нивото на шестия ред, което съответствува на височината на входа — 2,99 м (фиг. 6). Над този ред стъпва монолитен блок от червен риолит (дължина 2,66 м, дебелина 0,31 м). Неговата форма и обработка напомнят един стилизиран фронтонен завършък. Горните му ъгли са оформени с едно повдигане, чието очертание наподобява деформирана ъглова палмета. Подобно очертание, но вече на фронтално поставена палмета увенчава върха на фронтонния камък. Така оформеният фронтон е напълно декоративен и не се свързва с конструкцията на гробницата. Отворът на входа е разположен централно в нейната плоскост. Той е обрамчен от две вертикални плоскости, широки 0,47 м, които са на нивото на фронтона и цокъла и са получени от издялването на повърхността на останалата част на фасадата с 1 см по-дълбоко.

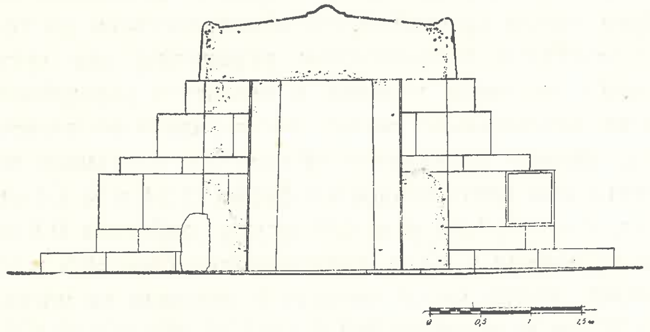

Фиг. 5. Фасада
Fig. 5. Façade

[1] Размери: дължина 27 до 29 см и ширина в най-разширената част 5 см. За железни скоби при куполните гробници вж. Б. Филов, Куполните гробници..., стр. 8; Ив. Велков, Новооткрита куполна гробница при с. Малко Белово, ГНМ, VII, 1942, стр. 38.

Те отговарят на челата на страничните зидове на преддверието, поради което би могло да се охарактеризират като някакво напомняне на анти. Върху тях на различни места беше запазен тънък пласт не много фина, бледожълтеникава до бяла мазилка. Със същата мазилка е измазано и лицето на фронтонния камък с изключение на двете му най-крайни части, където тя спира в отвесни прави линии, които продължават върху фронтона направлението на външния ръб на „антите" (фиг. 6).[1]

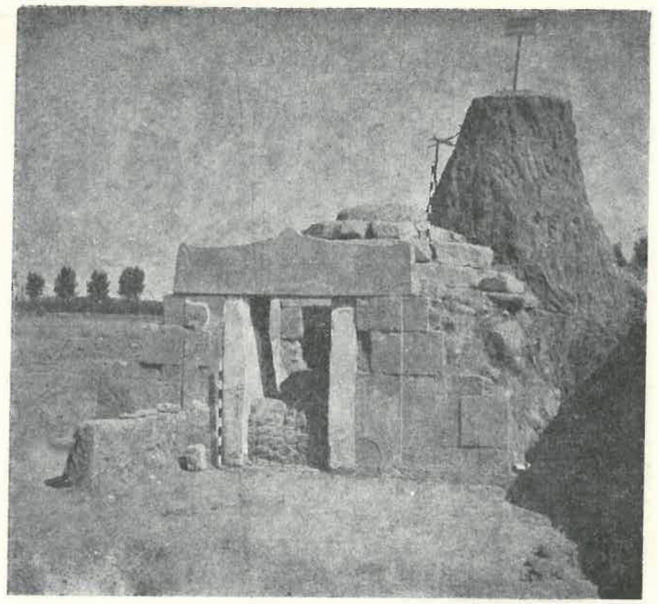

Фиг. 6. Общ изглед на гробницата
Fig. 6. Vue générale du tombeau

Отворът на входа е висок 1,83 м и има ширината на преддверието, като нагоре се стеснява (при основата ширина 1,53 м, в горния край 1,47 м). В него са взидани два стълба с правоъгълно сечение (0,27 м $\times$ 0,6 м). Те се допират с по-широките си страни до стените на преддверието, а с по-тесните излизат на нивото на фасадата, като ограничават отвор, широк при основата 0,98 м, а в горния край — 0,8 м. Стълбовете бяха измазани с фина, изгладена до излъскване бяла мазилка, примесена с мраморен прах.

Перпендикулярно на фасадата, северозападно от входа, се разкриха два грубо обработени конгломератни блока (дължина 0,88 м, височина 0,56 м до 0,6 м и ширина 0,35 м до 0,4 м), поставени един до друг. Вътрешният блок се допира до фасадата и застъпва с 5—7 см измазаната ѝ плоскост. От друга страна, не се попадна на подобен зид, но вероятно е имало такъв. Може би от него е конгломератният блок, захвърлен до постамента в периферията на могилата. Очевидно тук се касае за един дромос, който е бил изграден непосредствено след измазването на фасадата. Данни за височината и дължината му нямаме, но може да се допусне, че е бил с по-високи стени и е достигнал до постамента.[2] Сигурно той е бил открит, тъй като по фасадата не личат следи от покритие.[3]

Преддверието на гробницата е правоъгълно в план с размери: ширина 1,5 м, дължина 1,55 м, височина 1,83 м (фиг. 3). Стените са изградени също от риолит в псевдоизодомна система. Покритието е плоско и се състои от два големи риолитови блока с червеникав цвят, които стъпват върху страничните зидове. Вът-

[1] Измазване на фасади ни е известно от гробниците при Палатица и Дион, срв. Heuzey et Daumet, Mission archéologique de Macédoine, Paris, 1876, стр. 229—230; AA, 1931, I—II, стр. 271.

[2] Срв. гробниците при Северното Черноморие: А. Карасев, Архитектура античные города Северного Причерноморья, Москва — Ленинград, 1955, стр. 205, 209, обр. 24; В. Д. Блаватский, О произхождении Боспорских склепов, СА, XXIV, 1955, рис. 5.

[3] Открити дромоси са известни от гробници от по-ранна епоха; A. J. B. Wace, Excavations at Mycenae, The Tolos Tombs, BSA, XXV, 1921—1923, стр. 283 sq.

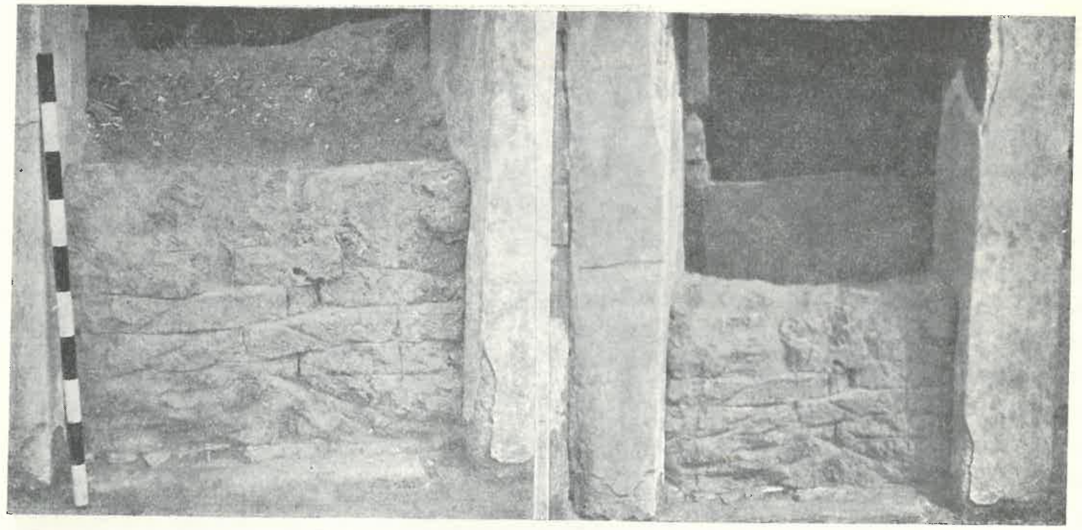

Фиг. 7. Зидария от кирпичи в преддверието
Fig. 7. Maçonnerie de briques de narthex

решният блок се намери разчупен и пропаднал. Цялото преддверие беше запълнено със суха зидария от кирпичи в седем хоризонтални реда. Всеки ред на дълбочина се оформяваше от два кирпича, а на дължина — от три с ясно очертани фуги, които отчасти бяха заличени при петия и седмия ред (фиг. 9). Кирпичите имат размери: 0,5 м (0,52 м) × 0,45 м (0,4 м). И тук ограбването и разрушаването на гробницата се наложи като общо впечатление. Върху горния хоризонтален пласт, значително разрушен, лежеше пласт пръст, примесена с бронзови позлатени ленти и глинени мъниста и желоподобни висулки с позлата (фиг. 7 А). Под този пласт се откри риолитов камък с четвъртита основа (0,43 м × 0,48 м) и със следи от хоросан (фиг. 7 В). Между четвъртия и петия ред на зидарията се намери малък фрагмент от груба ръчна керамика със сиво-черен цвят и малка дръжка с елипсовидно сечение от сиво-синкав глинен съд. Под петия и шестия ред и най-вече под седмия непосредствено до пода на преддверието попаднахме на големи срутвания от стенна мазилка. Подът на преддверието е замазан с бяла хоросанова мазилка, дебела 0,03 м. Мазилката е положена върху настилка от едри керамични парчета с червен цвят (срв. фиг. 7). По стените на преддверието на 1,2 м височина беше запазена бяла мазилка като продължение на тази от стълбовете при входа. Под нея в западния ъгъл до стълба се откри втори пласт бяла мазилка със следи от червена линия на 1,28 м височина от пода.

Отворът на входа на камерата, висок 1,69 м, се стеснява нагоре. При основата е широк 1,03 м, а горе — 0,98 м. Долната му част бе затворена с риолитов блок. Входът има просто оформление без допълнителна профилирана рамка. В горната част на двете му страници личат два дълбоки отвора: на северозападната — с размери 0,2 м × 0,27 м и дълбочина 0,5 м (фиг. 8 б), а на югоизточната — с размери 0,13 м × 0,23 м, които се запазват на дълбочина 0,3 м (фиг. 8 а). Щурцовият камък е от сиенит с проста призматична форма. На долната му повърхност при двата края на отвора има по две дупки, свързани една с друга. Вътрешните са отчасти закрити от зидарията на стените, а външните, към камерата, имат диаметър 8 см и дълбочина 8 см. Явно, касае се за горните легла на осите на една

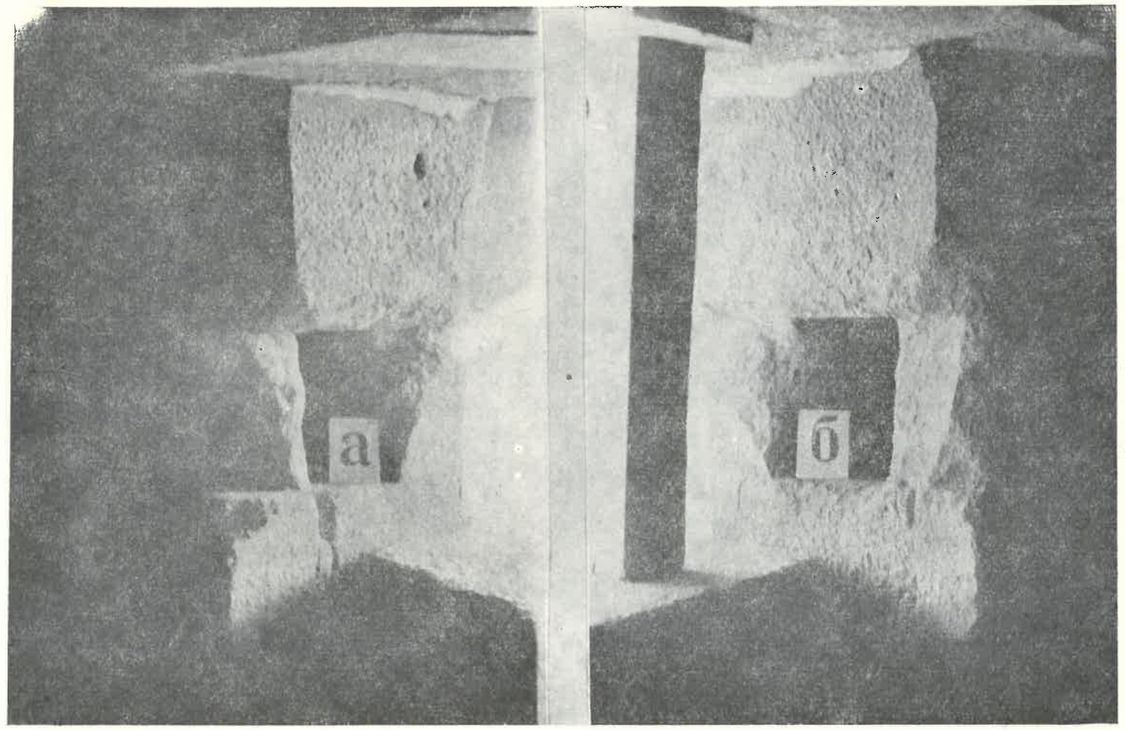

Фиг. 8. Отворите при входа на камерата
Fig. 8. Les ouvertures à l'entrée de la pièce

двукрила врата, които поради неточност в работата са били изместени допълнително извън зида, който ги е засягал.

Погребалната камера се оказа с разрушена мазилка по стените и покритието. Подът беше покрит с насип и стените се открояваха само на 1,16 м височина. Насипът, чиято горна повърхност представляваше засъхнала тиня, до 0,35 м (0,4 м) дълбочина бе лишен от културни остатки. Под тази дълбочина започваше пласт от разбъркани обработени блокове от риолит, които запълваха най-вече южната половина на помещението. Между тях към входа на преддверието се намериха три профилирани камъка, които впоследствие се установи, че са от погребално легло (срв. фиг. 12). При разкриването на блоковете се попадна на пласт пръст, наситена с късове мазилка и бронзови позлатени песъчинки. Дебелината на пласта в южната половина на камерата достигаше до 0,4 м. Сред големи късове мазилка в югоизточния ъгъл се намери сребърна монета от Филип III Аридей (323—316) и глинени розети със суха позлата (фиг. 9).

Погребалната камера е с правоъгълен план. Широка е 2,45 м, дълга 2,2 м (фиг. 3). Стените ѝ са изградени от риолит в псевдоизодомна система както на преддверието и фасадата, подреждането и размерването на блоковете, редуващи се в тесни и широки редове. На стената срещу входа на височина 0,82 м има малка ниша.

На височина 1,75 м стените завършват с каменен корниз, висок 0,2 м, надвесен малко навън, с прост профил (фиг. 4). Той повива над три от стените и спира в един ред каменни блокове над югозападната стена, които имат височината и профила на щурцовия камък, до който са поставени. Чрез корниза се осъществява преходът към куполното покритие на камерата (фиг. 10, срв. фиг. 12). Последното

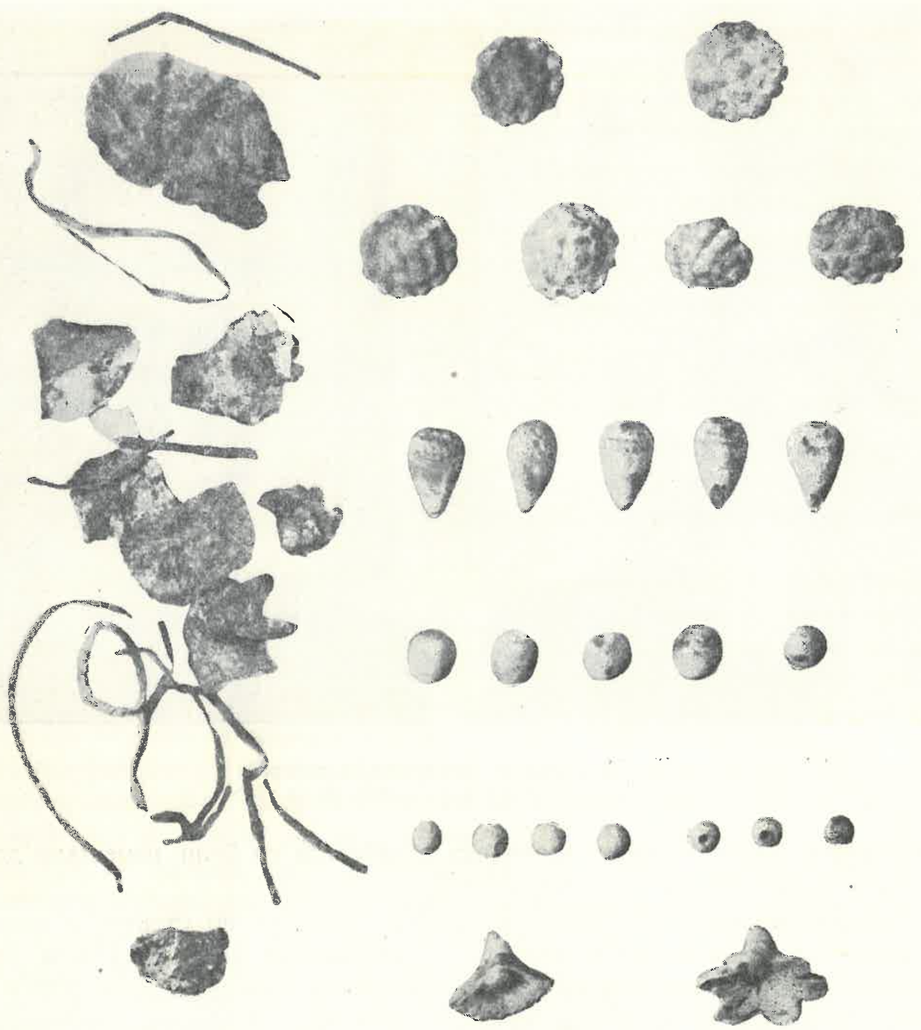

Фиг. 9. Глинени украшения и бронзови ленти
Fig. 9. Décorations d'argile et bandes de bronze

е оформено от три хоризонтални каменни пояса, наредени един върху друг по следния начин: каменните блокове от първия пояс са поставени диагонално върху ъглите на камерата и сключват един четириъгълник, почти квадрат. Над тях, следвайки принципа на диагоналното надвесване над ъглите, се нареждат вторият и третият пояс. Четириъгълният отвор, ограничен от последния пояс, е покрит от един каменен блок, който отстои от пода на 2,8 м. Каменните блокове от купола отвън са грубо издялани и са свързани хоризонтално със железни скоби. Фугите между тях са запълнени с бяла хоросанена мазилка.

Подът на камерата е с настилка от големи риолитови блокове, които са запазени непокътнати само в северозападната ѝ част (фиг. 11). Изглежда, каменният под е бил покрит с мазилка, дебела от 3 до 5 см, част от която, на цвят червена, бе запазена в североизточния ъгъл (фиг. 11 М). Над настилката в западния ъгъл се разкри на място каменен блок, долепен с дългата си страна към югозападната стена (фиг. 11 Е). Той се издига с 10 см над подовата мазилка и външният му край към входа на камерата е заоблен. Близо до него се намери още един на-

пълно сходен каменен блок, вероятно от южния ъгъл. Очевидно тези камъни са свързани с конструкцията на затварянето на камерата. До заобления край на този от западния ъгъл подовата мазилка е срязана успоредно на каменния праг на входа и очертава легло, широко 11 см. В него трябва да е лежал някакъв допълнителен праг, върху който се е осъществявало долното скрепяване на вратата.[1] В случая разположението на дупките върху долната повърхност на щурцовия камък на двата бордюрни камъка посочват една двукрила врата с отваряне навътре. Предназначението на двата отвора в страниците на входа (фиг. 8 а и б) не може да се изясни напълно. Свързването им с приспособление за залостване, използувано широко в античните жилища, тук до известна степен е неоправдано при отваряне на вратата навътре.

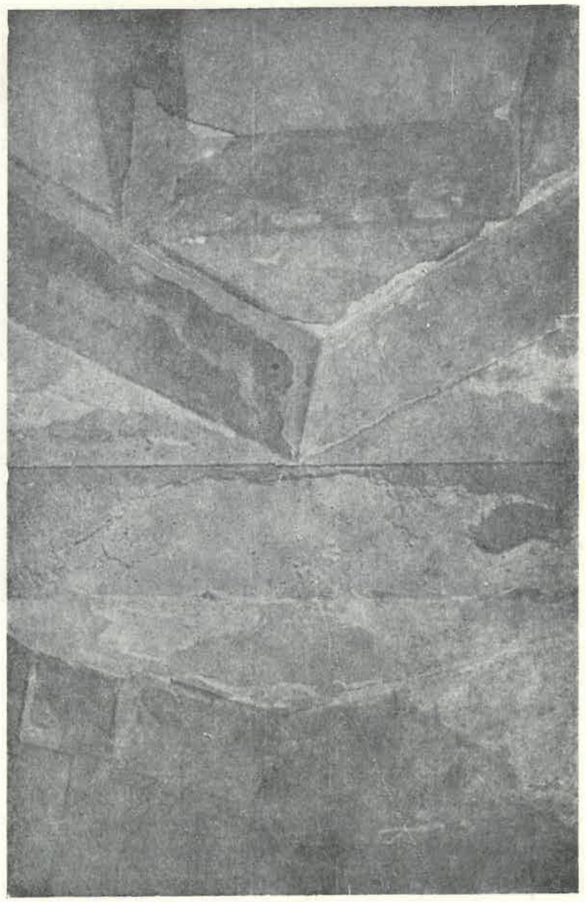

Фиг. 10. Част от купола над южния ъгъл
Fig. 10. Partie de la coupole dans l'angle sud

Около входа подовата мазилка е оцветена в бяло, а във вътрешността на камерата — червено, без да може да се проследи връзката между двата цвята. Фрагментите мазилка, запазени по стените на камерата и купола, изясняват системата на оцветяването. Черната мазилка, проследена по югоизточната стена до 0,5 м, се е свързвала по-нагоре с широк пояс в помпеянско червено, който е достигал корниза. Последният и куполното покритие са оцветени в бяло. Мазилката на пода е варова с примес от едър пясък. Върху нея е нанесен пласт от оцветена замазка със същия състав, но добре набита и изгладена. Мазилката по стените и купола е положена върху основа, в която има примес от ситен пясък. Нанасянето ѝ трябва да е станало върху мокра основа с набиване и изглаждане на повърхността до излъскване. В най-горния ѝ пласт, дебел 0,001 м, има мраморен прах и багрилно вещество за червения пояс. Цокълът е оформен направо от основата, добре изгладен и покрит с черна боя.

Един къс от мазилка на североизточната стена, оцветен в червено на височина 0,58 м от пода, завършва в права хоризонтална линия. Под тази линия стената не е измазана. Две неизмазани правоъгълни полета със същата височина от пода и широки 0,85 м се очертават върху страничните стени към северния и източния

[1] Този начин за оформяване на вратата не ни е известен от гробници, съвременни на нашата, но го намираме при микенските. Срв. A. J. B. Wace, Excavations at Mycenae..., стр. 325, табл. LIII; стр. 347, табл. LVI, LVII; стр. 360, табл. LVIII; стр. 378, табл. LX.

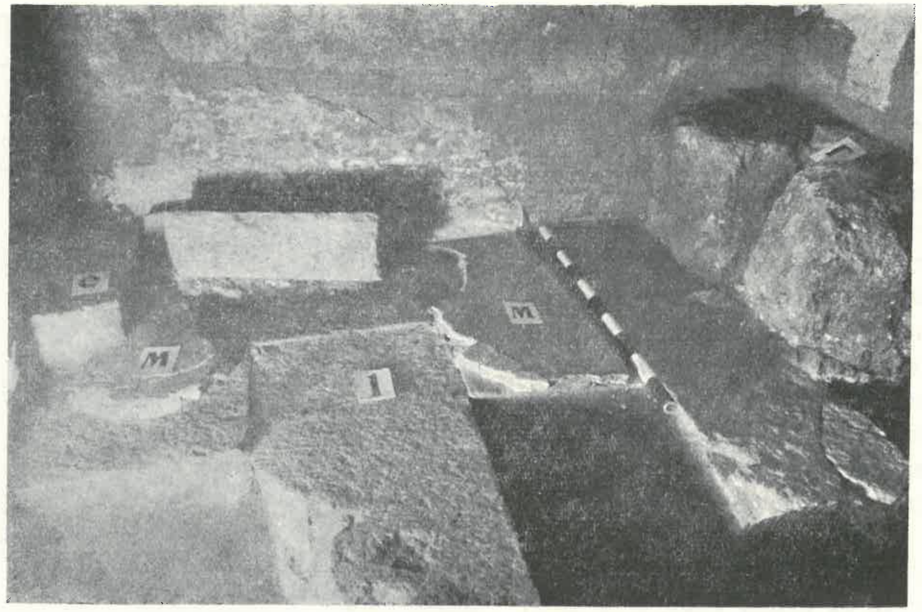

Фиг. 11. Подът в северозападната половина на камерата
Fig. 11. Le plancher dans moitiée nord-ouest de la pièce

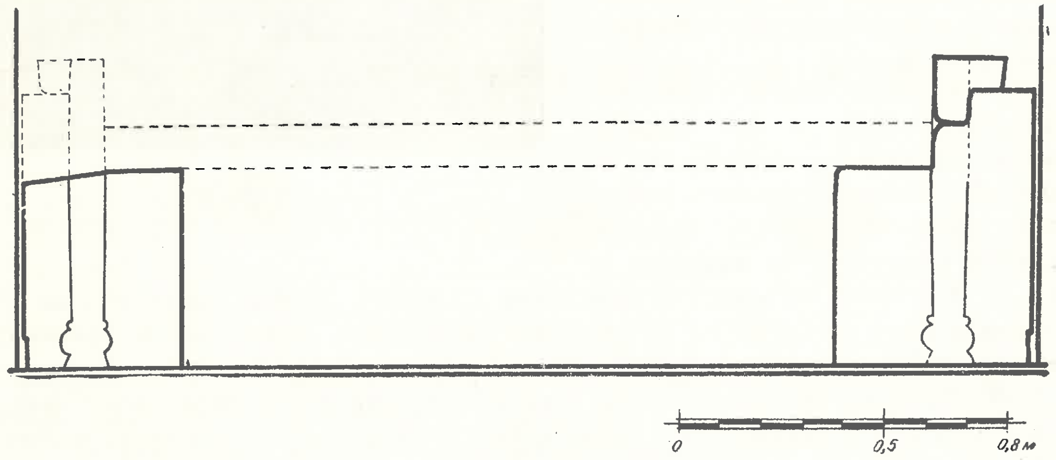

Фиг. 12. Погребално легло (възстановка)
Fig. 12. Lit mortuaire (reconstitution)

ъгъл. Мазилката от пода на камерата към североизточната стена на разстояние 0,85 м от нея също прекъсва в права линия (фиг. 11 М). Явно, в тази част на камерата срещу входа към североизточната стена е стоял голям призматичен предмет, поставен още преди измазването ѝ. Той е имал височина 0,58 м, ширина 0,85 м и дължина 2,45 м. Касае се за каменно погребално легло. Към него принадлежат двете плочи, профилирани, и каменният блок с Г-образно изрязване в единия край, намерени сред разбърканите камъни от пода на камерата. Освен мястото и трите размера, фиксирани от прекъсванията на мазилката, запазените три каменни фрагмента от леглото позволиха да се изясни и неговото оформление. То е имало само една лицева страна срещу входа, от двата края на която са профилираните плочи,

(фиг. 12). Върху тяхната лицева повърхност са изрязани контурите на два крака, които възпроизвеждат плоскосно очертанията и формата на струговани крака от дърво. Дълбочината на профила е 0,035 м. В ъглите му личат следи от бяла мазилка. По-голямата плоча в единия край е изрязана стъпаловидно по цялата дебелина. Тази плоча е стояла към югоизточната стена и изображеният на нея крак, сравнен с другия, е имал по-голямо отстояние от стената (фиг. 12). На тази страна може да се търси възглавницата на леглото. За такава е служил един песъчлив камък с размери 0,48 м × 0,48 м × 0,13 м, оформен със заоблени краища и два хоризонтални жлеба на страничните стени. Двата блока от конгломерат, намерени в северния ъгъл (фиг. 11 Г), изглежда, са били свързани с нейното подпиране. Конструкцията и пластичното оформление на погребалното легло сочат заимствуване на форми от една опростена дървена мебел.

Отвън гробницата е обвита с пласт речни камъни, парчета от сотирски плочи и други каменни отломки на калов разтвор. Над тази защитна зидария, която стига до крилата на фасадата и не покрива купола, следва могилният насип.

Наблюдения върху могилния насип

Големи изкопни ями, особено в южната и югоизточната част, охарактеризирваха външния изглед на могилата преди разкопаването. Една от тях се оказа непосредствено над горния камък на куполното покритие, което оставаше на 0,6 м под нея.

Могилният насип се очерта в три основни пласта. В горния пласт от 0 м до 1,2 м, който включваше по-голямата част от изкопите на повърхността на могилата, находките се откриваха в трите сектора без югозападния. Сред тях се намират фрагменти от долиуми, дъна от керамика от римската епоха, бронзова монета от Антонин Пий (138—161), сечена във Филипопол, и бронзови копчета и обеци от XII—XIII в. Вторият пласт, който обхващаше отвън куполното покритие, бе слабо наситен в сравнение с горния. Единствено от югозападния сектор и непосредствено до него, в част от северозападния, произхождат: железни гвоздеи и скоби с парчета от червена, бяла и черна мазилка, стъклен вретеновиден лакримарий (фиг. 20) и два незначителни фрагмента от местна ръчна керамика. Видът на материалите и тяхното локализиране само в сектора над гробното съоръжение е един любопитен факт. Очевидно този пласт е оформявал най-високата част на първичното натрупване на могилата и в него над входа са разнесени материали от вътрешността на гробницата. Третият пласт, от черна пръст със сиво-черна ивица към основата, обвиваше цялото гробно съоръжение отвън и достигаше фронтонния камък. Насипът бе наситен по цялото протежение на могилните очертания, но най-вече встрани, до крилата на фасадата. Тук сред изобилието на местна ръчна керамика с прищъпната украса (фиг. 14) се намериха и фрагменти от сивопепеляви на цвят съдове, работени на колело, между които преобладават дъна от канички. Към местната керамика принадлежи и част от голям глинен съд, работен на ръка, със стилизиран орнамент, наподобяващ птица, предаден чрез вдлъбване на повърхността (фиг.16), както и на два глинени прешлена за вретено, единият от които е с врязана геометрична украса (фиг. 15).

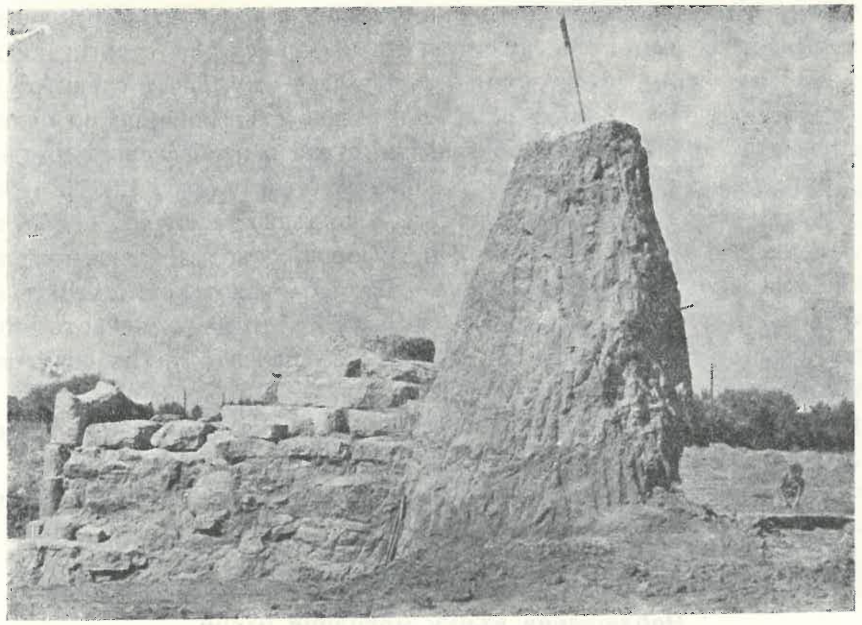

Фиг. 13. Гробницата, гледана отвън
Fig. 13. La tombe vue de l'extérieur

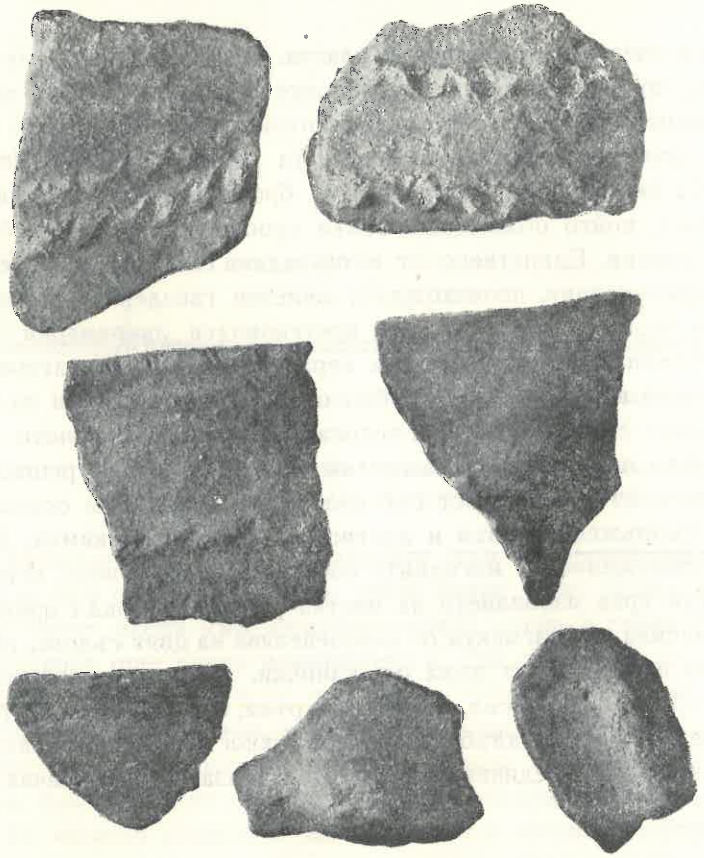

Фиг. 14. Фрагменти от местна керамика
Fig. 14. Fragments de céramique locale

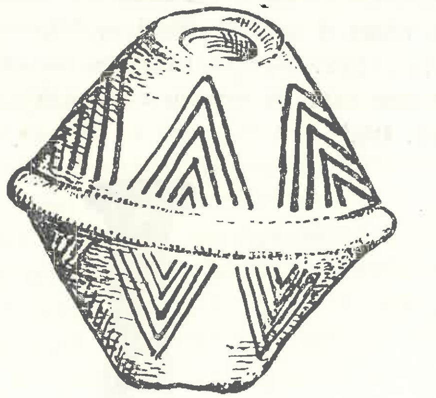

Фиг. 15. Глинен прешлен
Fig. 15. Fusaïole d'argile

Фиг. 16. Глинен фрагмент с украса на птица
Fig. 16. Fragment d'argile avec ornement représentant un oiseau

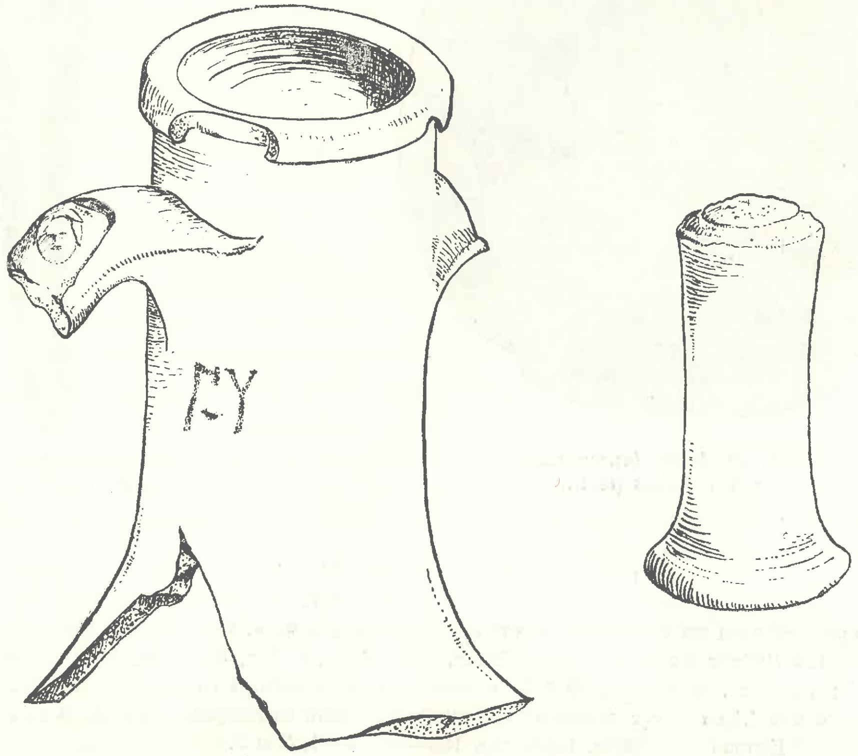

Фиг. 17. Част от амфора с печат
Fig. 17. Fragment d'amphore avec timbre

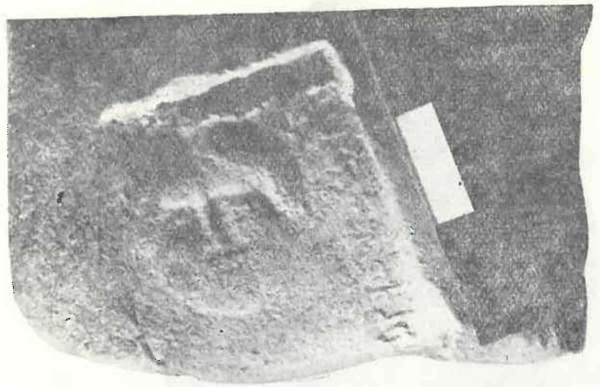

Фиг. 18. Печатът от амфората
Fig. 18. Timbre amphorique

В насипа около входа се откриха части от устия на амфори и горна половина от глинена амфора от типа на тасоските, известни от Мезек[1] и Брезово.[2] За тасоския произход на амфорите от насипа говори и един фрагмент, върху дръжката на който е запазен печат с емблема[3] — женска глава и надпис Θασί[ων] Ἀριστοφάν[ης] (фиг. 17, 18), намерен заедно с горна част от червен глинен аскос (фиг. 19).[4]

Фиг. 19. Аскос (възстановен)
Fig. 19. Askos (restitution)

Фиг. 20. Стъклен лакримарий
Fig. 20. Lacrymatoire en verre

[1] Б. Филов, Куполните гробници, стр. 71—72, обр. 81 и 82.

[2] Б. Филов, Паметници на тракийското изкуство, ИАД, VI, (1916—1918), 1919, стр. 13, обр. 13.

[3] Същата емблема ни е известна и от други тасоски печати. Срв. A. M. Bon et A. Bon — V. Grace, Les timbres amphoriques de Thasos, Paris, 1957, n° 406, 582, 583, 1071, 1204, 1631, 1632, 2017—2019; изглежда, че печатът № 406 и този от нашата амфора са правени от една и съща матрица. Личното име Ἀριστοφάνης намираме при тасоските печати от Копринка, срв. А. Алексиева, Амфорни печати от Копринка, ГНМПл, 1950, стр. 186—187, № 1, 2 и 3.

[4] За видовете аскоси срв. В. Д. Блаватский, История античной росписной керамики, Москва, 1953, стр. 56, табл. IX—126.

Намирането на амфорните части и аскоса в насипа, който непосредствено покрива гробницата, дава възможност да отнесем последната най-рано към втората половина на IV в. пр. н. е.[1]

Заключение

Запазените две каменни плочи и един блок от долната част на погребалното легло ни дава основание да смятаме, че се касае за погребение чрез трупополагане. В случая състоянието, в което се намери гробницата, дава достатъчно обяснение за липсата на костни останки от погребения. Но ако ограбването и разбъркаността, в която намерихме погребалната камера, ни отнема възможността да получим точна представа за броя на погребенията, станали в нея, то наблюденията върху архитектурното оформление на гробното съоръжение представляват интерес в това отношение. Забелязват се няколко преправки, които се свеждат до изменения във входа, преддверието и входа на камерата. При първоначалния вид на гробницата отворът на входа е имал ширината на преддверието и се е ограничавал отстрани от двете „анти". С него се свързва положената мазилка върху тях и полето на фронтона. Поставянето на двата стълба в предния край на преддверието е резултат на едно преустройство на цялата входна част на гробното съоръжение като измазването им е предизвикало второто измазване на преддверието. Преправката трябва да е близка по време на първоначалното оформление на гробницата, тъй като в нея се съзира повече един стремеж към допълнително разкрасяване, отколкото някакви конструктивни или практически съображения. Поставянето на каменна плоча на входа за камерата е станало след разбиването на вратата и разрушенията на гробницата. На него отговаря и зазиждането на преддверието с кирпичи, които носят следите на разнесената мазилка.

Очевидно преправките не изменят първоначалния план на гробницата, а представляват по-скоро доразвиване на някои нейни елементи. Те охактеризират последователни моменти на един недълъг период от време, свързани с използуването на гробното съоръжение. Глинените украшения и бронзови части с позлата — единствените останки от инвентара, разпръснати заедно с фрагментите мазилка — посочват, че ограбването е станало преди зазиждането на преддверието и входа с каменни плочи. Това затваряне едва ли ще може да се свърже с ново погребение. Последното би трябвало да се изяви и с някакви следи от инвентар, колкото и незначителен да е, извън този, намерен с разрушената мазилка. Не е логично също да се очаква, че инвентарът от последното евентуално погребение може да бъде разграбен без остатък, а позлатената украса от венец от предишното погребение да остане разпиляна от камерата до постамента. Зазиждането на преддверието може да се схване по-скоро като опит на „съвременниците" на последното[2] използуване на гробницата за опазване на това, което е могло да оцелее след ограбването, повлякло отчасти и нейното разрушаване. Очевидно първоначалното използуване на

[1] Срв. Хр. М. Данов, Из древната икономическа история на западното Черноморие до установяване на римското владичество, ИАИ, XII, 1938, стр. 230—231; Т. Иванов, Керамиката от некропола на Аполония, РП, II, 1948, стр. 44—45; А. Алексиева, Амфорни печати, стр. 189.

[2] Цялостно зазиждане на помещението пред погребалната камера е било практикувано при куполните гробници независимо от кой тип са и от коя епоха. Срв. A. J. B. Wace, Excavacions at Mycenae, стр. 330, 360. Също като затваряне трябва да се приеме и сухата зидария от преддверието на гробницата от Старосел. Вж. Ив. Велков, Тракийската гробница при Старо ново село, ГПНБМ, 1925, стр. 173.

гробницата трябва да се отнесе към последната четвърт на IV в. пр. н. е.[1] Преправката с двата стълба в преддверието не може да се отдалечи по време от тази дата, още повече че тя не показва някакви нови изисквания в използуването на гробното съоръжение. Опустошаването на първоначалното погребение, непосредствено след което е било зазидано преддверието, не може да се търси по-късно от първата четвърт на III в. пр. н. е., евентуално при нашествието на келтите.[2] Само с едно голямо нашествие, каквото за времето е било келтското, може да се обясни ограбването и вътрешното разрушаване на куполната гробница.

Със своето архитектурно оформление гробницата край Пловдив се отделя от известните досега куполни гробници у нас. Правоъгълната, почти квадратна камера на пръв поглед дава основание да я отнесем към т. нар. „македонски тип". Но композицията на плана и особено пространственото изграждане я отличават от тези гробни съоръжения,[3] при които преддверието и камерата са най-често с еднаква ширина и имат еднакво покритие. От друга страна, принципът[4] на градиране на пространствата, заложен в изграждането на Пловдивската гробница, се наблюдава и в тракийските „толосни" гробници. Поради това бихме могли да я причислим към тях, ако нямаше това съществено отличие във формата на нейната камера. Във връзка с нея стои и начинът на покриването, който се свързва най-често с квадратни, правоъгълни или многоъгълни в план помещения и не е характерен за местните строителни традиции.[5] Използуването му в случая трябва да се обясни като заимствуване от Мала Азия, където е намирал приложение и в погребалните камери като една конструкция не само пригодна за големия земен насип, но и с възможности за богато архитектурно-художествено оформление.[6] Намирането на този купол в Пловдивската гробница бележи най-западната точка от неговото разпространение и се засвидетелствува за втори път при течението на р. Марица след гробницата от Курткале — от втората половина на IV в. пр. н. е.[1]

[1] Указание за това ни дава не само монетата от Филип III Аридей, останала от инвентара на предишните погребения, но и позлатените глинени украшения, намерени заедно с нея. Последните ни са известни от куполните гробници при Казанлък (за розетите и глинените овални мъниста), срв. В. Миков, Античната гробница при Казанлък, София, 1954, стр. 24, обр. 25 и 26; при Мезек (за малиноподобните украшения), срв. Б. Филов, Куполните гробници, стр. 78, обр. 88; за перлоподобните украшения вж. Г. И. Кацаров, Нови находки из некропола на Месемврия, ИАИ, VII (1932—1933), 1933, стр. 287, обр. 67.

[2] Г. И. Кацаров, Келтите в стара Тракия и Македония, СпБАН, XVIII, 1918, стр. 54—72.

[3] L. Heuzey et Daumet, Mission archéologique, табл. 15, 18; Ив. Венедиков, Тракийската гробница при с. Ветрен, Пазарджишко, ИАИ, XV, 1946, стр. 195, обр. 93 и 94; Ив. Велков, Тракийската гробница при Старо ново село, стр. 172, обр. 2 и 3; Цв. Дремсизова, Надгробните могили при с. Янково, стр. 77—79.

[4] Обемите на преддверието и погребалната камера се градират по дълбочината на оста, като пространството на последната със своето стъпаловидно покритие получава по-голяма височина и доминира в композицията.

[5] Тази система на покриване е типична за архитектурата на някои области от Азия и Мала Азия и произхожда от дървената архитектура, откъдето е пренесена в камъка. Срв. Г. А. Пугаченкова, Реконструкция „квадратного зала" парфянского ансамбля старой нисы. Труды южно-туркменистанской археол. комплексной экспедиции, II, 1951 и сл.; Л. З. Сумбадзе, Колхидское жилище по Витрувию Архитектурное наследство, Москва, 1958, 11, стр. 81 и сл.; Венчатые покрытия в Русском деревянном зодчестве, Архитектурное наследство, Москва, 1958, 10, стр. 59 и сл.; J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918, II, стр. 623.

[6] G. Perrot et Chipiez, Histoire de l'art dans l'antiquité, Paris, 1890, V, стр. 284 (Bélévi): Remzi Oguz Arik, Les tumuli de Karalar, RA, 1935, V, стр. 133—140; A. Choisy, Histoire de l'architecture, I, стр. 246—2A.

Куполната гробница край Пловдив с композицията на плана, пространственото изграждане и особено с правоъгълната форма на камерата показва най-голяма близост с гробниците от Мала Азия и най-вече с тия от Северното Черноморие от IV в. пр. н. е.[2] Въпреки това тя се явява и като едно отклонение, изразено чрез прибавянето на двете крила, които фланкират входа на преддверието и оформяват фасадата на съоръжението. Подобна фасада намираме и при куполната гробница от Лозенград — втората половина на IV в. пр. н. е.[3] Фасадата на Пловдивската гробница, сравнена с нея, бележи един по-завършен вид в стремежа към декоративност. Това, намаленият обем на гробницата и използуването на една конструктивна система, чужда за местните традиции, характеризират началото на вече развилия се елинизъм, като се свързват най-рано с времето на наследниците на Александър Велики.

Вътрешното оформление не противоречи на тази дата. То показва традициите, преди всичко характерни за тpако-македонската област. Щуковата мазилка[4] и оцветяването стенната плоскост на пояси наподобява оцветяването на гробниците от Македония[5] и Северното Черноморие.[6] Погребалното легло е още един елемент в Пловдивската гробница, разкриващ тpако-македонските традиции от IV—III в. пр. н. е. То е изградено и оформено по един начин, подобен на леглата от гробниците в Пидна и Палатица,[7] но с много по-голяма примитивност. В него не е постигната нито прецизност, нито богата пластика, макар че е търсен такъв ефект не само в профилираните крака, но и в едно допълнително измазване.

Куполната гробница край Пловдив е един характерен паметник за елинизма в Тракия от последните десетилетия на IV в. и началото на III в. пр. н. е.

Каталог на материалите от гробницата и могилния насип

1. Шестолистна бяла глинена розета. Тичинките са означени със зелени чертички, три от които са запазени; краят на чашката по дължината завършва с малка дупчица: височина 1 см, диаметър 2 см (фиг. 9).

2. Част от розета с бял цвят, която в разтворения си край е завършвала с конкавна повърхност. Мястото на тичинките е обагрено червено (фиг. 9).

3. Малиноподобни глинени украшения, бели, със суха позлата, на брой четири, и фрагменти. Горната повърхност е покрита с топчета; отдолу завършват с издатък, в края на който има дупчица. Диаметър 1,5 см (фиг. 9).

[1] Б. Филов, Куполните гробници, стр. 79—83; В. Миков, Произход на куполните гробници в Тракия, сб. Г. Кацаров, II, стр. 19, 24.

[2] В. Д. Блаватский, О происхождении, стр. 29—54; В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, Москва — Ленинград, 1949, стр. 233 и сл.; В. Д. Блаватский, Строительное дело Пантикапея, МИА, 56, стр. 46; Г. А. Цветаева, Курганный некрополь Пантикапея, МИА, 56, стр. 227; А. Н. Карасев, Архитектура, стр. 205 и сл.

[3] Б. Филов, Куполните гробници, стр. 92—93, обр. 104 и 105.

[4] Ив. Венедиков, Тракийската куполна гробница край Ветрен, стр. 194—196; Ив. Велков, Тракийската гробница при Старо ново село, стр. 171 и сл.; Цв. Дремсизова, Надгробни могили при с. Янково, стр. 61—64.

[5] L. Heuzey et Daumet, Mission archéologique, стр. 231; AA, 1931, I—II, стр. 271.

[6] Е. В. Ершнедт, Монументальная живопис — Античные города Северного Причерноморья, стр. 247; В. Д. Блаватский, Строительное дело, стр. 38.

[7] L. Heuzey et Daumet, Mission archéologique, стр. 226—233; стр. 239—260.

4. Желъдоподобни украшения със следи от суха позлата. В широкия им край има дупка за прикрепяне. Дължина 1,3 см до 1,5 см (фиг. 9).

5. Перли от глина със суха позлата. В тесния край дупчица за прикрепяне. Дължина 7 мм (фиг. 9).

6. Глинени овални мъниста, бели, със суха позлата и дупчици от двете страни. Диаметър от 3 до 5 мм (фиг. 9).

7. Фрагменти от листовидни бронзови пластинки и лентички със следи от позлата. Ширина 1 мм (фиг. 9).

8. Гърло от амфора с жълто-червеникав цвят, слабо слюдеста; височина — 0,2 м (фиг. 17). Ръбът на устието е обърнат навън. Диаметър на устието 11 см. Запазена е само част от едната дръжка; сечението на дръжката е с неправилни елипсовидни очертания. Върху дръжката има правоъгълен печат, разположен към гърлото на съда. Представлява вдлъбнато поле с емблема женска глава. Размери на печата: 2,5 см $\times$ 3 см. Щемпелът е ударен небрежно, поради което се е получило разкривяване на надписа и сплескване на буквите (фиг. 18).

9. Горна част от амфора, фрагментирана, жълто-червеникав цвят.

10. Горна част от глинен жълто-червеникав аскос (фиг. 19).

11. Двойноконусовиден глинен прешлен с врязана геометрична украса. Височина 3 см, диаметър при отвора 1 см (фиг. 15).

12. Вретеновиден лакримарий от бяло стъкло. Височина 23 см, най-голяма ширина 4 см (фиг. 20).

13. Фрагмент от груб глинен съд, работен на ръка. Дължина 10 см, дебелина 2,5 см. На повърхността му е изобразена птица чрез врязвания (фиг. 16).

LE TOMBEAU À COUPOLE DES ENVIRONS DE PLOVDIV

L. Botušarova et V. Kolarova

(RÉZUMÉ)

Le Musée national d'archéologie de Plovdiv a entrepris en 1952 des fouilles dans la nécropole tumulaire au lieudit „Golemia-Aigăr" à environ 600 m au nord-ouest de la gare Filipovo—Plovdiv. Dans l'un des tumulus on a découvert un tombeau à coupole. Il est situé dans le secteur sud-ouest du remblai, édifié directement au niveau du sol (fig. 3). A la périphérie du tumulus on a trouvé en place le socle de pierre (fig. 5) d'une stèle funéraire à une distance de 10 m de l'entrée du tombeau. Il comprend deux pièces: une pièce à coupole et un vestibule (fig. 4) qui étaient dévalisés et en partie détruits. Les traces de ce pillage suivent le socle de pierre jusqu'à l'entrée du tombeau, qui est flanquée de deux ailes symétriques (fig. 6, 8). La façade a une largeur de 5,74 m, elle est surmontée d'un fronton fait d'un seul bloc. L'ouverture de l'entrée a 1,83 m de haut, sa largeur est celle du vestibule (1,30 m) et se rétrécit vers le haut. Dans ce dernier sont édifiés deux (encastrés) piliers à section rectangulaire, enduits d'un crépi blanc très fin et très lisse, mélangé à une poudre de marbre (fig. 6). Sa forme est rectangulaire. Il mesure 1,5 m de largeur, 1,55 m de longueur, 1,83 m de hauteur (fig. 4). Le vestibule est couvert de deux blocs horizontaux posés sur les murs latéraux. Lors des fouilles il était rempli de maçonnerie de briques en 7 rangs horizontaux (fig. 9). Le plan de la pièce funéraire est presque carré: 2,45$\times$2,20 (fig. 4). La

tombe est construite en rhyolite dans le système pseudo-isodôme, mais avec beaucoup plus de précision dans l'alignement et les mesures des blocs de la chambre funéraire. A 1,75 m de hauteur les murs se terminent par une corniche où la coupole commence (fig. 10). Le sol est recouvert de grands blocs rectangulaires enduit d'un mortier rouge. Les fragments conservés ont permis d'établir que le crépi des murs de la pièce était originairement en deux bandes noire et rouge et celui de la coupole — blanc; les murs et le sol du vestibule étaient également recouverts d'un crépi blanc.

Le tombeau a un revêtement extérieur d'un rang de moellons et de fragments de plaques d'un enduit de boue. Cette maçonnerie de protection s'étend jusqu'aux ailes de la façade et ne couvre pas la coupole.

Quelques remarques sur le remblai du tumulus

Le remblai du tumulus avait trois couches principales. La couche supérieure dont l'épaisseur atteint par endroits 1,2 m était saturée de matériaux qui appartiennent exclusivement à l'époque romaine; la seconde couche s'étend à partir de la pierre de la coupole et va jusqu'au fronton; dans son secteur sud-ouest on a trouvé des morceaux de crépi, un lacrymatoire de verre (fig. 20) et de la céramique, transportés vraisemblablement de l'intérieur lorsque le tombeau a été dévalisé. La troisième couche de terre noire qui recouvrait toute la tombe est saturée de tessons de céramique (fig. 14). On y a recueilli des morceaux d'amphores de Thassos (fig. 17, 18), d'askos en argile (fig. 19), de fusaïoles en argile, etc.

Conclusion

Par suite du pillage et du désordre qui régnait dans ce tombeau on ne peut connaître exactement le nombre des ensevelissements qui y ont eu lieu. Mais grâce aux dalles de pierre qui subsistent et à un bloc de la partie inférieure du lit mortuaire découverts dans la pièce (fig. 12) il est permis de supposer qu'on y enterrait les morts. En outre, les observations effectuées sur l'aspect architectural de ce tombeau montrent que l'entrée et la pièce ont subi plusieurs modifications. En l'occurrence celles-ci n'ont pas modifié le plan initial, mais ont plutôt complété certains de ses éléments, et c'est pourquoi ils caractérisent les moments succesifs d'une courte période, liés à l'utilisation de l'aménagement du tombeau. La maçonnerie du vestibule avec des briques est chronologiquement la dernière étape qui, cependant, n'est par rattachée à de nouveaux ensevelissements et peut être datée du IV—IIIe s. avant notre ère.

Le tombeau à coupole des alentours de Plovdiv par son plan, sa construction, mais surtout par la forme rectangulaire de la pièce et de son toit se rapproche des tombeaux d'Asie Mineure et de ceux du littoral septentrional de la Mer Noire du IVe s. avant notre ère. Mais il marque en même temps une certaine déviation par ses deux ailes que flanquent l'entrée du vestibule, analogues à celles du tombeau de Lozengrad de la seconde moitié du IVe s. avant notre ère. Pour toutes ces considérations le tombeau de Plovdiv pourrait être rattaché à l'hellénisme avancé et le plus tôt à l'époque des successeurs d'Alexandre le Grand. Les restes de l'inventaire funéraire — fragments de couronne (fig. 9), une monnaie en argent de Philippe III Aridée et la céramique (fig. 14—18), ainsi que l'aménagement intérieur du tombeau n'infirment pas cette date. Le lit mortuaire rappelle ceux des tombeaux du Pinde et de Palatica, bien qu'exécuté d'une manière beaucoup plus primitive et révèle nettement les traditions thraco-macédoniennes du IV—IIIe s. avant notre ère. Il est par conséquent permis d'avancer que le tombeau à coupole des alentours de Plovdiv est un monument de l'hellénisme en Thrace qui remonte aux dernières décenies du IVe s. et au début du IIIe s. avant notre ère.

НЕКРОПОЛ ОТ ЗИДАНИ ГРОБОВЕ КРАЙ ПЛОВДИВ

Христо Джамбов

При обработване на терена в южната покрайнина на Пловдив, заключен между шосето за с. Коматево и жп. линията за Асеновград, се откриват твърде често и разнообразни археологически паметници. От направените наблюдения на местността и фиксиране на тези случайни находки в този район се очертават следите на няколко тракийски селища, както и съответните към тях некрополи. Поради липса обаче на нарочни археологически сондажи и разкопки в този участък трудно е да се определят границите и броят на тези селища и некрополи, както и времето на тяхното възникване и замиране.[1] Видно е само, че тези стари поселения са разположени твърде нагъсто едно до друго, а някъде като че ли почти се сливат. Това е лесно обяснимо с бързото им разрастване поради близостта на големия град, до който са възникнали като непосредствени негови предградия. За стопанската дейност на тези предградия на Филипопол ни подсказа напоследък разкопаването и проучването на една стопанска сграда, изградена с твърде особена форма.[2] Няма съмнение, че със своята стопанска дейност тези предградия първи са задоволявали нуждите на големия робовладелски град.

През 1953 г. се попадна случайно на един нов некропол, принадлежащ към тези филипополски предградия, чието откриване наложи спасителни разкопки и проучвания на засегнатите в него няколко зидани гроба.[3]

На около 400 м южно от керамичната фабрика „Тракия“ (старият клон) група тухларски работници копали пръст за направа на ръчни тухли. В начупената линия на изкопа те попаднали на няколко зидани гроба, разположени на различна дълбочина от нивото на терена. Работниците разрушили един от тях, от който ни бяха предадени следните находки:

1. Глинен съд с размери: височина 10 см, диаметър на устието 10 см и диаметър на дъното 4 см (фиг. 1 *а*). Съдът има отстрани три дръжки, разположени симетрично и на височина на устието. Направен е от ситно пресята глина с червеникав цвят и по шийката има украса във форма на къси успоредни резки.[4]

2. Две медни монети, от които едната е от времето на император Максимин (235—238), а другата е повредена до неузнаваемост.[5]

---

[1] Като опит за определяне на границите на някои от селищата вж. Д. Цончев, Стари селища около Филипопол, ГМПО, I, 1954, стр. 273 и сл. и посочената там библиография.

[2] Хр. Джамбов, Късноримска стопанска сграда при Филипопол, ГМПО, I, 1954, стр. 295.

[3] Зидани гробове са откривани и на други места в този район. Д. Цончев, Приноси към старата история на Пловдив, 1938, стр. 94.

[4] За съдове с подобни форми вж. В. Миков, Разкопки из Родопите, ГПНБМ, 1940/1941, стр. 29, обр. 7.

[5] И за двете монети работниците не бяха много сигурни дали са от вътрешността на самия гроб, или от пръстта около него. При определяне на монетите от всички гробове бях подпомогнат от др. Г. Кацарова, за което ѝ изказвам благодарност.

Фиг. 1. Глинени съдове от некропола край Пловдив
a — от разрушения гроб, *b* — от гроб № 1 и *c* — от гроб № 2
Fig. 1. Vases d'argile de la nécropole des environs de Plovdiv
a — du tombeau détruit, *b* — du tombeau n° 1 et *c* — du tombeau n° 2

Според описанието, дадено от работниците, този гроб е бил ориентиран в посока изток—запад и изграден от печени тухли, споени с червен хоросан. Наложи се незабавно да бъдат отворени и проучени и останалите гробове, след което работата на тухларите беше спряна на този обект и прехвърлена встрани от него. Гробовете са ориентирани в различни посоки.[1] Три от тях са разположени на разстояние 5—6 м един от друг, а четвъртият — на 11 м встрани. Ето тяхното описание и гробен инвентар:

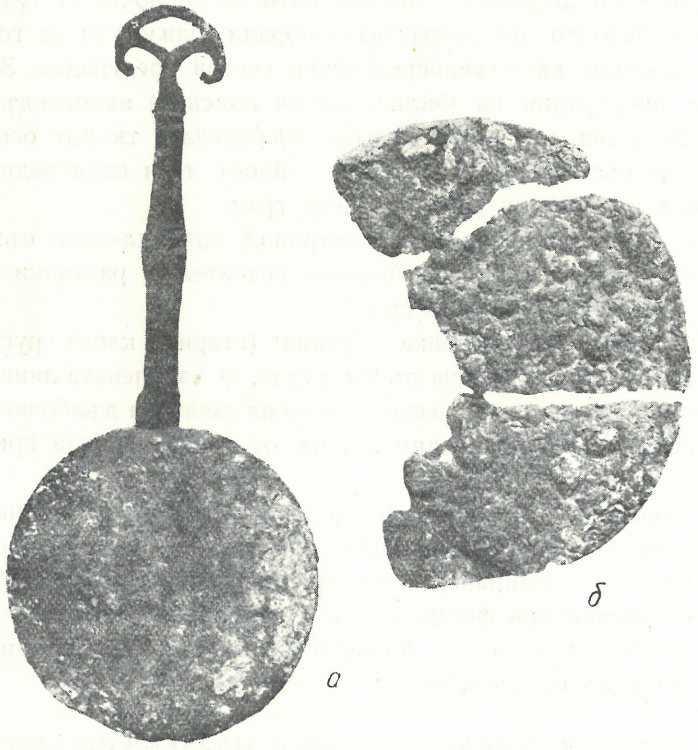

Фиг. 2. Бронзови огледала
a — от гроб № 2 и *b* — част от огледало от гроб № 1
Fig. 2. Miroirs de bronze
a — du tombeau n° 2, *b* — fragment de miroir du tombeau n° 1

Гроб № 1. Представлява правоъгълно помещение, иззидано от тухли, споени с червен хоросан. Има размери: дължина 1,92 м, ширина 1,06 м, дълбочина 0,62 м и е ориентиран посока североизток—югозапад. Отгоре е покрит с три каменни плочи, поставени плътно една до друга и фугите им замазани с хоросан. Двете от плочите при счупването им бяха пропаднали в гроба и последният се напълнил с пръст. Отвън стените на гроба са зидани грубо, а отвътре — правилно и гладко, след

[1] В различни посоки са ориентирани също гробовете в съседната местност „Гъстите могили," източно от този некропол, както и на други места в района. Б. Дякович, Могилни находки при Пловдив, ГПНБМ, 1930, стр. 195; Д. Цончев, Приноси, 1938, стр. 94.

което вътрешните стени са били измазани с фина хоросанова мазилка. Подът му е постлан с три реда квадратни тухли с размери 35×35×4 см. В гроба се намираха останките на четири скелета.[1] Костите на двата скелета бяха събрани на купчина в североизточния ъгъл на гроба, на третия скелет в северозападния ъгъл и само на четвъртия бяха поставени в нормално положение, т. е. проснати по дължината на гроба, по-точно в неговата лява половина. Очевидно това бе малка семейна гробница, в която са се извършвали допълнителни вторични погребения. По размерите си тя е била изградена предварително за двама покойници. Гробният инвентар в резултат на нейното неколкократно отваряне беше разбъркан и сравнително твърде беден. Състои се от следните находки:

1. Части от бронзово огледало силно оксидирано и разпаднато на парчета (фиг. 2 *в*).

2. Глинена чашка с червеникав цвят и две дръжки отстрани, които излизат от ръба на устието и съединяват най-издадената ѝ част: височина 8 см, диаметър на устието 7 см, диаметър на дъното 3 см (фиг. 1 *b*).[2]

3. Три медни монети, от които двете напълно повредени и неразчитаеми, а третата е от император Антонин Пий (138—161), сечена в Пловдив.

4. Две костни игли за коса с размери: дължина 16 см и 12 см (фиг. 3 *c*).

Гроб № 2. Разположен е на разстояние 5 м северно от гроб № 1 в

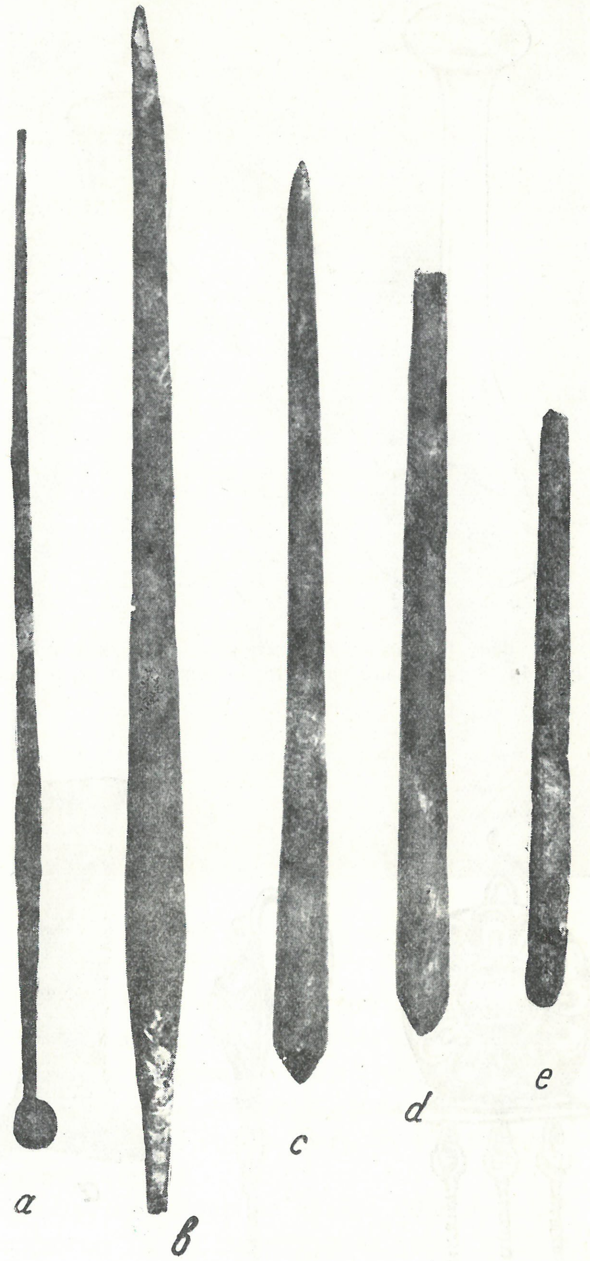

Фиг. 3. Игли за коса
a — медна игла от гроб № 3, *b*, *c* — костени игли от гроб № 1 и *d*, *e* — костени игли от гроб № 3
Fig. 3. Epingles à cheveux
a — épingle en cuivre du tombeau n° 3, *b*, *c* — épingles en os du tombeau n° 1 et *d*, *e* — épingles en os du tombeau n° 3

[1] Костният материал беше своевременно прибран от представител на ВМИ—Пловдив, и предаден на катедрата по анатомия при Института за обработка и изследване.

[2] За такива съдчета вж. В. Миков, цит. съч., стр. 29, обр. 7.

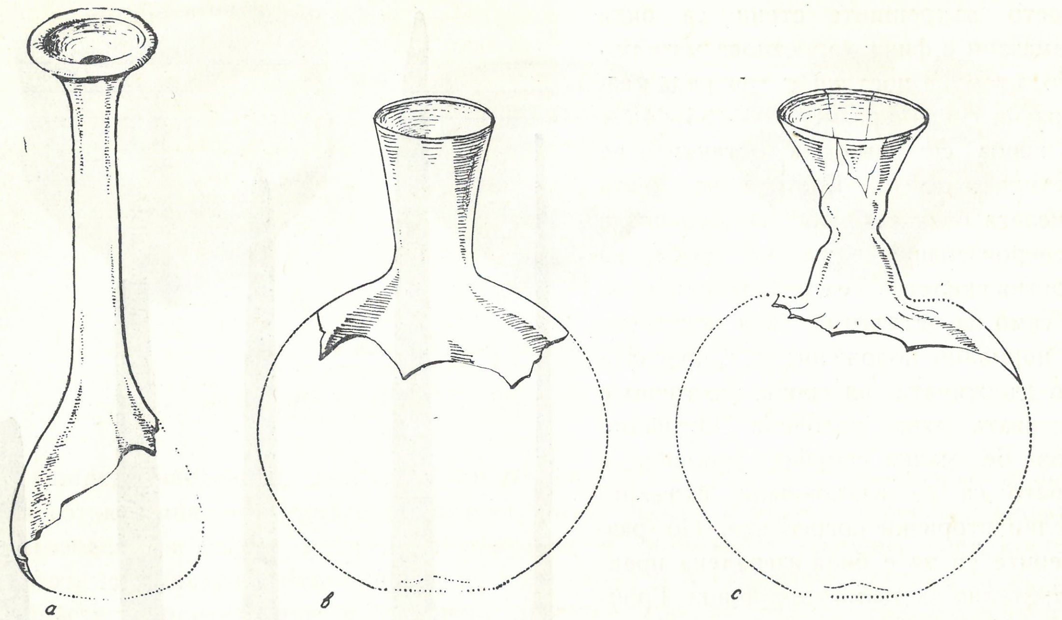

Фиг. 4. Стъклен балсамарий от гроб № 2, *b* и *c* — стъклени колби от гробове № 3 и № 4
Fig. 4*a* — Balsamaire en verre du tombeau n° 2, *b* et *c* — Balsamaire en verre des tombeaux n° 3 et 4

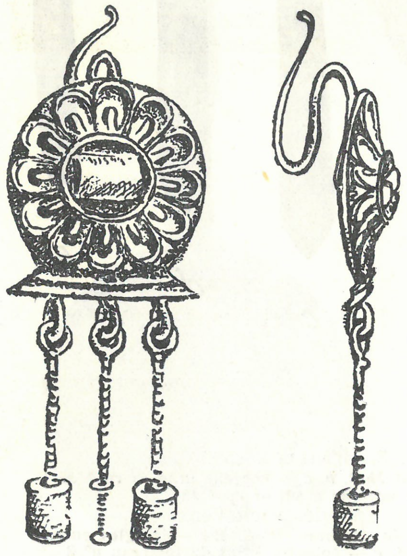

Фиг. 5. Златни обеци от гроб № 2
Fig. 5. Boucles d'oreilles en or du tombeau n° 2

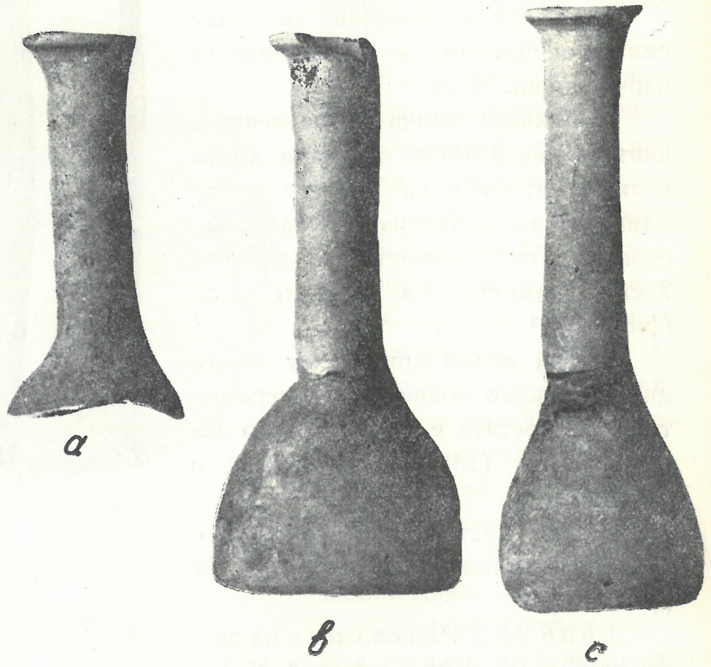

Фиг. 6. Глинени балсамарии
a — от гроб № 4, *b* — от гроб № 3 и *c* — от гроб № 2
Fig. 6. Balsamaires d'argile
a — du tombeau n° 4, *b* — du tombeau n° 3 et *c* — du tombeau n° 2

посока, напречна на него. Изграден е по същия начин от тухли с дебел пласт червен хоросан между тях, но значително по-малък по размери: дължина 1,94 м, ширина 0,57 м, дълбочина 0,52 м. Отгоре е покрит с пет плочи от камък. В него е извършено само едно погребение, но с твърде богат гробен инвентар, състоящ се от:

1. Стъклен балсамарий с пръстеновидно устие във форма на фуния и дълга шийка. Долната му част е отчупена: височина 15 см, диаметър на устието 3,5 см. Направен е от дебело стъкло със слабо зеленикав цвят (фиг. 4 *a*).[1]

2. Бронзово огледало с посребрена повърхност, състоящо се от две части: диск и дръжка. Огледалният диск (диаметър 8,5 см) е доста патиниран и леко огънат (фиг. 2).

3. Две (чифт) златни обеци, фино изработени. Всяка една от тях се състои от по три части: кукичка за прикачване, малък диск във форма на розета, в средата на който е поставена част от мънисто, и три висулки, завършващи накрая с нанизани на тях малки мъниста (фиг. 5).

4. Глинена чашка с червеникав цвят с две дръжки, от които едната отчупена. Размери: височина 8 см, диаметър на устието 9,3 см, диаметър на дъното 2,5 см (фиг. 1 *b*).

5. Глинен балсамарий с височина 16,5 см, счупен през средата (фиг. 9 *c*).

6. Медна монета от Антонин Пий (138—161).

Фиг. 7. Гроб № 3 след отварянето му
Fig. 7. Le tombeau n° 3 après son ouverture

Гроб № 3. Разположен е на разстояние 10 м южно от гроб № 1, ориентиран изток—запад. Размери: дължина 1,9 м, ширина 0,80 м и дълбочина 0,50 м (фиг. 7). Иззидан е като останалите гробове, само с тази разлика, че на някои места между тухлите са употребени и каменни парчета. Отгоре бе покрит с плочи, през фугите на които пръстта бе проникнала и запълнила изцяло гроба. В гроба е извършено единично погребение със следния гробен инвентар:

1. Части от стъкленица с фуниевидно устие и широко издуто обло тяло, изработена от тънкостенно стъкло: височина към 14 см, диаметър на устието 3,5 см (иг. 4 *b*).

2. Медна игла за коса с дължина 12 см с обла форма, която завършва накрая с малко топче (фиг. 3 *a*).

3. Две костени игли за коса с отчупени върхове: дължина 9,5 см и 7,5 см (фиг. 4 *d*, *e*).

4. Глинен балсамарий с височина 16,5 см, диаметър на дъното 4,5 см, счупен през средата (фиг. 8).

[1] За стъклени балсамарии, намерени в гробове в Пловдив и околностите, вж. Д. Цончев, Приноси, 1938, стр. 118; Л. Ботушарова, Късноримската гробница при Кап. Димитриево, ИАИ, XVII, стр. 245.

5. Железни гвоздеи, ковани, с които е бил сглобен дървеният ковчег (фиг. 9)[1]

Гроб № 4. Разположен на 18 м северно от гроб № 1. Изграден е по същия начин от тухли, споени с хоросан, и покрит отгоре с каменни плочи. Гробът

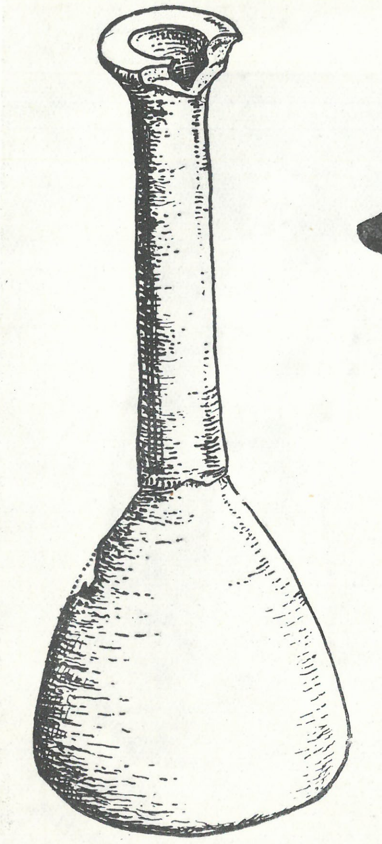

Фиг. 8. Глинен балсамарий от гроб № 3
Fig. 8. Balsamaire d'argile du tombeau n° 3

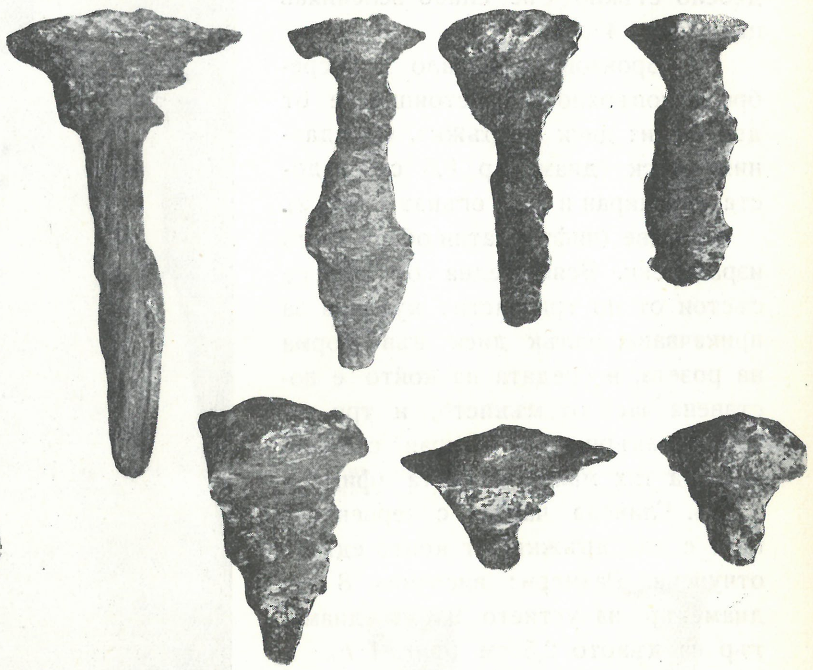

Фиг. 9 Железни гвоздеи от ковчега в гроб № 3
Fig. 9. Clous en fer du cercueil du tombeau n° 3

има размери: дължина 1,95 см, ширина 0,55 м и дълбочина 0,49 м. В него се откриха останки на един скелет, под черепа на който беше поставена каменна възглавница. За разлика от останалите гробове подът му не беше постлан с тухли, а само е подравнена и трамбувана пръстта. В страничните му зидове също са употребени каменни плочи наред с тухлите. Изграден е твърде плитко (0,45 м) от сегашния терен, докато останалите лежат на метър-метър и половина дълбочина. Инвентарът му се състои от:

1. Стъклена колба, счупена на части, изработена от тънкостенно стъкло. Има фуниевидно устие, което силно се стеснява в долната си част, височина към 14 см (фиг. 4 *c*).[2]

2. Част от глинен балсамарий, на който е запазена само шийката, а долната част разпадната (фиг. 6 *a*).

3. Медна монета от император Каракала (218—222) и медна монета от император Максимин II Даза (300—313).

[1] Такива железни гвоздеи не се откриха в останалите гробове. Трябва да предполагаме, че техните ковчези са били сглобени вероятно с дървени клечки. По цвета на пръстта личаха следи от изгнилото дърво.

[2] Подобна стъклена колба, намерена в друг гроб от Пловдив. Б. Дякович, Находки из некропола на античния Пловдив, ИБАИ, I, 1921/1922, стр. 49.

4. Железни гвоздеи (габъри) от обувки, намерени до костите на стъпалата (фиг. 9).

От направеното описание на гробовете и гробния инвентар, намерен в тях, от строителните белези и откритите монети се вижда, че на това място се е намирал един от тракo-римските некрополи край Пловдив. Неговото използуване можем да поставим засега в рамките на II—VI в. на н. е., когато е съществувало и селището, което го е създало. В непосредствена близост с разкопаните гробове липсват следи от насипване на надгробни могили, каквито се намират източно в местността „Гъстите могили“ и западно в местността „Остромила“.

АНТИЧНИ ЛАМПИ С МАРКИ ОТ ОДЕСОС

Мария Чичикова

Археологическият музей във Варна, чийто основател и дългогодишен директор бе Карел Шкорпил, притежава богата колекция от антични лампи. Между тях особен интерес представят лампите, сигнирани с марката на грънчаря, които ще разгледаме в настоящата статия, като вземем пред вид само лампите, намерени във Варна и близката ѝ околност.[1] Към тях включваме и четири лампи, изпратени на Софийския археологически музей през 1904 г. от Гръцката митрополия във Варна, чийто одеско произход е несъмнен.[2] Всички лампи с изключение на една са от римската епоха и макар и случайни находки, могат да ни дадат някои опорни точки за икономическото развитие на Одесос през този период.

1. Музей Варна. Инв. № II 658. Лампа, намерена при Римската кула във Варна. Запазена дължина 6,5 см, диаметър 5,5 см и височина 2,2 см (фиг. 1, 1). Лампата е с кръгъл, нисък резервоар, издаден напред фитилник и равно дъно. Глината след изпичането е добила сиво-чер цвят. Централният отвор е голям, обграден от релефен бордюр. Украсата, която покрива цялата повърхност на резервоара, се състои от радиално разположени тесни езичета, след което следва орнамент от усукана връв. Между фитилника и резервоара е моделиран бръшлянов лист. Краят на фитилника и дръжката, която е била широка, са отчупени. На дъното има марка, врязана с острие преди изпичането на лампата с гръцки букви в три реда

ΑΣΚΛ
ΗΠΙΑ
ΔΟΥ

Лампата, която има форма, характерна за елинистическата епоха, е работена с помощта на калъп — една нова техника, която в края на III в. измества грънчарското колело и дава възможност лампите да се украсяват богато. Лампи от този тип са широко известни почти във всички части на античния свят — Гърция, Мала Азия, Северна Африка, Италия, Южна Русия и др. Въз основа на начина на изработването и на украсата им те обикновено се свързват с мегарските чаши и се датират от II—I в. пр. н. е.[3] Лампи с марка *Ἀσκληπιάδου* ни са известни от Хер-

---

[1] Дължа да изкажа сърдечна благодарност на директора на музея във Варна др. Милко Мирчев за разрешението му да публикувам тези материали и на др. Г. Тончева за помощта, която ми оказа при уточняването на старите и новите инвентарни номера.

[2] Тук няма да разгледаме постъпилите през последните години нови лампи във варненския музей, за които нямаме сведения.

[3] W. Deonna, Lampes antiques à Délos, BCH, XXXII, 1908, стр. 153; R. H. Howland, Greek Lamps and their Survivals. The Athenian Agora, Results of Excavations, Vol. IV, 1958, стр. 158 и сл.; O. Vessberg and A. Westholm, The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus. The Swedish Cyprus Expedition, Vol. IV, part 3, стр. 185.

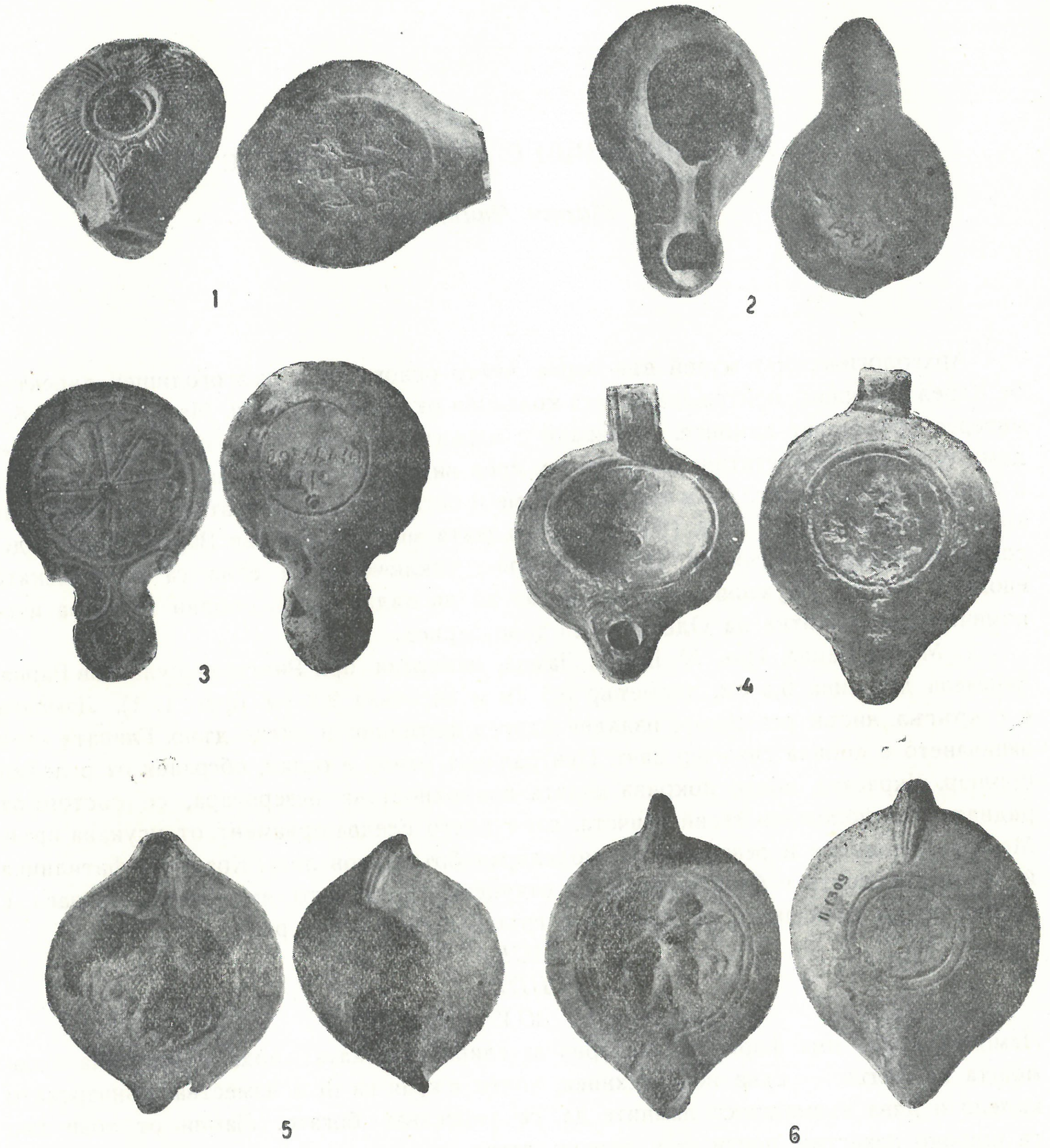

Фиг. 1. Антични лампи с марки от Одесос
Fig. 1. Lampes antiques avec marques d'Odessos

сонес — 1 екземпляр, сега в Ермитажа,[1] от Приене,[2] Атина[3] и 12 лампи от Делос.[4] При всички името е врязано и разположено в два или три реда. Със същата марка са подпечатани и няколко мегарски чаши, които вероятно са произведение на същия майстор.[5] Къде е било ателието му, мъчно може да се определи. Значителното число

[1] O. Waldhauer, Kaiserliche Ermitage. Die antiken Lampen, Petersburg, 1914, стр. 27, № 96 табл. VIII.

[2] Th. Wiegand und H. Schrader, Priene, Berlin, 1904, стр. 453, № 184.

[3] R. H. Howland, цит. съч., стр. 216, № 852, 853, табл. 26.

[4] W. Deonna, цит. съч., стр. 157, обр. d.

[5] W. Deonna, цит. съч., стр. 157 и посочената там литература; F. Courby, La céramique à reliefs hellénistique, Paris, 1922, стр. 415.

лампи с неговото име, намерени в Делос, дават основание да смятаме, че е работил на острова.

2. Музей Варна. Инв. № II 676. Лампа, намерена в гробница на „Лозарската улица", Варна. Дължина 7,5 см, диаметър 5,2 см, височина 3 см (фиг. 1, 2). Лампата е с кръгла форма на тялото и издаден напред фитилник. Глината след изпичането е получила червен цвят. Дискът е обграден с релефен пръстен, които не се затваря, а продължава като широко каналче върху фитилника и обгражда отвора за фитила. Без дръжка, на раменете с две пъпки. Дискът е отчупен. На дъното релефна марка, която е силно изтрита

FORTIS

Лампата принадлежи към известната група Firmalampen от римската епоха и спада към тип X на Loeschke или тип XVII на Jvanyi,[1] за който е характерно широкото каналче върху фитилника. Появява се в края на I в. и съществува до IV в., както ни сочат находките с монети от Панония. Лампи с марка FORTIS са широко известни в цялата римска империя: Италия, Панония, Германия, Дакия, Мизия.[2] У нас са намерени в Ескус,[3] Арчар, Видин, Свищов, Силистра и др. За точното датиране на екземпляра от Варна сме затруднени от обстоятелството, че формата на лампите от този тип е останала почти непроменена през цялото време на неговото съществуване. Освен това лампите с марка FORTIS са били масово копирани в провинциите и тогава, когато работилниците на FORTIS в Италия са били престанали вече да работят. Грубата форма на нашата лампа и неясният надпис на дъното ѝ свидетелствуват, че принадлежи на провинциална местна работилница, чиято дейност може да се постави през II—III в.

3. Музей София. Инв. № 3466. Лампа, изпратена от Гръцката митрополия в Варна. Дължина 9,7 см, диаметър 6,7 см, височина 2,7 см (фиг. 1, 3). Лампата е от фина глина, добила след изпичането жълт цвят и покрита с тънък слой кафява глеч. Резервоарът е кръгъл с издаден напред закръглен фитилник, фланкиран в основата с волути. Дискът е конкавен, украсен с розета, съставена от 8 листа със сърцевидна форма. На дъното, ограничено от врязан кръг, има марка, врязана преди изпичането с курсивни букви в два реда

ROMANH
SIS
o

Тази лампа спада към тип IV на Льошке или тип II на Иваньи, за който е характерен закръгленият фитилник с волути и който започва да се произвежда от средата на I в. от н. е.[4] Марката *ROMANESIS*, врязана върху влажната глина с курсивни букви, се отличава от останалите римски марки, които обикновено са релефни и поставени с щемпел. При тази марка освен това често се смесват гръцки букви особено при дългите вокали. В нашия случай е употребена H вместо E и

[1] S. Loeschke, Lampen aus Vindonissa, Zürich, 1919, стр. 270; D. Ivanyi, Die Pannonischen Lampen, Budapest, 1935, стр. 16 и сл.

[2] D. Ivanyi, цит. съч., стр. 167 и сл., № 2015 и сл., H. B. Walters, Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum, London, 1914, стр. 136, № 891, 892; Fr. Miltner, Die antiken Lampen in Eisenstadt, ÖJh, XXIV, 1929, стр. 155, № 21—25; Fr. Miltner, Die antiken Lampen im Klagenfurter Landesmuseum, ÖJh, XXVI, 1930, AB, стр. 91, № 69—76; R. Noll, Die antiken Lampen im Landesmuseum zu Innsbruck, ÖJh, XXX, 1937, стр. 238, 239, № 29—33, обр. 79; D. Tudor Sucidava, I. Dacia, V—VI, 1937, стр. 417, № 2; D. Tudor, Sucidava, III. Dacia, XI—XII, 1945—1947, стр. 166.

[3] A. Frova, Lo scavo della missione archeologica italiana ad Oescus, Boll. dell'Istituto Nazionale di Archeologia e storia dell'arte, XI, 1948, стр. 38 и сл., обр. 108; За лампа Fortis, намерена в гроб при Гиген с монета от III в., съобщава Ив. Велков, Новооткрити старини, ИАИ, III, 1926, стр. 250.

[4] S. Loeschke, цит. съч., стр. 225; D. Ivanyi, цит. съч., стр. 11.

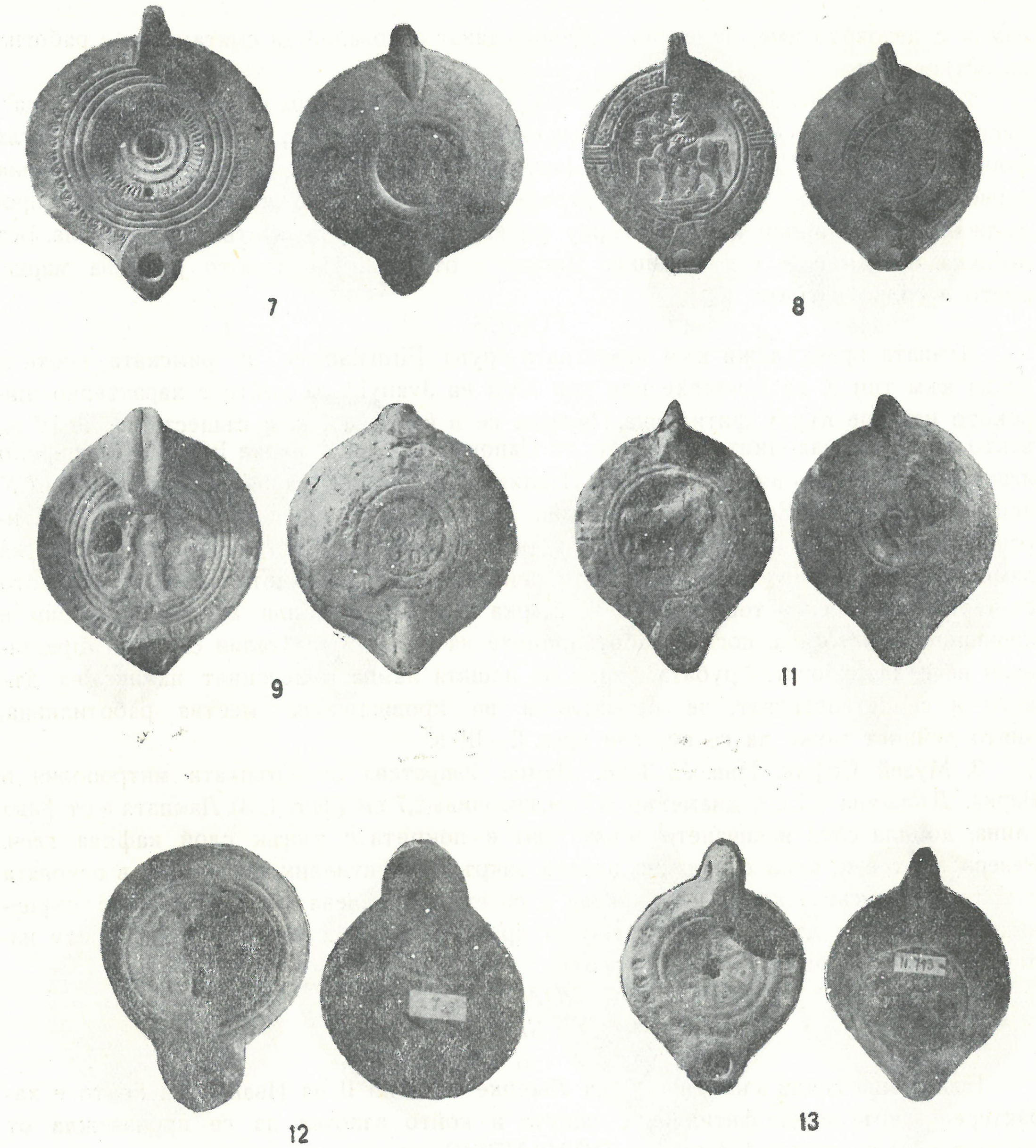

Фиг. 2. Антични лампи с марки от Одесос
Fig. 2. Lampes antiques avec marques d'Odessos

окончанието *ziz* вместо *sis*. При други лампи вместо *o* се среща *ω*. Почти всички лампи с тази марка са намерени в източните средиземноморски области: 15 лампи от светилището на Деметра в Книдос притежава Британският музей,[1] в музея в Майнц се пазят 11 екземпляра, произхождащи от Мала Азия,[2] в Далмация са на-

[1] H. B. W a l t e r s, цит. съч., № 582, 608—610, 660, 680, 681, 722, 723, 735, 1246, 1273, 1278, 1285, 1293.

[2] G. B e h r e n s, Fabrikate des Lampen-Töpfers Romanesis im römisch-germanischen Zentralmuseum, Mainzer Zeitschrift, 44/45, 1949/1950, стр. 164; H. M e n z e l, Antike Lampen im römisch-germanischen Zentralmuseum zu Mainz, Mainz, 1954, стр. 36 и сл., обр. 31.

мерени над 20 екземпляра,[1] в Северна Африка,[2] Атина,[3] Делос,[4] Приене, Херсонес, Керч[5] и Смирна.[6] У нас една лампа с марка ROMANESIS ни е известна от Нове, сега в музея в София.

Гръцките букви в надписа и широкото разпространение на марката на изток са дали основание на много учени да смятат, че марката не е от римски произход, и да търсят работилницата ѝ в източната част на римската империя, в областите, гдето се говори гръцки език.[7] Според Behrens[8] обаче, който се е занимал специално с особеностите на марката, небрежното предаване на името се дължи на гръцки роби, използувани като работници в грънчарницата на ROMANESIS. Това предположение е твърде приемливо, но не изключва възможността работилницата да се е намирала на изток. Дейността ѝ може да се постави в края на I и първата половина на II в. от н. е.

Следващата група лампи (от № 4 до № 11) принадлежи на типа „гръцки лампи"[9] от римската епоха. Характерно за тях е кръглото тяло, обикновено богато украсено, и малкият закръглен фитилник, отделен от тялото със сърцевидна линия или с два полегати жлеба, които му придават трапецовидна форма. Широкото разпространение на тези лампи в областите на източното средиземноморие и гръцките марки върху дъната им са доказателство за гръцкия им произход. Те започват да се произвеждат от II в. и съществуват до IV в.

4. Музей Варна. Инв. № II 684. Лампа с неизвестно местонахождение. Дължина 11 см, диаметър 7,9 см, височина 4,7 см (фиг. 1, 4). Глината е фина, доброкачествена, получила светлочервен цвят след изпичането. Лампата има кръгла форма, плещите са полегати, а конкавният диск, ограден от два врязани концентрични кръга, е без украса. Малкият закръглен фитилник е отделен от резервоара със сърцевидна линия. Дръжката е широка, пръстеновидна. На дъното има марка с врязани гръцки букви в два реда

. *EΛECEI*
. *NOY*

Двете начални букви са повредени и не могат да се разчетат. От втората буква личат хоризонтални хасти, които ни дават основание да я четем като *E*.

5. Музей Варна. Инв. № II 738. Лампа с неизвестно местонахождение. Дължина 10,6 см, диаметър 7,9 см, височина 4,7 см. Част от диска, дъното и фитилника са отчупени (фиг. 1, 5). Глината е фина, доброкачествена, светложълта. Лампата е с кръгло тяло, закръглен фитилник и плоско дъно. Върху вдлъбнатия диск,

[1] G. B e r s a, Le lucerne fittili romane di Nona, Bull. di Archeologia e storia dalmata, XXXVIII, 1915, стр. 49 и сл.; M. A b r a m i č und A. C o l n a g o, Untersuchungen in Norddalmatien, ÖJh, XII, 1909, стр. 72 и сл.; F r. B u l i č, Descrizione delle lucerne fittili, Bull. di Archeologia e storia dalmata, XXXVII, 1914, стр. 124.

[2] A. O s b o r n e, Lychnos et lucerna, Alexandrie, 1914, стр. 10, № 30, табл. II и VII, 26.

[3] CIL III, № 7310_3, лампи d и e.

[4] W. D e o n n a, цит. съч., стр. 171.

[5] O. W a l d h a u e r, цит. съч., стр. 34, № 159, 171, 216 и 316.

[6] Срв. R. H a k e n, Roman Lamps in the Prague National Museum and in other czechoslovak Collections, Sborník Národního Musea v Praze, Řada A — Historie, XII, 1—2, стр. 48, табл. III, № 42.

[7] M o m m s e n, CIL III, № 7310_3.

[8] G. B e h r e n s, цит. съч., стр. 163.

[9] O. B r o n e e r, Corinth, IV, Part II. Terracotta Lamps, стр. 90 и сл., тип XXVII и XXVIII; S. E. B a s s e t, The Cave at Vari, VI. Terracotta Lamps, AJA, VII, 1903, стр. 338 и сл.; H. M e n z e l, цит. съч., стр. 81; R. H a k e n, цит. съч., стр. 91; O. W a l d h a u e r, цит. съч., стр. 16 и сл.

обграден с врязана линия, има релефно изображение на перлова мида. Плещите са плоски, украсени с четири малки кръгчета. Дръжката е вертикална с канелюри. На дъното врязана марка с гръцки букви в два реда

ΠΛΑ . Ѡ,
N . .

която може да се допълни *Πλάτωνος*.

На работилницата на този майстор вероятно принадлежи още една лампа от музея във Варна, която няма марка, обаче е със същата форма, размери и украса и същия цвят и състав на глината. Марка *Πλάτωνος* върху същия тип лампа, но с друга украса върху диска е намерена в Херсонес.[1]

6. Музей Варна. Инв. № II 1309. Лампа, намерена в Морската градина. Дължина 11 см, диаметър 8,5 см, височина 3,5 см (фиг. 1, 6). Лампата е с кръгла форма на тялото и малък фитилник с трапецовидна форма при основата. Вдлъбнатият диск, обиколен с два врязани кръга, е украсен с релефна сцена: Ерос, свирещ на двуцевна флейта, с разперени криле и развяваща се зад гърба му наметка, пристъпва наляво към кръгъл, профилиран олтар с шишарка отгоре, пред който лежи козичка. Ерос е стъпил върху хоризонтална основа, изразена пластично. Плоските плещи са без украса, само по трансверзалната ос са прекъснати от по две врязани линии. Дръжката е отвесна с канелюри. На дъното има марка с врязани букви

Λ Ε

разделени от палмово клонче, което личи съвсем слабо.

Лампи с тази сигнатура са известни от разкопките на Керамейкос в Атина.[2] Тук освен самостоятелно марката *ΛΕ* се среща често свързана с името Прим и в по-редки случаи с Пирейтос. В сбирката на Института по класическа филология в университета в Прага се пази една лампа, произхождаща от Атина, с марка *ΛΕ*.[3] Върху диска е представена Афродита, а плещите са украсени с розети. Двете букви на марката са разделени от малко кръгче, което кара Haken да предполага, че марката *ΛΕ* представя съкращение не на едно, а на две имена. Марка *ΛΕ* носи и една лампа от колекцията на Rebecca Darlington Stoddard,[4] която по мотивите на украсата — Ерос, свирещ на сирингс, и пред него олтар — стои най-близо до лампата от Варна. У нас лампи с марка *ΛΕ* са намерени в Русе (пази се в музея в Русе) и в Кюстендил (в музея в Кюстендил). Дискът на първата лампа е украсен с розета, а на втората с бюст на въоръжена Атина, от типа Промахос. И при двете лампи буквите на марката са разделени с клонче. По същия начин е предадена сигнатурата и на една лампа от Коринт.[5]

7. Музей София. Инв. № 581. Лампа, намерена във Варна, в саркофаг на Евксиноградското шосе.[6] Дължина 11 см, диаметър 9 см, височина 2,5 см (фиг. 2, 7). Лампата е с кръгло тяло, широки плоски плещи и трапецовиден фитилник. Глината е фина, добила след изпичането светложълт цвят. Дискът е малък, конкавен, с три пластични концентрични кръга около централния отвор за маслото и кръг от врязани напречни линии. Плещите са украсени с яйцевиден орнамент и три врязани

[1] O. Waldhauer, цит. съч., стр. 60, № 464, табл. XLIV и табл. В.

[2] K. Kübler, Zur Formwandel in der spätantiken attischen Tonplastik, JbI, LXVII, 1952, стр. 107 и сл.

[3] R. Haken, цит. съч., стр. 98, № 102, табл. XIV, и обр. 21 на стр. 99.

[4] P. Baur, Catalogue of the Rebecca Darlington Stoddard Collection of Greek and Italian Vases in Yale University, New Haven, 1922, стр. 282 и 284, № 640, обр. 117 датира погрешно лампата от I—II в.

[5] O. Broneer, цит. съч., № 1385, табл. XXXIII.

[6] К. Шкорпил, Могили, Пловдив, 1898, стр. 143 и сл.

кръга. Дръжката е отвесна. Върху дъното, ограничено от пластичен пръстен, има марка с врязани гръцки букви в два реда

ΠΡΕΙΜ
ΟΥ

Прим е известен производител на лампи, чиято сигнатура се среща върху лампи от несъмнен коринтски произход. През втората половина на II в. той открива клон и в Атина, като развива особено широка дейност през първата половина на III в. и оставя далеч след себе си по значение своите съвременници Елпидефор и Пирейтос.[1] Сред материала от Керамейкос в Атина най-многобройни са лампите с марка Прим. Тук той се среща заедно и с марка *ΛΕ*. От атинската работилница на Прим е произлязла и работилницата на Наумахиос, който също се среща заедно с Прим.

По украсата си — яйцевиден орнамент на плещите и врязани линии върху диска — нашата лампа спада към първата група на тип XXVII според класификацията на Бронир.[2] Марка Прим се среща и върху лампи с украса, характерна за втората група на тип XXVII — кръг от врязани линии върху диска, в някои случаи излизащи лъчеобразно от центъра и гирлянда от лозови вейки и гроздове върху плещите.[3] Такава украса има една лампа от Кюстендил с много неясен надпис на дъното, който смятаме, че трябва да се прочете *ΠΡΕΙΜΟΥ*. Лампите на Прим много често са украсени и с релефни изображения на различни богове или с Еросови сцени[4] (трета и четвърта група на тип XXVII по Бронир).

8. Музей София. Инв. № 3465. Лампа, изпратена от Варненската гръцка митрополия. Дължина 9 см, диаметър 8,4 см, височина 3,1 см (фиг. 2, 8). Глината е фина, добре пречистена, добила тъмночервен цвят след изпичането. Върху вдлъбнатия диск, ограничен от пластичен пръстен, е представен кон в ход наляво, стъпил върху равна основа, изразена пластично. Ездачът държи в лявата си ръка поводите, а в дясната — копие. Дрехата е къса, с остро разграничени дипли. Косата е равно отрязана над челото, третирана плоскостно, по начин, характерен за римския портрет от средата на III в. Главата е непропорционално голяма в сравнение с размерите на тялото. Конят е с голямо, тежко тяло с подчертани контури и грижливо моделиране на всички подробности. Прави впечатление пластичността на релефа, при който не личат следи от ретуш. Изображението вероятно е получено от първоначалния, оригинален негатив. Плещите са украсени с розети от точки. Украсата е прекъсната на четири места — по надлъжната ос на лампата от дръжката и жлебовете на фитилника и по трансверзалната ос от две напречно разположени ленти. Дръжката е отвесна, задният ѝ край, който достига до основата на лампата, е украсен отстрани с две листенца. Върхът на фитилника е отчупен. Дъното, очертано от два врязани кръга, има по средата марка *ΕΥ*, поставена сред четири малки кръгчета, разположени на кръст.

Както е установил още Broneer, с марката *ΕΥ* се е подписвал грънчарят *ΕΥΤΥΧΗϹ*, който е най-продуктивният атински грънчар от първата половина на

[1] K. Kübler, цит. съч., стр. 107; O. Broneer, цит. съч., стр. 111—112.

[2] O. Broneer, цит. съч., стр. 90.

[3] К. Косцюшко-Валюжинич и М. И. Скубетов, Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе в 1907 г., ИИАК, вып. 42, 1911, стр. 13, обр. 13 а; O. Broneer, цит. съч., стр. 189, № 566; A. Furtwängler, Sammlung Sabouroff, табл. LXXV.

[4] T. Leslie Shear, The Conclusion of the 1936 Campaign in the Athenian Agora, AJA, XL, 1936, стр. 411, обр. 8; Excavations in the Athenian Agora, AJA, XLI, 1937, стр. 187, обр. 19; H. B. Walters, цит. съч., стр. 182 и сл., № 1204, 1213, 1217, табл. XXXIV; CIL XV_2, № 6886.

III в.[1] Между Еутюхес и Прим е имало тесни връзки, поради което дейността на Еутюхес не може да се постави много по-късно от продукцията на Прим.[2]

Като декоративни мотиви и при лампите на Еутюхес са използувани Еросови сцени.[3] Среща се украсата и на група първа и втора от тип XXVII на Бронир.[4] Релефната украса на лампата от Одесос намира съвсем точен паралел при две лампи от Атина. Едната е намерена в Керамейкос, но долната ѝ част не е запазена, поради което не може да се определи към чия работилница принадлежи. По особеностите на моделирането обаче Кюблер я датира от средата на III в.[5]

Втората лампа се намира в Народния музей в Прага и има на дъното марка клонче. Хакен я датира от началото на втората трета на III в.

9. Музей Варна. Инв. № II 769. Лампа, намерена в Римската кула във Варна. Зап. дължина 9,5 см, диаметър 8 см и височина 2,5 см (фиг. 2, 9). Част от фитилника отчупена, около отвора — следи от опушване. Фина, светла глина. Върху диска има релефно изображение на Ерос с разперени криле и наметка, пристъпващ надясно към правоъгълен профилиран олтар, върху който гори огън. Ерос е обърнал главата си назад и държи в лявата си спусната надолу ръка факла, а в дясната — тирс. Плещите са плоски, украсени с три концентрични кръга и яйцевиден орнамент, прекъснат по трансверзалната ос от две пластични плочки. Дръжката е широка, лентеста с жлеб по средата, прибавена допълнително. На дъното марка в два реда с гръцки букви

ΖΩϹΙ
ΜΟΥ

Други лампи с тази марка не са ми известни. Broneer публикува една лампа с марка *ΖΩϹΙΜΑϹ* от Коринт.[6] Мотивът на украсата — Ерос с факла и тирс пред олтар или Ерос с тирс и свирещ на сирингс пред олтар, както видяхме по-горе, е широко разпространен.[7]

10. Музей Варна. Лампа, намерена в гроб във Варна. Диаметър 8,5 см, височина 3,3 см. Лампа с кръгло тяло и трапецовидно завършващ фитилник. Дискът е украсен с кръг от врязани линии, излизащи лъчеобразно от центъра, а върху плещите има гирлянда от лозови вейки. На дъното носи марка[8]

ΘΕΟΔΩ
ΡΟΥ

11. Музей София. Инв. № 580. Лампа, намерена в саркофаг на Евксиноградското шосе.[9] Дължина 10 см, диаметър 7,3 см и височина 3 см (фиг. 2, 11). Глината след изпичането е получила светложълт цвят. Върху диска релефно изобра-

---

[1] O. Broneer, цит. съч., стр. 112; K. Kübler, цит. съч., стр. 102.

[2] За лампи с марка *EY* вж. A. Brueckner, Mitteilungen aus dem Kerameikos V. Vorbericht über Ergebnisse der Grabung 1929, AM, LVI, 1931, стр. 7; O. Broneer, цит. съч., № 1185, стр. 1240 К. Косцюшко-Валюжинич, Отчет о раскопках в Херсонесе в 1901 г., ИИАК, вып. 4, 1902; стр. 102, заб. 1.

[3] Haken, цит. съч., стр. 91, № 95; Waldhauer, цит. съч., стр. 62, № 447.

[4] Waldhauer, цит. съч., стр. 61, № 472, табл. XLIV, изписано е цялото име *ΕΥΤΥΧΗϹ*.

[5] K. Kübler, цит. съч., стр. 123, обр. 30.

[6] Broneer, цит. съч., стр. 204, № 694, табл. XXXI.

[7] Kübler, цит. съч., стр. 112, обр. 11—13; Waldhauer, цит. съч., стр. 20, № 478, табл. XLV.

[8] Лампата е публикувана от М. Мирчев, Две ценни гробни находки от Варна, Известия на Камарата на народната култура, серия хуманитарни науки, кн. IV, 1947, стр. 242 и сл.

[9] К. Шкорпил, Могили, стр. 143. Тъй като находките от трите саркофага са изброени общо, не е ясно дали лампа № 7 и 11 са намерени заедно, или в два отделни саркофага.

жение на бик надясно, стъпил върху основа, изразена с релефна линия. Украсата върху плещите — розети от точки, е прекъсната по трансверзалната ос от две врязани напречни ленти. Дръжката е отвесна. На равното дъно, ограничено от врязан кръг, има марка бръшлянов лист. Украсата на лампите с тази марка обикновено се състои от изображение на животно върху диска и спирален орнамент върху плещите. В Керамейкос са намерени около 600 екземпляра от тази серия.[1] Лампа от този вид у нас е намерена в Пловдив (сега в музея в София), в Южна Русия са намерени в Херсонес и Севастопол.[2] Тази марка се среща и върху лампи, чиято украса спада към група първа и втора от тип XXVII на Бронир.[3] Макар че в Атина до релефния лист често се среща сигнатурата *ΔΕ* или *ΕΥ*, Kübler не свързва тази серия лампи с определена работилница, а само поставя дейността ѝ във втората или третата четвърт на III в.

Лампите, които ще разгледаме по-долу, са от различни типове, които се срещат от I до III в. включително и носят марки във формата на знаци.

12. Музей Варна. Инв. № II 733. Лампа с неизвестно местонахождение. Дължина 9,2 см, ширина 7,1 см и височина 2,6 см (фиг. 2, 12). Лампата има кръгла форма и закръглен, издаден напред фитилник. Вдлъбнатият диск е украсен с розета от пет листа със сърцевидна форма. Върху плоското дъно, ограничено от врязан кръг, има марка усукана връв.

13. Музей Варна. Инв. № II 713. Лампа, намерена в града. Дължина 9,2 см, диаметър 6,6 см, височина 4,2 см (фиг. 2, 13). Лампата има кръгъл резервоар и закръглен, малко издаден напред фитилник. Леко вдлъбнатият диск е ограден с три пластични пръстена и украсен с шестолистна розета, между листата на която има по едно пластично кръгче. Върху плещите яйцевиден орнамент. Дръжката е отвесна и в долния си край стига до основата на лампата. На плоското дъно, очертано от врязан кръг, има щемпелувана шестолъчна звезда.

Лампи № 12 и 13 принадлежат към тип VIII на Loeschke или тип VII на Jvanyi,[4] който е бил широко разпространен през I в., особено към средата му, докато в края на века се среща по-рядко.

14. Музей Варна. Инв. № II 725. Лампа, намерена в града. Дължина 10,5 см, диаметър 6,7 см, височина 2 см (фиг. 3, 14). С кръгъл резервоар и закръглен, издаден напред фитилник, фланкиран от волути в основата си. Глината е фина, жълто-зелена със следи от кафява глеч. Върху диска релефно изображение на бига, теглена от два коня в бяг надясно. Коларят е прав. На дъното има марка вдлъбнато стъпало.

Лампата принадлежи към тип IV на Loeschke,[5] който го датира от I—II в. Марка във форма на стъпало се среща извънредно често върху римски лампи. Декоративният мотив — препускаща колесница — е също така много използуван при украсата на римските лампи.[6]

---

[1] Kübler, цит. съч., стр. 118, 123 и 126, обр. 227; по-различна е украсата на една лампа от Нар. музей в Прага, срв. Haken, цит. съч., стр. 95, № 99.

[2] ИИАК, вып. 42, стр. 8, обр. 8 а и б; Waldhauer, цит. съч., стр. 63, № 491, табл. XLVI.

[3] J. Brants, Antieke terra-cotta Lampen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, стр. 62, № 1104, табл. VII; P. Baur, цит. съч., стр. 282, № 638, обр. 117.

[4] D. Ivanyi, цит. съч., стр.,12; Fr. Miltner, ÖJh, XXVI, стр. 111, № 142.

[5] Loeschke, цит. съч., стр. 225.

[6] F. Fremersdorf, Römische Bildlampen, Bonn, Leipzig, 1922, стр. 90; J. Brants, цит. съч., стр. 17, № 218, табл. II, стр. 19, № 240, табл. III.

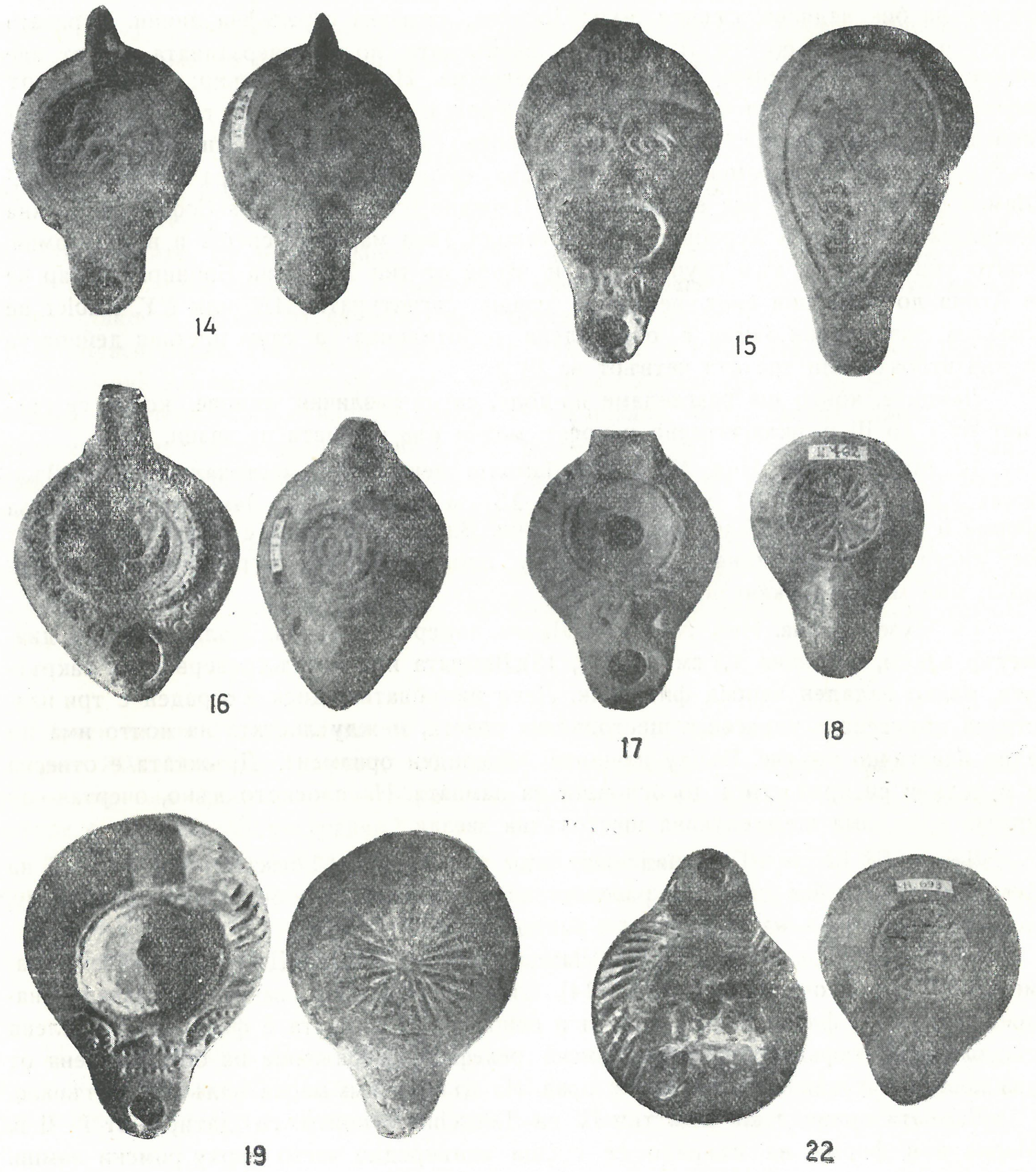

Фиг. 3. Антични лампи с марки от Одесос
Fig. 3. Lampes antiques avec marques d'Odessos

15. Музей Варна. Инв. № II 683. Лампа с неизвестно местонахождение. Дължина 9,6 см, диаметър 5,6 см, височина 4,5 см (фиг. 3, 15). Лампата е във форма на човешка глава. Глината след изпичането е добила светлочервен цвят. Устата е широко отворена и служи като централен отвор за сипване на маслото, а отворът върху издадената напред брада — за поставяне на фитила. На дъното марка врязан бръшлянов лист.

Лампи във форма на човешка глава са били особено много разпространени през I в. от н. е.[1]

[1] Walters, цит. съч., табл. XII и XIII.

16. Музей Варна. Инв. № II 730. Намерена при основното училище на Пазарния площад. Дължина 9,1 см, диаметър 6,2 см, височина 2,5 см (фиг. 3, 16). Лампата е с кръгъл резервоар и малък закръглен фитилник. С широка лентеста дръжка. Вдлъбнатият диск е ограден с два пластични пръстена. В средата релефно изображение на полумесец. Върху плещите и пластичните кръгове щемпелувани центрирани кръгчета. На дъното марка концентрични кръгове.

Лампата е подобна на лампи № 12 и 13, но е по-груба, с масивно тяло. Тази форма се среща през II—III в. Лампи с подобна украса са ни известни от Александрия,[1] Любляна[2] и др.

17. Музей Варна. Инв. № II 743. Лампа, намерена в града. Дължина 7,6 см, диаметър 5,1 см, височина 2,9 см (фиг. 3, 17). Лампата е с кръгло тяло и широк къс фитилник. Глината е груба, получила след изпичането светлочервен цвят. Конкавният диск е без украса, ограден само от врязан кръг. Върху полегатите плещи широки къси нарези. Дръжката е широка, лентеста. Фитилникът отделен от диска с три пластични пъпки. На дъното марка щемпелувана розета.

18. Музей Варна. Инв. № II 762. Лампа, намерена в гроб при Пожарната команда. Дължина 7,7 см, диаметър 5,5 см, височина 2,4 см (фиг. 3, 18). Лампа от същия тип като № 17. На дъното същата марка.

19. Музей Варна. Инв. № II 744. Лампа, намерена в гроб при Варна. Дължина 10,8 см, диаметър 8,2 см, височина 4,5 см (фиг. 3, 19). От същия тип като № 17. Фитилникът е отделен от диска с две релефни линии, отгоре украсени с нарези. Между линиите са разположени пет пластични пъпки. На дъното марка като при № 17.

20. Музей Варна. Инв. № II 672. Лампа, намерена в гроб на Пазарния площад. Дължина 7,3 см, диаметър 5,2 см и височина 3 см. От същия тип и със същата марка като № 17.

21. Музей Варна. Инв. № II 673. Лампа, намерена заедно с лампа № 20 в същия гроб. Дължина 6,5 см, диаметър 5,7 см, височина 3,4 см. От същия тип и със същата марка като № 17.

Лампи № 17—21, които по тип, украса и марка са съвсем еднакви, несъмнено принадлежат на една и съща работилница. Грубите форми и изработка на лампите издават местния им произход. Голям брой лампи от този вид са намерени при разкопките в Херсонес и носят същите марки.[3] Музеят във Варшава притежава три лампи от същия тип и със същата марка. Бернхард ги отнася към произведенията на провинциалната грънчарска промишленост и ги датира от III в.[4] Лампите от Варна също могат да се датират от това време.

22. Музей Варна. Инв. № II 693. Лампа с неизвестно местонахождение. Дължина 9,3 см, диаметър 7,6 см и височина 4 см (фиг. 3, 22). Лампата е от същия тип като № 17. Върху диска има релефно изображение на борба между двама гладиатори. На дъното марка концентрични кръгове, образувани от точки.

* * *

Разгледаните лампи по вида на марката могат да се разделят в две групи: марки с името на грънчаря и марки във форма на различни знаци. Марките, пред-

[1] A. Osborne, цит. съч., стр. 14, № 70, табл. IV.
[2] D. Ivanyi, цит. съч., стр. 97, 98, № 870, табл. XXXV, 2.
[3] К. Косцюшко-Валюжинич и М. И. Скубетов, Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе в 1907 году, ИИАК, вып. 42, 1911, стр. 12, рис. 3, 4, 5.
[4] M. L. Bernhard, Lampki starożytne, Warszawa, 1955, стр. 329 и сл.; № 331—333, табл. XCIII

ставящи знаци като стъпало, розети и пр. (№ 12 до 22), поради широката им употреба и разпространение не дават възможност да се свържат с определена работилница и да се установи производителният център. Прави впечатление обаче, че между тях преобладават римските лампи от I—II в., което говори, че през това време римският импорт е заемал важно място в икономическия живот на Одесос, докато през III в., особено през втората му половина, се засилва местното производство на лампи, за което свидетелствуват лампи № 17—22.

Много важни данни за икономическите отношения на Одесос с гръцкия свят ни дават лампите, носещи марки с името на грънчаря. Освен една елинистическа лампа с марка *'ΑCΛΗΠΙΑΔΟΥ*, една лампа FORTIS, която вероятно е местна провинциална имитация на прочутата италийска марка, и една с марка ROMANHSIS, чийто произход е спорен, всички останали лампи носят марки с имена на гръцки майстори. Повечето от тях са имена на едни от най-известните атински производители на лампи, работили почти едновременно от края на II и през целия III в.: *ΠΡΕΙΜΟΥ*, *ΛΕ*, *ΕΥ(ΤΥΧΗC)* и работилницата с марка бръшлянов лист. Обстоятелството, че в Одесос са застъпени заедно, макар и само с по един екземпляр, всички тези майстори, свидетелствува, че тяхното присъствие тук не е случайно, че то се дължи на редовни търговски връзки, които Одесос е поддържал с Атина през III в., поне що се касае до керамичния внос.

Известно е, че след Траян промишлената дейност в римските провинции, особено на Изток, започва да нараства. Първоначално в Гърция като важен керамичен център и производител на лампи се развива Коринт.[1] През втората половина на II в. обаче коринтското лампено производство започва да запада и центърът на производство се пренася в Атина. Атинските майстори от края на II и през III в. толкова много увеличават продукцията си, че започват да изнасят лампи не само за цяла Гърция, включително и за Коринт, но изглежда, че задоволяват нуждите от керамични стоки и на някои от западнопонтийските градове, в това число и на Одесос.

LAMPES ANTIQUES À MARQUES D'ODESSOS

M. Cičikova

(RÉSUMÉ)

L'auteur publie des lampes antiques à marques conservées aux Musées de Sofia et de Varna (l'ancienne Odessos), découvertes dans cette dernière ville et dans ses environs immédiats. Si on en excepte une seule portant la marque *'ΑCΚΛΗΠΙΑΔΟΥ* qui appartient à l'époque hellénistique, toutes les autres sont de l'époque romaine. Bien que ces trouvailles soient fortuites, elles fournissent certains points de repère sur le développement économique d'Odessos à cette époque. Les lampes n° 12 à 22 portent des marques qui affectent des formes diverses: empreinte de pied, rosace, étoile, feuille, spirales, etc. Parmi celles-ci les n° 12 à 16 sont datés du Ier — IIe siècle et sont un témoignage des importations romaines à Odessos. Pendant la deuxième moitié du IIIe siècle la fabrication locale de ces objets s'y est considérablement accrue. Les lampes n⁰ 17 à 22 en sont une preuve certaine. Un autre groupe porte des marques

[1] O. Broneer, цит. съч., стр. 26.

avec les noms des potiers. Seules deux lampes font exception — l'une avec la marque FORTIS que l'auteur croit être une imitation indigène de la célèbre marque italique, et la seconde avec la marque ROMANHSIS dont l'origine est controversée. Toutes les autres portent des noms grecs: . *ΕΛΕCΕΙΝΟΥ*, *ΠΛΑΤѠΝΟC*, *ΛΕ*, *ΠΡΕΙΜΟΥ*, *ΕΥ(ΤΥΧΗC)*, *ΖѠCΙΜΟΥ*, *ΘΕΟΔѠΡΟΥ*. Ce sont en majeure partie de célèbres potiers d'Athènes, fabricants de lampes qui travaillaient presque tous à la même époque — à la fin du IIe et pendant tout le IIIe siècle. Le fait qu'on trouve rassemblés à Odessos les noms de tous ces artisans, et même si pour chacun d'entre eux nous ne connaissons qu'un seul exemplaire, prouve que ceci n'est pas dû à un simple hasard, mais qu'Odessos entretenait au IIIe siècle des relations commerciales suivies avec Athènes, du moins en ce qui concerne l'importation de céramique. Or, on sait qu'après Trajan, la vie économique dans les provinces romaines, et plus particulièrement en Orient, s'est développée. Corinthe devient en Grèce un important centre de la production de céramique. Mais pendant la seconde moitié du IIe siècle la fabrication des lampes à Corinthe est en décadence et Athènes prend sa place. Au IIIe siècle les maîtres athéniens accrurent à tel point leur production qu'ils réussirent à exporter leurs produits non seulement vers toutes les villes de Grèce — Corinthe y compris — mais même vers certaines colonies du littoral de la Mer Noire, dont Odessos.

ЕДИН НОВ ВИД КОНТРАМАРКА НА ГРАД ОДЕСОС

Милко Мирчев

През 1958 г. в монетната сбирка на Народния музей във Варна постъпи една одесоска бронзова монета, силно изтрита, с диаметър 16 мм и тегло 3,3 г, инв. № I 2545.

Лице: Глава на жена с панделка, надясно.

Опако: *ΟΔΗΣΙΤΩΝ* (надписът изцяло изтрит) върху правоъгълна поставка, на която се е излегнал наляво Великият бог, но без рог на изобилието в лявата, свита в лакътя ръка. В отреза отдолу стои монограм.[1]

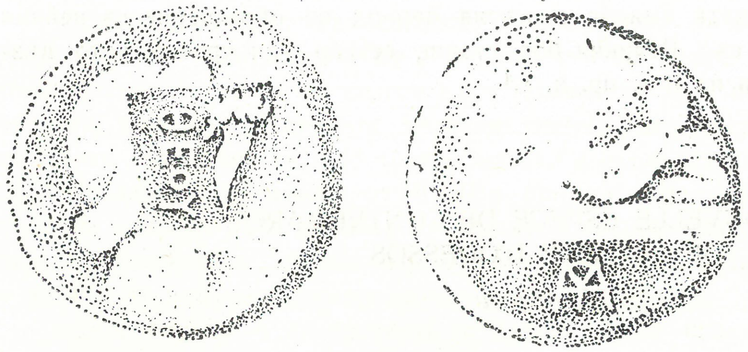

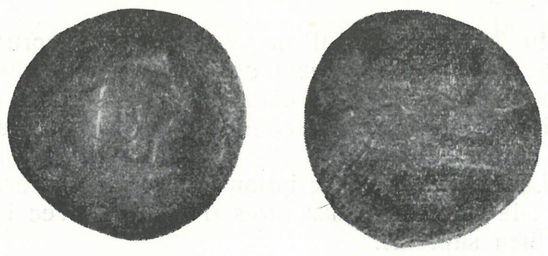

Фиг. 1 а,б. Бронзова монета на Одесос с новия вид контрамарка
Fig. 1a,b. Monnaie en bronze d'Odessos avec une nouvelle contremarque

Лицевата страна на тази монета е контрамаркирана с квадратен печат със страна 6 мм, поставен върху лицето на женската глава. Контрамарката съдържа вдясно релефно изображение на изправен рог на изобилието, а вляво думата *ΘΕΟΥ*, разположена по дължината на рога (фиг. 1). Тази контрамарка е очевидно одесоска, поставена върху похабена местна монета. Първата от известните досега два вида контрамарки на Одесос[2] с изображение на Великия бог, излегнат наляво, възпроизвежда в умалени размери опакото на одесоска бронзова монета.[3] Втората контрамарка — буквата О с вписана в нея буквата *Δ*, монограма на името Одесос — е заета от тетрадрахмите от типа Александър Македонски, сечени в Одесос през III в. пр. н. е.[4]

[1] B. Pick, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien, I, 1898, стр. 542, № 2185.

[2] Т. Герасимов, Антични монети с контрамарки от Долна Мизия и Тракия, ИАИ, XV, 1946, стр. 62.

[3] B. Pick, цит. съч., стр. 543, № 2189 и 2190.

[4] B. Pick, цит. съч., стр. 527, № 2109.

Фиг. 2. Опакото на Одесоска тетрадрахма с образа на Великия бог
Fig. 2. Le revers de la tetradrachme d'Odessos avec l'effigie du dieu suprême

Третата, нов вид контрамарка е явно заимствувана от опакото на редкия тип одесоски тетрадрахми с изображение на Великия бог, стоящ с рог на изобилието в лявата ръка и с надпис: вдясно *ΘΕΟΥ*, вляво *ΜΕΓΑΛΟΥ*, а отдолу *ΚΥΡΣΑ*[1] (фиг. 2). Употребата в случая само на първата дума *ΘΕΟΥ* от цялото име *ΘΕΟΥΜΕΓΑΛΟΥ* е напълно обяснима, като знаем, че прозвището *Μέγας* се явява в предримската епоха само по монетите, докато в други случаи този бог се споменава само с думата *ὁ θεός*.[2]

Да се приеме, че видът на контрамарката е зает от бронзовите монети на Одесос с малък номинал, които на опакото имат изображение рог на изобилието и надписа *ΟΔΗ ΘΕΟ*, е невъзможно, защото тук думата *ΘΕΟ* подобно на *ΑΓΑΘΗ* и *ΕΛΛΗ* върху монети от същия тип представлява първата половина от собствено име, вероятно на магистрат.[3]

Редкостта на новия вид контрамарка е свързана с кратката ѝ употреба и може да се обясни с малката емисия и късия период на обръщение на нейния прототип — тетрадрахмите със Великия бог, стоящ, сечени еднократно като възпоменателни монети в края на II в. пр. н. е.[4]

UNE NOUVELLE ESPECE DE CONTREMARQUE DE LA VILLE D'ODESSOS

M. Mirčev

(RÉSUMÉ)

En 1958 la collection de monnaies du Musée national de Varna s'est accrue d'une nouvelle monnaie de bronze d'un type autonome provenant de la ville d'Odessos. Elle est très effacée. Sur l'avers elle est contremarquée mais d'une manière différente de celles que nous connaissons des monnaies d'Odessos. Cette contremarque est carrée, les côtés ont 6 mm. et porte à droite la corne d'abondance, et à gauche l'inscription *ΘΕΟΥ* écrite parallèlement à la corne. La figure et l'inscription sont empruntées aux représentations sur le revers du type de tetradrachmes rares d'Odessos avec la corne d'abondance et la représentation du dieu suprême.

1 B. Pick, цит. съч., стр. 550, № 2215, табл. IV, 1.
2 G. Mihailov, Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, 1956, № 46.
3 B. Pick, цит. съч., стр. 551, № 2219—2221.
4 B. Pick, цит. съч., стр. 525.

ТЪРГОВСКИ ВРЪЗКИ МЕЖДУ ОДЕСОС И ПАНТИКАПЕЙ ПРЕЗ ЕЛИНИСТИЧЕСКАТА ЕПОХА

Ана Балканска

Връзките на Одесос и другите западнопонтийски колонии с античните градове по Северното Черноморие датират от времето на разцвета на атинската презморска търговия през V—IV в. пр. н. е. По-късно при царуването на боспорския цар Евмел (310—304 пр. н. е.) се създават благоприятни условия за нов подем в икономическия живот на черноморските градове.[1] Епиграфски и археологически паметници свидетелствуват за търговски и културни връзки на Одесос с Олбия и Пантикапей.[2]

Особен интерес в това отношение представят аморфните печати, намерени в Одесос, които произхождат от северния бряг на Черно море. Херсонески амфорни печати[3] бележат пътя на търговските връзки на този център както с вътрешните области, така и с останалите антични селища по северните и западните брегове на Понта. Намираме ги в Истрия,[4] Бизоне,[5] в околностите на Дионисопол[6] и в Одесос.[7] Те датират предимно от III—II в. пр. н. е. От това личи, че през тази епоха въпреки масовия внос на вина от южните прочути центрове Родос, Тасос и др. в западнопонтийските градове намират пазар, макар и в твърде ограничени размери, и вината на северночерноморските винарски центрове.

Едновременно с винарството в Херсонес[8] от края на IV и през III—II в. пр. н. е. се развива и винарството в Пантикапей. Археологическите разкопки през последните десетилетия в столицата на Боспорското царство и в другите боспорски градове, като Мирмекий и Тиритака, разкриха винарски съоръжения, които свидетелствуват, че винарството е било важен отрасъл в техния стопански живот през елинистическата епоха.[9] Наред с домашното производство на вино тук е била развита винарска промишленост с търговско предназначение.[10]

Свързано с винарството в античността е производството на амфори, необходими за съхраняването и особено за транспорта на виното. Сред масовия материал, придобит от разкопките в боспорските градове, изобилствуват фрагменти от местно

1 Хр. М. Данов, Западният бряг на Черно море в древността, София, 1947; Из древната икономическа история на Западното Черноморие, ИАИ, XII, 1938, стр. 210 и сл.; Т. В. Блаватская, Западнопонтийские города в VII—I веках до н. э., Москва, 1952, стр. 76—77.
2 Хр. М. Данов, цит. съч., стр. 106.
3 М. Мирчев, Амфорните печати от музея във Варна, София, 1958, стр. 49 и сл.
4 V. Canarache, Importul amforelor stampilate la Istria, Bucureşti, 1957, стр. 205.
5 М. Мирчев, цит. съч., стр. 106.
6 Пак там.
7 Пак там, стр. 107.
8 И. Б. Зеест, К вопросу о боспорских амфорах, АИБ, I, 1952, стр. 157 и сл.
9 В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, Москва, 1949, стр. 103 и сл.; Виноделие на Боспоре, МИА СССР, № 85, Москва, 1958, стр. 552 и сл.
10 В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, стр. 103.

производство амфори.[1] Те се различават от вносните амфори главно по състава на глината. По форма и големина наподобяват в общи линии амфорите от големите елинистически центрове. Характерни особености обаче намираме в някои детайли, като например формата на крачето. Боспорският тип амфори, както и други типове антични амфори, притетежава освен установения стандарт много варианти.[2]

Боспорските амфори са много по-слабо проучени в сравнение с херсонеските.[3] Широкото им разпространение обаче говори за значително производство, чийто произход трябва да се търси в някое от изтъкнатите местни стопанско-промишлени средища.[4] Амфорен материал е открит масово в Пантикапей, където, както видяхме, винарската промишленост добива широк замах. Същевременно тук имаме силно развито керамично производство в работилниците за керемиди.[5] Съставът на глината на голяма част от боспорските амфори е същият като този на пантикапейските керемиди. Открити са печати върху боспорски амфори, идентични с някои от печатите върху пантикапейски керемиди.[6] Тези факти насочват на мисълта, че значителна част от боспорските амфори вероятно са произведени в Пантикапей за нуждите на местното винарство. При това традицията да се подпечатват не само керемидите, а и други керамични изделия не е била чужда на Пантикапей. Известни са два печата върху обикновени тънкостенни съдове: единият е с паралелопипедна форма и съдържа надпис с името на града, другият е кръгъл с изображение глава на сатир и надпис с името на града.[7] Виното на Пантикапей е намирало пласмент предимно в Боспорското царство и периферията му, но така също и в някои от северночерноморските градове.[8]

Сред амфорните печати от неизвестен произход, намерени в Истрия, се отделя един печат, за който се предполага, че би могло да произлиза от Пантикапей.[9] Тук ние ще се спрем върху три амфорни печата от варненския музей, които досега спадаха към категорията на печатите от неизвестен произход.[10] Според нас възможно е те да принадлежат на амфори от Пантикапей.

1. Правоъгълен печат върху амфорна дръжка,[11] дължина 1,8 см, ширина 0,9 см. Глината е червена с дребни слюдести люспи. Дръжката има елипсовидно сечение. Надписът, предаден в съкратена форма, се състои от две букви. Печатът е намерен във Варна. Инв. № II 1759:

Θε [υδώρου].

[1] И. Б. Зеест, цит. съч., стр. 157

[2] Пак там.

[3] Пак там, стр. 158.

[4] Пак там, стр. 157.

[5] Д. Б. Шелов, К истории керамического производства на Боспоре, СА, XXI, 1954, стр. 119 и сл.; В. Ф. Гайдукевич, Новые эпиграфические данные о боспорских черепичных эргастериях, СА, XXVIII, 1958, стр. 123 и сл.

[6] И. Б. Зеест, цит. съч., стр. 157.

[7] И. Т. Кругликова, К вопросу о керамическом производстве в Пантикапее, КСИИМК, 1955, вып. 58, стр. 26 и сл.

[8] И. Б. Зеест, цит. съч., стр. 157.

[9] V. Canarache, цит. съч., стр. 295 и сл.

[10] М. Мирчев, цит. съч., стр. 60.

[11] Пак там, стр. 62.

Фиг. 1. Аморфен печат, намерен във Варна
Fig. 1. Timbre d'amphore, découverte à Varna

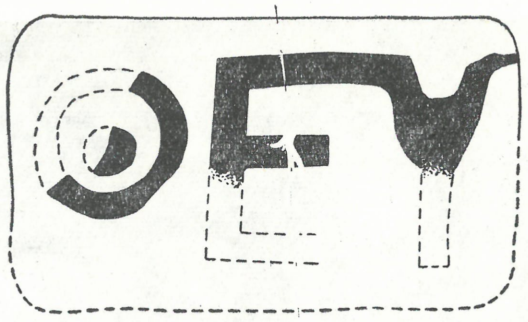

Фиг. 2. Печат върху керемида от Пантикапей
Fig. 2. Timbre sur une brique de Panticapée

Фиг. 3. Амфорен печат, намерен във Варна
Fig. 3. Timbre d'amphore, découverte à Varna

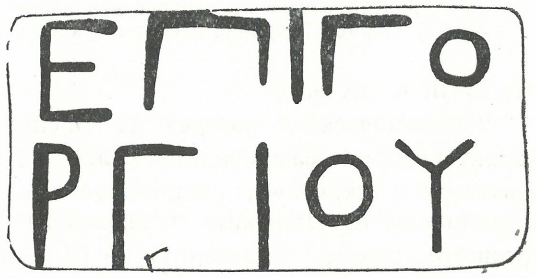

Фиг. 4. Печат върху керемида от Пантикапей
Fig. 4. Timbre sur une brique de Panticapée

Този печат (фиг. 1) ни насочва към едни от най-често срещаните печати върху боспорски керемиди[1] (фиг. 2). Те датират от края на IV—III в. пр. н. е. и принадлежат на пантикапейската керамична промишленост.[2]

2. Правоъгълен печат върху дръжка от амфора.[3] Дясната половина е отчупена. Ширина 1,1 см. Глината е жълто-червена със слюдести люспи. Сечението има елипсовидна форма. Намерен е във Варна. Инв. № II 1685. Еднореден надпис гласи:

'Επὶ Γε [ωργίου?].

Този амфорен печат (фиг. 3) също напомня един печат върху керемида от Пантикапей[4] с надпис: *Ἐπὶ Γοργίου* (фиг. 4).

Тези два печата принадлежат на един по-късен тип. При тях вместо името на собственика на работилницата или, ако керамиката е произведена в царските работилници, царската титла с или без името на съответния владетел се появява името на магистрата или името на града. Тази промяна се схваща като отражение на политическите събития в Боспорското царство през края на III—II в. пр. н. е. като израз на тенденцията за ограничаване на царската власт и възстановяване правата на полиса.[5]

3. Правоъгълен печат върху дръжка на амфора.[6] Сечението ѝ е елипсовидно. Дължина на печата 3,8 см, ширина 0,9 см. Втората половина на надписа е лошо

[1] Д. Б. Шелов, К истории керамического производства на Боспоре, СА, XXI, 1954, стр. 123—124; В. Ф. Гайдукевич, Новые эпиграфические данные о боспорских черепичных эргастериях, СА, XVIII, 1958, стр. 129.

[2] Д. Б. Шелов, цит. съч., стр. 124; Гайдукевич, цит. съч., стр. 129.

[3] М. Мирчев, цит. съч., стр. 58.

[4] В. Ф. Гайдукевич, цит. съч., стр. 132.

[5] В. Ф. Гайдукевич, цит. съч., стр. 135.

[6] М. Мирчев, цит. съч., стр. 58—59.

Фиг. 5. Амфорен печат, намерен във Варна
Fig. 5. Timbre d'amphore, découverte à Varna

отпечатана. Намерен е във Варна. Инв. № II 1807. Надписът е също еднороден и гласи (фиг. 5):

Γορ[γο]υ.

Състоянието, в което е достигнал печатът до нас, не изключва и друга възможност за попълването му, именно като *Γοργίου*. Този печат както по името, което носи, така и въз основа на качествата на глината и палеографските особености се свързва, от една страна, с разгледаните погоре два печата от варненската сбирка, а от друга — с печатите върху керемиди от Пантикапей, които датират от III в. пр. н. е.

Икономическият разцвет на Боспорското царство през IV—II в. пр. н. е. се характеризира с разширеното селско стопанство, развитието на промишлеността и занаятите и оживеният стокообмен с местните племена.[1] Пантикапей се превръща в център на презморската търговия на Боспора, която обхваща голяма част от гръцките градове.[2] В началото на IV в. пр. н. е. в далновидната икономическа политика на боспорския цар Евмел[3] особено място заемат грижите за осигуряването на търговското плаване в Черноморския басейн. Упадъкът на хлебната търговия с Атина във втората половина на III—II в. пр. н. е. настъпва при укрепени търговски връзки между градовете край Понта. Селскостопанското производство също така взема нови насоки, като винарството заема значително място.

Разгледаните тук амфорни печати, намерени в Одесос, които вероятно произлизат от Пантикапей, свидетелствуват именно за развитието на търговските връзки между двата града през III—II в. пр. н. е.

RELATIONS COMMERCIALES ENTRE ODESSOS ET PANTICAPÉE À L'ÉPOQUE HELLÉNISTIQUE

A. Balkanska

(RÉSUMÉ)

L'auteur examine dans cet article trois exemplaires de la collection des timbres amphoriques du Musée d'archéologie de Varna. Découverts à Odessos leur provenance est restée jusqu'à ce jour inconnue.

---

[1] И. Б. Зеест, Экономические связи Боспорских городов. Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху, Москва, 1959, стр. 162 и сл.

[2] И. Б. Зеест, Экономические связи..., стр. 162 и сл.

[3] Данов, Из древната икономическа история, стр. 210 и сл.; В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, стр. 54 и сл.

Les données des récentes recherches sur la céramique épigraphique du littoral septentrional de la Mer Noire, ainsi que les études archéologiques dans certaines villes de Bospore ont incité l'auteur à rechercher leur provenance à Panticapée. Il s'ensuivrait que les relations commerciales entre la cité d'Odessos de la Pontique occidentale avec la capitale bosporique existant et attestées à l'époque classique (fin du Ve—IVe siècle) ont continué à se développer aussi à l'époque hellénistique (deuxième moitié du IIIe—IIe siècle avant notre ère).

ДЕМЕТРА MALOPHOROS

Велизар Велков

При своите археологически проучвания по Черноморското крайбрежие братя Шкорпил окончателно установиха, че старият град Анхиало, известен от много документи през античността и средновековието, се е намирал в днешната местност „Палеокастро", намираща се непосредствено на запад от Поморие. Насипът на това място е значителен. Още по времето на Шкорпил тук не са се виждали никакви останки от сгради освен разпръснати тухли и дялани камъни. При копане обаче са били откривани основи на постройки, надписи, архитрави и други архитектурни фрагменти.[1] И днес положението не се е променило. Това място се обработва непрекъснато, обаче не в такава степен, че да се разкрият повече останки от стария град.

От Анхиало (Поморие) досега са известни само 9 надписа от античността, които са били всички познати по времето, когато братя Шкорпил са минали за пръв път по тия места.[2] През последните петдесет години в Поморие не са открити никакви други епиграфски документи, което естествено не ни даваше възможност да надникнем по-дълбоко в историята на града. Ето защо всяка нова находка тук е от особен интерес за проучване неговото минало.

При изграждане на цистерна за вода в местността „Палеокастро" в края на май 1959 г. работниците разбили някакъв градеж, вероятно средновековен, ако се съди по употребения хоросан. Били открити и някакви фрагменти от каменни плочи с релефи, употребени като сполии, които вече бяха изчезнали, когато заедно с др. Г. Горов, директор на музея в Бургас, посетихме мястото. Между извадените и разхвърляни камъни внимание заслужаваше само един гръцки надпис.

Касае се за една ара от варовик, по която още личеха следи от хоросана на градежа, в който тя е била използувана вторично. Височина 0,55 м, ширина горе 0,73 м, долу 0,40 м, по средата 0,295 м. Надписното поле е с размери 0,295 × 0,245 м. Височина на буквите 0,02 — 0,03 м. Първият ред от надписа е разположен върху горната профилувана рамка на арата.[3]

Текстът гласи: (фиг. 1)

Ἀγαθῆι τύχη[ι]
Φιλήτη . θεᾷ
Μαλοφόρῳ
εὐχαριστήριον.

Посвещение от някоя си *Φιλήτη* на богиня *Μαλοφόρος*.

---

[1] Братя Шкорпил, Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България, СбНУ, IV, 1891, стр. 108 и сл.

[2] G. Mihailov, Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, Serdicae, 1956, I, n. 369—377.

[3] Надписът е прибран в Окръжния музей в Бургас.

Фиг. 1

Буквите са изчукани сравнително небрежно и не са еднакви. Буквата *M* (р. 2) е предадена полукурсивно. Докато в р. 1 i adscriptum е изписана, то в р. 2 при *θεᾷ* тя липсва.

Името на посветителката е отделено с точка, вероятно да се избегне недоразумението *φίλη τῇ θεᾷ*, т. е. името на богинята, на която е посветена арата, е трябвало да стои без член, както се среща обикновено в надписите.[1]

По характера на паметника, палеографските особености и стила на надписа смятаме, че може да се отнесе към първата половина на III в. от н. е.

Коя е споменатата в надписа *θεὰ Μαλοφόρος*?

Както е вече установено още в средата на миналия век, това е епитет на Деметра.[2] Повече подробности за него дава Павзаний, като описва старините на Мегара в Гърция. „Като се излезе към пристанището, което до мое време се казва Нисея, то тук има едно светилище на Деметра Малофорос. Разказват се различни неща за наименованието, а и това, че тия, които за пръв път отгледали на земята овце, нарекли Деметра Малофорос." Този храм е представен по-нататък у Павзаний като постройка много стара, която заплашвала да рухне.[3]

Споменатият у Павзаний епитет е засвидетелствуван и в два надписа от Сицилия, които се датират в V. в. пр. н. е. *Θέυλλος Πυρρία ἀνέθηκε τᾶι Μαλοφόρωι εὐ(χ)άν· ενπέλα*[4] и в един друг,[5] в който става дума за почитане на редица божества (т. нар. di salvatores за града), между които се споменават *Μαλοφόρος καὶ Πασικράτεια*, т. е. Деметра и Персефона: . . . *[δι]ὰ τὸν Δία νικῶμες . . . καὶ διὰ Μαλοφόρον καὶ διὰ Πασικρά[τ]ειαν καὶ διὰ τῶς ἄλλως θεῶς . . .*

Посочените надписи произхождат от град Селинунт. Градът е колония на жители на сицилийската Мегара и е следователно „внучка" на Мегара в Гърция. Дорийският характер на култа е съвсем очевиден. Широкото му разпространение

[1] Mihailov, IGBulg. I, n. 383, 386; 358: *Θεόδουλος θεῷ Εἰσηνῷ εὐχαριστήριον . . .*; II, n. 759: *θεᾷ Ἀρτέμιδι.*

[2] Schol. ad Il. 9, 542: *μηλοφόρον δὲ καὶ τήν Δήμετραν τιμῶσιν.*

[3] Paus. I, 44, 3: . . . *λέγεται δὲ καὶ ἄλλα ἐς τὴν ἐπίκλησιν καὶ τοὺς πρώτους πρόβατα ἐν τῇ γῇ θρέψαντας Δήμητρα ὀνομάσαι Μαλοφόρον.*

[4] Срв. Collitz-Bechtel, Griech. Dial. Inschriften, III, 2, 238; според A. B. Cook, Zeus. A Study in ancient Religion, II/I, Cambridge, 1925, стр. 489.

[5] Ditt. Syll³, n. 1122⁵, където са посочени по-старите издания.

в Селинунт се вижда и от факта, че в една местност до града е разкопан храм на Деметра Малофорос, при който е имало и мегарон.[1]

Култът на Малофорос може да се долови и в съществуването на един месец *Μαλοφόριος* в календара на гр. Византион, отговарящ приблизително на нашия септември.[2]

Надписът от Поморие следователно е първият епиграфски документ от Тракия и Западното Черноморие, където се споменава това божество.

В научната литература съществуват две хипотези относно тълкуването на епитета. Едни се позовават на посоченото обяснение на Павзаний. Така K. Fr. Hermann го извежда от *μαλλός*, „овча вълна", с оглед на някаква процесия, участвуващите в която се обличали с такива кожи. Welcker също го свързвал с овцевъдството.[3] У O. Gruppe, който предава тия мнения, има известно колебание във вреда на това схващане.[4] В излезлия напоследък Classical Dictionnary (1949) мнението на Павзаний също се поддържа.[5]

Останалата голяма част от изследвачите обаче, макар и с известна резерва и колебание, поддържат едно друго мнение. Те смятат, че *Μαλοφόρος* е само едно по-специализирано понятие за известния от други документи епитет на Деметра — *Καρποφόρος*, т. е. „плодоносната". Известно е, че Деметра е олицетворение на майката-земя, майката на цялата природа, богиня на земеделието и плодородието на земята. В такъв случай името *Μαλοφόρος* се извежда от *μᾶλον* (дор. форма на „ябълка").[6] В подкрепа на това мнение се привеждат следните аргументи: формата *μᾶλα* „овце" би могла да бъде само хипердоризъм към *μῆλα*, тъй като дорийската форма за овца е също *μῆλον*.[7] На второ място се обръща внимание на един стих у Пиндар,[8] където Сицилия е наречена *πολύμαλος*. Най-после се цитира един стих у Калимах в химна към Деметра:[9] *φέρβε βόας· φέρε μᾶλα, φέρε στάχυν οἶσε θερισμόν.*

Ние смятаме обаче, че при последното тълкуване са взети пред вид само някои външни белези, без да се вникне по-дълбоко в някои съществени моменти от Деметриния култ.

[1] Срв. Ziegler, RE, II A (1923), col. 1302—1303, който дава описание на храма според Puchstein-Koldewey, Die griechischen Tempel in Unteritalien und Sizilien, стр. 82—90.

[2] Срв. K. F. Herrmann, Philologus, II, 1847, стр. 262; E. F. Bischoff, De fastis Graecorum antiquioribus, in: Leipziger Studien für classische Philologie, VII, Leipzig, 1884, стр. 374 въз основа на Schol. Papiae (XI s.): Maloforus (sic) Byzantinorum lingua september mensis.

[3] K. Fr. Hermann, loc. cit.; Welcker, Götterlehre II, 474; според O. Gruppe, Mythologie, II, стр. 1179.

[4] O. Gruppe, Griechische Mythologie und Religionsgeschichte, II, München, 1906, стр. 1179 (Handbuch d. kl. Altertumswissenschaft, V, 2).

[5] Lemprière's Classical Dictionnary of proper Names mentioned in Ancient Authors, a new Edition by F. A. Wright, London, 1949, стр. 350.

[6] Schubring, Arch. Zeitung, 30, 1873, стр. 102; Olck, RE, I, 1894, col. 2704 s. v. Apfel; Höfer in: W. H. Roscher, Ausführl. Lexicon der griech. und röm. Mythologie, II/1, Leipzig, 1890/1894, стр. 2306, s. Malophoros; O. Gruppe, Mythol., II, 1906, стр. 1179; Ditt. Syll.³ (1920), ad n. 1122; A. B. Cook, Zeus, III/1, 1925, стр. 488—489, n. 3; Kruse, RE, XIV, 1930, col. 919, s. v. Malophoros.

[7] Срв. E. Boisaque, Les dialectes doriens, Paris/Liége, 1891, p. 47, n. 1 — според Cook, Zeus, II/1, стр. 489.

[8] Pind., Ol. I, 12.

[9] Callim., Hymn. Dem., 136.

Преди всичко единият от съществените аргументи — стихът у Пиндар — отпадна, защото в последното издание на този поет от 1953 г.[1] е възприето правилното в духа на целия контекст четене: *ἐν πολυμήλῳ Σικελίᾳ*, т. е. „богатата с овце Сицилия“. Широкото разпространение на земеделието и свързаното с него скотовъдство в Сицилия през античността е отдавна известен и установен факт. При езиковото тълкуване не е обърнато внимание на обстоятелството, че култът на Деметра специално в Мегара и в Кария е много старинен и че такава форма за една ранна епоха не е никак изключена. При това има различни фактори, като влияния на други думи, народна етимология и пр., така че единствено въз основа само на предадената форма не може да се градят сигурни заключения.

Що се отнася до пасажа у Калимах, аз бих обърнал внимание на коментара на E. Cahen.[2] Той смята, че *μᾶλα* трябва да се тълкува в значение на *κάρπους* с оглед на епитета *Καρποφόρος* и че не подхожда да се обясни с „овце“ в духа на известния епитет на Деметра в Мегара. E. Cahen превежда този пасаж с „donne nous les fruits“ и обръща внимание, че той е възникнал под влияние на един друг химн, в който към Деметра се обръщат с: Viens, bienheureuse et sainte, chargée des fruits de l'été.[3]

Напоследък М. Нилсон, без да каже своето мнение за този епитет, отбелязва че в близост на храма на Деметра Малофорос имало храм на Zeus Meilichios и че това ще да стои във връзка с орфизма и култа към хтоничните божества.[4]

В тази насока бихме искали да свържем надписа от Поморие с един отдавна известен надпис от Аполония Понтийска „колонията-майка“ на Анхиало (Поморие).[5] На този надпис, който гласи: *Γῆς Χθονί[ης] μέγαρον* и се поставя в V в. пр. н. е., бе посветена една статия от Г. Михайлов.[6] Авторът обръща внимание на факта, че по своята същност Ге Хтония не е нищо друго освен Деметра Хтония, в чиято чест е бил провеждан ритуалът *μεγαρίζειν*, ритуал, много тясно свързан с Деметра и Коре по целия гръцки свят, и че в Аполония е имало такъв *μέγαρον*, което впрочем се вижда и от самия надпис. Михайлов се спира и на един надпис, сакрален календар, намерен на о-в Миконос (Цикладите), датиращ от 200 г. пр. н. е Между другото тук е посочено, че на Зевс Хтониос и Ге Хтония за плодородие да се принасят ежегодно в жертва черни, одрани овце:[7] *ὑπὲρ καρπῶν Διὶ Χθονίωι Γῆι Χθονίῃ δερτὰ μέλανα ἐτήσι[α]*. Като прибавим към това факта, че при храма на Деметра Малофорос в Селинунт също е имало мегарон, и като се върнем на обяснението на Павзаний, ние сме склонни да приемем, че в случая не се касае за „ябълконосната“ Деметра, но за един аспект на Деметра Хтония свързан с овцевъдството, важен клон на скотовъдството в древността.

Доколкото ми е известно, ябълката не играе почти никаква роля в култа на Деметра и не се среща върху нейни изображения.[8] Това впрочем е забелязано

[1] Pindari Carmina cum fragmentis, ed. Br. Snell, Lipsiae, 1953, стр. 2.

[2] E. Cahen, Les hymnes de Callimaque. Commentaire explicatif et critique, Paris, 1930, p. 278. Бележката на Sauppe, Gött. Nachrichten, 1871, стр. 607, не ми беше достъпна.

[3] E. Cahen, Callimaque, Paris, 1922, стр. 97 (Coll. Budé).

[4] M. Nilsson, Geschichte der griechischen Religion, I, München, 1941, стр. 386, 778.

[5] Strabo, Geogr., VII, 6, 1.

[6] Mihailov, IGBulg., I n. 398; Г. Михаилов, Приноси към епиграфиката на Тракия, 2. Култът на Ге Хтония в Аполония на Черно море, ГСУФФ, 48, 1952/1953, стр. 234—239.

[7] Ditt., Syll.[3], n. 1024 [25].

[8] Kern, RE, IV, 1901, col. 2713 ff.

и от тълкувателите на епитета Малофорос, които го обясняват по различен начин, без да бъде той убедителен. Например: Hier (т. е. в Сицилия) scheint vielmehr damals, noch die alte Sondergottheit des Apfelbaumes selbständig gewesen zu sein, während die in Nisaia der Demeter sich untergeordnet hatte. А пък в статията за „ябълката“ в RE е отбелязано: dagegen führte sicherlich Demeter von der Apfelkultur in Megara den Beinamen Malophoros.[2]

Що се отнася до разпространението на ябълковата култура в Тракия и Западното Черноморие, то тук липсват конкретни писмени известия. Върху някои изображения има някакви кръгли плодове, за които не може да се каже нищо положително относно това, какво представляват те.[3] Разбира се, това няма особено значение в нашия случай, тъй като очевидно епитетът Малофорос е внесен отвън от дошлите гръцки колонисти и не е възникнал в Тракия.

Култът на хтоническата Деметра е бил сравнително широко разпространен из западнопонтийските колонии, което е тясно свързано със земеделието, един от главните поминъци на жителите на тия градове. Така освен в Аполония известни ми са и два надписа от Калатис (Мангалия) — елинистическа епоха, — в които се споменава за някакво сдружение, почитатели на Деметра Хтония: *θοινάται τᾶς Δάματρος τᾶς Χθονίας*.[4]

Новооткритият надпис от Анхиало повдига важни и интересни проблеми.

Текстът на този епиграфски паметник засвидетелствува за една сравнително късна епоха (III в. от н. е.) съществуването на един много ранен култ, който очевидно е имал в гръцките колонии дълбоки корени. Интересно е, че в една йонийска колония е съществувал култ към Деметра в нейния дорийски аспект. Изображенията на Деметра върху монети от Анхиало, където тя е представена с обикновените си атрибути на земеделско божество, не биха могли да ни помогнат много в проучването на тия въпроси.[5] Може би тук е имало нейно светилище, където са идвали поклонници и от близката дорийска колония Месамбрия. Възможността камъкът да е пренесен оттам в Поморие ми се струва малко вероятна.

Надписът е от значение и за проследяване местата на разпространението на хтоническите божества в Тракия и Западното Черноморие.

[1] Kruse, RE, XIV, col. 919.

[2] Olck, RE, I, col. 2704.

[3] Примерите са посочени у Г. Кръстева-Ножарова, Указател на предмети, изобразени върху антични паметници от България, София, 1958, стр. 13, № 25—27 (общо за плодове № 14—24). От тях ябълките са сигурни само в № 25, и то е при плочка на Херакъл („хесперидските ябълки“).

[4] Th. Saucius-Saveanu, Callatis, le rapport préliminaire, fouilles et recherches de l'année 1927, Dacia, III/IV, 1927/1932, стр. 451 и сл.; Ariston, Aristons Sohn aus Kallatis, Dacia, n. s. II, 1958, стр. 207 и сл., 217.

[5] Срв. Н. А. Мушмов, Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе, София, 1912, стр. 153 и сл., № 2781, 2789, 2840, 2845, 2891, 2922; Die antiken Münzen Nordgriechenlands, unter Leitung von F. Imhoof-Blumer, Bd. III, 1, Thrakien, bearb. von Fr. Münzer und M. L. Strack. I. Teil, Heft 1, bearb. von *Max Strack*, Berlin, 1912, n. 411, 425, 444, 467, 502, 555, 575, 594, 641, 653.

DÉMÈTER MALOPHOROS

V. Velkov

(RÉSUMÉ)

A Pomorié (anciennement Anhialo) petite ville du littoral de la Mer Noire on a mis au jour une inscription grecque dédiée à *θεὰ Μαλοφόρος*, c'est-à-dire à Démèter Malophoros. Ce culte n'était connu jusqu'ici qu'à Megara, Sélinonte et Byzance. Il existe deux hypothèses pour interpréter cette épithète: la première est fondée sur l'explication de Pausanias (I, 44,3) déduite du terme *μᾶλον* (brebis). La plupart des chercheurs considèrent cependant que *μᾶλον* pourrait être le hyperdorisme de *μῆλον* brebis et supposent, tout en faisant certaines réserves, que le mot devrait être interprété comme un dérivé de *μῆλον* (pomme). L'auteur critique cette deuxième hypothèse. Il fait remarquer que près du temple de Malophoros à Sélinonte il y a un megaron ce qui indiquerait son caractère chthonien. En outre, la pomme ne joue aucun rôle dans la culte de Démèter. Cette nouvelle inscription est en relation avec une inscription (Michailov, IG Bulg., I n. 398) du Ve siècle avant notre ère: *Γῆς χθονί[ης] μέγαρον*. Or on sait que *Γῆ χθονία* n'est qu'une forme différente de Démèter Chthonia dont le culte était répandu aussi dans d'autres colonies du littoral de la Mer Noire (comme Kallatis). L'auteur suppose que Malophoros est un autre aspect de Démèter (Ghé) Chthonia son culte étant étroitement lié à l'élevage des brebis. Il cite à l'appui de cette supposition une inscription de l'île de Myconos (Syll^3, n. 1024) où il est dit que l'on offrait annuellement des sacrifices à Démèter Chthonia qui consistaient en „brebis noires écorchées".

СКУЛПТУРНИ ПАМЕТНИЦИ ОТ APPIARIA

Виолета Димова

Развалините на античния град Appiaria са локализирани за пръв път от К. Шкорпил в началото на нашия век.[1] Градът е бил разположен на самия бряг на р. Дунав в местността „Калето" и отстои на 6 км североизточно от с. Ряхово, Русенски окръг. На К. Шкорпил ние дължим първите подробни сведения за този град, от който днес са останали съвсем незначителни следи. Както и той изтъква, голяма част от крепостта е унищожена от р. Дунав през последните столетия. Когато водите на реката се отдръпнат, вижда се целият бряг осеян с изобилни останки от строителни материали, керамика и други. Но най-голямото унищожение на останките на този град е станало през 1950—1952 г. при построяването на Бръшлянската напоителна система. Тогава работниците са попаднали и на некропола на селището, който се намира на юг от него. По сведение на някои от работниците много от гробниците са били зидани и съдържали разнообразен инвентар. Сега е запазена само една малка част от югозападния ъгъл на крепостта.

Кога за пръв път на това място е възникнал живот, не би могло да се каже без археологически разкопки. През римската епоха тук вече е съществувало селище, което очевидно е имало стратегическа роля. През късната античност (IV—VI в.) това значение на града нараства.[2] През IV в. тук е бил вече разположен военен гарнизон. Апиария е влязла в числото на градовете по Дунавския лимес, които били укрепени от Юстиниана. Апиария е съществувала до края на античността като значително селище.

Постъпилите досега различни находки в Народния музей в Русе, макар и да не са многобройни, ни дават известна възможност да проследим различни страни от живота му. Още К. Шкорпил съобщава, че тук са били открити: тухли с печати Leg(10) XI C(laudia) f(idelis) Cand(idianae), сребърни гривни, пръстени, римски фибули, различни по форма, глинени лампички, римски монети от Траян, Адриан, Антонин Пий, Проб, Аврелиан, Диоклетиан, Лициний, византийски — Юстиниан, Юстин, Лъв и Цмисхий.[3] Н. Ангелов е публикувал мраморна статуйка на Дионис, бронзова лампичка, каменна глава, теракота — глава на жена, мраморна статуйка на Пан и др.[4] Между тия находки заслужава да се отбележат четири мраморни глави, постъпили твърде отдавна в музея в Русе. При какви обстоятелства и къде точно са намерени, не се знае. Двете от тях (фиг. 1 и 3), изглежда, са били вторично употребени като строителен материал в късноантичен градеж, защото и досега личи хоросанът

[1] К. Шкорпил, ИРАИК, X, 1905, стр. 450—451.

[2] В. Велков, Градът в Тракия и Дакия през късната античност, 1959, стр. 86; W. Tomaschek, RE, 2.

[3] К. Шкорпил, ИРАИК, X, 1905, стр. 450—451.

[4] Н. Ангелов, ИАИ, XVIII, 1950, стр. 274 и сл.

Фиг. 1

Фиг. 2

по тях. Това спомага отчасти и за тяхното датиране. И четирите глави са в естествена големина и са принадлежали към големи статуи.

1. Глава на мъж от долнокачествен мрамор с размери: височина 30 см, ширина 22 см (фиг. 1 и 2). Инв. № 245. Добре запазена с изключение на носа, който е отчупен. Представлява мъж на средна възраст, както показват и двете дълбоко врязани бръчки на челото между веждите и бръчките, които слизат от вътрешния ъгъл на очите. Формата на главата е кубическа и лицето твърде широко. Той е с късо остригана коса и брада. Брадата е предадена стилизирано във вид на завити охлювидни къдрици. Косата е твърде къса, вчесана напред и пада на челото на кичури, безразборно разхвърлени. Косата е третирана така само в предната част на главата. Тилната част е изработена грубо без оглед на видимост. Темето е плоско и гладко. Това подсказва, че тази статуя е била опряна вероятно до стена. Мустаците и веждите са добре очертани чрез коси нарези. Устните, особено долната, са дебели и месести. Лицето е набраздено с тънки резки по дължината му. Очите са изработени много грижливо. Зеницата и ирисът са третирани пластично и графично и придават по голяма жизненост на лицето. Във вътрешните ъгли на очите чрез малки кръгли дупчици са предадени слъзните езерца. Погледът, напрегнат и устремен напред в пространството, отразява уравновесено душевно състояние. Този портрет по своята техническа изработка издава добър майстор-каменоделец. Образът е твърде индивидуализиран, което затруднява неговото съвсем точно датиране. Известни паралели за това намираме в някои монетни образи. Изтъкнатите по-горе характерни белези да се носят по този начин косата

Фиг. 3

Фиг. 4

и брадата и това предаване на очите ни дават основание да отнесем този портрет към първата половина на III в., а най-вероятно от времето на Каракала (211—217).[1]

2. Глава на мъж от дребнозърнест мрамор, висока 32 см, широка 20 см (фиг. 3 и 4). Инв. № 246. Главата е добре запазена, като само носът е отчупен. На темето има издълбана конусовидна дупка с диаметър 6 см, дълбока 4 см. Формата на главата е с правилни и съразмерни пропорции. Изобразява мъж на средна възраст с къса коса и брада. Косата е предадена стилизирано, като обща маса, в която отделните кичури са само загатнати и представени съвсем плоско чрез разнообразно набраздяване на повърхнината на главата. Брадата и мустаците са предадени чрез пунктиране. Лицето е гладко и продълговато. На него най-силно контрастират очите. Те са широко отворени и предадени както при първия портрет, пластично. Ирисът е леко вдлъбнат. Майсторът е успял чрез тях да отрази богато и трайно душевно състояние. Високото и спокойно чело, на което се очертават две слаби бръчки, свитите устни и задълбочен поглед го охарактеризират като човек с подчертана интелигентност. Този силно индивидуализиран и одухотворен портрет подчертава изключителните и големи качества на неговия творец, който е вложил не само голямо майсторство, но и дълбоко психологическо разбиране. По стиловите си особености би могло да се отнесе към времето на император Филип Араб (244—249).[2] Тази глава има известни общи черти с един портрет от Палатинския музей, който се свързва с образа на Клавдий Готски (268—270).[3] Във всеки случай

[1] Д. П. Димитров, ИБАИ, XIII, 1939, стр. 28 и сл.

[2] Д. П. Димитров, ГПНБМ, 1940/1941, стр. 89.

[3] H. P. L'Orange, Studien zur Geschichte des spätantiken Porträts, Oslo, 1933, стр. 97 и сл., обр. 89 (kat № 44).

Фиг. 5

Фиг. 6

Фиг. 7

главата от Апиария не би могла да се датира по-късно от третата четвъртина на III в.

3. Глава на мъж от недоброкачествен мрамор с размери: височина 30 см, ширина 28 см (фиг. 5 и 6). Инв. № 247. Тя е със силно фрагментирана лицева част, което пречи да се доловят чертите му. Лявата страна грубо обработена, което показва, че е била долепена до градеж (фиг. 7). Формата на главата кубическа. Косата предадена като обща маса, върху която едва се откроява леко набраздяване чрез длето, и е отделена пластично от лицето. Челото високо, свито от три дълбоки бръчки. Над очите то влиза навътре в косата във форма на триъгълник. Очите са третирани пластично, като зениците и слъзните ямки са предадени с дупчици от свредел. Този портрет показва известна прилика по стил с горните два. И него трябва да отнесем към III в.

4. Глава на момиче от дребнозърнест мрамор. Височина 23 см, ширина 20 см (фиг. 8, 9 и 10). Инв. № 397. Отлично запазена с изключение на носа, който е отчупен. Лицето продълговато, с високо чело и силно подчертани фронтални тубери. Церебралната част е значително по-силно изразена, отколкото лицевата. Устата малка, с плътни устни и изпъкнала горна челюст, следствие на което долната устна изглежда леко подложена. Очите големи и красиво изрязани. Очните ябълки са заградени от равномерно обточени като шнур клепачи. Зениците и слъзните ямки са предадени графично и пластично чрез свредел. Лицето изразява лека меланхолия. Косата е гладко прибрана силно назад към тила, откъдето се разделя на

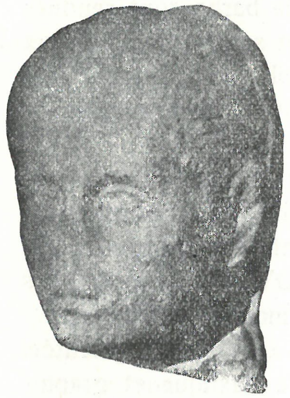

Фиг. 8

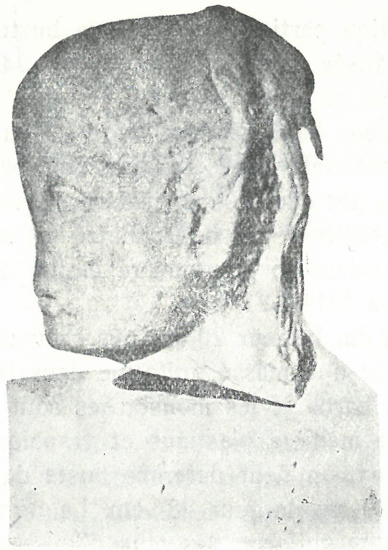

Фиг. 9

Фиг. 10

прав път. От двете страни симетрично до горния край на ушите се спуска по един кичур, завит на масур. Останалата коса пада леко вълнообразно на отделни кичури до основата на врата. Косата върху предната част е предадена във форма на къси и плитко вдълбани чертици. Този портрет прави впечатление със своята красива и чиста изработка и най-вече с естественото предаване на портретните черти. Майсторът третира съвсем индивидуално своето произведение. Всичко това затруднява точното му датиране. По своите стилови белези — предаване по този начин косата и очите — имат много общо с другите портрети, които даваме от Апиария. Това ни позволява да датираме и този портрет към III в.

И четирите описани паметника от Апиария трябва да отнесем към добрата епоха на римското изкуство. Те, както и другите известни скулптурни паметници оттук са важно доказателство за развитието на провинциалното скулптурно изкуство през III в. в този град, свързано с нарасналите икономически възможности на градската аристокрация. Художествената им изработка разкрива добре школувани и опитни майстори-каменоделци, работили в Апиария през III в. от н. е.

SCULPTURES D'APPIARIA

V. Dimova

(RÉSUMÉ)

L'auteur de cet article décrit quatre monuments sculptés de marbre provenant de l'antique ville Appiaria. Les vestiges de cette ville se trouvent sur le Danube à 6 km à l'est du village Riahovo, arrondissement de Roussé. (Nous sommes mieux informés sur son histoire par des sources littéraires de la basse antiquité IVe—VIe s.) En l'an 587 elle fut conquise par les Avares. Une partie infime de cette citadelle subsiste actuellement.

L'auteur accorde une attention particulière à quatre bustes de marbre, grandeurs naturelles, qui se trouvent au Musée de Roussé (n° d'inv. 245, 246, 247 et 397) parmi les trouvailles mises au jour dans ce site.

1. Tête d'homme d'âge moyen, haute 30 cm, large 22 cm; la forme de la tête est cubique. Les cheveux et la barbe sont coupés ras. Les boucles de la barbe sont rendues par de petites spirales régulières, les cheveux en mèches éparses et sans ordre. Les yeux sont traités d'une manière plastique et graphique. Entre les sourcils et sur le front il y a de grosses rides. Ce buste est daté de la première moitié du IIIe s. ou avec plus de précision de l'époque de Caracala (211—217).

2. Tête d'homme, hauteur 32 cm, largeur 20 cm. Les cheveux et la barbe sont coupés ras. Les cheveux sont rendus par une masse uniforme dans laquelle les mèches séparées sont à peine marquées. La barbe et les moustaches sont pointillées avec un poinçon. Les yeux sont traités d'une manière plastique et graphique. D'après la facture des cheveux, de la barbe et des yeux, on peut dater ce buste de la moitié du IIIe s.

3. Tête d'homme, hauteur 30 cm, largeur 28 cm. La figure est très fragmentée. Les cheveux rendus par une masse uniforme, les yeux d'une manière plastique et graphique. Elle est datée du IIIe siècle.

4. Tête de fillette, hauteur 23 cm, largeur 20 cm. Les cheveux sont fortement tirés en arrière et attachés. Les mèches éparses, légèrement ondulées, tombent sur la nuque. Les yeux bien découpés, dont les prunelles et les fosses lacrymales sont traitées d'une manière plastique, sont empreints d'une légère mélancolie. Ce portrait a un caractère nettement individuel. C'est pourquoi il est très difficile d'en fixer la date qui pourrait, à juger d'après son style, être le IIIe siècle.

КЪСНОРИМСКИ ФИБУЛИ ОТ NOVAE

Стефан Стефанов

Настоящата статия обхваща къснoримските фибули от Novae. В развитието си те са продължение на вече известните ранноримски фибули от Novae.[1] Невъзможно е да се тегли граница, до която завършва развитието на ранноримските и започва това на къснoримските фибули. Това преминаване от едните към другите е процес на развитие, при който някои белези на латенски фибули, срещани повече или по-малко в ранноримските фибули, постепенно намаляват (без напълно да изчезнат) при някои къснoримски фибули. Тази особеност е характерна не само за къснoримските фибули от Novae, но и за намерените другаде у нас, в крайдунавските страни и особено в Румъния. Ето защо поради особеностите на тези фибули за улеснение при проучването им ще ги разделим на групи, като опишем всяка фибула поотделно.

I група. Тук спадат три коленести двуразделни бронзови фибули от Novae (фиг. 1_{1-3}) — две билатерални и една с пантичка.

Фиг. 1_1. Коленеста билатерална фибула, 4,2 см дълга, със счупена игла. За петата на лъка е прикрепен полукръгъл диск, лъчисто гравиран (1_a), а под него през дупката на израстък минава ос с билатерална пружина по 4 навивки.

Фиг. 1_2. Подобна по-малка фибула 3 см, дълга, с малък полукръгъл диск. Пружината с иглата и оста липсват.

Фиг. 1_3. Подобна по-малка фибула 2,7 см, дълга, с малък полукръгъл диск, а под него пантичка, прикрепена на обла ос по средата с цепка за втикване на иглата, която липсва.

II група. В тази група влизат четири бронзови фибули с пантичка от Novae (фиг. 2_{4-7}).

Фиг. 2_4. Фибула 5 см, дълга, от обла ръбеста тел, на предния край отънена и украсена с две триъгълни пластинки, а иглодържателят наподобява стъпало на човешки крак. За петата на лъка е прикрепена ос по средата с цепка за втикване на иглата, която липсва.

Фиг. 2_5. Подобна фибула с пантичка, 4,5 см дълга. Иглата липсва.

Фиг. 2_6. Подобна фибула с пантичка, 6 см дълга. Дъгата на лъка е раздвоена, под която лъкът е увит с вдлъбнати и релефни успоредни линии.

Фиг. 2_7. Подобна фибула без игла, 6 см дълга.

III група. Към тази група се отнасят пет бронзови двуразделни кръстовидни фибули от Novae с пантичка (фиг. 2_{8-12}).

Фиг. 2_8. Фибула, 6 см дълга, подобна на фиг. 2_{4-5} с тази разлика, че двата ѝ края на оста са притиснати и оформени в малки главички, а иглодържателят е

[1] Ст. Стефанов, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, 1958, стр. 511 и сл.

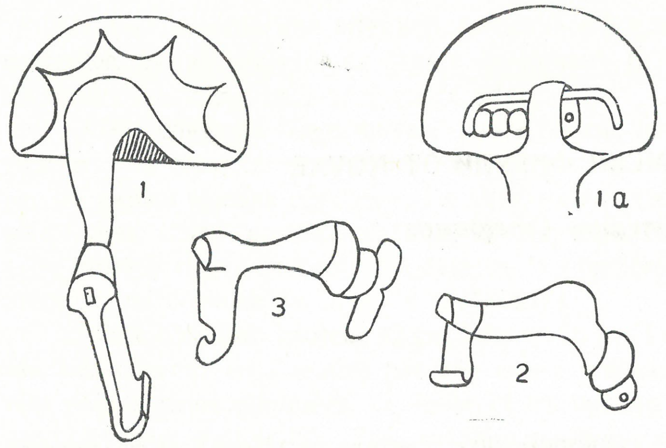

Фиг. 1

вече по-удължен и почти правоъгълен. Триъгълните пластинки в предната част на лъка изчезват.

Фиг. 2_9. Кръстовидна фибула, 7 см дълга. Дъгата на лъка е от 4 равни стени с трапецовидно напречно сечение (фиг. 2_{9a}). Надлъж гърбът е украсен с три успоредно гравирани линии. Предната част на дъгата е опасана с два отворени отдолу обръча. Иглодържателят е вече удължен правилен правоъгълник, отдолу подвит в дълга пластинка за иглата, а на гърба гравиран с геометрични фигури. Петата и краищата на профилуваната ос завършват с уголемени луковидни главички.

Фиг. 2_{10}. Подобна кръстовидна фибула, 6,5 см дълга. Гърбът на лъка гравиран надлъж с 4 успоредни линии, а на иглодържателя — с два реда концентрични окръжности.

Фиг. 2_{11}. Подобна кръстовидна фибула, 3 см дълга, без иглодържател и главичка на петата. Надлъж гърбът на дъгата е гравиран успоредно с два реда точици.

Фиг. 2_{12}. Лък с горна част от профилувана ос на подобна кръстовидна фибула, 2,5 см дълга, при напречно сечение на стените равнобедрен триъгълник със заоблен връх (фиг. 2_{12a}).

IV група. Тук влизат една желязна, пет бронзови двуразделни билатерални и една предна част от подобна бронзова фибула (фиг. 3_{13-19}).

Фиг. 3_{13}. Двуразделна желязна билатерална фибула, 6,3 см дълга. Лъкът от плоска лента на петата е есовидно извит във форма на осем с два отвора. През долния отвор минава ос с главичка, на която пружината прави по две навивки. Отпред лъкът извива надолу и назад, образува иглодържател и със свободния си отънен край прави две навивки за предния край на дъгата.

Фиг. 3_{14}. Подобна бронзова двуразделна билатерална фибула, 4,8 см дълга. Оста и пружината с иглата липсват. Лъкът е плоска лента, на гърба гравиран с 4 надлъжни успоредни линии, а над иглодържателя е кръстовидно изрязан и гравиран с геометрични фигури. Иглодържателят е като на предшествуващата фибула.

Фиг. 3_{15}. Подобна бронзова фибула, 4,8 см дълга. Навивките на пружината около оста, силно патинирани, не личат. Иглата липсва. Гърбът на дъгата е украсен от надлъжен жлеб с точици. Иглодържателят е както на горната фибула.

Фиг. 3_{16}. Подобна бронзова фибула, 5,3 см дълга, без игла и иглодържател. Оста също липсва, а пружината, макар силно патинирана, е с по две навивки. Гърбът на лъка е украсен като на по-горната фибула.

Фиг. 3_{17}. Предна част с иглодържател от подобна на фиг. 3_{13} фибула, 2,5 см дълга.

Фиг. 3_{18}. Подобна на фиг. 3_{13-14} бронзова билатерална фибула без игла, 5,8 см дълга, но с по-дебела и дълга ос. Дъгата е плоска дебела лента, на гърба гравирана зигзаговидно.

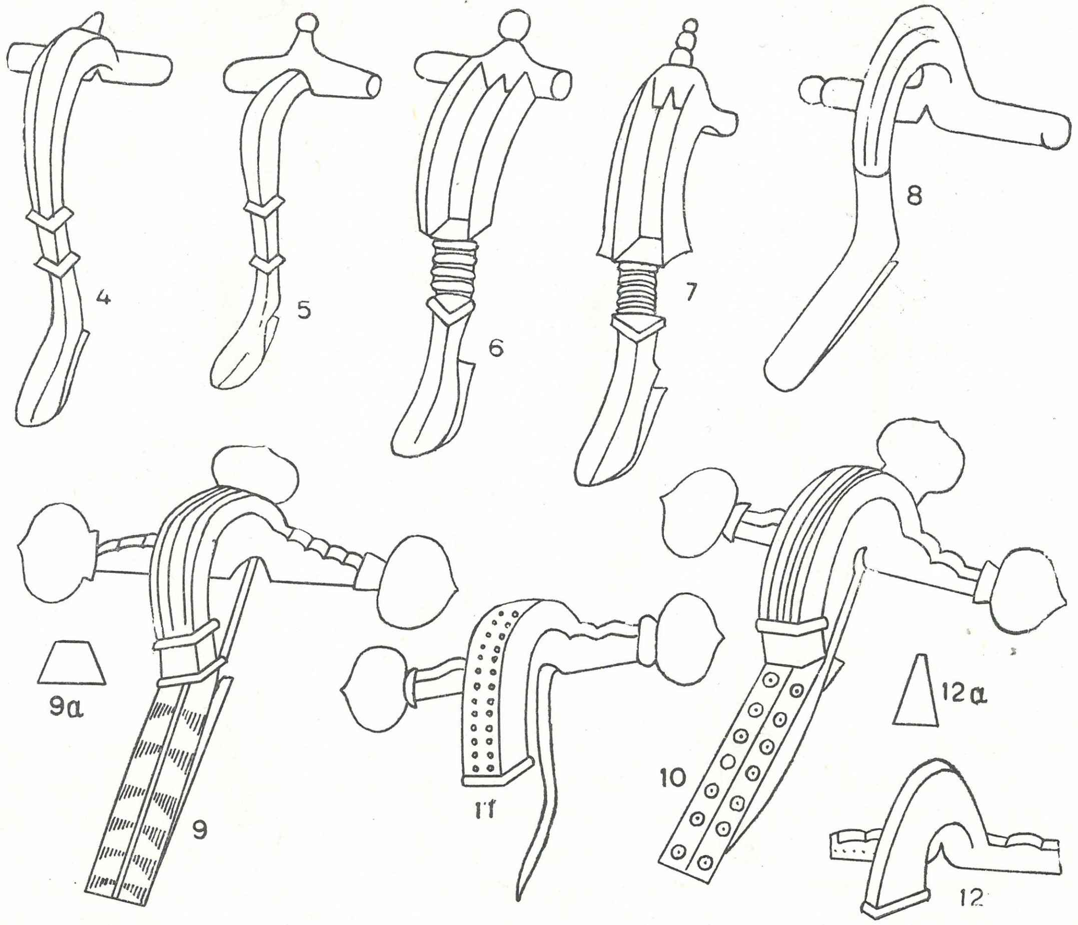

Фиг. 2

Фиг. 3_{19}. Подобна по-малка бронзова фибула, 4,5 см дълга. Лъкът отдолу е равен, на гърба издут с надлъжен ръб. Пружината е с по 4 навивки около оста.

V група. Към тази група спадат две бронзови билатерални фибули от Novae — една двуразделна с ос и една едносъставна без ос (фиг. 4_{20} и $_{21}$). Първата, 6 см дълга, е от лента, 8 мм максимално широка, напред завършва с удължен иглодържател. Петата на лъка е напречно сплесната и заоблена, пробита с дупка, през която минава ос с малки главички. След 4 навивки на едната страна на оста пружината като хорда минава на другата страна и след 4 навивки преминава в игла.

Другата фибула, 5,5 см дълга (фиг. 4_{21}), е едносъставна без ос. Лъкът е от лента. На задния край тя е заоблена тел, която преминава по три навивки от всяка страна, за да премине в игла. Гърбът на лъка надлъж е украсен релефно с начупена линия между две вдлъбнати линии.

VI група. Тук спадат пет бронзови двуразделни билатерални фибули от Novae (фиг. 4_{22-26}).

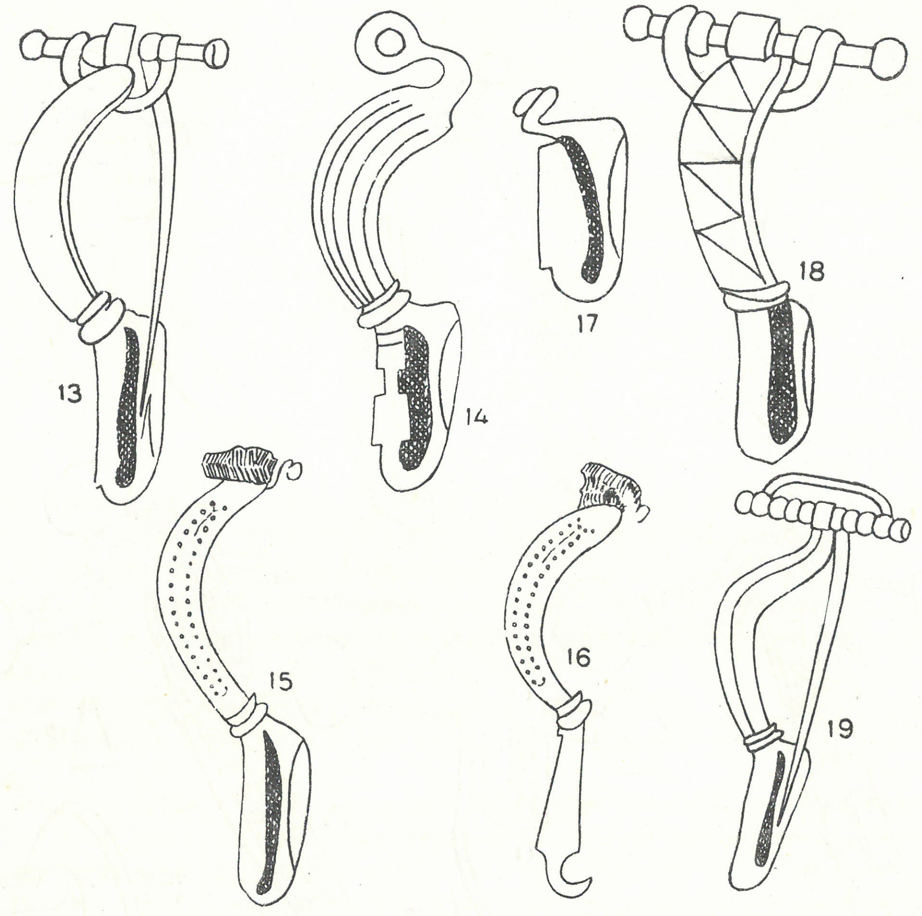

Фиг. 3

Фиг. 4_{22}. Бронзова фибула, 5,6 см дълга. Дъгата на лъка, отдолу равен, на гърба слабо издут, е гравиран с 4 концентрични окръжности, по средата с гравиран квадрат и окръжност. Иглодържателят със свободния си край е заварен за предната част на дъгата, напречно гравирана с множество успоредни линии, напомнящи на латенски белези у някои ранноримски фибули. Петата на лъка завършва с израстък и дупка, през която минава оста на пружината. Последните и иглата липсват.

Фиг. 4_{23}. Подобна по-малка бронзова фибула, 4,2 см дълга. Гърбът на предната част на иглодържателя е кръстовидно изрязан. Оста и пружината с иглата липсват.

Фиг. 4_{24}. Подобна бронзова фибула, 4,1 см дълга, без ос. Пружината и иглата липсват.

Фиг. 4_{25}. Подобна фибула, 4 см дълга.

Фиг. 4_{26}. Подобна бронзова фибула, 3,6 см дълга, със запазена половин ос и навита на нея силно патинирана пружина с две навивки. Иглата на фибулата липсва.

При датирането на току-що описаните късноримски фибули от Novae се явяват същите трудности както при ранноримските фибули. Тези трудности произтичат от това, че всички фибули са единични находки, намерени без други сравнителни материали, които биха улеснили датирането им. Затова при датирането

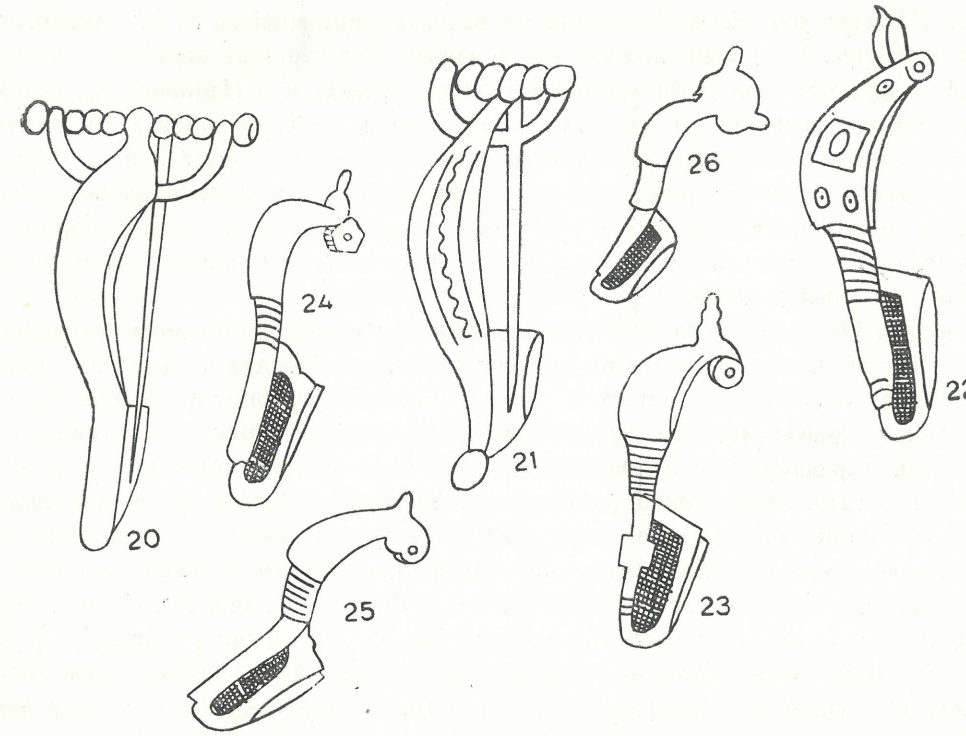

Фиг. 4

ще ги сравняваме с фибули, намерени другаде у нас, в Европа и особено в Чехия и Румъния. Шаблонното сравнение обаче често води до погрешни изводи при датирането особено за някои билатерални късноримски фибули, защото едни и същи форми, намерени у нас и в други страни, не винаги могат да бъдат от едно и също време. Ето защо при датирането трябва да се вземат под внимание не само специфичните условия за развитието на нашата страна през късноримско време, но тъй също формата и устройството на фибулите като отличителен техен белег. Затова е необходимо да се изтъкне още, че много латенски белези, които често се срещат в ранноримските фибули, като топката на носа на фибулата, прешленните надебелявания на дъгата на лъка, безосовата спирала, навивките около лъка от свободния край на иглодържателя и пр., у късноримските фибули постепенно изчезват. С изчезването на безоосовата спирала през късноримско време изчезва почти и едносъставната фибула и остава двуразделната фибула на ос с навита около нея пружина от 2 до 4 навивки или пък фибула с пантичка (шарнир), познати и у някои ранноримски фибули.

След тази обща характеристика да пристъпим към датиране на късноримските фибули от Novae, описани по-горе по групи.

I група. От тази група музеят в Свищов притежава 3 бронзови коленовидни двуразделни фибули — 2 билатерални и 1 с пантичка (фиг. 1_{1-3}). Извивката на лъка наподобява коляно на човешки крак, което свързва задната по-дебела част, прилична на бедро, и предната по-тънка и дълга част, прилична на пищял, отгдето са и получили наименованието си. Подобни на фибулите (фиг. $1_{1,2}$) произхождат: една от Nebovidy (Чехия) в местността „Kolin", датирана към средата на III в.,[1]

[1] Bedřich Svoboda, Čechi a Římske imperium, Praha, 1928, стр. 112, обр. $18_{7a,b}$, табл. VII_6.

и две от Kóstelec над Елба, датирани от втората половина на III в.[1] Аналогични на фибулите (фиг. 1_{1-3}) произхождат от Румъния, датирани от края на II до края на III в.[2] Аналогични на тези наши фибули се срещат и в Панония под най-различни варианти, датирани от втората половина на II в.[3] Трябва обаче да се отбележи, че панонските и чешките фибули от този тип са с повече от 3 и 4 спирални навивки,[4] докато нашите и румънските са с по-малко — от 2 до 4 навивки. Това показва, че последните са дело на майстори може би от един и същ народ. Затова по-близо до истината ще бъдем, ако по време отнесем нашите фибули към румънските — края на III в.

II група. От тази група музеят в Свищов притежава 4 бронзови двуразделни фибули с пантичка, произходящи от Novae (фиг. 2_{4-7}). Предната част на лъка с иглодържателя наподобява ходило на човешки крак. Тези фибули, най-често разпространени в крайдунавските провинции на Римската империя, не са чужди и за нашите земи. Характерни са с двете си триъгълни пластинки, прикрепени за предния край на дъгата, между които някои екземпляри (фиг. $2_{6,7}$) са с успоредни вдлъбнати и изпъкнали линийки, напречно разположени на лъка. Те напомнят навивките около лъка от свободния край на иглодържателя у някои ранноримски фибули, онаследени като белег от латенските фибули. Аналогични на последните две фибули с раздвоен лък произхождат от Румъния, датирани от края на II в. и през III в.,[5] Някои считат дори, че от този тип въобще са произлезли кръстовидните фибули с пантичка, датирани също през III в.[6] Аналогични на същите наши фибули произхождат от Панония и Централна Европа. Последните Covrig дели на недоразвити, с неоформен още иглодържател, цилиндричен или правоъгълен, датирани от II в.,[7] и развити, с оформен иглодържател, подобен на ходило на човешки крак, датирани от III в.[8]

По външен вид, форма и устройство нашите фибули (фиг. 2_{4-6}) наподобяват на панонските и средноевропейските с тази само разлика, че последните са с по-дълга ос и у някои екземпляри триъгълните пластинки на лъка са снабдени с топчици. Доколкото е известно, у нашите и румънските фибули подобни екземпляри от този вид няма. Въпреки това заедно с панонските и средноевропейските те представят един и същ тип фибули под най-различни варианти. А трябва да се каже, че между всички тях най-близки до нашите фибули са румънските, датирането на които е установено — именно края на II и III в.

III група. Към тази група се отнасят 5 двуразделни бронзови кръстовидни фибули от Novae (фиг. 2_{8-12}). Първата от тези фибули (фиг. 2_8) е преходен тип между фибулите от II група и кръстовидните фибули. Преди всичко в полза на това говори устройството на тази фибула, на която ще се спрем. Двата осови края на фибулата са притиснати и оформени в главички за разлика от предшествуващите фибули (фиг. 2_{4-7}), които са с главичка само на петата. Освен това за разлика от последните предният край на дъгата на лъка е пристиснат, а иглодър-

[1] Bedřich Svoboda, Čechi a Římske imperium, стр. 112, обр. $18_{3a,b}$, табл. VII_{10}.
[2] D. Popescu, Dacia, IX—X, 1945, стр. 493, обр. 5_{46-53}.
[3] I1. Covrig, Ks. asazákori fibulák Töformai Panoniában, 1935, стр. 120, табл. XX_{80-84}.
[4] Пак там, табл. IX_{82}.
[5] D. Popescu, Dacia, IX—X, 1945, стр. 495, обр. 6_{59-67}.
[6] I1. Covrig, цит. съч., стр. 125, табл. XVIII_{183}.
[7] Пак там, табл. $XVII_{171, 175, 176}$.
[8] Пак там, стр. 126, табл. $XVII_{172, 173, 177}$.

жателят по форма е удължен правоъгълник, подобен на кръстовидните фибули. Общо кръстовидните фибули се срещат често в долнодунавските провинции и могат да се считат като производство на военни работилници за оръжие.[1] В развитието им Covrig ги дели на етапи: фибули с наклонени стени на лъка без украса от III в.;[2] по-удължени фибули с по-дълга ос и по-големи главички, с наклонени стени и разнообразна украса;[3] фибули с по-къса напречна ос, с големи главички и широк крак.[4] Фибулите с по-къси дъги и по-широки полета по стените са от IV в., а останалите са от III в.[5]

Доколкото засега е известно, подобни на нашата фибула (фиг. 2_8) у нас не са още намерени. Аналогични на нея произхождат от Praha — Olzãny, само че иглодържателят е кръстовидно гравиран и двата края на оста са без главички. Датирани са от средата на III в.[6]

Аналогична на нашата фибула (фиг. 2_9) произхожда от Румъния, датирана от III и IV в.,[7] а подобни на фиг. 2_{10} са намерени три броя в Tomi, дн. Кюстенджа, датирани от III в.[8] Forer датира тези фибули с концентрично гравирани окръжности към IV в.[9] Аналогични на фибула фиг. 2_{11} със средни главички и дълга ос у нас са намерени: една сребърна от римското съкровище при Николаево, датирана от средата на III в. според намерените в съкровището монети. През IV в. тази фибула става съвсем обикновена.[10] Друга фибула е от гробната находка при с. Яна, Софийско, датирана от IV в.;[11] една при с. Долна Кремена, Врачанско.[12] Аналогични на нашата фибула (фиг. 2_{12}) с къси дъги произхождат от Капитан Димитриево, датирани от IV в.,[13] а в Румъния от разкопките на крепостта при Celei, окръг Romanaţi,[14] също от IV в. Almgren датира подобни фибули, произхождащи от Ханове, също от началото на IV в.,[15] една от гробницата от Пловдив, датирана от IVв.[16]

От гореизложеното е ясно, че деленето на етапи в развитието на кръстовидните фибули, споменато по-горе, за което говори Covrig, не е от значение за този вид фибули, намерени у нас и в Румъния. Основна причина за това е, че през къснoримско време Долнодунавската провинция била поставена при по-специфични условия за развитие, отколкото Централна и Западна Европа. Тези условия наложиха своя отпечатък върху развитието на занаятите у нас и в Румъния, чието дело са и фибулите. През ранноримско време (I—II в.) разцветът на Римската империя и настъпилият в нея траен мир даде възможност за развитие на целокупната човешка дейност, в това число и на изкуството, което намери практическо

[1] I1. Covrig, цит. съч., стр. 125, табл. XVIII и XIX.
[2] Пак там, стр. 125, табл. XVIII, 184, 186, 189, табл. $XIX_{191-194, 196}$.
[3] Пак там, стр. 125, табл. XVIII, 187, 188, 190, табл. XXXII_{5-8}.
[4] Пак там, стр. 126, табл. XIX, 198, табл. $XXXIV_{1-3, 7-9}$.
[5] Пак там, стр. 126, табл. XI_4.
[6] Bedřich Svoboda, цит. съч., стр. 166, обр. $31_{1аб}$, табл. XXI_1.
[7] D. Popescu, IX—X, 1945, стр. 498, обр. 9_{92}.
[8] Сп. Bucureşti, an. I, 1935, стр. 185, обр. 77, 79, 80.
[9] Forer, Reallexikon, стр. 246, pl. 60_7; D. Popescu, цит. съч., IX—X, стр. 498, обр. 8_{83}.
[10] Б. Филов, ИАД, IV, 1914, стр. 12 и 28, табл. IV.
[11] Н. Петков, ИАИ, VII, 1933, стр. 274, обр. 122.
[12] Н. Мушмов, ИАИ, VI, 1932, стр. 261, обр. 195.
[13] Л. Ботушарова, ИАИ, XVII, 1950, стр. 248, обр. 182.
[14] D. Tudor, Dacia, XI—XII, 1948, стр. 197, обр. $41_{5, 6, 8, 9}$, II.
[15] O. Almgren, Studien über nordeuropäische Fibeln in Panonien, Leipzig, 1923, табл. VIII_{190}.
[16] Н. Мавродинов, ИНБП, 1926, стр. 25 и 47, обр. 6.

приложение и в занаятите. При изработката на своите разнообразни произведения, включително накитните предмети и фибулите, майсторите-занаятчии с високия си художествен усет и похватност, които влагаха в ежедневната своя работа, създаваха образцови занаятчийски произведения, в това число и накитни предмети. Затова и фибулите от онова време притежават висока художествена стойност. Същото явление се забелязва и в монетното дело. Самите монети като произведения на изкуството се отличават с високохудожествените си образи на лица, предмети, надписи и пр. Всичко това улесняваше създаването на трайни връзки между Изтока и Запада в границите на римската държава. При такова положение по-напредналите провинции оказваха повече или по-малко своето благотворно влияние върху по-изостаналите във всички отрасли на човешката дейност, в това число на занаятите и производството на накитни предмети, към които спадат и фибулите. Следователно за раннoримско време, сравнявайки нашите фибули с тези от други провинции, малка е вероятността да се сгреши при датирането, тъй като доста фибули у нас са идвали по търговски пътища и обратно.

През късноримско време (III—V в.), напротив, римската държава непрекъснато бе обезпокоявана ту от вътрешни размирици, ту от зачестили нападения на други племена и народи от север, които разстройваха спокойния живот особено в долнодунавските провинции и създаваха условия за упадък във всички отрасли на човешката дейност, включително на занаятите, производството на накитни предмети и фибули. Последните вече нямат високохудожествената стойност на фибулите от раннoримско време, па дори и кръстовидните фибули, за които се говори. Те наистина са с най-разнообразни орнаменти, но с по-груба изработка и липса на съразмерност в отделните си части. По изработка, форма и орнаменти най-близки до нашите кръстовидни фибули са тези от Румъния, датирането на които е установено с други сравнителни материали, разкрити при системни разкопки. По време те отговарят и на други наши фибули, намерени при разкопки, за които по-горе вече се спомена. Ето защо датирането на кръстовидните фибули от Румъния трябва безрезервно да се приеме и за нашите кръстовидни фибули от Novae, които са изключително единични и случайни находки.

IV група. Към тази група спадат една желязна, пет бронзови и една предна част — иглодържател на друга бронзова фибула, всички двуразделни билатерални от Novae (фиг. 3_{13-19}). Подобни на тези наши фибули произхождат от Румъния и са датирани от края на III и началото на IV в., а именно: от Copaceni (Arges),[1] от Ŗacani (Doly),[2] от Celei (Ŗomanaţi). Последните също са датирани от края на III в. и началото на IV в.[3]

Доколкото е известно, тези фибули у нас са редки, а по-често се срещат в Румъния. Разликата обаче между едните и другите е само в изрезката-отвор на иглодържателя. Румънските фибули са с по-тесен отвор, а нашите — с по-широк, при това на гърба са с по-разнообразна украса. Едните и другите обаче са запазили единствения латенски белег на някои раннoримски фибули, а именно свободният отънен край на иглодържателя прави две навивки върху предната част на дъгата на фибулата. Следователно нашите и румънските фибули от този тип представят два различни варианта на един и същ тип фибули и е твърде възможно да са изработка на майстори от един и същ народ, за да датираме и нашите

[1] D. Popescu, Dacia IX—X, 1945, стр. 504, обр. 10_{107}.

[2] Пак там, стр. 504, обр. $10_{110, 111}$.

[3] D. Tudor, Dacia, XI—XII, 1948, стр. 196, обр. $41_{1,2}$.

фибули от тази IV група (фиг. 3_{13-19}) от същото време като тези на Румъния от края на III и началото на IV в.

V група. От тази група музеят в Свищов притежава две бронзови билатерални фибули от Novae: една, двуразделна, с ос, и друга, едносъставна, без ос (фиг. $4_{20, 21}$). Аналогични на първата (фиг. 4_{20}) произхождат: от Turšice (Žatec) — Чехия, датирана от IV в.;[1] от Měrunice (Bilina), датирана от края на III и началото на IV в;[2] от погребение при Bubénec — Praha, датирана също от IV в.[3]

Аналогични на втората наша фибула (фиг. 4_{21}) произхождат: една от погребение при Turšice (Žatec), Чехия, датирана също от IV в.;[4] от Praha — Bubénec, датирана към началото на IV в.,[5] и една в Румъния от разкопките при Poeneşti, датирана от III—IV в.[6]

Въпросните две наши фибули (фиг. $4_{20,21}$) и румънските по външен вид напълно приличат на чешките фибули от този тип, само с тази разлика, че чешките са с по-дълъг иглодържател и с повече навивки на пружината. Наопаки — нашите и румънските фибули са с по-къси иглодържатели, с по-малко навивки на пружината — нашите с три, а румънските до 7 навивки. Явно е, че нашите и румънските фибули от този тип, от една страна, и чешките, от друга страна, представят един и същ тип фибули в различни варианти. Топката на носа на нашата фибула (фиг. 4_{21}) е единствената от всички късноримски фибули от Novae, запазена като латенски белег от раннoримските фибули. Такава топка на носа има и фибулата от Praha — Bubénec.

VI група. От тази група музеят притежава пет двуразделни бронзови билатерални фибули, произходящи от Novae (фиг. 4_{22-26}). Подобна на тези фибули, доколкото ни е известно, у нас е намерена само една от неизвестно местоположение, прибрана в археологическия музей в Пловдив, погрешно датирана като среднолатенска.[7] Аналогични на тези фибули произхождат от разкопките в крепостта при Celei (Romanaţi), датирани от края на V в. и през VI в.[8]

От гореказаното е ясно, че фибулите от VI група са редки за вътрешността на България, защото, като изключим споменатата вече фибула от неизвестно местоположение в Пловдивския музей, останалите пет фибули са от Novae. От този тип много по-голям брой фибули са намерени в Румъния, и то от разкопките на крепостта при Celei. Не ще бъдем далече от истината, ако предположим, че праотечеството на тези фибули е Долнодунавската провинция и по-специално днешна Румъния и Североизточна България. Дали това предположение ще се оправдае, ще покажат бъдещите системни разкопки, каквито досега не са правени в античния Novae, който крие в недрата си неизброими движими паметници, а между тях и множество най-разновидни фибули. Датирането обаче на румънските фибули от този тип може безрезервно да се приеме и за нашите фибули от Novae — края на V и през VI в.

[1] Bedřich Svoboda, цит. съч., стр. 172, обр. 33_2.

[2] Пак там, стр. 174, обр. 32_7, табл. XX_7.

[3] Пак там, стр. 174, обр. 32_4, табл. XV_3.

[4] Пак там, стр. 172, обр. 33_1.

[5] Пак там, стр. 183, обр. 35_5.

[6] Istoria veche, I, 1949, стр. 402, обр. 310.

[7] Б. Дякович, ИАИ, I, св. I, 1924, стр. 39, обр. 26.

[8] D. Tudor, Dacia, V—VI, 1938, стр. 411, обр. 15; D. Tudor, Dacia, VII—VIII, 1941, обр. 8_{g-j}; D. Popescu, Dacia, IX—X, 1945, стр. 505, обр. $11_{117-120}$; D. Popescu, Dacia, XI—XII, 1948, стр. 197, обр. 41_{13-15}.

FIBULES TARDIVES ROMAINES DE NOVAE

St. Stefanov

(RÉSUMÉ)

Les traits caractéristiques des fibules tardives romaines sont les suivants: 1. Leur évolution est une prolongation des fibules de Novae des débuts de l'époque romaine. Celles-ci sont très connues et ont fait l'objet d'une publication en 1958 dans „Studii in honorem acad. Dečev". Il est cependant impossible de les délimiter nettement et de préciser quand s'achève le développement des unes et commence celui des autres.

2. Cette évolution est due à un processus plus prolongé au cours duquel certains traits caractéristiques des fibules de la Tène qu' on retrouve souvent dans celles du début de l'époque romaine disparaissent peu à peu dans les fibules romaines tardives, ce sont: le bouton de la plaque, les spirales de l'arc, etc.

3. Des trois sortes de fibules des débuts de l'époque romaine à spirales bilatérales et arc, bilatérales et à charnière et à charnière simples sans arc et sans spirales—seules les deux premières sortes subsistent au cours de l'époque tardive romaine, alors que les dernières disparaissent complètement.

4. Par leur aspect extérieur nos fibules ressemblent à celles d'Europe centrale (Tchécoslovaquie, Hongrie, etc.) mais diffèrent par certains détails. Ces dernières sont plus grandes, ont des axes plus longs et leurs ressorts comportent de nombreuses spirales, alors que les fibules de Bulgarie ont 2 à 4 spirales. Celles de Roumanie se rapprochent le plus des nôtres. Leurs ressorts ont 2, 4, 5 et plus rarement 6 spirales. C'est pourquoi lorsqu'on établit la date des fibules romaines tardives de Bulgarie que l'on considère comme des trouvailles fortuites il serait plus correct de les comparer à celles de Roumanie qui sont datées avec précision. L'auteur considère qu'à de petites exceptions près ces dates s'appliquent, sans réserve aussi aux fibules de Bulgarie.

НЯКОЛКО НЕИЗДАДЕНИ ЛАМПИ ОТ СОФИЙСКИЯ МУЗЕЙ[1]

Мария Бръчкова

Преди да пристъпя към описанието на предметите, ще отбележа, че местонахождението им в България не е известно.

1. Лампа от сиво-черна глина, диаметър 5 см, височина 2,8 см, повърхността й не е гладка, с жълто-зеленикав глазур. В средата на горната част има голям, отвор, който заема мястото на диска, диаметър 6 см, диаметър на отвора 4 см. по края е очукан. Плещите, широки 1 см, се сливат с долната част на лампата, Светилният отвор е продълговат кръг, диаметър 1,8—2,2 см, очукан и опушен. Дръжката представя продължение на долната половина (на лампата), издига се на 2,3 см над рамената във форма на полукръг, който от едната страна е очукан. Дъното е плоско, малко изпъкнало, диаметър 3 см. Орнаментът липсва. Според формата на средния отвор може да считаме лампата от гръцки произход и да я отнесем към III—II в. пр. н. е.[2]

2. Лампа от кафяво-червеникава глина с добре загладена повърхност, диаметър 9,5 см, ширина 6,4 см, височина 3,5 см. Състои се от две части, направени на калъп във вид на риба шаран (cyprinus). Устата му е отворена и в нея се вижда предната част от погълнатата от него риба, върху която се намира кръглият светилен отвор, диаметър 0,6 см. Ябълката на окото е изпъкнала, горният и долният клепач са профилувани и малко изпъкнали. Зад окото минава неправилна полукръгла линия заобиколената от нея негладка повърхност представя хрилете на рибата. От тях почват люспите, като вертикално разположени полукръгове покрай гърба, с отвора обърнати към хрилете — в първия ред 4 по-малки от другите и сплеснати, 7 във втория ред, 8 — в третия, 5 — в четвъртия, 3 — в петия и шестия, по 2 в седмия и осмия. Между люспите и хрилете има малко полукръгло отверстие за наливане или за въздух.[3]

В горния край между главата и опашката минава голямата перка, изобразена с 8 профилувани паралелни черти, по-дълги към устата (1 см), по-къси (0,3 см) към опашката. Опашката е във форма на неправилен полукръг, към който се спущат 7—8 различни по дължина линии, по-дълги от двете страни (по-къси в средата). В долния край близо до опашката и разделена от нея със 7 къси черти има малка перка, дълга 1 см, изпъкнала и профилувана с няколко паралелни черти. В долната половина на лампата е дъното с изпъкнал кръг в средата, диаметър 3,2 см. Вътрешната му част е вдлъбната, с диаметър 2,5 см, по средата е изобразена палмета с по 4 листа от двете страни и три гръцки букви — отдясно *A*, ляво *Λ* и под

[1] Уредникът на античния отдел др. Ив. Венедиков любезно ми предостави за публикуване пет антични лампи и една дръжка, за което му изказвам моята благодарност.

[2] Bernhard Maria, Lampki starozytne, 1955.

[3] Лампи със съвсем малък отвор върху дискоса намираме в каталога на Walters, табл. XIV, 490, табл. XVII, 537, 609; табл. XXI, 654 и др.

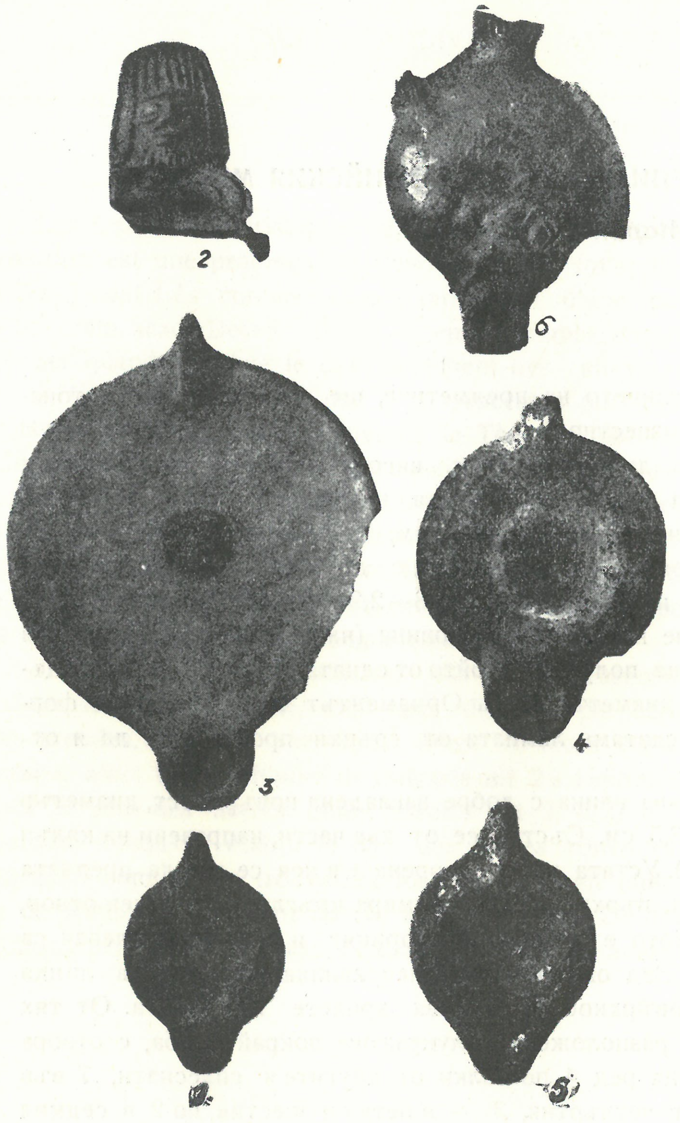

Фиг. 1

палметата М. Като паралел на тази лампа намерих само в каталога на Лондонския музей:[1] № 29 е лампа във форма на делфин от Смирна (липсва изображение), № 435 от Александрия — лампа във форма на риба с буквата А. Bernhard[2] дава три лампи във вид на човешка глава, едната от тях, № 554, е от Египет, другите са от частна колекция, произход неизвестен. Тези три фигурни лампи са от източен произход. Имайки това пред вид и мнението на Loeschcke,[3] че съдовете във форма на статуйка са правени под влиянието на Изток и на източния вкус, можем да считаме тази хубава лампа внесена от Мала Азия през III—II в. пр. н. е.

3. Лампа от светлочервена глина, долната половина от едната страна е отчупена. Формата е кръгла, диаметър в горната част 11,5 см, диаметър в долната половина 4,5 см, височина 3,6 см. Дискът е плосък и широк, в средата му е наливният отвор, кръгъл, с диаметър 1,9 см. Плещите липсват. Долната половина е съединена с диска посредством една малко изпъкнала ивица, широка 0,7 см, която се слива с дръжката и светилния отвор. Светилният отвор е върху един полукръгъл издатък, диаметър 1,2 см.

Дъното е кръгло, плоско, с диаметър 4,6 см.

Дръжката е продължение на долната половина на лампата, издадена нагоре във вид на плосък полукръг, висок 2,2 см. Повърхността е гладка без фирнис и без орнамент.

Лампата е от римски произход, I—II в. от н. е.

4. Лампа от жълто-зеленикава глина с червено-кафяв оттенък, диаметър 6,5 см. Повърхността не е гладка, на места очукана, с малки плитки вдлъбнатини.

[1] H. B. Walters, Catalogue of the Greék and Roman Lamps in the British Museum, London, 1914, n. 29, n. 435, табл. XI.

[2] Bernhard Maria, Lampki starozytne, Warszawa, 1955, n. 553—55, табл. CLV, CLVI.

[3] S. Loeschcke, Römische Gefässe aus Bronze, Glas, Ton in Mus. Trier, Trier Zeitschrift, III, 1928, стр. 69.

Дискът е вдлъбанат, с кръгъл отвор по средата, диаметър 1 см. Рамената са изпъкнали, с два профилувани полукръга, които почват от двете страни на дръжката и свършат на 1/2 см от светилния отвор. Светилният отвор, който е опушен се намира върху издаден продълговат полукръг, диаметър 1,7—1,2 см.

Дръжката представя полукръгъл издатък, 2 см висок, широк 1,6 см, дебел 1—0,6 см, от едната страна очукан; той се образува от долн ата половина на лампата и се слива с рамената. Долната половина на лампата има кръгъл издатък, диаметър 3,5 см. Орнаментът липсва, жълто-зеленикавата глазура е доста изтрита.

Лампата трябва да е римска, от I—II в. от н. е.

5. Лампа от черна глина, опушена гладка повърхност, диаметър 4,2 см, височина 2,3 см, без глазура.

Дискът е вдлъбнат, с голям кръгъл очукан отвор, диаметър 1,5 см. Върху него срещу дръжката има от едната страна три, от другата два паралелни вдлъбнати линии. Рамената са малко изпъкнали върху тях. От двете страни на средния отвор има по една палмета с по четири листа от двете страни, във вид на вдлъбнати линии. Срещу тях, към основата на дръжката се издигат четири паралелни линии. Светилният отвор е върху полукръгъл издатък, опушен, диаметър 1 см. Той е заграден от рамената с две слабо вдлъбнати линии, които се съединяват и образуват ъгъл срещу наливния отвор.

Дръжката е полукръгъл издатък, малко очукан, той излиза от дъното като две профилувани ивици, височина 1 см, ширина 1,4—0,4.

Дъното е слабо изпъкнал кръг, диаметър 2,3 см.

Лампата може да се счита за римска от I—II в. от н. е. Срв. Jvanyi,[1] п. 875, табл. XXXV, 7.

6. Дръжка от лампа от розово-жълта глина, лявата част отчупена. Двете рамена с човешка глава, която тя представя, са образували полукръг, вътрешната страна на който е лежала върху рамената на лампата. Мъжката глава заедно с шапката е висока 4,2 см, широка 2,5 см, обърната напред, има голям нос с гърбина, очните ябълки изпъкнали, обиколени с изпъкнали клепачи. Устата е широка, с дебели устни; брадата е предадена с вдлъбнати паралелни линии, вратът не се вижда На главата има калатос, който закрива почти цялото чело, вижда се само част от дясната вежда — като две черти, успоредни на клепачите. Калатосът е покрит с плат, който отпред образува вертикални гънки, изобразени схематично както брадата с вдлъбнати бразди; от двете страни този плат се спуща профилуван до рамената. Запазеното ляво рамо е широко 1,9 см с шест паралелни вдлъбнати черти. Задната част на главата и шапката са очукани.

Според калатоса трябва да считаме, че главата е на Серапис. Изображението на очите, устата и косите схематично и линеарно ни помага да датираме дръжката в IV—V в. от н. е.

Подобни глави на Серапис намираме у Walters[2] от Египет.

След като разгледахме накратко тези антични лампи, трябва да си поставим въпроса, дали те са от местно производство, или са импортирани, въпрос, на който е доста трудно да се даде верен отговор поради липса на опорни точки, липса на един каталог от лампи в България или даже общ за Балканския полу-

[1] Jvanyi Dora, Die pannonischen Lampen, Budapest, 1935.

[2] Цит. съч., № 396; Jvanyi, цит. съч., № 1031, табл. XLIII, 4; Kübler, Jahrb., 1952, стр. 67, фиг. 53.

остров. Разбира се, народите, които са населявали земите на сегашна България през времето от III в. пр. н. е. и V в. от н. е., са имали лампи от собствено производство и импортирани.

От нашите пет лампи ние считаме като внесена отвън лампата № 2, именно от Мала Азия. Останалите могат да бъдат от местно производство, но под влиянието на внесените гръцки и по-късно (през епохата на Римската империя) на римските лампи.

EINIGE UNVERÖFFENTLICHTE LAMPEN AUS DEM MUSEUM IN SOFIA

M. Bračkova

(ZUSAMMENFASSUNG)

1. Kleine Lampe aus schwarzgrauem Ton mit großer Mittelöffnung; der Henkel erhebt sich 2—3 cm über den oberen Gefäßrand. Ornamente fehlen. Die Lampe scheint aus hellenistischer Zeit, 3.—2. Jh. v. u. Z., zu sein.

2. Lampe aus rotbraunem Ton, in Gestalt eines karpfenartigen Fisches, der gerade einen Fisch verschlingt; sehr gut gearbeitet. In dem aus dem Maul noch herausragenden Vorderteil des verschlungenen Fisches befindet sich die Brennöffnung. Auf dem Lampenboden sieht man eine Palmette und drei griechische Buchstaben: *ΑΛΜ*. Im Britischen Museum finden sich ähnliche, fischartig geformte Lampen (vgl. Walters, Cat. n. 29, n. 435).

3. Lampe aus hellrotem Ton, ohne Firnis und Ornament. Sie ist das größte Exemplar und hat einen Durchmesser von 11,5 cm. Die eine Seite ist etwas abgeschlagen Sie scheint aus römischer Zeit, 1.—2. Jh. u. Z., zu sein.

4. Ähnliche Lampe aus grünlichgelbem Ton, ohne Ornamente. Sie dürfte aus römischer Zeit, 1.—2. Jh. u. Z., stammen.

5. Lampe aus schwarzem Ton mit zwei Palmetten auf dem Oberteil zu beiden Seiten der Öffnung; ebenfalls aus römischer Zeit, 1.—2. Jh. u. Z.

6. Henkel einer Tonlampe, auf dem ein Männerkopf mit Kalathos dargestellt ist; könnte aus dem 4.—5. Jh. u. Z. sein (vgl. Walters, n. 396).

Die unter 2 beschriebene Lampe dürfte Importware aus Kleinasien sein, während die übrigen Exemplare lokaler Herkunft sein können.

ДВЕ СЪКРОВИЩА ОТ ЕЛИНИСТИЧЕСКАТА ЕПОХА В ТРАКИЯ

Иван Венедиков

Двете съкровища, с които ще се занимаем тук, са открити отдавна. Намерени случайно, те са отминати, без никой да се е занимал с тях, макар че около тях съществуват цяла редица интересни въпроси. Никой не е писал нищо нито за времето, когато те са били изработени и употребявани, нито за събитията, които са станали причина те да бъдат укрити в земята, нито, най-сетне, за тяхното значение като извор за историята на нашата земя. Ето защо тези две съкровища заслужават напълно нашето внимание. Разглеждането на тези две интересни и богати находки в Сборника в чест на Шкорпил има впрочем и друго оправдание: едното от тези две съкровища, вазите на които си приличат толкова много по форма, е било публикувано за пръв път от този забележителен деец в полето на археологията в България, който е не само неговият намирач, но и неговият пръв изследвач.[2]

I. Съкровището от с. Бохот, Плевенско (фиг. 1 — 3)

На 25 юни 1929 г. случайно в една от улиците на с. Бохот, Плевенско, три селянки намерили 10 съда. Девет от тях били изработени от сребро, докато десетият бил от бронз. Находката била прибрана веднага в музея в Плевен, където се пази и досега. Скоро след откриването ѝ за нея било обнародвано кратко съобщение.[1] Ето описанието на отделните съдове, от които тя се състои.

1. Полусферична купа от сребро с диаметър 14,4 см и тегло 236 г. Ръбът около устието на купата е надебелен от вътрешната ѝ страна в един пояс със ширина 4 мм. Под него следват две последователни изпъкнали линии с ширина около 0,5 мм. Те се намират на 2 см под надебеления ръб и на 2 см една от друга. Дъното на купата е пострадало и начукано.

2. Купа от сребро, подобна на № 1, с диаметър 14,3 см и тегло 124 г. Част от едната страна на устието ѝ с ширина 1 см е отчупена и липсва.

3. Купа от сребро, подобна на № 1, с диаметър 13,4 см и тегло 232 г.

4. Купа от сребро, подобна на № 1, с диаметър 12,3 см и тегло 118 г. Дъното е отчупено и липсва. Запазена е само периферията на съда, силно окислена.

5. Полусферична купа от сребро с диаметър 14 см и тегло 196,5 г. От вътрешната страна на устието купата има надебелен бордюр, широк 4 мм. Под този издаден пояс следва плитък жлеб с ширина 3 мм.

6. Купа от сребро с диаметър 13,8 см и тегло 218 г. Напълно подобна на № 5.

7. Купа от сребро с диаметър 15 см и тегло 230 г. Подобна на № 5.

8. Купа от сребро с диаметър 13,6 см и тегло 235 г. Страните и са равни и отвън, и отвътре. На външната страна на дъното си има врязани концентрични кръгове с означен център. Външният кръг има диаметър 2,1 см, а вътрешният — 0,3 см.

9. Купа от сребро с диаметър 13,8 см и тегло 220 г. Подобна на купа № 8.

---

[1] ИАИ, XII, стр. 442.

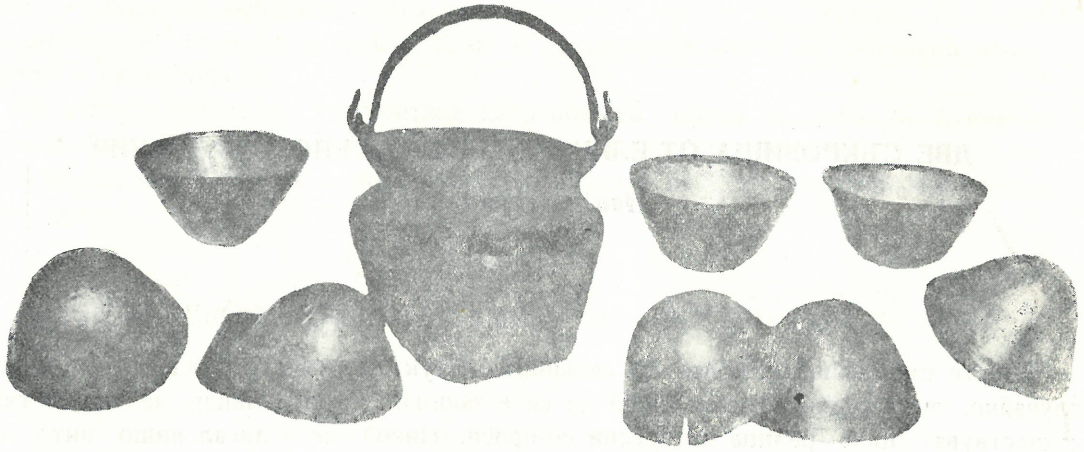

Фиг. 1. Съкровище от Бохот
Fig. 1. Trésor de Bohot

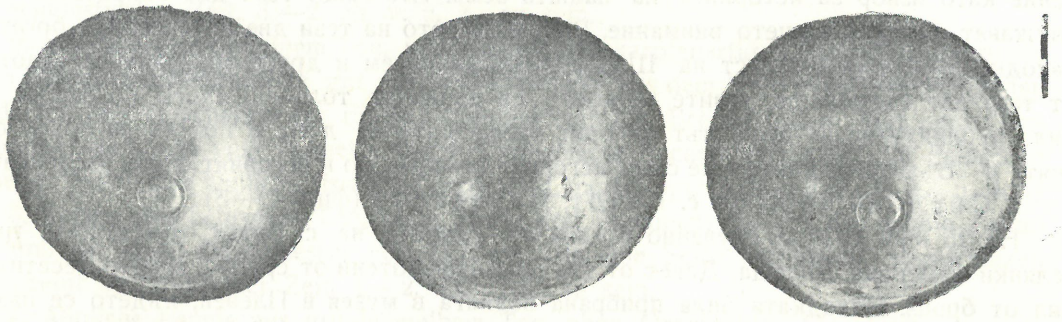

Фиг. 2. Купа № 5, 6 и 2 от Бохот
Fig. 2. Coupes Nr. 5, 6 et 2 de Bohot

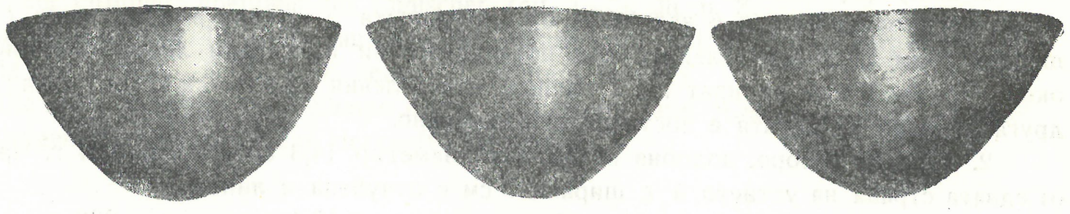

Фиг. 3. Същите купи от фиг. № 2
Fig. 3. Les mêmes coupes de la fig. 2

10. Съд от бронзова тенекия, висок без дръжката си 23 см. Дъното му е отчупено и липсва. Има диаметър на устието 22 см. Дебелината на тенекията, от която е изработен, е около 2 мм. Съдът е изкован на ръка. Устието му образува широк, наклонен навън, не много грижливо изработен перваз. От двете страни на последния са припоени диаметрално противоположни две уши, излети във вид на масивни бронзови плочки. Те имат на долната си страна по два, а на лявата и дясната по един полукръгли отрязъци. Горната им страна е снабдена и с по една масивна кръгла халка, изтеглена от метала на плочката. През отворите на всяка една от тези халки са прекарани краищата на дръжката на съда. Самата дръжка е изработена от цилиндрична пръчка от бронз, извита дъговидно както превезлото

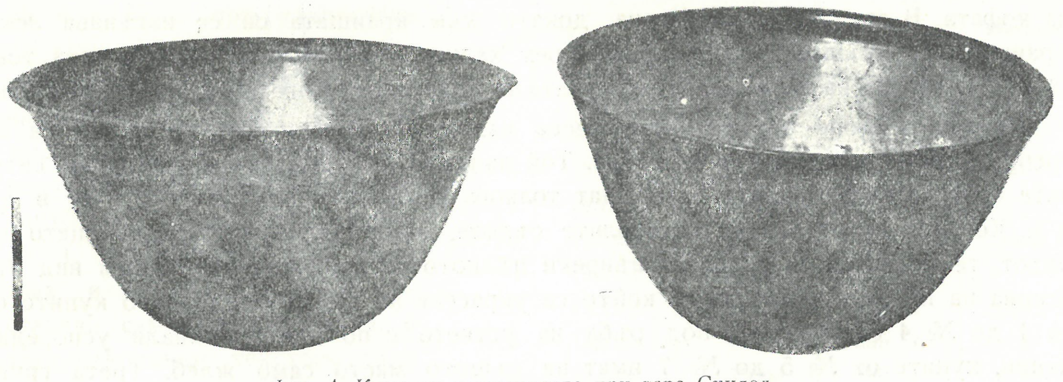

Фиг. 4. Купи от съкровището при гара Синдел
Fig. 4. Coupes du trésor près de la gare Sindel

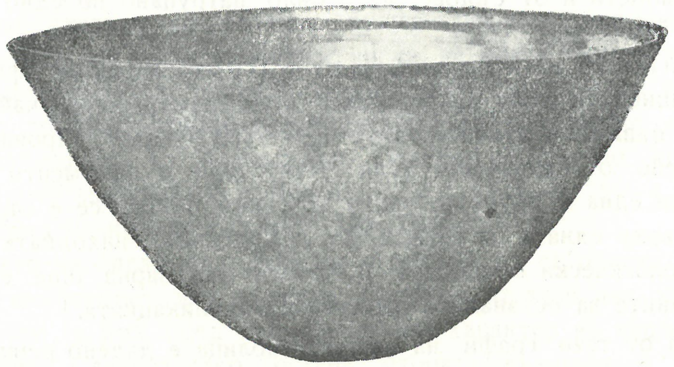

Фиг. 5. Купа от съкровището при гара Синдел
Fig. 5. Coupe faisant partie du trésor près de la gare Sindel

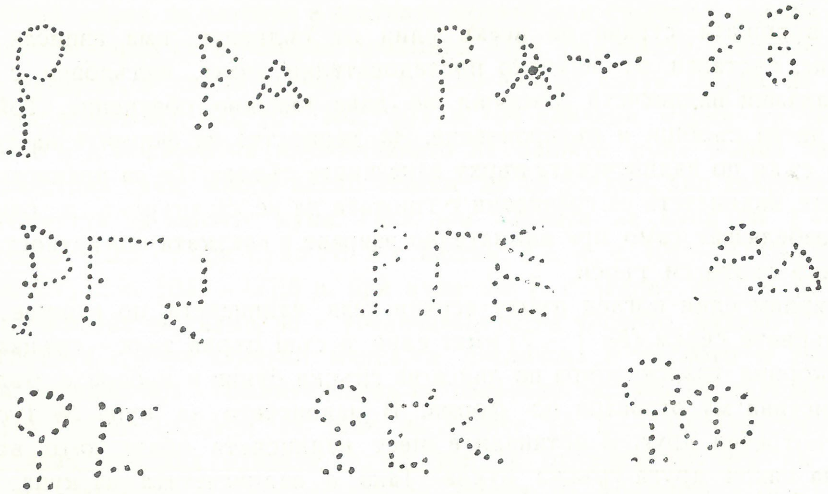

Фиг. 6. Цифрени означения на теглата от съдовете от съкровището при гара Синдел
Fig. 6. Les indications pondérales des vases du trésor près de la gare Sindel

на кофата. В средата е надебелена, докато към краищата си се изтънява леко. Краищата на дръжката са проврени през халките на ушите на съда, а след това са извити нагоре, като им е дадена формата на издигнали клюна си нагоре птичи глави.

Всички съдове във тази интересна находка с изключение на № 10 са от сребро. Само последният е от бронз. Той напомня по формата си донякъде ситулите с две превезла, които се срещат толкова често в находките от V и IV в. пр. н. е. Колкото се отнася до останалите съдове, които образуват съкровището от Бохот, те могат да се разделят въпреки пълното си сходство по външен вид въз основа на простия орнамент, с който са украсени на три групи. Докато купите от № 1 до № 4 са украсени под ръба на устието с по две изпъкнали успоредни линии, купите от № 5 до № 7 имат на същото място само жлеб. Трета група образуват купите № 8 и 9, украсени с концентрични кръгове с означен център на външната страна на дъното си. Тези три групи съдове представляват вероятно отделните постъпления в съкровището, което, както това наблюдаваме и при съкровищата от монети и от съдове, не е било натрупано по едно и също време, а постепенно.

II. Съкровището при гара Синдел, Провадийско (фиг. 4 и 6).

Както предишното и това съкровище е било намерено случайно северно от укреплението на възвишението Курткале при гара Синдел, Провадийско. Съкровището е съставено от единадесет купи: десет цели и фрагменти от още една, открити поставени една в друга и увити в тъкан, която се е отпечатила преди изгниването си върху едната от купите. За съжаление от находката били прибрани в Народния археологически музей три и в музея във Варна още една, та всичко четири купи. Данните за останалите вземаме от публикацията.[1]

В последната от тези графи на нашата таблица е дадено ревизираното тегло на трите съда, които се пазят в Народния археологически музей в София, претеглени сега на съвършено точни везни. Както се вижда, новото тегло не внася значителни промени в измерванията. Везните, с които е претеглил съдовете Шкорпил, са мерели с точност до 5 дг, докато тези, с които разполагаме ние, мереха с точност до 1 сг.

Върху външната страна на всеки един от съдовете има изписан по един малък надпис, съставен от няколко последователни знака, издълбани с пунктир. За тези загадъчни надписчета Шкорпил не дава никакво обяснение. Той само се ограничава да ги съобщи и възпроизведе. За верността на формите на тези знаци може да се съди по надписчетата върху запазените съдове. Те са преписани съвсем точно. Самите надписчета са гравирани с грижата да не се хвърлят в очи. Поради това те се забелязват само при внимателно взиране в гладката повърхност на съда, и то само ако окото ги търси.

Ако хвърлим един поглед върху всички тези надписчета по нашите купи, ще видим, че първите седем (№ 1—7) имат един и същ първи знак—гръцката буква *Р*, която Шкорпил транскрибира по липса на гръцки букви в набора с българското Р, което наистина му отговаря по форма. В надписчето на купа № 1 след този знак няма употребен друг. В останалите шест надписчета обаче като втори знак е употребена някоя друга гръцка буква. Така в надписчетата на купа № 2 и 3 втори знак е буквата А, при надписчето на купа № 4 — *В*, при тези на купа

[1] Х. и К. Шкорпил, Находка от сребърни тасове до гара Синдел, ИВАД, V, стр. 24, ИАД, II, 1911, стр. 281.

№	Диаметър	Височина	Тегло	Ревизирано тегло
1	18,3 см	10,3 см	410,5 г	—
2	18,2 см	10,3 см	418,5 г	—
3	18,1 см	10,0 см	414 г	—
4	18,7 см	10,4 см	422 г	—
5	19,7 см	9,9 см	436 г	435,2 г
6	19,3 см	9,6 см	427,5 г	—
7	19,4 см	9,9 см	435,5 г	435,1 г
8	18,6 см	9,5 см	399 г	—
9	18,6 см	10,2 см	396 г	—
10	19,1 см	9,9 см	407 г	406,87 г

№ 6 — *Г*, а при надписчето на купа № 7 — *Δ*. Разчитането на първите два знака от надписите в седемте купи от това съкровище не ни води към един разбираем текст. При това, както се вижда от надпис № 1, съставен от един само знак, и от № 2, 4 и 7, съставени само от два знака, в тези лаконични текстове едва ли може да се крие една дума или едно име. Ние знаем, че в гръцки през елинистическата епоха буквите се употребяват и с цифрена стойност и повтарянето на един и същ първи знак, следван от различни букви с различна цифрена стойност, ни навежда на мисълта, че имаме работа с числа, на които едната част — първата — остава непроменена и в седемте вази, докато втората се изменя. И наистина знаем, че по гръцката алфабетична система за означаване на цифрите,[1] въведена след царуването на Александър Велики, неизвестно кога, нашите знаци ще имат следното значение: ρ е 100, α—1, β—2, γ—3, δ—4. Следователно ние ще имаме работа с числата 101, 102, 103, 104.

Изписването на числа по съдове не е трудно да се обясни. То може да бъде или мярка за вместимост, или за тегло. Първото от тези две обяснения трябва да се изключи, като се има пред вид луксозният характер на нашите съдове, изработени от сребро. Следователно остава втората възможност. Естествено е да мислим, че също както при някои съдове от Панагюрското съкровище, изработено от злато, и тук са били изписани теглата на съдовете. При това не бива да се забравя, че в древността като единица мярка се е използувала монетата с нейните поделения. Така при мерене на благородни метали или на предмети, изработени от тях, единица мярка за златото е златната монета или статерът, докато при среброто като единица мярка се използува драхмата. При римляните обикновено единицата мярка е денарът. В такъв случай от всичко казано дотук следва, че нашите надписчета ще означават 100, 101, 102, 103 и 104 единици мерки от употребяваната по времето и в мястото на изработването на нашите купи мярка за тежест. Че това е наистина така, много лесно можем да се убедим, ако хвърлим един поглед върху тежестта на нашите купи. Така при надписа на купа № 1—*Р*, т. е. 100, имаме тегло 410,5 г; при купа № 2 с надпис *РΑ*, т. е. 101—418,5; при купа № 6 с надпис *РГ*, т. е. 103—427,5 и при купа № 7 с надпис *РΔ*, т. е. 104—435,5 г. Следователно ние виждаме, че с увеличаването на числото, дадено с гръцки букви, т. е. теглото в древни единици мярка, се увеличава и теглото в грамове, а това означава, че наистина с нашите числа са означени теглата на съдовете.

Друга група надписи са тези на вазите № 8—10. Наистина и при тях първият знак напомня буквата ρ; но той се отличава от нея по това, че отвесната му хаста не излиза от едната страна на кръгчето, а от средата му. По този начин никога не се пише гръцкото *Р*. Следователно ние тук трябва да имаме

[1] W. Larfeld, Griechische Epigraphik, München, 1914, стр. 293, § 186.

работа с друг знак, който Шкорпил погрешно е транскрибирал с Р. От друга страна, вече видяхме по-горе при купа № 1, че 100 единици от нашата неизвестна мярка тежат 410,5 г. Купите № 8—10, които започват с този странен знак, който не е *Р*, имат тегло по-ниско от 410,5, а именно 399, 396, 406, 87. Следователно тук ще трябва да очакваме не 100, а по-малко единици мерки. Това означава, че числото ще има като първи знак буквата, означаваща девет десетици — 90, и вторият знак ще се мени. И наистина числото 90 в гръцката алфабетична система се означава с гръцкото копа — ϙ, един знак, който напомня латинското Q. В надписчето на купа № 8 той е съединен със знака за единиците — F — дигама-сигла, означаваща цифрата 6, и ще трябва да се чете 96; в надписа на купа № 9 с *Е*, т. е. 5, и ще трябва да означава 95, а в надписа на купа № 9 с *Θ*, т. е. 9, и ще трябва да образува числото 99.[1]

Ясно е в такъв случай, че всички тези надписчета не са нищо друго освен теглата на съдовете. Но това не е всичко. В надписчетата на купи № 3, 5, 6 и 9 след първите два знака са употребени и други. Какво е тяхното значение, се вижда ясно при купи № 6 и 9. При купа № 6 след числото *РГ*, т. е. 103, следват един над друг три отделни знака. Първият от тях — най-горният — се състои от две пресечени в остър ъгъл полегати линийки. Този знак — ≤ половината от буквата сигма в класическата ѝ транскрипция *Σ* — се употребява като сигла за $\frac{1}{2}$ и в такъв случай ще означава просто половината от нашата неизвестна мерна единица. Следващите под него два еднакви знака = две хоризонтални пръчици с разширен край — не са нищо друго освен всяка поотделно сиглата за 1 обол. Следователно, за да разчетем и тези три знака, ние ще трябва да добавим още $\frac{1}{2}$ мерна единица и два обола. Тук трябва да се има пред вид, че оболът като мярка за тежест е равен на $\frac{1}{6}$ от драхмата. При това там, където като части от единицата мярка се употребяват оболите, самата единица мярка ще бъде драхмата. Следователно целият надпис ще трябва да се прочете 103 драхми $+ \frac{1}{2}$ драхма + 2 обола.

Ясно е в такъв случай, че единицата мярка, в която са измерени всички купи е драхмата.

И така значи в нашите надписчета първият и вторият знак означават целите числа, а третият знак или лигатура от няколко знака означават поделенията на драхмата. Ето прочее как трябва да се обяснят самите надписи, дадени по номер на купата:

1. *Р* — 100 драхми (фиг. 6, 1).
2. *РА* — 101 драхми (фиг. 6, 2).
3. *РА* — 101 драхми, след което число следва третият знак, образуван от една сигла за 1 обол, пресечена под тъп ъгъл с една чертичка — вероятно втора сигла за 1 обол. В такъв случай цялата лигатура ще означава 2 обола. Надписчето ще трябва следователно да се транскрибира: 101 драхми и 2 обола (фиг. 6, 3).
4. *РВ* — 102 драхми (фиг. 6, 4).
5. *РЕ*<. Този надпис е транскрибиран неправилно в таблицата на Шкорпил с букви, заети от българската азбука и латиница — РГ. В същност верен е само първият знак — Р, докато вторият знак е останал неразбран, както се вижда от издатъците в средата и долния край на буквата, които очевидно трябва да изразят долната и средната хоризонтална хаста на Е. В такъв случай ние трябва да обясним този знак -ε- със съответната числена стойност — като цифрата 5. Още по-труден е последният знак, който очевидно представлява една лигатура от два знака: единият, очевидно острият ъгъл-сигла за $\frac{1}{2}$, представляващ половина от очертанието на *Σ*, докато другият не може да бъде нищо друго освен една права линийка — сигла за 1 обол, предадена малко извита. В такъв случай дробите към това число ще трябва да се разчетат $\frac{1}{2}$ драхма и 1 обол. Тогава целият надпис ще гласи: 105 драхми $+\frac{1}{2}$ драхма и 1 обол (фиг. 6, 5).
6. *РГ* ≤, при който надпис Шкорпил неправилно транскрибира третия знак с Е, когато той е съставен ясно от три отделни знака, от които първият е $\frac{1}{2}$, а следващите под него сиглата за 1 обол, повторена два пъти, т. е. 2 обола. Следователно надписът ще трябва да се прочете 103 драхми, $\frac{1}{2}$ драхма и 2 обола. Интересно е, че тук трите знака са слети в една лигатура (фиг. 6, 6).
7. *РΔ* — т. е. 104 драхми (фиг. 6, 7).
8. ϙΕ — 96 драхми (фиг. 6, 8).
9. ϙ*Е*< — 95 драхми и $\frac{1}{2}$ драхма (фиг. 6, 9).
10 ϙ*Θ* — 99 драхми (фиг. 6, 10).

[1] S. Reinach, Traité d'épigraphie Greque, Paris, 1885, стр. 200, 222.

Ако искаме да получим точното тегло на драхмата при всеки един съд, ние ще трябва да разделим теглото на съда в грамове на броя на драхмите, означени в надписа му, и тогава ще получим теглото на драхмата в грамове. Това има смисъл, за да видим възможни ли са колебания в теглото и колко големи са те. Ето всички получени дотук данни заедно с теглото на драхмата при всеки отделен съд в една таблица:

№	Гръцки цифри	Теглото в драхми и оболи	Теглото в грамове	Теглото на една драхма
1	ϱ	100	410,5	4,105
2	ϱα	101	418,5	4,143
3	ϱα	101 2	414	4,086
4	ϱβ	102	422	4,137
5	ϱϵ <—	$105 + \frac{1}{2} + 1$	435,2	4,1212...
6	ϱγ <——	$103 + \frac{1}{2} + 2$	427,5	4,116
7	ϱδ	104	435,1	4,183
8	ϙϲ	96	399	4,156
9	ϙϵ <	$95 + \frac{1}{2}$	396	4,146
10	ϙ ϑ	99	406,27	4,109

И така според приведените цифри драхмата в нашето съкровище се движи между 4,086 и 4,183 г и варира с почти един цял дециграм — 97 мг. В такъв случай средното тегло на драхмата в нашето съкровище ще бъде 4,135 г. Това число е отдалечено с 48 мг от най-ниското и най-високото тегло на драхмата. При тежест на един съд от 100 драхми ще се яви една неточност от 4,80 г, т. е. с малко повече от една

цяла драхма. Ние трябва да припомним тук, че у древните народи мярката за тежест съвпада с монетата. Драхмата като мярка за тежест има теглото на драхмата-монета. От друга страна, ние знаем, че драхмата — сребърната монета у гърците — често мени теглото си. Ето защо според нейното тегло може да се определи понякога не само времето, когато е била приготвена една вещ, но също така и мястото, където тя е била изработена. Достатъчно е да знаем теглото на единицата мярка, в която тя е била претеглена след изработването й. Ето защо за нас е важно да установим теглото на коя монета отговаря на нашата драхма.

В Тракия са разпространени драхми с различно тегло и сечени в най-различни центрове. Между тях обаче само драхмите на Атина от третия период, драхмата на Тасос от втория период, драхмите на Абдера и Маронея и, най-сетне, драхмите на Македония като римска провинция, сечени през средата на II в. до около 148 г. пр. н. е., са близки по тегло до драхмата, в която е претеглено съкровището от гара Синдел. Средното тегло на драхмата при всички тези монети е 4,20 г. Много рядко средното тегло се изкачва по-високо, а обикновено е по-ниско от тази цифра.[1] Това се обяснява не само с неточното мерене — то никога не е било абсолютно точно, — но и с изтъркването на монетите вследствие на дългата им употреба. Ние знаем, че всички изброени по-горе монети циркулират в Тракия повече от век и половина, след като се прекъсва тяхното сечене, и че когато не е имало вече кой да ги сече, тъй като и Атина, и Тасос, и Македония са били включени в римски провинции, траките ги имитират и използуват масово.

Всички тези монети, сечени по атическата система, са се ползували с широка популярност в Тракия и са били предпочитани пред местните монети. В общата криза, която преживява древният свят от средата на IV в. пр. н. е. насам, ние можем да наблюдаваме намаляване на теглата на всички древни монети. Това особено ясно личи при драхмите, сечени по атическата система. Те в първата половина на IV в. пр. н. е. тежат все още 4,36 г, през втората му половина вече 4,32 г., а през средата на II в. пр. н. е. — 4,20 г. Нашата мярка за тежест, която се доближава до това последно тегло на атическата драхма, очевидно следва изменението на монетата и е в зависимост от него. Затова ние имаме всичкото основание да смятаме, че съдовете в съкровището от гара Синдел, които са измерени в теглото на тази лека атическа драхма, са били изработени след появата на последната, а това ще рече след средата на II в. пр. н. е. Ето защо те могат да бъдат датирани най-рано през втората половина на II в. или през I в., когато още се е мерело с тази мярка. Ние виждаме следователно, че надписите с означения на теглата на съдовете, също както в Панагюрското съкровище, ни насочват към времето, от което са тези две съкровища. Само че докато при Панагюрското съкровище благодарение на това, че само един град е сякъл монети с това тегло, може да се установи и мястото, дето са изработени съдовете, тук, понеже леката атическа драхма циркулира и се сече в една значителна част от древния свят, това не е възможно.

Не може да има никакво съмнение, че съкровището от с. Бохот, Плевенско, и съкровището от гара Синдел са от едно и също време. Датата, към която насочват

[1] А. Н. Зограф, Античные монеты, Материали и исследования археологии СССР, 16, Москва, 1951, стр. 44; J. Svoronos, Les monnaies d'Athenes, Munich, 1923 — 1925; B. V. Head, Historia numorum, Oxford, 1911, стр. 266; А. Н. Зограф, цит. съч., стр. 52.

теглата на купите, се потвърждава и от други находки. Известни са две подобни купи в колекциите на Дъпартон Окс в Съединените щати.[1] Едната от тях има надпис: *Δῖος ʼΕπικάρπιου* — посвещение на Зевс. Въз основа на формата на буквите на този кратък текст купата е датирана около 100 г. пр. н. е. Другата купа поради сходството си с предишната се отнася към същото време. За съжаление не се знае нищо точно за произхождението на тези две вази. Казва се само, че те произхождат от Гърция или Мала Азия.

Една друга датирана находка, съдържаща подобни на нашите купи, е голямото дакийско съкровище от сребърни съдове, открити при с. Сънкраени в Румъния.[2] Между различните сребърни чаши, които датират находката в I в. пр. н. е., в повечето случаи дело на местни майстори, трябва да се споменат и две сребърни купи, наподобяващи нашите. От много голямо значение в тази находка са накитите — гривни и особено къснолатенските фибули, които затвърдяват датата I в. пр. н. е. В съкровището също така е открита една тасоска тетрадрахма от типа, за който вече говорихме.

Двете купи, част от това интересно съкровище, за които вече споменахме, имат по страните си надписи изчукани в пунктир, които гласят *πε*, т. е. 85 драхми. Обяснението, което авторът дава за тези надписчета, искайки да види в тях гръцкото *Π(Ο)Ε* — императив от глагола пия, не изглежда вероятно. Очевидно тук имаме работа с два съда, които са били купени отвън. Те не са били изработени от местен майстор и по тази причина върху тях е било означено теглото им, както върху нашите съдове. За съжаление авторът не е дал теглото на съдовете в грамове. То би трябвало да бъде около 348 г, ако драхмата е имала същото тегло.

Присъствието на този вид купи по двата бряга на Дунава в находки от II и I в. пр. н. е. показват, че те са били широко разпространени тук. Няма да е чудно в такъв случай, ако те са били изработвани в някоя от черноморските гръцки колонии и разпространени оттук към вътрешността на дунавските земи. В полза на едно подобно предположение говорят означените по тях тегла, които насочват към една гръцка работилница. Между вазите от Сънкраени обаче има и полусферични купи, подобни на нашите, но украсени с орнаменти, които издават явно един домашен майстор. По тях няма означение на теглата.

* * *

Двете съкровища въпреки простата форма на техните гладки полирани купи и въпреки отсъствието на по-сложна украса по тях имат голямо значение. Преди всичко ние тук се сблъскваме очевидно с два антични сервиза, образувани от голям брой съвсем еднакви или почти еднакви съдове. Това е нещо рядко в древността. Обикновено съкровищата в античната епоха се състоят от вази с различни форми. Отделните постъпления в античните сервизи, състоящи се от по два или три съда с еднаква форма, се отличават едно от друго. Подобни отличия, както видяхме, макар и незначителни, има и в съкровището от с. Бохот. Ние бихме могли да мислим, че същите различия са съществували и в находката от гара Синдел, но не са били забелязани преди разпръсването на находката. Това е създало впечатлението у някои,[3] че древните сервизи не са се образували само от еднакви

[1] G. M. A. Richter, Catalogue of Greek and Roman Antiquites in the Dumbarton Oaks Collection, Cambridge, 1956, стр. 46, No. 29 — 30, табл. XIX, c, d.

[2] D. Popescu, Le trésor Dace de Sîncraeni, Dacia, n. s. II, 1958, стр. 157, fig. 3 et 4.

[3] Д. Цончев, Рецензия върху работата на Ив. Венедиков за Панагюрското съкровище, сп. Археология, 1960, кн. I.

вази. Ние виждаме колко е несериозно едно подобно твърдение. Нашите съкровища със своите еднакви купи го опровергават ясно. Очевидно, че и в древността, макар и по-рядко, са били образувани сервизи от еднакви съдове.

Значението на нашите съкровища обаче далеч не се изчерпва с казаното дотук. За изучаването както на гръцката цифрена система, така и на гръцката система за измерване на тежести през елинистическата епоха съкровището от Синдел е един важен извор. Подобни цифри ни са познати пак като мярка за тежест при златната амфора от Панагюрище, където цифрата е дадена пак по алфабетичната гръцка система, докато единицата мярка е персийска. При това също както в амфората от Панагюрското съкровище и в надписите на купите от Синдел имаме употребени по два или повече знака за поделенията на драхмата — $\frac{1}{2}$ драхма и 1 обол, — и то винаги в лигатури.

Нашите две съкровища, най-сетне, хвърлят известна светлина и върху миналото на нашата земя в един период, за който сведенията са съвсем малко. Очевидно те представляват част от богатството на двама тракийци, живели в края на II или през I в. пр. н. е., които са укрили своето богатство при някое голямо бедствие: нападение на неприятели, нашествие на чужденци или война. Първият век пр. н. е. в Тракия е особено богат с подобни събития, както това е известно от многобройните укрити съкровища от сребърни монети в това време. Те трябва да се свържат с намесата на Рим в живота на траките.

Но покрай това нашите две съкровища имат и още една интересна страна. Големите находки, които през V и IV в. пр. н. е. се срещат в Тракия, било в погребения, било в укрити съкровища, секват внезапно през III в. — през периода на келтското владичество. След това паричните съкровища се появяват отново. Липсват обаче сребърните и златните предмети, така характерни за някогашното богатство на Тракия. С установяването на датата на тези две съкровища се разбива легендата, че Тракия не си е върнала отново част от старото богатство. При друг случай ние ще можем да покажем и други сребърни и златни предмети, които се отнасят към този период.

DEUX TRÉSORS DE L'ÉPOQUE HELLÉNISTIQUE DE THRACE

Iv. Vénédikov

(RÉSUMÉ)

Les deux trésors de vases en argent qui font l'objet de cet article ont été découverts en Bulgarie du Nord, l'un près du village de Bohot, arrondissement de Pleven, et le second, dans les environs immédiats de la gare de Sindel, arrondissement de Varna. Le premier est entièrement conservé et se trouve au Musée de Pleven, mais il ne subsiste du second que trois vases actuellement au Musée d'archéologie de Sofia et un quatrième au Musée de Varna. Les objets du premier trésor peuvent être classés par leurs ornements en trois groupes; il est probable qu'ils y sont entrés successivement. Le second trésor présente un beaucoup plus grand intérêt par ses données relevées par K. Škorpil. Chaque vase porte une petite inscription qui est restée

jusqu'ici inexpliquée. Ce sont en réalité les poids des vases, écrits selon le système alphabétique numérique introduit au troisième siècle avant notre ère. Le calcul du poids est fait en drachmes légères attiques d'un usage largement répandu en Thrace au cours du IIe et Ier siècles avant notre ère. L'indication pondérale sur le trésor près des unités de mesure est de 4,20. Or, nous savons que le poids de 4,137 était celui des monnaies d'Athènes de la troisième période, de l'île de Thasos de la deuxième période, les monnaies d'Abdera et de Maronée et de Macédoine sous la domination romaine. Un trésor de Dacie contenant des coupes semblables est daté du Ier siècle avant notre ère, ainsi que deux coupes d'une provenance inconnue, actuellement dans la collection de Dumberton Oaks datant d'environ 100 ans avant notre ère.

Ces deux trésors sont à l'heure actuelle les seules trouvailles de vases du Ier siècle avant notre ère découvertes dans les terres bulgares.

ЗЛАТНИ ФИАЛИ ОТ с. ДАСКАЛ АТАНАСОВО, СТАРОЗАГОРСКО

Димитър Николов

През февруари 1958 г. в землището на с. Даскал Атанасово, Старозагорски окръг, били намерени три златни панички (фиале). Открил ги кооператорът Минчо Нейков при оран. От тях орачите разкъсали една и я захвърлили още на нивата, втората намервачът продал на недобросъвестен зъботехник, който я стопил, и само третата беше предадена в старозагорския музей. Впоследствие на мястото бяха направени разкопки и допълнителни проучвания, при които беше открита част от първата фиала.

Запазената фиала има височина 3 см и диаметър на устието 14,5 см. Тежи 80, 5 г. Направена е от тънък златен лист, изчукан на калъп. Орнаментът е повторен с острие. Ръбът на устието е прав и без профил. На четири места, едно срещу друго, на ръба са приковани малки пластинки, които обхващат ръба отвън и отвътре. Предназначението им не можах да си обясня. Не може да се приеме, че са за окачване, тъй като плътно прилепват за ръба. Във фиалите, които прегледах, не намерих подобен случай. Пъпът (омфалос) на фиалата има по средата си правилна дупчица, което показва, че там е била прикрепена някаква апликация, която сега липсва. Съдът е украсен с релефи, радиално разположени цветни листа с дълги дръжки и заострени върхове. Върховете на листата са скачени с полулиста, така че се образува една обща розета.

Описаният съд е инвентаризиран под № 923.

От разкъсаната фиала е запазена такава част, от която може да се възстанови целият съд. Запазено е цялото дъно и две срещуположни части от стените. Въз основа на тях може да се определят размерите му. Приблизителната височина е 4 см, а диаметърът — около 16 см. Съдът е изготвен по същия начин и има почти същите орнаменти. Разликата се състои в размерите и в това, че около пъпа му има зрънчест кръг. Тези факти показват, че двата съда са работени на два различни калъпа.

Вторият съд е инвентаризиран под № 924.

Стопеният съд според събраните сведения приличал на втория. Не е ясно дали на тях е имало същите пластинки, както върху ръба на първия.

Златото има бледожълт цвят, чистота 18 карата и е по-меко от нормалното. При стопяването не почернявало. Това направило силно впечатление на зъботехника. Поради това той смята, че е самородно. Примесът е вероятно от сребро. Химически анализ не е правен.

Фиали у нас са открити на много места.[1] Като изключим тази от Панагюрското съкровище,[2] която издателите ѝ не смятат за фиала, всички останали са сребърни

---

[1] Д. П. Димитров, Разкопки и проучвания, IV, 1949, стр. 227 и цитираната там литература.
[2] ГПлНМ, II, 1950, стр. 243—246; ИАИ, XVII, 1950, стр. 196.

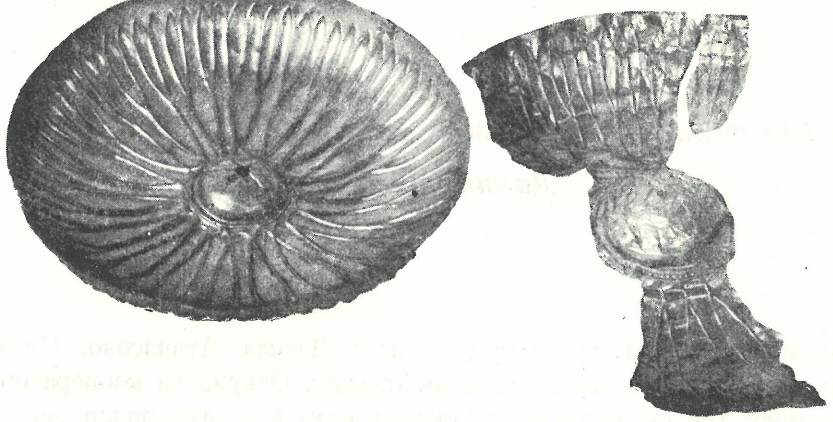

Фиг. 1. Златни фиали от Даскал Атанасово
Fig. 1. Phiales en or de Daskal Atanassovo

и бронзови. Нашите фиали са първите, които са изработени от злато. Това ни кара да смятаме, че те не са работени за частна употреба, а са част от ритуалния инвентар на някой храм. Оттам те са ограбени и са притежавани като съкровище. Именно като съкровище са заровени и в земята. В подкрепа на това схващане говори фактът, че са пробити. Дупките за апликациите не са запълнени, макар че последните са изпаднали преди заравянето на съдовете.

Обнародваните досега фиали от нашите земи се датират общо към V и IV в. пр. н. е.[1]

Нашите фиали принадлежат към групата с т. нар. лотосовиден орнамент. В гръцките храмове те се появяват през VII в. пр. н. е. и се срещат през следващите векове.[2] Най-близък паралел от българските земи нашите съдове имат с фиалата от с. Радювене (ИАД, VI, стр. 31, обр. 29). Те са близки и по форма, и по украса. Напълно сходен е и точковидният орнамент около омфала и особено апликациите, върху него.

Въз основа на епиграфски данни авторът датира фиалите от Радювене към V в. пр. н. е. Нашите фиали могат да се отнесат към същото време.

[1] Д. П. Димитров, Археологически открития в България, София, 1957, стр. 63 и сл.
[2] H. Luschey, Die Phiale.

МЕДНИ БРАДВИ-КОПАЧИ ОТ БЪЛГАРИЯ

Васил Миков

Измежду най-ранните медни предмети — игли, върхове за шила, клинове, плоски и овални брадви, брадви-чукове, брадви с ухо и пр., — намерени в България, в някои от музеите, главно в Археологическия музей в София, се пазят и значителен брой медни „кирко-мотики“ или по-точно брадви-копачи. Това са малки или по-големи оръдия с две противоположни остриета, съединени в основата си кръстовидно и с кръгла дупка към средата. Едното острие се е използувало за сечене, а другото — за копане.

Въпросът за брадвите-копачи е поставян многократно и разглеждан по-основно от изследвачите в Унгария,[1] Румъния[2] и някои други страни.[3] У нас обаче тези оръдия са слабо проучени. Р. Попов описва накратко две брадви-копачи от Софийско (фиг. 5_1 и фиг. 6_4) и не добавя нищо ново към това, което е казано преди него.[4] П. Детев публикува двете брадви-копачи от пловдивския музей (фиг. 6_2 и $_3$) и повтаря казаното от Р. Попов.[5] Бегли бележки с фотоснимки на няколко от тези оръдия са поместени и в Ebert's Reallexikon, т. II, стр. 205.

Новите находки и откритите по-рано у нас и необнародвани брадви-копачи показват, че има още неизяснени въпроси, свързани с разпространението, произхода, хронологията и предназначението на това интересно и с кратък „живот“ оръдие, които тук ще се опитаме да осветлим.

Брадвите-копачи се явяват като характерно оръдие за един кратък период през края на каменно-медната и началото на бронзовата епоха за една обширна територия в Югоизточна Европа с център Трансилвания, включително източната половина на Унгария[6] и съседните земи — Румъния, България, Сърбия, Босна,

[1] Fr. Pulszky, Die Kupferzeit in Ungarn, Budapest, 1884; M. Much, Die Kupferzeit in Europa und ihre Verhältniss zur Cultur der Indogermanen, Wien, 1886.

[2] Ec. D. Vulpe, Sull'origine e l'evolutione delle scuori di rame Carpato-danubiane. Ephemeris dacoromana, IV, 1930, стр. 181—190; D. Berciu, Contribuţiuni la preistoria Transilvaniei, Apulum, I, 1939—1942, стр. 24—56; D. Popescu, Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen, Bucureşti, 1944, стр. 25—33 и цитираната там литература.

[3] G. Childe, The Danube in Prehistory, Oxford, 1929, стр. 204; D. Berciu, цит. съч., стр. 35 и сл.; M. Garašanin, Schaftlochäxte aus Kupfer in den Sammlungen serbischen Museen, BRGK, 34, 1951—1953, стр. 74 и сл.; G. Childe, The Axes from Maikop and Caucasian Metallurgy, Annual of Archaeology and Anthropology, XXIII, 1936, стр. 114 и сл.; M. Novotna, Medené nástroije a problém najstaršej fažby medi na Slovensku, SLA, III, 1955, стр. 70 и сл.

[4] Р. Попов, Г. И. Кацаров и Ю. Господинов, Предисторически и старохристиянски паметници от София и околността, София, 1921, стр. 19.

[5] P. Detev, Topoare şi securi-tărnăcoupe din Muzeul naţional din Plovdiv, Apulum, III, 1946—1948, стр. 1—4.

[6] G. Childe, The Danube in Prehistory, стр. 214; Ec. D. Vulpe, цит. съч., стр. 181; D. Berciu, цит. съч., стр. 27; D. Popescu, цит. съч., стр. 31.

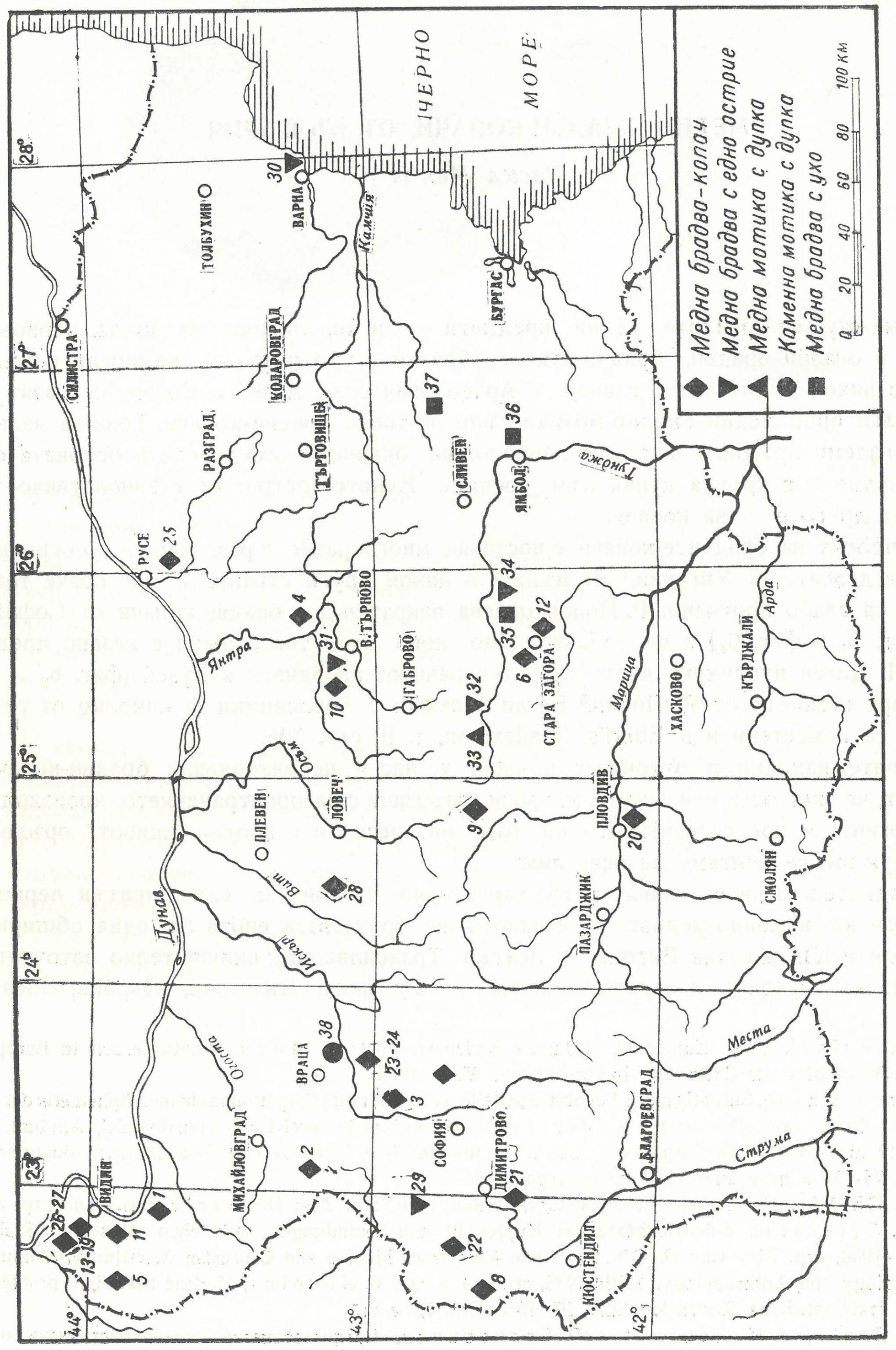

Фиг. 1. Карта на разпространението на медните брадви-копачи в България
Fig. 1. Carte de diffusion en Bulgarie des haches-pioches de cuivre

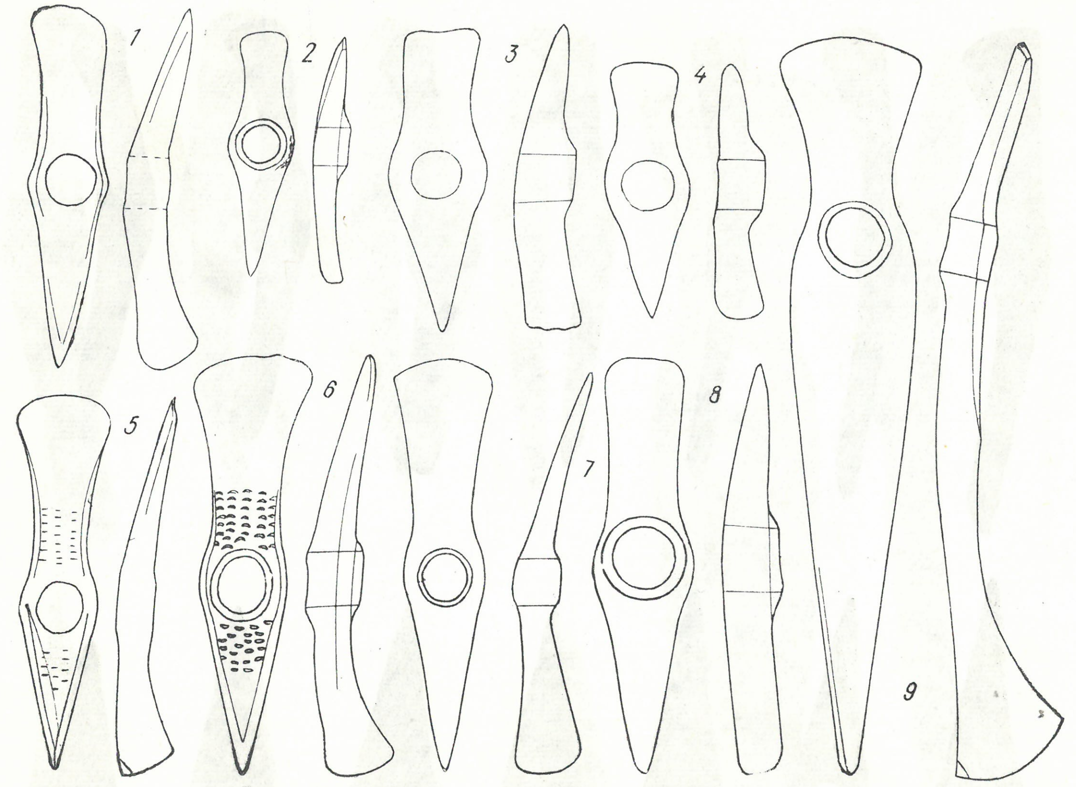

Фиг. 2. Медни брадви-копачи от:
1—Плакудер; *2*—Кирилметодиево; *3*—Пловдивско; *4*—Мусина; *5*—Тиановци; *6*—Плакудер; *7*—Ребърково; *8*—Угърчин; *9*—Арчар
Fig. 2. Haches-pioches de cuivre provenant de:
1—Plakouder; *2*—Kirilmetodievo; *3*—district de Plovdiv; *4*—Moussina; *5*—Tianovtzi; *6*—Plakouder; *7*—Rebărkovo; *8*—Ougărčin; *9*—Arčar

Хърватско, Галиция, Украйна, Албания, Македония и др.[1] Брадвите-копачи, макар и по-рядко, се срещат и другаде — Кубан, Егейската област и пр.[2]

От приложената карта (фиг. 1) се вижда, че медните брадви-копачи са разпространени предимно в западната половина на нашата страна. Досега са известни 29 такива оръдия, по-голямата част от които произхождат от Видинско — седем от Плакудер (фиг. 3),[3] две от Тиановци (фиг. $4_{3\ и\ 4}$) и по една от Градец, Новоселци, Арчар и Държаница? (фиг. $4_{1,\ 2\ и\ 5}$), три от Врачанско — две от Ребърково (фиг. 2_7) и една от Берковица (фиг. 5_6), по една от Буковец и Кремиковци, Софийско (фиг. 6_4 и фиг. 5_1), Радомир, Лева река и Ребро, Димитровско (фиг. 6_1 и фиг. $5_{4\ и\ 5}$), Угърчин, Ловешко (фиг. 5_3), Мусина и Горски Трънбеш, Търновско (фиг. 6_5 и фиг. 5_2), Русенско (фиг. 6_7), Кирилметодиево и Памукчии, Старозагорско (фиг. $6_{6\ и\ 2}$), от Пловдивско (фиг. 6_3) и Левскиград (фиг. 5_7).[4]

Всички брадви-копачи са открити случайно, при неизвестни обстоятелства. Знае се само, че 12-те брадви-копачи от Плакудер са намерени при обръщане на,

[1] G. Childe, The Axes from Maikop, стр. 114; D. Berciu, цит. съч., стр. 35; D. Popescu цит. съч., стр. 31; M. Garašanin, цит. съч., стр. 61; М. Гарашанин, Бакарна секира из Ресна у Археолошком музеју у Скопљу, Скопје, 1954, стр. 83; M. Novotna, цит. съч., стр. 8.

[2] G. Childe, The Daun of European Civilization, London, 1950, стр. 111; A. M. Tallgren, La Pontide préscythique après l'introduction des metaux. Helsinki, 1924, стр. 172.

[3] Находката се е състояла от 12 брадви-копачи, от които са запазени само 7.

[4] Една брадва-копач от неизвестно местонахождение се пази във варненския музей, а в музея в Турну Северин се намират два фрагмента от две различни брадви-копачи, които произхождат от България (D. Berciu, цит. съч., стр. 36).

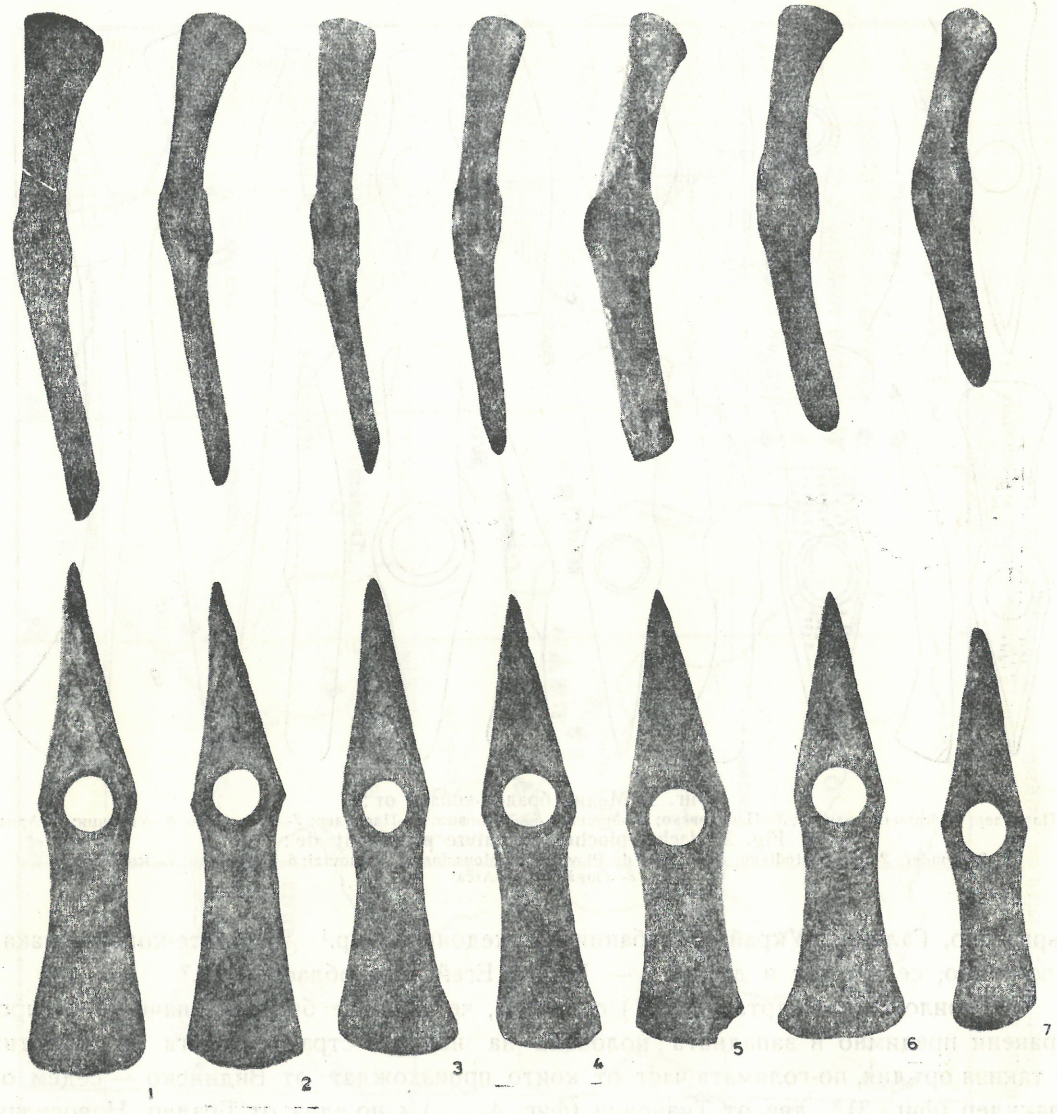

Фиг. 3. Медни брадви-копачи от Плакудер
Fig. 3. Haches-pioches de Plakouder

лозе, заедно свързани с тел,[1] и че двете брадви от Ребърково са открити в една местност при оране в различно време.[2]

По материал и техника нашите брадви-копачи слабо се отличават една от друга. Те са изработени, както и брадвите от земите северно от Дунав и западно от Тимок от чиста мед. Анализът, който дава Р. Попов за някои от брадвите,[3] и особено по-точният анализ, направен в лабораторията на Археологическия институт и музей,[4] показва ясно, че по-голямата част от този тип оръдия съдържат от 99, 10—

[1] Шест от брадвите-копачи са прибрани и се съхраняват в Археологическия музей в София, една е в музея във Видин, а пет са претопени. Телът, с който са били свързани брадвите, бил разкъсан и захвърлен от намервачите.

[2] Двете брадви се пазят в Окръжния музей във Враца.

[3] Р. Попов, Предисторичен отдел. Водач за народния музей в София, 1923, стр. 63.

[4] Анализът бе направен от химика Др. Чавдаров, комуто изказвам моята благодарност.

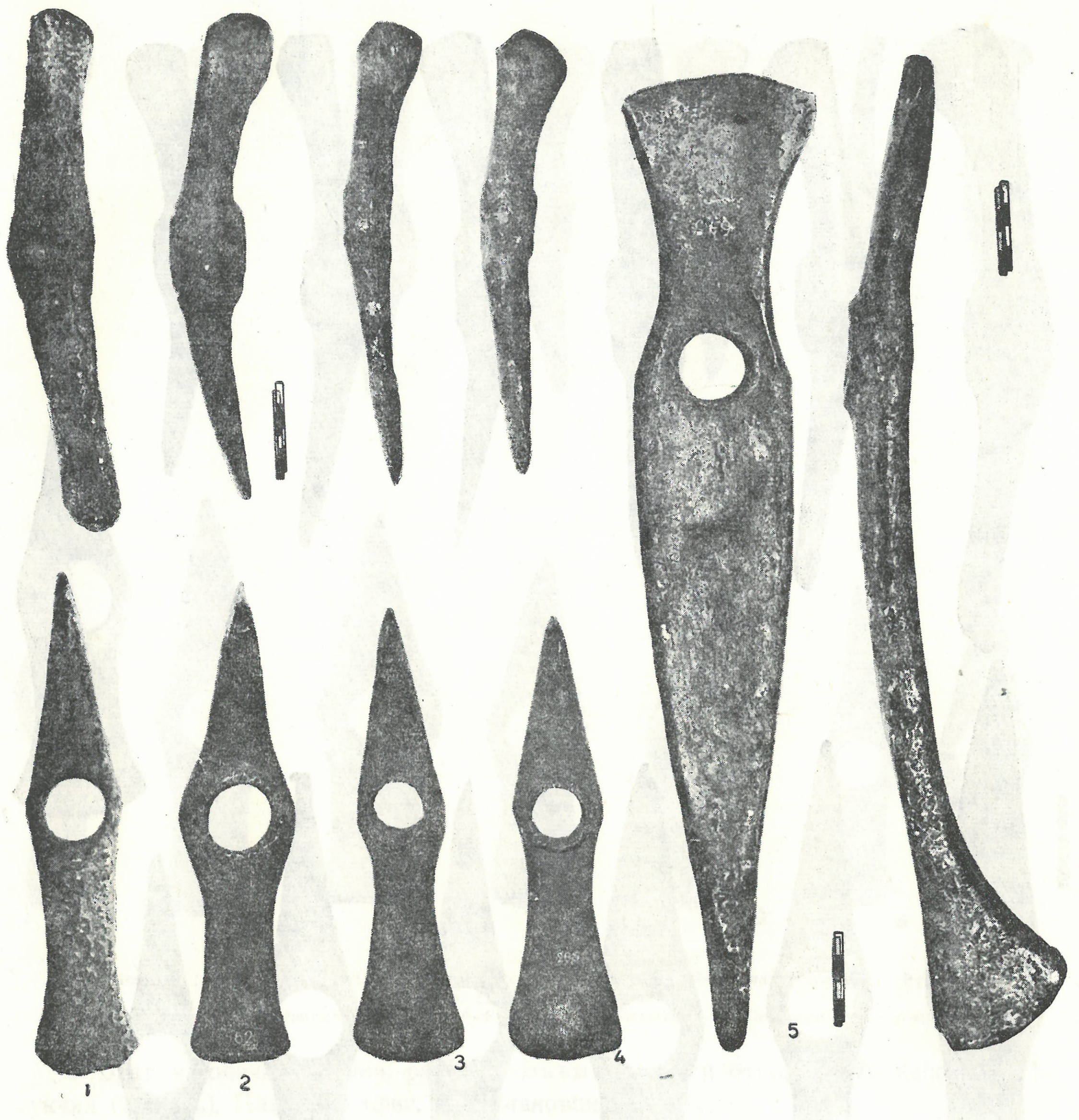

Фиг. 4. Медни брадви-копачи от:
1 — Градец; *2* — Новоселци; *3* и *4* — Тиановци; *5* — Арчар
Fig. 4. Haches-pioches de:
1—Gradetz; *2*—Novosseltzi; *3* et *4*—Tianovtzi; *5*—Arčar

99, 90% мед. Само три от тях, и то тези от крайните находища — Радомир (98,05%), Пловдив (98,50%) и Памукчии (98,20%), — медта е с 1—2% по-малко. Последните три брадви не само по малкото количество мед, но, както ще видим по-долу, и по форма и грапавата си повърхност се отличават от останалите брадви, а това ни дава основание да смятаме, че те са местно производство.

Брадвите-копачи са изливани в предварително приготвени модели от глина и след това допълнително изчуквани. Като вземем пред вид разликата в теглото, в размерите — дължина, ширина, дебелина, по извитите или прави остриета, диаметър на дупката и пръстена, се вижда, че всяка брадва е отливана в отделен модел, който втори път вече не е използуван.

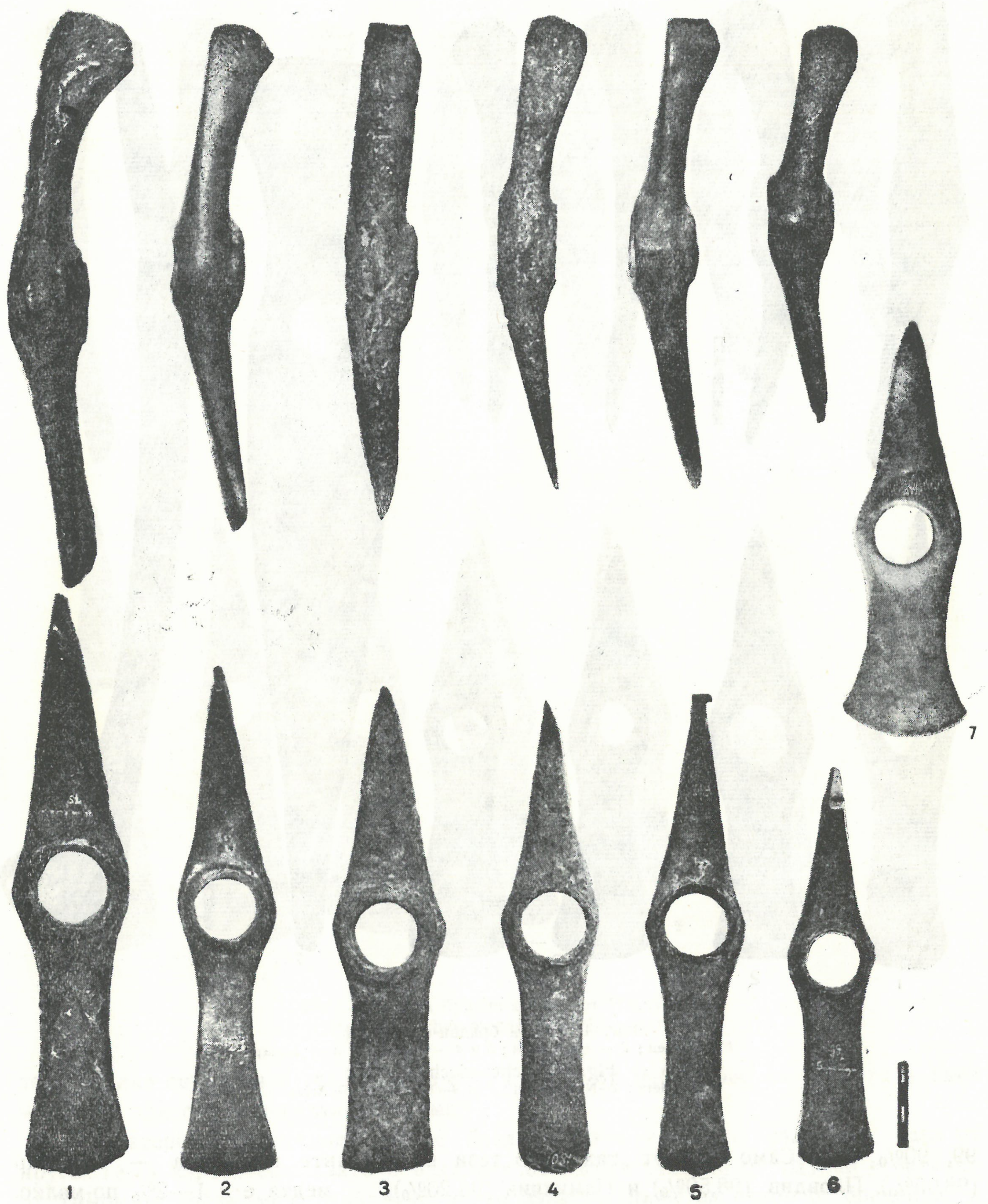

Фиг. 5. Медни брадви-копачи от:
1—Кремиковци; *2*—Г. Тръмбеш; *3*—Угърчин; *4*—Ребро; *5*—Лева река; *6*—Берковица и —Левскиград
Fig. 5. Haches-pioches de:
1—Kremikovtzi; *2*—G. Trămbech; *3*—Ougărčin; *4*—Rebro; *5*—Leva-reka; *6*—Berkovitza; *7*—Levskigrad

Форма. Намерените в България брадви-копачи по форма напълно схождат с формите, определени за брадвите-копачи от съседните страни.[1] Те също така могат да се разделят на три групи:

[1] D. Berciu, цит. съч., стр. 33 и сл.; D. Popescu, цит. съч., стр. 29; D. Garašanin, Schaftlochäxte, стр. 63.

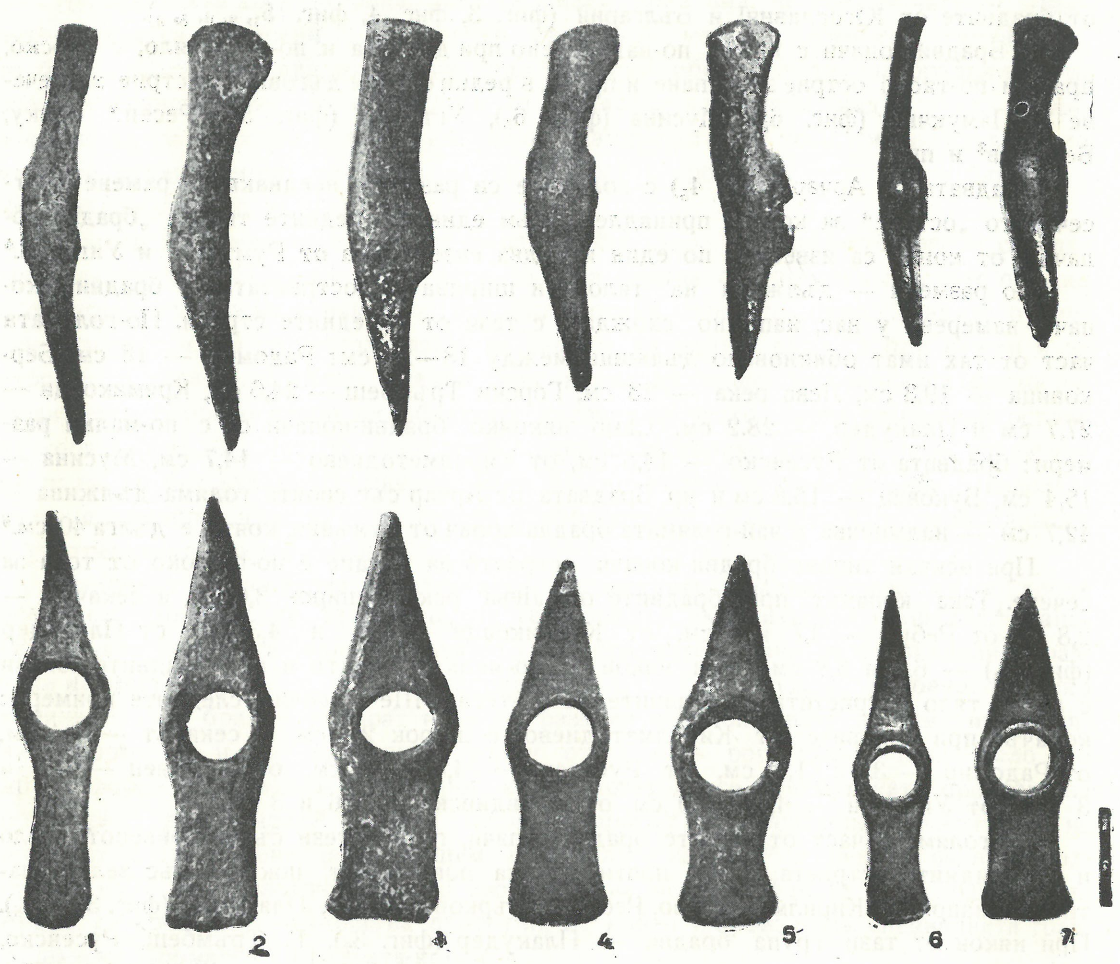

Фиг. 6. Медни брадви-копачи от:
1—Радомир; *2*—Памукчии; *3*—Пловдивско; *4*—Буковец; *5*—Мусина; *6*—Кирилметодиево и *7*—Русенско
Fig. 6. Haches-pioches de:
1—Radomir; *2*—Pamoukčii; *3*—district de Plovdiv; *4*—Boukovetz; *5*—Moussina; *6*—Kirilmetodievo; *7*—district de Roussé

1. Брадви-копачи с дупки, равни и откъм двата си отвора, като например Памукчии (фиг. 6_2), Плакудер (фиг. 3_7), Тиановци (фиг. 4_3).

2. Брадви-копачи с околовръстен пръстен откъм вътрешния отвор на дупката — Кремиковци (фиг. 5_1), Плакудер (фиг. $3_{1, 2, 3}$), Левскиград (фиг. 5_7), Буковец (фиг. 6_4), Кирилметодиево (фиг. 6_6).

3. Брадви-копачи, надебелени откъм вътрешната страна на отвора на дупката — Радомир (фиг. 6_1), Мусина (фиг. 6_5).

Деленето на брадвите-копачи на три групи въз основа на устройството на мястото около дупката със сигурност не може да ни помогне при хронологията нито пък при определяне по-точно произхода на една или друга група. Ние смятаме, че брадвите-копачи от земите северно и главно южно от Дунава могат да се разделят на следните две основни групи:

1. Брадви-копачи със слабо завито, по-„елегантно" и по-дълго тяло, с дъговидно изрязани остриета, с широко, често слабо изкорубено острие за копане, каквито са предимно брадвите-копачи от Унгария и Румъния[1] и значителна част

[1] D. Popescu, цит. съч., стр. 27 и сл.; F. v. Pulszky, цит. съч., стр. 65 и сл.

от брадвите от Югославия[1] и България (фиг. 3, фиг. 4, фиг. $5_{1, 2, 4, 5, 6}$).

2. Брадви-копачи с право, по-надебелено при дупката и по-късо тяло, с плоско, право и по-тясно острие за копане и право, в редки случаи дъговидно острие за сечене — Памукчии (фиг. 6_2), Мусина (фиг. 6_5), Угърчин (фиг. 5_3), Ресен,[2] Банку, Бешенов[3] и пр.[4]

Брадвата от Арчар (фиг. 4_5) с големите си размери, нееднаквите рамене и отсеченото „острие“ за копане принадлежи към един от редките типове „брадви-копачи“, от които са известни по един или два екземпляра от Румъния и Унгария.[5]

По размери — дължина на тялото и ширина на острието — брадвите-копачи, намерени у нас, напълно схождат с тези от съседните страни. По-голямата част от тях имат обикновено дължини между 18—28 см: Радомир — 18 см, Берковица — 19,3 см, Лева река — 23 см, Горски Тръмбеш — 24,6 см, Кремиковци — 27,7 см и Плакудер — 28,2 см. Само няколко брадви-копачи са с по-малки размери: брадвата от Русенско — 14,5 см, от Кирилметодиево — 14,7 см, Мусина — 15,4 см, Буковец — 15,8 см и пр. Брадвата от Арчар със своята голяма дължина — 42,7 см — надминава и най-голямата брадва-копач от Румъния, която е дълга 40 см.[6]

При всички типове брадви-копачи острието за копане е по-широко от това за сечене. Така копачът при брадвите от Лева река е широк 3,6 см, а секачът — 2,8 см, от Ребро — 3,7 и 3 см, от Кремиковци — 5,1 и 4,3 см, от Плакудер (фиг. 3_6) — 6,7 и 3,8 см. При някои от по-малките, както и при брадвите-копачи с право тяло острието са сравнително по-тесни. Ще посочим следните примери: копачът при брадвите от Кирилметодиево е широк 2,9 см, а секачът — 1,4 см, от Радомир — 3 и 1,9 см, от Русенско — 4,3 и 3 см, от Буковец — 4,4 и 3 см, от Угърчин — 4,5 и 2,9 см, от Пловдивско — 4,6 и 3 см.

По-голямата част от нашите брадви-копачи, главно тези със закривеното тяло и дъговидните острия, имат почти гладка повърхност, покрита със зелена патина — например Кирилметодиево, Ребро, Ребърково, Арчар, Плакудер (фиг. $3_{1, 3, 4, 5}$). При някои от тази група брадви — Плакудер (фиг. 3_2), Г. Тръмбеш, Русенско, Тиановци (фиг. 4_4) — патината е изпаднала или слабо запазена. Брадвите с правото тяло и равните острия — Угърчин, Мусина, Пловдивско — както и някои от брадвите със закривено тяло — Берковица, Буковец, Радомир, Лева река и пр. — имат грапава зелена повърхност, получена при окисляването им в почвата.

От всички брадви-копачи две — една от Плакудер (фиг. 3_6) и друга от близкото село Тиановци (фиг. 4_3) — са украсени откъм вътрешната страна, както някои брадви от Трансилвания[7] с хоризонтално нанесени, успоредни продълговати вдлъбнатинки, получени чрез изчукване. Поразителната прилика по форма и украса на брадвите-копачи с брадвите от Трансилвания показват, че тези брадви произлизат от един производителен център, който безсъмнено се е намирал в последната област.

1 M. Garašanin, цит. съч., стр. 66 и сл.
2 М. Гарашанин, Бакарна секира, стр. 85.
3 D. Popescu, цит. съч., табл. I, 1.
4 M. Novotna, цит. съч., стр. 76; P. Patay, Príspevky k spracúvaniu kovov v dobe medenej na Slovensku, SLA, VI 2, 1959, стр. 304.
5 D. Berciu, цит. съч., стр. 45; D. Popescu, цит. съч., стр. 26.; M. Roska, Erdély régészeti repertóriuma, Kolozsvár, 1942, стр. 282, 305.
6 D. Berciu, цит. съч., стр. 45.
7 D. Popescu, цит. съч., стр. 27 и 28; M. Roska, цит. съч., стр. 161.

Изследвачите до неотдавна, като са имали пред вид, че голяма част от брадвите-копачи са намерени в съседство със стари медни разработки, смятали, че те били използувани при копане на руда.[1] Фактът обаче, че такива брадви-копачи освен в Трансилвания са известни и от области, дето няма медни руди, говори ясно, че те са служили и за други цели. Намирането на този тип оръдия около медните рудници може по-скоро да се свърже с производството им в близост с местонахождението на мед.

Против това мнение възразява Берчу, който казва, че брадвите-копачи са служили за оръжие.[2] Попеску пък смята, че тези брадви са употребявани като оръдия и оръжия.[3] Възможно е някои от брадвите-копачи, открити около старите рударски разработки, да са използувани за вадене на медна руда, а при нужда и за отбрана и нападение. Като вземем под внимание обаче дъговидната форма на острието, особено слабо вдлъбнатото, дъговидно, често доста разширено острие на копача (фиг. 3_6), което е пригодено по-скоро за копане, отколкото за извличане на руда, то без никакво съмнение може да се твърди, че това оръдие е използувано за домашни нужди — за сечене и обработване на земята. При необходимост е употребявано и като оръжие.

Въпросът с произхода и развитието на медните брадви-копачи не е добре осветлен. Доскоро се приемаше, че тези оръдия имат източен произход.[4] Напоследък все повече се налага мнението, че брадвите-копачи са възникнали и развили на местна почва, т. е. в Трансилвания,[5] и то без чуждо, особено критско влияние.[6] Тези брадви копират и са се развили под влиянието не само на каменните форми, но и на по-старите форми от еленов рог.[7] Освен това имало е и други форми от камък и еленов рог, които могат да се приемат като прототип на брадвите с две рамена.[8] Според Берчу въпросът за произхода и развитието на брадвите с две рамена понастоящем е напълно изяснен[9] и център на производството им е Трансилвания, където изобилствува медта. Брадвата с две рамена, тип Видра, се сочи като най-близък прототип, от който е произлязла специалната трансилванска форма[10] — брадвата-копач.

Г. Чайлд, като разглежда брадвите от Майкоп, идва до заключение, че двойната брадва (The Axe adze), която малко се отличава от карпато-дунавските брадви-копачи, може със сигурност да се приеме като комбинация от двата по-прости типа — брадвата с дупка и мотиката с дупка.[11]

1 Fr. v. Pulszky, цит. съч., стр. 69; M. Roska, A kettös, ellentettélü vörösréz-czákány stratigrafiai helyzete Erdélyben. Arch. Art., 42, 1928, стр. 52.
2 D. Berciu, Topoare de cupru cu două braţe, стр. 25.
3 D. Popescu, цит. съч., стр. 30; M. Garašanin, Schaftlochäxte, стр. 72.
4 G. Childe, The Axes from Maikop, стр. 115; G. Childe, The Daun, стр. 117.
5 M. Garašanin, Schaftlochäxte, стр. 72.
6 El. Dullo, Die kaukasischen Äxte der Bronzezeit, PZ, XXVII, 1936, стр. 144.
7 D. Berciu, Contribuţiuni la preistoria Transilvaniei, стр. 50.
8 Ibid., стр. 51.
9 Ibid., стр. 51.
10 Ibid., стр. 51; El. Dullo, цит. съч., стр. 144.
11 G. Childe, The Axes from Maikop, стр. 115. Дали двойната брадва от Майкоп произхожда от комбинация на двете оръдия, или последните две, което е по-вероятно, се явяват като резултат на по-нататъшното развитие на брадвата-копач, е въпрос, който ще се изясни след по-сигурно датиране и на трите типа.

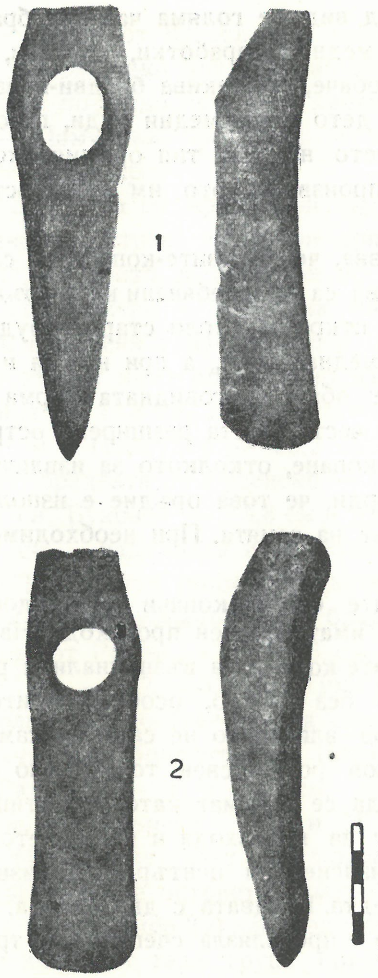

Фиг. 7. Медна брадва и медна мотика от Габарево
Fig. 7. Hache en cuivre et houe de Gabarevo

Намерените през последните години в най-горните жилищни нива на енеолитните селища медни брадви с дупка в горната половина — тип Видра,[1] Плочник,[2] Габарево[3] (фиг. 7_1), Хотница[4] и др. действително подражават формите на бойните каменни брадви и брадви от еленов рог. Този тип обаче не се развива по-нататък и от него не произхожда, както твърди Берчу,[5] брадвата-копач. Брадвата-копач от карпато-дунавските области, както и брадвата от Майкоп[6] са комбинация от брадва с дупка в горната половина (фиг. 7_1) и мотиката с дупка тип Габарево[7] (фиг. 7_2), Csíkbánkfalva[8] и др. (фиг. 9), които също така имат прототип мотичките от камък (фиг. 8_1) и еленов рог.

Де са се появили първите медни брадви с дупки в горната половина тип Видра, Габарево, Плочник и др. — на север или на юг от Дунав — е въпрос, който тук не ни интересува, но трябва да припомним, че от енеолитните селища в земите южно от Дунава произхождат много повече медни предмети — игли, шила, овални и плоски брадви, брадви с дупки и пр., отколкото на север.[9] В някои селища са намерени съдове-потички за разтопяване на медна руда.[10] Ние смятаме, както приема и Гарашанин,[11] че брадвите с дупки в горната половина се появяват порано на юг от Дунава, обаче, както поддържат Берчу, Попеску и др., брадвите-копачи са възникнали в Седмоградско,[12] където производството на медни оръдия и оръжия през началото на металната епоха достига голям разцвет.[13]

Нашите брадви-копачи стоят в тясна връзка с брадвите от Румъния, Унгария и Югославия. Разпространението им, предимно на тези със закривеното тяло, само в северозападната половина на страната, техният малък брой — едва 29 екземпляра, — голямата и с „отсечено“ острие брадва от Арчар, укра-

[1] D. Rosetti, Săpăturile dela Vidra, Publiaţiile muzeului municipăului, Bucureşţi, I, 1934, стр. 30.
[2] М. Грбић, Плочник, Београд, 1929, стр. 15 и обр. 100.
[3] В. Миков, Селищна могила в с. Габарево, ГНМ, V, 1926—1931, стр. 111.
[4] Н. Ангелов, Селищна могила при Хотница, ИЧД, 1958, стр. 395.
[5] D. Berciu, цит. съч., стр. 51.
[6] G. Childe, The Axes from Maikop, стр. 114 и табл. L, a, b, c.
[7] В. Миков, цит. съч., стр. 51.
[8] M. Roska, Erdély régészeti repertóriuma, стр. 59.
[9] Във всички енеолитни селища у нас са намерени медни предмети.
[10] Д. Николов, Новооткрити паметници в Старозагорския музей, ИАИ, XX, 1955, стр. 575; Г. Георгиев, За някои оръдия за производство от неолита и енеолита в България, ИЧД, 1958, стр. 382.
[11] M. Garašanin, Schaftlochäxte, стр. 72.
[12] D. Berciu, цит. съч., стр. 51 и сл.
[13] До 1942 г. в старата унгарска територия заедно със Седмиградско били намерени 386 медни брадви-копачи (D. Popescu, цит. съч., стр. 29).

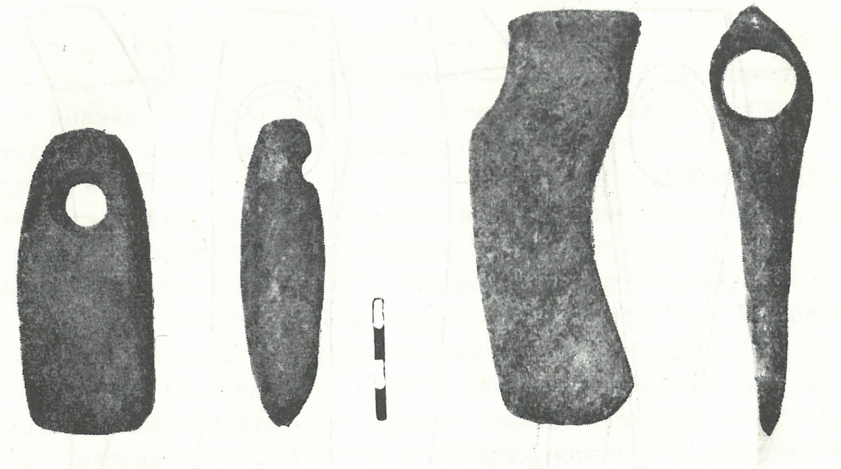

Фиг. 8. Каменна мотика от Кален и медна брадва с ухо от Камен
Fig. 8. Houe en pierre de Kalen et hache en cuivre de Kamen

сата върху двете брадви-копачи — от Плакудер и Тиановци (фиг. 3_6 и фиг. 4_3), — както и съставът на медта — повече от 99% — показват съвършено ясно, че те са проникнали у нас по пътя на размяната, и то откъм Трансилвания, дето са били и произвеждани. Като неоспоримо доказателство, че тези оръдия са пренасяни на юг от Дунава за размяна, е и колективната находка от 12 брадви, свързани с тел от Плакудер. Брадвите-копачи от периферията — Угърчин, Мусина, Памукчии и др., или по-точно тези с правото тяло, правите и по-тесни остриета и грапава повърхност, явно могат да се смятат за местно производство, т. е. брадви-копачи, изработени южно от Дунава.

Хронологията на брадвите-копачи не е още напълно уточнена. Берчу, Попеску и др. датират този тип брадва в прехода от енеолита към металната епоха.[1] Нестор ги отнася към „медната епоха“, т. е. в периода между последния период на рисуваната керамика и ранния период на бронзовата епоха.[2] Гарашанин датира брадвите-копачи през времето от края на ранната фаза на късновинчанския неолит в Сърбия до последната фаза на този неолит, което отговаря на некрополите от т. нар. медна епоха в Унгария[3] или ранния период на бронзовата епоха в Македония.[4] В Унгария брадвите-копачи вървят със съдове, украсени със ситно врязани нарези, запълнени с бяла материя[5] или, както вече със сигурност е доказано, тези брадви са едновременни с известната култура Bodrogkeresztur.[6]

Установено е, че в нито едно енеолитно селище у нас и в съседните земи не е намерена медна брадва-копач. В много от тези селища, както отбелязахме вече, са открити най-ранните медни оръдия — плоски и овални брадви — Девебарган,[7]

[1] D. Berciu, цит. съч., стр. 52 и сл.
[2] I. Nestor, Der Stand der Vorgeschitsforschung in Rumänien, 22 BRGK, 1933, стр. 79.
[3] М. Гарашанин, Бакарна секира, стр. 84.
[4] Ibid., стр. 86.
[5] F. Tompa, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936, 25 BRGK, 1934/1935, стр. 61.
[6] P. Patay, Some Find belonging to the Bodrogkeresztur Culture, Arch. Ert. 77, 1950, стр. 116.
[7] Р. Попов, Могилата Девебарган, ГНМ, 1922/1925, стр. 110.

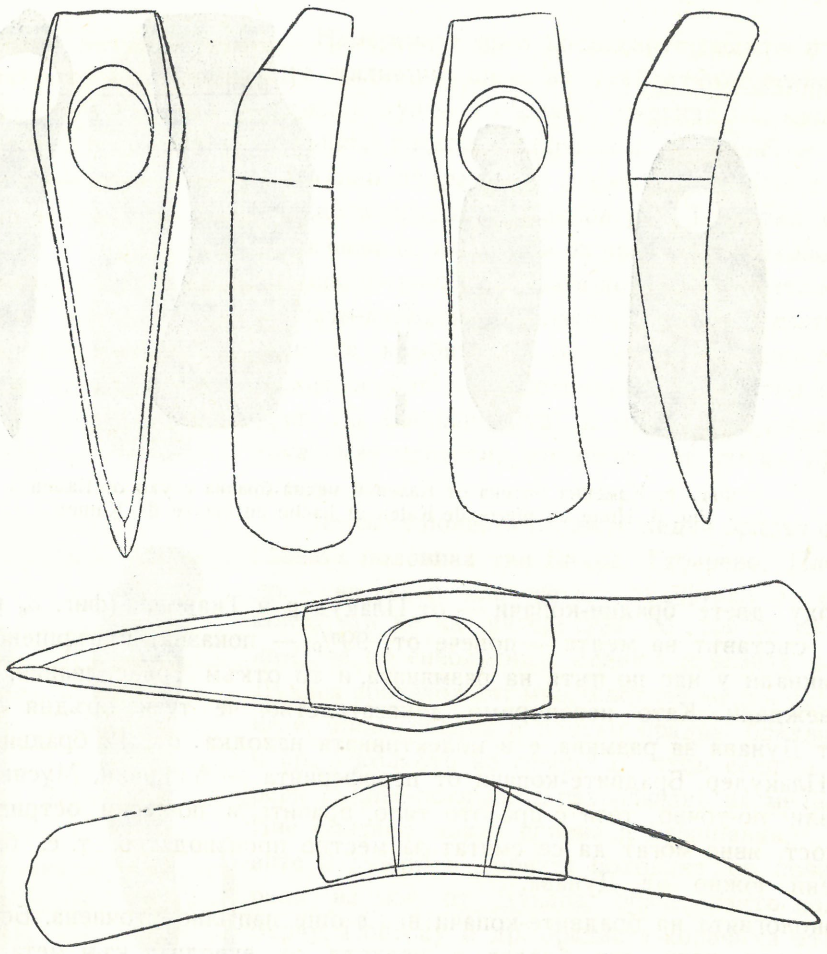

Фиг. 9. Медна брадва и мотика от Габарево и брадва-копач комбинация
Fig. 9. Hache en cuivre et houe de Gabarevo et hache-pioche combinée

Коджадермен[1] и най-главно първите брадви с дупки в горната половина — Видра Плочник, Габарево, Хотница, Варна и пр. Брадви-копачи липсват и в най-ранните пластове на селищата от първия период на бронзовата епоха. От някои от последните селища произхождат и най-старите медни брадви с ухо тип Веселиново,[2] Стара Загора, Камен, Сливенско (фиг. 8_2) и пр. Следователно брадвите-копачи, открити у нас, се отнасят към периода от края на енеолита до началото на бронза.

Нашите брадви-копачи са намерени случайно, при неизвестни обстоятелства. Оскъдните материали, единствено късове от глинени съдове, събрани допълнително на местата, където са открити някои от брадвите, ни ориентират към едно по определено време. Двете брадви от Ребърково са изорани в нива, в която се срещат късове от съдове, характерни за два периода — края на енеолита и началото на първия период на бронзовата епоха.[3] Брадвата от Мусина е открита до селищна могила, която съдържа материали от ранния и късния период на бронзовата епоха.[4] Малката брадва от Кирилметодиево произхожда от еднослойно селище

[1] Р. Попов, Коджадерменската могила край гр. Шумен, ИАД, VI, 1916—1918, стр. 98.
[2] В. Миков, Селищна могила от бронзовата епоха до с. Веселиново, ИАИ, XIII, 1939, стр. 203.
[3] Няколко къса от съдове се пазят в училището в Ребърково.
[4] Брадвата и някои материали са частно притежание.

с късове от съдове, които по цвят и особено украса — ситно нарязани пояси, триъгълници и пр., запълнени с бяла материя — схождат с керамиката от Михалич[1] и тази от долния културен пласт на Дипсиската могила.[2] Материалите от последните две селища се датират от самото начало на бронзовата епоха.[3] И брадвата от Градец е намерена в селище с късове от съдове, снабдени с малки дръжчици и украсени със ситно нарязани триъгълници, ромбове, ленти и пр., инкрустирани с бяла материя, характерни за културата Bodrogkeresztur.[4]

От горните обяснения се вижда, че брадвите-копачи от България се явяват след енеолита. Те са едновременни с културата на селището при Михалич и долният пласт на Дипсиската могила, както и с културата Bodrogkeresztur. А нашите две селища отговарят на културата Троя I, която е от началото на бронзовата епоха и се датира към средата на третото хилядолетие пр. н. е.[5] Културата Bodrogkeresztur съвпада с медната епоха в Унгария, която, ако изходим от новата датировка на Троя I,[6] трябва да се отнесе към една по-ранна дата, а не, както погрешно е определена, около 2000—1900 г. пр. н. е. Следователно брадвите-копачи от нашата страна и съседните земи може да се датират приблизително около 2500—2300 г. пр. н. е.

Кои от брадвите — тези със или без пръстена — са по-стари и кои по-нови, е въпрос още неразрешен задоволително. Повечето от изследвачите приемат за по-късни брадвите с околовръстния пръстен.[7] Действително на пръв поглед може да се допусне, че тези без пръстена са по-ранни. Обаче ако вземем под внимание факта, че от седемте брадви от Плакудер една е без пръстен, без пръстен е и едната от тиановските брадви и както бележи Попеску, пръстенът около дупката не дава никакво указание за времето.

Това интересно оръдие, както показват находките, не е могло да се наложи и добие по-широко разпространение. То е просъществувало кратко време и като непрактично подобно на каменните брадви-чукове с околовръстен жлеб скоро изчезва и се заменя с по-удобните брадви с ухо и мотики.

Каталог на брадвите-копачи

1. Арчар, Видинско. Голяма брадва-копач със закривено тяло, с дупка в горната половина, дъговидно, ниско отсечено, затъпено острие за копане. Гладка повърхност със зеленикава патина. Дължина 42,7 см, ширина при затъпеното острие 0,3 см, при острието за сечене 6,3 см. Диаметър на дупката 4,1 см. Тежи 3,160 кг. Мед 99,60 % (фиг. 4_6).

2. Берковица. Брадва-копач със закривено тяло с пръстен откъм вътрешния отвор на дупката, със слабо вдлъбнато, дъговидно острие за копане. Грапава повърхност със следи от зеленикава патина. Дължина 19,2 см, ширина на острието за копане 3,9 см и за сечене 2,6 см. Диаметър на дупката 3,3 см. Тежи 0,620 кг. Мед 99,80 % (фиг. 5_6).

[1] В. Миков, Предисторическото селище до Михалич, РП, 1, 1948, стр. 16.
[2] Непубликувани материали в музея в Нова Загора.
[3] В. Миков, Культура неолита, энеолита и бронзы в Болгарии, СА, I, 1958, стр. 53 и сл.
[4] F. v. Tompa, 25 Jahre Urgeschichtsforschung, стр. 54 и табл. 15.
[5] G. Gilde, Anatolia and Thrace. Anatolian Studies, VI, 1956, стр. 47.
[6] S. Lloyd, Early Anatolia, 1956, стр. XX.
[7] D. Berciu, цит. съч., стр. 52 и цитираната литература.

3. Буковец, Софийско. Малка брадва-копач със закривено тяло, с нисък пръстен около дупката, с дъговидно, слабо вдлъбнато острие за копане. Грапава повърхност със зелена патина. Дължина 15,8 см, ширина на копача 4,4 см и на секача 3 см. Диаметър на дупката 3,1 см. Тежи 0,610 кг. Мед 99,80 % (фиг. 6_4).

4. Горски Тръмбеш, Търновско. Брадва-копач със закривено тяло, с пръстен около дупката и дъговидно, плоско острие за копане. Гладка повърхност със слабо запазена патина. Дължина 24,6 см, ширина на острието за копане 4,7 см, за сечене 3,8 см. Диаметър на дупката 3,1 см. Тежи 1,140 кг. Мед 99,55 % (фиг. 5_2).

5. Градец, Видинско. Брадва-копач със закривено тяло без пръстен с дъговидно, слабо вдлъбнато острие за копане. Грапава повърхност със зелена патина. Дължина 23,4 см, ширина на копача 5 см и на секача 4,2 см. Диаметър на дупката 3,6 см. Намерена в местността „Кепичево“, където има следи от селище от ранния период на бронзовата епоха (фиг. 4_1).

6. Кирилметодиево, Старозагорско. Малка брадва-копач с почти право тяло с пръстен около дупката, дъговидно, плоско острие за копане и право острие за сечене. Гладка повърхност с хубава зелена патина. Дължина 14,7 см, ширина на копача 2,9 см, на секача 1,4 см. Диаметър на дупката 2,3 см. Тежи 0,270 кг. Мед 99,65 %. Намерена при оране в една нива на 3 км западно от селото, където се срещат късове от самото начало на бронзовата епоха (фиг. 6_6).

7. Кремиковци, Софийско. Брадва-копач със закривено тяло, с пръстен около дупката, и дъговидно, слабо вдлъбнато острие за копане. Грапава повърхност с тъмнозелена патина. Дължина 27,6 см, ширина на копача 5,1 см, на секача 4,3 см. Диаметър на дупката 3,8 см. Тежи 1,380 кг. Мед 99,48 % (фиг. 5_1).

8. Лева река, Димитровско. Брадва-копач със закривено тяло с пръстен около дупката, с дъговидно, слабо вдлъбнато острие за копане. Грапава повърхност със следи от зелена патина. Дължина 23 см, ширина на копача 3,6 см и на секача, 2,8 см. Диаметър на дупката 3,1 см. Тежи 0,720 кг. Мед 99,90% (фиг. 5_5).

9. Левскиград. Брадва-копач със слабо закривено тяло, с пръстен около дупката и широко дъговидно, слабо вдлъбнато острие за сечене. Зелена патина. Дължина 21,4 см и диаметър на дупката 2,9 см. Намерена в местността „Кайкчийската бахчия“ до северния край на града (фиг. 5_7).

10. Мусина, Търновско. Брадва-копач с право тяло, с дебел пръстен около дупката, с право острие за копане. Грапава повърхност със зеленикава патина. Дължина 15,4 см и диаметър на дупката 3,3 см. Намерена при копане дупка за стълб в двора на Дим. Трифонов Солашки, източно от селищната могила, разположена южно от селото, непосредствено до десния бряг на Мусинската река (фиг. 6_5).

11. Новоселци, Видинско. Брадва-копач със закривено тяло, с пръстен около дупката, с дъговидно, слабо вдлъбнато острие за копане. Грапава зелена повърхност. Дължина 21,5 см, ширина на копача 4,7 см и на секача 3 см. Диаметър на дупката 3,4 см. Тежи 0,790 кг. Мед 99,50 % (фиг. 4_2).

12. Памукчии, Старозагорско. Брадва-копач със слабо закривено тяло, с надебеление около дупката, с плоско и право острие за копане. Грапава повърхност със зелена патина. Дължина 18,5 см, ширина на копача 3,8 см, на секача 3,9 см. Диаметър на дупката 4,8 см. Мед 98,20 % със слаби следи от цинк (фиг. 6_9).

13. Плакудер, Видинско. Брадва-копач със закривено тяло, с нисък пръстен около дупката, с дъговидно, слабо вдлъбнато острие за копане. Зелена патина, изпаднала на места. Дължина 28,2 см, ширина на копача 6,4 см, на секача 4,7 см. Диаметър на дупката 3,1 см. Тежи 1,210 кг. Мед 99,60 % (фиг. 3_1).

14. Плакудер. Брадва-копач със закривено тяло с пръстен около дупката, с дъговидно, слабо вдлъбнато острие за копане. Грапава повърхност със зелена патина. Дължина 26,4 см, ширина на копача 6,7 см, на секача 3,8 см. Диаметър на дупката 3,2 см. Тежи 1,060 кг. Мед 99,50 % (фиг. 3_2).

15. Плакудер. Аналогична брадва-копач. Гладка повърхност с изпаднала на места патина. Дължина 25,7 см, ширина на копача 6,4 см, на секача 3,5 см. Диаметър на дупката 3,5 см. Тежи 1,030 кг. Мед 99,70 % (фиг. 3_3).

16. Плакудер. Аналогична брадва-копач. Неравна повърхност, на места със слабо запазена патина. Дължина 24,3 см, ширина на копача 5,4 см, на секача 3,2 см Диаметър на дупката 3,2 см. Тежи 1,010 кг. Мед 99,30 % (фиг. 3_4).

17. Плакудер. Подобна брадва-копач с пръстен, с дъговидно, слабо вдлъбнато острие за копане. Слабо грапава повърхност със зелена патина. Дължина 24 см, ширина на копача 6,1 см и на секача 4,7 см. Диаметър на дупката 3,4 см (фиг. 3_5). Видинския музей.

18. Плакудер. Аналогична брадва-копач с пръстен около дупката. Равна повърхност със зелена, слабо запазена патина. Откъм вътрешната страна е украсена с продълговати, хоризонтално нанесени вдлъбнатинки, получени чрез странични изчуквания с тясно длето. Дължина 23,8 см, ширина на копача 6,7 см и на секача 3,9 см. Диаметър на дупката 3 см. Тежи 0,880 кг. Мед 99,80 % (фиг 3_6).

19. Плакудер. Брадва-копач със закривено тяло, без пръстен около дупката, с дъговидно слабо вдлъбнато острие за копане. Гладка повърхност със зеленикава патина, Дължина 21,3 см, ширина на копача 4,6 см, на секача 3,5 см. Диаметър на дупката 3,5 см. Тежи 0,810 кг. Мед 99,70 % (фиг. 3_7).

20. Пловдивско. Малка брадва-копач с право тяло, надебелено около дупката, плоско и право острие за копане и право острие за сечене. Груба повърхност със зелена патина. Дължина 17,5 см, ширина на копача 4,6 см и на секача 3 см. Диаметър на дупката 3,3 см. Мед 98,50 % (фиг. 6_2).

21. Радомир. Малка брадва-копач със закривено тяло, слабо надебелено при дупката, плоско, слабо дъговидно острие за копане и право острие за сечене. Грапава повърхност със светлозелена патина. Дължина 18 см, ширина на копача 3 см, на секача 1,9 см. Диаметър на дупката 3,2 см. Тежи 0,370 кг. Мед 98,05 % (фиг. 6_1).

22. Ребро, Димитровско. Брадва-копач със закривено тяло, с пръстен около дупката, с плоско, слабо дъговидно острие за копане. Гладка повърхност със зелена патина. Дължина 22,7 см, ширина на копача 3,7 см и на секача 3 см. Диаметър на дупката 3,2 см. Тежи 0,720 кг. Мед 99,80 % (фиг. 5_4).

23. Ребърково, Врачанско. Брадва-копач със закривено тяло, с пръстен около дупката, с плоско дъговидно острие за копане. Грапава повърхност, покрита със зеленикава патина. Дължина 23,5 см, ширина на копача 6 см, на секача 4,2 см. Намерена в местността „Дел“, южно от селото, откъдето произхождат и кремъчни върхове за стрели (фиг. 2_7).

24. Ребърково. Аналогична брадва-копач. Дължина 21,8 см.[1]

25. Русенско. Малка брадва-копач със закривено тяло, с пръстен около дупката, слабо вдлъбнато дъговидно острие за копане и дъговидно острие за сечене.

[1] С по-подробни данни, както и фотоснимки за двете брадви от Ребърково не успях да се сдобия.

Гладка повърхност без патина. Дължина 14,5 см, ширина на копача 4,3 см, на секача 3 см. Диаметър на дупката 2,8 см. Тежи 0,540 кг (фиг. 6_7).

26. Тиановци, Видинско. Брадва-копач със закривено тяло без пръстен около дупката, слабо вдлъбнато, дъговидно острие за копане. Грапава повърхност със слаби следи от тъмна патина. Отвътре украсена със слабо личащи, продълговати, хоризонтално нанесени вдлъбнатинки, подобни на тези от брадва-копач № 18. Дължина 21,2 см, ширина на копача 5,4 см, на секача 2,9 см. Диаметър на дупката 2,5 см. Тежи 0,650 кг. Мед 99,60 % (фиг. 4_3).

27. Тиановци. Брадва-копач с дъговидно тяло с нисък пръстен около дупката, слабо вдлъбнато дъговидно острие за копане. Грапава повърхност със слаби следи от тъмнозелена патина. Дължина 20,4 см, ширина на копача 5,5 см, на секача 3,4 см. Диаметър на дупката 2,6 см. Тежи 0,680 кг. Мед 99,60 % (фиг. 4_4).

28. Угърчин, Ловешко. Брадва-копач с право тяло, с широк пръстен около дупката, с право и равно острие за копане и право острие за сечене. Грапава повърхност със зелена патина. Дължина 23,6 см, ширина на копача 4,5 см, на секача 2,9 см. Диаметър на дупката 3,4 см. Тежи 1,290 кг. Мед 99,50 %. Намерена в местността „Света“ (фиг. 5_3).

29. Държаница, Видинско. Съхранява се в Видинския музей.

HACHES-PIOCHES DE BULGARIE

V. Mikov

(RÉSUMÉ)

On connaît actuellement en Bulgarie 29 haches-pioches en cuivre qui proviennent de la partie nord-ouest du pays (fig. 1). Par leurs formes, leurs dimensions et la composition du cuivre elles ne se distinguent en rien des outils analogues découverts dans les pays voisins — Roumanie, Hongrie et Yougoslavie.

Les haches-pioches de Bulgarie par leur forme appartiennent à trois groupes. L'auteur classe cependant ce type d'outils à deux tranchants en deux groupes principaux, notamment: a) haches dont le corps est légèrement recourbé, un peu plus long et „élégant“ et le tranchant plus large et allongé (fig. 3); elles sont pareilles aux haches de Hongrie et de Roumanie, et b) haches avec le corps droit et plus trapu avec le tranchant plus étroit et découpé droit (fig. 5_3, fig. 6_2, fig. 6_5).

Ces outils mesurent généralement 18—28 cm. Il y en a d'assez courts — longs de 14,4 cm (fig. 6_7) et d'autres très longs — la hache d'Arčar a 42,7 cm de longueur (fig. 4_5).

Ces outils ont dans la majorité des cas une surface lisse, recouverte d'une patine verte. Les haches à corps droit et certaines autres recueillies dans la périphérie de leur aire de diffusion ont une surface rugueuse (fig. 5_3; fig. $6_{2,3,5}$). Seules deux haches — l'une de Plakuder et la seconde de Tianovtzi — sont décorées de cannelures horizontales allongées, pareilles à certains outils similaires de Transylvanie (fig. 3_6, fig. 4_3).

Certains chercheurs considéraient dans le passé que ces haches-pioches servaient à extraire le minerai, mais aujourd'hui on est plutôt enclin à croire que c'étaient de simples outils. Personnellement nous estimons qu'elles étaient employées à bêcher et travailler la terre.

Il convient de relever que ces haches ne viennent pas d'Orient, mais sont apparues en Transylvanie où se trouvait leur centre de fabrication. De là elles ont émigré et par voie d'échange elles ont pénétré au sud du Danube. Leur prototype pourraient être les haches de cuivre à un seul orifice à la partie supérieure (fig. 7_1) et les haches de cuivre à trous (fig. 7_2), lesquelles combinées sont devenues les haches-pioches (fig. 9) dont il est question ici.

Aujourd'hui on sait avec certitude que ces outils datent de l'énéolithique et sont diffusées parallèlement à la „Bodrogkerestzurkultur“, qui correspond à la civilisation Mihalič, au tell de Dipsis, à Troie I, etc., qui existait pendant la deuxième moitié du troisième millénaire avant notre ère.

ПРАИСТОРИЧЕСКА ИДОЛНА ПЛАСТИКА ОТ СОФИЙСКОТО ПОЛЕ

Неделчо Петков

В територията на Софийското поле и близките му околности са открити много праисторически селища.[1] Разкопки са правени само в Гниляне — Окол Глава,[2] Пеклюк, Чеканчево, Горни Пасарел,[3] канални изкопи в Герман, Слатина,[4] Долни Лозен и други земни работи при Бухово, Гниляне — Брего, Курило и Центъра на София.[5] В много от селищата покрай другите материали са открити и значителен брой човешки глинени и костени фигурки. Според времето, на което принадлежат селищата, намерената в тях идолна пластика може да се раздели на неолитна (фиг. 1) и енеолитна (фиг. 2—4). От своя страна неолитната идолна пластика се разделя на такава от среден неолит (фиг. 1*a*) и пластика от късния неолит (фиг. 1 *a—m*).

Неолит

На селищата от средния неолит, открити при Слатина, Долни Лозен, Милковица, Бухово, Кремиковци, Курило и Реброво, керамиката на която е украсена с бяла и червена боя, принадлежи само един глинен идол от Бухово (фиг. 1 *a*). Плосък, правостоящ, неорнаментиран и с разперени встрани ръце, идолът вместо крака завършва с плоска разширена долна част. Фигурката е излъскана и има червен с бяла провлака цвят. По форма, цвят и размери фигурката от Бухово е напълно сходна със случайно намерената Венера от Старчево — Югославия.[6]

В селищата от късния неолит при Герман, Гниляне—Брего I и Усоица, в керамиката на които преобладава вдлъбнатият орнамент, фигурките имат груба направа, слабоизпечени, неизлъскани и на цвят са червени. Те са правостоящи и плоски (фиг. 1*b—d*). Имат разперени встрани пъпковидни ръце и конусовидно моделирани гърди без други подробности. В долната си част фигурките вместо крака са плоски и странично разширени. Фигурката от Герман в основата на ръцете си има пробити по една дупка (фиг. 1*b*).

Към втората група глинени идоли от късния неолит се отнасят фигурките от Курило — Кременица (фиг. 1*e—l*) и Слатина (фиг. 1*m*). Керамиката от тези селища освен с вдлъбнатия във форма на къси ребра орнамент е украсена и с врязани спирали,[7] орнамент, който е отразен и върху самите идоли. Фигурките от тази група

---

[1] Н. Петков, Предисторическо изследване на Софийското поле, ГНМ, VI, 1932—1934, обр. 415.

[2] Н. Петков, Могилата Окол Глава при Гниляне, ГНМ, V, 1926, стр. 115—145.

[3] Н. Петков, Предисторически материали от разкопките при Горни Пасарел, ИАИ, XXII, 1959, стр. 41—56.

[4] Н. Петков, Неолитично селище при Слатина, сп. Археология, 1959, кн. 1—2, стр. 100—105.

[5] Г. Георгиев, Останки от първобитно селище в Центъра на София, ИАИ, XXII, 1959, стр. 329—332.

[6] Draga Arandjelovič Garašanin, Starčevačka kultura, Lubljana, 1954, стр. 57, IV, fig. 12.

[7] Н. Петков, Предисторическо изследване на Софийското поле, ГНМ, VI, 1932—1934, стр. 40, обр. 255_{1-2}.

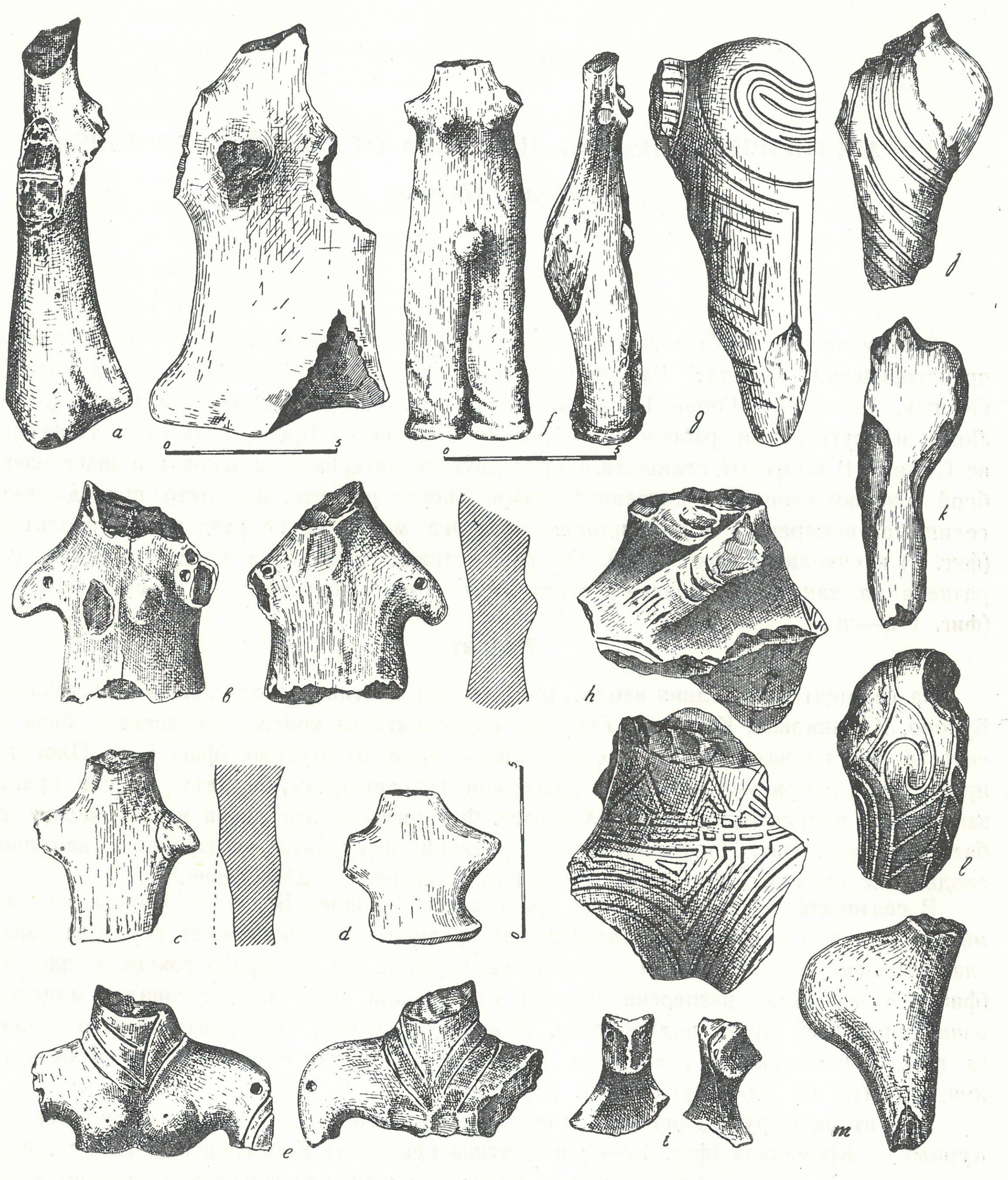

Фиг. 1. Глинени идоли от Бухово (*a*), Герман (*b*), Гниляне — Брего (*c*), Усоица (*d*), Курило (*e—l*), Слатина (*m*)
Fig. 1. Idoles en argile de Bouhovo (*a*), German (*b*), Gniljané — Brego (*c*), Oussoitza (*d*), Kourilo (*e—l*), Slatina (*m*)

са правостоящи, закръглени и в тях женското тяло е пластично изразено със силно издута, разделена на две седалищна част (фиг. 1 *f*). Дълга шия съединява тялото с главата, на която отстрани има по една ушна дупка (фиг. 1 *i*). Ръцете оформени, а краката, половият триъгълник и гърдите не са отразени (фиг. 1 *g, j—m*). Някои идоли от тази група, но с по-големи размери са украсени с врязани спирали, които заемат почти цялата долна част на тялото (фиг. 1 *g, j—l*). Като изключение на тази

група и от голям интерес е Курилската Венера от Курило — Кременица (фиг. 1 *f*). Главата липсва. Фигурката е правостояща, неорнаментирана и със сив цвят. Има разперени встрани пъпковидни ръце и почти разделени цилиндрични крака, завършващи пръстеновидно в долната си част. Гърдите и пъпът са представени с кръгли пъпки. Седалищната ѝ част е силно издадена и оформена добре на две части. Височина 11 см.

На лентестата керамика от Курило — Кременица принадлежат две, отчасти запазени глинени фигурки, които по форма и орнамент се отличават от останалите идоли от Курило (фиг. 1 *e, h*). И двете фигурки представят женско правостоящо тяло с повече пластично изразени подробности. Ръцете са напълно оформени и отделени от тялото като при идола фиг. 1 *h*, дясната ръка е сложена върху гърдите, а лявата, с разтворени и напълно оформени пръсти, прикрива половата област, акт, какъвто имаме изразен при мъжката фигурка от Габарево, Старозагорско.[1] Лявата ръка на идола фиг. 1 *h* е украсена с три нареза, които вероятно представят гривни. Гърбът ѝ е украсен с врязани инкрустирани нарези. Повече пластичност в женското тяло е предадена във втората глинена фигурка от Курило (фиг. 1 *e*). Около кръглата шия се редят няколко околовръстни врязани линии, които вероятно представляват накит — огърлица. Гърдите са моделирани пластично. И двете фигурки от Курило — Кременица (фиг. 1 *e, h*) имат сиво-синкав цвят. Украсени са с врязани инкрустирани ленти и спирали, основен елемент на лентестата керамика.[2]

Разгледаните фигурки от късния неолит в Софийско представляват голям интерес поради своето разнообразие във формата и орнамента. Съобразно със съответната керамика забелязва се едно изменение и в идолната пластика. В селищата от късния неолит с керамика, украсена с вдлъбнати коси ребра (Герман, Гниляне — Брего), фигурките са плоски, правостоящи, неорнаментирани и с разперени встрани пъпковидни ръце. В селищата от същото време, в керамиката на които е застъпена и врязаната спирала (Курило), фигурките представят женско тяло с попластично изразени форми. Краката и ръцете не са моделирани. Обаче от селището с лентестата керамика при Курило се забелязва едно по-голямо съвършенство в идолната пластика: фигурките са правостоящи и орнаментирани с врязани инкрустирани ленти и спирали (фиг. 1 *e, h*). Ръцете са напълно оформени и положени отстрани или върху тялото на фигурката. Гърдите и седалищната част са моделирани пластично. Половият триъгълник изобщо в идолната пластика през късния неолит не е изразен.

Енеолит

В края на третото хилядолетие пр. н. е., т. е. през каменно-медната епоха, в Софийското поле са възникнали голям брой праисторически селища, които по своята керамика се разделят на две групи. Едната от тях, с врязана спирало меандрена керамика, заема на изток дилувиалното възвишение „Обреща", отдясно на р. Искър, и достига до Саранци и Чеканчево, а на запад през с. Белица, минавайки в долината на Пеключка река, е достигала до колибите на с. Гоз, Софийско.[3] Втората праисторическа група от същото време е рисуваната с графит керамика. Нейните следи са открити в североизточната част на полето при Курило — Тайна, Гниляне —

[1] В. Миков, Селищна могила в Габарево, ГНМ, V, 1926—1932, стр. 95, обр. 19 а.
[2] М. Васић, Прилози ка решавању тројанских проблема, Глас српске краљевске академија, LXX, 1906—43, стр, 218—227, обр. 41, 42; стр. 226, 227, обр. 44—50.
[3] Н. Петков, Предисторическо изследване на Софийското поле, стр. 403—423.

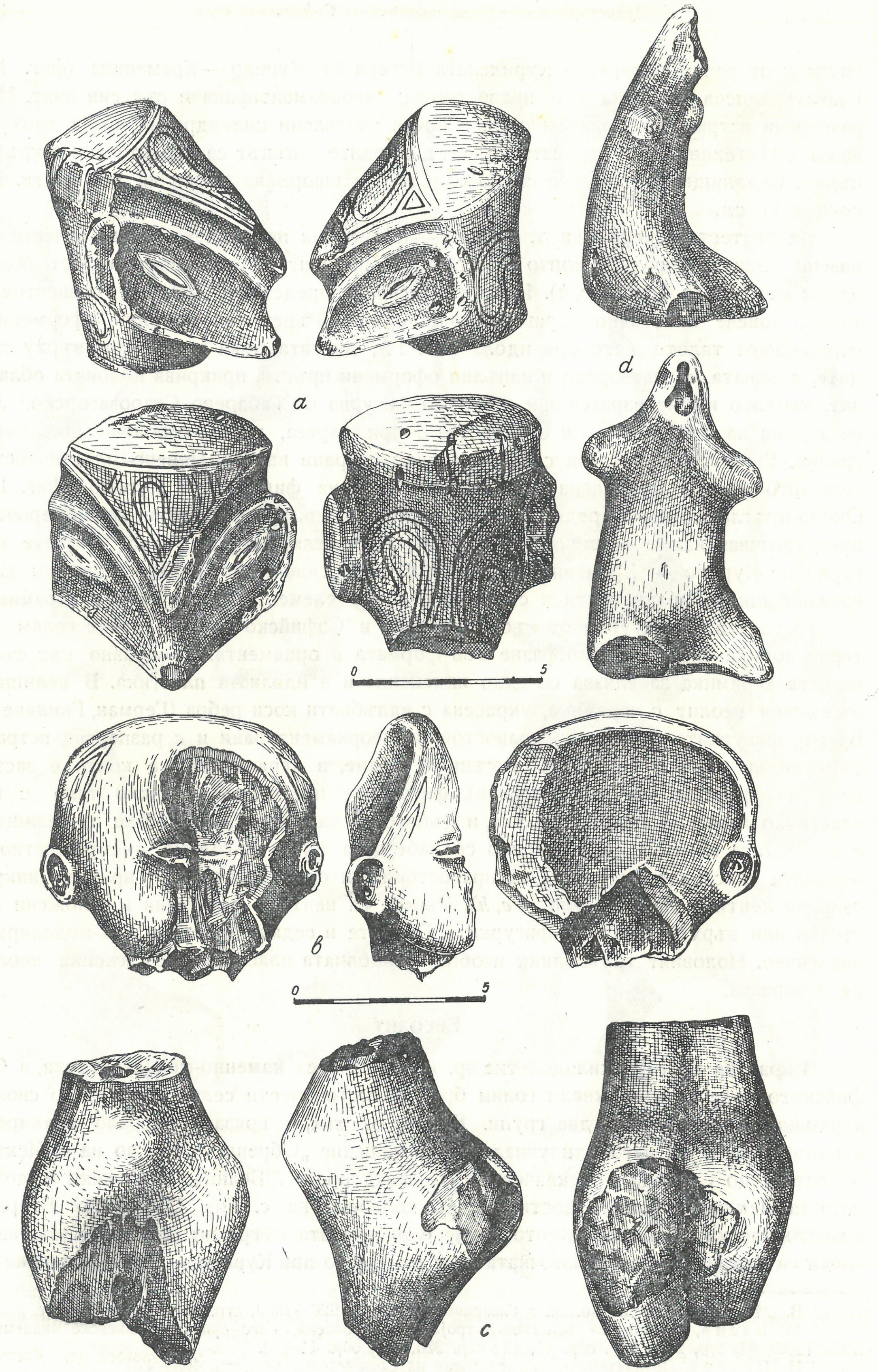

Фиг. 2. Глави на идоли от Гниляне — Брего (*a,b*), глинени идоли от Кремиковци (*c*), Челопечене (*d*)
Fig. 2. Têtes d'idoles de Gniljané — Brego (*a, b*), idoles en argile de Kremikovtzi (*c*), Čelopečené (*d*)

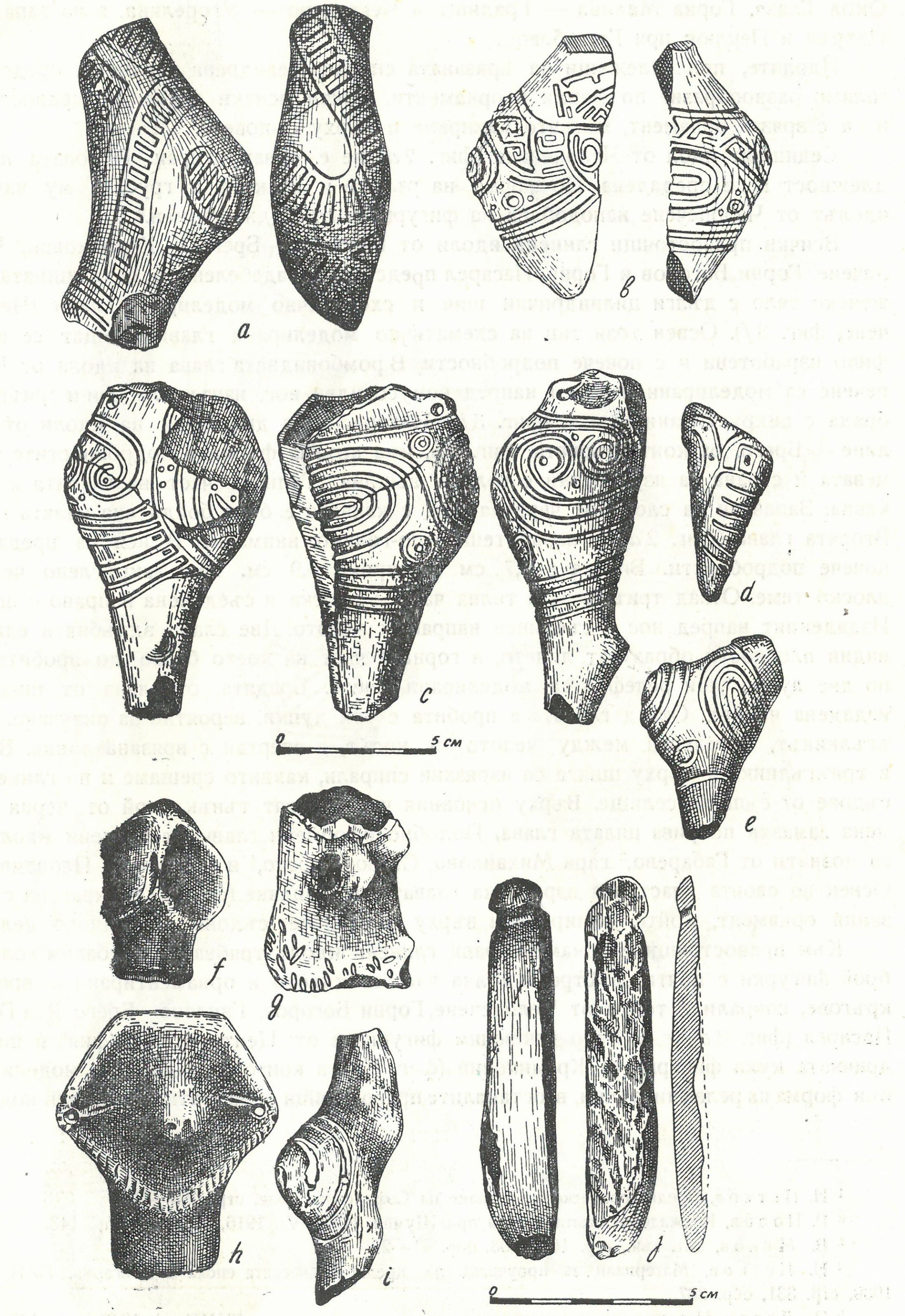

Фиг. 3. Глинени идоли от Гниляне — Брего (*a*), Челопечене (*b, d, e, f, h*), Горни Пасарел (*c*), Кремиковци (*g*), Горни Богоров (*i*) и каменен идол от Курило (*j*)
Fig. 3. Idoles en argile de Gniljané — Brego (*a*), Čelopečené (*b, d, e, f, h*), Gorni Passarel (*c*), Kremikovtzi (*g*), Gorni Bogorov (*i*) et idole en pierre de Kourilo (*j*)

Окол Глава, Горна Малина — Градище и Чеканчево — Угорелина, а на запад при Петрън и Пеклюк при Гълъбовци.[1]

Идолите, принадлежащи на врязаната спирало-меандрена керамика, представят голямо разнообразие по форми и орнаменти. Почти всички идоли са правостоящи и са с врязан орнамент, какъвто намираме и върху съдовете.

Седящият идол от Челопечене (фиг. 2*d*) не е орнаментиран. Половата принадлежност не е предадена. По форма на ръцете и краката и грубата му направа идолът от Челопечене наподобява на фигурката от Коджадермен.[2]

Всички правостоящи глинени идоли от Гниляне — Брего II, Кремиковци, Челопечене, Горни Богоров и Горни Пасарел представят надебелено в седалищната част женско тяло с дълги цилиндрични шии и схематично моделирани глави (Челопечене, фиг. 3*f*). Освен този тип на схематично моделирани глави срещат се и пофино изработени и с повече подробности. В ромбовидната глава на идола от Челопечене са моделирани издаден напред конусовиден нос, изпъкнали очи и триъгълна брада с инкрустирани нарези (фиг. 3*h*). Интересни са две глави на идоли от Гниляне — Брего, от които първата, фиг. 2*b*, има кръгла форма и подробностите в лицевата ѝ страна са изработени с голяма вещина. Тилната част на главата е конкавна. Запазени са следи от червена боя, с каквато е била боядисана цялата глава. Втората глава (фиг. 2*a*) е изработена с по-голямо внимание. В нея са предадени повече подробности. Висока е 6,7 см и широка 6,9 см. Има закръглено чело и плоско теме. Отзад триъгълната тилна част е плоска и съединена направо с шията. Издаденият напред нос е съединен направо с челото. Две слабо вдлъбнати елипсовидни плоскости образуват лицето, в горната част на което близо до пробитите с по две дупки уши релефно са моделирани очите. Брадата, отделена от шията, е издадена напред. Отзад главата е пробита с три дупки, вероятно за окачване. Триъгълникът, образуван между челото и носът, е очертан с врязана линия. Вътре в триъгълника и върху шията са изрязани спирали, каквито срещаме и по глинените съдове от същото селище. Върху основния червен цвят тънък слой от черна глинена замазка покрива цялата глава. Подобно оформени глави от глинени идоли ни са познати от Габарево,[3] гара Михаилово, Старозагорско,[4] и Калековец, Пловдивско.[5] Освен по своята пластична изработка главата от Гниляне (фиг. 2) е украсена с врязания орнамент, който намираме и върху глинените съдове от същото селище.

Към правостоящите орнаментирани глинени идоли трябва да прибавим големия брой фигурки с почти заострена долна част на тялото и орнаментирани с врязани кръгове, спирали и точки от Челопечене, Горни Богоров, Гниляне—Брего II и Горни Пасарел (фиг. 3*a*—*e*, *i*). Като изключим фигурката от Центъра на София[6] и цилиндричната куха фигурка от Кремиковци (фиг. 3*g*), в които гърдите са моделирани във форма на релефни пъпки, в останалите правостоящи орнаментирани идоли подроб-

---

[1] Н. Петков, Предисторическо изследване на Софийското поле, стр. 405—416.

[2] Р. Попов, Коджадерменската могила при Шумен, ИАД, VI, 1916, стр. 138, обр. 143.

[3] В. Миков, цит. съч., стр. 100—103, обр. 21—22.

[4] Н. Петков, Материали за проучване на предисторическата епоха в България, ИАИ, XIII, 1939, стр. 331, обр. 337.

[5] П. Детев, Новооткрити предисторически селища в България, ГНМПл, I, 1948, стр. 175—176, обр. 26, 28.

[6] Г. Георгиев, цит. съч., стр. 332, обр. 4.

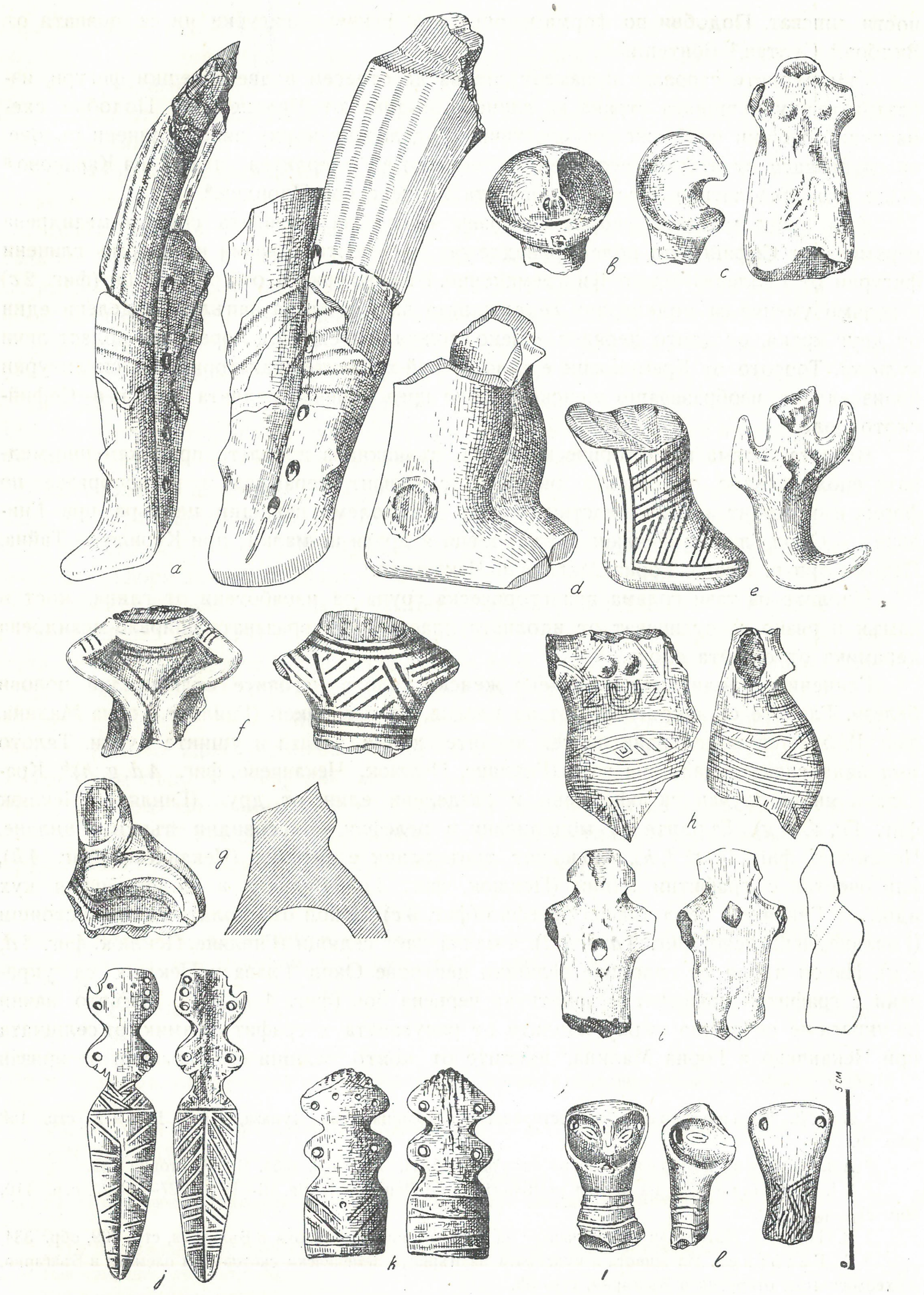

Фиг. 4. Глинени идоли от Гниляне — Окол Глава (*a*—*e*), Пеклюк (*f*, *g*), Чеканчево (*h*, *i*), Горна Малина (*l*) и плоски костни идоли от Гниляне — Окол Глава (*j*, *k*)

Fig. 4. Idoles en argile de Gniljané — Okol-Glava (*a*—*e*), Pekljuk (*f*, *g*), Čekančevo (*h*, *i*), Gorna Malina (*l*) et idoles plates en os de Gniljané — Okol-Glava (*j*, *k*)

ности липсват. Подобни по форма и орнамент глинени фигурки ни са познати от Видбол,[1] Султан,[2] Бонтещи[3].

Към идолите с врязан орнамент следва да отнесем и две човешки фигури, изрязани върху външната страна на глинени съдове от Челопечене.[4] Подобни схематични човешки изображения, пластично моделирани върху някои глинени съдове, ни са познати от втория неолитен и четвъртия енеолитен пласт на Караново,[5] също и от енеолитния пласт на могилата Ясатепе при Пловдив.[6]

Към правостоящите неорнаментирани идоли на врязаната спирало-меандрена керамика от Софийското поле принадлежат две, почти еднакви по форма глинени фигурки от Гниляне—Брего II и Кремиковци. Във фигурката от Кремиковци (фиг. 2 *c*) с голямо умение са моделирани седалищната част и двата напълно отделени един от друг крака, от които десният е леко сложен напред. Под коремната област личи вулвата. Торсото от Кремиковци е едно от най-хубавите праисторически скулптурни произведения, изобразяващо женското тяло през каменно-медната епоха в Софийското поле.

Втората голяма праисторическа група, възникнала в полето през каменно-медната епоха, заедно със своята рисувана с графит керамика и разнообразна по форма и орнамент идолна пластика заема два големи селищни центъра при Гниляне — Окол Глава и Пеклюк — Гълъбовци и други по-малки; при Курило — Тайна, Петрън при р. Блато, Горна Малина и Чеканчево.[7]

Идолите на тази голяма праисторическа група са изработени от глина, кост и камък и рязко се отличават от идолната пластика на врязаната спирало-меандрена керамика от същата епоха.

Глинените идоли имат оформено женско тяло с неговите отличителни полови белези. Главите са закръглени, отзад плоски, като в някои (Гниляне, Горна Малина, фиг. IV *b, e*) са моделирани очите, носните дупки, устата и ушните дупки. Тялото има надебелена седалищна част (Гниляне, Пеклюк, Чеканчево, фиг. 4 *d, g, h*).[8] Краката в много случаи са оформени и разделени един от друг (Гниляне, Пеклюк фиг. 4 *a, d, e, g*). Гърдите са моделирани в релефни конусовидни пъпки (Гниляне, Чеканчево, фиг. 4 *c, d, f, h*). Половият триъгълник е изразен (Чеканчево, фиг. 4 *h*), или очертан с графитни линии (Пеклюк, фиг. 4 *g*). Вулвата в цилиндричния кух идол от Гниляне е представена релефно (фиг. 4 *c*). Някои от идолите са правостоящи (Гниляне, Чеканчево, фиг. 4 *a, c, h, i*), а малка част седящи (Гниляне, Пеклюк, фиг. 4 *d, f, g*). Някои идоли от големите селищни центрове Окол Глава и Пеклюк са украсени с графитен орнамент и хематитна червена боя (фиг. 4 *a, e, g*), какъвто начин на украса не се среща върху идолите от рисуваната с графит керамика от селищата при Чеканчево и Горна Малина, идолите от които селища са украсени с врязан

---

[1] Ан. Д. Чилингиров, Предисторически находища край Дунава, ИАД, II, 1912, стр. 158 (обр. 8).

[2] Ан. Д. Чилингиров, Глинени фигурки, СбАН, XI, 1919, табл. II, IV, втория ред.

[3] Vl. Dumitrescu, La station préhistorique de Bonteşti, Dacia, III—IV, 1927—1932, стр. 110, обр. $21_{10-12, 16, 17}$.

[4] Н. Петков, Материали за проучаване на предисторическата епоха в България, стр. 309, обр. 334.

[5] Г. Георгиев, Из живота и културата на първите земеделски скотовъдни племена в България, Археологически открития в България, стр. 55.

[6] П. Детев, Материали за праисторията на Пловдив, ГАМПл, III—1959, стр. 50, обр. 72.

[7] Н. Петков, Предисторическо изследване на Софийското поле, стр. 406—416.

[8] Пак там.

орнамент (фиг. 4 *h, l*). Интересни по своята форма са двата идола от Гниляне (фиг. 4 *a, f*), от които първият (фиг. 4 *a*) е бил прикачен към сакрален съд, а вторият (фиг. 4 *f*) с издигнати нагоре ръце има жест на молене, какъвто жест виждаме в някои идоли от Коджадермен[1] и Гумелница.[2] Идолът от Чеканчево (фиг. 4 *i*) през средата на тялото има пробита коса дупка.

Към идолната пластика на рисуваната с графит енеолитна керамика принадлежат и плоските трирьбести и корубести костени идоли, открити в Софийското поле, засега само в Окол Глава (фиг. 4 *j, k*),[3] керамиката на която напълно схожда с тази от Криводол[4] и Пеклюк.[5] Окол Глава е крайният западен предел на костената идолна пластика у нас. Фигурките от кост от Окол Глава[6] са застъпени в три форми: плоски — неорнаментирани и орнаментирани само с нарези, — корубести и трирьбести. Подобни плоски и трирьбести костени идоли са открити почти във всички разкопани селищни могили от енеолитната епоха у нас, в Румъния,[7] Молдавска ССР.[8] Неоступни, разглеждайки енеолитните човешки фигурки от камък и кост от Средна Европа, главно от Чехия и Моравия, по стил ги отнася и свързва с костената идолна пластика от България и Румъния.[9]

Към идолната пластика от Софийското поле през каменно-медната епоха с рисувана с графит керамика следва да отнесем и плоския каменен идол от шиферна плочка от Курило—Тайна (фиг. 3_{10}). Дълга 9,5 см, чрез щипване в горната част на плочката е оформена елипсовидна глава. За същия идол Неоступни в студията си за енеолитната идолна пластика от Средна Европа, разглеждайки каменните идоли от Чехия, пише: „Идолът от Курило също така е недостатъчно релефен и пластичността на тялото е изразена само посредством една вдлъбнатинка, отделяща главата от удълженото тяло."[10] Съвършено подобни на Курилския каменен идол Неоступни в същата студия, на табл. VIII, дава няколко каменни фигурки, от които по-характерни са тези от Прага—Злихов—Клобучек (фиг. 2) и от Морава (фиг. 5).[11] Подобен каменен идол, също от шиферна плочка, имаме от Челопеч, Пирдопско.[12] По схематичната си форма каменният идол от Курило се приближава до някои плоски костни идоли от Султан,[13] Гниляне,[14] Гумелница[15] и др., в които главата е отделена от тялото посредством странични изпълвания на костената пластинка.

---

[1] Р. Попов, цит. съч., стр. 136, обр. 140 *a*, 141 *б*.

[2] Vl. Dumitrescu, La plastique anthropomorphe en argile de la civilisation énéolithique Balcano-danubienne du type Gumelnita, Ipek, 1933, стр. 64, табл. 13, обр. 6.

[3] Н. Петков, Могилата Окол Глава при Гниляне, стр. 122, обр. 37.

[4] В. Миков, Предисторическото селище до с. Криводол, Врачанско, Разкопки и проучвания, I, 1948, стр. 26—62.

[5] Материалът непубликуван още.

[6] Н. Петков, Класификация на плоските костни идоли в Балкано-дунавската област, ГНМПл, II, 1950, стр. 25—37.

[7] Vl. Dumitrescu, Figurinele Anthropomorfe de os din civilisatia énéolitica Balcano-danubiana. Inchinare N. Jorga, 1931, стр. 5—8.

[8] Т. С. Пассек, Некоторые итоги раскопок в Молдавии в 1955 г., КСИИМК, 70, 1957, стр. 90; същата, Итоги работ в Молдавии в области высточной археологии, КСИИМК, кн. 56, 1954, стр. 88, обр. 44_1.

[9] Jiři Neustupny, Studie eneolitické plastice. Sbornik národního Musea v Praze, 1956, стр. 17.

[10] Пак там, цит. съч., стр. 40.

[11] Пак там, цит. съч., стр. 17.

[12] Н. Петков, Гинова могила до с. Челопеч, РП, I, 1948, стр. 79, обр. 57.

[13] Ан. Чилингиров, Плоски костни идоли, СбНУ, XXV (VII), 1909, табл. II—10.

[14] Н. Петков, Класификация на плоските костни идоли, стр. 25, обр. $2_{2, 5, 14}$.

[15] Vl. Dimitrescu, цит. съч., стр. 88, обр. 62a.

Идолната пластика от Софийското поле през неолита и енеолита не е изолирана от тази на съседната еднаква по време пластика, обаче в някои отношения, било по третирането на някои глави, по релефното моделиране на очите, по пъпковидните, а не четвъртити разперени встрани ръце, характерен белег за правостоящите идоли на запад от нас, или по формата на тялото на фигурките, я отличават от съседната на запад от нас идолна пластика, а я приближават до тази на север от нас — Румъния.[1]

PLASTIQUE PRÉHISTORIQUE DES IDOLES DE LA PLAINE DE SOFIA

N. Petkov

(RÉSUMÉ)

L'auteur publie toutes les idoles préhistoriques mises au jour et connues actuellement dans la plaine de Sofia, datées par leur céramique. Il les classe en néolithiques et énéolithiques. La sculpture néolothique des idoles comprend à son tour une subdivision : en néolithique moyen et en néolithique supérieur (fig. 1 *b—m*). L'idole plate, sans décor, de Buhovo (fig. 12) appartient au néolithique moyen. Quant au néolithique supérieur, il comprend également deux groupes. Les idoles en argile plates non décorées, et sans détails anatomiques de German, Gniljané—Brego et Ousoïtza (fig. 1 *b—d*) appartiennent au premier groupe. Les idoles de Kourilo—Kremenica modelées plus parfaitement avec plus de détails anatomiques et décorées de spirales incisées sont du deuxième groupe (fig. 1 *e—m*). Les idoles de l'époque énéolithique comprennent aussi deux groupes — idoles appartenant à la céramique incisée à spiralo-méandres et à la céramique peinte au graphite. Les idoles en argile d'une grande variété de style dans les formes et les ornements du premier groupe sont ceux de Gniljané—Brego (fig. 2 *a*, *b*, fig. 3 *a*), de Kremikovtzi (fig. 2 *c*, fig. 3 *g*), de Čelopečené (fig. 2 *d*, fig. 3 *b*, *d*, *e*, *f*, *h*), de Gorni Passarel (fig. 3 *c*) et de Gorni Bogorov (fig. 3 *i*). La tête de l'idole en argile de Gniljané—Brego (fig. 2 *a*) est très remarquable. Le deuxième groupe de céramique peinte au graphite de l'énéolithique comprend les idoles en argile de Gniljané—Okol-Glava et Pekljuk décorées à l'ocre rouge et au graphite (fig. 4 *a*, *e*. *g*) et les idoles en argile à ornements incisés de Čekančevo et Gorna Malina (fid. 4 *h*, *l*). A ce même groupe il faut encore ajouter les idoles en os à trois arêtes courbées de Gniljané (fig. 4 *j*, *k*), ainsi que l'idole plate de pierre de Kourilo (fig. 3 *j*).

[1] Vl. Dumitrescu, La plastique anthropomorphe en argile de la civilisation énéolithique Balcano-danubienne, стр. 49—72, особено стр. 71.

ПАЛЕОЛИТНО НАХОДИЩЕ ПРИ С. ОСЕНЕЦ, РАЗГРАДСКО

Николай Джамбазов

През 1958 г. румънският професор Д. Берчу, придружен от Хр. Лицов, бивш директор на Окръжния музей в Разград, на път за могилното селище при с. Осенец в местността „Друма"[1] е попаднал на няколко кремъчни остриета.

Същата и следващата година имахме възможност да посетим и обходим тази местност, която е на около 1 км северозападно от селото, гдето намерихме твърде много и разнообразни кремъчни отломъци, оръдия на труда и оръжия, животински кости, изровени и разпръснати по повърхността от разораване на почвата. На много места, особено в южния склон, се откриха кремъчни ядра, нуклеовидни късове разни стъргалки, ножове, ножовидни и други остриета. Наред с тях се срещат отломки, отпаднали при обработката на кремъка.

Главният материал, от който са правени оръдията и оръжията, е белезникавият кремък. Съвсем рядко се срещат кремъчни оръдия с восъчен цвят. Някои са със запазена силикатна или варовита кора. Ако се съди по състава на кремъка, трябва да се каже, че необработеният още суров материал, а също и готовите оръдия имат местен произход. Те наподобяват по цвета на кремъка находките от палеолитните и мезеолитните находища край „Побитите камъни" между селата Белослав, Слънчево, Баново и Марково, Варненско,[2] и палеолитното находище на брега на Дунав при Русе (върху „Св. Петка" и бившата фабрика „Труд"[3]).

Тъй като повечето от кремъчните оръдия са събрани по повърхността, при това без земята да бъде разоравана дълбоко и за целта не са правени каквито и да са били разкопки, тук ще се задоволим да систематизираме находките по групи на типове, като същевременно се опитаме, доколкото това е възможно, да се определи епохата, към която те принадлежат.

Нуклеуси. Измежду кремъчните ядра или части от тях трябва да причислим два дисковидни нуклеуса. Първият по-голям нуклеус (фиг. 1 *b*) е със запазена силикатна кора от първоначалната обвивка на конкрецията. На двете странични плоскости се виждат радиално отцепвани удебелени късове. Някои от страничните

[1] К. Шкорпил, Опис на старините по течението на Русенски Лом, София, I, 1914, стр. 66. През палеолитното находище е минавал главният средновековен път Русе—Разград, който дава името на местността. По-късно е прокарано трасето за асфалтираното централно шосе Разград—Русе.

[2] Н. Джамбазов и А. Маргос, Принос към проучването на палеолитната култура в района на "Побитите камъни", (Дикилиташ), ИАИ, XXIII, 1960, стр. 268—295; J. Petrbok a J. Skutil, Otevřene sidliste aurignacké na „Pobitych kamenech" u Varny v Bulharsku, Sbornik Národniho musea v Praze, I, 1950; J. Petrbok und J. Skutil, Belevo—Gebedže, ein neuer paläolithischer Fundplatz in Bulgarien, Quartär, III, 1941; J. Skutil; Balkanské Paleolitikum, Obzor Prehistorický, XIV, 2, Praha, 1950.

[3] J. Petrbok, Stratigrafie a paleontologie paleolitického nalaziště v Russe, Věstnik stát. geologického ustavu, ČSR, Praha, 1925.

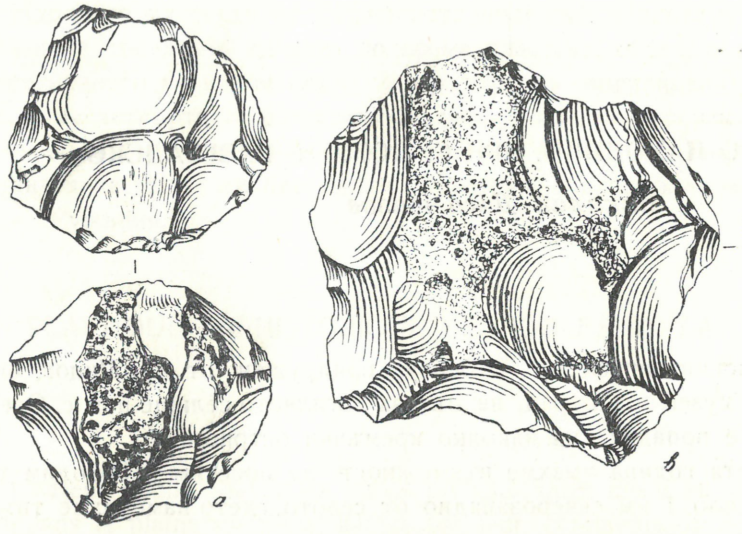

Фиг. 1. Дисковидни нуклеуси (*a—b*)
Fig. 1. Nucleus en forme de disques (*a—b*)

ръбове са леко нащърбени. Диаметър средно 11 см, дебелина, мерена при средата, 6 см.

Вторият нуклеус на фиг. 1*a*, също дисковиден тип, има леко нащърбени от употреба странични ръбове. Вероятно е служел за стъргалка. Диаметър средно 5 см, дебелина 1,5—2,5 см.

Стъргалки. По-многобройни и по-разнообразни са стъргалките. Направени са от удебелени кремъчни късове или пластинки, на които страничните ръбове са използувани за стъргалки. На места има едър ретуш, нанесен върху острието с цел да бъде изправено и пригодено за работа. По форма и техника ще групираме в следните типове: единични, двойни и дисковидни стъргалки.

Дисковидните стъргалки са от удебелени кремъчни късове, грубо очукани откъм двете странични плоскости. На фиг. 2 *f* е представена една от намерените четири дисковиден тип стъргалки. Страничният ръб е без ретуш, но с драски, явни следи от употреба. Диаметър средно 4 см, дебелина 1,5 см.

Сравнително по-малко са единичните стъргалки с полусферично или силно дъговидно изпъкнало острие. Направени са от удебелени кремъчни късове, ретуширани на единия къс или надлъжен ръб откъм лицевата страна. Коремната страна е равна. Някои стъргалки от по-тънки пластинки имат ретуш, който преминава и по двата ръба на късата и надлъжна страна. Тук ще дадем кратка характеристика на отделни образци.

На фиг. 3 *g*e представена полусферична стъргалка от удебелен кремъчен къс, с ретуш на острието. Противоположният тъп край е грубо очукан и пригоден за улавяне при работа. Ширина 5,5 см, височина 3,4 см и дебелина средно 1,8 см.

Към единичните стъргалки, острието на които е откъм късата страна на пластинката, трябва да причислим тази на фиг. 2 *a*. Направена е от грубо отцепена кремъчна пластинка и ретуширана със ситен ретуш, който преминава и по надлъжния ръб, нащърбен от по-продължителна употреба. Дължина 3,5 см, ширина 2,3 см и дебелина 0,8 см.

Тези стъргалки, а също и някои фрагментирани кремъчни пластинки, служели за стъргалки, имат много общи черти с подобни оръдия от къснопалеолитните пе-

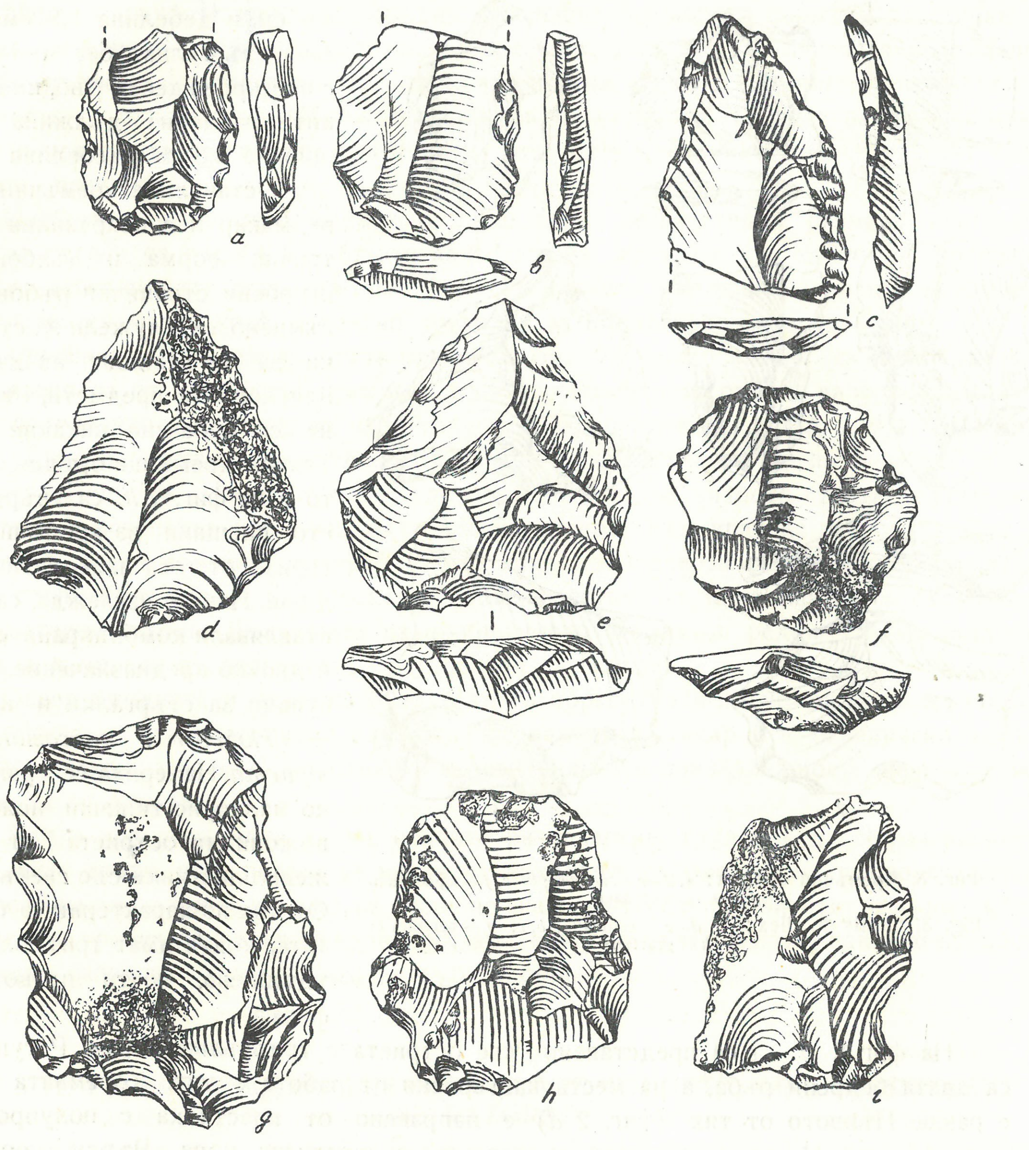

Фиг. 2. Кремъчни оръдия: *a* — стъргалка; *f* — дисковидни стъргалки; *g—i* — единични стъргалки; *d—e* — триъгълни остриета; *b—c* — ножове и ножовидни остриета
Fig. 2. Outils de silex: *a* — grattoir; *f* — grattoirs en forme des disques; *g—i* — grattoirs simples; *d—e* — pointes en triangl; *b—c* — couteux et pointes-couteaux

щерни и открити находища. Засега въз основа на отделни находки трудно може да се каже нещо по-определено за възрастта на това палеолитно находище.

Една разновидност са стъргалките с острие, разположено върху лявата или дясната надлъжна страна на пластинката (фиг. 2 *g—i*). Направени са от удебелени кремъчни пластинки или късове с едър или без ретуш, но имат нащърбени странични ръбове. На отделни места се вижда запазена силикатната кора. Имат равна коремна страна и триъгълно или трапецовидно сечение на пластинката. Първата (фиг. 2 *g*) е с удебелен гръб, грубо очукан и пригоден за улавяне при работа. Дължина 7,3 см, ширина средно 5 см и дебелина 1,6 см. Втората стъргалка, дадена на фиг. 3 *h*, има леко нащърбени странични ръбове. Дължина 5,4 см, ширина

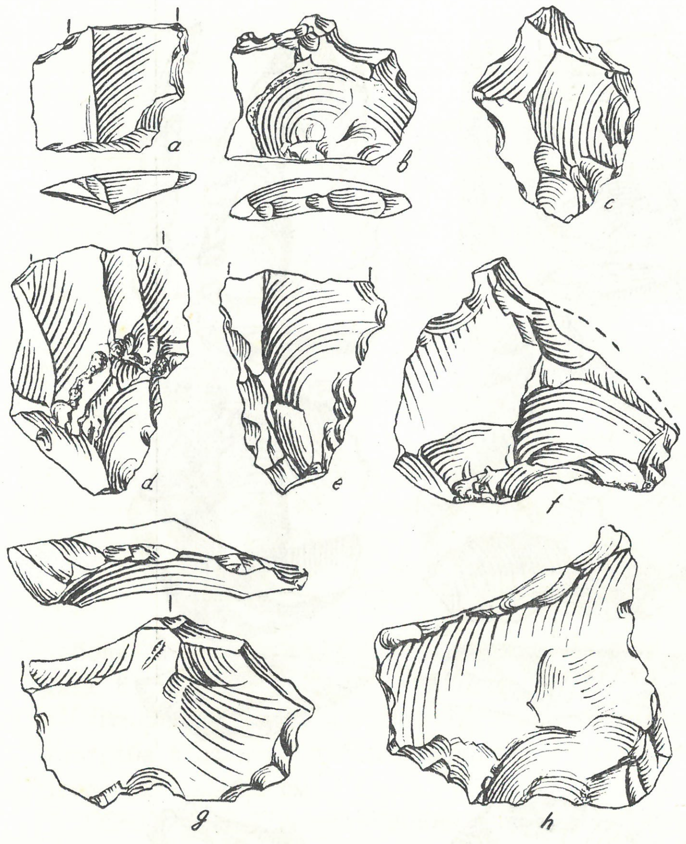

Фиг. 3. Кремъчни оръдия: a, *d—e* — ножове; *b—c, f* — пробивачи и *g—h* — стъргалки

Fig. 3. Outils de silex: *a, d—e* — couteaux; *b, c, f* — percoirs et *g—h* — grattoirs

4,6 см и дебелина 1,2 см. Третата стъргалка, без ретуш, но с нащърбен десен ръб, има следните размери: дължина 5,3см, ширина 3,8 см и дебелина 1,4 см.

Останалите кремъчни късове, макар и с неправилна геометрична форма и дълбоко нащърбени странични ръбове, безсъмнено са служели за стъргалки за изглаждане на дървени или костени предмети, от които не са запазени никакви следи. Такива кремъчни оръдия, каквото е на фиг. 3*h*, са твърде често срещани из кремъчния материал от това палеолитно находище. Някои, изглежда, са представлявали комбинирани оръдия с двояко предназначение, използувани за стъргалки и ножове.

Ножове и ножовидни остриета. Намериха се сравнително малко, но типични ножове и ножовидни остриета от удължени пластинки със светъл цвят. От тях по-характерни са острието, които имат триъгълна или удължена, почти правоъгълна форма.

На фиг. 2 *d — e* са представени две острието с триъгълна форма. Ретуширани са двата бедрени ръба, а на места нащърбени от работа с тях. Коремната страна е равна. Първото от тях (фиг. 2 *d*) е направено от пластинка с полупрозрачен восъчен цвят. На дясната страна е запазена силикатната кора. Върху коремната страна на пластинката се виждат коси драски от употреба.

Второто острие (фиг. 2 *e*) е от удебелена пластинка с белезникав цвят. Двата бедрени ръба са с едър ретуш и на места нащърбени от работа. Коремната страна е равна. Размерите им се движат от 5 до 6 см височина, ширина при основата средно 5 см и дебелина 1,5 см.

Останалите кремъчни остриета, на брой повече от 5, са твърде груби, с нащърбявания или по-леки драски, получени при работа.

Подобни оръдия са ни познати от долния пласт на Деветашката пещера,[1] пещерата „Бачо Киро" при Дряновския манастир[2] (пласт K, L) и другаде, където са датирани към мустерската епоха.

[1] D. Garrod, Excavations in the Cave of Bacho Kiro, North-East Bulgaria, American School of Prehistoric Research, Bulletin 15, 1939, стр. 70, обр. 39—40.

[2] В. Миков и Н. Джамбазов, Деветашката пещера, 1960, стр. 25, обр. 16 *e*.

Наред с грубите кремъчни оръдия се срещат правилно удължени пластинки с ретуш на единия или двата надлъжни ръба (фиг. 2 *c*) откъм лицевата страна по цялата дължина на пластинката. Коремната страна е равна. Сечението е триъгълно. Повечето са използувани за ножове и ножовидни острието. Те имат най-близка прилика с находките от горните пластове на пещерите и извън тях и се отнасят към късния палеолит.

Изобщо кремъчните оръдия и оръжия са с незначителни размери, което до голяма степен се дължи на лошото качество на кремъка, от който са правени. Две от ножовидните острието (фиг. 3 *d—e*), макар и във фрагментирано състояние, имат стеснен долен край, вероятно пригоден за прикрепване към дръжка.

Пробивачи. Последната група кремъчни оръдия, които имаме, са пробивачите. Направени са от удебелени кремъчни късове, страничните ръбове на някои от които са свределовидно ретуширани и пригодени за пробиване (фиг. 3 *b*, *c*, *f*). По форма и дължина на острието те обаче твърде много се отличават от пробивачите в пещерата „Пещ"[1] и „Самуилица II"[2], където въз основа на тяхното стратиграфско положение и останалия кремъчен материал се датират към края на палеолита. Тук в случая се касае по-скоро до пробивачи с напълно подчертан архаичен облик, каквито са пробивачите от мустерската епоха, известни от находищата в съседните на България страни. Дължината на пробиващото острие в редки случаи достига 1 см, а и повече от острието от употреба са счупени.

Освен оръдията и отломките от тяхната обработка в полуразкритата жълтеникава глина в това палеолитно находище се намериха, макар и в ограничено количество, силно разчупени животински кости, видовата принадлежност на които не може да се определи.

Засега при оскъдните данни, с които разполагаме, трудно е да се разграничат отделните епохи, още повече че някои от находките са изведени от първоначалното им положение и смесени. Ако се съди по находките от „Побитите камъни" (Дикилиташ), трябва да се допусне, че тук има един по-дълъг живот, едно по-продължително развитие на човешката култура и общество.

LE SITE PALÉOLITHIQUE PRÈS DU VILLAGE OSENETZ, ARRONDISSEMENT DE RAZGRAD

N. Djambazov

(RÉSUMÉ)

Ce site paléolithique se trouve à environ 1 km au nord-ouest du village de Osenetz, arrondissement de Razgrad. Il est situé sur une large plateforme d'environ 2 km² connue sous le nom de „Druma". Les vestiges culturels mis au jour sont dispersés sur la surface de la terre labourée des deux côtés de la grand-route Rousse — Razgrad.

Les outils, ainsi que les fragments de silex ont une couleur blanchâtre. Les trouvailles recueillies peuvent être réparties dans les groupes suivants: nucleus en forme de disque, grattoirs, couteaux, burins et autres pointes qui représentent des fragments grossiers de grandeurs différentes. Outre les tessons de silex épaissi on rencontre des

[1] Н. Джамбазов, Пещерата „Пещ" до Старо село, Врачанско, ИАИ, XXI, 1957, обр. 10 *к — м*.

[2] Н. Джамбазов, Разкопки в пещерата „Самуилица II", сп. Археология, кн. 1—2, 1959, обр. 32 *г*.

lamelles relativement plus minces avec des formes géométriques régulières. Leur coupe est triangulaire. Les dimensions sont: 3—5 cm de hauteur, 2—3 cm de largeur et 1—1,5 cm d'épaisseur. On a trouvé également des lames en silex avec des arêtes longitudinales presque parallèles, mais par suite de la fragmentation de la majorité d'entre eux, on peut difficilement établir leurs dimensions originelles. Certains fragments, comme on peut le constater des stries sur les surfaces latérales étaient destinés à un double usage. On les utilisait pour couper et pour gratter. De semblables outils combinés qui ont été mis au jour aussi dans d'autres sites ont un caractère très primitif et doivent être attribués à une civilisation plus ancienne que celle du paléolithique tardif. Pour pouvoir établir l'âge de ce site les nucleus en forme de disque, le type mustérien des poinçons, les pointes en forme de triangle isocèle etc. présentent un intérêt tout particulier.

Outre les outils en silex on a découvert à divers endroits à la surface, des ossements très fortement broyés et décomposés de mammifères qu'il est difficile d'établir avec quelque certitude.

Ces nouvelles trouvailles et celles que les prochaines fouilles livreront ne manqueront pas d'étendre l'aire géographique de la civilisation paléolithique dans les terres bulgares et contribueront aussi à éclaircir toute une série de problèmes rattachés à la chronologie et aux périodes historiques.

СЕИЗМИЧНИТЕ ЯВЛЕНИЯ И ВЪЗМОЖНОСТИТЕ ЗА ПРЕДПАЗВАНЕ НА АРХИТЕКТУРНИТЕ ПАМЕТНИЦИ ОТ ТЯХ

Борис Игнатов

Още в дълбоката древност е познато на хората опустошителното действие на сеизмичните явления. В това отношение характерен е случаят със земетресението станало на о-в Родос през 227 г. пр. н. е. За разрушителната сила на тази стихия и за размера на щетите, нанесени на населението и паметниците, може да се съди по мерките, предприети по онова време от цар Птоломей Филопатор, който изпратил за възстановяването на разрушения град 100 души архитекти и скулптори.[1]

Особено много и чести са били земетресенията в Мала Азия, където от началото на нашата ера до днес са отбелязани над 10 000 труса. Със сигурност трябва да се приеме, че не всички са били силни. Някои от тях обаче са причинили големи поражения. Така например по данни от надписа върху путеоланската база в Неапол е установено загиването на 14 малоазиатски града, на които император Тиберий отпуснал помощ. Така са погинали и храмовете в Олимпия, Делфи, Егина, Фигалия Дидима, Кизик, както и една колонада в Пергамон и училището за юристи в Бейрут.[2]

Масово унищожаване на архитектурни паметници и на много други ценности е причинило и земетресението в Италия, станало в областта Кампания през 63 г. с център Помпей, който значително пострадал.[3]

От земетръси са засегнати доста старини и в Цариград, между които и някои бележити паметници. През 558 г. например са съборени една част от централната купола и цялата източна полукупола на църквата „Св. София",[4] а през 740 г. много силно пострадала и църквата „Св. Ирина".[5]

Много материални и човешки жертви, причинени от земетръсни стихии, са понесени и от нашия народ. От предбългарско време например е известно едно много голямо земетресение, станало между Варна и Балчик през 534 г., придружено с наводнение откъм морето. Предполага се, че тогава е погинала една част от старото поселение на южния бряг на Варненското езеро.[6] Няма съмнение, че сеизмични явления у нас е имало и през следващите епохи, по-конкретни данни обаче съществуват за времето от средата на XVIII в. до днес. През този период България е била огнище на много земетресения, осем от които доста силни.[7] Между тях найнапред се споменава земетресението, станало през октомври 1750 г., за което се

---

1 T. Wiegand, W. Otto, Die Denkmäler, ihr Untergang, Wiedererstehen und ihre Erhaltung. Handbuch der Archäologie, München, 1913, стр. 76.

2 T. Wiegand, W. Otto, цит. съч., стр. 76.

3 Mau. Pompeji, 1900, стр. 17.

4 O. Wulf, Die byzantinische Kunst, Potsdam, 1924, стр. 376.

5 А. В. Кузнецов, Тектоника и конструкция центрических здании, Москва, 1951, стр. 86.

6 К. Шкорпил, Втори годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1907 г., Варна, 1907, стр. 33.

7 Дирекция за подпомагане и възстановяване земетръсната област през 1928 г. Дипозе, отчет за извършеното от 25 април 1928 г. до 1 ноември 1931 г. (по-долу се цитира Дипозе), София, 1931, стр. 12.

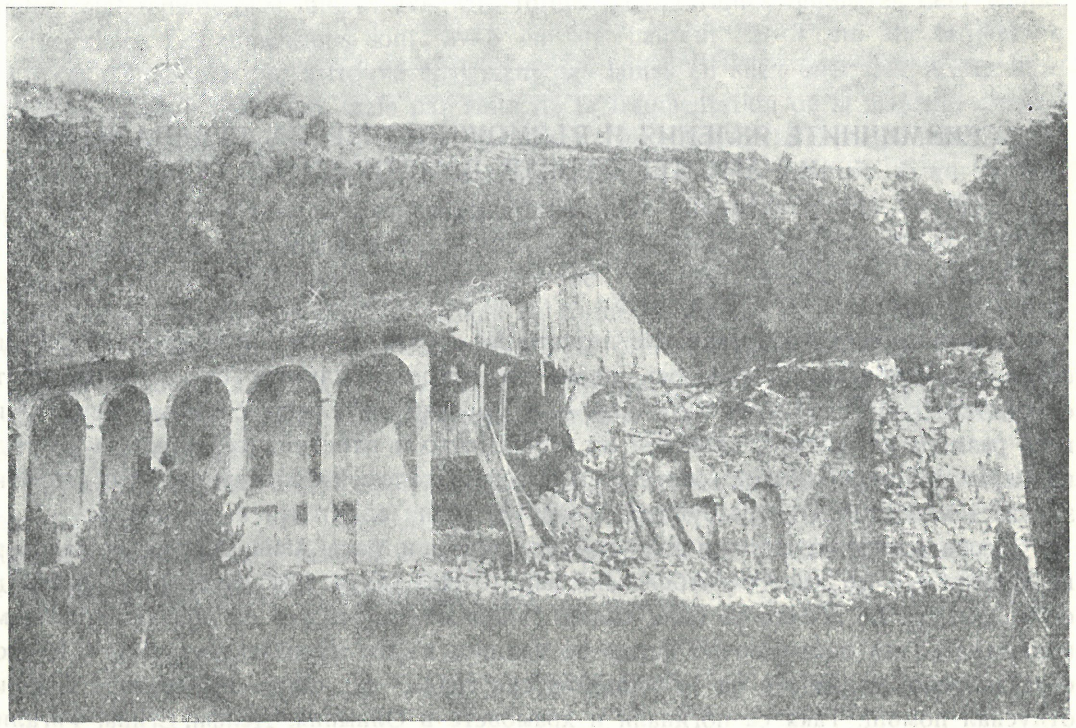

Фиг. 1. Състоянието на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в Търново след земетресението, станало на 1 юни 1913 г.
Fig. 1. L'église des „Quarante martyrs“ à Tărnovo, telle qu'elle se présente actuellement, après le tremblement de terre du 1 juin 1913

казва, че обхванало цяла Румелия и разрушило Пловдив.[1] През 1759 г. друго земетресение, което засегнало Солун, причинило отново големи поражения на Пловдив.[2] По-късно, през март 1818 г., в София били съборени вследствие на земетресение осем джамии.[3] Тогава е паднала и апсидата на „Св. София“.[4] Не след дълго, през септември 1858 г., София отново става жертва на друго силно земетресение, което съборило над 18 минарета и много къщи.[5] За тогава се споменава, че са разрушени Челеби джамия, Бююк джамия, Сияуш джамия[6] (Св. София), Куручешме, Башчешме, както и църквата „Св. Никола Малий“.[7] Към края на XIX и началото на XX в. у нас са отбелязани и други големи земетресения, между които известни със силата си са: софийското (1885), калиакренското (1901), кресненското (1904), ямболското (1909), търновското (1913) и друго софийско през 1917 г.[8] Особено катастрофално и пагубно за нашата страна е търновското земетресение, станало на 1 юни 1913 г. Между многото други щети са и разрушените няколко ценни архитектурни паметника от периода на втората българска държава. Тогава е съборена западната по-

[1] Дипозе, стр. 11.
[2] Дипозе, стр. 11.
[3] Е. Спространов, Бележки и преписки по софийските черкви, СНУ, XXII—XXIII, 1906—7, 19.
[4] К. Иречек, Пътувания по България, Пловдив, 1899, стр. 12—13; Б. Филов, Софийската църква „Св. София“, 1913, стр. 158.
[5] Дипозе, стр. 11.
[6] Хр. П. Константинов, Паметни бележки за Средец, ПСп, VIII, 1884, стр. 99.
[7] Е. Спространов, цит. съч., стр. 16.
[8] Дипозе, стр. 21.

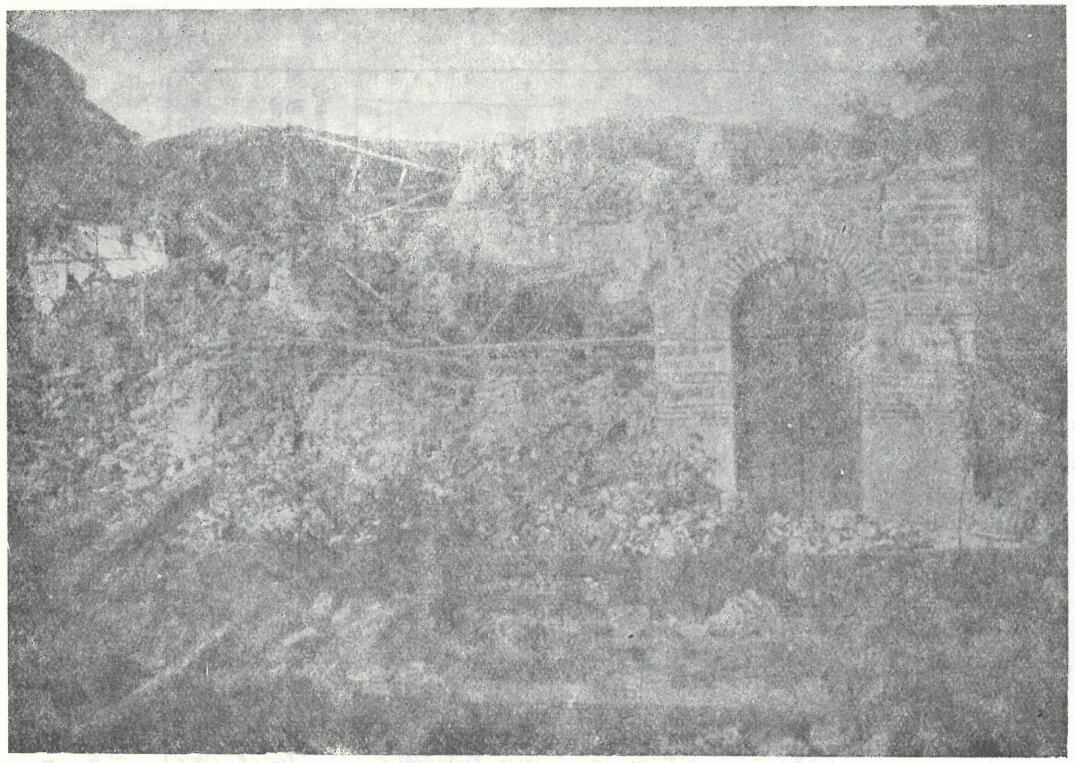

Фиг. 2. Състоянието на църквата „Св. Петър и Павел“ в Търново след земетресението, станало на 1 юни 1913 г.
Fig. 2. L'église „Saints Pierre et Paul“ à Tărnovo (état actuel) après le tremblement de terre du 1 juin 1913

ловина на историческата църква „Св. Димитър“, от първоначалния градеж на която днес е останала малка част с апсидата. От църквата „Св. Четиридесет мъченици“ (фиг. 1) се запазила само фасадата откъм реката и известните колони с надписи от Омуртаг и Иван Асен II, а цялата горна част заедно с куполата на църквата „Св. Петър и Павел“ (фиг. 2) била изцяло съборена. Напълно разрушени и завинаги загубени са Балдуиновата кула и запазилите се дотогава няколко стари къщи, за които се приема, че са на български боляри.[1] С тяхното разрушаване се губят за голямо съжаление и последните паметници, по които можеше да се съди за градежа, устройството и вида на гражданската архитектура по онова време. По същото време големи поражения са нанесени и на несебърските паметници. Църквата „Св. Иван Алитургетос“ е получила големи пукнатини, вследствие на които през 1914 г. са се съборили зидовете от южната и западната ѝ страна. Тогава са пострадали и църквите „Пантократор“, „Св. Михали и Гаврил“, „Св. Параскева“, „Старата митрополия“ и „Св. Иван Предтеча“, която през 1914 г. била поправена.[2]

Още по-пълна представа за страхотните масови унищожения, резултат на сеизмични явления у нас, дава земетресението през 1928 г. Двата последователни труса на 14 и 18 април, които са обхванали територията на Пловдивски, Хасковски и Старозагорски окръг, засегнали извънредно силно една площ над 16 000 кв. км с 450 000 жители по онова време.[3] По сила, пространство, продължителност и обем

[1] Б. Филов, Търновските старини и земетресението, ИБАД, III, 1912—1913, стр. 305—307.
[2] ИАД, IV, 1915, стр. 256—357.
[3] Дипозе, стр. 11.

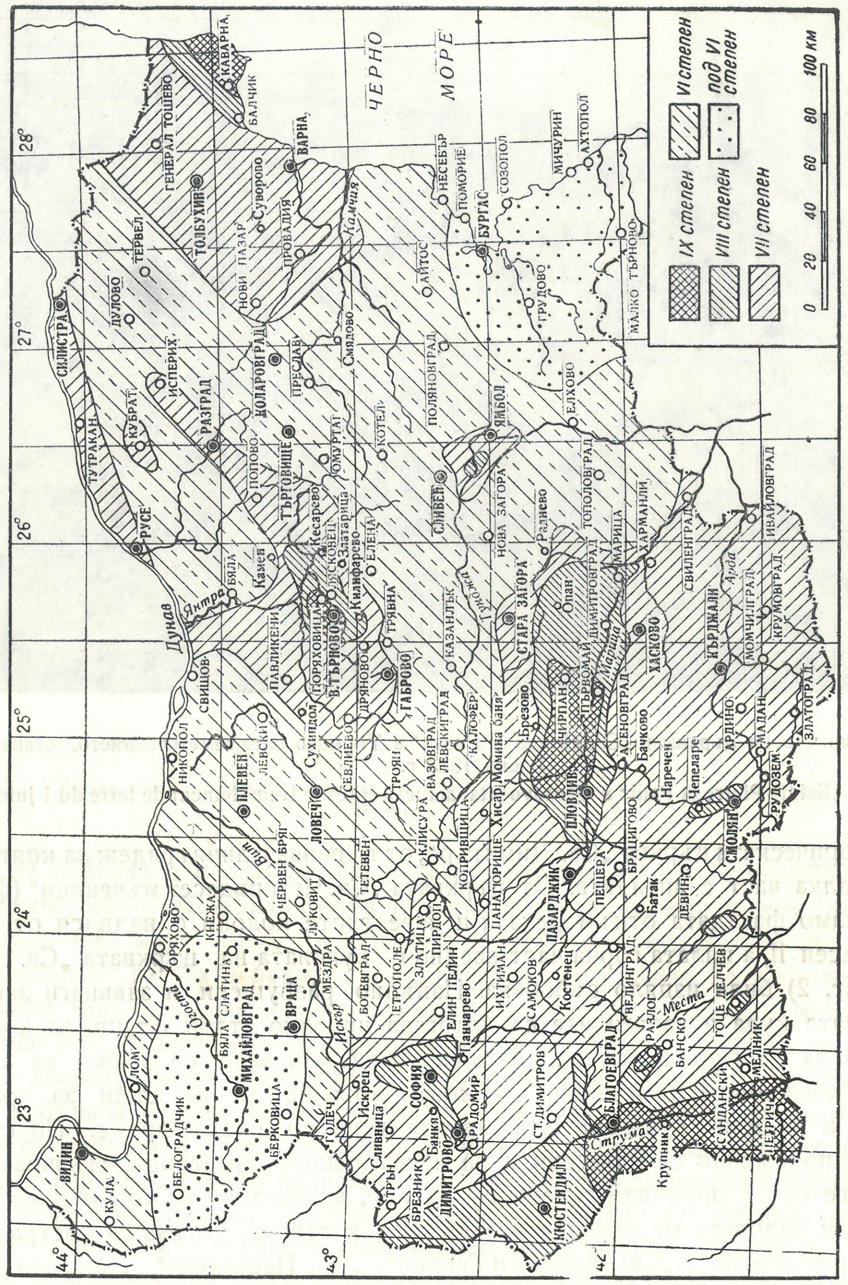

Фиг. 3. Сеизмична карта на България по образеца, приложен към правилника за проектиране и строеж на сгради и инженерни съоръжения в земетресните райони на НРБ, София, 1957 г.
Fig. 3. Carte seismique de la Bulgarie annexée au règlement portant sur des projets et à construction des édifices dans les régions soumises aux tremblements de terre dans la R. P. B., Sofia, 1957

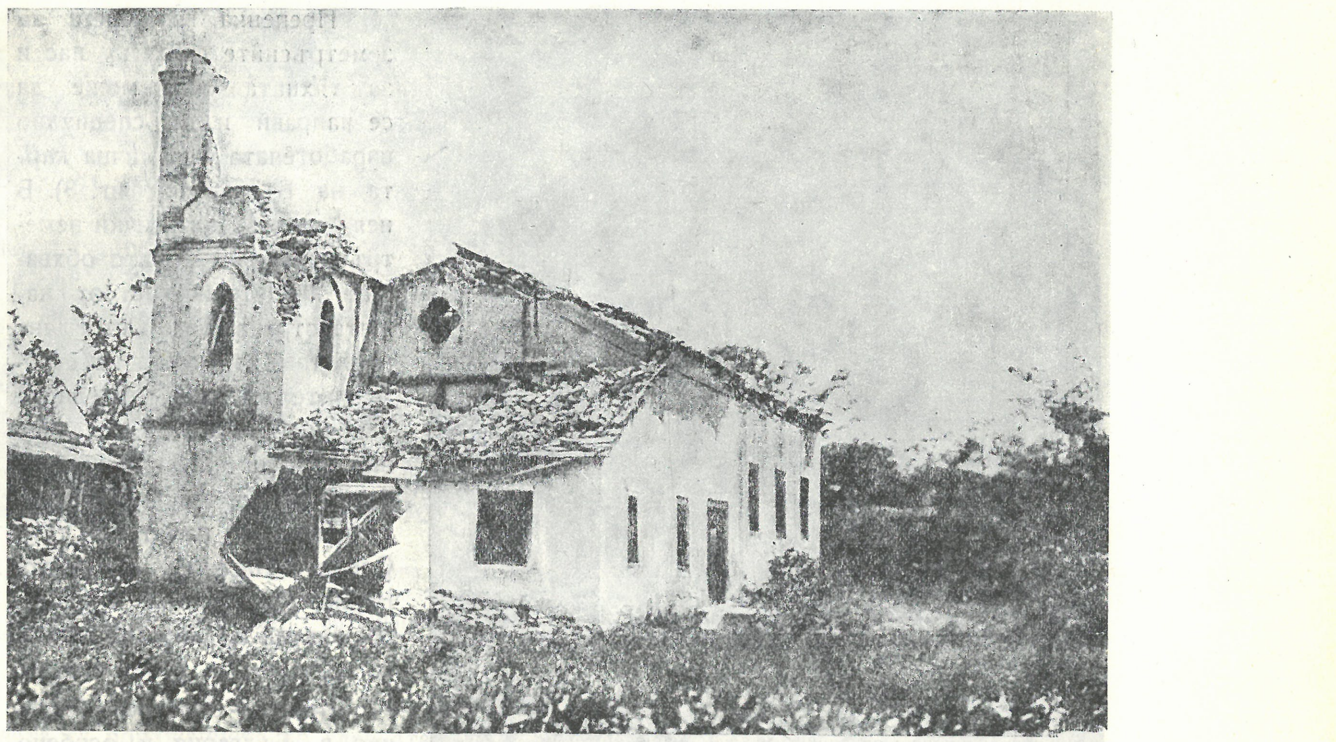

Фиг. 4. Църквата „Св. Димитър" в с. Голямо Белово, строена през 1878 г. Сградата е каменна, фондирана на наносна почва
Fig. 4. L'église „Saint Démeter" du village Goliamo Belovo, construite en 1878. L'édifice est en pierre

на разрушенията това земетресение се сочи като незапомнено досега у нас.[1] И действително от сведенията, отразени в специалната таблица за загубите, това се вижда ясно. В 250 села и 10 града са разрушени и силно повредени 370 държавни сгради и болници, 467 училища, 280 църкви, 105 кооперативни сгради и 75 591 частни постройки.[2] Към тези огромни материални щети, оценени тогава над 4,5 милиарда лева, трябва да добавим и загубата на доста стари архитектурни сгради.

България, която е част от Средиземноморската земетръсна област, е страна със сравнително силна сеизмична дейност, което се вижда и от статистическите данни. От 1892 до 1928 г. включително у нас е имало средно годишно по 44 сеизмични дни, като максималната цифра 213 е достигната през 1904 г., а минималната (3 дни) — през 1919 г.[3] Силата им обаче не винаги и навсякъде е била една и съща. Съобразно с таблицата Forel—Mercalli и с описанието, което Т. К. Киров прави за нея, интензивността на тези явления се градира в 12 степени. До шестата степен земетръсите не влияят фатално върху стабилитета на сградите. След нея и особено над осмата степен земетресенията вече нанасят големи поражения и рушат строежите, а при последната степен се събаря всичко, дори и планински склонове.[4] Земетресението в България от 1928 г. в епицентъра си е имало сила десета степен, поради което и пораженията са били много големи.[5]

[1] Дипозе, стр. 12.
[2] Дипозе, стр. 185.
[3] Дипозе, стр. 12.
[4] Дипозе, стр. 13—15.
[5] Дипозе, стр. 15—16.

Фиг. 5. Къща на Джамбазтепе. Сградата е на дървен паянтов скелет и е удържала на земетръсните сили
Fig. 5. La maison de Djambaztepe. L'édifice est ourdi avec des lattis de bois et a résisté aux secousses seismiques

Преценка за обсега на земетръсните стихии у нас и за тяхната сила може да се направи и по специално изработената сеизмична карта на България (фиг. 3). В нея са очертани всички земетръсни области, които обхващат значителна част от нашата страна. Тази карта дава представа за силата на сеизмичните вълни в отделните райони и области. От нея се вижда, че стари центрове, в които има забележителни архитектурни паметници, като София, Пловдив, Търново, Варна, Кюстендил и др., са преживели и понесли ударите на най-силните земетресения.

Честите сеизмични явления в България и особено голямото земетресение от 1928 г. предизвикали създаването на извънредни технически норми за строителството в тези места. По специален правилник, който предвижда редица мерки за по-голяма устойчивост срещу земетръсните вълни, се проектират и изпълняват днес всички видове строежи в земетръсните области на страната ни.[1] Този факт, израз на реални възможности за максимално намаляване на пораженията от земетръсите, ни кара да считаме, че и грижата за опазването на архитектурното наследство може да намери реален израз в тази насока. Още повече, като се има пред вид, че старите паметници, преживели векове, най-често са със несигурна издръжливост.

За да видим къде и до каква степен намесата ни за опазването на старините от сеизмичните явления е възможна, ще спрем вниманието си на причините за масовите разрушения от земетресението през 1928 г.

От направените тогава проучвания се вижда, че слабата устойчивост на сградите срещу земните трусове се дължи на различни причини, между които по-съществени са следните: качеството на терена, здравината на градежа и на употребените материали, както и начинът на използуване и товарене на постройката.[2]

[1] Държавен комитет по строителство и архитектура при МС. Правилник за проектиране и строеж на сгради и инженерни съоръжения в земетръсните райони на Народна република България.

[2] Г. Бончев, П. Бакалов, Дипозе, стр. 45, 46.

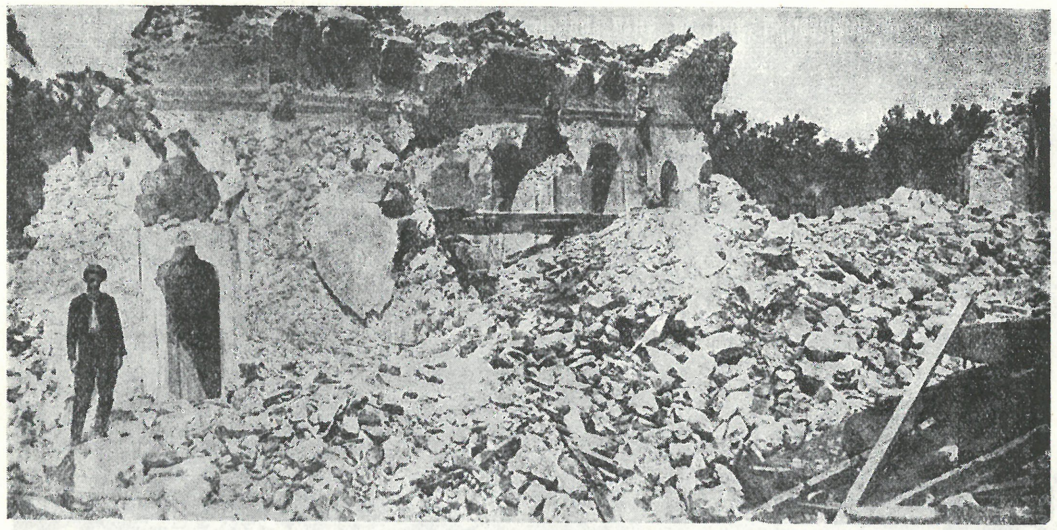

Фиг. 6. Църквата „Всях светих" в с. Черна гора, строена през 1858 г. Стените на сградата са 1 м дебели, градени от ломен камък без легла
Fig. 6. L'église „Tous les saints" du village Černa Gora, construite en 1858. Les murs de l'édifice ont une épaisseur de 1 m et sont en pierres concassées sans rainures

Типичен случай за големи разрушения вследствие на слабата издръжливост на почвата са пораженията по главната улица на Пловдив. С посока от гарата към центъра разрушенията постоянно намаляват и са най-слаби при „Джумаята", т. е. там, където теренът е скала. След превала към север те се увеличават и достигат максимални размери при Филипово.[1] Това явление се обяснява като резултат преди всичко на слабата наносна почва в тези части на града. На слабия терен се дължат и големите разрушения в с. Рупките, където от всичко 230 къщи само 4 останали незасегнати, макар че градежът им бил от плочести камъни с добри легла.[2] По същата причина и в с. Голямо Белово всички къщи, разположени в ниската част на селото край реката, били разрушени (фиг. 4), докато в западната половина построените върху варовниковата скала сгради останали невредими.[3] Изобщо навсякъде, където почвата не е била устойчива, са установени по-големи разрушения, отколкото при здравия терен. Благодарение на скалата, върху която е разположен Чирпан, пораженията били сравнително малки, въпреки че трусът е предизвикан от удари с близък епицентър.[4] Така се обясняват и по-слабите разрушения на Небет и Джамбазтепе в Пловдив, където здравата сиенитна скала, поемайки ударите, обезсилила разрушителния им ефект[5] (фиг. 5).

Решаващ фактор за масовите разрушения по това време е бил и самият начин на градеж. Употребата на кирпич, камъни без редовни легла и форми, спойка от кал или недоброкачествен хоросан, липсата на конструктивна връзка между зидовете, поясното превързване между етажите, както и неправилното оразмеряване и свързване на покривните конструкции са били характерно явление за голяма част от разрушените сгради.

[1] Дипозе, стр. 48.

[2] Дипозе, стр. 108.

[3] Дипозе, стр. 103.

[4] Дипозе, стр. 112.

[5] Дипозе, стр. 74.

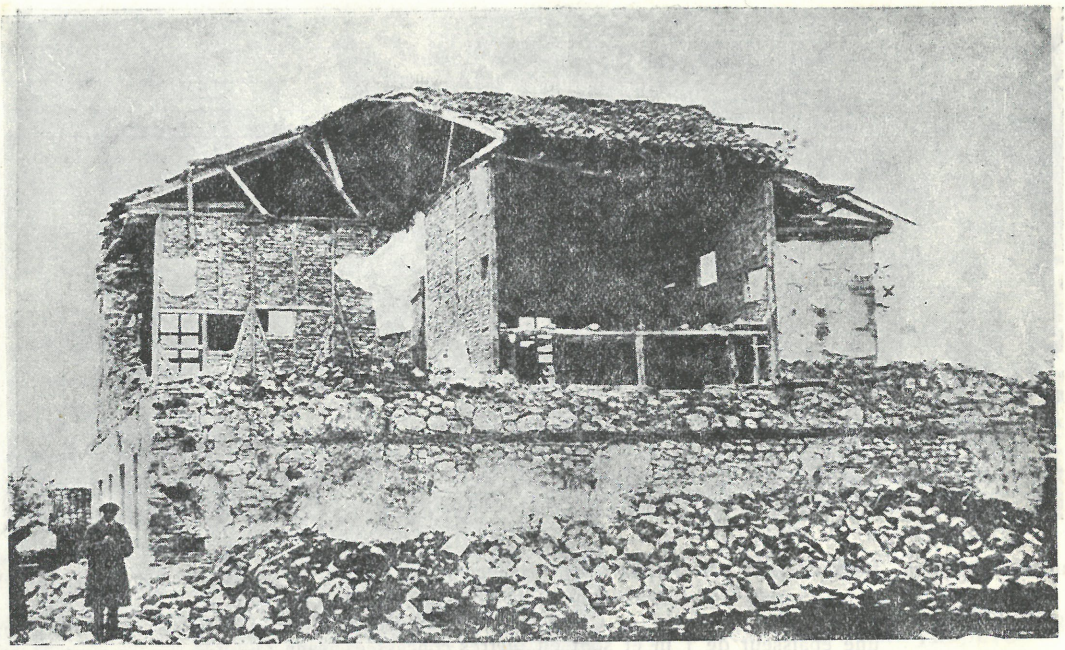

Фиг. 7. Старото училище в с. Свобода, строено през 1884 г.
Fig. 7. L'ancienne école du village Svoboda, construite en 1884

Старата църква в с. Белозем, макар че е била масивна постройка с 0,95 м дебели стени, градени от камък на варов хоросан и превързани с дървени пояси, се съборила изцяло главно поради лошата връзка между камъните, които били без всякакви легла.[1] Подобен е случаят и с църквите „Всях светих"[2] в с. Черна гора (фиг. 6), „Св. Богородица"[3] в с. Спасово, „Св. Константин"[4] в с. Рупките и др., някои от които са били не само с лошокачествена зидария на калов разтвор, но и без конструктивна връзка между стените. Характерни са обаче случаите, когато разрушенията са резултат на няколко причини — камъни без легла, липса на превръзки, калов разтвор, слаба почва, — пример за което са старото училище в с. Свобода, Чирпанско (фиг. 7), и къщата на П. К. Яворов в Чирпан.[5]

Във всички по-стари и нови постройки, където са използувани доброкачествени материали и където градежът е изпълнен съобразно с изискванията на техниката, сградите са запазени сравнително добре, въпреки че са били поставени при еднакви земетръсни условия.

Известният паметник „Куршумхан" в Пловдив (фиг. 8) е получил няколко незначителни пукнатини и слабо разширяване на старите. Това се обяснява главно като резултат на дебелите зидове, градени със здрави и правилни каменни квадри, споени плътно със силен варов хоросан.[6] Значително малки били повредите и на приемното здание на гара Пловдив. Изградено солидно с цел да издържа сътресенията от минаващите влакове, постройката се запазила по-добре в сравнение с

[1] Дипозе, стр. 90—91.
[2] Дипозе, стр. 104—105.
[3] Дипозе, стр. 107—108.
[4] Дипозе, стр. 108.
[5] Дипозе, стр. 111—112, 118—119.
[6] Дипозе, стр. 75—76.

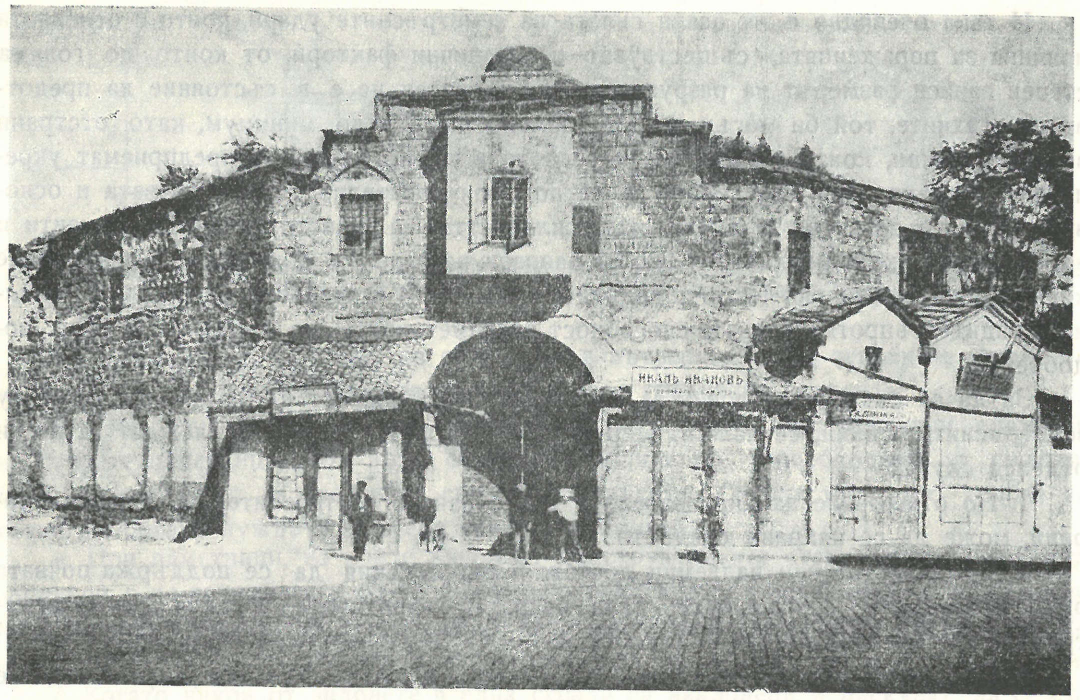

Фиг. 8. „Куршумхан" в Пловдив. Сградата е от епохата на турското робство, такава е била при прокарване на регулационния план
Fig. 8. „Kuršum han" de Plovdiv. L'édifice date de la domination ottomane, tel qu'il se présentait le plan d'alignement

околните, макар че е фундирана на слаба почва.[1] Вследствие на доброкачествените материали и редовното свързване на зидовете сравнително слабо били засегнати и много още други църкви, измежду които за пример се сочи църквата „Св. Архангел" в Чирпан. Стените ѝ са 1,30 м дебели, градени от камъни, солидно свързани и споени с варов хоросан.

Съществена причина за слабата устойчивост на архитектурните паметници срещу земетръсните удари е и неправилното и нецелесъобразно използуване и товарене на конструкциите. Характерно в това отношение е разрушението на сградата на тогавашната районна кооперативна банка в Чирпан, която е била масивна пететажна сграда със солидни основи, положени в скалата. Градежът над земята е бил от тухли, железобетонни плочи, колони и пояси по стените. Изобщо постройката е била изпълнена добре и от доброкачествени материали, включително и по отношение на железобетонните работи. В момента на земетресението в най-горния етаж на зданието са били складирани стотици тонове тютюн. От удара и голямата височина тази маса получила толкова голяма инерция, че сцеплението на конструкцията се оказало недостатъчно да ѝ се противопостави. Вследствие на това стените се децентрирали, изгубили устойчивост и в резултат цялата постройка заедно с товара си рухнала до основи.[2] По този начин въпреки солидния градеж и здравите основи сградата станала жертва поради неспазване на изискванията за правилното товарене. Ако този огромен товар е бил в долния етаж, сигурно разрушенията щяха да бъдат по-малки.

[1] Дипозе, стр. 65—69.
[2] Дипозе, стр. 113.

И така очевидно е, че освен силата на земетръсните удари, която е основната причина за пораженията, съществуват и странични фактори, от които до голяма степен зависи размерът на разрушенията. Ако човек не е в състояние да предотврати стихиите, той би могъл поне да намали щетите до минимум, като отстрани всички причини, които зависят от него. А това значи, че ако се предприемат укрепителни мероприятия, чрез които да се подобри носителността на почвата и основите, да се възстанови и усили издръжливостта на конструктивните елементи и връзката помежду им, както и ако се направи ревизия на покривите и покривните конструкции, които най-често поради деформации и износеност товарят неправилно сградите, съпротивителната способност на паметниците ще бъде значително подобрена.

За да се създадат условия за по-голяма издръжливост на паметниците срещу земетръсните стихии, се налагат мерки, които трябва да се разглеждат за всеки отделен случай.

1. По отношение на укрепването и подсилването на терените, които носят старини, може да се направи следното:

а. Чрез подземни и надземни дренажни съоръжения да се поддържа почвата около паметниците винаги суха. Така нейната съпротивителна сила срещу земетръсите ще бъде значително подобрена.

б. Наклонени и стръмни терени или такива, които се свличат, трябва да се укрепват с подпорни стени, оразмерени и изпълнени по специално техническо предписание, съобразено и срещу действието на сеизмичните вълни.

в. Слаби почви, като наноси, насипи, ситен пясък и др., при които е достигнато по време на градежа крайният предел на допустимото натоварване, може да бъдат поне отчасти подсилени около сградите. С железобетонни или дървени пилоти, наредени шахматно или в друг ред и набити до здравите земни пластове, се увеличава плътността и издръжливостта на почвата. По този начин хоризонталните земетръсни удари ще бъдат до голяма степен обезсилени, преди още да са дошли в досег с паметниците.

г. Силата на земетръсните вълни може да се намали значително, когато около постройките, издигнати на слаба почва, се направят поясни стени, съответно оразмерени и изпълнени от камък, бетон или железобетон под нивото на земната повърхност.

2. Усилването на основните зидове на паметници в земетръсните области е също така проблема, която може да се разреши по няколко начина:

а. При сгради, построени на здрава почва, но с плитки основи, последните следва да бъдат подзидани в здравия терен на дълбочина поне до един метър от горната му повърхност. Изпълнението може да стане с бетон или камък, но винаги на части. Подзиждането на основи, фундирани на скала, не е необходимо.

б. Когато основите на една сграда са положени на слаба почва и подзиждането е трудно поради голямата дълбочина на здравия терен, издръжливостта на постройката може значително да се усили, като под основите ѝ се подбият по-широки каменни или бетонни стъпки. Така товарите ще бъдат разпределени върху почвата на по-голяма площ и ще се постигне желаната устойчивост.

в. В случаите, когато основните зидове са тесни, макар и да стъпват на здрава почва, те не осигуряват достатъчна издръжливост на постройките срещу земетръсите. Усилването може да стане чрез допълнителни зидове, направени от бетон или камък и долепени при възможност и от двете страни на всеки основен зид.

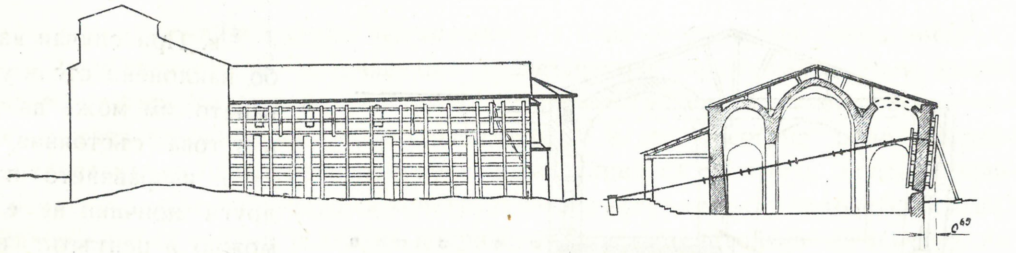

Фиг. 9. Църквата „Св. София“ в Охрид. Силуетен изглед откъм юг и напречен разрез през наоса
Fig. 9. L'église „Sainte-Sophie“ d'Ochrid. Vue en silhouette du sud et coupe transversale du naos

г. Шприцването на циментов разтвор във вътрешността на основните зидове е необходима мярка за по-добрата кохезия между градивния материал.

3. Укрепването на надосновните стени и на другите конструктивни елементи на старите паметници, като арки, сводове, куполи и др., е необходимо за по-голямата издръжливост на старините срещу земетръсите. Осъществяването трябва да стане съобразно нуждите за всеки конкретен случай.

а. При паметници, на които някои от конструктивните стени са съборени и са заменени с по-леки, налага се те да бъдат отново възстановени с подходящи здрави материали. Едновременно с това да се направи и възможната конструктивна връзка между новия и стария градеж чрез железни шлисове или железобетонни пояси

б. Когато някои от зидовете в една сграда са наклонени и рискуват да се съборят дори от най-малкото сътресение, същите при възможност трябва да бъдат изправени и върнати в първоначалното им положение. Като пример за такава операция ще посочим изправянето на южния зид на църквата „Св. София“ в Охрид.[1] Вследствие на хоризонталните сили, произлизащи от цилиндричния свод над южния кораб и от покрива, зидът се е откъснал от стъпката си и по една хоризонтална цепнатина се навел с горния си край 0,65 м навън. За изправянето на зида, което е осъществено вече, е препоръчан следният начин: по цялата дължина и височина стената е обхваната от двете си страни с дървени рамки, солидно свързани с железни връзки (фиг. 9). Към така образувания корсет, който плътно стяга зида, е захваната система от четири железни обтегача с диаметър 30 мм, които внимателно са вързани в една здрава дървена греда, долепена до външната страна на северния зид. При нужда и за по-голяма сигурност обтегачите могат да бъдат вързани за пилоти, набити в срещуположния терен. Така чрез бавно и едновременно натягане на винтовете, каквито се предвиждат по три за всеки обтегач, стената за кратко време заема мястото си.

Трябва да отбележим, че за осъществяването на такава операция е необходимо предварително наведеният зид да бъде освободен от тежестите на покрива и връзката с перпендикулярните нему стени, ако все още тя съществува. Едновременно с това оста на въртенето, т. е. хоризонталната цепнатина, която е образувана при откъсването на стената, трябва внимателно да бъде почистена от хоросан и паднали камъни по начин, че въртенето да не бъде възпрепятствувано. След изправянето на стената се препоръчва веднага да бъдат изпълнени с фин циментов разтвор всички пукнатини и празноти в нея, като на първо място се укрепи оста на въртенето.

[1] F. Forlati, C. Brandi, Seinte-Sophie d'Ochrida, Raport de la mission envoyée par l'Unesco en 1951, стр. 17.

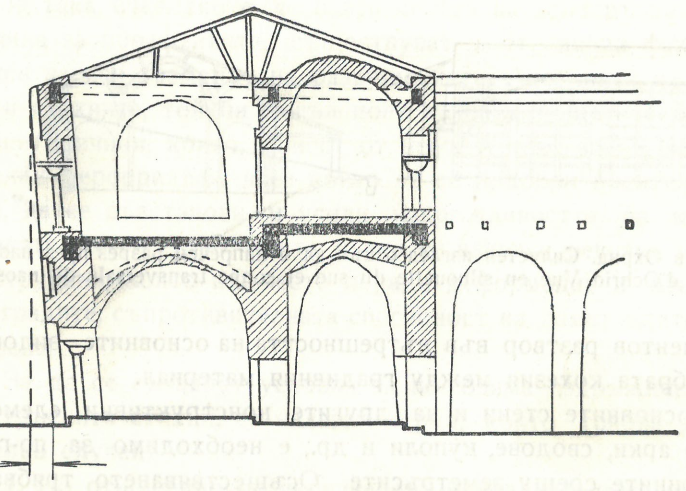

Фиг. 10. Църквата „Св. София" в Охрид. Напречен разрез през нартекса и екзонартекса
Fig. 10. L'église „Sainte-Sophie" d'Ochrid. Coupe transversale du narthex et du l'exonarthex

в. При случаи на слабо наклонени стени укрепването им може да стане и в това състояние, щом като изправянето поради други причини не е възможно и центърът на тежестта не е много изместен от първоначалното си положение. За пример ще приведем пак някои моменти от укрепителните работи в охридската църква „Св. София".[1] Западният зид на екзонартекса е наведен навън по отношение на стъпката си с 0,24 м (фиг. 10). Установено е, че това наклоняване се дължи на напорите от свода над приземието, където пълнежът върху свода е бил много голям. Препоръките за консолидирането на зидовете и въобще на тази част от сградата са следните: облекчаване на свода от излишния товар, като се намали дебелината му до минимум. В случая се предлага, за да се избегнат сътресенията, да се работи с шило, действуващо със сгъстен въздух; превързване на четирите стени на екзонартекса на ниво над приземието посредством железобетонни пояси, загнездени в зидовете и закотвени на по-голяма дълбочина с гъсто наредени анкаражи; за още по-голяма сигурност се препоръчва една система от железобетонни гредички, които да свързват поясите в посока запад—изток; поясно превързване, изпълнено по същия начин, се препоръчва и при завършека на стените под покрива; особено много се настоява с оглед за по-голяма устойчивост на зидовете те да бъдат уплътнени във вътрешността си. За тази цел като радикално средство се изтъква инжектирането на фин циментов разтвор във всички празнини и цепнатини на стените и другите конструктивни елементи; най-после, с цел да бъдат облекчени зидовете от напорите на сводовете, се препоръчва дървените обтегачи да бъдат възстановени.

Препоръчаните мерки за укрепването на църквата „Св. София" в Охрид, макар и да отразяват конкретните нужди на този паметник, могат по принцип да се отнесат и към други случаи. Наклонени и напукани зидове, деформирани арки, сводове и пр., както и отслабена, а на места и унищожена поясна превръзка между стените са явления, които се наблюдават и в много наши паметници. Укрепителни мероприятия от този род, изпълнени под една или друга форма съобразно с диагнозата на всеки обект, ще увеличат съпротивителната сила на паметниците срещу земетресенията.

г. Размерът на разрушенията в архитектурните паметници до голяма степен е в зависимост и от устройството и изпълнението на покривите и на покривните конструкции. Не са редки случаите, когато покривите товарят сводове, арки или

[1] F. Forlati, C. Brandi, цит. съч., стр. 17—18.

неконструктивни междинни стени неправилно и с това отегчават не само носителността на тези елементи, но предизвикват и извънредни хоризонтални сили, които спомагат за по-бързото рушене на самите носещи части. Слабите наклони на покривите, липсата на биндерни греди, клещи, паянти и пр. и особено лошо свързаните и недостатъчно оразмерени покривни конструкции са фактори, които допринасят значително за отслабването на конструктивната връзка между зидовете. Сгради, които са преживели години с такива покриви, са по-слабо устойчиви на земетръсни удари. Ето защо наред с другите укрепителни мероприятия необходимо е покривите да бъдат ревизирани и поставени в порядък съобразно с допустимите средства и нуждите на всеки отделен случай. Такава ревизия особено се налага при сградите с дървен скелет, които издържат много повече на земетресения, когато конструкцията им е в изправност.

В заключение на набелязаните по-характерни мерки за предпазването на архитектурните паметници от сеизмичните явления ще припомним някои от основните изисквания, които трябва да се спазват при всяка защитна дейност: 1) минимално вмешателство в организма на старините с цел да се запази колкото е възможно повече от оригиналния градеж; 2) максимални грижи за поддържането и продължаването живота на паметниците.

Като се има пред вид обаче, че пораженията, с които старините достигат до нас, са различни по обем и характер за всеки паметник, напълно естествено е, че и размерът на укрепителните работи не може да бъде навсякъде един и същ. А това значи, че изискването за минимална намеса и максимално заздравяване трябва винаги да се прилага съобразно с нуждите при всеки отделен случай. Според Грабар,[1] когато върху една сграда, построена примерно през XII в., е надстроен през XIII в. нов етаж, който с тежестта си отегчава състоянието на цялата постройка до положение на рухване, налага се, макар и двете части да са еднакво ценни, да се пожертвува последният етап за спасяването поне на една част от този сложен комплекс. Ясно е, че при такива случаи, въпреки че се унищожава половината от една старина, мярката е минимална, щом като няма друга възможност за запазване на цялата сграда.

Намесата на архитекта-консерватор в състоянието на паметниците с цел да предотврати рушенето им и да им осигури по-дълъг живот може с право да се оприличи с дейността на лекарите. Водими от желанието да спасят един живот, те ампутират части от тялото на човека със съзнанието, че той ще загуби пълноценността си, но поне ще остане жив. Така е и с паметниците. Чрез редовни укрепителни мероприятия животът им се удължава, но винаги за сметка на тяхната художествено-историческа и документална стойност.

Ето защо както пред всяка операция лекарски консулт установява необходимостта от нея и решава къде да се реже, така и при консервационно-възстановителните работи въпросът за минималното вмешателство е най-деликатен и трябва правилно и навреме да се разреши. А това може да стане само когато се направи едно всестранно и цялостно архитектурно-археологическо изследване, което да установи състоянието на паметниците, техните форми, конструкции, украса, евентуални наслоения, допълнителни преустройства и пр., подкрепено с щателна фиксация и допълнителни технически проучвания. С други думи, дейност, която трябва

[1] И. Грабар, Андрей Рублев. Очерк творчества..., ВР, М., 1926, I, стр. 8.

да се извърши от специалисти консерватори, съответно подпомогнати и от археолози, художници, инженери, химици и др.

Така изискването за минимална намеса с максимален заздравителен ефект ще бъде удовлетворено обективно съобразно с нуждите за всеки конкретен случай.

MANIFESTATIONS SÉISMIQUES ET POSSIBILITÉS D'EN PRÉSERVER LES MONUMENTS ARCHÉOLOGIQUES

B. Ignatov

(RÉSUMÉ)

La Bulgarie qui fait partie de la zone méditerranéenne des tremblements de terre est un pays de forte activité séismique. D'après les données statistiques, dans la seule période 1892 à 1928 inclusivement on a enregistré en moyenne 44 journées séismiques par année. Le chiffre maximum a été de 213, atteint en 1904, et le minimum (3 jours) en 1919. Le plus inportant tremblement de terre qui s'est produit en 1928 et dont la violence à l'épicentre était du 10e degré a endommagé plus de 76 000 édifices. Ces nombreuses secousses ont amené la création de normes techniques spéciales pour la construction des nouveaux immeubles dans les zones des tremblements de terre de Bulgarie. Les monuments archéologiques pourraient donc eux aussi faire l'objet de certaines directives dans ce même but. Voici selon l'auteur en quoi elles devraient consister: 1) Consolider les terrains sur lesquels se trouvent les antiquités; 2) Renforcer les murs de soutènements des monuments; 3) Renforcer les superstructures et les principaux éléments constructifs: arcs, voûtes, coupoles, etc.

La science et la technique modernes offrent de nombreuses possibilités qui permettent d'atteindre cet objectif, par exemple un système de drainage des murs de soutènement, l'élargissement des semelles des fondations, le renouvellement des murs des fondations jusqu'au terrain solide, l'injection des fissures avec du ciment, le redressement des murs inclinés avec des ceintures de béton armé. La résistance des antiquités contre les tremblements de terre sera ainsi considérablement améliorée.

АРХЕОЛОГИЧЕСКО ПРОУЧВАНЕ В ОКОЛНОСТИТЕ НА С. МИРКОВО, ПИРДОПСКО

Атанас Милчев

На около 20 км западно от Пирдоп в плодородната и красива Златишка котловина се намира голямото село Мирково (вж. карта I), разположено на Подбалканската жп. линия София—Бургас. Златишката котловина не е изолирана област. На север Етрополският проход я свързва с Дунавската равнина, на юг чрез Тополница — с Тракийската равнина, а на запад чрез прохода Гълъбец — с Камарската и Саранската котловина, а оттук и със Софийското поле. На изток Кознишкият проход я свързва с Карловската котловина. Плодородната околност, защитена от планинските вериги на Стара планина и Средна гора, от една страна, удобните пътища, от друга, още от дълбока древност са привличали тук обитателите на нашите земи. Названието Мирково има древнославянски произход. Откритите напоследък археологически материали дават интересни сведения за съществуването на това селище през различните исторически епохи.

В настоящата работа се обнародват новооткритите археологически материали, намиращи се в сбирката при Потребителната кооперация — с. Мирково. Въз основа на тях и на моите проучвания в околността ще се опитам да хвърля известна светлина върху историческото развитие на този интересен и богат с археологически паметници край.

Досега от този край е публикувана една средновековна българска църква от XIII—XIV в.,[1] разкрита в местността „Клисе дере", източно от с. Мирково, направено е съобщение за крепостите в местността „Градището", северно от с. Мирково, и за „Ялъмово тепе", източно от селото.[2]

Най-ранните следи от обитаването на човека в околностите на с. Мирково се отнасят към тракийската епоха — V—IV в. пр. н. е. В местността „Усте" (вж. карта I) в подножието на връх „Денина плоча" при прокарване на трасе за дековилна железопътна линия бе прорязан културният пласт на тракийско селище. Разкрити бяха много фрагменти от глинени съдове и кости от домашни и диви животни. Поради наклона местността е била терасирана в ново време, като всяка тераса е била укрепявана с каменен зид без хоросанена спойка. В зидовете и около тях бяха намерени фрагменти от груба дебелостенна керамика, сходна по форма, техника и орнаментация с тази от тракийските селища при връх „Голям Острец" (Троянско),

[1] Кр. Миятев, Стара църква при Мирково, ИАИ, 1934, стр. 442—444, обр. 257—259.

[1] Ив. Велков, Мирково. Исторически бележки за едно средногорско село, в. Софийска правда от 15. V. 1956 г.; Златишката котловина — център на старославянски поселища, в. Вечерни новини от 12. XII. 1951 г.; П. Мутафчиев, Стари градища и друмове из долините на Стрема и Тополница, Материали за археологическата карта на България, кн. 2, София, 1915, стр. 42—43, табл. XXII.

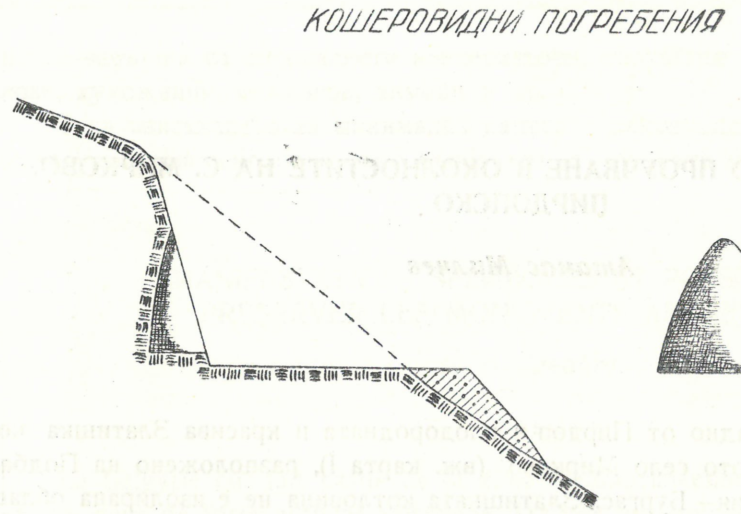

Фиг. 1. План на кошеровидните жертвени ями, открити в м. „Усте"
Fig. 1. Plan des fosses à sacrifices en forme de ruches à Ustè

с. Столът (Севлиевско)[1] и др. Откриха се голям брой интересни кошеровидни погребални ями, някои от които почти унищожени при изкопната работа. Разкопани бяха 12 такива ями (фиг. 1). В тях се откриха много фрагменти от груба тракийска керамика, обгорели кости от домашни и диви животни, много пепел и въглени. Намерени бяха късове от обгоряла глина. Ямите са изкопани в здрава почва, след това измазани отвътре с глина. Имат различни размери. Яма № 1 има кръгла основа с диаметър 1,24 м и височина 0,95 м; яма № 2 — диаметър на основата 0,90 м и височина 1,75 м; яма № 3 — диаметър на основата 1,10 м, височина 1,90 м и др. Обикновено размерите се движат между диаметър на основата от 0,80 до 1,60 м и височина от 0,95 до 2,00 м. Всички ями бяха запълнени с рохкава пръст, а на основата се разкри дебел слой от въглени и пепел. Намерените обгорели кости от домашни и диви животни заедно с фрагменти от разтрошени глинени съдове ни подсказват, че това са ями, които са служели за жертвоприношение. Наличието обаче на отделни обгорели човешки кости ни дава основание да смятаме, че те са били и погребални и в тях са били поставени остатъците от изгорените трупове на кладата заедно с въглените, пепелта и натрошените глинени съдове.

Аналогични по форма кошеровидни ями са открити в Кукува и Башова могила при с. Дуванлий (Пловдивско)[2] и могила № 1 при с. Копринка (Казанлъшко).[3] При проучване чашата на язовир „Студен кладенец" (Кърджалийско) до с. Соколско се откриха около 50—60 кошеровидни вдлъбнатини. В близост до този скалист склон се откри тракийско селище.[4] В местността „Джарар дере" при с. Чомаково (Кърджалийско) по стръмните скали попаднахме на повече от 80 кошеровидни

[1] Ат. Милчев, Археологическо проучване в Севлиевско и Троянско, Год. на Соф. държ. у-т, ФИФ, кн. 1, т. L, 1956, стр. 514, обр. 30а, б, табл. III, обр. 1—4, и табл. XVI, обр. 2.

[2] Ив. Велков и В. Миков, Надгробните могили при Дуванлии, Пловдивско, София, 1934, стр. 12—16, обр. 16—18.

[3] К. Ис. Жуглев, Разкопки и проучвания на могила № 1 — Копринка, Год. на Соф. държ. у-т, ФИФ, т. XLVII, кн. 2, 1952, стр. 232—234, обр. 10—12.

[4] Непубликувани материали; В. Миков, Произход на куполните гробници в Тракия, сб. Г. Кацаров, ИАИ, XIX, 1955, стр. 28, обр. 5в.

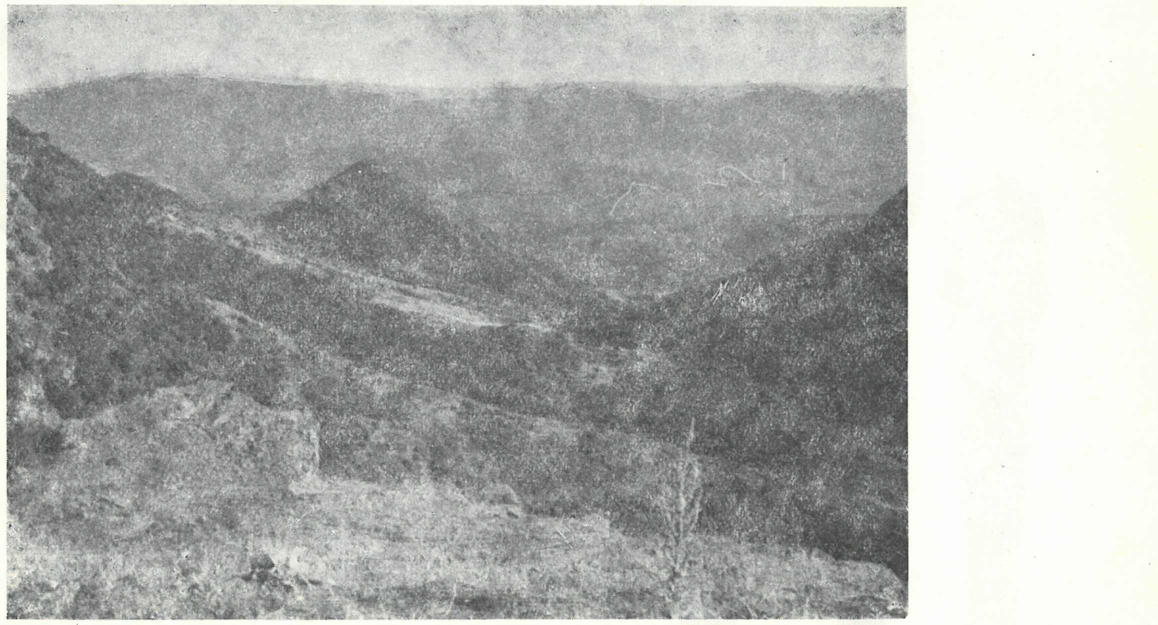

Фиг. 2. Връх „Денина плоча", гледан от северозапад
Fig. 2. Le sommet „Denina Ploca" vu de nord-ouest

вдлъбнатини. Такива се намират и в Овчево (Кърджалийско) и др. Те имат малки размери с диаметър на основата от 0,20 — 0,60 м и височина от 0,35 — 0,75 м. Много от тях са слабо опушени. Трупоизгарянето се е извършвало в близост с предварително издълбаните кошеровидни вдлъбнатини. От намерените в тях обгорели човешки кости, разчупени глинени съдове, въглени и пепел заключаваме, че това са погребални вдлъбнатини, отнасящи се към VIII—VI в. пр. н. е. Тях, както и кошеровидните ями при Мирково можем да свържем с религиозните обичаи и материалната култура на траките. Преобладават крушообразните и цилиндричните форми на глинени съдове с вължест орнамент. Този тип керамика е характерен за VI—IV в. пр. н. е. Подобна керамика е известна от тракийските селища при с. Алтимир (Оряховско),[1] с. Столът (Севлиевско),[2] с. Новград (Свищовско),[3] с. Копринка (Казанлъшко)[4] и др.

Кошеровидните ями от с. Мирково са от V—IV в. пр. н. е. Те представляват безспорно примитивни гробни съоръжения на древните траки. Следователно за траките кошеровидната форма при изграждане на гробни съоръжения е била известна много по-рано. Обществено-икономическото развитие на траките през V—IV в. пр. н. е. спомага, щото материално-техническото производство да достигне до такава степен на развитие, при което примитивната строителна традиция се заменя с изграждане на величествени монументални каменни куполни гробници, при които се запазва само формата на древните кошеровидни ями.

[1] Ат. Милчев, Археологическо проучване в околностите на с. Алтимир, Оряховско, Год. на Соф. у-т, ФИФ, LI, 1957, стр. 230—231, табл. III, обр. 1, табл. IV, обр. 1,2.

[2] Ат. Милчев, Археологическо проучване в Севлиевско и Троянско, табл. III, обр. 1—4, табл. XVI, обр. 2.

[3] Непубликувани материали, намиращи се в Свищовския музей.

[4] Д. П. Димитров, Севтополь — фракийски город близ с. Копринка, Казанлыкского района, СА, кн. 1, 1957, стр. 214, обр. 18.

Фиг. 3. Каменен зид в м. „Усте“ при жп. кантон
Fig. 3. Mur de pierre à Usté près du canton de la voie ferrée

При проучванията на местността „Денина плоча“ (фиг. 2) по билото ѝ се откриха много фрагменти от керамика и полуразрушени зидове, които ни подсказват, че този връх е бил използуван в миналото като наблюдателен пункт. Западната част на билото е известна и с името „Малкото кале“, а по-рано се е наричала „Арманица“. В западната част на „Малкото кале“ се откри каменна постройка с форма на кръг с диаметър 3,20 м. Градежът е сух, без хоросанена спойка. Зидът е запазен на 0,50—0,60 м височина. Установи се, че това е кръгла шахта за вода с иззидани стени от ломени камъни. Аналогична шахта бе открита на връх „Голям Острец“, вътре в тракийската крепост.[1] Погрешно е мнението на Ив. Велков, че шахтата в местността „Денина плоча“ е тракийско светилище.[2] Откритите следи от крепостни стени в северния и западния склон, а също и керамичните фрагменти недвусмислено говорят, че тук се е намирала крепост с шахта за вода. По северния склон се откриха два грамадни каменни блока, добре обработени, с размери: дължина 1,85 м, ширина 0,05 м. Керамичният материал, крепостните зидове, строителните материали, шахтата за вода ни дават основание да предполагаме, че тук се е намирала тракийска крепост от IV—III в. пр. н. е., свързана със селището, скрито в подножието на възвишението. По-късно, през средновековието, това възвишение е било използувано като наблюдателен пункт и преден охранителен пост на крепостта в местността „Градището“ (Градът) (вж. карта I). Крепостта отстои само на 2 км на запад от местността „Денина плоча“. До неотдавна този връх („Малкото кале“ — „Денина плоча“) е използуван от християните за оброчище. Запазен е и досега един железен кръст. Това обаче не ни дава право да считаме, че тук в древността е имало тракийско светлище, което по традиция да се е запазило като оброчище до днес, както предполага Ив. Велков.

На изток от с. Мирково, на 4,5 км, се издига скалистият хълм „Таушан тепе“

---

[1] Ат. Милчев, Археологическо проучване в Севлиевско и Троянско, стр. 510—512, табл. XVI, обр. 1.

[2] Ив. Велков, цит. съч.

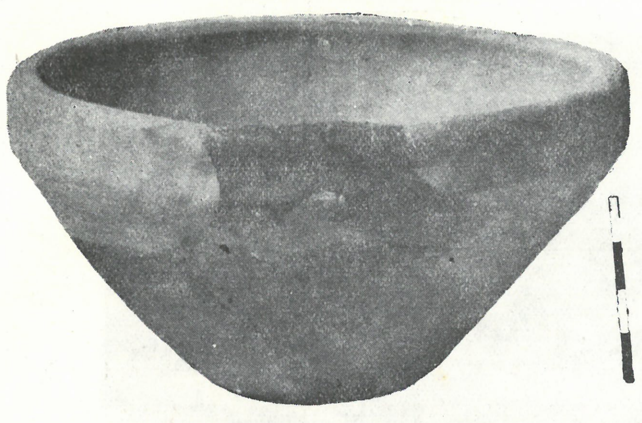

Фиг. 4. Глинена паница от м. „Усте“ при жп. кантон
Fig. 4. Plat en argile d'Usté près du canton de la voie ferrée

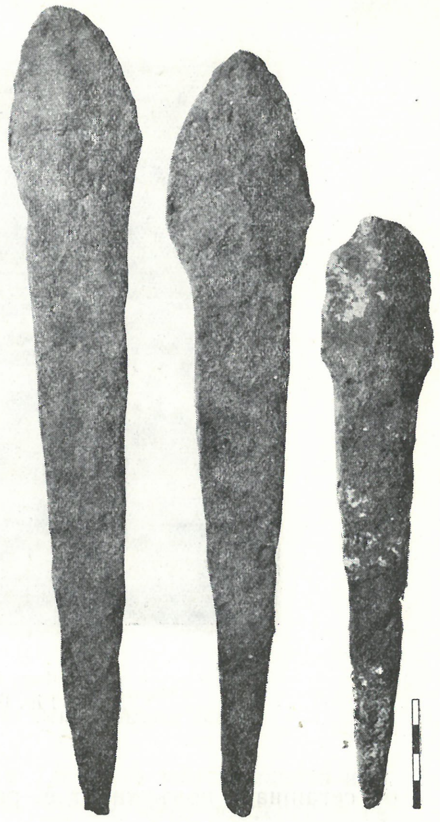

Фиг. 5 а, б, в. Железни лемежи от м. „Усте“ при жп. кантон
Fig. 5 a, б, в. Coutres en fer d'Usté près du canton de la voie ferrée

(вж. карта I). И тук има следи от каменен зид без хоросанена спойка. Откриха се фрагменти от керамика, сходна с тази от тракийското селище при местността „Усте“. Вероятно и тук е имало тракийска крепост, подобна на тази от местността „Денина плоча“ — „Малкото кале“.

На около 2 км североизточно от „Таушан тепе“ в местността „Сухо дере“ (Куруджа дере) бе открито тракийско селище. По повърхността бяха намерени много късове от обгорела глина с отпечатъци от пръти и много фрагменти от груба дебелостенна керамика. Фрагментите са от съдове с крушообразна и цилиндрична форма с по 4 плоски малки дръжки и с въжест орнамент. Открити бяха фрагменти и от паници. Керамиката се отнася към IV—III в. пр. н. е. Тя е напълно сходна с тази от местността „Усте“. Тракийското селище от местността „Сухо дере“ и тракийската крепост в местността „Таушан тепе“ са били свързани помежду си и се отнасят към едно и също време — IV—III в. пр. н. е.

При направата на изкопите за прокарване на трасето за Подбалканската жп. линия на много места са прорязани древни селища. На 100 м западно от гара Мирково, по самата линия, бе открито тракийско селище от IV—III в. пр. н. е. Културният пласт тук много ясно се очертаваше от направения разрез при изкопната работа. Намерени бяха много фрагменти от глинени съдове. На места се очертаваха обгоряла пръст и дебел слой от въглени и пепел. Това селище продължава на запад до р. Усте.

На десния бряг на р. Усте само 10 м северно от жп. линия под гората „Куругобар“ е изкопавана пръст за насипване трасето на линията. На 0,60 м дълбочина

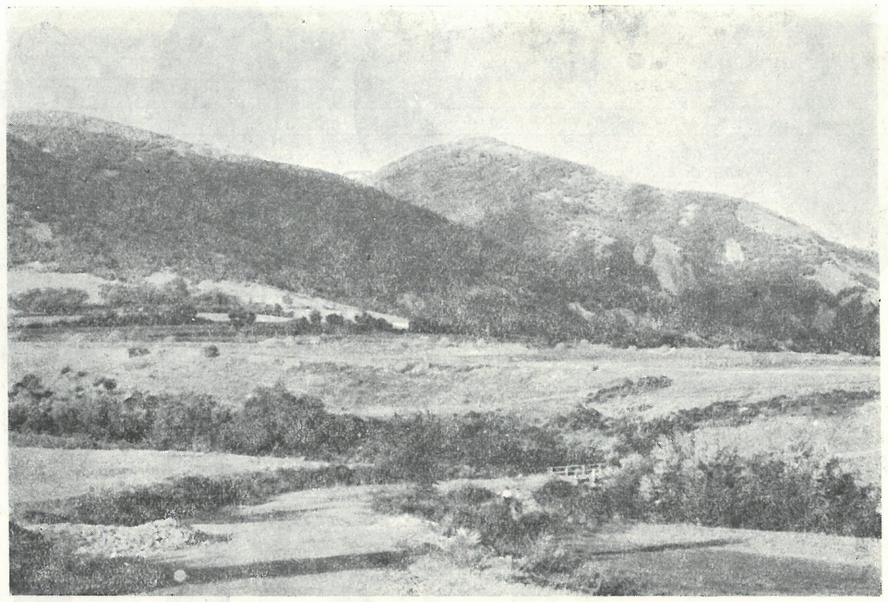

Фиг. 6. Общ изглед на м. „Араму дере"
Fig. 6. Vue générale d' „Aramu déré".

от сегашната повърхност е разкрит каменен зид без хоросанена спойка. Зидът е изграден от речни камъни и е разкрит на едно разстояние от 6 м (фиг. 3). Изкопът е направен на голяма дълбочина. По такъв начин са унищожени основите на всички разкрити зидове, които ние не можахме да видим. Тук е разкопавана една площ от близо 200 кв. м и на дълбочина до 3 м. Разкрити са цели глинени съдове, но унищожени от работниците, много керамични фрагменти и три железни лемежа. Повечето от фрагментите са от съдове, изработени на ръка, и имат същата форма и орнаментация, описана по-горе от другите тракийски селища. На грънчарско колело са работени глинени съдове, предимно паници, а също и съдове, подобни на километри. Фрагментите имат тъмносив, а някои сив и тъмнокафяв цвят. Повърхността е излъскана. Устието на паниците обикновено е завито навътре и орнаментирано с пъпки (фиг. 4). Аналогични глинени съдове по форма, техника и украса са известни от с. Столът (Севлиевско) и връх „Голям Острец" (Троянско),[1] от Дуванлий (Пловдивско)[2] и др. Тази керамика е типично тракийска и се отнася към IV—III в. пр. н. е. Голям интерес представляват откритите в този изкоп три железни лемежа. Два са почти еднакви, а третият е значително по-малък (фиг. 5). Единият лемеж е дълъг заедно с плоската си широка дръжка 29,5 см. Острието има листовидна форма и е слабо извито с дължина 6,5 см и максимална ширина 5,5 см. Дръжката при острието е най-широка — 3,80 см — и постепенно се стеснява и завършва с изострен край, който вероятно е завършвал с кука, но отчупена понастоящем. Дебелината на дръжката при острието е 1 см, а при изострения край — 0,6 см. Вторият лемеж (фиг. 5 б) е дълъг 27,5 см, острието има същата

[1] А т. М и л ч е в, Археологическо проучване в Севлиевско и Троянско, стр. 464—473, 480—482 и 513—520, табл. III, обр. 1—4, табл. VII, обр. 1—2, и табл. XX—XXIV.

[2] И в. В е л к о в и В. М и к о в, Надгробните могили при Дуванлии, стр. 152, обр. 176.

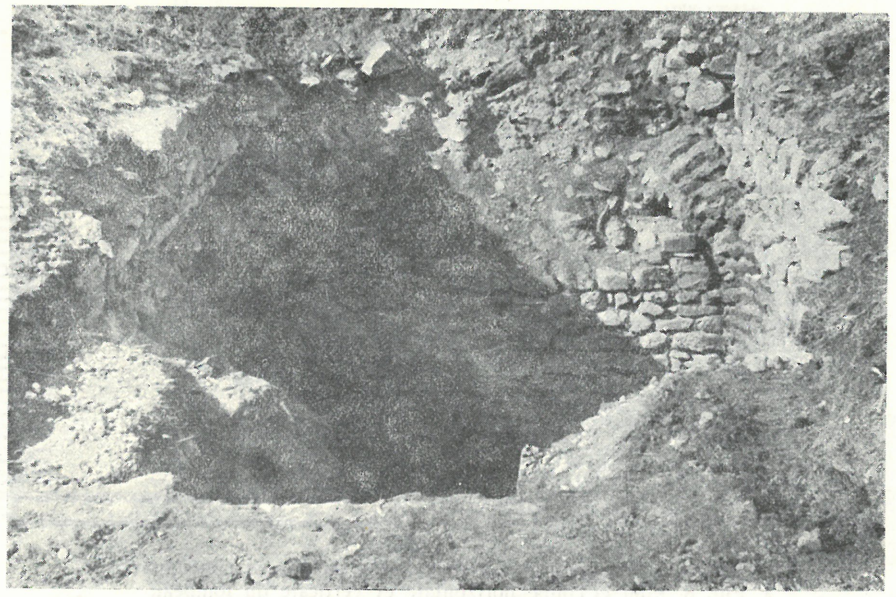

Фиг. 7 Общ изглед от откритата гробница в м. „Араму дере"
Fig. 7. Vue générale du tombeau découverte au lieu-dit Aramu déré

форма както на първия. Дължината на острието е 7,5 см, а максималната ширина — 5,5 см. Дръжката е най-широка при острието — 3,2 см, като постепенно се стеснява и завършва с изострен край. Третият лемеж (фиг. 5 в) е дълъг 21,5 см. Острието има същата форма както при описаните два лемежа. Дължината на острието е 5,5 см и максималната ширина — 4,2 см. Дръжките и особено остриетата на трите лемежа са силно разядени от ръждата. Въз основа главно на плоските и широки дръжки с изострен край и на трите лемежа можем да предполагаме, че тези дръжки са били прикрепяни към главината на т. нар. главинесто рало. Този тип лемежи се счита като римски.[1] Обаче виждаме, че те продължават да съществуват и през ранното средновековие. Аналогични лемежи са намерени при разкриването на тракийския град Севтополис при с. Копринка,[2] във Врачанско,[3] в Преслав[4] и др. Най-ранни железни лемежи се отнасят обикновено към латенската или към ранноримската епоха.[5] Те се подразделят на 6 типа. Напълно аналогичен на нашите лемежи е шестият тип.[6] Въз основа на приведените аналогии можем да отнесем нашите лемежи с известна вероятност към латенската епоха — IV — III в. пр. н. е. Тази датировка се потвърждава главно от керамиката, открита заедно с тях. Безспорно е, че тази датировка на лемежите не може да бъде много точна, понеже те са открити случайно от работниците, които са извършвали из-

[1] Х р. В а к а р е л с к и, Стари земеделски сечива, ГНМ, VI, 1932—1934, София, 1936, стр. 429, обр. 269 и 273 (1—4).

[2] Непубликувани материали. Тук изказваме благодарност на Д. П. Димитров, който ни съобщи, че са открити подобни на нашите лемежи в тракийския слой при разкопките в Севтополис — с. Копринка (Казанлъшко).

[3] Х р. В а к а р е л с к и, цит. съч., стр. 425, обр. 269.

[4] Х р. В а к а р е л с к и, Из веществената култура на българите, Известия на Етнографския музей, VIII—IX, 1929, стр. 100, обр. 26.

[5] RE, XIX, 2, 1466—1467.

[6] P. L e s e r, Entstehung und Verbreitung des Pfluges. Münster in W., 1931, S. 96, abb. 24.

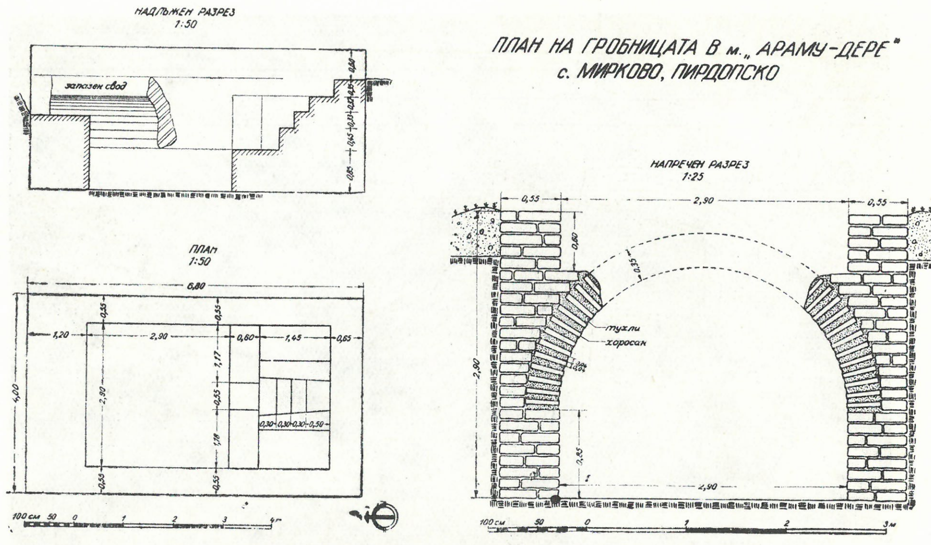

Фиг. 8. План, напречен и вертикален разрез на гробницата
Fig. 8. Plan et coupe horizontale et verticale du tombeau

копна работа, без да са направени от археолог и без стратиграфски наблюдения при разкриването им.

Трите лемежа от с. Мирково ни говорят, че през IV—III в. пр. н. е. траките са обработвали земята с рало с железен лемеж. Това се потвърждава и от релефната надгробна плоча от римската епоха, произхождаща вероятно от Одрин. Плочата е разделена на два пояса. В горния е изобразено погребално угощение, а в долния, в плосък релеф, са представени два вола, впрегнати в рало, а пред тях сърп.[1]

На 4,5 км източно от с. Мирково, по шосето за с. Челопеч, се намира местността „Араму дере" (вж. карта I, фиг. 6). Тук при обработка на земята през 1949 г. тракторът хлътва в една голяма дупка. Оказало се е, че бил разрушен сводът на една голяма гробница. Селяните разкопали голяма част от гробницата, разрушили почти целия свод, натрошили немерените вътре съдове и разбъркали костите на скелета. Една част от тухлите на свода били използувани за градеж от селяните.

През 1953 г. посетих местността „Араму дере" и предприех разчистване на гробницата, която беше затрупана с пръст. Гробницата се намира по права линия на около 500 м на север от „Таушан тепе" и на около 100 м от жп. линия (вж. карта I, фиг. 6). Тя е разположена на тераса между реките „Араму дере" и „Сухото дере". При разкопаването се установи, че подът на гробницата се намира на дълбочина 2,90 м от сегашната повърхност. Тя е изградена в грамадна четириъгълна яма (фиг. 7). Тази гробница е от типа на гробниците, изградени от камък и тухли, засводени с цилиндричен свод. Ориентирана е север—юг. Дълга е 6,80 м и широка 4 м. Вътрешността ѝ е засводен квадрат със страни 2,90 × 2,90 м (фиг. 8). Подът на гробницата е равен и не е покрит нито с плочи, нито с тухли. Разбърканите кости лежаха направо на жълтоглинеста почва. Зидовете започват от пода, без да имат вкопани основи. В източната и западната страна зидовете на височина 0,85 м са изградени от ломени и речни камъни, споени с бял хоросан (фиг. 9). От 0,85 м нагоре започва тухлен зид, дебел от 0,33 до 0,38 м. Оттук започва и постепенно засводяване на гробницата.

[1] Г. И. Кацаров, Един паметник за земеделието в древна Тракия, ИАИ, XII, стр. 405—406, обр. 185; ИАД, VII, 1919—1920, стр. 154.

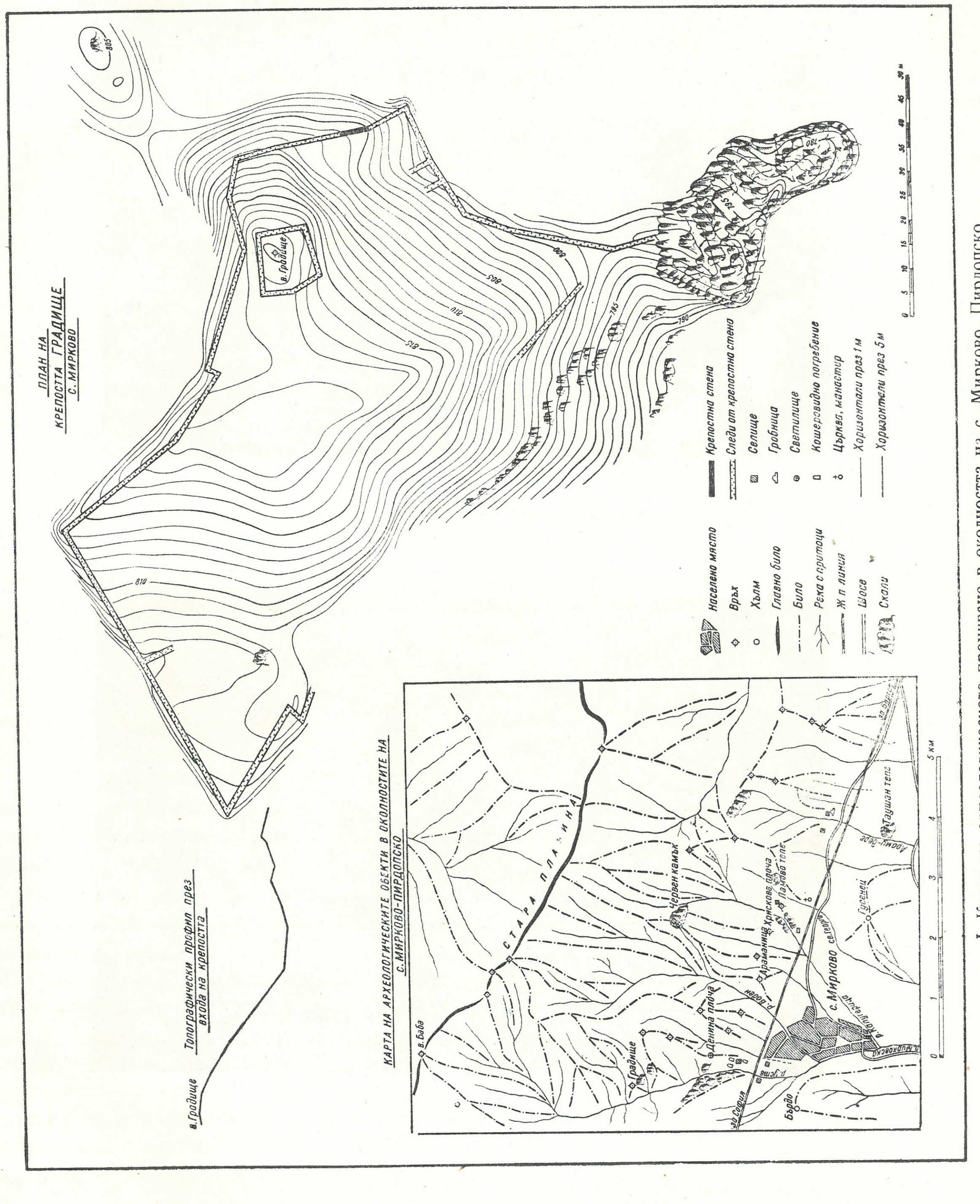

I. Карта на археологическото проучване в околността на с. Мирково, Пирдопско
I. Carte des fouilles archéologiques aux alentours du village Mirkovo, arrondissement de Pirdop

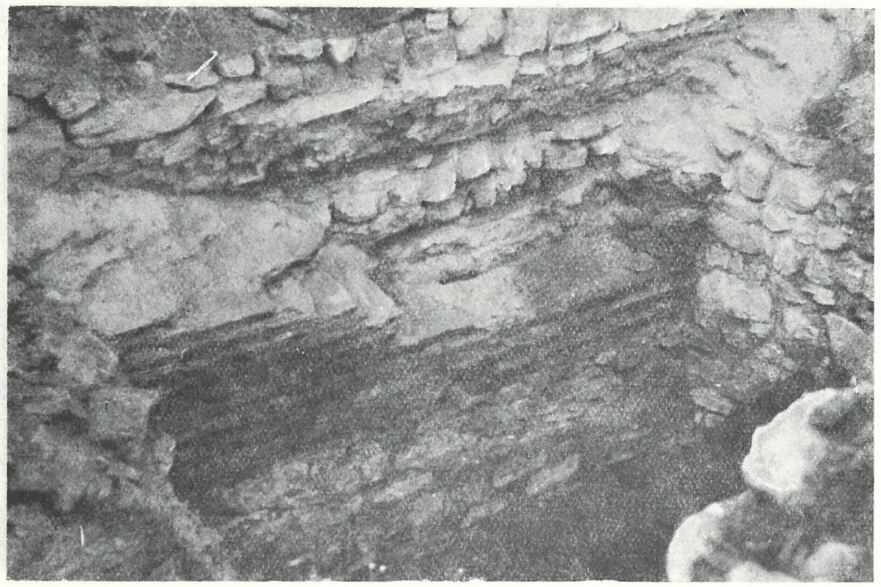

Фиг. 9. Западна стена на гробницата
Fig. 9. Mur occidental du tombeau

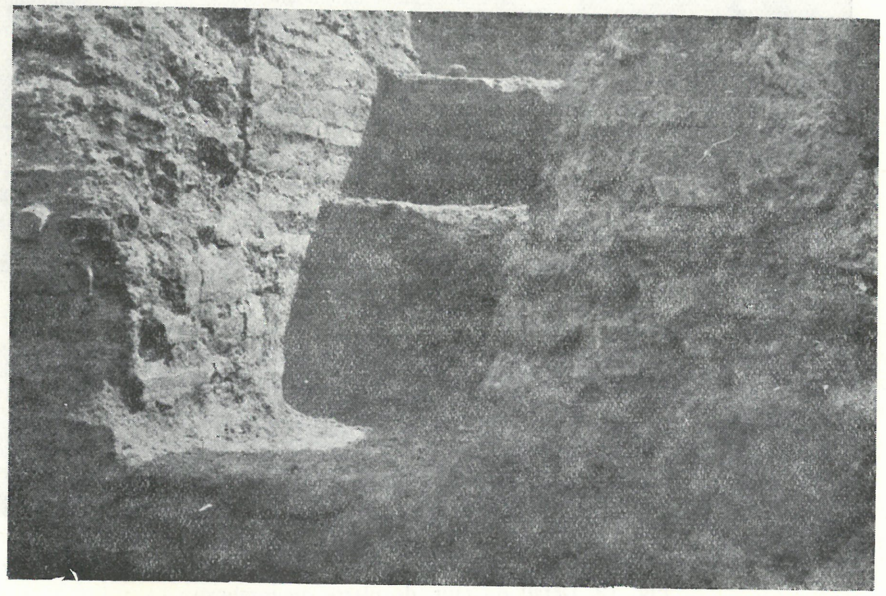

Фиг. 10. Входът с стъпалата в южната страна на гробницата
Fig. 10. L'entrée et les marches du côté sud de la tombeeau

От пода до цилиндричния свод гробницата е висока 2,25 м. В северната и южната страна каменният зид достига до самия свод и по такъв начин сводът покрива зидовете на тези две страни (фиг. 9, 10). В южната страна бе разкрит входът на гробницата, широк 0,55 м. Входът има 4 стъпала — най-горното високо 0,35 м, второто 0,32 м, третото 0,33 м и четвъртото 0,45 м (фиг. 8, 10). От четвъртото стъпало до пода на гробницата има височина 0,85 м. Входът с четирите стъпала се стеснява от вътрешния зид към външния или от четвъртото стъпало към пър-

Фиг. 11. Каменна плоча, която затваряла входа на гробницата
Fig 11. Dalle en pierre qui fermait l'entrée du tombeau

Фиг. 12. Детайл от каменния зид на гробницата
Fig. 12. Détail du mur de pierre du tombeau

вото по 0,10 м в едната и 0,10 м в другата страна (фиг. 8). При четвъртото стъпало входът се затварял с една голяма ромбовидна каменна плоча с размери 1,20 × 0,75 м (фиг. 11). Стъпалата са иззидани от тухли, без да са свързани с южния зид на гробницата, а са само долепени до него. От двете страни на стъпалата има изграден зид, дълъг 1,45 м и висок 1,32 м. На юг от първото, най-горно стъпало следва външен каменен зид, дебел 0,65 м. Северният каменен зид е дебел 1,20 в. Източният и западният зид са дебели по 0,55 м до тухления градеж, а при засводяването се стесняват и в най-горната си част на височина

Фиг. 13. Фрагменти от тухли от свода на гробницата
Fig. 13. Fragments de briques provenant de la voûte du tombeau

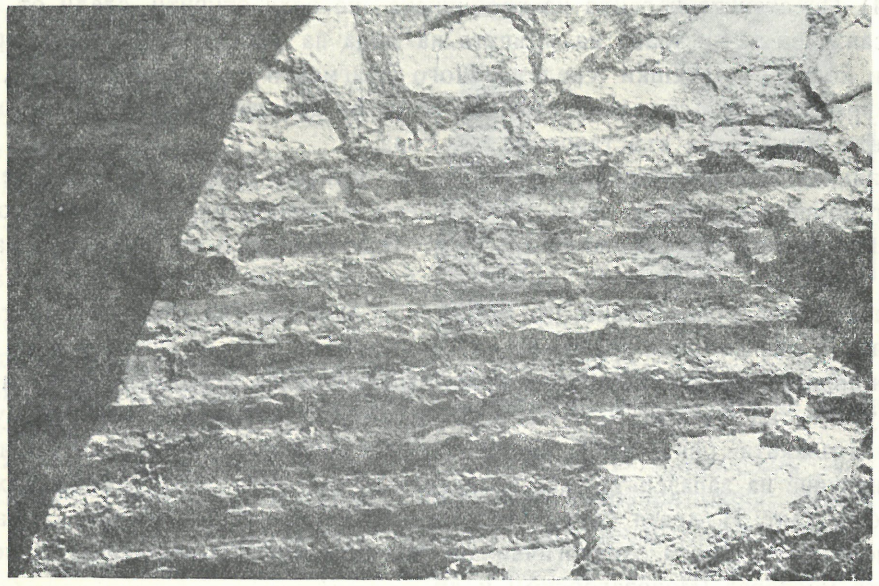

Фиг. 14. Детайл от тухления свод на гробницата
Fig. 14. Détail de la voûte de brique du tombeau

0,65 м запазват дебелината си 0,55 м, която имат в основите си (фиг. 8). Фугите на всички каменни зидове са от 6 до 8 см (фиг. 12). Навсякъде спойката е с бял хоросан. Тухлите имат размери: 36,5 см × 31 см × 6 см. Те са добре изпечени и имат червен цвят. Орнаментирани са с по 3 или 4 диагонални бразди или по дължината и ширината, направени с пръсти преди изпичането. Някои от тухлите са орнаментирани в центъра си с кръгове (фиг. 13). Фугата на свода е 4—6 см

Фиг. 15. Глинени кани от гробницата
Fig. 15. Cruches en argile du tombeau

(фиг. 14). По стените и свода на гробницата не бяха открити следи от измазване с хоросан. При разчистване на пръстта на пода на гробницата бяха разкрити разбъркани кости от човешки скелет, много фрагменти от глинени съдове, 2 златни обеци, фрагменти от стъклено съдче и игла от арбалетова фибула. От глинените фрагменти успяхме да възстановим два съда.

Единият съд представлява кана с една дръжка (фиг. 15а), изработена на колело от добре пречистена глина. Изпичането е равномерно. Отвътре и отвън има загладена повърхност и сиво-кафяв цвят. Височина 24,8 см, диаметър на устието 7,6 см, диаметър на търбуха 11,4 см и диаметър на дъното 6,7 см. Каната има надебелено устие и равно дъно. Дръжката е с елипсовидно сечение. Каната е орнаментирана с две дълбоки врязвания по надебелената част на устието и се получава релефен пояс, успореден на устието, и три релефни пояса в долната част на гърлото.

Другият съд е подобен на описаната кана. Отчупено е гърлото, устието и част от дръжката (фиг. 15б). Диаметър на търбуха 11 см, диаметър на дъното 5 см, височина на запазената част на каната 17 см. Има загладена повърхност със сиво-кафяв цвят. И двата съда по форма, техника и орнаментация са характерни за късноримската епоха. Аналогични на тях са открити в некропола в местността „Дългите мостове“ (Новозагорско)[1] и др.

В гробницата бяха намерени голям брой малки фрагменти от фино изработени тънкостенни глинени съдове с излъскана повърхност и със зигзагообразни орнаменти (фиг. 16 и 17), керамика terra sigillata. Подобни глинени съдове са известни от Северното Причерноморие в градовете Тиритаки и Мирмеки,[2] от Истрия,[3] с. Алтимир[1] и др. Розетката и зигзагообразната линия като орнамент са широко разпространени през римската епоха, особено в керамиката terra sigillata. Керамичните фрагменти от гробницата можем да отнесем към III—IV в.

[1] Н. Койчев, Нови находки в Новозагорско, ИАИ, XVIII, 1950, стр. 368, обр. 370.

[2] Т. Н. Книпович, Краснолаковая керамика первых веков н. э., МИА, СССР, № 25, М.—Л., 1952, стр. 295—327, рис. 1—13.

[3] Em. Condurachi şi colaboratori, Şantierul arheologic Histria. Materiale şi cercietări arheologice, vol. IV, 1957, p. 32—39, fig. 20 и 21.

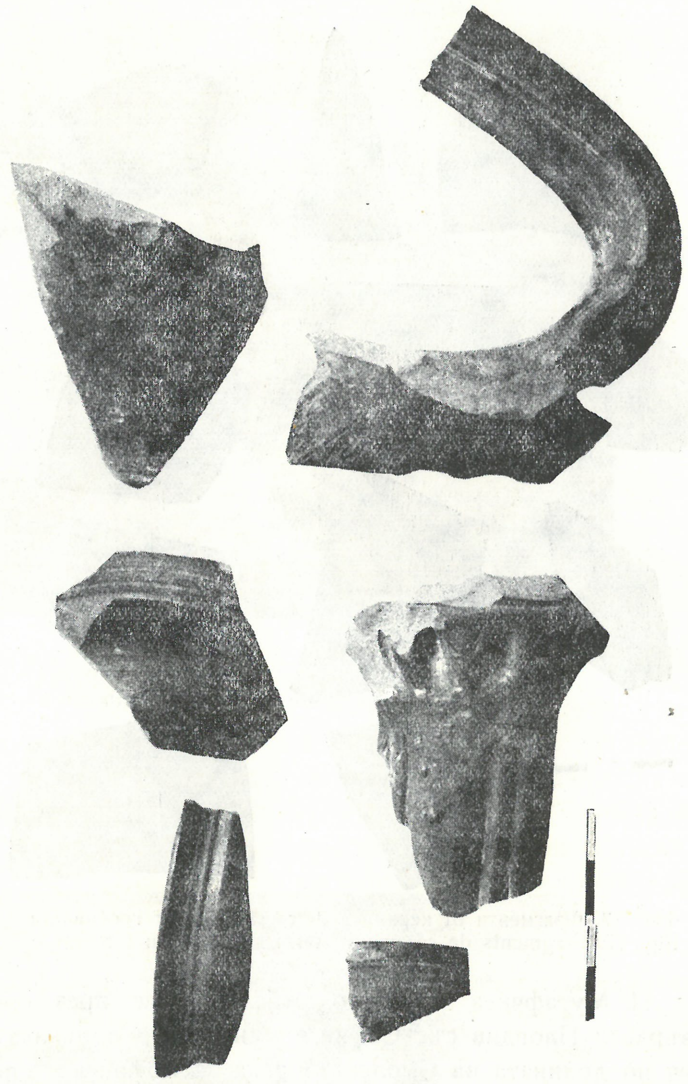

Фиг. 16. Фрагменти от глинени съдове от гробницата
Fig. 16. Fragments de vases en argile du tombeau

Намерените две златни обеци в гробницата не са еднакви. Едната има неправилна елипсовидна форма с диаметър 1 × 1,5 см. Тази обеца представлява незатворена халка. Тя е изработена от обла тел, дебела 3—4 мм, като двата й незатворени краища постепенно се изострят; тежи 3 г. Другата обеца има същата форма при диаметър 1,2 × 1,6 см (фиг. 23). Тя представлява затворена халка с една висулка, отчупена в долната й част. Изработена е от тънка тел; тежи 1 г. Обеците се отнасят също към III—IV в. (фиг. 23).

Аналогични сводови конструкции и общи строителни принципи като тези от гробницата в с. Мирково у нас са открити до с. Белоградец,[2] с. Бистрица (Софийско),[3] с. Кочагово (Пазарджишко),[4] Ямбол,[5] с. Алтимир,[6] Софийския некропол около църквата „Св. София“, гробница 57,[7] и др. Всички те се отнасят към III—IV в.

[1] Ат. Милчев, Археологическо проучване в околностите на с. Алтимир, стр. 239, табл. XII, обр. 1.

[2] Ив. Велков, Късноримска гробница при с. Белоградец, ИАИ, XII, 1938, стр. 422—424, обр. 209.

[3] Ст. Станчев, Старохристиянска гробница при с. Бистрица, ИАИ, XVII, 1950, стр. 281, обр. 228—230.

[4] ИАИ, IV, 1927, стр. 317 и 318.

[5] ИАИ, VIII, 1935, стр. 462, обр. 283.

[6] Ат. Милчев, цит. съч., стр. 241—243, обр. I—III, табл. XVI, обр. 1—3.

[7] Ю. Господинов, Некрополът около църквата „Св. София“. Предисторически и старохристиянски паметници от София и околността, София, 1921, стр. 69, обр. 40.

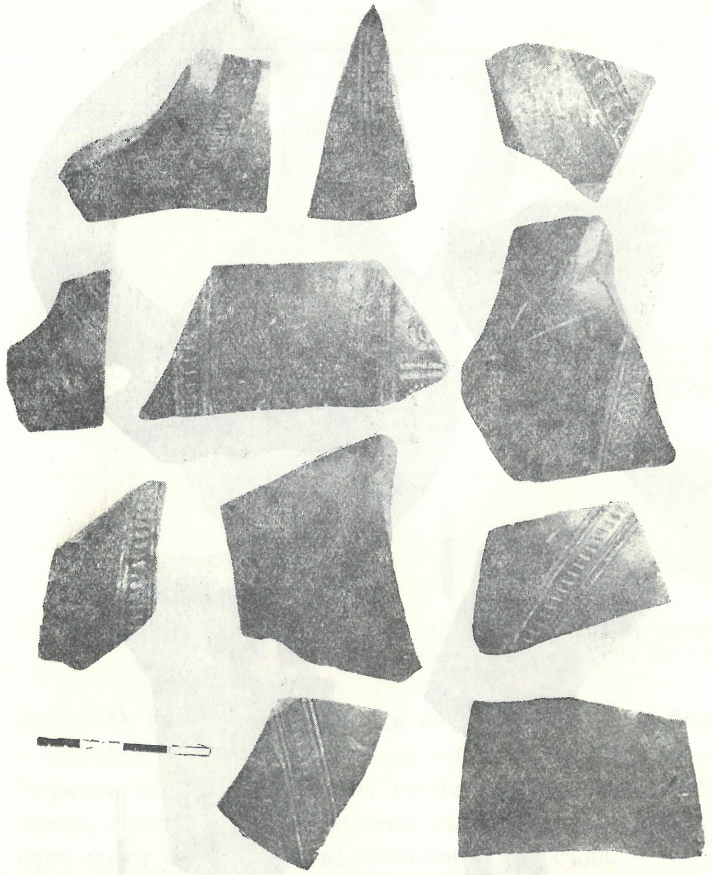

Фиг. 17. Фрагменти от керамика terra sigillata от гробницата
Fig. 17. Fragments de céramique terra sigillata du tombeau

По общите строителни принципи, които установяваме между гробницата в с. Мирково и приведените аналогии въз основа на материалите, намерени в гробницата, можем да я датираме към късноримската епоха — III—V в.

На 1 км северозападно от местността „Араму дере" в местността „Ялъмово тепе" бе открита ранновизантийска крепост (вж. карта I). Разположена е на естествено укрепено възвишение. На места крепостните стени са добре запазени. Случайно намерените по повърхността монети и фрагменти от керамика ни дават основание да я отнесем към VI в. На 500 м южно от „Ялъмово тепе" в местността „Клисе дере" е била открита една средновековна църква, строена към XIII—XIV в.[1]

П. Мутафчиев правилно отбелязва, че през средните векове пътят, който свързвал Пловдив със София, е минавал по долината на р. Тополница и от с. Петрич по долината на Смолската река за Софийското поле. Градищата около с. Петрич са образували една мощна защита при главния възел на този път.[2] Едно такова градище е разположено дълбоко в долината на р. Уcте върху скалисто възвишение на около 2 км северно от с. Мирково (вж. карта I, фиг. 18). Тук на много места са запазени още крепостни стени. В северната страна на градището крепостната стена е почти унищожена и само на отделни места са запазени следи от нея. Северната страна е естествено укрепена и има стръмен склон към малката планинска рекичка, която се влива в р. Усте. В северната страна има остатъци от зид, който не може да се установи преграден ли е, или част от сграда (вж. карта I). В северозападната част на крепостта се очертават основите на четириъгълна кула. Западната част на крепостта също е естествено укрепена със стръмен склон към Стара река. Тук крепостната стена е почти разрушена. В югозападния ъгъл на крепостната стена на стръмен скалист склон се забелязват основите на кула. Южната страна на крепостната стена е разположена на стръмен непроходим склон. Дълбоко в долината протича Стара река. Тук не са запазени никакви ос-

[1] Кр. Миятев, цит. съч., стр. 442—444, обр. 257—259.
[2] П. Мутафчиев, цит. съч., стр. 50, табл. XXII.

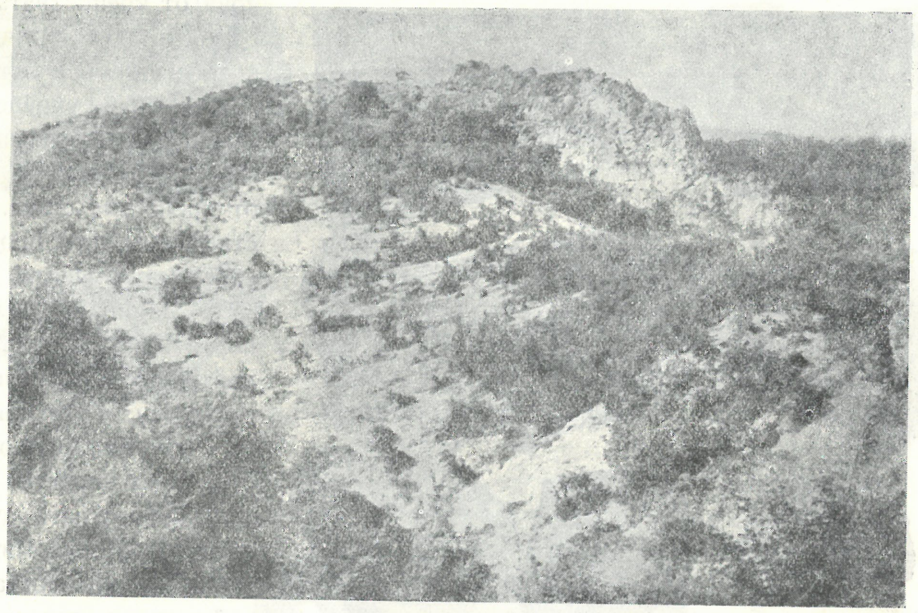

Фиг. 18. Общ изглед от м. „Градището" при с. Мирково
Fig. 18. Vue générale du lieu-dit Gradište près du village de Mirkovo

Фиг. 19. Част от източната крепостна стена в м. „Градището"
Fig. 19. Partie du mur d'enceinte est du lieu-dit Gradište

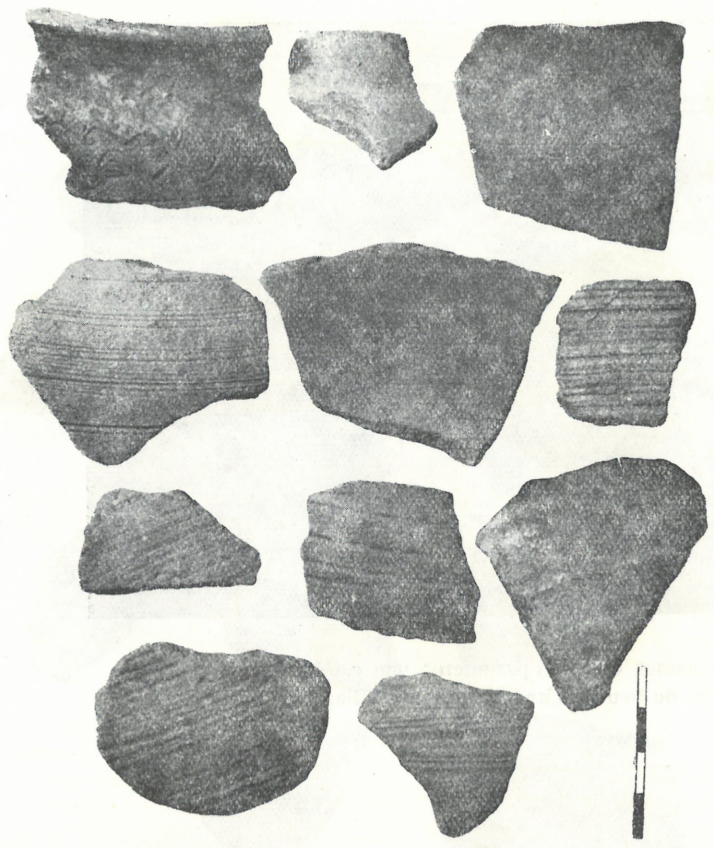

Фиг. 20. Фрагменти от глинени съдове от „Градището“
Fig. 20. Fragments de vases en argile de Gradište

нови от крепостната стена. Вероятно тук е нямало и крепостна стена или тя е била по-слабо укрепена (вж. карта I). В югозападната част се забелязват основи от крепостна стена. Единствено лесно проходима страна е източната, където се е намирала и главната порта на крепостта. Пътят, който е водел към портата, е запазен и до днес. Не се очертават кули от двете страни на портата, понеже тук крепостната стена е била разрушена. Източната страна на крепостта е била най-уязвима, затова и крепостната стена е била найсилно укрепена и са запазени сравнително най-добре основите и до днес. Два метра навътре от източната стена близо до портата се е намирала щерна за вода с размери 3×5 м. Стените ѝ са много добре иззидани и измазани с хоросан, примесен със счукани керемиди. В източната страна крепостната стена е запазена на няколко места. Тя е дебела 1,5 м и на места достига на височина до 2 м (фиг. 19). Крепостната стена е изградена от лицевата външна и вътрешна страна от ломени камъни, добре обработени, а вътрешността е запълнена с дребни и едри необработени камъни, споени с бял хоросан. На места хоросанът е примесен със счукана керемида. Във вътрешността на крепостта се очертават основи на сгради, чийто план не може да се установи. Очертават се основи на църква. По повърхността бяха намерени много фрагменти от керамика, късове от стъклени съдове, монети и др. (фиг. 20). Керамиката подразделяме на две групи. Към първата група се отнасят гърнета с широко устие без дръжки и урни. Те са с плоско дъно, с вълнисти и линейни орнаменти и със силно извито навън венче (фиг. 22). Подобни глинени съдове са известни от Плиска,[1] Преслав,[2] Попина[3] и др.

[1] Ст. Станчев, Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г., ИАИ, XX, 1955, стр. 195, обр. 13 и 14; Ст. Михайлов и Ат. Милчев, Разкопки в Плиска през 1955 г., ИАИ, XXII, 1959, стр. 278—281, обр. 18, 19.

[2] Й. Чангова, Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав, ИАИ, XXI, 1957, стр. 235, обр. 4 и 5, табл. XIII.

[3] Ж. Вължарова, Отчет за разкопките на градището край с. Попина. Славяно-българско селище край с. Попина, Силистренско, 1956, стр. 38, обр. 28, 29.

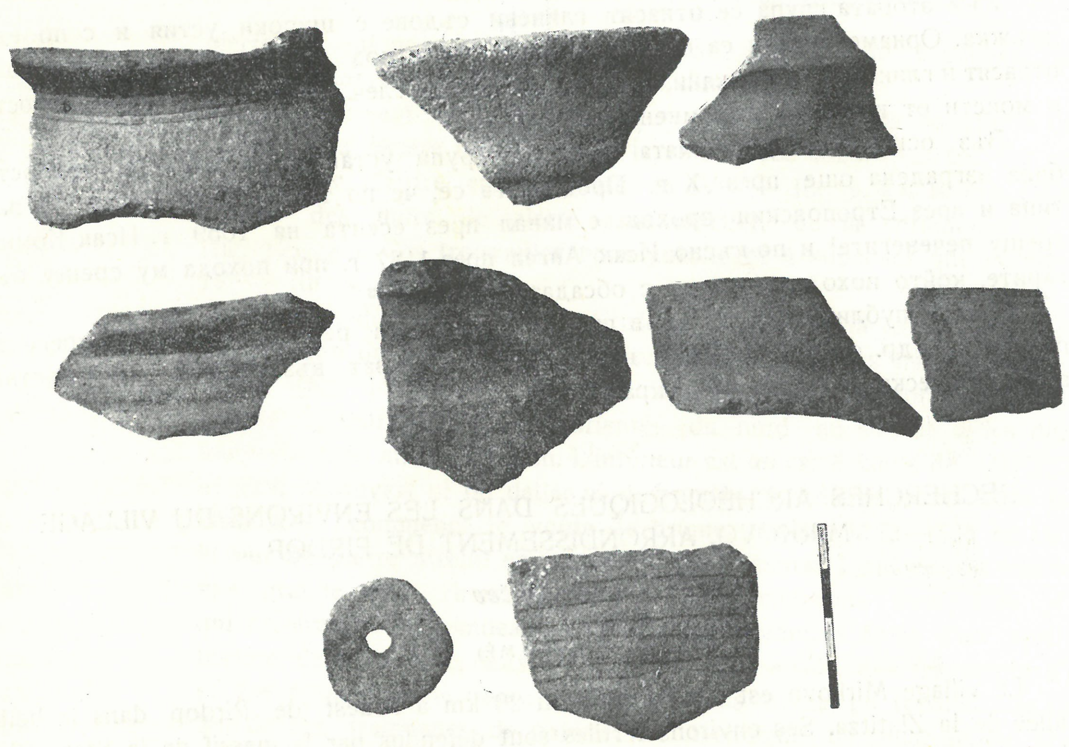

Фиг. 21. Фрагменти от глинени съдове от м. „Градището“
Fig. 21. Fragments de vases en argile de „Gradišté“

Фиг. 22. Глинен съд без дръжка, открит вътре в крепостта в м. „Градището“
Fig. 22. Vase en argile sans anses découvert à l'intérieur de la citadelle du lieu-dit „Gradišté“

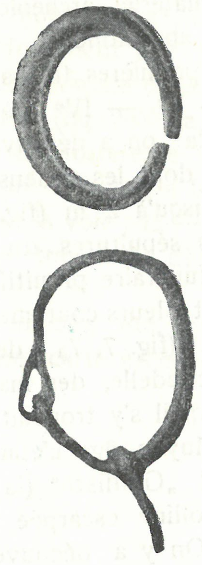

Фиг. 23. Златни обеци от гробницата при Мирково
Fig 23. Boucles d'oreilles en or de la tombeau près de Mirkovo

Към втората група се отнасят глинени съдове с широки устия и с по една дръжка. Орнаментирани са с околовръстни линии под шийката. Към тази група се отнасят и глинени съдове, кани, покрити със зелена глеч. Намерени са по повърхността и монети от времето на Комнените (XII в.).

Въз основа на керамиката от двете групи установяваме, че тази крепост е била изградена още през X в. Предполага се, че по този път от София за Златица и през Етрополския проход е минал през есента на 1059 г. Исак Комнин срещу печенегите[1] и по-късно Исак Ангел през 1187 г. при похода му срещу българите, който поход завършил с обсадата на Ловеч.[2]

Всички публикувани за пръв път в настоящата работа материали, крепости, гробници и др. от околностите на с. Мирково дават възможност да се състави археологическа карта на този край.

RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES DANS LES ENVIRONS DU VILLAGE MIRKOVO, ARRONDISSEMENT DE PIRDOP

A. Milčev

(RÉSUMÉ)

Le village Mirkovo est situé à environ 20 km à l'ouest de Pirdop dans la belle vallée de la Zlatitza. Ses environs fertiles sont défendus par le massif de la Stara Planina et de la chaîne de la Sredna Gora traversés par des voies de communications accessibles. Ces lieux ont dès la plus haute antiquité attiré les habitants des terres bulgares.

Dans cet article l'auteur s'est proposé de faire connaître les trouvailles qui ont été découvertes dernièrement: forteresses, sites, tombeaux, etc.

Le matériel archéologique des environs de Mirkovo n'a pas fait jusqu'ici l'objet d'études approfondies.

Les premières traces d'homme qui subsistent à cet endroit remontent à l'époque thrace — V^{e} — IVe siècles avant notre ère. Au lieu-dit Usté, au pied du mont „Denina Ploča" on a découvert un site thrace. On y a mis au jour 12 sépultures en forme de ruche dont les dimensions sont: diamètre de la base 0,80 m jusqu'à 1,60 m, hauteur 0,95 m jusqu'à 2 m (fig. 4). En considérant la céramique qui s'y trouvait on peut dater ces sépultures du Ve — IVe siècles avant notre ère. C'est sans nul doute le mobilier funéraire primitif des anciens Thraces et les sépultures en forme de ruche répondaitent à leurs coutumes religieuses. Au sommet du mont „Denina Ploča" ou „Malkoto Kale" (fig. 7, 7a) des fragments de céramique ont été mis au jour ainsi que des murs de citadelle, des matériaux de construction, des fosses à eau qui nous incitent à croire qu'il s'y trouvait une citadelle thrace du IVe — IIIe s. av. n. ère.

Au Moyen âge c'était un avant-poste d'observation et de défense de la forteresse du lieu-dit „Gradišté" (la ville) (voir carte I).

La colline escarpée „Taušan tepe" (fig. 9) s'élève à 4,5 km à l'est du village Mirkovo. On y a découvert des fragments de céramique et des traces d'un mur de pierre. Ce qui nous permet de supposer qu'il y avait à cet endroit au IVe — IIIe siècles avant notre ère une citadelle thrace.

Au nord-est de „Taušan tepe" à environ 2 km de „Suho dere" et sur la rive droite de la rivière Usté près de la voie ferrée deux sites thraces ont été mis au jour. Le premier d'entre eux est daté du IVe — IIIe s. av. n. ère. Dans le second on a trouvé des murs de pierre sans mortier, de la céramique et trois socs de fer (fig. 12a, b). Ces trouvailles nous autorisent à supposer que ce site remonte aussi au IVe — IIIe s. av. n. ère.

Au lieu-dit „Aramu dere" (Krušovo dere) (voir la carte I, fig. 13) à 4,5 km à l'est de Mirkovo on a découvert fortuitement pendant les travaux de labours un tombeau voûté (fig. 14). Il est du type des tombes à maçonnerie en pierre et briques à voûtes cylindriques. Il est orientée du nord au sud et a les dimensions suivantes: longueur 6,80 m, largeur 4 m. L'intérieur est un carré voûté de 2,90 × 2,90 m. Il est droit et n'est recouvert ni de dalles ni de briques. A 0,85 m aussi bien du côté est que du côte ouest commence le voûte de brique, épaisse 0,33—0,38 m. Du côté nord et sud le mur de pierre atteint en hauteur la voûte même. L'entrée du tombeau est fermée par une grande dalle rhomboïdale dont les dimensions sont: 1,20 × 0,75 m. La terre qui recouvrait le tombeau contenait des ossements épars d'un squelette, de nombreux tessons de céramique, deux boucles d'oreilles en or, des fragments d'un vase en verre et une épingle d'une fibule d'arbalète. Nous avons pu reconstituer deux vases (fig. 22, 23) de ces fragments de poterie. Le technique de construction et d'autres analogies observées sur les objets recueillis nous permettent de dater le tombeau de Mirkovo du Bas Empire romain — IIIe — IVe s.

Au nord-ouest à 1 km d' „Aramu dere" au lieu-dit „Yalamovo tepe" se trouvait une citadelle du Haut Empire byzantin du VIe s. P. Moutavčiev relève qu'au Moyen âge la voie qui reliait Plovdiv à Sofia traversait la vallée de la Topolnitza et le village de Petrič et, longeant la vallée de la „Smolska reka", débouchait au plateau de Sofia. Les localités massées autour de Petrič formaient une place forte à la jonction routière. Une forteresse se trouvait profondément enfouie dans la vallée de la Usté sur une élévation à environ 2 km au nord de Mirkovo (fig. 25). La céramique de „Gradišté" nous permet de conclure que dès le Xe siècle une forteresse y était érigée. Elle commandait la route de grande communication qui reliait dès le Moyen âge Plovdiv à Sofia. Cette forteresse devait certainement barrer la voie aux Petchénègue et Koumanes qui, au XIe — XIIe siècles, venant du nord à travers le défilé d'Etropole envahissaient les terres bulgares.

Ce matériel archéologique — forteresses, tombes, etc. qui n'a pas fait jusqu'ici l'objet d'une publication permet de dresser une carte archéologique de cette région.

[1] П. Мутафчиев, цит. съч., стр. 50—51; Anna Comm., I, 166 и сл.; Scylitza, II, 645 и сл.; Zonara, III, 671.

[2] П. Мутафчиев, цит. съч., стр. 50—51; Nicetas, ed. Bonn., 520 и сл.

СЪДЪРЖАНИЕ

Кр. Миятев — Научното дело на Карел Шкорпил 5
М. Мирчев — Карел Шкорпил като музеен деятел и общественик 15
В. Бешевлиев — Карел Шкорпил като епиграф 25
П. Миятев и Г. Янтарски — Кореспонденция на Херменегилд и Карел Шкорпил с Константин Иречек (1881—1899) 29
Д. Върблянска — Из преписката на Карел Шкорпил с Иван Шишманов 49
Ж. Въжарова — Връзките на Карел Шкорпил с руските учени 63
В. Велков — Библиография на трудовете и статиите на Карел Шкорпил 73
Я. Эйснер — Авары и Великая Моравия (на руски език) 87
В. Д. Блаватский — Сосуд с надписью *ΕΦΩ* (на руски език) 95
Ст. Станчев — За периодизацията на Плисковския дворцов център 101
Цв. Дремсизова — Проучване на аула на Омуртаг през 1959 г. 111
В. Антонова — Нови проучвания в старобългарското укрепление при с. Цар Крум (Чаталар) през 1959 г. 131
С. Георгиева — Едно ново тълкуване на Шереметското съкровище 155
Ст. Михайлов — Църквата „Св. Петка Самарджийска" в София 167
Й. Чангова — За стъклените гривни в средновековна България 179
Ив. Дуйчев — Разказ за „чудото" на великомъченик Георги със сина на Лъв Пафлагонски— пленник у българите 189
Хр. Данов — Към въпроса за проникването на траките в гръцките колонии по западния бряг на Черно море 201
Г. Михайлов — Епиграфски приноси (резюме) 220
Ив. Гълъбов — Нови паметници на аполонийската пластика 223
Г. Тончева — Два надгробни паметника от Одесос 233
Б. Султов — Принос към епиграфиката на Долна Мизия 239
Т. Герасимов — Един храм на тракийския бог-конник при с. Лесичери, Търновско 245
Т. Иванов — Принос към проучването на античния град при Чомаковци, Врачанско 255
Д. Цончев — Римският път Carassura — Beroe 271
Л. Ботушарова и В. Коларова — Куполна гробница при Пловдив 279
Хр. Джамбов — Некропол от зидани гробове край Пловдив 299
М. Чичикова — Антични лампи с марки от Одесос 307
М. Мирчев — Един нов вид контрамарка на град Одесос 321
А. Балканска — Търговски връзки между Одесос и Пантикапей през елинистическата епоха 323
В. Велков — Деметра Malophoros 329
В. Димова — Скулптурни паметници от Appiaria 335
Ст. Стефанов — Къснoримски фибули от Novae 341
М. Бръчкова — Няколко неиздадени лампи от Софийския музей 351
Ив. Венедиков — Две съкровища от елинистическата епоха в Тракия 355
Д. Николов — Златни фиали от с. Даскал Атанасово, Старозагорско 367
В. Миков — Медни брадви-копачи от България 369
Н. Петков — Праисторическа идолна пластика от Софийското поле 387
Н. Джамбазов — Палеолитно находище при с. Осенец, Разградско 397
Б. Игнатов — Сеизмичните явления и възможностите за предпазване на архитектурните паметници от тях 403
Ат. Милчев — Археологическо проучване в околностите на с. Мирково, Пирдопско 417

SOMMAIRE — INHALT

Kr. Mijatev — L'oeuvre scientifique de Karel Škorpil (en bulgare) 5
M. Mirčev — Karel Škorpil muséologue et homme public (en bulgare) 15
V. Beševliev — Karel Škorpil épigraphe (en bulgare) 25
P. Mijatev et G. Jantarski — La correspondance entre Hermenegild et Karel Skorpil avec Constantin Jireček (1881—1899) (en bulgare) 29
D. Varbljanska — Extraits de la correspondance entre Karel Škorpil et Ivan Šišmanov (en bulgare) 49
J. Vajarova — Les rapports de Karel Škorpil avec les savants russes (en bulgare) 63
V. Velkov — Bibliographie des ouvrages et des articles de Karel Škorpil (en bulgare) 73
J. Eisner — Les Avares et la Grande Moravie (Avari i Velikaja Moravija) (en russe) 87
V. D. Blavatsky — Poterie à marques *ΕΦΩ* (Sosud s nadpisiu *ΕΦΩ*) (en russe) 95
St. Stančev — La chronologie relative des constructions palatines du centre de Pliska (résumé) 108
Tz. Dremssisova — Sur l'aula d'Omurtag (résumé) 128
V. Antonova — Nouvelles recherches dans l'ancienne citadelle bulgare près du village Čar Krum en 1959 (résumé) 152
S. Georgieva — Une nouvelle interprétation du trésor de Šeremet des environs de Tărnovo (résumé) 165
S. Mihailov — Les fouilles de l'église Ste Petka Samardjiska à Sofia (résumé) 177
J. Čangova — Les bracelets de verre en Bulgarie au Moyen âge (résumé) 187
Iv. Dujčev — Le conte du „miracle" du grand martyr Georges avec le fils de Lev Paphlagonski — prisonnier chez les Bulgares (en bulgare) 189
Chr. Danov — Sur la pénétration des Thraces dans les colonies grecques du littoral occidental de la Mer Noire (résumé) 208
G. Mihailov — Epigraphica (en français) 209
Iv. Gălăbov — Nouvelles sculptures d'Apollonia (résumé) 232
G. Tončeva — Deux monuments funéraires d'Odessos (résumé) 238
B. Soultov — Contribution à l'épigraphie de la Mésie inférieure (résumé) 244
T. Gerassimov — Un temple d'un héros-cavalier thrace près du village Lesičeri, arrondissement de Tărnovo (résumé) 253
T. Ivanov — Contribution à l'étude de la cité antique près de Čomakovtzi (résumé) 269
D. Tzončev — La voie romaine Carassura — Beroe (résumé) 277
L. Botušarova et V. Kolarova — Le tombeau à coupole des environs de Plovdiv (résumé) 296
Chr. Djambov — Nécropole des tombes en maçonnerie près de Plovdiv (en bulgare) . . 299
M. Čičikova — Lampes antiques à marques d'Odessos (résumé) 318
M. Mirčev — Une nouvelle espèce de contremarque de la ville d'Odessos (résumé) 322
A. Balkanska — Relations commerciales entre Odessos et Panticapée à l'époque hellénistique (résumé) 326
V. Velkov — Démèter Malophoros (résumé) 334
V. Dimova — Sculptures d'Appiaria (résumé) 339
St. Stefanov — Fibules tardives romaines de Novae (résumé) 350
M. Brăčkova — Einige unveröffentlichte Lampen aus dem Museum in Sofia (Zusammenfassung) 354
Iv. Vénédikov — Deux trésors de l'époque hellénistique de Thrace (résumé) 364
D. Nikolov — Phiales en or du village Daskal Athanassovo, arr. de Stara Zagora (en bulgare) 367
V. Mikov — Haches-pioches de Bulgarie (résumé) 384
N. Petkov — Plastique préhistorique des idoles de la plaine de Sofia (résumé) 396
N. Djambasov — Le site paléolithique près du village Osenetz, arr. de Razgrad (résumé) . . 401
B. Ignatov — Manifestations séismiques et possibilités d'en préserver les monuments archéologiques (résumé) 416
A. Milčev — Recherches archéologiques dans les environs du village Mirkovo, arr. de Pirdop (résumé) 434

ИЗСЛЕДВАНИЯ В ПАМЕТ НА КАРЕЛ ШКОРПИЛ

*

Художествен редактор *М. Кънева*
Художник *О. Йончева*
Техн. редактор *М. Зайчарова*
Коректор *М. Милова*

*

Дадена за набор на 11. V. 1961 г.
Подписана за печат на 23. XI. 1961 г.
Формат 59/84/8 Тираж 700
ЛГ II—6—1961

Печатни коли 56,62 Издателски коли 46,99
Приложения: печ. коли 0,75; изд. коли 0,63
Книжно тяло 54 лв. Подвързия 3,50 лв. Обложка 2,80 лв. Приложения 4,10 лв.
Цена 1955 г. 64,40 лв. Цена 1962 г. 6.44 лв.

*

Набрана и отпечатана в печатницата на Българската академия на науките
София, ул. Ив. Вазов 13
Поръчка № 443